MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI

Tyragetia

Istorie
Muzeologie

SERIE NOUĂ

Vol. X [XXV] nr. 2

Chişinău
2016

ISSN 1857-0240 Categoria B

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI

TYRAGETIA

Colegiul de redacţie

Redactor responsabil: dr. hab. Eugen Sava
Secretar de redacţie: dr. Aurel Zanoci
Redactori: Vlad Pohilă, Mariana Balan

Membri: dr. Marius Alexianu (Iaşi); dr. Ana Boldureanu (Chişinău); dr. Nikolaus Boroffka (Berlin); dr. Maria Danilov (Chişinău); dr. hab. Ion Eremia (Chişinău); dr. hab. Alexander Falileyev (Aberystwyth University Ceredigion); dr. hab. Elke Kaiser (Berlin); dr. Maia Kašuba (Chişinău); dr. Igor Manzura (Chişinău); dr. Eugen Nicolae (Bucureşti); dr. hab. Ion Niculiță (Chişinău); dr. Virgil Nițulescu (Bucureşti); dr. hab. Elena Ploşniță (Chişinău); dr. Elena Postică (Chişinău); dr. hab. Gheorghe Postică (Chişinău); dr. Ion Tentiuc (Chişinău); dr. hab. Valentin Tomuleț (Chişinău); dr. Victor Trifonov (Sankt Petersburg); dr. Lilia Zabolotnaia (Chişinău).

Toate lucrările publicate în revistă sunt recenzate de specialişti în domeniu.
All the papers to be published are reviewed by experts.

Revista „Tyragetia” apare de două ori pe an.
Journal „Tyragetia” appears twice a year.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite pe adresa Colegiului de redacţie al „Tyragetiei”: *Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989 nr. 121 ”A”, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova*. Tel. (o373+22) 238279, e-mail: tyragetia@starnet.md

Manuscripts, books and reviews for exchange, as well as other papers are to be sent to the editorship of the „Tyragetia”: *Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989 nr. 121 ”A”, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova*. Tel. (o373+22) 238279, e-mail: tyragetia@starnet.md

Design: Ivan Litsuk, Mihai Sava

© Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei

Verum ab Histro oppida Cremniscoe, Aepolium, montes Macrocremni, clarus amnis Tyra, oppido nomen inponens ubi antea Ophiusa dicebatur. In eodem insulam spatiosam incolunt **Tyragetae**; abest a Pseudostomo Histri ostio CXXX.

Plinii Secundi, *Naturalis Historia*, IV, 12 (26), 82

Iar de la Istru înainte se află oraşele Cremniscoe, Aepolium, munţii Macrocremni, vestitul fluviu Tyras, care dă numele şi oraşului, numit odinioară Ophiusa. Tot acolo este o insulă întinsă, locuită de **tirageţi**, la o depărtare de o sută treizeci de mii de paşi de braţul Pseudostomon al Istrului.

Pliniu cel Bătrân, *Istoria naturală*, IV, 12 (26), 82

CUPRINS
(Contents)

I. Studii (Researches)

Lilia Zabolotnaia, Sorin Iftimi
Portretul Mariei (Lupu) Radziwill reflectat într-o lucrare a pictorului polonez Korneli Szlegiel (1851) (Portrait of Maria (Lupu) Radziwill in the works of the Polish painter Korneli Szlegiel (1851) 9

Victor Ţvircun
Enigma postmortem a lui Dimitrie Cantemir (Dimitrie Cantemir's posthumous mystery) 23

II. Materiale şi cercetări (Papers and surveys)

Vasile Mărculeţ
Ţaratul Vlaho-Bulgar şi puterile cruciadei în timpul domniei ţarului Boril Asan (1207-1218). De la conflict armat la colaborare politică şi militară (The Bulgarian-Wallachian Empire and the Crusaders during the reign of the Tsar Boril Asen (1207-1218). From armed conflict to the political and military collaboration) 35

Игорь Прохненко, Мария Жиленко
Королёвский замок Нялаб во владении потомков молдавского воеводы Саса (Korolevo Castle of Nyalab in possession of descendants of Moldavian Voivode Szasz) 53

Евгения Куйкина
«Проскинитарий Святой Горы Афон» Иоанна Комнина Моливда в славянском переводе иеродиакона Дамаскина (1701 г.) („Proskynitarion of the Holy Mountain Athos" by John Komnenos Molivd in Slavonic translation by hierodeacon Damaskin (1701) 67

Игорь Сапожников
Из истории фортификации и картографирования Бессарабии и Молдовы: работы Ф. Кауффера 1793-1797-х годов (From the history of fortification and mapping of Bessarabia and Moldova: F. Kauffer's works in 1793-1797) 73

Игорь Сапожников
Материалы для изучения крепостей Бессарабии (1807-1820 гг.) (Materials for the study of Bessarabian fortresses of 1807-1820s)..... 97

Irina Cereş
Importul de mărfuri din Imperiul Rus în Principatul Moldovei la sfârşitul secolului al XVIII-lea - începutul secolului al XIX-lea (Imports from the Russian Empire into the Principality of Moldavia at the end of the 18th century - the beginning of the 19th century)..... 117

Alina Felea
Din istoria familiei în Basarabia la începutul sec. al XIX-lea: incapacitatea soţului la viaţă conjugală (From the history of a family in Bessarabia of the early 19th century: the husband's inability to perform the conjugal duty)..... 129

Valentin Tomuleţ
Reflecţii istoriografice privind statutul ruptaşilor din Basarabia sub dominaţie ţaristă (anii 1812-1847) (Historiographical considerations regarding the status of ruptashi in Bessarabia under Tsarist domination (1812-1847) 135

Valentin Tomuleţ, Angela Baxan
Consideraţii privind competenţele Consiliului Suprem al Basarabiei (28 august 1816 - 29 februarie 1828) (On the question of competence of the Supreme Council of Bessarabian Oblast (August 28, 1816 - February 29, 1828) 149

Sergius Ciocanu
Edificiile mănăstirii Căpriana în primele două decenii ale secolului al XIX-lea (Buildings of the Capriana monastery in the first two decades of the 19th century)..... 163

Cristina Gherasim
Aspecte privind influenţa legislaţiei ţariste asupra statutului nobilimii din Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea (Aspects of influence of the tsarist legislation on the status of the Bessarabian nobility in the 1st half of the 19th century)..... 173

Eugen-Tudor Sclifos
Problema Basarabiei reflectată în rapoartele ambasadorului francez la Petersburg Charles Auguste de Morny (1856-1857) (Bessarabian question reflected in the reports of the French ambassador in Petersburg Charles Auguste de Morny (1856-1857) 187

Maria Danilov
Un manuscris inedit din arhiva „Paul Gore" (1860) (Unique manuscript from the archive of Paul Gore (1860)..... 199

Andrei Emilciuc
Pregătirea şi implementarea în Basarabia a reformei notariale din 14 aprilie 1866 (Preparation and implementation of the notarial reform of April 14, 1866 in Bessarabia)..... 211

Lăcrămioara Manea
Însemnări şi ex-librisul arhimandritului Dosoftei Crihană. Studiu de caz (Notes and the ex-libris of Archimandrite Dosoftei Crihană. Case study) 223

Alexandru Argint
Înfiinţarea şcolilor primare rurale în Basarabia la sfârşitul anilor '60 ai secolului al XIX-lea (Creation of rural primary schools in Bessarabia at the end of 1860s)..... 237

Cristina Tănase
Statute şi decizii privind concesiunea de *omnibusuri* şi *fiachere* în Comitatul Braşov (Statutes and decisions on the concession on omnibuses and fiacres in the Braşov County)..... 251

Svetlana Suveică
„Pătrunşi de simţul datoriei"?! Despre loialitatea funcţionarilor publici din Basarabia în anul 1940 ("Filled with Sense of Duty"?! On the Loyalty of the Bessarabian Public Servants in 1940)..... 257

Nicolae Fuştei
O instituţie de legătura între guvernul sovietic şi cultele religioase – „Consiliul pentru problemele cultelor religioase de pe lângă Consiliul de Miniştri al URSS (1944-1965) (Institution for communication between the Soviet government and religious cults – the Council for Religious Cults Affairs under the Council of Ministers of the Soviet Union (1944-1965)..... 267

Юрий Пятницкий
Коптские ткани графа А.А. Бобринского в Эрмитаже: история одной ошибки (Coptic textile from Count Alexey Bobrinsky's collection in the State Hermitage: the history of one mistake)..... 279

Татьяна Исаченко
О рукописи Милеску Спатару в собрании Национального Музея истории Молдовы (к 380-летию со дня рождения ученого) (About Milescu-Spătaru's manuscript from the collections of the National Museum of History of Moldova (to the 380th anniversary of the scholar)..... 289

Adelaida Chiroşca
Hristos Euharistic în colecţia de icoane a Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (Eucharistic icons of Jesus Christ in the collections of the National Museum of History of Moldova)..... 301

Vera Stavilă
Afişul propagandistic sovietic din perioada celui de-al Doilea Război Mondial din patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (Soviet propaganda posters of the Second World War in collections of the National Museum of History of Moldova) 317

Андрей Крупенко, Юрий Пятницкий
Реставрация и атрибуция иконы «Богоматерь Умиление» (Новое приобретение византийского собрания Эрмитажа) (Restoration and attribution of The Virgin of Tenderness(a new acquisition of the Byzantine collection of the Hermitage Museum)..... 327

Vera Serjant
Expoziţia „Anunţul publicitar în Basarabia” (The exhibition “Advertisements in Bessarabia”)..... 335

Elena Postică
Ion Ungureanu, un destin luminat de Luceafăr (Ion Ungureanu, a destiny enlightened by the Morning Star) 339

Elena Ploşniţa
Consideraţii privind muzeificarea sitului istoric *Tabăra regelui suedez Carol al XII-lea de la Varniţa* (On museumification of the historical site *Camp of Swedish King Charles XII at Varniţa*) 351

III. Recenzii şi prezentări de carte (Paper and book review)

Zabolotnaia Lilia, Dreptul la proprietate şi la moştenire al femeilor din Moldova şi ţările vecine (secolele XIV-XVII). Studii şi documente. Istoria la feminin. Chişinău: Cardidact, 2015, 351 p. ISBN 978-9975-9609-7-7 (*Вячеслав Степанов*) 365

Elena Ploşniţa, Muzeul şi publicul. Istorie şi realităţi. Chişinău: Bons Offices, 2015, 252 p. ISBN 978-9975-87-047-4 (*Ioan Opriş*)..... 368

Lista abrevierilor (List of abbreviation)..... 372

Condiţiile de publicare în revista „Tyragetia”..... 374

The following conditions for publishing in the „Tyragetia” journal..... 375

Условия для публикации в журнале «Tyragetia» 376

PORTRETUL MARIEI (LUPU) RADZIWILL REFLECTAT ÎNTR-O LUCRARE A PICTORULUI POLONEZ KORNELI SZLEGIEL (1851)

Lilia Zabolotnaia
Sorin Iftimi

Cuvinte-cheie: pictorul polonez Korneli Szlegiel, Maria (Lupu) Radziwill, frescele bisericii „Trei Ierarhi", patrimoniul cultural şi istoric.

Despre viaţa şi activitatea Mariei (Lupu) Radziwill[1] se cunosc puţine aspecte, bibliografia problemei fiind relativ redusă. Explicaţia acestui fapt este una destul de simplă: universul feminin din secolul al XVII-lea nu prezenta un interes deosebit pentru cronicarii contemporani şi nici pentru istoricii de mai târziu. Cercetătorii şi-au concentrat atenţia, în mod tradiţional, pe istoria evenimenţială a epocilor vechi, pe viaţa şi activitatea figurilor politice şi, în special, a personajelor masculine. Astfel, privită alături de personalitatea remarcabilă a tatălui său, domnul moldovean Vasile Lupu şi de cea a soţului său, Janusz Radziwill, o eminentă figură politică a Regatului Poloniei, Maria, la fel ca orice alt personaj feminin, părea o figură prea puţin interesantă.

Totuşi, domniţa Maria a fost o femeie înzestrată cu personalitate şi cu multe alte calităţi: era cultă şi inteligentă, cunoştea câteva limbi străine. S-au păstrat variantele originale ale scrisorilor ei, scrise şi semnate în limba poloneză. Ea a fost prima moldoveancă ce a vizitat Europa, într-un voiaj de nuntă. La întoarcere a fost primită în audienţă la regele polon, a primit de la el daruri de nuntă, precum şi o confirmare în scris pentru o proprietate în Polonia. Faptul că Maria a devenit soţia marelui hatman lituanian Janusz Radziwill a jucat un rol semnificativ în viaţa sa privată şi a fiicelor ei din prima căsătorie. Acest statut a ajutat-o să poată deveni o generoasă patroană şi ocrotitoare a bisericilor şi mănăstirilor ortodoxe din Polonia (Kedainiai, Sluţk, Zabludovo) (Zabolotnaia 2010, 115-121).

Timp de câţiva ani am avut prilejul de a căuta în muzeele, arhivele şi bibliotecile din Polonia (Varşovia)[2] şi Lituania (Vilnius, Kedainiai)[3] documente despre viaţa şi activitatea Mariei. În anul 2015 am avut posibilitatea de a face o cercetare în cadrul Muzeului Naţional din Varşovia, unde, cu ajutorul muzeografilor şi al istoricilor de artă[4], am descoperit un portret inedit al familiei lui Vasile Lupu, realizat de pictorul polonez Korneli Szlegiel, în 1851, după tablourile votive originale din biserica Sfinţii Trei Ierarhi din Iaşi (România).

În prezentul articol vom încerca să oferim o privire asupra câtorva fragmente din viaţa Mariei (Lupu) Radziwill şi să le punem alături de imaginile redate în cadrul portretului realizat de Korneli Szlegiel şi în fragmentele de pictură murală de la Trei Ierarhi. Ca bază pentru cercetarea noastră ne vor servi sursele grafice ale epocii – picturile murale de la biserica Trei Ierarhi, care au fost restaurate în anii '80 ai secolului al XIX-lea, şi portretul semnat de Korneli Szlegiel, datând din 1851, care păstrează imaginea anterioară a frescelor acestei ultime intervenţii. Practic, copia portretului familiei lui Vasile Lupu, realizată de către Korneli Szlegiel, reprezintă singura imagine demnă de încredere care a păstrat înfăţişarea originală a frescelor din secolul al XVII-lea. Reprezentarea personajelor va fi cercetată din diverse puncte de vedere: ca operă de artă portretistică, ca moştenire şi mărturie a patrimoniului material, cultural şi istoric.

[1] Suntem de părere că numele Mariei (Lupu) Radziwill trebuie să fie scris astfel, întrucât în istoriografie se întâlnesc diverse variante ale acestuia: Maria Radziwill, Maria Radziwillowa, Maria Lupulanka Radziwiłłowa, Maria Movileanca ş.a. Am decis că este necesar să unificăm scrierea numelui ei, redând atât numele său originar, cât şi numele soţului, pe care ea l-a preluat şi folosit în cadrul semnăturilor sale, sub titlul de „Maria Radziwiłłowa".

[2] Muzeum Narodowe w Warszawie (Dział Dokumentacji Wizualnej i Digitalizacji).

[3] Kedainiai Regional Museum.

[4] Exprimăm mulţumiri colaboratorilor Muzeului Naţional din Varşovia (Muzeum Narodowe w Warszawie) Monika Ochnio (Zbiory Sztuki Polskiej do 1914 r.), Anna Grochala (Gabinet Rycin i Rysunków), Marcin Romeyko-Hurko (Gabinet Rycin i Rysunków) pentru sprijinul acordat la realizarea acestui articol.

Fig. 1. Biserica „Trei Ierarhi" din Iaşi la 1845 (J. Rey).

În opinia noastră, din punctul de vedere al metodologiei de cercetare, prelucrarea unei de surse de acest gen nu prezintă doar un caracter ilustrativ, ci poartă şi o profundă încărcătură semantică. Astfel de mărturii ale vremii ne ajută să abordăm aspecte ce ţin de viaţa cotidiană, de mentalitatea şi comportamentul femeilor, puţin cunoscute şi urmărite de către cercetători. Din păcate, istoricii iau rareori în considerare acest gen de surse, din cauza rarităţii lor. Alteori documentele vizuale sunt ignorate sau subestimate, fiind folosite doar ca nişte materiale auxiliare care pot adăuga doar câteva detalii la informaţiile cunoscute din sursele scrise şi din alte surse materiale (eventual, arheologice).

Totuşi, în cazul de faţă, în care este păstrat portretul autentic al Mariei (Lupu) Radziwill, avem posibilitatea de a cunoaşte culisele epocii respective, dincolo de marile evenimente politice, militare ş.a. Vom putea să aflăm cum arăta familia Mariei, cum se îmbrăcau reprezentanţii elitei sociale a epocii, să examinăm anumite detalii vestimentare. Toate aceste aspecte oferă informaţii privitoare la statutul social, poziţia şi confesiunea (simbolistica religioasă) a personajelor studiate.

*

Maria (Lupu) Radziwill era fiica mai mare a voievodului moldovean Vasile Lupu (1634-1653) şi a primei sale soţii, Tudosca (fiica vornicului Costea Bucioc, Băcioc) (Stoicescu 1971, 347-348). Din această căsătorie a domnitorului s-au născut trei copii. Acest lucru este confirmat de inscripţia din 6/16 mai, 1639, din biserica Sfinţilor Trei Ierarhi din Iaşi, ce imortalizează data finalizării construcţiei (Costin 1990, 190; Czamańska 1998, 178). Alături de Vasile Lupu este menţionată Doamna Tudosca şi copiii – Ioan, Maria şi Ruxandra (Andreescu, Stoide 1938, 27). Această informaţie îşi găseşte confirmarea în cadrul notiţelor lui Achacy Taszycki (Taszynski 1973, 163-175)[5], secretarul emisarului polonez Woiciech Miaskowski, care a trecut prin Moldova în anul 1640: „am fost în târg (Iaşi - *n.n.*) şi am găsit acolo biserica Sfântului Vasile (Biserica Trei Ierarhi - *n.n.*)[6], ... pe care a construit-o el (fig. 1). Înăuntru, pe pereţi, am văzut diferite chipuri, poleite cu aur, printre care

[5] Achacy Taszynski (? - după 1650) venea dintr-o familie înrudită cu cea a familiei nobiliare Potocki.

[6] Biserica a fost înălţată în cinstea Sfinţilor Trei Ierarhi – Vasilie cel Mare, Grigorie Teologul şi Ioan Gură de Aur. Biserica a fost sfinţită de către mitropolitul Varlaam, la data de 6 mai 1639.

Nº. 24. Iaşii, Joi în 20 Septemvrie 1851. Anul II.

ZIMBRUL.

Абонаментѣ.

Iaşii ши цinстѣpi: Прецѣл не унѣ анѣ 75 леі. —— — месе лунї 40 — —— дицiинцерiлор не унѣ рѫндѣ есте 25 парале. Actъ фоае есъ Лунea ши Дoiеа кѣ обе сѫплементе in 8, не фie каре лунъ.

Абонаментѣ.

Се фаче дн Iaşi, ла Редакцiea дн Типографiea Бѣлетинѣлї Романѣ ла цinстѣpi ше ла Домнiї Професорi, ши дн Бѫкюрещi ла лiвpapiea D. Ioнiдi, кѣ прецѣ de doi галбiнi ши унѣ changiрѣ не анѣ.

MOLDAVIA.

Iaşii. D.–Ca Езџенie Пџiадѣ, Aџентѣ политiкѣ ши Консѣл Цeнepалѣ ал Peпѣблiчeї фpанцезъ în Пpiнчипателе Дѣнъpeї, аѣ сосiтѣ în капiтала поастръ венiндѣ de ла Бѣкюpешть.

— D. Hiторѣ Корнелiе Шлегелѣ, полонезѣ, че аѣ фъкѫтѣ стѫдiile сале 11анї ла Мiхенѣ, Парiсѣ ши Рома унде 'шi десъвъpши скоала, în сѫpта са петpечiре în Молдова, пе–аѣ лъсатѣ семне мъpтѣpiсitoape de талентѣл пенелѣлї сѣѣ. Дntpe маї мѫлте noptpete a сале се iнсамнъчела ал Пpiнчипелѣї Domnitopiѣ. Noї амѣ авѫтѣ de o дѣчe мѫлцъмipe a нiдea în ателiea ca таблоане de сџетѣpї Нацiонале, пpекѫм унѣ чiшпоешѣ контендѣ не о стънкѣ. *Потковiрea унѣї калѣ кѣ палоапрїлѣ ши постiлioнѣл дн опepaцie.* D. aptictѣ în кълъторiea че 'шi пpопрїлѣ ши постiлioнѣл дн опepaцie. D. aptictѣ în кълъторiea ше 'шi пропune de a фаче ла Opiентѣ, ape a ni пъpъсi дѣпъ кътева зiле. Noї пѫне de a фаче ла Opiентѣ, ape a ni пъpъсi дѣпъ кътева зiле. Noї даръ пѣ пѣтемѣ фелiчiта пенелѣлї сѣѣ, de кътѣ o деплiнъ iнспipaцie din стpелъчipea Opiентѣлї, сѣпѣ акъpъea чepiѣ петpеакѣ феpiче!

MOLDAVIE.

Jassy. Mr Eugène Poujade, Agent politique et consul-général de la Republique Française dans les Principautés Danubiennes, est arrivé dans notre capitale venant de Bucarest.

— Mr Cornelius Szlegel, polonais, qui a fait ses études de peinture à Munich, Paris et Rome, où il a étudié dans l'espace de 11 années d'après les grands maitres des premières écoles, durant son court sejour à Jassy, nous a laissé des tableaux qui attestent le talent de son pinceau. Parmi ses différentes productions on distingue le portrait de S. A. S. le Prince Régnant.

Nous avons aussi remarqué avec une entière satisfaction, dans son atelier des tableaux renfermant des sujets de notre pays, comme: *Un joueur de cornemuse assis sur un rocher; l'atelier d'un maréchal ferrant un cheval assisté d'un postillon.* Cet artiste doit bientôt quitter la Moldavie pour faire une tournée en Orient. Nous ne pouvons souhaiter rien de mieux à son talent qu'une heureuse inspiration sous le ciel de l'Orient et un plein succès artistique.

Revistă Politică.

Din zi în zi кandidatъpa пpiнчепелѣї Joaнiѣ капътъ o десъвлipe маї маpe ши маї cepioaсъ. Ce шiie кѣ маї наiнте de a ce кpете кѣ aџенцiї енглезї ши niemontezi.— Dѣпъ *Поptофолiѣл Maлтезѣ* се вopвeште de a ce челiвpa iн Лondpa сълiвepapea лѣї Koшcтѣ. Цeнepалѣл Meшapoсѣ, Demбiнcкi ши Шaнoвcвi се ши афлъ акѫм in actъ политiе.— Дuaлта кѣpte de ла Иecта iнcъpчinатъ de a ґдека кpiменѣл de пaлата тръдape a тътopop ачелоa-

oaминї. Iнcъpџенцiї apaтъ кpтea Иекiнѣлѣ кѣ нѫ ecte îndestъ de poлiцioaсъ. Iмиepaтѣл aѣ ecnedзiтѣ скpiсopї în Таptapiea чepѫндѣ aџiътopъpї de ла шefiї taptapi. Iнcъpџенцiї îmi пpoнънѣ de a алънга ne тoпi Таptapiї ши a pectъpna дinacтiea taptaръ din Xiна. Xpiстianicмѣл, ape съ се теашѣ мѣлѣ, de ла iспѣтipea iнcъpвџiеї.

Fig. 2. Relatarea din presa ieşeană privitoare la activitatea de la Iaşi a pictorului Korneli Szegiel.

cel al voievodului, al Doamnei, al feciorului şi ale celor două fiice...". Mai departe se află inscripţia: „Io Vasile Voievod, şi cu Doamna noastră Tudosca, şi cu dăruiţii de Dumnezeu copii – Ioan şi Maria şi Ruxandra" (Taszynski 1973, 169).

Fragmente de frescă din pictura interioară a bisericii se păstrează în cadrul Muzeului amenajat în „Sala Gotică" (fosta trapeză) a Mănăstirii Trei Ierarhi (Nicolescu 1970, 247)[7] (fig. 4). Timpul nu a cruţat reprezentările murale (Lapedatu 1912, 110-114; Grigoraş 1962; Theodorescu 1971; Bădărău, Caproşu 1974, 176-201; Gorovei, Székely 1993, 446-448; Dobjanschi, Simion 1979; Sturzu 1999; Macarie 2008, 146-148)[8], astfel că, după două secole, acestea au fost supuse unei restaurări capitale[9]. Totuşi, importanţa şi valoarea lor istorică sunt de excepţie, întrucât picturile păstrează prima reprezentare autentică a Mariei la vârsta adolescenţei, împreună cu membrii familiei sale (tatăl, mama, sora şi fratele) şi ne oferă o imagine realistă a perioadei respective.

Reprezentarea clară şi expresivă a Mariei (Lupu) Radziwill este remarcabilă (fig. 5). Domniţa este aşezată la acelaşi nivel cu chipul mamei sale, Tudosca[10]. Între mamă şi fiică există o asemănare de netăgăduit. În bibliografia curentă se afirmă adesea, în mod greşit, că în fresca de la Trei Ierarhi domniţa Maria este zugrăvită alături de Ecaterina Cercheza, a doua soţie a lui Vasile Lupu, fiind chiar considerată fiica acesteia[11].

[7] O descriere a acestor portrete feminine se găseşte în fişa realizată de Corina Nicolescu.

[8] În anii 1650 şi 1686 biserica a fost prădată, apoi, în 1711, 1781, 1795 şi 1802 a fost afectată în urma cutremurelor de pământ.

[9] Primele lucrări de restaurare exterioară a faţadelor bisericii au fost realizate în anii 1882-1887 de arhitectul francez Lecomte du Noüy. Lucrările de restaurare a frescelor din interiorul bisericii s-au prelungit până în anul 1898. Biserica a fost resfinţită abia în 1904, în perioada domniei lui Carol I. Fosta trapeză a mănăstirii, redenumită „Sala Gotică", construită de către Vasile Lupu, a fost restaurată masiv în anii 1960.

[10] În literatura istorică se întâlneşte uneori opinia eronată că fresca de la Trei Ierarhi ne-o prezintă pe Ecaterina Cercheza ca fiind soţia voievodului, când, de fapt, este vorba despre doamna Tudosca, cea dintâi soţie.

[11] Afirmaţia greşită că Ecaterina Cerchezoaica ar fi mama Mariei şi a Ruxandrei se întâlneşte şi în sursele vremii, în descrierile contemporanilor: Georg Kraus menţionează, în lucrarea sa *Cronica Transilvaniei 1608-1665*, că Maria a fost „născută de tânără cerchezoaică". Totuşi, acest lucru este imposibil, întrucât Ecaterina a sosit în Moldova la sfârşitul anului 1639 şi s-a căsătorit cu Vasile Lupu la începutul anului 1640. Vezi: Kraus 1965, 122; Toderaşcu 2010, 7. O opinie analogă se întâlneşte şi la un autor anonim german care a lăsat o descriere detaliată a nunţii Ruxandrei cu Timuş din anul 1652: „după

Fig. 3. Portretul familiei lui Vasile Lupu din Biserica „Trei Ierarhi” din Iaşi, reprodusă de către Korneli Szlegiel în anul 1851 (colecţia: Muzeum Narodowe w Warszawie).

Fig. 4. Familia lui Vasile Lupu în tabloul votiv al Bisericii „Trei Ierarhi”. Fragmente de frescă extrase la 1888 şi păstrate în Muzeul din „Sala Gotică”.

Fig. 5. Chipul domniţei Maria Lupu (Radziwill) în fresca de la „Trei Ierarhi”.

Maria stă în spatele mamei sale, Tudosca, fiind continuatoarea sa, ca statut şi situaţie familială. Ambele personaje sunt reprezentate cu găteli de cap similare – căciuli rotunde de catifea roşie cu bordură cu blăniţă neagră, de samur (fig. 6). Unii autori numesc aceste căciuli *şlice*, considerându-le, implicit, a fi de modă orientală (deşi este cam devreme pentru secolul al XVII-lea). Alţi specialişti le asimilează unor pălării de modă poloneză sau rusească, iar în acest caz termenul de „şlic” ar fi inadecvat (Nicolescu 1970, 172-173; Alexianu 1987, 352; Florea-Donica 2009, 179-183).

Chipul Tudoscăi este brodat şi pe acoperământul său de mormânt, care se păstrează în acelaşi Muzeu al Mănăstirii Trei Ierarhi („Sala Gotică”)[12]

Fig. 6. Portretele doamnei Tudosca şi domniţei Maria în fresca de la „Trei Ierarhi”, extrase în 1888.

(fig. 9). În cadrul reprezentării de pe acoperământ se pot observa detalii vestimentare analoge – căciula cu bordură de samur, podoabele de urechi, cerceii de tip rozetă. Feregeaua şi restul veşmintelor sunt luxoase – lungi, croite pe măsură, din ţesături scumpe, decorate cu panglici împletite şi cu pietre preţioase (Nicolescu 1970, 248; Alexianu 1987, 352).

Perlele erau, potrivit specialiştilor, foarte apreciate în Ţările Române în secolele XVI-XVII. Veşmintele voievozilor şi ale boierilor erau împodobite cu perle de o bogăţie şi o calitate deosebite. Găteliile feminine erau şi ele presărate cu podoabe din perle. În secolul XVII, perlele au devenit un atribut al originii nobile şi al neamului princiar. Despre acest fapt mărturisesc şi reprezentările Tudoscăi. Putem observa şiragurile de mărgele şi lănţişoarele de aur pe care aceasta le poartă, precum şi cerceii cu pietre scumpe şi cu doi trandafiri decorativi (Iorga 1937, V-IXI).

Să cuvine să ne îndreptăm atenţia asupra şiragurilor de mărgele de la gâtul Tudoscăi, care se vor întâlni în toate reprezentările Mariei (Lupu)

nuntă... cât a stat domnul (Vasile Lupu - *n.n.*) de vorbă cu ginerele său (Timuş - *n.n.*), tânăra soţie (Ruxandra - *n.n.*) a ţinut pe maica sa îmbrăţişată pe după gât şi a plâns amar”, vezi: Заболотная 2011, 293-305. Această informaţie nu poate fi credibilă, întrucât Ecaterina nu putea, cronologic, să fie mama fetelor. Căsătoria cu Vasile Lupu a avut loc în anul 1640, Maria s-a căsătorit în 1645, iar Ruxandra – în 1652, deci Ecaterina nu le-ar fi putut da naştere. Un singur lucru rămâne demn de crezare, acela că Ecaterina avea o relaţie foarte bună cu fiicele sale vitrege, şi este posibil că din această cauză martorii au văzut legătura dintre ele una de sânge, de fiice naturale. Totuşi, ne surprinde faptul că în cadrul istoriografiei bieloruse şi poloneze contemporane se întâlneşte şi se cultivă opinia eronată că Maria nu ar fi fost fiica Tudoscăi. Bazându-se pe literatura artistică, unii autori scriu, nefundamentat, că Maria ar fi fost, de fapt, fiica unei oarecare Grillo din Veneţia (!). Vezi: Высоцкая 2003, 62; Widacka Hanna, *„Mołdawska małżonka Janusza Radziwiłła“* (http://www.wilanow-palac.pl/moldawska_malzonka_janusza_radziwilla.html).

[12] În Biserica Trei Ierarhi se păstrează două piese de broderie remarcabile: acoperămintele de mormânt al Doamnei Tudosca şi al fiului său, Ioan, realizată manual de ea însăşi. Broderia cu portretul domnitorului Vasile Lupu a dispărut din inventarul mănăstirii, la o dată şi în împrejurări necunoscute.

Fig. 7. Portretele Tudoscăi, Mariei şi Ruxandrei de la „Trei Ierarhi" din Iaşi, în reprezentarea lui Korneli Szlegiel (1851).

Radziwill (Brătuleanu 2010, 62)[13]. În opinia noastră, podoabele de perle ale domniţei au fost, fără îndoială, moştenite de la mama sa. Maria era foarte ataşată de ele, preţuindu-le mult şi nedespărţindu-se de ele niciodată, purtându-le întreaga sa viaţă. Acelaşi lucru se poate spune şi despre cerceii săi. Copiile lor se pot întâlni, practic, pe toate imaginile ce o reprezintă pe Maria (Lupu) Radziwill. Potrivit părerii specialiştilor, cerceii au fost realizaţi în stilul ornamental al epocii, de către meşteri autohtoni, din pietre preţioase şi semipreţioase. Masivitatea lor sugera statutul şi originea purtătoarei (Irimescu 2013, 26).

*

În acest context, un interes deosebit prezintă copia reprezentării murale a familiei lui Vasile Lupu din Biserica Sfinţii Trei Ierarhi, realizată de cunoscutul pictor polonez, Korneli Szlegiel (1819-1870). Acesta a vizitat oraşul Iaşi din noiembrie 1850, până la mijlocul anului 1851 (fig. 1).

Korneli Szlegiel (Cornelius Schlegel)[14] este un pictor polonez, născut în 1819 la Stanisławów, în apropiere de Lwów[15]. El a început studiul picturii la o vârstă fragedă, în particular, la Lwów, în atelierul lui K. G. Schweikartsa. La vârsta de 17 ani, în 1836, s-a înscris pentru a studia la Academia de Arte din Viena (*Akademie der Bildenden Künste*). Din 1842 şi-a continuat studiile Academia de Arte din München, ca un student al maeştrilor J. Schnorr von Carolsveld şi W. Kaulbach. Pentru desăvârşirea formaţiei sale artistice, în anii 1844-1845 a călătorit în Italia, la Paris, Londra şi Copenhaga. Mai târziu a călătorit în Italia şi Grecia. În 1847, Korneli Szegel, s-a stabilit la Lwów (Lemberg) întreaga sa carieră ulterioară fiind legată de acest oraş. Se ştie că, în 1851, pictorul a efectuat o excursie spre Orient, poposind în Moldova şi în Ţara Românească.

El a realizat picturi cu subiecte istorice, religioase, scene de gen şi numeroase portrete (mai ales miniaturi), precum şi peisaje. De asemenea, a copiat diverse lucrări ale unor vechi maeştri. Picturile sale se păstrează în colecţiile muzeelor poloneze, dar şi la Galeria de Pictură din Lwów, precum şi în Muzeul Municipal din München. Dincolo de pictură, Szlegiel este cunoscut prin scrieri despre artă publicate în epocă, precum şi prin memoriile sale de călătorie, deosebit de interesante.

Presa ieşeană a epocii a publicat câteva însemnări privitoare la activitatea pictorului aflat în capitala Moldovei. Astfel, se ştie că Corneliu Szlegiel a pictat la Iaşi portretul domnitorului Grigore Al. Ghica. „Gazeta de Moldavia" aducea laude pictorului, arătându-se că portretul nu se deosebeşte numai „prin asemănarea cea mai vie, ci şi prin corecţia desenului şi transparenţa coloritului". Sunt îndemnaţi amatorii de pictură să dea ocazia artistului „de a putea lăsa între noi mai multe modele ale dibăciei sale" (Gazeta de Moldavia 1851, 49, *Novitate dinăuntru*). Portretul amintit în această notiţă nu a fost încă identificat.

Ziarul „Zimbrul" din Iaşi scria, la rândul său: „D. Pictor Kornelie Şlegel, polonez, ce au făcut studiile sale 11 ani la München, Paris şi Roma, unde-şi desăvârşi şcoala, în scurta sa petrecere în Moldova, ne-au lăsat semne de mărturisitoare de talen-

[13] Seria de portrete ale Mariei Lupu Radziwill poate fi studiată în albumul publicat de Anca Brătuleanu.

[14] Numele pictorului a cunoscut diferite forme ortografice, precum: Szlegel, Szlegiel, Szlegl, Schlegel.

[15] O informare asupra artistului poate fi făcută consultând instrumentele clasice în domeniu: Benezit Dictionnaire 2010; Polski Indeks 2004; Thieme, Becker 1907-1950.

tul penelului său. Între mai multe portrete a sale, se înseamnă acela a Principelui Domnitoriu. Noi am avut o dulce mulţămire a vedea în atelier tablouri cu subiecte naţionale, precum *Un cimpoeş cântând pe o stâncă*[16] *şi Potcovirea unui cal cu nalbar* şi *Poştalion în operaţie*. D. artist, în călătoria ce-şi propune de a face la Orient, are a ne părăsi după câteva zile. Noi dară nu putem felicita penelul său, decât cu o deplină inspiraţie din strălucirea Orientului, sub a căruia cer petreacă ferice" (fig. 2)[17].

S-a păstrat o scurtă informaţie, în limba poloneză (1852), în care se arată că Szlegiel a pictat diverse imagini pastorale, pe care le-a cumpărat prinţul Moruzi. La acea dată „prinţul Moruzi" trebuie să fi fost Alexandru D. Moruzi, viitorul economist, ce avea ca moşie principală la Pechea, lângă Galaţi. El a jucat un rol important în revoluţia de la 1848, la Iaşi. Era considerat un filorus, iar familia sa avea moşii în Basarabia. La 1851, când Szlegiel vizita Moldova, Alexandru Moruzi era preocupat de studiul picturii, realizând mai multe portrete (Slăvescu 1941).

Artistul a fost impresionat de frumuseţea naturii acestei ţări, dar şi mai mult de tradiţiile şi obiceiurile poporului care, după mărturia sa, dispăruseră de mult în Polonia. În desenele sale, pictorul a reflectat chipurile unor contemporani (al domnului Moruzi, al Doamnei moldovence în veşminte de nuntă[18], depunându-şi jurământul în faţa altarului, ale unor păstori pe păşune, al unui fierar în fierăria sa), precum şi peisaje (Biblioteka Warszawska 1952, 371-372).

Pentru istorici, lucrarea cea mai preţioasă executată de Szlegiel este copia realizată după *portretul votiv de la Biserica Sfinţilor Trei Ierarhi*, frescă păstrată şi astăzi, dar nu în starea originală, nealterată de intervenţii ulterioare. Desenul lui Szlegiel ne permite să observăm chipurile membrilor familiei lui Vasile Lupu, imortalizate la mijlocul secolului al XVII-lea, în vremea construcţiei şi zugrăvirii bisericii (1642). Această reprezentare se păstrează în fondurile Muzeului Naţional din Varşovia, în colecţia Branicki[19]. Lucrarea a fost efectuată în creion, pe o hârtie cu dimensiunile 15,2×21,0 cm, în alb-negru şi datează din anul 1851. Pe desen se află inscripţia: „*Bazyli Lupo, wojewoda mołdawski*" („*Vasile Lupu, voievod moldovean*"), iar în colţul din stânga sus găsim semnătura pictorului: „*Szlegiel*" „*Korneli Szlegiel 1851*" (Suchodolska, Iakimowicz, Jaworska 1961, 200) (fig. 3).

Ca valoare documentară, desenul este nepreţuit. Am amintit mai sus că biserica a suferit, de-a lungul timpului, în urma diverselor calamităţi (incendii, cutremure de pământ, jafuri). Pictorul polonez a păstrat în desenul său nu numai istoria seculară, dar şi posibilitatea de a cunoaşte mai multe detalii ale imaginii originale care, din păcate, s-au pierdut. Desenul lui Szlegiel s-a păstrat într-o stare excelentă şi este o lucrare de foarte bună calitate. Lipsa gamei coloristice nu micşorează calităţile reprezentării. Pictorul a redat, cu o deosebită meticulozitate şi acurateţe, fiecare detaliu al reprezentării murale – feţele, privirile, detaliile vestimentare şi podoabele, chipurile sfinţilor şi, cel mai important, chipul ctitorilor şi, în particular, cel al domniţei Maria.

Atenţia privitorului este atrasă îndeosebi de modul în care este aşezată familia – ctitorii bisericii: mai întâi domnitorul Vasile Lupu, apoi fiul său, Ioan (Costin 1990, 189)[20], moştenitorul tronului, soţia sa, Doamna Tudosca şi cele două fiice ale sale – Maria şi Ruxandra. Este foarte uşor de observat diferenţa de vârstă dintre copii. Fiul are aproximativ 18-20 de ani, Maria – în mod evident, nu mai mult de 12-13 ani, iar Ruxandra – nu mai mult de 7-8 ani (Zabolotnaia 2008, 16-45; Zabolotnaia 2012, 43-50). Aşa cum am amintit mai sus, aceasta este întâia reprezentare autentică a Mariei, din seria de portrete cunoscute, păstrate mai ales în Polonia.

[16] Am reuşit să identificăm cea dintâi lucrare, reprezentând un asemenea cimpoieş moldovean pe o stâncă (*Kobziarz mołdawski*), păstrat astăzi în colecţia Muzeului din Cracovia (*Muzeum Narodowe w Krakowie*). Lucrarea este datată însă în 1857.

[17] „Zimbrul", Iaşi, an II, nr. 24, joi, 20 septembrie, 1851, p. 1, *Moldaviea*. În varianta franceză a textului cele două picturi sunt numite astfel: *Un joueur de cornemuse assis sur rocher; L'atelier du'n marechal ferrand un cheval assisté d'un postilion*.

[18] Notiţa face referire probabil la Natalia, fiica domnitorului Grigore Al. Ghica, aceasta căsătorindu-se cu Constantin Balş la 17 mai 1852, pe timpul şederii pictorului Szlegel la Iaşi. La acea vreme domnitorul era văduv, deci nu exista o doamnă a Moldovei căreia pictorul să îi facă portretul.

[19] Muzeum Narodowe w Warszawie. Kolekcja rysunku polskiego. Rys. Pol. 2868 (Cat., s. 30/786). Transmitem profunda noastră recunoştinţă colaboratorilor muzeului: Anna Grochala, Marcin Romeyko şi Monika Ochnio.

[20] Fiul şi soţia au decedat în 1639, după sfinţirea bisericii. Cronicarul Miron Costin relatează acest fapt astfel: „*Era Ion-vodă omŭ slabŭ şi deznodată şi de mîni şi de picioare...Vasilie-Vodă... pre fecioru-său, pre Ion-vodă, l-au tremis la Ţarigrad, undeşi s-au săvîrşit şi viaţa nu pesti mulţi ani. Şi s-au săvîrşit într-aceşti ai dzilele şi doamna dentîi a lui Vasilie-vodă, fata lui Bucioc*".

Fig. 8. Portretul Ecaterinei Cercheza din biserica Golia.

Fig. 9. Portretul brodat al doamnei Tudosca (sec. XVII), păstrat în Muzeul Bisericii „Trei Ierarhi".

Comparând această imagine cu frescele decapate, existente în prezent în Muzeul Bisericii „Trei Ierarhi" vom putea observa câteva diferenţe semnificative. Putem remarca, în primul rând, privirea personajelor. În frescele restaurate, Maria stă în poziţie dreaptă, având privirea directă şi deschisă. La Korneli Szlegiel putem observa că ambele fiice stau puţin înclinate şi îşi ţin ochii plecaţi. Toţi ceilalţi membri ai familiei au fost reprezentaţi având privirea directă şi corpul zugrăvit în întregime. Desenul lui Szlegiel conservă „filigranul" floral al veşmintelor de brocart, în timp ce în fresca păstrată hainele au un aspect simplificat, lipsit de aceste detalii. În cazul domniţei Maria (spre deosebire Tudosca), pictura conservă, în mod corect, cămaşa roşie specifică personajelor feminine ce aparţineau familiei domnitoare, în veacul al XVII-lea (Iftimi 2002-2003, 103-118). Sunt interesante şi alte detalii legate de accesorii. Pe frescele renovate se poate observa cum calota de pe capul doamnei este presărată cu pietre scumpe, de mari dimensiuni, pe când desenele ne prezintă şiruri geometrice trasate cu perle de dimensiuni mai modeste. O bună analogie, în această privinţă, poate fi făcută cu portretul Ecaterinei Cercheza de la Biserica Golia, în care cea de-a doua soţie a lui Vasile Lupu poartă pe cap o „pălărie" similară, împodobită cu perle de mai mici dimensiuni (fig. 8).

Să privim următorul detaliu – cerceii. Pe fresce se pot vedea nişte cercei lungi, tip „candelabru", ce nu sunt înregistraţi, cu această formă, pe desenul realizat de Korneli Szlegiel. În epocă se purtau cercei de formă mai simplă, cu pietre preţioase de dimensiuni remarcabile[21].

Reţin atenţia şi rozetele care împodobesc tâmplele personajelor feminine (Nicolescu 1970, 173). În fresca păstrată, acestea au o nuanţă de roz, sugerând trandafirii naturali, dar aceasta este o intervenţie târzie (secolul al XIX-lea). Florile naturale, „ghiurghiulii", corespund mai ales sensibilităţii secolului al XVIII-lea, care se deschide spre redescoperirea naturii. În epoca lui Vasile Lupu aceste podoabe erau metalice, aurii, aşa cum se vede şi în portretul Ecaterinei Cercheza de la Golia.

Încă un detaliu important îl reprezintă şiragurile de perle de la gât. Pe frescele restaurate, şirurile de perle ale Mariei sunt aşezate în două rânduri, pe când în desenul lui Korneli Szlegiel – în patru rânduri la gâtul mamei, Tudosca, şi în trei rânduri la gâtul fiicei, domniţa Maria. Şi în alte portrete de epocă doamnele poartă la gât 3-4 rânduri de mărgele, aceasta fiind varianta adecvată. Desigur, desenul pictorului polonez nu putea avea obiectivitatea unei fotografii, dar, de regulă, la executarea unor asemenea cópii, artiştii plastici acordă o atenţie deosebită detaliilor, ţinând cont de cele mai mici amănunte. În exactitatea desenului stă şi valoarea documentară a imaginii imortalizate de Szlegiel. Nu ştim dacă desenul a fost finisat la faţa locului, sau dacă a fost reluat în atelier, după o anumită perioadă de timp. Astfel, există posibilitatea ca desenul să se îndepărteze de realitatea schiţei „de pe teren", prin redesenare sau adău-

[21] Privitor la bijuteriile epocii, există mai multe contribuţii notabile: Popescu 1970; Niţu 2006; Moglan 2008; Reabţeva 2014.

gare de detalii care nu sunt tocmai conforme cu modelul[22].

Nu cunoaştem scopul pentru care Korneli Szlegiel a hotărât să imortalizeze imaginea familiei lui Vasile Lupu, prin desenele sale, dar putem presupune că a fost impresionat de tehnica deosebită a picturii murale a bisericii, de gama de culori, de chipuri şi de concepţia pictorului, etc.[23] Este posibil ca artistul să fi fost interesat tocmai de personalitatea domniţei Maria, devenită un subiect interesant pentru mediul cultural polonez, tocmai prin căsătoria sa cu Janusz Radziwill.

Având în vedere diferenţele semnalate, mai ales în ce priveşte detaliile, putem considera că în prezent se păstrează două reprezentări ale Mariei Lupu-Radziwill la vârsta adolescenţei – fresca de la mijlocul secolului XVII (în copia din desenul realizat la mijlocul secolului al XIX-lea) (fig. 7), precum şi tabloul votiv renovat în secolul XIX (decapată şi păstrată în Sala Gotică de la Trei Ierarhi) (fig. 6). Acestea sunt două izvoare istorice originale, excepţionale din perspectiva calităţilor artistice şi documentare. Ele oferă o realitate palpabilă, un portret vizual neîndoielnic al personajului care ne interesează, şi nu doar o descriere a înfăţişării domniţei. Putem vedea cât de frumos şi de atrăgător este chipul Mariei. Deşi aceasta se afla la vârsta tinereţii sale timpurii, asemănarea cu tatăl său, domnitorul Vasile Lupu, este elocventă, iar expresia feţei este plină de nobleţe şi vrednicie.

Totuşi, există o diferenţă importantă şi semnificativă între cele două variante păstrate. Frescele din anul 1642, aflate în Sala Gotică, au fost „restaurate" cu prilejul lucrărilor din anii 1884-1888. Desenul lui Szegel, care surprinde probabil înfăţişarea originală a tabloului votiv din veacul al XVII-lea, nu a mai suferit intervenţii după 1851, anul realizării sale. Aceasta îi conferă o valoare documentară de excepţie.

*

După cum se ştie, în anii 1884-1888 biserica Sf. Trei Ierarhi a cunoscut o restaurare radicală, care a prelungit viaţa monumentului, dar a alterat semnificativ înfăţişarea originală a bisericii. A lucrat o echipă restauratori francezi, sub conducerea arhitectului Lecompte du Noüy, care, după părerea noastră, şi-au permis prea multe libertăţi. Nu au rămas suficiente documente care să arate modul în care a fost concepută această restaurare. În privinţa picturii murale, se pare că au existat două abordări succesive. Într-o primă etapă, a fost preferată restaurarea *in situ* a portretului familiei ctitoriceşti, intervenindu-se cu pictură peste stratul vechii zugrăveli. În a doua etapă s-a decis extragerea frescei cu portretul votiv, pentru a fi păstrat separat, şi repictarea în întregime a interiorului bisericii. Extragerea s-a făcut cu destulă lipsă de pricepere, chipul mezinei, domniţa Ruxandra, fiind distrus, probabil în timpul operaţiunii de recuperare, după cum se poate vedea (fig. 6). Desenul lui Szlegiel a rămas singura mărturie a acestui chip dispărut.

Astăzi, în biserica Trei Ierarhi se află un alt tablou votiv, realizat de pictori francezi (Jean Jules Antoine de Noüy, fratele arhitectului), la 1888, care nu are legătură cu compoziţia originală. Remarcabil este însă că veşmintele de brocart ale personajelor păstrează modelele florale ale ţesăturilor respective, pe care pictorii au avut ocazia să le vadă în vechea variantă a portretului votiv. Mai mult, întregul fundal al portretului mural este constituit de un asemenea model floral inspirat de ţesăturile de brocart (fig. 10).

În cazul noului proiect de tablou votiv au fost schimbate chiar locurile membrilor familiei lui Vasile Lupu. În calitate de ctitor al bisericii, alături de Vasile vodă, este înfăţişată nu doamna Tudosca, aşa cum ar fi fost firesc, ci fiica cea mai mică, Ruxandra. Tudosca este aşezată într-o parte, împreună cu Ştefan, fiul lui Vasile Lupu de la cea de-a doua soţie, Ecaterina Cercheza.

În primul rând, este cunoscut faptul că Tudosca este amintită de către Miron Costin ca donator şi fondator (ctitor) al bisericii, iar Ruxandra era doar un copil în vremea când a fost construit acest sfânt lăcaş. Chiar dacă ea a susţinut biserica, în anii următori, aceasta s-a făcut ca o continuare a tradiţiei de familie şi dintr-o poziţie secundară.

[22] De exemplu, în desenul lui Szlegiel modelul bisericii din mâinile voievodului are turlele cu acoperişuri conice, pe care le-a dobândit doar după restaurarea de la 1888. Din mai multe surse se ştie că anterior acoperişurile turlelor aveau formă de clopot.

[23] Pictura murală iniţială a bisericii a fost realizată „în aur şi lazurit (lapis lazuli)" de către cei mai buni meşteri zugravi de la curtea ţarului rus – Isidor Pospeev, Iacov Gavrilov (decedat la Iaşi, în timpul lucrărilor), Deiko Iacovlev şi Pronko Nikitin. Ei au fost ajutaţi de către zugravii moldoveni Nicolae şi Ştefan Zugravul.

Fig. 10. Portretul votiv din Biserica „Trei Ierarhi”, pictat după 1884.

În al doilea rând, în cadrul noului portret votiv a apărut o confuzie între copiii din prima şi cea de-a doua căsătorie a lui Vasile Lupu: Ioan, fiul Tudoscăi şi al lui Vasile Lupu, a fost prezent la ceremonia de sfinţire a bisericii, şi este amintit de către contemporani în calitate de ctitor, în timp ce Ştefan, fiul din a doua căsătorie, încă nu se născuse în anul 1639 (Zabolotnaia 2012, 43-50; Andreescu, Stoide 1938, 29)[24]. Cu toate acestea, în noul tablou votiv, fiul voievodului este denumit greşit, în inscripţie, „Ştefan”, aşa cum se numea fiul Ecaterinei Cercheza.

Putem presupune că la 1884 biserica era foarte deteriorată, iar frescele au fost atât de afectate încât restauratorii nu au putut citi şi reproduce numele şi chipurile. O altă explicaţie ar fi că pentru pictorii străini identitatea corectă a personajelor conta prea puţin. Aceste confuzii de nume sunt greu de acceptat din punctul de vedere al corectitudinii istorice şi este de neînţeles de ce, timp de mai bine de un secol, inscripţiile care indică personajele din actualul tablou votiv nu au fost puse de acord cu realitatea binecunoscută.

*

În încheiere, dorim să subliniem încă o dată importanţa desenului pictorului polonez Korneli Szlegiel ca sursă valoroasă ce vorbeşte despre viaţa unor personaje istorice şi despre mediul lor istoric. Datorită acestui mic portret în alb-negru, avem posibilitatea de a reînvia pagini necunoscute din istoria picturilor murale din Biserica Sfinţilor Trei Ierarhi, care păreau să se fi pierdut pe vecie. Acest portret mărturiseşte despre faptul că la 1851, tabloul votiv al familiei lui Vasile Lupu era într-o stare destul de bună, întrucât pictorul a redat cele mai mici detalii ale chipurilor şi personajelor reprezentate.

A doua particularitate reiese din cele menţionate mai sus. S-a păstrat o reprezentare deosebit de valoroasă a familiei lui Vasile Lupu, datorită căreia avem posibilitatea de a reface aspectul exterior al personajelor istorice aşa cum arătau acestea în secolul al XVII-lea şi de a avea acces la o imaginea originală şi cât se poate de veridică a perioadei respective.

În al treilea rând, această cercetare a servit drept exemplu pentru a înţelege importanţa studiului istoriei personalităţilor, a istoriei sociale în general şi, în particular, a istoriei personajelor feminine. Investigând povestea portretului unei femei, am avut ocazia să studiem un viu instantaneu al epocii, aşa cum apărea în percepţia contemporanilor şi a urmaşilor acestora.

Tabloul votiv al Bisericii Trei Ierarhi, extras pe fragmente la 1888, se află astăzi în conservare, la Sala Gotică. Acesta nu a făcut încă obiectul unor investigaţii moderne aprofundate. Studiul de faţă se va dovedi deosebit de folositor în vederea eventualelor lucrări de restaurare a acestor picturi murale. Am arătat mai sus că stratul de pictură vizibil astăzi nu este cel din veacul al XVII-lea, ci este rezultatul unei intervenţii din secolul al XIX-lea. Sub frumoasa pictură de astăzi va putea fi descoperit stratul de pictură original, datorat pictorilor trimişi de ţarul Rusiei în serviciul domnitorului Vasile Lupu.

[24] Conform diverselor mărturii, Ecaterina i-a dăruit lui Vasile Lupu trei fii, doi dintre care au murit în fragedă copilărie: Ştefăniţă (1641-1661), viitorul domn al Moldovei (1659-1661), Ioan († 1648) şi Alexandru († 1648). Despre cel mai mare fiu al Ecaterinei şi al lui Vasile Lupu se cunoaşte că s-a născut la începutul anului 1641, între 26 ianuarie/5 februarie şi 21 aprilie/1 mai. Drept mărturie pentru aceasta servesc diverse documente interne. În particular, în menţiunea din 26 ianuarie 1641, în care Vasile Lupu a aprobat cererea mănăstirii Golia cu privire la stăpânirea satului Milineşti, nu se menţionează nimic despre fiul său, iar într-un document analog din 21 aprilie, Ştefăniţă este menţionat alături de tatăl său în compoziţia *Divanului Domnesc*.

Bibliografie

Andreescu, Stoide 1938: C.I. Andreescu, C.A. Stoide, Ştefăniţă Lupu, domn al Moldovei (1659-1661) (Bucureşti 1938).

Alexianu 1987: Al. Alexianu, Mode şi veşminte din trecut. Cinci secole de istorie costumară românească, tom I (Bucureşti 1987).

Bădărău, Caproşu 1974: D. Bădărău, I. Caproşu, Iaşii vechilor zidiri, până la 1821 (Iaşi: Editura Junimea 1974).

Benezit Dictionnaire 2010: Benezit Dictionnaire des Peintres, Sculpteurs, Dessinateurs et Graveurs (Oxford University Press 2010).

Biblioteka 1952: Biblioteka Warszawska, tom 2 (Warszawa 1952).

Brătuleanu 2010: A. Brătuleanu, Portrete domneşti în colecţii străine/ Portraits of Romanian Princes in Foreign Collections (Bucureşti: Institutul Cultural Român 2010).

Costin 1990: M. Costin, Letopiseţul Ţării Moldovei de la Aron-vodă încoace, Zac. 37, 42. In: Letopiseţul Ţării Moldovei. Volum îngrijit de Tatiana Celac (Chişinău 1990).

Czamańska 1978: I. Czamańska, Latopis ziemi Mołdawskiej i inne utwory historyczne. Tłumaczenie, wstęp i komentarze I. Czamańska (Poznań 1998).

Dobjanschi, Simion 1979: A. Dobjanschi, V. Simion, Arta în epoca lui Vasile Lupu (Bucureşti 1979).

Florea-Donica 2009: L. Florea-Donica, Costumul medieval românesc. Limba Româna 11-12, anul XIX, 2009, 179-183.

Gorovei, Székely 1993: Şt.S. Gorovei, M.M. Székely, Contribuţii la cunoaşterea Trei Ierarhilor. In: Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol" Iaşi, XXX (Iaşi 1993), 446-448.

Grigoraş 1962: N. Grigoraş, Biserica Trei Ierarhi (Iaşi: Editura Mitropoliei Moldovei şi Sucevei 1962).

Iftimi 2002-2003: S. Iftimi, Doamnele şi puterea. Statutul doamnei în Ţările Române. In: Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol" Iaşi, XXXIX-XL (Iaşi 2002-2003), 103-118.

Iorga 1937: N. Iorga, Portretele doamnelor române. In: Comisiunea Monumentelor Istorice (Bucureşti 1937), V-IXI.

Irimescu 2013: S. Irimescu, Diademe, mărgele, brăţări. Istorii de podoabe. In: Cultura, an. 8, nr. 6 (Bucureşti 2013), 26-30.

Kraus 1965: G. Kraus, Cronica Transilvaniei 1608-1665. Traducere şi studiu introductiv G. Duzinchevici, E. Reus-Mîrza (Bucureşti 1965).

Lapedatu 1912: Al. Lapedatu, Icoanele lui Barnovschi Vodă de la Moscova şi zugravii Trei-Ierarhilor din Iaşi. Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice V, 1912, 110-114.

Macarie 2008: Gh. Macarie, Trăire şi reprezentare. Barocul în artele vizuale ale Moldovei secolului al XVII-lea (Iaşi: Editura Tehnopress 2008), 146-148.

Moglan 2008: A. Moglan, Podoabe şi accesorii vestimentare din Moldova secolelor XIV-XVII (Iaşi: Editura Trinitas 2008).

Nicolescu 1970: C. Nicolescu, Istoria costumului de curte în Ţările Române. Secolele XIV-XVII (Bucureşti: Editura Ştiinţifică 1970).

Niţu 2006: F. Niţu, Preţuri de podoabe şi orfevrărie din metal preţios în spaţiul românesc (secolele XVI-XVII) (Bucureşti: Editura Universităţii 2006).

Polski Indeks 2004: Polski Indeks Biograficzny / Polnischer Biographischer Index / Polish Biographical Index. Edited by G. Baumgartner, Germany (Berlin/Boston 2004).

Popescu 1970: M.M. Popescu, Podoabe medievale în Ţările Române (Bucureşti: Editura Meridiane 1970).

Reabţeva 2014: S. Reabţeva, Piese de podoabă şi vestimentaţie din Moldova şi Ţara Românească în contextul relaţiilor cultural-istorice (secolele XIV-XVII) (Brăila: Editura Istros 2014).

Slăvescu 1941: V. Slăvescu, Viaţa şi opera economistului Alexandru D. Moruzi (1815-1878) (Bucureşti 1941).

Stoicescu 1971: N. Stoicescu, Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova. Secolele XIV-XVII (Bucureşti 1971), 347-348.

Sturzu 1999: Mănăstirea Sfinţii Trei Ierarhi din Iaşi (album). Coord. Pr. Corneliu Sturzu (Iaşi: Editura Trinitas 1999).

Suchodolska, Iakimowicz, Jaworska 1961: M. Suchodolska, I. Iakimowicz, J. Jaworska, Rysunki z kolekcji J.I. Kraszewskiego w Muzeum Narodowe w Warszawie (Warszawa 1961).

Taszynski 1973: A. Taszynski, Relatarea. In: Călători străini despre Ţările Române, vol. V (volum îngrijit de M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu) (Bucureşti 1973), 163-175.

Theodorescu 1971: R. Theodorescu, Piatra Trei Ierarhilor. Editura Meridiane (Bucureşti 1971).

Thieme, Becker 1907-1950: U. Thieme, F. Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, 37 Bänden (Leipzig 1907-1950).

Toderaşcu 2010: C.-G. Toderaşcu, Ecaterina Cercheză, soţia lui Vasile Lupu. Elanul 104, 2010, 7-13.

Zabolotnaia 2008: L. Zabolotnaia, Între politică şi destin. Ruxandra, fiica lui Vasile Lupu, văzută prin prisma seculară a istoriei. Revista de Istorie a Moldovei 3, 2008, 16-45.

Zabolotnaia 2010: L. Zabolotnaia, Ślub książę Janusza Radziwiłła z Marią Lupu widzaiany oczamy im współczesnych. In: Relacje polsko-rumunskie w historii i kulturze. Materialy z simpozjum (Suceava 2010), 115-121.

Zabolotnaia 2012: L. Zabolotnaia, The story of the courtship of Catherine „the Circassian", the second wife of the prince Vasile Lupu. Codrul Cosminului XVIII/1, 2012, 43-50.

Высоцкая 2003: Н. Высоцкая, Жывапіс барока Беларусі (Минск: Беларуская энцыклапедыя 2003).

Заболотная 2011: Л. Заболотная, Сведения современников о свадьбе Руксандры и Тимуша Хмельницкого. В: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Материалы XX Международной конференции в центре Памяткознавства в Киеве 23-24 марта, том 2, Институт Национальной Истории Украины (Киев 2011), 293-305.

Portrait of Maria (Lupu) Radziwill in the works of the Polish painter Korneli Szlegiel (1851)

Keywords: Polish painter Korneli Szlegiel, Maria (Lupu) Radziwill, frescoes of the Three Holy Hierarchs Church, historical and cultural heritage.

Abstract: This article is an attempt to critically review the visual documentation regarding the Vasile Lupu time that are of great interest for the Romanian and Polish historiography. We tried to compare some fragments from the life of Maria (Lupu) Radziwill with her preserved visual images. The groundwork of this scientific approach are illustrated sources of the epoch, in particular the frescoes in the Three Holy Hierarchs Church of Iaşi, which have been renovated during 1880s, and the portrait created by Szlegiel in 1851 that preserved the original images of the church frescoes before their renovation. Our study substantiates the authenticity and singularity of the Korneli Szlegiel's portrait depicting the royal family of Vasile Lupu for the reason that it preserves the original appearance of the 17th century frescoes. Unknown drawing made by Korneli Szlegiel was discovered in the Warsaw National Museum (*Muzeum Narodowe w Warszawie*) in 2015. The images were exposed to interdisciplinary research, being examined from a purely artistic perspective as well as a cultural and historical point of view. The data of this study might be the basis of a subsequent reliable restoration of frescoes of the Three Holy Hierarchs Church.

List of illustrations:

Fig. 1. Three Holy Hierarchs Church of Iaşi in 1845 (J. Rey).

Fig. 2. Iaşi press chronicle on the activity of the painter Korneli Szlegiel in Iaşi (1851).

Fig. 3. Portrait of Vasile Lupu's family in the Three Holy Hierarchs Church of Iaşi, by Korneli Szlegiel, 1851 (The National Museum of Warsaw).

Fig. 4. Vasile Lupu's family, the votive portrait in the Three Holy Hierarchs Church. Fragments of frescoes recovered in 1888 and preserved in the Museum of the Three Holy Hierarchs Church, the Gothic Room.

Fig. 5. The image of Princess Maria Lupu (Radziwill) on a fresco of the Three Holy Hierarchs Church.

Fig. 6. Portrait of Tudosca and Maria Lupu (Radziwill) on a fresco of the Three Holy Hierarchs Church recovered in 1888.

Fig. 7. Portraits of Tudosca, Maria and Ruxandra from the Three Holy Hierarchs Church, reproduced by Korneli Szlegiel in 1851.

Fig. 8. Portrait of Catherine the Circassian in the Golia Church.

Fig. 9. Embroidered portrait of Tudosca (17th century) from the Museum of the Three Holy Hierarchs Church.

Fig. 10. Votive portrait from the Three Holy Hierarchs Church painted in 1884.

Портрет Марии (Лупу) Радзивилл в наследии польского художника Корнелия Шлегеля (1851 г.)

Ключевые слова: польский художник Корнелий Шлегель, Мария (Лупу) Радзивилл, фрески Церкви Трех Святителей, культурное-историческое наследие.

Резюме: В данной статье мы попытаемся критически рассмотреть иллюстративные документы эпохи Василия Лупу, которые представляют огромный интерес для румынской и польской историографии. Некоторые фрагменты из жизни Марии (Лупу) Радзивилл мы постарались сопоставить с ее сохранившимися наглядными образами.

Основой нашего исследования служат иллюстрированные источники эпохи – фрески Церкви Трех Святителей, которые были отреставрированы в 80-х гг. XIX века, и портрет работы Корнелия Шлегеля 1851 года, в котором сохранилось изображение фресок до их реставрации.

Наши исследования показывают, что портретизация семьи Василия Лупу в работе Корнелия Шлегеля является единственным достоверным изображением, которое отразило оригинальные фрески XVII века. Неизвестный рисунок, выполненный Корнелием Шлегелем, был обнаружен нами в 2015 г. в Варшавском национальном музее (*Muzeum Narodowe w Warszawie*). Изображения подвергнуты междисциплинарному исследованию с различных точек зрения – как произведения портретного искусства, достояние материального, культурного и исторического наследия. Сведения, полученные в результате этого научного анализа, послужат в будущем основой для достоверной реставрации фресок в музее Церкви Трех Святителей.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Церковь Трех Святителей в Яссах в 1845 г. (J. Rey).

Рис. 2. Сообщение в ясской прессе о деятельности художника Корнелия Шлегеля в Яссах (1851 г.).

Рис.3. Портрет семьи Василия Лупу в Церкви Трех Святителей в Яссах, воспроизведенный художником Корнелием Шлегелем в 1851 г. (Коллекция Варшавского национального музея).

Рис. 4. Семья Василия Лупу, вотивный портрет в Церкви Трех Святителей. Фрагменты фресок, извлеченные в 1888 г. и сохраненные в в Готическом зале музея Церкви Трех Святителей,.

Рис. 5. Образ княгини Марии (Лупу) Радзивилл на фреске Церкви Трех Святителей.

Рис. 6. Портрет госпожи Тудоски и Марии (Лупу) Радзивилл на фреске Церкви Трех Святителей, извлеченный в 1888 г.

Рис. 7. Портреты Тудоски, Марии и Руксандры в Церкви Трех Святителей в Яссах, воспроизведенные художником Корнелием Шлегелем в 1851 г.

Рис. 8. Портрет Екатерины Черкешенки в церкви Голия.

Рис. 9. Вышитый портрет госпожи Тудоски (XVII в.), находящийся в музее Церкви Трех Святителей.

Рис. 10. Вотивный портрет в Церкви Трех Святителей, написанный после 1884 года.

30.04.2016

Dr. Lilia Zabolotnaia, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: lilizab61@gmail.com

Dr. Sorin Iftimi, Complexul Muzeal Naţional „Moldova” Iaşi, Piaţa Ştefan cel Mare şi Sfânt, RO-700028 Iaşi, România

ENIGMA POSTMORTEM A LUI DIMITRIE CANTEMIR

Victor Ţvircun

Cuvinte-cheie: Dimitrie Cantemir, Edmond Ciuntu, Mihail Ostrovski, Ion Dic, mănăstirea greacească Sfântul Nicolae, Comisariatul Poporului pentru Afacerile Străine al URSS, Moscova, România.

Deseori, viaţa pământească, dar şi ceea de după moarte, a unui personaj istoric este impregnată de mai multe mituri, legende, supoziţii şi enigme. În acest sens, nu este o excepţie nici biografia prealuminatului principe, domnitor al Ţării Moldova Dimitrie Cantemir, plină de multe fapte şi întâmplări demne de atenţie.

O parte din ele, care să referă la diferite date din viaţa politică, ştiinţifică şi de familie a domnitorului moldovean a fost deja expusă de subsemnatul în publicaţii anterioare (Цвиркун 1994, 14-20; Ţvircun 2006, 116-154; Ţvircun 2009; Цвиркун 2010; Цвиркун 2013). Totodată, nu toate au ajuns la nivelul abordării într-un studiu aparte. Printre acestea se înscrie şi istoria transmiterii osemintelor lui Dimitrie Cantemir din partea Guvernului Uniunii Sovietice către România regală şi înhumarea lor la Iaşi, în incinta bisericii „Trei Ierarhi", în anul 1935.

Ar fi incorect de spus că acest subiect al biografiei domnitorului nu şi-a găsit reflectarea în studii istorice. Pe parcursul ultimelor decenii atât în România, cât şi în Republica Moldova şi în Federaţia Rusă au fost date publicităţii un şir de studii şi cercetări speciale consacrate acestei teme (Gorovei 1973, 20-22; Дик 1977, 144-146; Фомин 1990; Iftimi 2003, 64-65; Iftimi 2008, 243-252; Цвиркун 2010, 81-85). Însă trebuie de recunoscut faptul că, în pofida multitudinii acestor publicaţii, diferite după volum şi conţinut, pe toate le uneşte o trăsătură comună – lipsa de documente din arhive. Sursa principală pentru autorii acestor studii a servit presa contemporană română şi rarele amintiri ale contemporanilor.

Între timp, utilizarea nemijlocită a documentelor descoperite în Arhivele de Stat pentru politica externă a României şi ale Rusiei ne oferă şansa unică de a dezvălui adevăratele cauze şi condiţiile transportării osemintelor lui Dimitrie Cantemir de la Moscova la Iaşi, precum şi identificarea autenticităţii lor.

După cum să cunoaşte, printre ultimele dorinţe ale prinţului moldav, înscrisă în testament, a fost şi rugămintea ca trupul lui „...cel păcătos să fie dus la Moscova şi îngropat la Mănăstirea grecească, lângă prima... soţie. Iar la înmormântare să nu se facă niciun fel de cheltuieli pentru ceremonii (după cum e obiceiul acuma), să slujească doar un Arhireu, un preot, un diacon; la fel, după datina bisericească, să se slujească şi în celelalte zile din an şi, pe cât se poate, să se împartă pomeni săracilor şi celor din închisori" (Байер 1793, 306-310; Ciobanu 1924, 138-141; Цвиркун 2010, 326-329, док. №151). Aproape o lună şi jumătate după stingerea din viaţă a lui Dimitrie Cantemir, văduva şi copiii, tocmai la 1 octombrie 1723, „spre seară", fără multă lume, aşa cum, de altfel, s-a cerut în testament, l-au înmormântat la Moscova, în Biserica Sfinţii Constantin şi Elena de la Mănăstirea grecească Sfântul Nicolae, alături de prima sa soţie, Casandra, şi de fiica Smaragda (Ţvircun 2015, 155). Peste două decenii, tot aici, şi-a găsit ultimul loc de odihnă mezinul lor, principele Antioh, care a decedat la Paris în martie 1744 şi corpul neînsufleţit al căruia a fost adus în Rusia de către sora Maria.

Treceau anii, decenii, secole. Prin multe cataclisme a trecut mănăstirea Sf. Nicolae, suferind în urma incendiilor, răscoalelor şi războaielor. Dar nimic nu a fost mai tragic şi mai destructiv pentru vechea istorie a acestui locaş sfânt, decât evenimentele şi acţiunile ce s-au produs după revoluţia din 1917 şi începerea luptei anticlericale la nivel de stat. Deja la începutul anilor 20 ai secolului trecut, urmare a acestei politici pe tot teritoriul Uniunii Sovie-

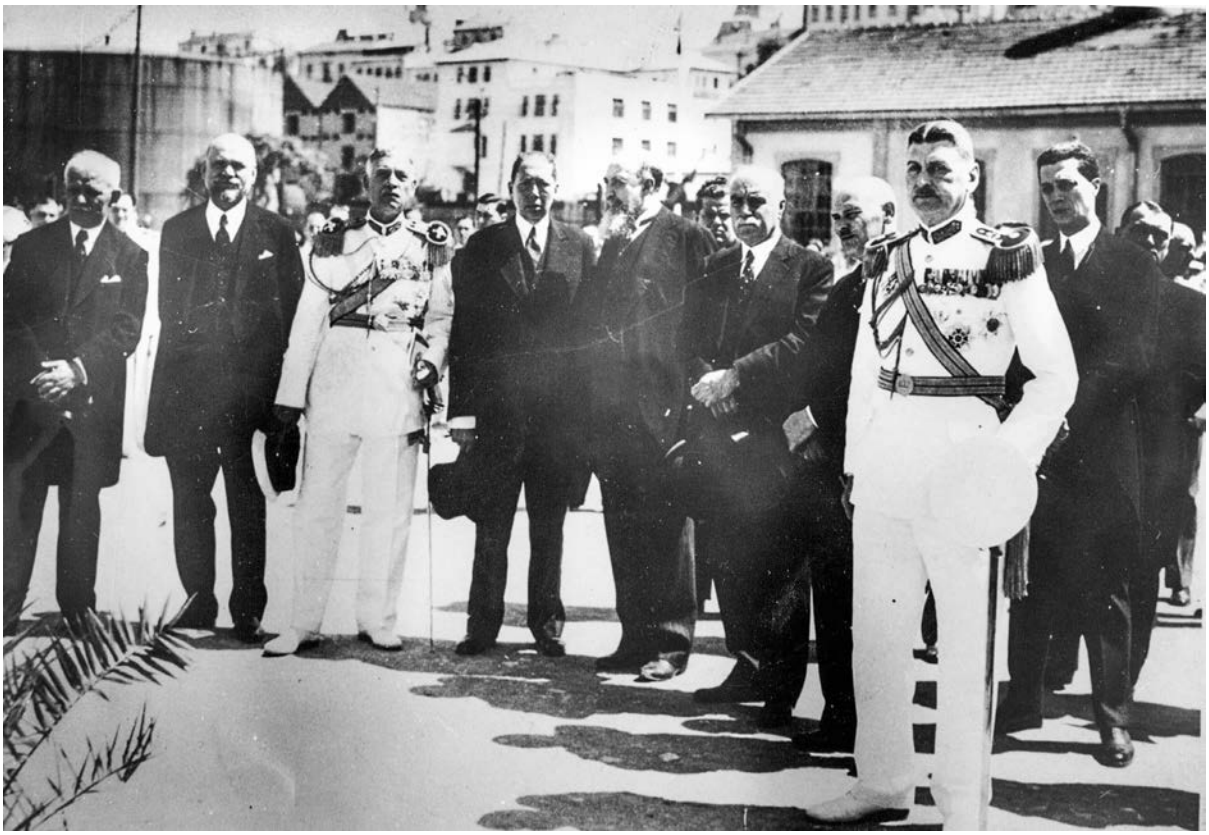

Fig. 1. Nicolae Iorga, Nicolae Titulescu cu membrii comisiei guvernamentale la Constanţa la întâmpinarea raclei cu osemintele lui D. Cantemir. Constanţa, iunie 1935.

tice au fost închise mii de biserici şi sute de mănăstiri. Aceeaşi soarta a avut şi mănăstirea Nouă Greacă Sf. Nicolae din Moscova, care a fost închisă forţat în anul 1923, iar călugări izgoniţi (Сорок сороков 1992, 156-157; Денисов 1908, 429-431; Проценко 1863; Романюк 1992, 57).

La începutul anilor 1930, organele de partid şi de stat sovietice au aprobat planul general de reconstruire şi dezvoltare a Moscovei. El prevedea schimbări uriaşe în zona istorică a capitalei URSS. În locul vechilor case şi vile, al bisericilor şi imobilelor din secolele XV-XVIII, se prevedea ridicarea unor clădiri megalitice, în stil industrial. Una dintre ele, palatul Comisariatului Poporului pentru Industria Grea, trebuia să fie înălţat foarte aproape de Piaţa Roşie, pe locul mănăstirii greceşti Sf. Nicolae.

În scopul îndeplinirii operative a sarcinilor trasate, în anul 1934 a fost creată Direcţia specială pentru construcţia Casei Industriei Grele (CIG). Ca o parte componentă a ei, „a fost organizat Biroul pentru eliberarea terenului pentru construcţie, funcţionând pe principiul autogestiunii economice, pe baza hotărârii aprobate de înfiinţare a Biroului, conform ordinului Direcţiei Speciale pentru construcţia CIG din 3 iunie 1934”[1]. Principala sarcină a biroului era „eliberarea de locatari şi chiriaşi a terenului pentru construirea CIG şi organizarea administraţiei caselor, atât a celor aflate pe terenul de construcţie a CIG, cât şi a celor ce vor fi demolate dincolo de acest teren”[2]. După cum rezultă din raportul anual al Biroului, el „a avut o activitate deosebit de intensă în a doua jumătate a anului 1934 – primul sfert al anului 1935”[3]. Exact în acest interval a fost distrus şi întreg complexul mănăstirii greceşti Sfântul Nicolae împreună cu mormintele marilor demnitari ruşi, ierarhi ai Bisericii Ortodoxe, comandanţi de oşti, scriitori, inclusiv membrii familiilor Cantemir şi Cantacuzino, situate pe teritoriul complexului monastic.

[1] Российский государственный архив экономики (РГАЭ), Ф. 5736, оп. 1, д. 16, л. 2. Годовой отчёт Бюро по освобождению площадки строительства Дома Тяжёлой Промышленности за 1935 г.
[2] РГАЭ, Ф. 5736, оп. 1, д. 16, л. 2.
[3] РГАЭ, Ф. 5736, оп. 1, д. 16, л. 2.

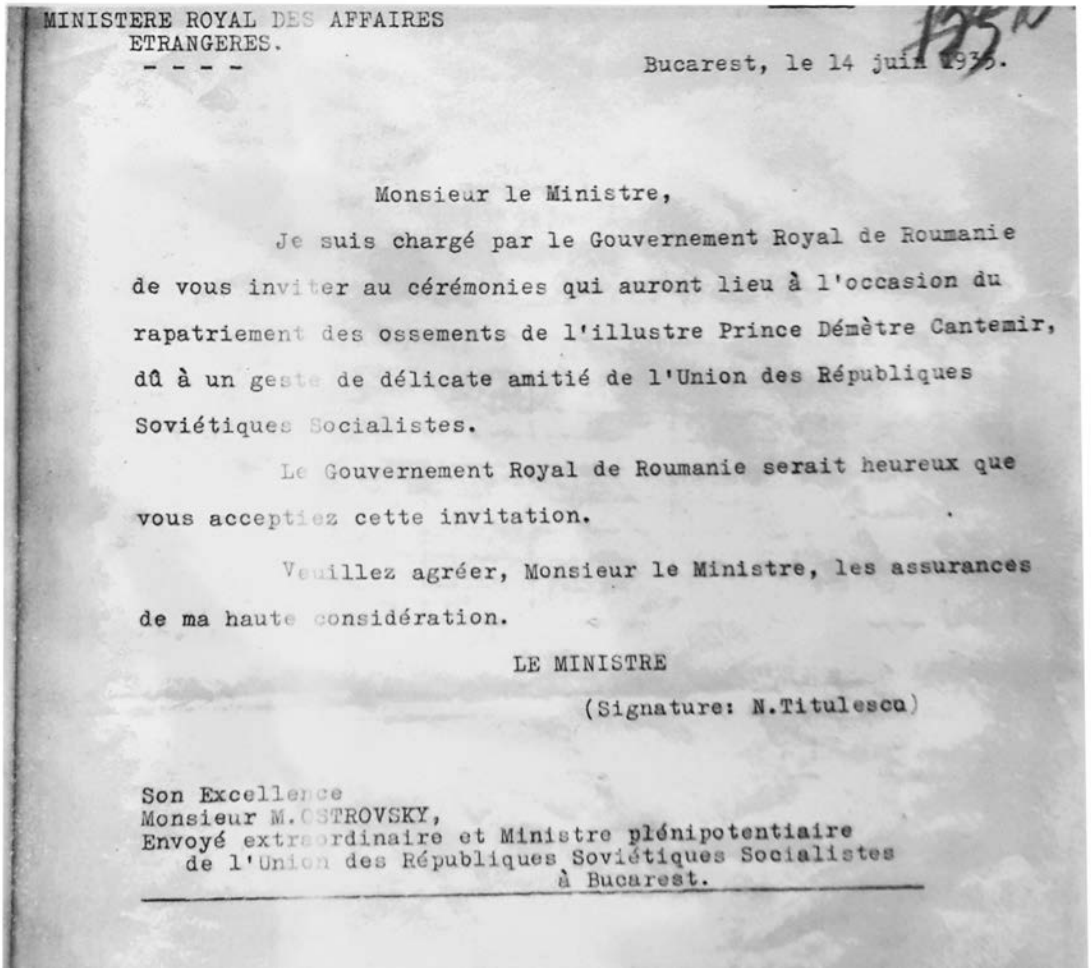

MINISTERE ROYAL DES AFFAIRES
ETRANGERES.
- - - -

Bucarest, le 14 juin 1935.

Monsieur le Ministre,

Je suis chargé par le Gouvernement Royal de Roumanie de vous inviter au cérémonies qui auront lieu à l'occasion du rapatriement des ossements de l'illustre Prince Démètre Cantemir, dû à un geste de délicate amitié de l'Union des Républiques Soviétiques Socialistes.

Le Gouvernement Royal de Roumanie serait heureux que vous acceptiez cette invitation.

Veuillez agréer, Monsieur le Ministre, les assurances de ma haute considération.

LE MINISTRE

(Signature: N.Titulescu)

Son Excellence
Monsieur M.OSTROVSKY,
Envoyé extraordinaire et Ministre plénipotentiaire
de l'Union des Républiques Soviétiques Socialistes
à Bucarest.

Fig. 2. Scrisoare de mulţumire, semnată de N. Titulescu, ministrul Afacerilor Externe al României, adresată lui M. Ostrovski, ambasador al Uniunii Sovietice în România, în legătură cu transmiterea osemintelor lui Dimitirie Cantemir.

Cu demolarea mormintelor Cantemireşti începe o poveste enigmatică ce ţine de transmitea osemintelor domnitorului moldovean la Iaşi, în vechea biserică mitropolitană „Trei Ierarhi”.

După cum ne povesteşte Iosif Dic, poet şi scriitor sovietic, fecior al revoluţionarului român Ion Dic (Dicescu), stabilit în Rusia Sovietică după anii ‘20, tatăl lui, „mergând pe strada Nikolskaia, a văzut cum muncitorii stricau pereţii unei biserici. În aceeaşi clipă el şi-a adus aminte de faptul că anume în această biserică au fost înmormântaţi Dimitrie şi Antioh Cantemir. Ridicându-se pe şantier, el s-a întâlnit cu un călugăr grec... cu care a vorbit în română (sic!) despre mormintele Cantemireştilor” (Дик 1977, 145).

Urmare a acestei întâlniri Ion Dic a trimis o scrisoare pe adresa Comisariatului Poporului pentru Afacerile Străine cu propunerea de a transmite osemintele lui D. Cantemir guvernului României. Prin acest act, după cum scrie Iosif Dic, „se afirma stabilirea relaţiilor diplomatice între cele două ţări şi a fost manifestat un gest de prietenie” (Дик 1977, 145). După spusele lui Iosif Dic, drept consecinţe ale acestei scrisori, ca la o mişcare a unei baghete magice, „a doua zi distrugerea bisericii a fost stopată, iar o echipă de arheologi, în prezenţa diplomaţilor români (sic!), a ridicat lespezile de fontă de pe mormântul lui D. Cantemir. Osemintele lui Antioh nu s-au păstrat” (Дик 1977, 145). Cele expuse de Iosif Dic, fără a fi supuse unei analize ample şi critice, au fost preluate şi difuzate mai târziu de mai mulţi cercetători, care se ocupau de biografia marelui fecior al poporului moldav (Фомин 1990, 162; Iftimi 2008, 244).

Dar acum să privim la cele relatate de către Iosif Dic folosind documentele epocii. După cum deja s-a menţionat, mănăstirea greacă Sf. Nicolae a fost închisă în anul 1923, cu izgonirea din ea a tuturor călugărilor. Înseamnă că prin anul 1935 în incinta lăcaşului sfânt nu putea fi găsit nici un cleric. Mai mult ca atâta, începând cu 19 mai 1669, mănăstirea Sfântul Nicolae a fost dată în folosinţă veşnică călugărilor greci de la mănăstirea stavropighiacească Iver de la Athos, de unde, la fiecare patru ani, veneau la Moscova arhimandriţii, însoţiţi de câţiva călugări, care nu cunoşteau limba română[4]. Reiese că Ion Dic nicidecum nu putea nici să întâlnească, nici să vorbească cu un cleric al mănăstirii, mai ales în limba română. Departe de adevăr este şi o altă afirmaţie a feciorului lui I. Dic, precum că la exhumarea osemintelor lui D. Cantemir au asistat diplomaţi români. Atât documentele sovietice, cât şi cele române, ne spun că reprezentanţii misiunii diplomatice a Regatului Român au fost prezenţi numai la actul transmiterii rămăşiţelor domnitorului moldovean la Muzeul de istorie, pe 1 iunie 1935 (Relaţiile 2003, 15-16)[5].

Cu regret, până în prezent, nu s-a găsit scrisoarea lui Ion Dic adresată Comisariatului Poporului pentru Afacerile Străine. Însă în dosarul lui personal, păstrat în Arhiva de Stat a istoriei social-politice a Rusiei, să află autobiografia lui scrisă la 10 iulie 1936. Acest document mai mult se aseamănă cu o dare de seamă a parcursului vieţii revoluţionare şi partinice a autorului, a participării lui în activitatea politică din România şi Rusia, decât un simplu CV. Considerăm că acest document prezintă un mare interes (deocamdată nevalorificat) pentru istorici, care se ocupă cu studierea factorului român în istoria sovietică din anii ’20-’30 ai secolului trecut. Cât priveşte cercetarea noastră, un deosebit interes trezeşte ultimul alineat al acestei autobiografii. Plasat după textul propriul-zis şi intitulat Post-scriptum, el este scris în limba rusă de mână (sic!), cu cerneală, şi are următorul conţinut: „P.S. În anul 1925, ca rezultat al unor investigaţii istorice, am descoperit la Moscova osemintele (sic!) lui Dimitrie Cantemir, domnitorul Moldovei, care, la propunerea mea, în anul 1935 au fost transmise României”[6]. Această inscripţie ne trezeşte mai multe suspiciuni ce ţin de autenticitatea ei. În primul rând, care era sensul de completat scrisoarea oficială tipărită cu un Post-scriptum de mână? În al doilea rând, în anul 1925, conform afirmaţiilor lui Ion Dic, el a „...fost preocupat cu întocmirea unui memorandum special cu privire la dezvoltarea culturală a Moldovei sovietice şi luptei cu politica naţionalşovină în problema moldovenească a lui Scrîpnik[7] şi Şumski[8]. În acest memorandum a fost respinsă tratarea nebolşevică, de către ei, a istoriei Moldovei, deoarece au declarat necesitatea introducerii alfabetului latin, curăţarea limbii şi utilizarea culturii române în construcţia socialismului în RASSM”[9]. Discuţiile asupra documentului dat au durat mai multe luni, sustrăgând atenţia, timpul şi energia atât ale lui I. Dic, cât şi ale adversarilor lui (Cojocaru 2009, 215-236, 251, 276). Luate în complex, faptele expuse ne oferă posibilitatea să punem sub semnul întrebării autenticitatea ultimului alineat al autobiografiei lui Ion Dic. În favoarea acestei afirmaţii vorbeşte şi un document, scos din Arhiva Afacerilor Externe a Federaţiei Ruse. Adresându-se către profesorul Ivanov, secretarul Comisiei pentru protecţia monumentelor, David Ştern[10], director al Direcţiei a II-a Vestice a Comisariatului Poporului pentru Afacerile Străine, scria următoarele:

[4] Vezi: Е. Лебедева. Московский Новогреческий монастырь Св. Николая. http//mstone.ru/article/eid694.php

[5] Arhiva Ministerului Afacerilor Externe a României, F. 71, URSS, vol. 84, f. 247; Архив внешней политики Российской Федерации (АВПРФ), Ф. 125 (Резидентура по Румынии), оп. 17, п. 111, д. 3, 1935 г., л. 49.

[6] Российский государственный архив социально-политической истории (РГА СПИ), Ф. 495, оп. 255, д. 662, л. 10. (Личное дело Дик Ивана Осиповича – Dicescu Ion Iosif).

[7] Nicolai Scrîpnik (Скрыпник, укр. Микóла Олексíйович Скри́пник; 25 ianuarie 1872, s. Iasinovataia, gubernia Ecaterinoslav - 7 iulie 1933, Harkov) – participant activ al mişcării revoluţionare din Rusia şi Ucraina, a ocupat funcţii de comisar al poporului de justiţie al Ucrainei, procuror general al Ucrainei, comisar al poporului pentru învăţământ al Ucrainei etc. A fost un promotor activ al politicii de ucrainizare a RSSU, mai ales în perioada aflării în funcţia de comisar al poporului al învăţământului. Din luna iunie a anului 1929, membru titular al Academiei de Ştiinţe a Ucrainei.

[8] Alexandru Şumski (2 decembrie 1890, s. Borovaia Rudnea, gub. Volînia - 18 septembrie 1946, Saratov) – revoluţionar ucrainean, politician, demnitar de stat. În anii 1924-1927, comisar al poporului în fruntea Comisariatului de învăţământ al Ucrainei. A fost un promotor activ al politicii de ucrainizare a RSSU.

[9] РГА СПИ, Ф. 495, оп. 255, д. 662, л. 10 (Личное дело Дик Ивана Осиповича – Dicescu Ion Iosif).

[10] David Ştern (1900-1937) – economist, diplomat şi scriitor sovietic. Copilăria şi adolescenţa le-a petrecut în Basarabia. În anul 1918 a finisat gimnaziul de băieţi din Chişinău. În anii 1921-1922 a făcut studii la Universitatea Tehnică din Praga. Pentru activitatea sa revoluţionară a fost expulzat din Cehoslovacia. A activat în cadrul reprezentanţei comerciale a URSS în Germania. Din iulie 1928 activează în cadrul Comisariatului Poporului pentru Afacerile Străine. Supus represiunilor în 1937.

„Departamentul II Vestic. Urgent. Secret.
Din 4 aprilie 1935 г.

Biroul pentru curăţarea terenului la construcţia Casei industriei grele ne-au adus la cunoştinţă faptul că la demolarea clădirii bisericii greceşti de pe strada 25 Octombrie în or. Moscova, într-o încăpere de subsol, a fost descoperit un şir de lespezi de pe mormânt, printre care sunt scoase de peste mormintele lui Dimitrie Constantin Cantemir, al soţiei lui Alexandra şi al fiicei Maria, înmormântaţi în această biserică. În prezent, după cum se aude, lespedea lui Dimitrie Cantemir a fost deja ridicată şi transportată în incinta fostei mănăstiri Donskoi din or. Moscova.

Prealabil, misiunea diplomatică românească a fost deja înştiinţată de faptul existenţei acestor lespezi, întrucât misiunea respectivă a exprimat un deosebit interes pentru recepţionarea acestor monumente din partea Uniunii Sovietice, deoarece sus-numitul Dimitrie Cantemir este considerat în România un mare erou naţional.

Din partea sa, Comisariatul Poporului al Afacerilor Străine (НКИД), menţionează oportunitatea politică pentru URSS pentru transmiterea misiunii diplomatice române a acestor lespezi, precum şi a osemintelor (în caz dacă vor fi găsite), după posibilitate, a toţi trei membri ai familiei susmenţionate. Preferabil ca transmiterea lor să fie efectuată în cel mai apropiat timp.

În baza celor expuse, ne adresăm către Dumneavoastră cu rugămintea de a determina apartenenţa lespezilor de pe mormânt ale celor trei persoane menţionate; de a identifica exact locul aflării osemintelor lor şi de a le pregăti spre transmiterea către misiunea diplomatică română la Moscova (suplinind cu documente corespunzătoare). Transmiterea lespezilor şi osemintelor a fi de dorit să fie efectuată pe teritoriul fostei biserici greceşti”[11].

Cu o zi înainte, la 3 aprilie 1935, directorul Departamentului David Ştern, în incinta Comisariatului Poporului pentru Afacerile Străine, l-a primit pe Edmond Ciuntu, ambasador al României, cu care a discutat mai multe subiecte cu privire la restituirea către partea română a arhivelor de stat. Printre altele, şefului misiunii diplomatice i s-a dus la cunoştinţă existenţa în mănăstirea greacă Sf. Nicolae din Moscova a mormintelor familiei Cantemir, precum şi disponibilitatea guvernului sovietic de a transmite osemintele lor la Bucureşti.

În corespondenţa sa adresată lui Savel Rădulescu, secretar de stat al Ministerului Afacerilor Externe al Regatului Român, E. Ciuntu scria următoarele: „Sovietele ne oferă piatra de mormânt a Domnitorului Dimitrie Cantemir, rămasă de pe urma dărâmării bisericii clădită de el în 1735[12] la Moscova. Va putea fi transportată odată cu lăzile[13]. Am cerut şi pe acele ale soţiei şi fiicei, dacă să găsesc. Pentru fiul Măriei Sale, Antioh, nu o pot face, deoarece ca fost Ambasador al Rusiei la Paris, aparţine patrimoniului lor istoric. <u>După câte se pare, nu s-au găsit sub lespede osemintele Domnitorului</u> (subliniat - *V.Ţ.*). Am rugat să se mai cerceteze o dată ce terenul va fi golit de cărămizi şi moloz de câteva metri, rezultate de dărâmarea şi înainte ca pe acel loc să se ridice construcţiunea proiectată...”[14].

Cât de eficace funcţiona birocraţia sovietică ne vorbeşte faptul că, peste o lună şi ceva, David Ştern, lipsit de informaţia solicitată, a fost nevoit să repete adresarea către Comisia pentru protecţia monumentelor. La 14 mai el scria profesorului Ivanov: „...În scrisoarea noastră din 4 aprilie a.c. nr. 14841 v-am scris precum că Comisariatul Poporului al Afacerilor Străine a luat decizia de a transmite guvernului României lespezile de pe mormintele lui Dimitrie Cantemir, soţiei lui Alexandra (Ruxanda) şi fiicei Maria, care au fost găsite într-un subsol al fostei biserici greceşti Nikcolskaia din Moscova. la data expedierii scrisorii a expirat deja mai mult de o lună. La momentul de faţă Comisariatul Poporului al Afacerilor Străine vă aduce la cunoştinţă că, lespezile menţionate, trebuie să fie aduse la dispoziţia noastră nu mai târziu de 25 mai a.c.”[15].

În pofida acestor indicaţii, abia la 21 mai o echipă de arheologi ai Muzeului Istoric de Stat sub conducerea cercetătorului superior G.I. Cerveakov, cu un grup de muncitori, au început săpăturile

[11] АВПРФ, Ф. 0125 (Культурные связи с Румынией), оп. 17, п. 112, д. 16, л. 2 (vezi Anexa 1).

[12] Data este incorectă. Biserica a fost întemeiată de către D. Cantemir la începutul anilor 20, dar construită de către copiii lui. Să nu uităm că domnitorul Moldovei a decedat în 1723.

[13] Se vorbeşte despre lăzile în care va fi transportată în România Arhiva de Stat.

[14] Arhiva Ministerului Afacerilor Externe a României, Fondul 71, URSS, vol. 83, 1935-1936, f. 72. Telegrama descifrată de la Legaţiunea din Moscova, nr. 1263. Data 3 aprilie 1935, ora 20.25. Am păstrat ortografia originalului.

[15] АВПРФ, Ф. 0125 (Культурные связи с Румынией), оп. 17, п. 112, д. 16, л. 3 (vezi anexa 2).

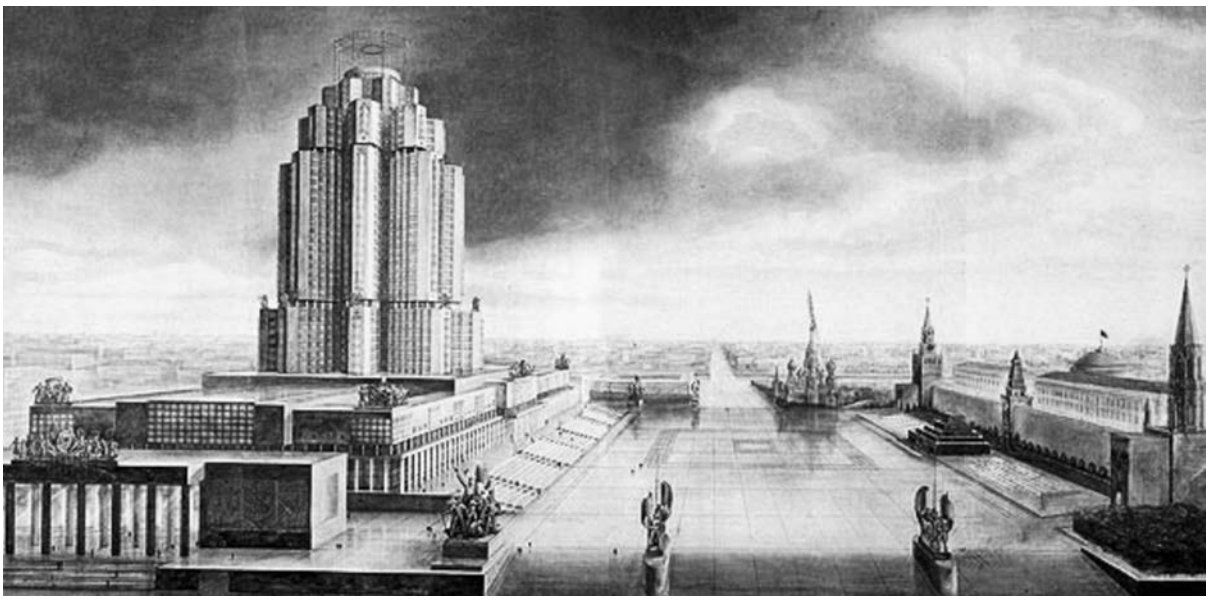

Fig. 3. Proiectul casei Comisariatului Industriei Grele. Autori: A. Vesnin, V. Vesnin, S. Leaşenko. Anul 1934.

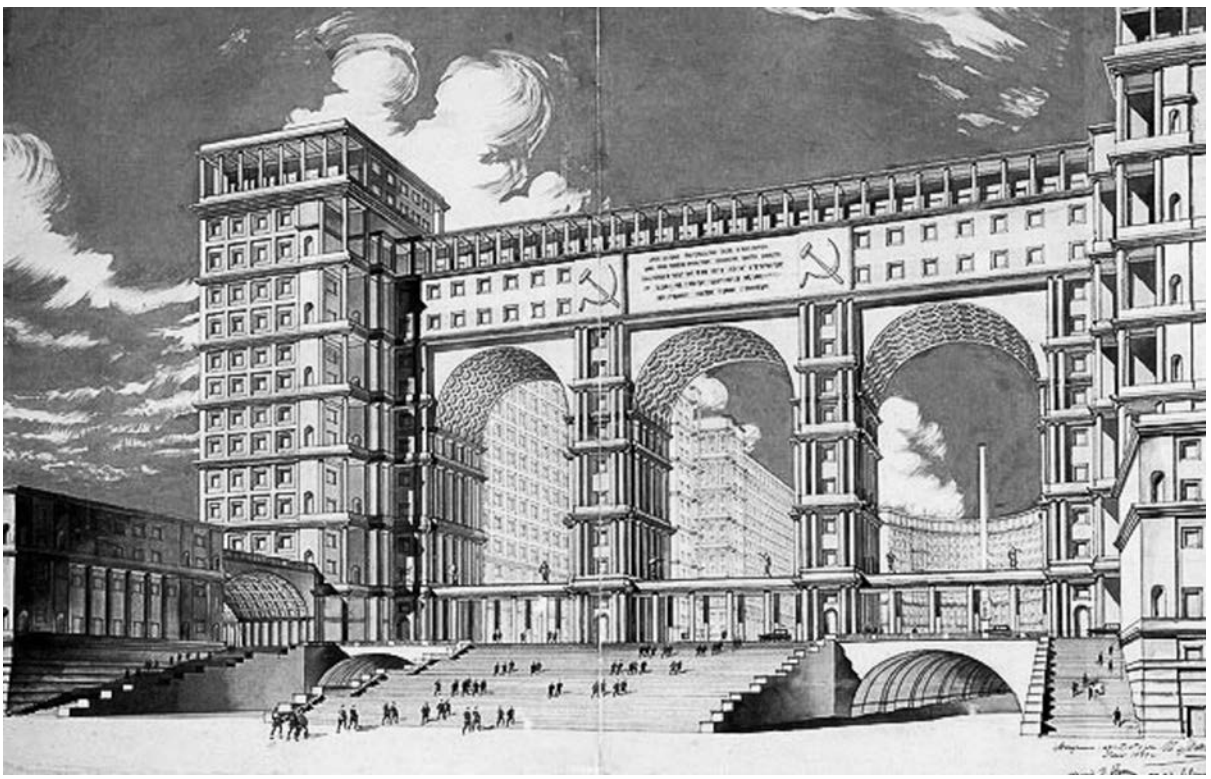

Fig. 4. Proiectul casei Comisariatului Industriei Grele. Autori: I. Fomin, P. Abrosimov, M. Minkus. Anul 1934.

pe locul unde până la demolarea bisericii să aflau mormintele familiei Cantemir. În urma lucrărilor efectuate a fost întocmit un act oficial, cum s-a şi cerut anterior din partea Comisariatului Poporului pentru Afacerile Străine al URSS. Acest document, împreună cu osemintele descoperite, a fost transmis reprezentanţilor misiunii diplomatice române la 1 iunie 1935 în incinta Muzeului Istoric de Stat. Considerăm oportun de ataşat aici aceste documente istorice.

„Moscova, 4 iunie 1935
E. Ciuntu către N. Titulescu

Domnule ministriu,

Ca urmare la telegramele mele anterioare, referitoare la remiterea de către Soviete a osemintelor Domnitorului Dimitrie Cantemir, am onoarea a vă trimite a[i]ci alăturat, în traducere română, nota ce mi-a fost adresată cu aceasta ocazie de către Comisariatul Afacerilor Străine împreună cu două anexe şi o fotografie[16].

Anexele în chestiune, care reprezintă două expuneri cu caracter istoric şi documentar, alcătuite de domnul Ivanov de la Muzeul de Istorie din Moscova, secretarul Comisiunei pentru conservarea monumentelor istorice, ne permit să nu ne îndoim de autenticitatea osemintelor.

Le trimit în original[17], însoţite de o traducere certificată în limba română.

În afară de fotografia – cea de dimensiuni mai mari – ce ne-a fost trimisă de Comisariat odată cu celelalte anexe, veţi binevoi a mai găsi în plicul alăturat alte două fotografii şi clişeele corespunzătoare, ce au fost luate la Legaţiune în ziua remiterii osemintelor, adică la 1 iunie a.c.

Edmond Ciuntu

Excelenţei Sale
Domnului Nicolae Titulescu,
Ministru al Afacerilor Externe”[18]

„Copie Traducere din limba rusă

Informaţiune istorică
Asupra monumentelor din fosta mănăstire
grecească Nicolski din Moscova

În baza datelor din literatura existentă, Dimitrie Cantemir a fost înmormântat în mănăstirea grecească Nicolski. Fiul său, renumitul scriitor Antioh Cantemir, a murit la Paris la data de 31 martie 1744, lăsând prin testament ca să fie înmormântat alături de tatăl său, pentru care fapt a şi fost transportat corpul său la Moscova şi înmormântat la mănăstirea Nicolski.

După scriptele mănăstireşti se ştie că Antioh şi Dimitrie Cantemir au fost înmormântaţi în trapeza unui hramului de jos pe partea dreaptă de la intrare. Din lespezile existente în mănăstire pot aparţine Cantemireştilor numai cele fixate pe peretele de la Apus din biserica de jos, între intrarea principală în ea şi colţul sud-vestic, adică pe partea dreaptă a corpului de jos al clădirii.

Pe una din cele trei lespezi existente aici se află o inscripţiune despre înmormântarea unui prinţ Georgian cu blazonul Sfântului Gheorghe Învingătorul. Datele celor înmormântaţi sub lespezile pe care se pot descifra cuvintele „Moscova ... în Moscova”, corespund cu datele morţii scriitorului Antioh Cantemir, înmormântat în fosta biserica grecească.

Testamentul lui Antioh, în care [cere] să fie înmormântat alături de mormântul tatălui său, ne dă baza să tragem concluzia că mormântul de alături cu inscripţia ştearsă aparţine lui Dimitrie Cantemir.

Cercetările rămăşiţelor de haine şi încălţăminte găsite în ambele morminte făcute de secţia ţesăturilor a Muzeului Istoric al Statului, confirmă proveniența materialelor din care erau confecţionate sus-arătatele rămăşiţe. În mormântul lui Antioh – ţesătură şi încălţăminte franţuzească, tipul sec. XVIII-lea, iar în mormântul lui Dimitrie Cantemir – îmbrăcăminte bărbătească, care nu este de tip rusesc, sandale de piele şi brâu persan.

Confirmă exactitatea

Secretarul ştiinţific al Comitetului de Pază a Monumentelor de pe lângă Prezidiul Comitetului Central de Executare.

Profesor Ivanov”[19]

„Copie Traducere din limba rusă

Act

Privitor la deschiderea mormintelor de pe locul fostei mănăstiri greceşti Nicolski din Moscova, strada Nicolskaia nr. 11

[16] Cu regret, fotografia menţionată nu a fost găsită.
[17] Originale în limba rusă ale documentelor menţionate nu s-au găsit nici în Arhiva MAE a României, nici în arhiva MAE a Federaţiei Rusă. Încercările de a obţine o informaţie suplimentară la Muzeul de Stat de Istorie din Moscova, cu privire la rezultatele săpăturilor arheologice la mănăstirea greacă Sf. Nicolae, efectuate în primăvara anului 1935, au eşuat din cauza nimicirii arhivei Muzeului în luna octombrie 1941.
[18] Arhiva Ministerului Afacerilor Externe a României, Fondul 71, URSS, vol. 84, f. 246.
[19] Arhiva Ministerului Afacerilor Externe al României, F. 71, URSS, vol. 84, f. 241-242.

În baza însărcinării date de Comitetul de Pază al Monumentelor de pe lângă Prezidiul Comitetului Central de Executare Muzeul Istoric al Statului a procedat la deschiderea monumentelor din fosta mănăstire grecească Nicolski cu scopul de a găsi mormântul lui Dimitrie Cantemir, domnitorul Moldovei, decedat în anul 1723 în comuna Dmitrievskoe (actualmente oraşul Dmitrievsk, fosta gubernie Oriol) şi transportat la Moscova pentru înmormântare.

La demontarea pereţilor bisericii cercetările au fost în permanenţă efectuate de colaboratorul superior cultural al Muzeului Istoric al Statului G.I. Cerveakov.

La 21 mai 1935 suprafaţa săpăturilor a fost curăţată până la duşumea, iar la 22 mai a început demontarea duşumelei sub egida colaboratorilor culturali ai Muzeului Istoric al Statului G.I. Cerveakov şi V.G. Kravţov. La desfacerea duşumelei şi deschiderea mormintelor au asistat inspectorul construcţiei caselor industriale tovarăşul Sidorin, colaboratorul cultural superior al Muzeului Istoric al Statului D.A. Krainov[20] şi secretarul comitetului Monumentelor de pe lângă Prezidiul CSCE tovarăşul Ellengorn. Lucrarea a fost executată de o brigadă de lucrători constructori în număr de şase persoane.

Podeala era făcută din plăci de piatră albă de dimensiunile 50×50 cm. Nişele, în care au fost lespezile de deasupra mormintelor, se aflau în perete la o înălţime de 1,6 m, deasupra podelei. Sub plăcile podelei desfăcute pe o suprafaţă de 5×3 metri era pământ amestecat cu moloz şi bucăţi de var. Unele osemintele omeneşti purtau semne de săpături vechi. Aranjamentul neglijent al osemintelor şi al altor obiecte ne demonstrează clar că această porţiune a mai fost săpată o dată, apoi unele oseminte au fost permutate încă până la descompunerea completă a ţesăturilor muşchiulare, un fapt ce certifică acest lucru este, de exemplu, situaţia prea normală a modului cum sunt aşezate oasele.

Tot aici s-a găsit o monedă de aramă din anul 1738 (deniga), rămăşiţe de piele şi ţesături. La ridicarea stratului de sus a pământului au fost descoperite două cavouri, construite din cărămidă, de dimensiunile 27,5×12×7 cm, tipice pentru sec. al XVIII-lea.

Cavoul nr. 1

Este situat la o distanţă de un metru de la al treilea perete al bisericii, în apropierea uşii de intrare, sub lespedea defunctului care a fost transportat la Moscova. Cavoul este aproape de o formă dreptunghiulară, are lungimea de 1,95 metri, lăţimea la cap – 80 cm, la picioare – 67 cm. Cavoul are făcut un mic acoperiş la înălţimea de 0,5 metri, mormântul este orientat de la apus la răsărit.

La deschiderea acoperişului s-a găsit locul neumplut cu pământ. Înăuntru s-au găsit rămăşiţe descompuse ale sicriului de lemn cu arme din stofa cu care a fost îmbrăcat sicriul, restul de la garniturile de argint de pe scândurile laterale, care sunt complet oxidate şi mânerile pe jumătate distruse. Înăuntrul sicriului se află cenuşa mortului cu mici fragmente prost conservate ale osemintelor şi bucăţele de ţesături.

În colţul nord-vestic al sicriului, aproape de locul capului stătea un mic vas de faianţă (tipială)? de culoare albă, cu un ornament de flori albăstrii. Interiorul era plin de descompuneri. La picioare, în sicriu s-au păstrat resturi de pantofi de piele bărbăteşti cu tocuri înalte şi cu paftale de metal de forma dreptunghiulară.

Cavoul nr. 2

Cavoul care corespunde „lespezii şterse” este situat în imediata apropiere de cavoul nr. 1 la sud de el, iar peretele care le separă este comun.

Dimensiunea cavoului – lungimea 2,0 metri, lăţimea la cap – 85 cm, lăţimea la picioare – 74 cm, adâncimea – 0,5 metri. Acoperişul cavoului s-a găsit complet distrus, care s-a prăbuşit, amestecându-se cu pământ, umplând spaţiul dinăuntru.

Pe fundul cavoului s-au găsit resturi de scânduri de la sicriu de lemn şi resturile corpului. Osemintele se aflau întinse pe spate cu capul la apus, cu mâinile îndoite pe piept.

Osemintele prost conservate, craniul nu s-a păstrat. S-au găsit resturi de îmbrăcăminte de mătase, încheiate pe piept şi la mâneci cu nasturi mici şi încins cu un brâu lung şi lat. La picioare s-au păstrat resturi de încălţăminte ce ne aminteşte tipul de sandale cu talpă de piele garnisite cu o masă de plută.

[20] Dmitri Alexandrovici Krainov (Дмитрий Александрович Крайнов) 30 septembrie 1904, s. Ivaşevo, gubernia Vladimirskaia - 8 noiembrie 1998, Moscova) – arheolog sovietic, cel mai de vază cercetător al culturii neolitice şi bronz din centrul Rusiei. Doctor în ştiinţe istorice.

Rămăşiţele descoperite au fost scoase. Diverse momente de săpături au fost fotografiate de fotograful Muzeului Istoric al Statului, tovarăşul Sevastianov.

Prezentul act este dresat conform directivelor Muzeului Istoric al Statului din oraşul Moscova.

Secretarul ştiinţific al Comitetului de Pază a monumentelor de pe lângă Prezidiul CSCE.

Profesor Ivanov”[21]

Prezentele documentele aveau drept scop de a aduce dovezi obiective ştiinţifice în favoarea autenticităţii osemintelor lui Dimitrie Cantemir transmise părţii române. Însă, după părerea noastră, ele nu sunt convingătoare. În primul rând, aceasta se referă la descrierea sicriului lui Antioh Cantemir. Este bine cunoscut faptul că osemintele lui, aproape peste doi ani după stingerea sa din viaţă, au fost aduse în Rusia într-un sicriu de plumb. Însă documentul respectiv nu menţionează faptul prezenţei lui în mormântul descoperit. Cât priveşte osemintele descoperite ale lui Dimitrie Cantemir, considerăm că şi ele trezesc mai multe semne de întrebare. Printre primele – rămăşiţele vestimentaţiei. Fragmentele de haine orientale descoperite stârnesc o anume îndoială că ar fi aparţinut lui Dimitrie Cantemir, dacă avem în vedere că încă de la sfârşitul anului 1719 el se îmbrăca după moda europeană (Ciobanu 1924, 23).

Însă cel mai puternic argument în favoarea opiniei noastre este reflectat în documentul descoperit recent de noi în Arhiva de Stat a literaturii şi artei din Federaţia Rusă. Este vorba de o adresare din 7 februarie 1935 a Comitetului pentru protecţia monumentelor de pe lângă Prezidiul Comitetului Central Executiv Unional cu solicitare de la sectorul arheologic al Muzeului Istoric de Stat „în legătură cu demolarea soborului fostei mănăstiri greceşti să se efectueze exhumarea rămăşiţelor primului satiric rus Antioh Cantemir, cu scopul plasării lor în sectorul literar la cimitirul nou al fostei mănăstiri Novodevicii”[22]. Cu regret, rezoluţia la această solicitare este catastrofală: „Cu părere de rău, dar demersul dumneavoastră a întârziat cu o lună”[23]. Înseamnă că toate mormintele Cantemireşti, şi nu numai, au fost deja distruse în luna ianuarie, cu mult mai devreme de adresările colaboratorilor Comitetului de ocrotire a monumentelor. Să nu uităm şi de declaraţiile lui D. Ştern din 4 aprilie, în care se menţionează că „..cum se aude, lespedea lui Dimitrie Cantemir a fost deja ridicată şi transportată în incinta fostei mănăstirii Donskoi din or. Moscova”[24].

Alături de cele menţionate mai este un fapt, care poate fi folosit în elucidarea problemei date. În posesia Muzeului de istorie din Iaşi se găsesc lespezile care au fost aduse odată cu osemintele lui D. Cantemir şi care au fost considerate ca lespezi de pe mormintele Cantemireştilor. Însă inscripţiile păstrate pe ele ne spun că ele aparţin unor persoane de origine georgiană.

Suspiciuni cu privire la autenticitatea osemintelor lui D. Cantemir au apărut în societatea românească odată cu sosirea lor la Iaşi. Mihail Semionovici Ostrovski, primul ambasador al URSS în Regatul Român, raporta la Comisariatul Poporului pentru Afacerile Străine că „... actualmente, chiar autenticitatea osemintelor lui Dimitrie Cantemir a început să trezească unele suspiciuni şi Argetoianu[25] a solicitat o expertiză ştiinţifică cu scopul determinării autenticităţii lor. Osemintele respective, în vederea evitării unui nou scandal, asemănător cu cel care s-a produs cu Arhiva Naţională, au fost în grabă îngropate în incinta catedralei din oraşul Iaşi, fără a aştepta construcţia cavoului”[26]. Acţiunile politice cotidiene, precum şi declaraţiile ministrului N. Titulescu cu privire la apropiata sa vizită la Moscova cu scopul negocierii tratatului bilateral[27] au anihilat solicitările lui C. Argetoianu. Discuţiile despre autenticitatea osemintelor lui D. Cantemir, nu în ultimul rând, au fost stopate şi în urma indicaţiilor neoficiale transmise organelor de presă din partea MAE al României.

[21] Arhiva Ministerului Afacerilor Externe al României, F. 71, URSS, vol. 84, f. 243-245.

[22] Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ), Ф. 612, оп. 1, д. 2817, л. 2. Acest document a fost semnat de către vicepreşedintele Comitetului Bîk-Bek şi secretarul ştiinţific prof. A. Ivanov şi expediat la 7 februarie 1735 cu nr.95 de înregistrare.

[23] РГАЛИ, Ф. 612, оп. 1, д. 2817, л. 2.

[24] АВПРФ, Ф. 0125 (Культурные связи с Румынией), оп. 17, п. 112, д. 16, л. 2.

[25] Constantin Argetoianu (n. 3/15 martie 1871, Craiova – d. 6 februarie 1955, Sighet), om politic român, care a deţinut funcţia de preşedinte al Consiliului de Miniştri al României (între 28 septembrie 1939 şi 23 noiembrie 1939).

[26] АВПРФ, Ф. 05 (Литвинова), оп. 15, п. 109, д. 75, л. 12. Scrisoarea lui M.S. Ostrovski către N.N. Krestinski, vicecomisar al Comisariatului Poporului pentru Afacerile Străine al URSS. A fost recepţionată la Comisariat la 25.08.1935 cu nr. 3887.

[27] АВПРФ, Ф. 05 (Литвинова), оп. 15, п. 109, д. 75, л. 12.

A contribuit la aceasta şi informaţia precum că, urmărind exemplul sovietelor, „guvernul german a venit cu o propunere de a transmite României osemintele Domnitorului moldav Mihai Sturza, care a fost înmormântat în Baden-Baden”[28].

Cele menţionate ne oferă posibilitatea să venim cu constatarea că osemintele transportate şi reînhumate la Iaşi în iunie 1935 nu pot fi considerate autentice ale lui Dimitrie Cantemir. Însuşi faptul transmiterii lor a fost un act politic, executat atât în interesele URSS, cât şi ale guvernului Tătărescu, mai ales pentru imaginea politică pozitivă a lui Nicolae Titulescu.

Totodată, noi considerăm că, indiferent de infirmarea sau confirmarea autenticităţii osemintelor lui Dimitrie Cantemir, mormântul din strana dreaptă a Bisericii Trei Ierarhi din Iaşi va rămâne locul, real sau simbolic, pentru odihna veşnică a domnitorului Ţării Moldovei, ilustru savant şi iluminist european, loc de pelerinaj pentru toţi cei care-i cinstesc memoria.

Anexa 1

2-й Западный отдел. Срочно. Секретно.
От 4 апреля 1935 г.
В комитет по Охране памятников
Тов. Иванову

Бюро по расчистке площадки строительства дома тяжелой промышленности сообщило нам, что при сносе здания греческой церкви по ул. 25 Октября в г. Москве, в одном из подвальных помещений этой церкви обнаружен ряд надгробных плит, среди которых имеются плиты на могиле Дмитрия Константиновича Кантемира, его жены Александры и дочери Марии, погребенных в этой же церкви. Плита Дмитрия Кантемира в настоящее время с места уже снята и перенесена, якобы, в здание бывшего Донского монастыря в г. Москве.

Румынская миссия в предварительном порядке уже поставлена нами в известность о существовании этих плит, причем миссия высказала свою чрезвычайную заинтересованность в получении от Советского Союза этих памятников, в связи с тем, что названный Дмитрий Кантемир почитается в Румынии за большого национального героя.

НКИД, со своей стороны, подчеркивает политическую целесообразность для СССР в передаче румынской миссии надгробных плит и останков (если таковые будут найдены) по возможности всех троих вышеупомянутых лиц. Передачу эту желательно было бы произвести в ближайшее время.

На основании изложенного, мы обращаемся к Вам с просьбой, установить принадлежность надгробных плит указанным трем лицам, точно определить место нахождения их останков и подготовить все то (оформив соответствующими актами) для передачи румынской миссии в Москве. Далее зачеркнуто – Передачу плит и останков желательно провести на территории бывшей греческой церкви.

Заведующий II Западным отделом

/Штерн/

Sursa: АВПРФ, Ф. 0125 (Культурные связи с Румынией), оп. 17, п. 112, д. 16, л. 2.

[28] АВПРФ, Ф. 05 (Литвинова), оп. 15, п. 109, д. 74, л. 22. Din Nota informativă din 1 iulie 1935 a lui D.G. Ştern adresată lui M.M. Litvinov.

Anexa 2

2-й Западный отдел. Срочно. Секретно.
От 14 мая 1935 г.
В комитет по Охране памятников
Тов. Иванову

В нашем письме от 4 апреля с.г. за № 14841 мы писали Вам, что НКИД решил передать румынскому правительству надгробные плиты Дмитрия Кантемира, его жены Александры и дочери Марии, найденные в одном из подвалов бывшей Никольской греческой церкви в Москве. С момента отправки Вам нашего письма прошло уже свыше месяца. В настоящий момент НКИД сообщает Вам, что плиты должны быть предоставлены в наше распоряжение не позже чем 25 мая сего года.

Просим немедленно сообщить нам точный день, когда мы могли бы передать указанные выше надгробные плиты представителям румынского правительства. Обращаем вновь Ваше внимание на срочность и политическую серьезность данного вопроса.

Заведующий II Западным отделом

/Штерн/

Референт /Власов/

Sursa: АВПРФ, Ф. 0125 (Культурные связи с Румынией), оп. 17, п. 112, д. 16, л. 3.

Bibliografie

Ciobanu 1924: Şt. Ciobanu, Dimitrie Cantemir în Rusia, Bucureşti, 1924, nr. LXVI, 138-141.

Cojocaru 2009: Gh. Cojocaru, Cominternul şi originele „moldovenismului" (Chişinău 2009).

Gorovei 1973: S. Gorovei, Acasă, printre ai săi. In: Magazin Istoric, nr. 10 (Bucureşti 1973), 20-22.

Iftimi 2003: S. Iftimi, La fausse pierre tombale du prince Dimitrie Cantemir. In: Strabon. Bulletin d'information historique, t. I, nr. 1 (Iaşi 2003), 64-65.

Iftimi 2008: S. Iftimi, Aducerea osemintelor lui Dimitrie Cantemir de la Moscova la Iaşi (1935). In: Dinastia Cantemireştilor (Chişinau 2008), 243-252.

Relaţiile 2003: Relaţiile româno-sovietice. Documente, vol. II. 1935-1941 (Bucureşti 2003).

Ţvircun 2006: V. Ţvircun, Vitralii (Chişinău 2006).

Ţvircun 2009: V. Ţvircun, File din istoria vieţii şi activităţii politice a lui Dimitrie Cantemir (Chişinău 2009).

Ţvircun 2015: V. Ţvircun, Viaţa şi destinul lui Dimitrie Cantemir (Bucureşti 2015).

Байер 1783: Т.З. Байер, История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира (Москва 1783).

Денисов 1908: Л.И. Денисов, Православные монастыри Российской империи (Москва 1908).

Дик 1977: И. Дик, Встреча с отцом. В: Москва, № 11 (Москва 1977), 144-146.

Проценко 1863: Н.Ф. Проценко, Монастыри в России и соборы в Москве (Москва 1863).

Романюк 1992: С. Романюк, Москва. Утраты (Москва: ПТО „Центр" 1992).

Сорок сороков 1992: Сорок сороков. Краткая иллюстрированная история всех московских храмов в 4 томах. Т. 1. Кремль и монастыри (Москва: АО „Книга и бизнес" 1992).

Фомин 1990: С.В. Фомин, Пером и мечом сотруждаяся... (Кишинев 1990).

Цвиркун 1994: В. Цвиркун, Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Димитрия Кантемира в России. Revista de istorie a Moldovei 2 (18), 1994, 14-20.

Цвиркун 2010: В.И. Цвиркун, Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах (Санкт-Петербург 2010).

Цвиркун 2013: В.И. Цвиркун, Под сенью двух держав. История жизни и деятельности Димитрия Кантемира в Турции и России. Изд. 2-е (Кишинев 2013).

Dimitrie Cantemir's posthumous mystery

*Keywords:*Dimitrie Cantemir, Edmond Ciuntu, Mikhail Ostrovsky, Ion Dic, the Greek Monastery of St. Nicholas, the People's Commissariat of Foreign Affairs of the USSR, Moscow, Romania.

Abstract: Frequently not only lifetime, but the posthumous biography of any historical figure becomes overgrown by numerous myths, legends and mysteries. The biography of the outstanding thinker of the first quarter of the 18th century, the Moldavian ruler Dimitrie Cantemir was no exception.

The current publication is dedicated to the research of one of the least developed areas of Cantemirology – the study of the authenticity of the Moldavian prince's remains, which were transferred by the USSR Government to Romania and reburied in Iaşi in June 1935.

On the basis of numerous archival documents taken from the archives of the ministries of Foreign Affairs of the Russian Federation and Romania, for the first time introduced into the scientific use, the author convincingly and gravely substantiates a version that that the transferred remains do not belong to Dimitrie Cantemir.

List of illustrations:

Fig. 1. Nicolae Iorga, Nicolae Titulescu and the members of the governmental commission meet the coffin with the remains of D. Cantemir. Constanţa, June 1935.

Fig. 2. The letter of thanks signed by N. Titulescu, Minister for Foreign Affairs of Romania, addressed to M. Ostrovsky, the Ambassador of the Soviet Union in Romania, in connection with the transfer of the remains of Dimitrie Cantemir.

Fig. 3. Project of the building of the People's Commissariat for Heavy Industry. Authors: A. Vesnin, V. Vesnin, S. Lyashenko. 1934.

Fig. 4. Project of the building of the People's Commissariat for Heavy Industry. Authors: I. Fomin, P. Abrosimov, M. Minkus. 1934.

Посмертная загадка Дмитрия Кантемира

Ключевые слова: Дмитрий Кантемир, Эдмонд Чунту, Михаил Островский, Ион Дик, греческий монастырь Святого Николая, Народный комиссариат иностранных дел СССР, Москва, Румыния.

Резюме: Зачастую не только прижизненная, но и посмертная биография любой исторической личности обрастает многочисленными мифами, легендами, преданиями и загадками. Не стала исключением и биография выдающегося мыслителя первой четверти XVIII столетия, молдавского господаря Дмитрия Кантемира.

Настоящая публикация посвящена исследованию одной из наименее разработанных в кантемироведении страниц – исследованию аутентичности останков молдавского князя, переданных правительством СССР королевской Румынии и перезахороненных в Яссах в июне 1935 года.

На основе многочисленных архивных документов, извлеченных из архивохранилищ министерств иностранных дел Российской Федерации и Румынии, впервые вводимых в научный оборот, автор аргументировано и веско обосновывает версию о том, что переданные румынской стороне останки не принадлежат Дмитрию Кантемиру.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Николае Йорга, Николае Титулеску и члены правительственной комиссии встречают гроб с останками Д. Кантемира. Констанца, июнь 1935 года.

Рис. 2. Благодарственное письмо за подписью Н. Титулеску, министра иностранных дел Румынии, адресованное М. Островскому, послу Советского Союза в Румынии, в связи с передачей останков Дмитрия Кантемира.

Рис. 3. Проект здания Народного комиссариата тяжелой промышленности. Авторы: А. Веснин, В. Веснин, С. Ляшенко. 1934 год.

Рис. 4. Проект здания Народного комиссариата тяжелой промышленности. Авторы: И. Фомин, Р. Абросимов, М. Минкус. 1934 год.

20.05.2016

Dr. hab. Victor Ţvircun, Academia de Ştiinţe a Moldovei, bul. Ştefan cel Mare, 1, MD-2001 Chişinău, Republica Moldova

ŢARATUL VLAHO-BULGAR ŞI PUTERILE CRUCIADEI ÎN TIMPUL DOMNIEI ŢARULUI BORIL ASAN (1207-1218). De la conflict armat la colaborare politică şi militară

Vasile Mărculeţ

Cuvinte-cheie: Boril Asan, Henri I, Andrei II, Slav, Strez, Innocentius III, Ţaratul Vlaho-Bulgar, Ungaria.

Domnia ţarului Boril Asan (1207-1218) reprezintă un moment decisiv pentru evoluţia raporturilor Ţaratului Vlaho-Bulgar cu puterile catolice, susţinătoare ale cruciadei, din centrul şi sud-estul continentului. În condiţiile presiunilor exercitate de un cadru internaţional complex, acestea aveau să evolueze de la dispută politică şi conflict armat la colaborare şi alianţă politico-militară. Din acest punct de vedere, în cadrul raporturilor Ţaratului Vlaho-Bulgar cu puterile cruciadei, pot fi identificate două perioade distincte: a) 1208-1213/1214, o etapă conflictuală, marcată de tensiuni politice şi confruntări armate; b) 1213/1214-1218, o etapă de colaborare, concretizată prin încadrarea statului Asăneştilor în concertul puterilor cruciadei.

Etapa conflictului cu puterile catolice (1208-1213/1214)

În momentul urcării pe tronul de la Târnova, a ţarului Boril Asan (după 8 octombrie 1207), Ţaratul Vlaho-Bulgar se afla angajat în conflict deschis cu statele cruciate din Peninsula Balcanică – Imperiul Latin de Constantinopol şi Regatul de Thessalonic – şi în relaţii tensionate cu Regatul Ungariei, Sfântul Scaun Apostolic şi Serbia ortodoxă. Singurul vecin cu care statul Asăneştilor se afla în relaţii strânse erau cumanii nord-dunăreni, a căror colaborare militară îi asigura însă un spor de putere considerabil.

Situaţia externă era complicată de disputele din sânul propriei dinastii, dreptul la tron al noului ţar fiind contestat de însemnaţi membri ai acesteia. Unul dintre aceştia, principele Slav, cunoscut şi ca Alexios Slav, văr primar cu Boril, considerându-se mai îndreptăţit să ocupe tronul, a refuzat să-l recunoască pe noul suveran. Slav, relatează Henri de Valenciennes, care-l numeşte *Esclas*, era „un om de seamă care se lupta cu Burile (Boril - *n.n.*) şi care era vărul lui bun – căci Burile zicea că ţinutul pe care-l stăpâneşte Esclas trebuie să fie al lui, iar Esclas zicea altminteri şi de aceea se luptau între ei, astfel încât adesea Esclas îl ataca şi-i lua oameni şi prieteni şi castele" (Valenciennes 1882, § 546; Valenciennes 2015, § 546). În urma unor asemenea acţiuni, Slav a scos de sub autoritatea ţarului de la Târnova un însemnat teritoriu situat în regiunile vestice ale munţilor Rodopi, unde a pus bazele unei stăpâniri autonome proprii cu centrul Tzepaina. Al doilea contestatar de seamă al lui Boril a fost însuşi fratele său, Strez (Stratius, Stracius sau Strezo). Potrivit relatării *Vieţii Sfântului Sava*, Strez era un „bărbat nu mai puţin celebru prin cruzimea lui decât prin bravura sa. Boril temându-se ca acesta să nu-i răpească într-o zi domnia şi viaţa, îl persecuta şi căuta să-l piardă, ceea ce l-a silit în cele din urmă să-i ceară ajutor autocratului Serbiei, Ştefan (Ştefan II Nemanja - *n.n.*)", care „l-a onorat ca pe un frate şi i-a dat oraşul Prociek (Prosakos-Prosek - *n.n.*) cu toate dependinţele sale, cu titlu de uzufruct" (Légendes slaves 1858, 49). Principele vlaho-bulgar îşi asigura astfel propria stăpânire în Macedonia, cu reşedinţa la Prosakos, pe Vardar.

Recunoaşterea lui Ioniţă Asan (1197-1207) ca „rex Blachorum et Bulgarorum" sau „rex totius Bulgariae et Blachiae" de către papa Innocentius III, în 1204, în schimbul unirii Bisericii Vlaho-Bulgare cu Biserica Romei, nu a fost în măsură să conducă la alinierea suveranului de la Târnova la tabăra puterilor catolice (Hurmuzaki 1887, 32, 48-50, nr. XXIII, XXXIV-XXXV; cf. Mărculeţ 2008, 29-37). Includerea Ţaratului Vlaho-Bulgar în *Commonwealth*-ul catolic de către ţarul Ioniţă Asan nu a contribuit câtuşi de puţin la ameliorarea raporturilor cu puterile catolice. Dimpotrivă, ostilitatea arătată de cruciaţi ţarului vlaho-bulgar, conjugată cu riposta acestuia, concretizată în ofensiva împotriva stăpânirilor latine din Peninsula Balcanică, au indus în ultima parte a domniei lui

Ioniţă Asan, cuprinsă între 1204 şi 1207, cu toate eforturile papalităţii de a reglementa situaţia, o neîntreruptă stare tensionată în raporturile dintre protagonişti. Ca urmare, în toată această perioadă, relaţiile dintre Ţaratul Vlaho-Bulgar şi statele cruciate din Balcani au cunoscut, exclusiv, o componentă conflictuală (Mărculeţ 2008, 33-37; Madgearu 2014, 125-149). Aceeaşi situaţie tensionată au înregistrat şi relaţiile Ţaratului Vlaho-Bulgar cu Ungaria, generată de disputa pentru stăpânirea zonei Belgrad-Braničevo şi pentru influenţă în Serbia. Pe acest fond, relaţiile Târnovei cu Sfântul Scaun au cunoscut o deteriorare continuă, astfel că, la un moment dat, papa Innocentius III îl ameninţa pe Ioniţă Asan că îşi expune statul unui atac conjugat al Imperiului Latin de Constantinopol, întărit cu forţe noi venite din Occident, şi cu ajutorul Ungariei, dacă refuză încheierea păcii cu latinii (Hurmuzaki 1887, 54, nr. XXXVIII; Mălinaş 2001, 167).

Ameninţările papale au rămas însă fără efect. Mai mult decât atât, la 14 aprilie 1205, la Adrianopolis (Edirne, acum în Turcia), Ioniţă Asan, susţinut de aliaţii săi, cumanii nord-dunăreni, avea să aplice cruciaţilor o înfrângere devastatoare, în urma căreia însuşi Baudouin I (1204-1205), primul împărat latin al Constantinopolului, a fost făcut prizonier, murind ulterior în captivitatea vlaho-bulgară. Pe fondul incapacităţii militare a latinilor, în 1205-1207, ţarul de la Târnovo a întreprins noi raiduri devastatoare împotriva stăpânirilor acestora din Thracia şi Macedonia. De altfel, moartea lui, produsă la 8 octombrie 1207, survenea în condiţii obscure, tocmai în timpul asedierii Thessalonicului (cf. Akropolites 2007, 140; cf. Clari 1868, 85; Cf. Clari 1924, § 116; cf. Clari 2005, § 116; cf. Ville-Hardouin 1882, LXI, 276; cf. Villehardouin 2002, § 276).

Situaţia conflictuală dintre Ţaratul Vlaho-Bulgar şi puterile cruciadei a fost moştenită de succesorul lui Ioniţă, nepotul său de soră, Boril Asan. Ca urmare, linia politică trasată de Ioniţă Asan a fost urmată cu sfinţenie de Boril, în prima jumătate a domniei lui, noul ţar promovând o politică ostilă puterilor catolice şi de alianţă cu cumanii nord-dunăreni, inclusiv prin căsătoria cu văduva de această etnie a lui Ioniţă Asan.

Încă de la începutul domniei, noul ţar de la Târnova a căutat să păstreze iniţiativa militară în raporturile cu latinii, aşa cum o impusese predecesorul său. În primăvara anului 1208, forţele vlaho-bulgaro-cumane, comandate de Boril, îşi făceau apariţia în Thracia. Vestea atacului vlaho-bulgaro-cuman sosea la Constantinopol la 25 mai, „într-o zi de Rusalii" (Valenciennes 1882, § 504; Valenciennes 2015, § 504).

În faţa ofensivei vlaho-bulgaro-cumane, noul împărat latin, Henri I de Hainaut (1206-1216), şi-a concentrat forţele la Selymbria (*Salembrie*). De aici, forţele cruciate, hărţuite neîntrerupt de contingente vlaho-bulgaro-cumane, s-au deplasat la Adrianopolis. Hotărât să preia iniţiativa în conflictul cu vlaho-bulgarii, împăratul latin a decis să declanşeze o ofensivă de proporţii împotriva Vlahiei. Acţiunea viza în egală măsură să acorde sprijin principelui vlaho-bulgar din regiunea Munţilor Rodopi, Slav, care emitea propriile pretenţii la tronul ţaratului (Valenciennes 1882, § 505; Valenciennes 2015, § 505). La momentul respectiv, acesta se afla în conflict cu Boril şi pentru faptul că ţarul de la Târnova îi răpise unele teritorii (Valenciennes 1882, § 505; Valenciennes 2015, § 505; cf. Madgearu 2014, 153). În condiţiile date, Slav se arăta a fi un aliat însemnat pentru împăratul Henri I. În consecinţă, în acţiunea de supunere a Ţaratului Vlaho-Bulgar, împăratul latin a făcut din Slav principalul său candidat la tronul de la Târnova, instalarea lui în fruntea statului Asăneştilor devenind unul din cele mai însemnate obiective politice ale sale, în raport cu statul Asăneştilor.

În fruntea forţelor proprii, Henri I a înaintat până la Beroe (Veria), la intrarea meridională a trecătorii Riš, din munţii Stara Planina. Aici însă ofensiva latină a fost stopată. Un atac surpriză întreprins de un corp de oaste format din vlahi (*Blas*) asupra taberei forţelor cruciate le-a pus în derută. Însuşi împăratul Henri I a fost în pericol să fie capturat. În urma loviturii primite, oastea latină, hărţuită de trupele ţarului vlaho-bulgar, s-a repliat spre Philippopolis (Plovdiv) (Valenciennes 1882, § 506-513; Valenciennes 2015, § 506-513).

Confruntarea decisivă dintre forţele latine şi cele vlaho-bulgaro-cumane, a debutat la 31 iulie 1208 în apropierea cetăţii Philippopolis, prin câteva atacuri ale cavaleriei vlaho-bulgaro-cumane. Intenţia vădită a acestora, dejucată însă de Henri I, era aceea de a atrage trupele acestuia într-o ambuscadă.

Din punct de vedere numeric, superioritatea aparţinea categoric aliaţilor vlaho-bulgaro-cumani. Potrivit lui Henri de Valenciennes, celor aproxi-

mativ 33.000 de oameni, grupaţi în 36 de corpuri de oaste (*batailles*), ai ţarului de la Târnova, latinii le opuneau o forţă formată din 15 corpuri de oaste proprie şi trei corpuri de oaste formate din greci. Corpurile de oaste vlaho-bulgaro-cumane, susţine Henri de Valenciennes, numărau câte 900 de cavalerişti, în timp ce cele latine doar câte 20 de cavaleri, cu excepţia celui al împăratului, care număra 50 (Valenciennes 1882, § 543; Valenciennes 2015, § 543). Totalul forţelor latine au fost estimate de autorul amintit la circa 2.000 de oameni (Valenciennes 1882, § 521; Valenciennes 2015, § 521). Cifra avansată de cronicarul francez este însă mult prea mică, în opinia noastră, pentru a putea asigura atingerea ambiţiosului obiectiv politic propus de Henri I, anume supunerea Ţaratului Vlaho-Bulgar pe cale militară. Estimarea efectivelor latine propuse de Henri de Valenciennes este respinsă şi de alţi istorici. Spre exemplu, Ovidiu Cristea este de părere că „Boril ar fi avut nu mai puţin de 32.000 de oameni, în timp ce împăratul doar 15.000 şi 3.000 de greci" (Cristea 2002, 251). Nu ştim pe ce informaţii se bazează cifrele avansate de Ovidiu Cristea cu privire la efectivele forţelor latine, dar, deşi sunt în totală contradicţie cu cele transmise de Henri de Valenciennes, apar a fi mult mai verosimile.

În pofida manevrabilităţii şi a numărului său, cavaleria uşoară vlaho-bulgaro-cumană s-a dovedit incapabilă să reziste puterii de izbire a cavalerilor apuseni. Înfrânte, forţele vlaho-bulgaro-cumane s-au văzut silite să bată în retragere (1 august 1208). Nici forţele latine victorioase nu au fost însă capabile să declanşeze o contraofensivă de mari proporţii. Pentru a-şi întări poziţiile obţinute în Thracia apuseană, împăratul Henri I a recurs la diplomaţie, acţionând, în primul rând, în direcţia consolidării alianţei cu Slav. În acest scop, de la Philippopolis, împăratul s-a deplasat la Kritzimos (*Crucemont*), unde Slav l-a recunoscut drept suzeran şi i-a prestat omagiu. La rândul lui, Henri I a acceptat cererea principelui vlaho-bulgar de a-i da în căsătorie fiica (probabil una nelegitimă) (Vásáry 2005, 58; Arnold 2011, 50; Angelov 2011, 104). De asemenea, împăratul i-a acordat ca feudă teritoriul smuls statului Asăneştilor şi i-a reconfirmat intenţiile sale ferme de a-l instala pe tronul Ţaratului Vlaho-Bulgar (*Blakie-le-Grant*) (Valenciennes 1882, § 545-548; Valenciennes 2015, § 545-548). Totodată, fratele împăratului, Eustacius (Eustache) de Hainaut, cu două corpuri de oaste, unul format din francezi, celălalt din greci din Adrianopolis, a fost trimis alături de Slav. Fără îndoială, misiunea principală a principelui flamand a fost aceea de a-l ajuta pe noul aliat al împăratului în luptele cu adversarul său, Boril. Nu este însă exclus ca în plan secundar, Eustacius de Hainaut să fi avut şi misiunea de a-l supraveghea pe potentatul vlaho-bulgar spre a împiedica vreo defecţiune a acestuia. De la Kritzimos, împăratul a mers la Stenimachos (*Estanemach*), de unde a revenit apoi la Constantinopol (Valenciennes 1882, § 549; Valenciennes 2015, § 549). În toamna anului 1208, Slav însuşi s-a deplasat la Selymbria, pentru a-şi întâlni viitoarea soţie. Căsătoria a avut loc la Constantinopol, în noiembrie (Valenciennes 1882, § 555-559; Valenciennes 2015, § 555-559). Foarte probabil, cu acest prilej, el a primit titlul de *despot*, pe care avea să-l deţină până la sfârşitul vieţii (Akropolites 2007, 172; cf. Vásáry 2005, 58; cf. Arnold 2011, 50; cf. Angelov 2011, 104; cf. Lock 2013, 191). Cu acest titlu, el apare, de altfel, atât pe un *sigillion* emis în 1220 pentru Biserica Fecioarei *Speleotissa* din Melnik, cât şi în completarea făcută în timpul domniei lui Ioan Asan II (1218-1241) la *Synodikon*-ul *ţarului Boril*, din 1211 (Попруженко 1899, 68; Petkov 2008, 258, 478-481). Cu acest prilej, împăratul latin „îi donă Imperiul Bulgar ca fief lui Slav, seniorul de Tzepaina, ca dotă", ceea ce, potrivit lui Filip Van Tricht, însemna că „Henri considera în egală măsură Imperiul Bulgar ca fiind supus suveranităţii sale" (Van Tricht 2000, 228-229).

În toamna anului 1208, profitând de angajarea lui Boril în luptele cu latinii, Ştefan II Nemanja (1196-cca 1228), marele jupan al Serbiei, a susţinut acţiunea militară a principelui vlaho-bulgar Strez. Cu sprijinul militar al marelui jupan al Serbiei, Strez a deschis ostilităţile în vest smulgând Ţaratului Vlaho-Bulgar teritoriile din Macedonia, cucerite de Ioniţă Asan prin primăvara anului 1204. Regiunile cucerite au intrat sub stăpânirea lui Strez, adăugându-se celor din jurul cetăţii Prosakos, ceea ce i-a permis acestuia să pună bazele unei autonomii proprii, care ocupa un teritoriu cuprins, probabil, între Ochrida şi râul Strymon (Struma). În scurt timp însă, potentatul vlaho-bulgar avea să abandoneze legăturile cu marele jupan al Serbiei şi să treacă de partea principelui Epirului, Mihail I Comnenos Doukas (1204-1215) (Madgearu 2014, 157).

În cursul anului 1209, atât împăratul Henri I, cât şi ţarul Boril au acţionat în vestul statelor proprii. Primul, şi-a extins autoritatea asupra Reagatului

de Thessalonik şi a Ducatului Athenei şi Thebei, controlate de lombarzii nesupuşi, iar al doilea l-a adus la ascultare pe principele Strez.

La 6 ianuarie 1209, Demetrios, fiul minor al defunctului rege Bonifacio de Monferrato şi al reginei Maria-Margareta de Ungaria, a fost confirmat rege sub suzeranitatea împăratului Constantinopolului. Contele Oberto de Biandrate, *bailli* al regatului şi regent, a fost determinat să-şi cedeze prerogativele, regenţa fiind preluată de regina-mamă (Valenciennes 1882, § 605-610; Valenciennes 2015, § 605-610; cf. Hendrickx 2012-2013, 218). A urmat apoi eliminarea puterii lombarzilor, care controlau regatul (Valenciennes 1882, § 611-687; Valenciennes 2015, § 611-687). Cu mare dificultate, forţele imperiale au preluat controlul asupra cetăţilor Serres şi Christopolis, Platamonas, Kytros şi Larissa (Valenciennes 1882, § 618-662; Valenciennes 2015, § 618-662). În timpul acestor dispute, apărătorii lombarzi ai castelului Serres au făcut apel la comandantul vlaho-bulgar de la Melnik, oferindu-i cedarea oraşului în schimbul sprijinului acordat. Potrivit relatării lui Henri de Valenciennes, „cei din castel au trimis împuternicitului lui Boril *(Burille)*, care era tare aprig. El stătea la Melnik (Menelic). Şi-i spun împuternicitului să vină la Serres şi, dacă aduce o ceată mare de oameni, castelul îi va fi predat şi dat «căci castelanului mai mult îi place să-l aveţi măria voastră decât împăratul»" (Valenciennes 1882, § 619; Valenciennes 2015, § 619). Înţelegerea dintre lombarzi şi vlaho-bulgari a fost dejucată însă de grecii din cetate, care au deschis porţile forţelor imperiale. Referitor la această acţiune, Henri de Valenciennes relatează că în timp ce comandantul vlaho-bulgar „urma să pătrundă în castel cu toţi oamenii lui, pe când se apropia năvalnic de castel, grecii din Serres îi vestiseră ziua în amiaza mare, cu încuviinţarea tuturor, pe solii noştri care se aflau la Gyge, să vină la Serres când s-o înnopta şi ei îi vor introduce în oraş. [...]. Solii noştri au venit şi grecii i-au băgat în oraş fără zarvă" (Valenciennes 1882, § 620; Valenciennes 2015, § 620).

În mai 1209, în cadrul unui *parlement* întrunit la Ravenica, Geoffroy de Villehardouin, stăpânitorul Moreei, a recunoscut, la rândul său, suzeranitatea împăratului Henri I (Valenciennes 1882, § 670; Valenciennes 2015, § 670; cf. Hendrickx 2012-2013, 218). A urmat apoi, supunerea lombarzilor din Theba, Athena şi Negropnte (Valenciennes 1882, § 671-686; Valenciennes 2015, § 671-686).

În timp ce în regiunile apusene ale teritoriilor stăpânite de latini se derulau evenimentele prezentate, Boril, consemnează Henri de Valenciennes, „se gătea să intre în ţinutul împăratului cu mulţi oameni" (Valenciennes 1882, § 686; Valenciennes 2015, § 686). În faţa iminentului atac vlaho-bulgaro-cuman, împăratul Henri I „tare s-a osădit, dară totuşi a zis că-i va ieşi în întâmpinare" (Valenciennes 1882, § 687; Valenciennes 2015, § 687). Nu dispunem de informaţii care să ne permită să ştim dacă ameninţarea vlaho-bulgară s-a materializat în vreun fel sau nu în anul 1209. Dacă avem însă în vedere faptul că sursele păstrează o tăcere totală asupra acestui aspect, considerăm că, foarte probabil, măsurile militare întreprinse de împăratul latin, care „a trimis dară după oşteni, cavaleri, arbaletrieri şi şi-a chemat toată oastea" (Valenciennes 1882, § 687; Valenciennes 2015, § 687), îl vor fi determinat pe ţarul de la Târnova ca, cel puţin, pentru moment, să renunţe la acţiunea plănuită.

În vara anului 1209, Henri I a obţinut şi supunerea principelui Epirului, Mihail I Comnenos Doukas, precum şi pe cea a aliatului acestuia, principele vlaho-bulgar Strez, care i-au recunoscut suzeranitatea. Faptul este confirmat de însuşi împăratul latin într-o scrisoare adresată, din Pergamon, „universis amicis suis", datată de editorul său la 13 ianuarie 1212 şi redactată recent de Filip van Tricht în 1213 (Recueil 1871, 531; Van Tricht 2001, I, 221-227). Referitor la supunerea celor doi, în scrisoarea imperială se precizează că „amândoi ne-au prestat sfântul jurământ de fidelitate (qui duo, licet nobis fidelitatis juramento sacramentum praestitisserunt)", respectiv că „Mihail şi Strez ne-au prestat jurământul (quater enim Michalitius et ter Stratius juramenta nobis praestiterunt)" (Recueil 1871, 531; Thesaurus, I, col. 821-822). Cu acelaşi prilej, în cadrul unui *parlement* desfăşurat în iunie sau iulie 1209, la o mănăstire din apropierea Thessalonicului, reprezentanţii împăratului Henri I, Conon de Béthune şi Pierre de Douai, şi Mihail I Comnenos Doukas au decis întărirea alianţei prin căsătoria lui Eustacius de Hainaut, fratele împăratului, cu fiica mai mare a principelui Epirului (Valenciennes 1882, § 694; Valenciennes 2015, § 694; Hendrickx 2012-2013, 219). În baza acestei înţelegeri, Mihail I promitea să-i ofere drept zestre fiicei sale a treia parte din teritoriul statului său şi să vină în sprijinul împăratului în orice împrejurare. Deşi căsătoria a fost celebrată imediat, transferul de teritoriu, promis ca zestre, nu a avut

loc niciodată (Valenciennes 1882, § 688-694; Valenciennes 2015, § 688-694; Innocentius III 1855, III, col. 353-354; cf. Van Tricht 2001, I, 232-238; cf. Van Tricht 2011, 242; cf. Osswald 2011, 43-44). La revenirea lui Henri I la Constantinopol, Eustacius de Hainatut rămânea unul din tutorii regelui minor al Thessalonikului (Osswald 2011, 43-44).

Aranjamentele diplomatice realizate de împăratul Henri I cu principele Epirului şi cu Strez au fost parţial torpilate de Boril. Acesta a pătruns în Macedonia, de unde, foarte probabil, a alungat forţele sârbe şi l-a adus la ascultare pe Strez, cu care s-a reconciliat. Formaţiunea stăpânită de Strez îşi păstra autonomia. Faptul este confirmat de o informaţie dintr-un act din 1228, emis de împăratul Baudouin II al Constantinopolului, unde teritoriul fostei stăpâniri a potentatului vlaho-bulgar apare ca o ţară (*terra*), „care a fost a lui Strez (qui fuit de Straces)" (Listine 1872, 402, nr. XXXI; cf. Jiriček 1876, 247). Principele vlaho-bulgar primea titlul de *sebastokrator*, cu care apare în *Synodikon*-ul *ţarului Boril*, o confirmare certă a poziţiei şi statutului său (Попруженко 1899, 68; Petkov 2008, 258).

Debutul anului 1211 aducea cu sine importante mutaţii în planul politicii interne şi externe a Ţaratului Vlaho-Bulgar. În februarie, Boril convoca la Târnova un sinod al Bisericii Vlaho-Bulgare. Desfăşurat după tipicul şi canoanele Bisericii bizantine, sinodul a condamnat erezia bogomilă. Hotărârile sale au fost cuprinse în lucrarea numită *Synodikon*-ul *ţarului Boril*, redactat la 11 februarie 1211 (Попруженко 1899, 1-82; Petkov 2008, 250-261; cf. Божилов 1994, 71). Sinodul nu a pus în discuţie scoaterea Bisericii Vlaho-Bulgare de sub obedienţa Romei. Menţinerea unirii religioase cu Roma este confirmată de faptul că, doi ani mai târziu, la 18 aprilie 1213, Enciclica prin care papa Innocentius III îi convoca pe înalţii prelaţi ai Bisericii Catolice la un conciliu ce urma să se desfăşoare în noiembrie 1215, îi număra între destinatarii săi şi pe Vasile, arhiepiscopul-primat *al Bulgariei şi Blachiei* (Innocentius III 1855, III, col. 825).

Semnificaţia sinodului de la Târnova din februarie 2011 este dificil de sesizat. Unii istorici, precum Filip Van Tricht, au identificat în lupta lui Boril împotriva ereticilor bogomili „un alt factor de instabilitate internă" (Van Tricht 2001, II, 421). În opinia lui Alexandru Madgearu, convocarea sinodului pentru condamnarea ereziei bogomile „a pregătit a doua alianţă a Bulgariei cu Imperiul de la Niceea, care era reprezentantul ortodoxiei" (Madgearu 2014, 158). Nu este, de asemenea, exclus ca sinodul de condamnare a bogomilismului să se fi produs în contextul în care, potrivit afirmaţiei cronicarului bizantin Georgios Akropolites, pe scena politică să-şi fi făcut reapariţia Ioan Asan II, moştenitorul de drept al tronului de la Târnova, care, în urma uzurpării lui Boril, se văzuse silit să se refugieze în spaţiul rus, care acum îşi revendica moştenirea. Referindu-se la acţiunea lui Ioan Asan II de a-şi revendica tronul, Georgios Akropolites consemnează că atunci „când amintitul Boril a început să domnească ca împărat peste bulgari, Ioan, fiul lui Asan, fugind, se duse în ţara ruşilor. El a rămas acolo timp îndelungat şi, strângând în jurul său mai mulţi ruşi din popor, pretinde moştenirea părintească. Şi se luptă cu Boril şi-l învinge şi ajunge stăpân peste o parte deloc mică de ţară. Boril intră în Târnova şi, întărindu-se înlăuntrul oraşului, este asediat timp de şapte ani" (Akropolites 2007, 161).

Plecând de la aceste informaţii, unii autori au admis posibilitatea desfăşurării unui război civil în cadrul Ţaratului Vlaho-Bulgar, între Boril şi Ioan Asan II, întins pe durata a şapte ani (Van Tricht 2001, II, 421; Lazăr 2015, 7-20). Alţi istorici au opinat, în schimb, că în relatarea lui, cronicarul bizantin a comis o eroare, din acest punct de vedere, şi că intervalul de timp de şapte ani ar trebui redus la şapte luni (Златарски 2007, 322-323; Божилов 1994, 73). O asemenea opinie împinge însă cu câţiva ani mai târziu reapariţia pe scena politică a Ţaratului Vlaho-Bulgar a lui Ioan Asan II, în calitate de pretendent la tron.

Din punctul nostru de vedere, nu este exclus ca Georgios Akropolites să fi comasat în relatarea sa mai multe încercări ale lui Ioan Asan II de a ocupa tronul, prima, probabil, chiar la începutul anului 1211, la care face referire cronicarul bizantin. În acest context, este foarte posibil ca, spre a elimina un alt factor de instabilitate internă, reprezentat de erezia bogomililor, ţarul vlaho-bulgar a procedat la anihilarea acesteia. În altă ordine de idei, sinodul de la Târnova, îndreptat împotriva bogomililor a putut constitui primul semnal transmis de Boril papalităţii cu privire la disponibilitatea pentru împăcare cu lumea catolică. O simplă parcurgere a evenimentelor internaţionale ale momentului ne permite constatarea potrivit căreia, acţiunea ţarului de la Târnova coincide cu perioada de debut a cruciadei declanşată de papalitate

împotriva ereziei albigense sau catare din sudul-vestul Franţei (Languedoc), şi aceasta o erezie dualistă ca şi cea bogomilă. Asemenea constatare naşte întrebarea dacă acest lucru a fost o simplă coincidenţă sau dacă nu cumva în mod intenţionat suveranul vlaho-bulgar şi-a pliat politica religioasă pe cea a Sfântului Scaun, sau, de ce nu, chiar mai mult, dacă nu cumva măsura a fost întreprinsă chiar la sugestia papalităţii?

Primăvara anului 1211 aducea constituirea celei de-a doua alianţe vlaho-bulgaro-niceene. Posibilitatea realizării alianţei dintre Imperiul Grec de Niceea şi Ţaratul Vlaho-Bulgar, care-i implica şi pe aliaţii acestuia, cumanii nord-dunăreni, fusese anunţată de Theodoros I Laskaris (1205-1222), împăratul de la Niceea, încă de la sfârşitul anului 1207, într-o scrisoare adresată papei Innocentius III. Epistola împăratului de la Niceea nu s-a păstrat. Din scrisoarea de răspuns a suveranului pontif, din aprilie 1208, aflăm însă că Theodoros I ameninţa că, în cazul în care latinii vor refuza să încheie pace cu el, se va alia cu păgânii, respectiv, cu cumanii, şi cu vlahii: „alioquin cum alienigenis et paganis, quamvis invitus, pactum tamen inies contra eos, et associaberis Blachis, cum pacem quaesieris et iliam non valeas invenire" (Innocentius III, 1855, II, col. 1.373).

La alianţa vlaho-bulgaro-niceeană au aderat Mihail I Comnenos Doukas, principele Epirului, şi sebastokratorul Strez, care au abandonat tabăra latină. În aceste circumstanţe, aşa cum reiese din scrisoarea împăratului Henri I, din 13 ianuarie 1213, în primăvara anului 1211, Imperiul Latin de Constantinopol se confrunta cu patru adversari: în Asia Mică, cu împăratul Theodoros I Laskaris, de la Niceea, iar în Peninsula Balcanică cu ţarul vlaho-bulgar, cu Boril, principele Mihail I Comnenos Doukas al Epirului şi sebastokratorul Strez, din Macedonia. Referitor la această situaţie delicată a Imperiului Latin, în scrisoarea sa, împăratul Henri I le preciza destinatarilor: „Se cuvine să ştiţi că imperiul nostru are patru inamici principali şi puternici în mijlocul cărora ne aflăm, fiind expuşi atacurilor lor constante şi susţinute şi ameninţărilor. Primul şi cel mai vechi este Lascarus, care ţine toată ţara de dincolo de strâmtoarea Sfântul Gheorghe până spre Turcia [...]. De cealaltă parte, Burillus [...]. În altă parte, în Regatul de Thessalonic, Michaelitius, trădătorul prea puternic, şi Stratius, nepotul lui Ioniţă" (Recueil 1871, 530-531).

Realizarea alianţei cu Imperiul Grec de Niceea a constituit pentru Boril semnalul redeschiderii ostilităţilor împotriva latinilor. Deja în primăvara anului 1211, ţarul de la Târnova trece la ofensivă şi reia acţiunile militare împotriva acestora. La 4 aprilie, pe când se afla la Rousion, împăratul Henri I a primit vestea că Boril, cu *„maximo Commanorum et Bulgarorum et Blacorum exercitu"*, a ocupat o trecătoare în munţi pentru a-l atrage într-o ambuscadă pe împăratul latin, care revenea în capitală însoţit doar de 60 de cavaleri (Recueil 1871, 531). Informat asupra prezenţei forţelor vlaho-bulgao-cumane în regiune, Henri I a mobilizat toate trupele garnizoanelor cetăţilor din zonă, în fruntea cărora s-a îndreptat împotriva adversarului. Aliaţii vlaho-bulgaro-cumani au evitat însă confruntarea cu latinii şi s-au retras (Recueil 1871, 531).

Potrivit opiniilor unor istorici, răspunsul imediat al papalităţii la încheierea alianţei vlaho-bulgaro-cumane şi la redeschiderea ostilităţilor împotriva latinilor l-a constituit instalarea Ordinului militaro-călugăresc al Cavalerilor Teutoni în Ţara Bârsei, „cu misiunea de a-i combate pe cumani, aliaţii permanenţi ai statului vlaho-bulgar" (Papacostea 1993, 30; cf. Achim 2008, 40-41; cf. Madgearu 2014, 159-160). În urma aşezării Cavalerilor Teutoni în Ţara Bârsei, puterea de rezistenţă a Ţaratului Vlaho-Bulgar, conchidea Şerban Papacostea, „a fost considerabil slăbită de lovitura administrată cumanilor de cruciata instalată acum în cotul Carpaţilor. Prins între cleştele preconizat de papa Inocenţiu III, statul Asăneştilor a fost silit, după câţiva ani de rezistenţă, să se încline şi să se încadreze în sistemul de alianţe catolice constituit în sud-estul Europei sub patronajul papalităţii" (Papacostea 1993, 30). Concluzia formulată de Şerban Papacostea a fost acceptată şi de alţi istorici (Achim 2008, 41; Madgearu 2014, 160).

Pe aceeaşi linie se înscriu şi alţi istorici care de-a lungul timpului au încercat să pună în evidenţă marile succese ale Cavalerilor Teutoni, aşezaţi în Ţara Bârsei, împotriva cumanilor din spaţiul extracarpatic. Spre exemplu, într-un studiu consacrat pătrunderii catolicismului în Moldova, Ioan Ferenţ conchidea că „după ocuparea ţinutului dominat de Cetatea Crucii, cavalerii din Bârsa trec «Munţii zăpezilor», ocupând Moldova până la Siret, iar din Muntenia părţile nordice, unde se întăresc bine împotriva cumanilor" (Ferenţ 1920, I, 149). Aceeaşi concluzie este reluată de autor un

deceniu mai târziu în monografia consacrătă cumanilor, unde preciza că la scurt timp după aşezarea în Ţara Bârsei, Cavalerii Teutoni „trec «Munţii zăpezilor», cum se numeau Carpaţii în documentele vremii, şi cuceresc din Cumania Neagră partea de nord a Ţării Româneşti, iar în Moldova, partea cuprinsă între Carpaţi şi Siret, cucerire ratificată de regele Ungariei, care întinde, la 1222, graniţa muntenească a teritoriului teuton până la Dunăre" (Ferenţ 1931, 63).

Fundamentul acestei teorii îl reprezintă conţinutul câtorva acte papale emise de cancelaria pontificală la câţiva ani după alungarea Cavalerilor Teutoni din Ţara Bârsei, de regele Andrei II, în 1225. La 26 aprilie 1231, într-o scrisoare adresată de papa Gregorius IX coregentului Ungariei, Bela, fiul regelui Andrei II, căruia îi cerea să restituie Cavalerilor Teutoni posesiunile retrase, pontiful roman preciza că, după prima împăcare survenită în urma primului conflict din 1220-1221, suveranul angevin le dăruise „şi partea din Cumania care se află dincolo de Munţii zăpezilor (ultra montes nivium). Însă, după ce magistrul şi fraţii pomeniţi au ridicat acolo o cetate foarte întărită, cumanii, speriaţi şi supăraţi că li s-a luat putinţa de a intra şi de a ieşi în Regatul Ungariei, strângând o mare mulţime de războinici, au năvălit asupra fraţilor sălăşluiţi acolo, dar cu ajutorul lui Dumnezeu au fost învinşi şi împrăştiaţi şi, plini de teamă, au încetat de a mai năvăli şi chiar unii dintre ei, predându-se zişilor fraţi, împreună cu soţiile şi pruncii lor, s-au grăbit la harul botezului" (Hurmuzaki 1887, 122, nr, XCV; Urkundenbuch 1892, 51, nr. 59; DIR, C, I, 246, nr. 206; 16, nr. 7). Informaţia se regăseşte în alte două scrisori ale suveranului pontif, având ca subiect aceeaşi cauză, adresate regelui Ungariei, la 30 aprilie 1231, şi episcopului Iacobus de Preneste, legat papal în Ungaria, la 31 august 1232 (Hurmuzaki 1887, 118, 123, nr. XCI, XCVI; Urkundenbuch 1892, 53, 56, nr. 61, 65; DIR, C, I, 247, 257, nr. 208, 216; DRH, D, I, 18-19, nr. 8).

Discuţia asupra acestui aspect a fost reluată succint într-o monografie de dată recentă, consacrată Asăneştilor, de Alexandru Madgearu. După ce admitea parţial concluziile formulate de Şerban Papacostea, fiind de acord cu faptul potrivit căruia Cavalerii Teutoni „au luat în stăpânire unele teritorii la sud de Carpaţi", el emite rezerve cu privire la succesele deosebite înregistrate de călugării cavaleri împotriva cumanilor conchizând că „nu se cunoaşte nimic despre luptele lor contra cumanilor până la alungarea lor din 1225" (Madgearu 2014, 160).

Revenind la instalarea Cavalerilor Teutoni în Ţara Bârsei, principalele obiective ale misiunii lor au fost stipulate în actul de danie al regelui Andrei II din 7 mai 1211: întinderea Regatului Ungariei şi apărarea hotarelor acestuia împotriva atacurilor cumanilor. Referitor la primul obiectiv, în diploma emisă, regele precizează că le-a donat călugărilor cavaleri Ţara Bârsei „ca să o locuiască în pace şi să o stăpânească slobod pe veci, pentru ca prin convieţuirea cu ei să se întindă regatul nostru" (Hurmuzaki 1887, 57, nr. XLI; Urkundenbuch 1892, 11, nr. 19; DIR, C, I, 150, 370, nr. 77). A doua direcţie de acţiune a Cavalerilor Teutoni este la fel de clar exprimată într-o diplomă, în care se arată că aducerea lor în Ţara Bârsei a avut drept scop „să apere regatul împotriva cumanilor (ad munimem regni contra Cumanos)" (Hurmuzaki 1887, 57, nr. XLI; Urkundenbuch 1892, 11, nr. 19; DIR, C, I, 150, 370, nr. 77).

Se pare însă că cumanii au ripostat imediat actului de forţă al regalităţii maghiare. Într-o nouă diplomă, emisă după 7 mai 1212, prin care le reconfirma Cavalerilor Teutoni donaţia făcută, odată cu acordarea de noi privilegii, regele Ungariei sublinia faptul că aceştia „nu se tem să înfrunte pentru regat necontenitele năvăliri ale cumanilor, ca un scut neclintit înfruntând moartea în fiecare zi" (Hurmuzaki 1887, 58, nr. XLII; Urkundenbuch 1892, 14, nr. 22; DIR, C, I, 154, 371, nr. 82). Cu acest prilej, suveranul Ungariei preciza din nou în diploma emisă că le-a dăruit Ţara Bârsei „pentru paza hotarelor (ad custodiendum confinium)" (Hurmuzaki 1887, 58, nr. XLII; Urkundenbuch 1892, 14, nr. 22; DIR, C, I, 154, 371, nr. 82). Potrivit unor istorici, tot acum regele Ungariei le-ar fi concedat Cavalerilor Teutoni şi cetatea Crucpurg sau Cruceburg (Kruczburg / Kreuzburg), „pe care pomeniţii cruciaţi din Bârsa o clădiseră din nou (quod cruciferi de Borza de nuovo construxerant)" (Hurmuzaki 1887, 59, nr. XLIII; Urkundenbuch 1892, 14, nr. 22).

Nu ştim cât de veridică este informaţia referitoare la concedarea cetăţii Cruceburg Cavalerilor Teutoni în 1212, mai ales, dacă avem în vedere faptul că printr-o diplomă emisă un deceniu mai târziu, înainte de 7 mai 1222, exact în aceiaşi termeni, după primul conflict cu Cavalerii Teutoni din 1220-1221, regele Andrei II le conceda tocmai stăpânirea asupra acestei cetăţi, „pe care pomeni-

ţii fraţi o clădiseră din nou (quod fratres predicti de novo construxerunt)" şi a teritoriilor din jurul acesteia de la Răsărit de Carpaţi (Hurmuzaki 1887, 75, nr. LIV; DIR, C, I, 183, nr. 130; DRH, D, I, 1-3, nr. 1; cf. Turcuş 2001, 224-228). Dania este confirmată de papa Honorius III prin două diplome emise la 19 decembrie 1222 şi, respectiv, la 30 aprilie 1224, pentru Ordinul Teuton (Hurmuzaki 1887, 77, 86, nr. LV, LXIII ; DIR, C, I, 187-188, 204, nr. 134, 151 ; DRH, D, I, 5-6, 9-10, nr. 2, 4; cf. Turcuş 2001, 228). În diploma papală din 30 aprilie 1224, adresându-se Cavalerilor Teutoni, pontiful roman face interesanta precizare, potrivit căreia, „ţara de dincolo de Munţii de zăpadă, pustie şi deşartă până acum din pricina năvalei păgânilor, [...] aţi început de curând să o locuiţi, după ce aţi înfrânt năvala păgânilor" (terram Borse et ultra montes nivium, quam propter paganorum insultus vastam usque ad proxima tempora desertam, [...], adepti esse noscimini et noviter inhabitare cepistis, ipsorum paganorum impetu)" (Hurmuzaki 1887, 86, nr. LXIII; DIR, C, I, 204, nr. 151; DRH, D, I, 9-10, nr. 4). În sfârşit, al treilea act este tot o diplomă papală emisă de Honorius III la 12 iunie 1225, în plin conflict între regele Ungariei şi Cavalerii Teutoni, prin care papa îi cerea suveranului maghiar să-şi respecte angajamentele luate, inclusiv să le retrocedeze cetatea Cruceburg, „o cetate, pe care o clădiseră dincolo de Munţii de zăpadă cu multă trudă şi cheltuială (quoddam quoque castrum, quod ultra montes nivium multis construxerant laboribus et expensis)" (Hurmuzaki 1887, 91, nr. LXIX; DIR, C, I, 214-215, nr. 168; DRH, D, I, 11-12, nr. 5).

Informaţiile cuprinse în diploma din 1212, asociate cu cele din diplomele din anii 1221-1232, ne permit concluzia conform căreia aşezarea Cavalerilor Teutoni în Ţara Bârsei, urmată de încercarea iniţială a acestora de a-şi consolida firavele poziţiile cucerite în zonele extracarpatice, s-a lovit de o violentă ripostă a cumanilor, care i-a obligat pe călugării cavaleri la defensivă. Abia cu mare dificultate şi cu mari pierderi aceştia au reuşit să anihileze contraofensiva turanicilor. Această situaţie s-a perpetuat, cel puţin până prin 1220, când s-a declanşat primul conflict dintre Cavalerii Teutoni şi regalitatea maghiară. De altfel, tensiunile dintre regalitatea maghiară şi Cavalerii Teutoni sunt vizibile încă din 1217-1218, când ordinul teutonic nu a participat cu niciun cavaler la cruciada condusă de regele Andrei II în Ţara Sfântă (Turuş 2001, 228). Aceleaşi surse ne permit concluzia că evenimentele la care fac referire diplomele din 1221-1232 s-au consumat abia în ultima perioadă a prezenţei Cavalerilor Teutoni în Ţara Bârsei, respectiv, după primul conflict cu Regatul Ungariei, din 1220-1221.

Spre aceeaşi concluzie conduce şi o scrisoare, din 12 decembrie 1223, a papei Honorius III, către Regnald, episcopul Transilvaniei, în care suveranul pontif îl informează pe înaltul prelat ardelean asupra primelor măsuri cu privire la jurisdicţia ecleziastică căreia i-au fost subordonate aceste regiuni (Hurmuzaki 1887, 82, nr. LX; Urkundenbuch 1892, 25, nr. 36; DIR, C, I, p. 201, nr. 146; DRH, D, I, p. 7-8, nr. 3; cf. Ferenţ 1920, II, 197-201). Dacă evenimentele menţionate ar fi avut loc în perioada de început a prezenţei Cavalerilor Teutoni în Ţara Bârsei, iar succesele înregistrate de aceştia ar fi fost cele acceptate de către unii autori, ne punem întrebarea de ce a fost nevoie să treacă peste un deceniu până la iniţierea lor?

O altă constatare care se desprinde din analiza evenimentelor arătate este aceea că ele s-au desfăşurat la câţiva ani după părăsirea scenei politice de către ţarul Boril (1218). În consecinţă, se naşte întrebarea firească: în ce măsură, aşezarea Cavalerilor Teutoni în Ţara Bârsei şi ofensiva lor împotriva cumanilor din regiunile extracarpatice au putut influenţa raporturile Ţaratului Vlaho-Bulgar cu puterile cruciadei în timpul domniei acestuia?

O dovadă certă că, în această fază de debut a prezenţei Cavalerilor Teutoni în Ţara Bârsei, ofensiva lor împotriva cumanilor, aliaţii Ţaratului Vlaho-Bulgar, a fost minimă este confirmată de faptul că, în primăvara anului 1211, Boril a reluat ostilităţile împotriva latinilor, atacând Regatul de Thessalonic. Prin această acţiune, ţarul de la Târnova prelua din nou iniţiativa militară în raporturile cu puterile cruciate.

Însărcinat cu comanda forţelor militare vlaho-bulgare a fost sebastokratorul Strez. Acestuia, ţarul de la Târnova „i-a venit în ajutor cu 52 de unităţi militare (qui ei in auxilium venerat cum quinquaginta-duabus aciebus)" (Recueil 1871, 532; cf. Божилов 1994, 71). În absenţa împăratului, regentul Berthold de Katzenelbogen şi Eustacius de Hainaut, împreună cu alţi cruciaţi şi cu Mihail I al Epirului, care trecuse din nou în tabăra latinilor, au respins atacul provocând forţelor vlaho-bulgare o severă înfrângere la Pelagonia (Recueil 1871, 532; cf. Schmitt 1989, 39-40).

Înfrângerea suferită de Strez nu a pus capăt intenţiilor lui Boril de a cuceri Regatul de Thessalonic. În octombrie 1211, ţarul însuşi „venerat cum magno exercitu", formată, potrivit relatării lui Henri de Valenciennes, „din vlahi şi cumani (Blaques et Comains)", a reluat ofensiva împotriva Regatului de Thessalonic (Recueil 1871, 533; Valenciennes 1882, § 686-688; Valenciennes 2015, § 686-688; cf. Schmitt 1989, 40). Ofensiva vlaho-bulgaro-cumană s-a încheiat şi acum cu un eşec. În scrisoarea sa din 13 ianuarie 1213, împăratul Henri I relatează că şi de această dată, regentul Berthold de Katzenelbogen şi Eustacius de Hainaut, împreună cu baronii regatului şi cu ajutorul despotului Slav, au respins atacul provocând forţelor ţarului de la Târnovo pierderi grele. Forţele vlaho-bulgaro-cumane, se arată în scrisoare, s-au retras în derută „lăsând în urmă 24 de unităţi de pedestraşi şi două de călăreţi, care, după aceea, toţi au fost ucişi, nici unul din încercuiţi nereuşind să scape (relictis post se viginti-quatuor aciebus peditum et duabus equitum, qui omnes a nostris sequentibus sunt occisi, nullo penitus evadente)" (Recueil 1871, 533).

Asupra datării şi a consecinţelor celor două campanii vlaho-bulgare împotriva Regatului de Thessalonic s-au oprit şi alţi istorici. Spre exemplu, Filip van Tricht susţine că „primul atac fuse cel al lui Strez, seniorul de Prosek, sprijinit de o armată bulgară trimisă de Boril (prin aprilie-iulie 1212). Înfrângerea lui Strez la Pelagonia însemnă părăsirea de către aceste armate a scenei politice. Pare de asemenea probabil ca latinii din Thessalonic au profitat de ocazie pentru a ocupa câteva locuri întărite ale lui Strez (Prosek şi Pelagonia) pentru a proteja mai bine Thessalonicul de atacurile bulgare. Ipoteză poate explica atacul lui Boril însuşi împotriva Regatului de Thessalonic la sfârşitul anului 1212. Dar latinii, sprijiniţi de vasalul lor Slav, seniorul de Tzepaina şi Melnik, i-au înfrânt în mod decisiv" (Van Tricht 2001, II, 420, n. 45).

Înfrângerile suferite în campaniile din anul 1211 au afectat, fără îndoială, poziţiile Ţaratului Vlaho-Bulgar şi pe cele ale formaţiunii politice conduse de Strez. Ultimul avea să părăsească, într-adevăr, scena politică, dar nu în 1212, cum susţine Filip Van Tricht, ci vreo doi ani mai târziu, într-un context politic complet schimbat, aşa cum vom vedea la momentul respectiv. Succesul latinilor asupra lui Boril a fost, se pare, exploatat, în schimb, de despotul Slav, aliatul acestora. Foarte probabil, stăpânitorul de la Tzepaina i-a smuls acum ţarului de la Târnova, cetatea Melnik cu hinterlandul său (Цанкова-Петкова 1978, 92). Noua achiziţie, va deveni din acest moment reşedinţa lui. În ceea ce-l priveşte pe Boril, înfrângerile suferite în 1211 au condus la pierderea de către el a iniţiativei militare în raporturile cu latinii.

Eşecurilor militare li se adăuga, în scurt timp, o lovitură primită în plan politic, de ţarul Boril, anume destrămarea alianţei cu Imperiul Grec de Niceea. Înfrângerile suferite în faţa forţelor latine l-au obligat pe Theodoros I Laskaris să accepte tratatul de pace de la Nymphaion din toamna anului 1213, prin care Imperiul Grec de Niceea ceda Imperiului Latin de Constantinopol litoralul Propontidei şi o parte a litoralului egeean cu importante centre urbane şi porturi precum Nikomedia şi Pergamon (cf. Ostrogorsky 1968, 394). Pacea încheiată de Theodoros I Laskaris cu Henri I a marcat, totodată, sfârşitul alianţei antilatine vlaho-bulgaro-niceene. Ca o consecinţă a ei, Boril îl pierdea pe cel mai însemnat aliat al lui.

Etapa colaborării cu puterile catolice (1213/1214-1218)

Răsturnările de pe scena politică a sud-estului european şi microasiatic au pus Ţaratul Vlaho-Bulgar într-o situaţie dificilă. Izolat şi lipsit de aliaţi, acesta s-a văzut prins într-un cerc al adversarilor: Imperiul Latin de Constantinopol, în sud, Regatul Ungariei, în nord-vest, şi Serbia, în vest. În contextul manifestării ostile a cadrului politic internaţional, Boril s-a văzut, la rândul lui, silit să ajungă la o reglementare a raporturilor cu puterile catolice.

Se pare că împăratul Henri I însuşi „era dornic să obţină un aliat în vest, atâta timp cât principele Mihail al Epirului rămânea un potenţial pretendent la refacerea Imperiului Bizantin" (Madgearu 2014, 161). Conform relatării cronicarului Robert de Clari, contemporan evenimentelor, iniţiativa deschiderii tratativelor de pace a aparţinut chiar consilierilor împăratului Henri I, cu care acesta s-a sfătuit „ce ar putea să facă cu aceşti vlahi şi cu aceşti cumani, care se războiau cu imperiul Constantinopolului în acest chip şi care îl omorâseră pe împăratul Baudouin, fratele său" (Clari 1868, 86; Clari 1924, § 116; Clari 2005, § 116). Întrucât la Constantinopol era cunoscut faptul că Boril, „regele Vlahiei, avea o fiică frumoasă", iar Henri I era văduv, baronii imperiului l-au sfătuit pe împărat

„să trimită soli acelui Burus (Boril - *n.n.*), care era regele Vlahiei, şi să i-o ceară pe fata lui de nevastă" (Clari 1868, 86; Clari 1924, § 116; Clari 2005, § 116). Iniţial, împăratul a respins propunerea argumentând „că niciodată nu-şi va lua nevastă de neam atât de neînsemnat", dar sfătuitorii săi i-au impus luarea unei decizii favorabile propunerii făcute precizându-i că: „Sire, ba aşa veţi face! Noi vă povăţuim să vă înţelegeţi cu ei, căci sunt oamenii cei mai tari şi cei mai temuţi din imperiu şi de pe pământ" (Clari 1868, 86; Clari 1924, § 116; Clari 2005, § 116).

Informaţia cronicarului francez conduce la constatarea că în ciuda eşecurilor militare înregistrate în confruntările cu latinii, Ţaratul Vlaho-Bulgar a continuat să rămână o putere de prim rang a scenei politice a sud-estului european. Din respectiva informaţie reiese, de asemenea, clar, faptul că, la rândul lor, cumanii au continuat să rămână o forţă militară a regiunii, alianţa lor cu statul Asăneştilor conferindu-i acestuia un spor de putere considerabil. Asemenea constatare nu numai că pune sub semnul întrebării, dar chiar infirmă teoriile acelor specialişti cu privire la forţa şi, mai ales, rezultatele aşa-ziselor lovituri aplicate cumanilor de Cavalerii Teutoni, aşezaţi în Ţara Bârsei, în această epocă.

În faţa fermităţii şi a argumentelor baronilor săi, Henri I s-a văzut constrâns să cedeze şi să accepte căsătoria cu prinţesa vlaho-bulgară. Ca urmare a acestei decizii, relatează Robert de Clari, „împăratul a trimis doi cavaleri, oameni de seamă, şi i-a gătit tare bine. Şi s-au dus solii cu mare teamă în acel ţinut sălbatic şi, când au ajuns acolo, aceia era să-i prăpădească. Şi totuşi, atâta i-au vorbit solii acelui Burus că el le-a răspuns că îşi va trimite bucuros fiica împăratului" (Clari 1868, 86; Clari 1924, § 116; Clari 2005, § 116). Însoţită de un alai impresionant şi încărcată cu numeroase bogăţii, fiica ţarului vlaho-bulgar a fost trimisă la Constantinopol, unde împăratul şi baronii imperiului „au primit-o cu mare fast pe ea şi pe oamenii ei şi apoi a urmat căsătoria împăratului cu ea" (Clari 1868, 86; Clari 1924, § 117-118; Clari 2005, § 117-118).

O informaţie succintă şi tardivă, dar în acelaşi sens, ne oferă călugărul Laurentuis de Monacis în cronica lui. Potrivit relatării acestuia, „Henri Daghon, al doilea împărat, făcu pace cu vlahii, fiica principelui acestora, devenindu-i soţie (Henricus Daghon Secundus Imperator firmata pace cum Ulachis, filiam Principis ipsorum duxit uxorem)" (Laurentius de Monacis 1758, 145).

Fără a insista asupra acestui aspect, precizăm doar că o serie de cronicari, dar şi autori contemporani, au identificat-o pe fiica lui Boril cu o fiică a lui Ioniţă Asan, devenită fiică vitregă a noului ţar de la Târnova în urma căsătoriei acestuia cu văduva de origine cumană a predecesorului său (Baudouin d'Avesnes, 674; Mouskes 1838, 402-403, v. 23.007-23.008; Chronique de Flandre 1879, 99; cf. Божилов 1994, 72; cf. Данчева-Василева 1985, 86; cf. Schmitt 1989, 41; cf. Fine 1994, 101; cf. Achim 2008, 42; cf. Mărculeţ 2010, 290-291; cf. Van Tricht 2011, 394). În ceea ce ne priveşte, chiar dacă agreăm această teorie, pe care o admitem ca fiind foarte plauzibilă, considerăm că nu putem exclude în totalitate nici posibilitatea ca prinţesa vlaho-bulgară să fi fost, totuşi, fiica lui Boril, rezultată, fie dintr-o legătură, fie dintr-o căsătorie anterioară celei contractate în momentul urcării pe tron.

În aceste condiţii, la sfârşitul anului 1213 sau la începutul lui 1214, a fost încheiată pacea dintre Imperiul Latin de Constantinopol şi Ţaratul Vlaho-Bulgar. Potrivit opiniei istoricului Filip Van Tricht, pacea vlaho-bulgaro-latină ar fi fost însoţită şi de o delimitare a stăpânirilor delor două state pe linia Bizya-Brysis-Adrianopolis-regiunea Phlippopolis-Crucemont (Kricim)-Stenimacos-regiunea Tzepaina şi Melnik-regiunea Prosek şi Pelagonia. Acordul ar fi presupus, de asemenea, şi o alianţă politico-militară, defensivă sau ofensivă, după împrejurări. Ducând mai departe raţionamentul său, Filip Van Tricht este de părere că, în baza aceluiaşi acord, Henri I şi Boril şi-ar fi împărţit vechile stăpâniri ale lui Strez. Primul ar fi ocupat partea meridională a acestora, iar cel de-al doilea partea septentrională (Van Tricht 2001, II, 423, n. 54).

În ceea ce ne priveşte, nu agreăm această opinie, deoarece la data încheierii păcii vlaho-bulgaro-latine, care l-a inclus, stăpânitorul de la Prosakos era încă în viaţă. Împărţirea stăpânirilor sale avea să se producă numai după dispariţia lui, survenită, aşa cum vom vedea în continuare, doi ani mai târziu. Desfăşurarea ulterioară a evenimentelor, ne permite însă constatarea, deşi sursele nu precizează acest lucru, că pacea dintre Imperiul Latin de Constantinopol şi Ţaratul Vlaho-Bulgar a inclus şi Regatul de Thessalonic, care, din acest moment, a fost ferit de atacurile vlaho-bulgare.

Se pare că un rol important în medierea păcii dintre Ţaratul Vlaho-Bulgar şi Imperiul Latin a reve-

nit legatului papal de la Constantinopol. Cu privire la acest aspect, călugărul Albericus de Trium Fontium consemnează că „et quidam cardinalis a domo papa ad eum fuit transmissus, filiam quoque suam dedit Constantinoplitano imperatori Henrico, et ita pacem ad invicem habuerunt" (Chronica Alberici 1874, 886; cf. Du Cange 1826, 115). Înaltul prelat a fost identificat cu cardinalul Pelagius de Albano, legat papal la Constantinopol între august 1213 şi sfârşitul anului 1214 (Érszegi 1975, 93; Данчева-Василева 1985, 106; Fine 1994, 100-101; Treadgold 1997, 718; Van Tricht 2001, II, 422, n. 51; Madgearu 2014, 162). Filip Van Tricht nu exclude nici posibilitatea ca un rol însemnat în cadrul derulării tratativelor vlaho-bulgaro-latine să fi revenit despotului Slav, aliatul fidel al împăratului Henri I (Van Tricht 2001, II, 422, n. 51).

Unii istorici au conchis că, odată cu încheierea păcii cu Imperiul Latin de Constantinopol, ţarul Boril ar fi acceptat şi suzeranitatea împăratului Henri I (Fine 1994, 100-101; Van Tricht 2011, 394; Madgearu 2014, 162). Argumentul invocat în susţinerea acestei teorii îl reprezintă interpretarea unor pasaje din câteva cronici târzii, precum cea a lui Bernard trezorierul sau *Chronique de Flandre*. Primul consemnează în cronica sa că „împăratul Henri făcu pace cu cu vlahii şi luă de soţie pe fiica regelui Vlahiei, pentru a avea ajutorul lui şi al ţării sale (li empereres Henris fist pais as Blas et prist le fille l'empereur de Blakie, pour avoir l'aïue de lui [et de sa terre])" (Chronique d'Ernoul et de Bernard 1871, 391). În *Chronique de Flandre* se regăseşte o informaţie asemănătoare, anume că după moartea primei sale soţii, împăratul Henri I s-a recăsătorit „şi a luat de soţie pe fiica domnului Vlahiei, pentru a avea ajutorul lui (après se remaria l'emperur, et prist à famme la fille du seigneur de Blaquie, pour avoir l'aide de luy)" (Chronique de Flandre 1879, 86).

Pe baza acestor informaţii şi, plecând de la faptul că Boril purta titlul de *ţar al bulgarilor*, în timp ce împăratul latin îl preluase pe cel al împăraţilor bizantini, *basileus şi autokrator al romeilor (βασιλεύς και αύτοκράτωρ ,Ρωμαίων)*, Filip Van Tricht conchidea că „Boril, ca aliat al împăratului Henri, în măsura în care este cunoscut, folosind un titlu, care, privit în mod oficial, a fost subordonat celui al împăratului de la Constantinopol, sugerează că conceptul ierarhiei statelor a fost acceptată la curtea bulgară" (Van Tricht 2011, 394). Mai tranşant, Alexandru Madgearu este de părere că din respectivele informaţii se poate deduce că Boril „a devenit vasalul lui Henri, deoarece expresia folosită de Bernard trezorierul, «pour avoir l'aïue de lui et de sa terre (pentru a avea ajutor de la el şi de la ţara lui)» este o referire la auxillium (una dintre obligaţiile vasalice). Acest proiect de a transforma Bulgaria într-o *terra* a Imperiului Latin fusese urmărit de Henri I chiar de la începutul domniei sale, dar abia acum a reuşit realizarea sa" (Madgearu 2014, 162).

Concluzia privind vasalizarea Ţaratului Vlaho-Bulgar de către Imperiul Latin de Constantinopol în urma păcii din 1213 sau 1214 este imposibil de acceptat. Interpretarea informaţiilor menţionate în sensul acestei concluzii sunt speculaţii lipsite de fundament. Informaţiile respective confirmă clar faptul că statul Asăneştilor, aliat cu cumanii nord-dunăreni, reprezenta o forţă a cărei colaborare era dorită şi căutată de autorităţile latine. În acest sens pledează, de altfel, şi informaţiile din alte cronici contemporane sau puţin tardive, precum cele transmise de Robert de Clari, despre care am făcut deja vorbire (Clari 1868, 86; Clari 1924, § 116; Clari 2005, § 116). Acestea conduc categoric la concluzia că pacea dintre Ţaratul Vlaho-Bulgar şi Imperiul Latin de Constantinopol a fost încheiată de pe poziţii de deplină egalitate. În acest sens se exprimă, de altfel, şi alţi istorici precum Michael Angold, care conchide că pacea vlaho-bulgaro-latină nu a însemnat „reducerea Imperiului Bulgar la dependenţă de Constantinopolul latin", ci doar „a pus capăt ameninţării bulgare" (Angold 2011, 50). De altfel, însuşi Filip Van Tricht conchidea cu peste un deceniu şi jumătate în urmă că „Imperiul Bulgar nu a fost, evident, niciodată supus suveranităţii latine, dar Henri îşi închipuia că avea drepturi de suveranitate" (Van Tricht 2000, 229, n. 64). În aceeaşi perioadă el oferea şi o explicaţie puţin mai nuanţată semnificaţiei păcii dintre Boril şi Henri I. Cu acel prilej, istoricul susţinea că acordul dintre cei doi suverani a putut fi efectul faptului că „Boril nu avea fii pentru a-i succeda şi că soţia lui Henri era fiica sa mai mare. [...]. Soţia lui Henri era deci, probabil, moştenitoarea Imperiului Bulgar. Pare, ca urmare, probabil că prin această căsătorie, Boril şi Henri scontară pe o unire a imperiilor lor: copilul născut din căsătoria lui cu fiica lui Boril era chemat să domnească, atât asupra Bulgariei, cât şi a Imperiului Latin. Aceasta permitea lui Henri să realizeze în manieră indirectă şi paşnică ambiţiile sale universale, în timp ce Boril proteja, astfel, moştenirea fiicei sale contra revendicărilor lui Ioan Asan II" (Van Tricht 2001, II, 423).

La scurt timp după încheierea păcii cu Imperiul Latin de Constantinopol, Ţaratul Vlaho-Bulgar a încheiat pace şi cu Ungaria. Momentul realizării acesteia a fost datat diferit de către istoricii, în intervalul 1211-1214 (cf. Божилов 1994, 72; cf. Schmitt 1989, 39-41; cf. Papapcostea 1993, 37; cf. Vásáry 2005, 58-61; Curta 2006, 385-386; cf. Achim 2008, 41; cf. Van Tricht 2001, II, 423; Georgieva 2015, 340-343). Ultimul an al intervalului rămâne însă cel mai probabil.

Prin acordul încheiat, Ţaratul Vlaho-Bulgar accepta cedarea către Regatul arpadian a zonei Belgrad-Braničevo. Această regiune riverană Dunării, constituise zestrea principesei Maria-Margareta de Ungaria, căsătorită în 1185 cu împăratul Isaac II Angelos, apoi cu marchizul Bonifacio de Montferrato, ajuns rege al Thesalonicului, devenită regentă a fiului său minor. Cucerită de ţarul Ioniţă Asan prin 1203-1204, zona Belgrad-Braničevo devenise subiect de disputată între Ţaratul Vlaho-Bulgar şi Ungaria. Momentul în care această regiune a fost reluată de Regatul Ungariei a fost stabilit diferit de istorici: unii s-a pronunţat pentru datarea lui în toamna anului 1208, în urmă înfrângerii suferite de Boril la Philippopolis (Vasileva 1979, 77; Papcostea 1993, 30; Fine 1994, 102; Pecican 2006, 87), alţii pentru toamna anului 1211, după înfrângerile suferite de ţarul vlaho-bulgar în campaniile împotriva Regatului de Thessalonik (Божилов 1994, 71; Schmitt 1989, 40; Curta 2006, 386).

Stăpânirea zonei Belgrad-Braničevo prezenta o însemnătate strategică de primă mărime însemnătate pentru Ungaria, care urmărea propria sa politică expansionistă în Peninsula Balcanică. Ea asigura Regatului Ungariei controlul asupra sectorului apusean al unei importante artere de comunicaţie, aşa-numitul *Drum Militar*, care traversa întreaga Peninsulă Balcanică, legând Belgradul, de la Dunăre, de Constantinopol, prin Niš, Serdica (Sofia), Philippopolis, Arkadiopolis şi Selymbria (Belke 2002, 73-74). În apropiere de Selymbria, *Drumul Militar*, făcea joncţiunea cu o altă cale de comunicaţie importantă, *Via Egnatia*, care lega Dyrrachium, de pe litoralul Mării Adriatice, de Constantinopol, prin Thessalonik. Controlul zonei Belgrad-Braničevo şi a segmentului apusean al *Drumului Militar*, crea premisele necesare punerii în aplicare a politicii expansioniste a Regatului arpadian în Peninsula Balcanică. De altfel, deloc întâmplător, în aceeaşi perioadă, asistăm la o creştere a interesului manifestat de Ungaria pentru cetatea şi zona Vidinului.

Negociată la Târnova de trimişii regelui Ungariei, Thomas, prepozit de alba regală şi cancelar al regatului, şi Hector, fiul lui Ioan, pacea vlaho-bulgaro-maghiară era întărită prin propunerea făcută de partea maghiară ca o a doua fiică a lui Boril să se căsătorească cu prinţul Bela, moştenitorul tronului Ungariei. Solii maghiari aveau, printre altele, şi misiunea de a o însoţi pe prinţesa vlaho-bulgară la curtea ungară. Faptul este confirmat de un act de danie emis în 1214 de regele Andrei II în favoarea lui lui Hector, în care se arată: „Hectori [...] recolentes et pre oculis regie majestatis habentes, qualiter in Bulgariam cum dilecto nostro Thoma aule regie cancellario ad tranducendam filiam Barilli filio nostro bele regi desponsandam missus" (Érszegi 1975, 96, nr. 22; Boronkai, Szovák 1995, 68-69; cf. Vásáry 2005, 58).

Căsătoria dintre Bela şi fiica lui Boril nu avea să se realizeze însă. În momentul în care prinţesa vlaho-bulgară atinsese vârsta măritişului, ţarul vlaho-bulgar îşi pierduse tronul în favoarea lui Ioan Asan II. Ca urmare, curtea maghiară nu s-a mai arătat interesată de contractarea ei.

Prin păcile încheiate cu Imperiul Latin de Constantinopol şi cu Regatul Ungariei, Ţaratul Vlaho-Bulgar se ralia taberei puterilor catolice. Sistemul politico-militar de susţinere a cruciadei, urmărit de papa Innocentius III, se realiza în sfârşit. „Cu încetarea ostilităţilor statului vlaho-bulgar faţă de Imperiul latin şi cu încadrarea sa în alianţa puterilor catolice, influenţa cruciatei şi a papalităţii în Europa sud-estică atinge punctul culminant", conchidea istoricul Şerban Papacostea (Papacostea 1993, 37).

În acest punct al demersului nostru, considerăm că se impune o scurtă precizare cu privire la veridicitatea informaţiilor transmise de Georgios Akropolites, pe baza cărora unii istorici au identificat un război civil întins pe durata a şapte ani, care l-ar fi opus pe Boril, pretendentului Ioan Asan II. Derularea evenimentelor politico-militare ne permite concluzia potrivit căreia între 1211 şi 1214, ţarul Boril a fost implicat în patru campanii militare: una împotriva Imperiului Latin (primăvara 1211), două împotriva latinilor din Regatului de Thessalonic (primăvara şi toamna 1211), iar cea de-a patra împotriva Serbiei, în alianţă cu împăratul Henri I (1214). Ca urmare, suntem de părerea că în condiţiile în care pe plan intern Ţaratul Vlaho-Bulgar era măcinat de un război civil întins pe durata a şapte ani, iniţierea de către ţarul Boril a

unor campanii militare externe de anvergura celor prezentate ar fi fost imposibilă.

Legăturile politice dintre cele trei puteri au fost întărite printr-un sistem de alianţe matrimoniale ai căror protagonişti au fost suveranii lor. Boril, rămas fără soţia sa cumană, care, fie că fusese repudiată, fie că murise, s-a căsătorit cu o nepoată de soră a împăratului Henri I. O altă nepoată a împăratului latin, a fost căsătorită cu regele Andrei II al Ungariei. Realizarea acestor alianţe matrimoniale îşi află confirmarea în mai multe surse, care în majoritatea lor, din motive ce ne scapă, îl confundă, în mod inexplicabil, pe Boril cu Ioniţă Asan. Astfel, Baudouin d'Avesnes consemna că împăratul Henri I „li donna une soie nieche en mariage" (Baudouin d'Avesnes 1880, 674). La rândul lui, Philippe Mouskes relatează în cronica sa versificată că „Li buens rois de Hongrie, Andrius, / Ot, l'ainsnée que moult ama, / Que Henris d'Ango lui douna; / Et la seconde ot Jehanins / Sire des Blas et des Commins" (Mouskes 1838, 402-403, v. 23.004-23.008; cf. Du Cange 1826, 115). Referitor la acelaşi aspect, în *Chronique de Flandre* se arată că „et donna li emperères Henris trois siennes nièches, filles de sa soer femme de conte Pieron d'Auçoirre, en mariage, l'une à Johannin, l'autre à Coldelastre, le tierche à Andrieu de Honghrie, et par ces mariages acquist-il grant pais ou païs" (Chronique de Flandre 1879, 99). O informaţie similară se regăseşte într-o cronică anonimă, redactată în vechiul dialect din Valenciennes, unde se consemnează că „li empereur Henri donna trois siennes niepces, filles de sa suer, femme du comte d'Aussoire en mariage, une a Johannis, l'autre à Coldalastre, et la tierche à Andrieu, roi de Hongrie" (Chronique anonyme 1828, 291).

Prin înrudirea celor trei suverani – Henri I, Boril şi Andrei II –, în Peninsula Balcanică şi în Europa Centrală era realizat un sistem de alianţe, patronat de împăratul latin al Constantinopolului, care asigura stabilitatea politică a zonei. Deşi grupa atât puteri catolice, cât şi ortodoxe, acesta era pus exclusiv în slujba susţinerii cruciadei. „Alianţele latino-ungară şi latino-bulgară – conchidea Filip Van Tricht – făceau deci parte din aceeaşi politică, care viza să întărească frontiera septentrională şi să asigure influenţa imperială în Balcani, prin mijloace diplomatice şi militare" (Van Tricht 2001, II, 428).

În baza alianţei încheiate, în 1214, Henri I şi Boril au atacat Serbia. Obiectivul aliaţilor era cucerirea oraşului Niš. În campania împotriva Serbiei a fost atras şi sebastokratorul Strez, care scrie *Viaţa Sf. Symeon şi a Sf. Sava*, „deveni trădător: el se alie cu ţarii Greciei şi Bulgariei şi, în capul forţelor armate pe care i le procuraseră cei doi, a purtat un război în stăpânirile binefăcătorului său" (Légendes slaves 1858, 50). Neînţelegerile dintre aliaţi au făcut însă ca acţiunea militară împotriva Serbiei să eşueze.

Angajarea lui Strez în această acţiune avea să-l coste însă viaţa. Un corp expediţionar sârb a pătruns până la Prosakos şi l-a ucis. Potrivit legendei Sfântului Sava, potentatul vlaho-bulgar a fost răpus de Arhanghelul Mihail la rugăciunile sfântului, deoarece respinsese solicitarea acestuia de a relua alianţa cu Ştefan II Nemanja, pe care-l trădase (Légendes slaves 1858, 50-51). Scena este redată şi pe o frescă din Refectoriul Mănăstirii Chilandari, de la Muntele Athos, realizată în 1622 de G. Mitrofanović (Cvetković 2011, 34, 35, fig. 9).

Cel mai probabil, acum s-a produs şi împărţirea stăpânirilor defunctului sebastokrator între împăratul Henri I şi ţarul Boril. Primul a ocupat partea meridională a acestora, respectiv, regiunea Prosek-Pelagonia, iar cel de-al doilea partea septentrională, anume regiunea Ochrida-Prilep (Van Tricht 2001, II, 423, n. 54).

La următoarea campanie împotriva Serbiei, organizată de împăratul Henri I în alianţă cu Andrei II, regele Ungariei, în 1215, încheiată, de asemenea, fără succese notabile, ţarul Boril nu a mai participat. Motivele reţinerii sale ar putea fi căutate, probabil, în situaţia internă, unde, se pare, că suveranul vlaho-bulgar se confrunta cu puternice tendinţe centrifuge ale aristocraţiei vlaho-bulgare, materializată, între altele, în secesiunea Vidinului. Momentul în care s-a produs această secesiune a Vidinului nu-l cunoaştem. Suntem însă de părere că eşecul înregistrat în campania împotriva Serbiei a constituit factorul care a amorsat şi declanşat tendinţele centrifuge ale aristocraţiei vlaho-bulgare din regiunea Vidinului, aliată cu cumanii nord-dunăreni. În contextul crizei interne, alianţa cu puterile catolice avea să-şi arate efectele pozitive.

Singurele informaţii referitoare la problema Vidinului sunt mai târzii cu câteva decenii faţă de momentul desfăşurării evenimentelor. Într-un act de danie emis de relege Bela IV al Ungariei, la 23 iunie 1250, se arată: „Aşadar, când Asan Burul (Boril - *n.n.*), răposatul ţar al bulgarilor, din încredere prietenească (ex amicitiae fiducia imporasset) ceruse ajutor (auxillium) de la tatăl nostru

de strălucită amintire împotriva necredincioşilor săi de la Vidin, regele, numindu-l pe comitele Ioachim cap al oştirii, l-a trimis în ajutorul lui, iar el [comitele] Ioachim şi-a adunat saşi, români, secui şi pecenegi (Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis). Şi când a ajuns la râul Obozt, trei căpetenii din Cumania, ieşindu-i înainte, au dat lupta cu ei, dintre care doi au fost ucişi în acea luptă, iar al treilea, cu numele Karaz, a fost trimis de comitele Ioachim legat la rege. Sosind apoi la cetatea Vidin şi purtându-se cu bărbăţie şi vrednicie, a întărit în luptă oştirea supusă conducerii sale, astfel că a ars două porţi ale cetăţii şi apoi, după ce s-a dat o luptă grea, iar calul pe care călărea a fost ucis sub el, şi el însuşi, foarte greu rănit, abia a scăpat cu viaţă, oastea fu păzită de Dumnezeu, dar patru rude ale sale şi alţi ostaşi ai săi fură ucişi acolo de bulgari. Şi totuşi, puţin înainte de a se face ziuă, el înapoie, în mâinile lui Asan Burul, cetatea Vidin în deplină stăpânire" (DIR, C, I, 338-339, nr. 292; DRH, D, I, 28-29, nr. 11; Karácsonyi 1912, 292).

Evenimentele de la Vidin, la care se referă diploma regală, au fost datate diferit de istorici. Fără a intra în discuţii pe această temă, precizăm doar că datele propuse de aceştia se încadrează în intervalul de timp cuprins între anul 1208 şi 1214 (Karácsonyi 1912, 292-293; Златарски 2007, 305, n. 2; Цанкова-Петкова 1978, 105; Божилов 1994, 71-72; Данчева-Василева 1985, 107; Schmitt 1989, 39; Papacostea 1993, 36; Curta 2006, 385; Achim 2008, 41; Vásáry 2005, 60; Dall'Aglio 2013, 311; Madgearu 2014, 165; Georgieva 2015, 340-341). În ceea ce ne priveşte, suntem în prezent de părere că acţiunea maghiară de recuperare a Vidinului de la adversarii lui Boril, s-a produs, cel mai probabil, prin 1214.

Un fapt foarte posibil este acela ca intervenţia militară a comitelui Ioachim al Sibiului împotriva opozanţilor lui Boril de la Vidin, susţinuţi de cumani, să se înscrie în cadrul unei acţiuni de mai mare anvergură întreprinsă de Regatul Ungariei împotriva turanicilor. Ne bazăm această afirmaţie pe informaţia transmisă de o diplomă regală emisă de Andrei II în anul 1214, potrivit căreia, regele însuşi a acţionat cu „o armată împotriva lui Gubat" (in exercitum contra Gubatos)" (Codex Diplom. Arpadianus Continuatus 1960, 132, nr. 66). Cine a fost acest Gubat sau Kubat, actul regal nu precizează. Admitem însă ca fiind perfect plauzibilă opinia lui Alexandru Madgearu, care vede în el un şef cuman (Madgearu 2014, 165).

Diploma regelui Bela IV ne transmite indirect şi importanta ştire conform căreia, în momentul expediţiei comitelui Ioachim nu mai erau aliaţii ţarului vlaho-bulgar, ci adversarii acestuia. Când şi în ce context politic s-a produs defectarea cumanilor de la alianţa cu Ţaratul Vlaho-Bulgar şi reorientarea radicală a politicii lor în raport cu puterea de la Târnova, putem doar presupune în absenţa oricăror informaţii referitoare la acest aspect. Istoricul Francesco Dall'Aglio identifică drept factor principal al acestei deteriorări a raporturilor dintre Ţaratul Vlaho-Bulgar şi cumani pacea încheiată între statul Asăneştilor şi Imperiul Latin de Constantinopol, care a pus capăt raidurilor devastatoare ale turanicilor împotriva stăpânirilor latine, privându-i de prăzile însemnate pe care li le aduceau expediţiile (Dall'Aglio 2013, 311). Totodată, apreciază acelaşi istoric, „căsătoria lui Boril cu nepoata împăratului Henri, probabil în 1213, a exacerbat tensiunile dintre Bulgaria şi cumani" (Dall'Aglio 2013, 312). Potrivit opiniei lui John V.A. Fine jr., părere pe care o împărtăşim şi noi, ralierea Târnovei la tabăra puterilor catolice a pus capăt alianţei vlaho-bulgaro-cumane şi i-a plasat pe cumani în rândul adversarilor Ţaratului Vlaho-Bulgar (Fine 1994, 101-102; Mărculeţ 2009, 318-319).

Un alt aspect pe care documentul maghiar nu îl elucidează îl reprezintă identificarea adversarilor lui Boril, care au ocupat Vidinul. Francesco Dall'Aglio îi identifică cu cei trei şefi cumani care i s-au opus comitelui Ioachim. Potrivit opiniei sale, „în 1211 sau 1213, trei şefi cumani invadează Bulgaria, ocupă Vidinul şi împrejurimile lui" (Dall'Aglio 2013, 311).

Din punctul nostru de vedere, cei trei şefi cumani nu au făcut altceva decât să acţioneze în sprijinul adversarilor lui Boril, care au ocupat cetatea Vidinului, scoţând-o de sub autoritatea acestuia. Cine sunt aceşti adversari ai lui Boril şi, mai ales, în numele cui au acţionat este dificil de stabilit din cauza penuriei de informaţii. Ne punem întrebarea dacă nu cumva suntem în prezenţa unei noi reintrări pe scena politică a Ţaratului Vlaho-Bulgar a lui Ioan Asan II, moştenitorul de drept al tronului, căruia i se vor fi raliat, atât potentaţii vlaho-bulgari din regiune, cât şi cumanii nord-dunăreni, nemulţumiţi de aderarea ţarului Boril la tabăra puterilor catolice. Unii cronicari confirmă ralierea cumanilor nord-dunăreni la cauza lui Ioan Asan II, încă din perioada în care era pretendent

la tron. În acest sens s-a pronunţat, spre exemplu, Ephraemius (secolele XIII-XIV), care relatează că după ocuparea tronului de către Boril, Ioan Asan II „s-a refugiat la sciţii de lângă Istros. Apoi luând oaste de sciţi şi ruşi a pornit împotriva stăpânitorului Boril şi şi-a cerut moştenirea părintească" (FHDR, IV, 480/481). De altfel, colaborarea lui Ioan Asan II cu cumanii nord-dunăreni, după urcarea pe tron, este confirmată atât de Georgios Akropolites însUşi, cât şi de Theodoros Skutariotes, care parafrazează opera primului (Akropolites 2007, 178; FHDR, IV, 438/439).

Când anume au ocupat opozanţii lui Boril cetatea Vidinului, nu ştim. Considerăm însă, cu titlu de ipoteză, că un moment favorabil pentru întreprinderea unei asemenea acţiuni l-a putut constitui eşecul suferit de ţarul de la Târnova şi împăratul latin al Constantinopolului în campania împotriva Serbiei, din 1214. Nu este exclus ca decizia lui Boril de a nu participa la cea de-a doua campanie împotriva statului sârb, organizată de Henri I şi Andrei II, în 1215, să fi avut la bază tocmai gravele probleme interne. În imposibilitatea de a rezolva prin forţele proprii problema Vidinului, Boril a făcut apel la celălalt aliat al său, regele Ungariei, Andrei II, care l-a trimis pe comitele Ioachim al Sibiului împotriva rebelilor.

O serie de istorici au pus intervenţia maghiară de la Vidin pe seama interesului manifestat de Regatul Ungariei pentru această regiune. În această situaţie concretă, considerăm însă că opinia se cuvine a fi reconsiderată. Fără a contesta interesul Regatului arpadian pentru cetatea şi zona Vidinului, constatăm însă, iar documentul este elocvent din acest punct de vedere că, de această dată, intervenţia maghiară s-a făcut exclusiv în scopul susţinerii unui aliat, fără intenţia anexării zonei. Cea mai importantă dovadă în sensul susţinerii opiniei noastre o reprezintă faptul că după cucerirea cetăţii controlate de rebeli, comitele Ioachim nu a trecut-o sub stăpânire maghiară, ci, aşa cum precizează documentul, a înapoiat „în mâinile lui Asan Burul, cetatea Vidin în deplină stăpânire" (DIR, C, I, 338-339, nr. 292; DRH, D, I, 28-29, nr. 11; Karácsonyi 1912, 292).

În altă ordine de idei, dacă rebelii de la Vidin ar fi acţionat în sprijinul lui Ioan Asan II, intervenţia maghiară a condus, cel puţin temporar, la eşuarea tentativei acestuia de a-şi instaura stăpânirea asupra unei părţi a Ţaratului Vlaho-Bulgar. Pretendentul vlaho-bulgar îşi va atinge însă obiectivul, la scurt timp după părăsirea, definitivă sau temporară, a scenei politice a sud-estului european de către principalii aliaţi ai lui Boril, respectiv, împăratul Henri I, mort la 11 iunie 1216, şi regele Andrei II, plecat în cruciadă în toamna anului 1217. Lipsit de puternicii săi aliaţi, unul mort, celălalt aflat în Ţara Sfântă, Boril nu a putut rezista de unul singur asaltului lui Ioan Asan II, în anul 1218 pierzându-şi tronul şi părăsind scena istoriei.

Concluzii

Finalizarea prezentului demers ne permite formularea următoarelor concluzii cu privire la raporturile Ţaratului Vlaho-Bulgar cu puterile catolice, susţinătoare ale cruciadei, în timpul domniei ţarului Boril Asan:

1. Domnia ţarului Boril Asan reprezintă un moment decisiv pentru evoluţia relaţiilor Ţaratului Vlaho-Bulgar cu puterile catolice, susţinătoare ale cruciadei. Sub presiunile exercitate de un cadru internaţional complex, acestea aveau să evolueze de la dispută politică şi conflict armat la colaborare şi alianţă politico-militară.

2. În cadrul raporturilor Ţaratului Vlaho-Bulgar cu puterile cruciadei, pot fi identificate două perioade distincte: a) 1208-1213/1214, o etapă conflictuală, marcată de puternice tensiuni politice şi confruntări militare; b) 1213/1214-1218, o etapă de colaborare, concretizată în încadrarea statului Asăneştilor în concertul puterilor catolice, susţinătoare ale cruciadei, şi în încheierea unor alianţe politice şi militare.

Bibliografie

Achim 2008: V. Achim, Politica sud-estică a Regatului Ungar sub ultimii arpadieni (Bucureşti 2008).

Akropolites 2007: G. Akropolites, The History. Translated with an Introduction and Commentary by Ruth Macrides (Oxford 2007).

Angelov 2001: D.G. Angelov, Prosopography of the Byzantine World (1204-1261) in the Light of Bulgarian Sources. In: (Eds. J. Herrin, G. Saint-Guillain) Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204 (Farnham-Burlington 2011), 101-120.

Angold 2011: M. Angold, The Latin Empire of Constantinople, 1204-1261: Marriage Strategies. In: (Eds. J. Herrin, G. Saint-Guillain) Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204 (Farnham-Burlington 2011), 47-67.

Baudouin d'Avesnes 1880: Baudouin d'Avesnes, Chronique. In: Istoire et chroniques de Flandres d'après les textes de divers manuscrits, par M. le baron Kervyn de Lettenhove, t. II (Bruxelles 1880), 555-696.

Belke 2002: K. Belke, Roads and travel în Macedonia and Thrace in the middle and late Byzantine period. In: (Ed. R. Macrides) Travel in the Byzantine World. Papers from the Thirty-fourth Spring Symposium of Byzantine Stidies, Birmingham, April 2000 (Aldershot-Burlington 2002), 73-90.

Boronkai, Szovák 1995: I. Boronkai, K. Szovák, Ergänzungen zum Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. ALMA (Archivum Latinitatis Medii Aevi) 53, 1995, 41-85.

Chronica Alberici 1874: Chronica Alberici monachi Trium Fontium a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolate, edidit P. Scheffer-Boichorst. In: Monumenta Germaniae Historica inde ab Anno Christi quingentesimo usque ad annum milesimum et quingentesimum, edidit G.H. Pertz, Scriptorum, t. XXIII (Hannoverae MDCCCLXXIV), 631-950.

Chronique anonyme 1828: Chronique anonyme en dialecte ancient de Valenciennes, Chronique de la prise de Constantinople par le Francs, écrite par Geoffroy de Ville-Hardoin, maréchal de Campagne et de Romanie, suivie la continuation de Henri de Valenciennes, et de plusieurs autres morceaux en prose et en vers, relatifs a l'occupation de l'Empire Grec par les Français au treizième siècle, par J.-A. Buchon (Paris 1828), 276-292.

Chronique d'Ernoul et de Bernard 1871: Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier, publiée, pour la première fois, d'après les manuscrits de Bruxelles, de Paris et de Berne, avec un essai de classification des continuateurs de Guillaume de Tyr, par M.L de Mas Latrie (Paris MDCCCLXXI).

Chronique de Flandre 1879: Chronique de Flandre, Istore et chroniques de Flandres d'après les textes de divers manuscrits, par M. le baron Kervyn de Lettenhove, t. I (Bruxelles 1879).

Clari 1868: Robert de Clari en Aminois, chevalier, Li estoires de chiaus qui conquisent Coustantinoble, poublié par P.E. Didier comte Riant (Paris 1868).

Clari 1924: Robert de Clari, Conquête de Constantinople, édité par P. Lauer (Paris 1924).

Clari 2005: Robert de Clari, Cei care au cucerit Constantinopolul, ediţie de T.-A. Flueraru, Ov. Pecican (Cluj-Napoca 2006).

Codex Diplom. Arpadianus Continuatus 1960: Codex Diplom. Arpadianus Continuatus: Árpádkori új okmánytar, megbizásából közzé teszi Wenzel Gustav, első kötet: 1001-1235 (Pest 1960).

Cristea 2002: O. Cristea, Epilogul Cruciadei a IV-a: perspectiva lui Henri de Valenciennes. Revista Istorică s.n. XIII/1-2, 2002, 243-253.

Curta 2006: Fl. Curta, Southeastern Europe in the Middle Ages (Cambridge 2006).

Cvetković 2011: B. Cvetković, The Living (and the) Dead Imagery of Death in Byzantium and the Balkans. Ikon 4, 2011, 27-44.

Dall'Aglio 2013: Fr. Dall'Aglio, The Interaction between Nomadic and Sedentary Peoples on the Lower Danube: The Cumans and the "Second Bulgarian Empire". In: (Eds. Fl. Curta, B.-P. Maleon) The Steppe Lands and the World beyond Them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday (Iași 2013), 299-312.

DIR, C, I: Documente privind istoria României. Veacul XI, XII şi XIII, C. Transilvania, vol. I (1075-1250) (Bucureşti 1951).

DRH, D, I: Documenta Romaniae Historica, D. Relaţii între Ţările Române, vol. I (1222-1456) (Bucureşti 1977).

Du Cange 1826: Du Fresne Du Cange, Histoire de l'Empire de Constantinople sous les empereurs français jusqu'a la conaquête des Turcs, nouvelle edition; revue par J.A. Buchon (Paris MDCCCXXVI).

Érszegi 1975: G. Érszegi, Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarisch-ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. Bulgarian Historical Review 3/2, 1975, 91-97.

Ferenţ 1920, I-II: I. Ferenţ, Istoria catolicismului în Moldova. Epoca teutonică (I). Revista Catolică IX/4-6, 1920, 136-154; (II), IX/7-9, 1920, 193-211.

Ferenţ 1931: I. Ferenţ, Cumanii şi episcopia lor (Blaj 1931).

FHDR, IV: Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele istoriei Roimâniei), vol. III: Scriptores Byzantini saec. XI-XIV (Scriitori bizantini, sec. XI-XIV), ediderunt Al. Elian, N.-Ş. Tanaşoca (Bucureşti 1975).

Fine 1994: J.V.A. Fine, Jr., The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest (Michigan 1994).

Georgieva 2015: S. Georgieva, Bulgarian-Hungarian Marital Diplomacy during the First half of the Thirteenth Century. Bulgaria Medievalis 6, 2015, 339-355.

Hendricks 2012-2013: B. Hendrickx, Les 'parlements' dans l'Empire latin de Constantinople, le Royaume des Montferrat à Thessalonique et la Principauté d'Achaïe. Byzantiaka 30, 2012-2013, 211-227.

Hurmuzaki 1887: Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, vol. I: 1199-1345, partea 1 (Bucureşti 1887).

Innocentius III 1855, II-III: Innocentii III Romani Pontificis, Opera omnia tomis quatuor distributa, accurante J.-P. Migne, t. II, în Patrologiae cursus completus, series secunda, accurante J.-P. Migne, Patrologiae tomus CCXV: Innocentius III Pontifex Romanus; t. III, în Patrologiae cursus completus, series secunda, accurante J.-P. Migne, Patrologiae tomus CCXVI: Innocentius III Pontifex Romanus (Lutetiae Parisiorum,1855).

Jiriček 1876: C.J. Jiriček, Geschichte der Bulgaren (Prag 1876).

Karácsonyi 1912: Karácsonyi, J., Az Erdélyi székelyek első hadjárata 1210-ben. Századok XLVI, 1912, 292-294.

Laurentius de Monacis 1758: Laurentii de Monacis Veneti Cretae cancellarii, Chronicon de rebus Venetiis. Ab U.C. ad Annum MCCCLIV, seu ad conjurationem ducis Faledro, în Ludovici Antonii Muratorii, Rerum Italicarum Scriptorum, t. VIII, recensuit Fl. Cornelius (Venetiis MDCCLVIII).

Lazăr 2015: G. Lazăr, Problematica războiului civil de şapte ani din cadrul Ţaratului Asăneştilor (1211-1218). Studiu de caz. Muzeul Naţional XXVII, 2015, 7-24.

Légendes slaves 1858: Légendes slaves du Moyen Âge. 1169-1237. Les Némania. Vies de St. Syméon et de St. Sabba, traduction du Páléo-Slave en Français avec texte en regarde, par A. Chodźko (Paris 1858).

Listine 1872: Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i mletačke republike, skupio S. Ljubić, knjiga, III: od godine 1347 do 1358 (U Zagrebu 1872).

Lock 2013: P. Lock, The Franks in the Aegean, 1204-1500 (New York-London 2013).

Madgearu 2014: Al. Madgearu, Asăneştii. Istoria politico-militară a statului dinastiei Asan (1185-1280) (Târgovişte 2014).

Mălinaş 2001: I.M. Mălinaş, Regeste şi registre de la Constantinopol şi Roma, din prima jumătate a secolului al XIII-lea, privitoare la primatul Vasile I şi la împăratul Ioniţă Caloian din Târnovo (Oradea 2001).

Mărculeţ 2008: V. Mărculeţ, Ţaratul Vlaho-Bulgar între Bizanţul ortodox şi Occidentul catolic în timpul domniei ţarului Ioniţă Asan (1197-1207). Buletinul Muzeului Militar Naţional „Regele Ferdinand I", serie nouă 6, 2008, 23-38.

Mărculeţ 2009: V. Mărculeţ, Aspecte interne controversate ale domniei ţarului vlaho-bulgar Boril Asan. Pontica XLII, 2009, 307-322.

Mărculeţ 2010: V. Mărculeţ, Asăneşti – domniile şi morţile lor violente. Revista Bistriţei XXIV, 2010, 285-296.

Mouskes 1838: Ph. Mouskes, Chronique rimée, publiée par Le baron de Reiffenberg; t. II (Bruxelles 1838).

Osswald 2011: B. Osswald, L'Épire du treizième au quinzième siècle: autonomie et hétérogénéité d'une région balkanique. Thèse en vue de l'obtention du doctorat de l'Université de Toulouse (Toulouse 2011).

Ostrogorsky 1968: G. Ostrogorsky, Storia dell'impero bizantino, traduzione di P. Leone (Torino 1968).

Papacostea 1993: Ş. Papacostea, Românii în secolul al XIII-lea. Între Cruciată şi Imperiul Mongol (Bucureşti 1993).

Pecican 2006: Ov. Pecican, Între cruciaţi şi tătari. Creştinătate occidentală şi nomazi în Europa central-sud-estică (1204-1241) (Cluj-Napoca 2006).

Petkov 2008: K. Petkov, The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century. The Records of a Bygone Culture (Leiden-Boston 2008).

Recueil 1871: Recueil des historiens des Gaules et de la France, tome dix-huitième contenant la seconde livraison des monumens des règnes de Philipe-Auguste et de Louis VIII, depuis l'an MCLXXX jusqu'en MCCXXVI, par M.J.J. Brial, nouvelle édition publiée sous la direction de Léopold Delisle (Paris MDCCCLXXI).

Schmitt 1989: J. Schmitt, Die Balkanpolitik der Arpaden in den Jahren 1180-1241. Ungarn-Jahrbuch, 1989, 25-52.

Thesaurus I: Thesaurus novus anecdotorum, t. I: Complectens Regum ac Pricipium, aliorumque virorum illustrium epistolas et diplomata bene multa, prodit nunc primum studio et opera, Edm. Martene et. Urs. Durand (Lutetiae Parisiorum MDCCXVII).

Treadgold 1997: W. Treadgold, A History of the Byzantine State and Society (Stanford 1997).

Turuş 2001: Ş. Turcuş, Sfântul Scaun şi românii în secolul al XIII-lea (Bucureşti 2001).

Urkundenbuch 1892: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, von Fr. Zimmerman und C. Werner. Erster Band: 1191 bis 1342. Nummer: 1 bis 582 (Hermannstadt 1892).

Valenciennes 1882: H. de Valenciennes, Histoire de l'empereur Henri, în Geoffroi de Ville-Hardouin, Conquête de Constantinople, avec la continuation de Henri de Valenciennes, texte original, accompagné d'une traduction, par Natalis de Wally (Paris 1882).

Valenciennes 2015: H. de Valenciennes, Istorisirea despre împăratul Henric al Constantinopolului. Introducere, traducere şi note Tatiana-Ana Fluieraru (Bucureşti 2015).

Van Tricht 2000: F. Van Tricht, «La gloire de l'empire». L'idée impériale de Henri de Flandre-Hainaut, deuxième empereur latin de Constantinople (1206-1216). Byzantion LXX/1, 2000, 211-241.

Van Tricht 2001, I-II: F. Van Tricht, La politique étrangère de l'empire de Constantinople, de 1210 à 1216. Sa position en Méditerranée orientale: problèmes de chronologie et d'interprétation (1er partie), Le Moyen Âge. Revue d'histoire et de philologie, 107/2, 2001, 219-238; (2e partie), 107/3-4, 2001, 409-438.

Van Tricht 2011: F. Van Tricht, The Latin Renovatio of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204-1228), translated by P. Longbottom (Leiden-Boston 2011).

Vásáry 2005: I. Vásáry, Cuman and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365 (Cambridge 2005).

Vasileva 1979: A.D. Vasileva, Le relations politiques bulgaro-latines au cours de la période 1218-1241. Bulgarian Historical Review VII/1, 1979, 75-90.

Ville-Hardouin 1882: G. de Ville-Hardouin, Conquête de Constantinople, avec la continuation de Henri de Valenciennes, texte original, accompagné d'une traduction, par Natalis de Wally (Paris 1882).

Villehardouin 2002: G. de Villehardouin, Cucerirea Constantinopolului, traducere şi note T.-A. Fluieraru, ediţie de Ov. Pecican (Cluj 2002).

Божилов 1994: И. Божилов, Фамилията на Асеневци (1186-1460 г.). Генеалогия и просография (София 1994).

Данчева-Василева 1985: А. Данчева-Василева, България и Латинската империя (1204-1261) (София 1985).

Златарски 2007: В. Златарски, История на българската държава през средните векове, том 3: Второ българско царство България при Асеневци (1187-1280) (София 2007).

Попруженко 1899: М.Г. Попруженко, Синодикъ Царя Бориса (Одесса 1899).

Цанкова-Петкова 1978: Г. Цанкова-Петкова, България при Асеневци (София 1978).

The Bulgarian-Wallachian Empire and the Crusaders during the reign of the Tsar Boril Asen (1207-1218). From armed conflict to the political and military collaboration

Keywords: Boril Asan, Henri I, Andrew II, Slav, Strez, Innocentius III, the Vlaho-Bulgarian Tsardom, Hungary.

Abstract: The reign of Tsar Boril Asen (1207-1218) represents a crucial stage in the development of relations between the Bulgarian-Wallachian Empire and the Catholic powers, supporters of the crusades: The Latin Empire of Constantinople, the Kingdom of Thessalonica, Hungary and the Holy See. Under the pressure of a difficult international environment, these relationships have changed from a political dispute and armed conflict to the military-political alliance. In the relationship between the Second Bulgarian Empire and Crusader States there are two distinct periods: a) 1208-1213/1214, a stage of the conflict, marked by strong political tensions and military confrontation; b) 1213/1214-1218, a period of collaboration, marked by the entry of the State of Asens into the camp of Catholic powers and the conclusion of the military-political alliances.

Translated by Theodora Mărculeţ

Влахо-Болгарское царство и крестоносцы во время правления царя Борила Асеня (1207-1218). От вооруженного конфликта до военно-политического сотрудничества

Ключевые слова: Борил Асен, Генрих I, Андрей II, Слав, Стрез, Иннокéнтий III, Второе Болгарское царство, Венгрия.

Резюме: Правление царя Борила Асеня (1207-1218) представляет собой переломный этап в развитии отношений между Вторым Болгарским царством и католическими державами, ведущими крестовые походы: Латинской империей, Королевством Фессалоники, Венгрией и Папским Престолом. Под давлением сложной международной обстановки эти отношения изменились от политического спора и вооруженного конфликта до военно-политического союза. В отношениях между Вторым Болгарским царством и государствами крестоносцев можно выделить два различных периода: а) 1208-1213/1214 – этап конфликта, отмеченный сильной политической напряженностью и военным противостоянием; б) 1213/1214-1218 – этап сотрудничества, отмеченный вхождением государства Асеней в лагерь католических держав и заключением военно-политических альянсов.

14.05.2016

Dr. Vasile Mărculeţ, Colegiul Tehnic „Mediensis", str. Sticlei, nr. 9, RO-551130 Mediaş, jud. Sibiu, România, e-mail: vasmarculet@yahoo.com; web: vasilemarculet.vze.com

КОРОЛЁВСКИЙ ЗАМОК НЯЛАБ ВО ВЛАДЕНИИ ПОТОМКОВ МОЛДАВСКОГО ВОЕВОДЫ САСА

Игорь Прохненко
Мария Жиленко

Ключевые слова: Королёво, замок Нялаб, XIV-XV вв., воевода Сас, Балк, Драг, Янош Волох, Пётр Перени, керамика.

Замок Нялаб, расположенный возле посёлка Королёво Виноградовского р-на Закарпатской обл. Украины, на сегодняшний день значительно выделяется на фоне позднесредневековых и раннемодерных памятников горнотисского микрорегиона мощным культурным слоем и сложной стратиграфией. Высота замковой горы 52 м. С её вершины отлично просматривается долина р. Тисы, протекающей в 300 м от подножия. Современное состояние замка – руины, позволяющие говорить о планировке сооружений заключительного этапа его существования – XVI-XVII вв. Центр крепости, площадью 52×47 м, в плане подовальной формы, находится в северо-западной части верхней террасы горы (рис. 1). Расположенные по периметру жилые помещения ограничивают небольшой внутренний дворик с колодцем. В 20 м от основного замкового сооружения проходила дополнительная защитная линия с постройкой прямоугольной формы. Основную и вспомогательную системы укреплений соединял мост, построенный на массивной каменной подпоре с арочным проёмом в центральной части. Перед дополнительной линией обороны находился ров. Для контроля грунтовой дороги – единственного удобного подхода к замку, на юго-восточной окраине урочища, на отдалении от основного архитектурного комплекса, был возведён бастион клиновидной формы.

Истории замка уделено значительное внимание в научной литературе, однако только в единичных случаях фактический материал подтверждён данными письменных источников. Особенно это относится к раннему этапу функционирования Нялаба, что объясняется редким его упоминанием в средневековых грамотах до XIV в. Достоверно известно, что окрестности Королёва были любимым местом охоты на зубра, медведя и кабана «младшего короля» (iunior rex Hungariae) Иштвана V (1270-1272 гг.). Именно он в 1262 г. дал распоряжение о строительстве на возвышенности Нялаб возле с. Фелсас (первое название посёлка Королёво) охотничьего домика – Domus regalis. О раннем периоде использования постройки речь идёт в письме 1264 г. папы Урбана IV, где он призывает Иштвана V вернуть охотничий домик матери (никейской принцессе Марии Ласкарине), поскольку раньше тот был собственностью королевы.

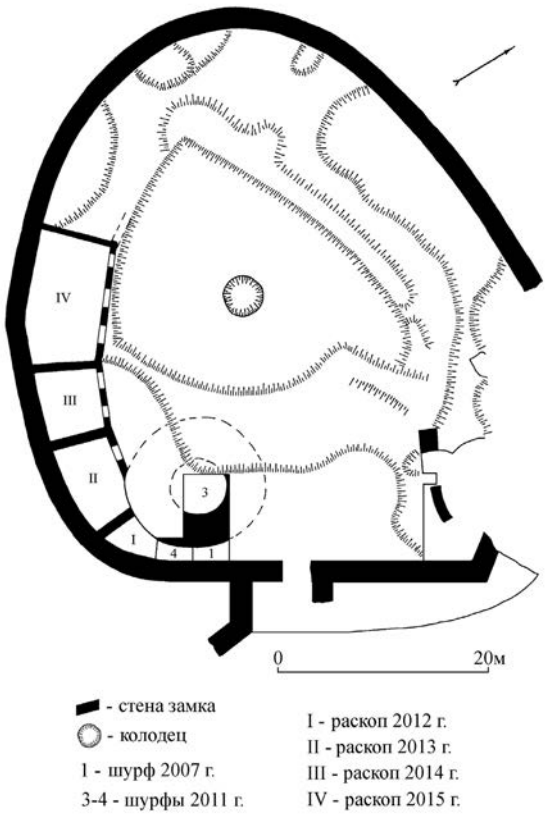

Рис. 1. Королёво. Центральная часть замка Нялаб.

В конце XIII в. на Нялабе возводятся укрепления и он становится замком. Письменные источники свидетельствуют о функционировании крепости в составе северо-восточной системы защиты Венгерского королевства до второй половины XVII в. За это время укрепление часто меняло собственников. В эпоху Ласло IV (1272-1290 гг.) оно принадлежало роду Убулфи. В начале XIV в. им владел магнат Беке Боршо, а после восстания Матея Чака (1312 г.) против венгерского короля Карла Роберта Анжуйского (1301/1310-1342 гг.) в 1315 г. оно перешло в руки Бережского жупана Томаша. В 1378 г. король Людовик Великий (1342-1382 гг.) передал замок молдавским вельможам Балку и Драгу, а в 1405 г. король Сигизмунд (1387-1437 гг.) подарил его Петру Перени. За исключением короткого отрезка времени во второй половине XV в., когда укрепление формально принадлежало братьям Батори, Нялаб до конца своего существования оставался в руках Перени. Заключительный этап истории этого сооружения связан с событиями после восстания Ференца Вешшелени 60-х гг. XVII в., в котором приняло участие несколько угочанских родов. Для контроля над регионом австрийский император ЛеопольдI (1655-1687 гг.) разместил в Королёвской крепости гарнизон во главе с Конрадом Мейером Бранденбургским. В конце 1671 - в начале 1672 гг. стены Нялаба были взорваны, после чего он больше не отстраивался.

Несмотря на насыщенную событиями историю замка, до недавнего времени на его территории проводились лишь периодические незначительные археологические поиски. Начались они ещё в 1859 г., когда севлюшские «любители древностей» «исследовали» захоронения часовни, находившейся среди руин замка. Часть находок была передана в Венгерский национальный музей (г. Будапешт) в 1881 г. Спустя столетие после этих событий на памятнике шурфовочные работы были осуществлены сотрудниками Музея Природы (г. Киев) (80-е годы XX в.) и Украинского специального научно-реставрационного института «Укрзападпроектреставрация» (г. Львов) в начале 90-х гг. прошлого века (Пам'ятники 1993). Систематизированное археологическое исследование памятника началось только с 2007 года. В полевых сезонах 2007, 2011-2015 гг. экспедиция Ужгородского национального университета изучала планировку замка и его стратиграфию. Анализ коллекции вещевого материала свидетельствует о жизнедеятельности на укреплённом пункте с XIV до середины XVII вв., что в основном согласуется с информацией письменных источников (Prohnenko, Mojzsesz, Zsilenko 2013,203-250).

Как отмечалось, один из важных периодов истории замка связан с именами молдавских вельмож. Такое развитие событий было предопределено тесными отношениями Молдавского княжества периода формирования с северо-восточными землями Венгерского королевства (Мараморошем). Подробности соперничества воеводы Саса с мароморошским воеводой Богданом не являются предметом исследования данной публикации, мы попытаемся разобраться в отдельных эпизодах истории рода воеводы Саса уже на территории Венгерского королевства, а конкретно – периодом угочанского жупанства Балка и Драга.

После получения Богданом должности молдавского воеводы и начала открытых конфликтов с венгерской короной наследники Саса были вынуждены переселиться на территорию Венгрии, где в качестве компенсации они заняли различные высокие должности и стали владельцами обширных имений. В 1365 г. братья Балк, Драг, Драгомир и Стефан получили конфискованные владения Богдана – девять сёл с центром доминии в поселении Коньга. В дарственной грамоте короля Людовика от 2 февраля 1365 г. отмечено, что их слуги и родственники проливали свою кровь в борьбе за Молдову, где осталось всё их имущество (Máramarosi 1900, 56, №29; Makkai 1943, 407-408; Pataki 1944, 44-47).

Балк, старший из братьев и правонаследник отца, вместе с имениями в 1372 г. получил и должность мароморошского воеводы (обычно Балк занимал ту или иную должность не сам, а вместе с братом Драгом). Также Балк и Драг, дополнительно к волошскому воеводству, стали сатмарскими и угочанскими жупанами (Драгомир и Стефан к этому времени, скорее всего, умерли, потому что в исторических источниках с 1368 г. они уже не упоминаются). Братья, ставшие последними мароморошскими воеводами, носили этот титул до самой смерти. Упразднение института мароморошского воеводства исследователи связывают с окончательным оформлением Мароморош-

ского комитата как территориально-административной единицы, где все дела решались уже жупаном на официальном уровне.

Младший сын Саса Янош Олаг (Волох), первое упоминание о котором в источниках датировано 1373 г. (Máramarosi 1900, 65, №36), стал шталмейстером королевы Марии (1382-1395 гг.) (Bélay 1943, 21). В отличие от братьев, Янош выбрал придворную службу, хотя время от времени он появляется в документах как жупан того или иного комитата и секельский жупан (Lázár 1881, 11).

Тот факт, что с 1387 по 1390 гг. Балк с братьями носил титул секельского жупана, свидетельствует, что за двадцать лет этот род вошёл в круг аристократов высшего ранга Венгерского королевства (Tóth 2012, 137). Стремительно возрастало и материальное благосостояние братьев. За короткий период они овладели Кёварской, Белтекской, Эрдедской доминиями, а также значительной собственностью в Мароморошe. Большинство исследователей XIX - первой половины XX вв. предполагало, что 20 августа 1378 г. наследники воеводы Саса получили во владение от короля Людовика Нялабскую доминию с центром в Королёвском замке (Komáromy 2001, 27; Szabó 1937, 116-117). Основанием для этого стал документ, обнаруженный в архиве коложмоношторского конвента[1] (рис. 2), подлинность которого на данный момент находится под вопросом. Немного отличается более аргументированное мнение Т. Легоцкого, считавшего, что братья просто управляли королевскими владениями как угочанские жупаны (Lehoczky 1862, 471). В любом случае, потомки воеводы Саса владели Нялабом до 1405 г., когда замок перешёл в руки Петра Перени, и ещё около столетия вели судовую тяжбу за утраченные владения.

А. Комароми считает, что потомки молдавских вельмож сами спровоцировали конфликт (Komáromy 2001, 29), не поделив имущество между наследниками трёх братьев, о чём свидетельствуют и архивные документы:

25 июня 1402 г.

Сын Иштвана Чаки, Дёрдь, секельский жупан, жупан комитатов Угоча и Сатмар, сообщает, что на собрании в день Барнабы, в понедельник возле села Ченгер, в присутствии представителя короля Агоштона Меши и представителей лелеского конвента выступили сыновья воеводы Балка Дмитрий и Сандриус со своим заявлением. Замок Нялаб и Теребешские владения Балк, Драг и Янош Олаг получили вместе от короля, владели ими совместно. Со временем Драг и Янош лишили отца заявителей имущества, которым сейчас владеют сыновья Драга Георгий и Сандриус, и сын Яноша Ласло. Дмитрий и Сандриус просили подтвердить их право на собственность. По просьбе жупана вице-жупаны двух комитатов, судьи и присяжные поклялись на верность святой короне и подтвердили, что Балк, Драг и Янош Олаг имуществом владели совместно[2] (A Perényi 2008, №239).

Следующий известный нам документ о Нялабской доминии – дарственная грамота короля Сигизмунда в пользу Петра Перени, но в ней не упомянуты предыдущие собственники:

8 марта 1405 г.

Король Сигизмунд, учитывая верность королю и государству, продемонстрированную в разное время сыном Шимона Перени, Петром, прежним секельским жупаном, даже во время тяжёлого положения и пребывания короля за границей, в Чехии. Тогда Пётр Перени, наиболее преданный наш подданый, выступил против Иштвана Дебреи, собравшего вокруг себя… предателей возле г. Патак. Пётр Перени собрал много пеших воинов и всадников, и возле Патака… напал на них, многих убил, но и сам получил тяжёлые ранения…. Поэтому по совету первосвященников и баронов, по воле короля Перени и его наследники получают в вечное владение замок Нялаб, что в комитате Угоча вместе с доминией, сёлами, правом собирать пошлину на переправе, судопроизводством, а именно: Сасово, Севлюшскую переправу на Тисе, Ордов, Киральгазу, Веряци, Теково […] что находятся в комитате Угоча[3] (A Perényi 2008, №266; DL 71068).

[1] Magyar Országos Levéltár (MOL), Diplomáciai Levéltár (DL) 26566.

[2] MOL, DL 71068.

[3] MOL, DL 71068.

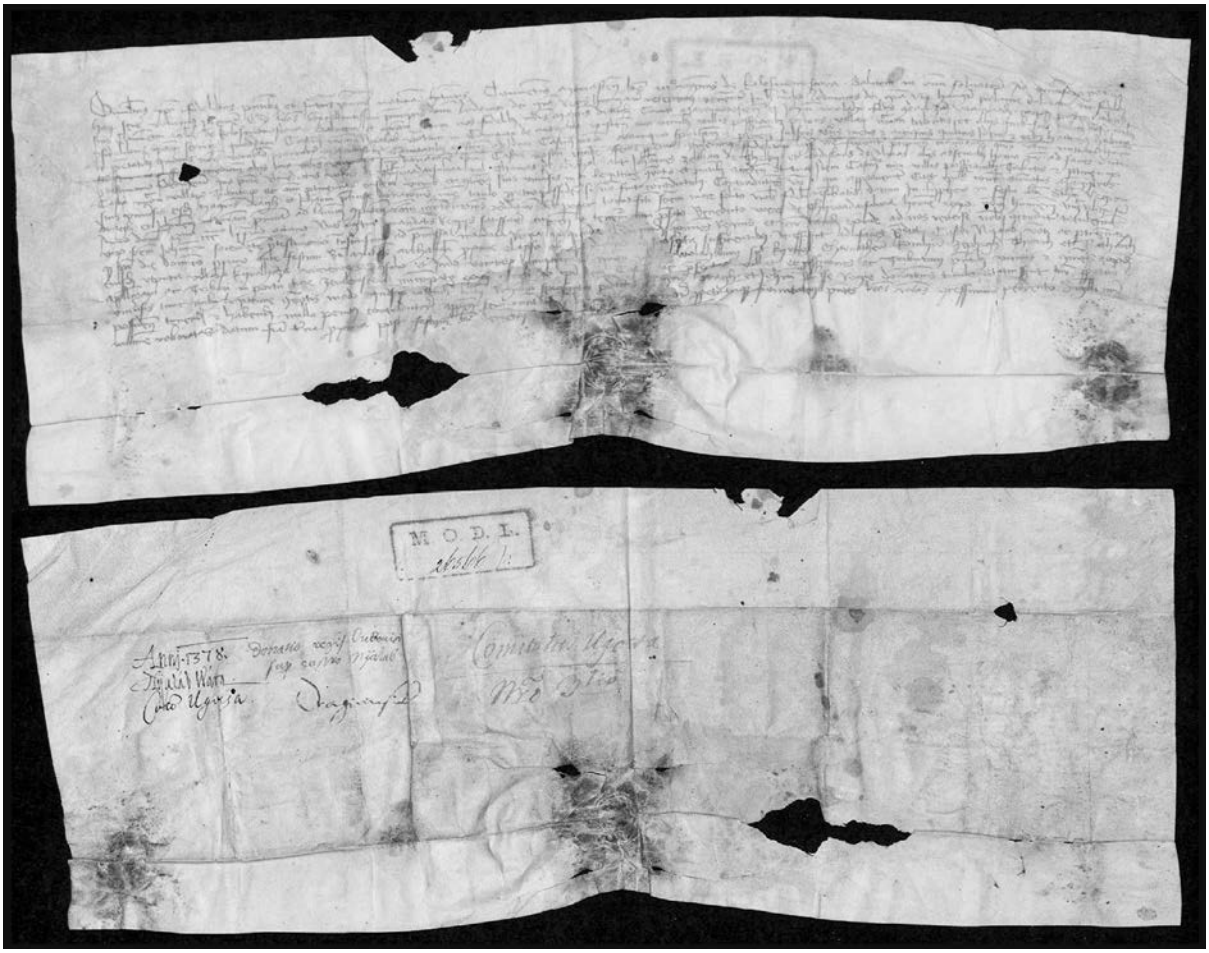

Рис. 2. Подделка 1470-х гг. дарственной грамоты короля Людовика 1378 г. Драгу и Яношу Волоху на право владения Нялабской доминией (Государственный архив Венгрии / Magyar Országos Levéltár, Будапешт, DL 26566).

А. Комароми считает, что молдавские вельможи лишились замка и доминии потому, что не смогли предъявить письменного подтверждения своих прав на владение (Komáromy 2001, 29-30):

12 марта 1405 г.

Король Сигизмунд лелескому конвенту.

Замок Нялаб, что в комитате Угоча вместе с доминией, а именно Сасово, Севлюшскую переправу на Тисе, Ордов, Киральгазу, Веряци, Теково […] что находятся в комитате Угоча, король на правах вечного владения передаёт сыну Шимона Перени Петру и его наследникам. Замок с доминией оказался в королевском владении, потому что воеводы Балк, Драг и мароморошский Янош Олаг по приказу короля не предъявили никаких документов на право владения.

Приказываю направить человека для осуществления процедуры введения во владение, и приказываю не обращать внимание на сыновей Балка, Драга и Яноша Олага и их матерей, что бы они не говорили, а в случае сопротивления обязать их явиться к королю лично…[4] (A Perényi 2008, №267).

Именно на этот случай угочанский жупан Пётр Перени получил инструкции конфисковать имение в пользу короля, восстановить фортификации и обеспечить продовольствием замок Нялаб (Komáromy 2001, 29-30):

20 апреля 1405 г.

Письмо короля Сигизмунда бывшему секельскому жупану Петру Перени.

[4] MOL, DL 70745.

Решение, принятое вместе с первосвященниками и баронами о деле между сыновьями Балка и Драга, привести в исполнение. Подконтрольные Вам королевские замки в Мароmороше, и замок Нялаб усилить, повреждения отремонтировать и обеспечить продовольствием[5] (A Perényi 2008, №270).

Но угочанский жупан воспользовался создавшейся ситуацией и попросил замок для себя в вечное пользование. Документы, которые подтвердили бы право собственности наследников Драга и Яноша, были якобы обнаружены только через столетие в архиве коложмоношторского конвента (conventui ecclesie Kolosmomostora)[6] (рис. 2).

Однако, свои сомнения в подлинности этой дарственной грамоты высказал венгерский исследователь Н. Товт – сотрудник медиевистической исследовательской группы Государственного архива Венгрии. Сравнив две дарственные грамоты, выданные братьям в один день королём Людовиком на право владения Нялабской (Драгу и Яношу Волоху) и Кёварской (Балку, Драгу и Яношу Волоху) доминиями, учёный обратил внимание на существенные отличия в формулировках. В первом случае не было указано право на вечное владение. Закономерно возник и вопрос, почему отличается круг людей, получивших владения, и почему в случае с Нялабом не указано, что доминия отделяется от жупанского гонора. Подозрение вызвал и тот факт, что письмо короля было адресовано коложмоношторскому конвенту, в то время, когда его юрисдикция не распространялась за пределы Трансильвании, а на территории Угочанщины действовал исключительно лелеский конвент (Tóth 2002, 361). И почему после смерти Яноша Волоха летом 1392 г. братья Балк и Драг получили от короля Сигизмунда подтверждение на право владения общим имуществом – Кёваром, Эрдедом, Хустом и Сигетом, но одновременно не попросили подобного подтверждения на Нялабский замок.

Вызывает сомнения и оформление документа, в частности формулировка приказа и форма написания названия самого конвента: в период между 1370 и 1437 гг. использовалась форма Clusmonostra, а в документе фигурировала Kolosmonostra, которая в других источниках впервые встречается в 1477 г. (Tóth 2012, 153). Исходя из всего вышеперечисленного исследователь сделал вывод, что документ – фальшивка.

Среди причин изготовления такой подделки можем назвать в первую очередь судовую тяжбу между родами Драгфи (потомками Драга) и Перени за владение замком, а время её возникновения определить второй половиной XV в. Обращает на себя внимание факт, что через несколько десятилетий после передачи Нялаба Перени в поддельной дарственной грамоте фигурируют уже только братья Драг и Янош, хотя в то время род возглавлял старший сын – Балк. Н. Товт связывает это с событиями 1470-х гг., когда последний наследник Балка Мигаль был обвинён в двойном убийстве: с целью связать свою дальнейшую жизнь с любовницей он убил её мужа и свою жену, за что был казнён, а его имущество было конфисковано в пользу короны. Из-за этого случая включение Балка в поддельную дарственную грамоту могло спровоцировать усложнение дальнейших имущественных споров по Нялабу не в пользу Драгфи (Tóth 2012, 159-160).

Грамота, неожиданно появившаяся в ходе судовых разбирательств, справедливо вызвала недоверие Перени. В ответ они несколько раз обвиняли Драгфи в подделке документов[7] (A Perényi 2008, №601, 606):

6 августа 1482 г.

К судье (judex curiae regie) Иштвану Батори обратился Янош Перени с протестом от своего имени и имени своих сыновей Габора, Мигаля и Рафаэля. Они узнали, что Берталан Драгфи, который судится с ними за владение замком Нялаб с доминией, по неизвестным причинам составил несколько протестных незаконных грамот, с помощью которых незаконно хочет завладеть замком. Поэтому от своего имени и имени своих сыновей протестует против подачи каких-либо жалоб.

27 мая 1483 г.

От имени Яноша Перени и его сыновей Габора, Мигаля и Рафаэля, их представитель

[5] MOL, DL 71202.
[6] MOL, DL 26566.
[7] MOL, DL 71000, 71004.

Мартон Келчеи Форкош высказал протест перед варадским капитулом: Берталан Драгфи и его родственник Пётр Драгфи в деле замка Нялаб подделали определённые документы, которыми причинили хлопоты Яношу и его сыновьям. Опротестовывают выдачу в дальнейшем каких-либо документов, а также их заверку и скрепление королевской или другой печатью.

Судовая тяжба между родами длилась почти столетие, пока 5 ноября 1498 г. палатин Иштван Саполяи не отклонил претензию Берталана Драгфи, оставив замок во владении Габора Перени[8] (A Perényi 2008, №685):

5 ноября 1498 г.

…Поскольку Берталан Драгфи в деле Нялаба судился с Габором Перени незаконно и вопреки традициям страны, поэтому согласно славным традициям имущество возвращается подсудимому на прежних правах владения, а Берталан Драгфи обвиняется палатином в присутствии короля, первосвященников и магнатов в подделке документов и наказывается штрафом на суму 200 золотых форинтов, из которых две трети присуждаются суду, а треть – Перени.

В 1500 г. Берталан Драгфи инициировал возобновление судового процесса, и в 1506 г. его сын, Дёрдь снова проиграл. Король Владислав в очередной раз подтвердил право владения Перени Нялабской доминией, а Дёрдю Драгфи приказал замолкнуть навсегда (Komáromy 2001, 31).

И всё-таки из приведённых фактов нельзя сделать вывод, что сыновья воеводы Саса не владели нялабской доминией. В частности в королевском приказе от 9 октября 1400 г. встречаем формулировку «*Dragh de castro Naglab dicto*», то есть Драг с замка Нялаб (Documenta historiam 1941, 527). Подтверждает факт владения доминией и судовая тяжба о десяти бочках вина, ежегодно поставлявшихся в замок из г. Севлюша[9] (A Perényi 2008, №180, 208, 213, 214):

22 апреля 1396 г.

Ласло Даронч, представитель мароморошского жупана Драга и его сыновей Сандрина и Дёрдя, а также Яноша Олага и его сына Ласло подал жалобу лелескому конвенту на сына Дёрдя Надьмигали, Яноша. Земли сёл Копаня и Верешмарт, которые всегда относились к королевской доминии, под предлогом, что эти земли относятся к Севлюшу, пытался выпросить себе у короля, вместе с десятью бочками вина, которые с Севлюша ежегодно поставляют в Нялаб…

23 сентября 1399 г.

Перед лелеским конвентом лично хлопотал воевода Балк, мароморошский жупан от собственного имени и имени родственника воеводы Драга в деле передачи десяти бочек вина и земель, принадлежавших нялабской доминии. Десять бочек вина они получили от короля Людовика за заслуги, их ежегодно привозят с города Севлюш на Нялаб. Секельский жупан Пётр Перени пытается присвоить вино и земли Нялаба себе.

16 октября 1399 г.

Король Сигизмунд лелескому конвенту.

Секельский жупан Пётр Перени жаловался, что мароморошский жупан Драг присвоил дань вином и зерном его севлюшской парафиальной церкви. Поскольку король упомянутые владения со всеми правами, в том числе и церковным патронатом, пожаловал Перени, он должен направить на место представителя конвента, чтоб тот провёл расследование и лично передал Драгу слова короля и запретил собирать дань с владений церкви и Перени. В случае отказа Драг должен явиться лично или направить своего представителя к королю с объяснениями…

4 ноября 1399 г.

Лелеский конвент королю Сигизмунду.

Согласно приказу короля от 16 октября 1399 г. представители короля провели расследование в комитате Угоча. Установили, что магистр Драг собирал дань с владений церкви в размере десяти бочек вина, которые Пётр Перени по праву считал своими. В день всех святых в замке Нялаб Драгу лично объявили приказ короля, согласно которому далее он не имеет права снимать дань с церковных владений Севлюша и Перени, на что он от-

[8] MOL, DL 71068.
[9] MOL, DL 71101, 71068, 70710, 70710.

ветил, что эти десять бочек принадлежат ему по закону. За это его обязали в течение 15 дней явиться лично или прислать своего представителя к королю, где бы он не был.

Из всего вышесказанного можно сделать вывод, что Нялаб действительно принадлежал братьям, но не на правах наследственного владения, а *pro honore*, как угочанских жупанов. Скорее всего, они получили замок в 70-х гг. XIV в. вместе с должностью, которую занимали пожизненно (хотя среди владельцев Нялаба определённый период фигурирует вдова и сыновья Драга). После смерти Балка в 1402 г., и соответственно потери жупанства, доминия была возвращена в собственность короны. В скором времени угочанским жупаном стал Пётр Перени, который сначала получил Нялаб по должности, а позже, в 1405 г. оформил его как наследственное владение за заслуги перед королём Сигизмундом, а именно за подавление дворянского бунта 1402-1403 гг.[10] (A Perényi 2008, №267).

Можно утверждать, что Балк и Драг, владея замком Нялаб более двадцати лет, перенесли с Мароороша сюда свою резиденцию и отсюда управляли комитатом. Как считает А. Комароми, именно в этот период покидают комитат госпиты (колонисты с Западной Европы, приглашённые ещё династией Арпадовичей для обеспечения потребностей замка), права и свободы которых в значительной мере были ущемлены молдавскими вельможами, и переселяются в мароморошские королевские города. Их место занимают волошские и русинские переселенцы, но уже без каких-либо привилегий (Komáromy 2001, 27). Значительно расширяются и размеры доминии. Часть сёл удалось присоединить в качестве дарственной короля Сигизмунда, часть перешла к замку после смерти последнего представителя рода Янки. В конце века, правда только в залог, воеводе Драгу удалось заполучить и г. Севлюш (совр. Виноградово).

На вопрос о том, какой был внешний вид сооружений Королёвской крепости того периода, ответить на данном этапе археологических работ пока сложно. Имеющиеся на сегодняшний день материалы позволяют предположить, что, скорее всего, укрепления занимали только северо-западную часть горы. Их фронтальная стена с боков была усилена двумя круглыми в плане башнями (рис. 3). В этой стене функционировал вход, к которому вёл нависавший над рвом деревянный мост. За лицевой стеной находился небольшой замковый дворик с колодцем посередине, окружённый примыкавшими одно к другому и идущими дугой от башни к башне жилыми помещениями, пристроенными к стене, ограничивающей верхнюю террасу горы.

Также можно предположить, что при Драге кроме защитной функции крепость выполняла роль культурного центра. Об этом свидетельствует переписанное здесь Станиславом Грамматиком в 1401 г. тетраевангелие на славянском языке (Микитась, Чучка 1968, 62-64; Кобаль 2013, 57-64). Переписчик евангелия в колофоне книги сам указал место написания: «Сь тетраевангелие, исписася вьнелабском граду михайлевь избь, кралхазской…» (рис. 4). Несмотря на такое довольно точное определение, Й.В. Кобаль сомневается, что данная книга была изготовлена в замке, а не на расположенном рядом поселении (Кобаль 2013, 59-60).

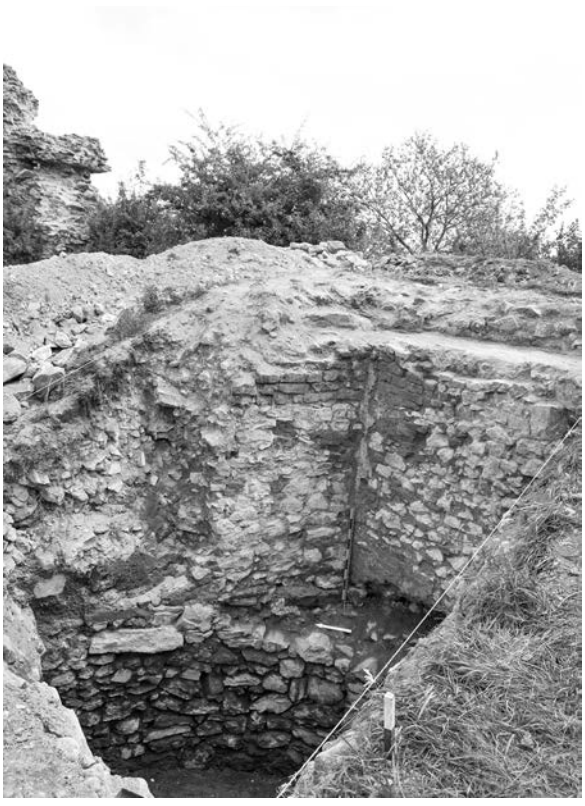

Рис. 3. Королёвский замок Нялаб. Шурф 3 (вид с запада).

[10] MOL, DL 70745.

После перехода крепости в руки Петра Перени вдова Драга с сыновьями выехали из него, забрав часть своих пожитков. Всё, что не успели вывезли, а в данном случае речь идёт о паре сундуков с имуществом, было передано им новым владельцем Нялаба в 1406 г. (Кобаль 2013, 61).

Учитывая кратковременность пребывания Балка и Драга с семьями в Королёвском замке, рассчитывать на значительное отражение их присутствия в археологических материалах памятника не приходится. К тому же, необходимо учитывать переотложенность материалов этого времени после нескольких капитальных перестроек замка в начале и конце XVI в. Наиболее ярко это иллюстрирует тот факт, что из 31 экземпляра довольно разнообразной нумизматической коллекции Нялаба ни один не связан с указанным временем.

Более того, в данный хронологический диапазон попадает лишь один объект замка – яма 1 горизонта III раскопа II (комната 1, исследованная в 2013 г.) (рис. 5). Заполнение выкопанной в материке, овальной в плане (2,2×2,4 м) ямы 1 (глубина – 1 м), стенки которой слегка наклонены к ровному дну (рис. 6-7), составляют прослойки гумусированной земли, чередующиеся с вязкой жёлтой глиной (рис. 5). Подобная стратиграфия позволяет определить эту яму как мусорную. В ней обнаружены мелкие обломки керамики, остатки поддающихся реконструкции трёх сосудов и незаконченное изделие из кости (рис. 9/3).

А именно, в южной части верхней гумусированной прослойки ямы 1 собраны фрагменты горшка стройных пропорций, относящегося к ассортименту кухонной посуды. Слабопрофилированный венчик хорошо отогнут, горловина широкая, чётко выражены высоко поднятые плечики, тулово яйцевидной формы. Толщина стенок сосуда – 0,9 см. Сформован горшок из хорошо отмученного глиняного теста с незначительными примесями песка и мелких дроблёных камней, обжиг достаточный, цвет коричневый. Параметры сосуда: диаметр венчика – 19,8 см; дна – 12,8 см; высота – 28,7 см (рис. 9/1). Несмотря на распространение горшков подобной формы на протяжении значи-

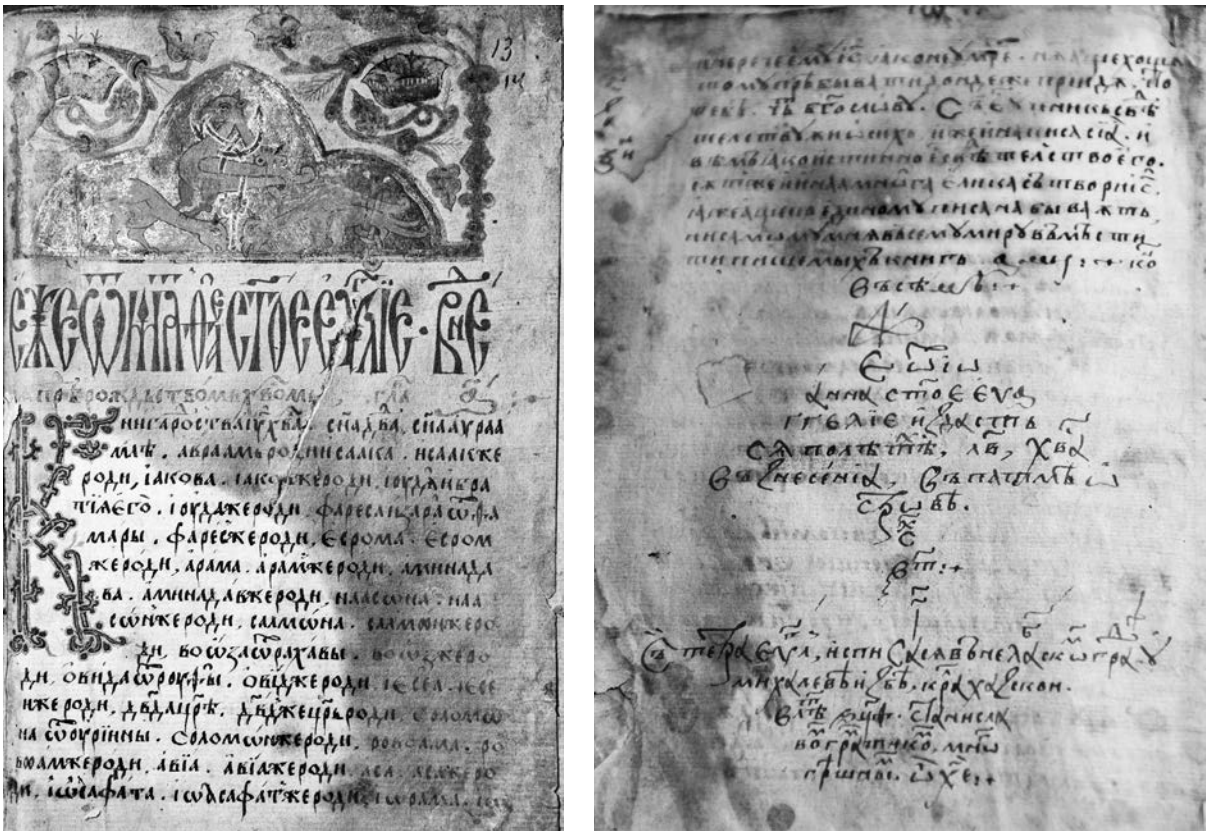

Рис. 4. Начальная страница и колофон Королёвского тетраевангелия 1401 г. (фонды Закарпатского краеведческого музея).

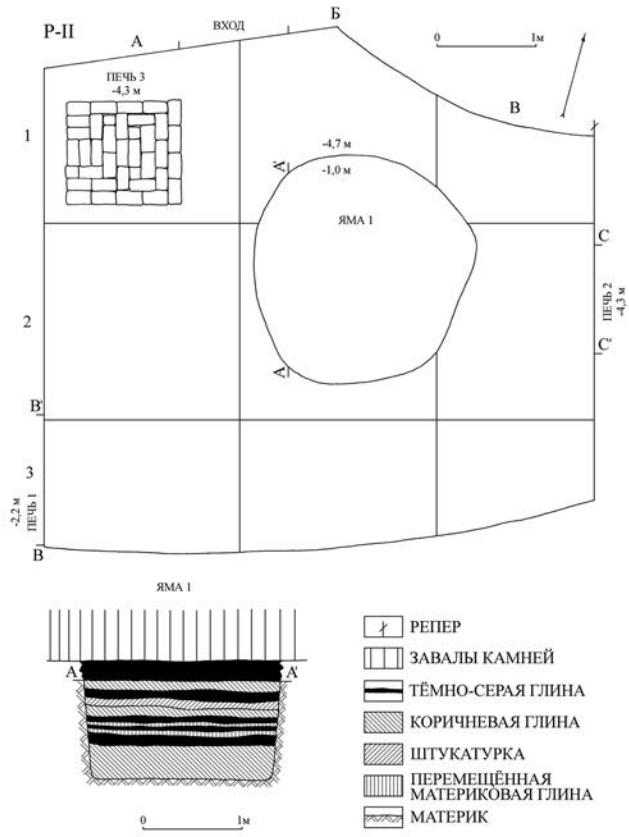

Рис. 5. Королёвский замок Нялаб. План раскопа II и разрез ямы 1.

Рис. 6. Королёвский замок Нялаб. Яма 1 раскопа II (вид с запада).

Рис. 7. Королёвский замок Нялаб. Яма 1 раскопа II (вид с востока).

тельного периода времени, особенности формовки и морфология теста данного экземпляра отличают его от керамики как древнерусского времени, так и типичного ассортимента посуды XV-XVI вв., что позволяет датировать сосуд в диапазоне конца XIII-XIV вв.

В керамическом комплексе объекта выделяются фрагменты кувшинчика, выявленные на одном уровне с горшком в центральной части ямы. Сосуд полит глазурью коричневого цвета, верхняя половина тулова украшена зооморфными (дракончики) и геометрическими (прямые полоски с нанесёнными на них волнистыми линиями) изображениями. Реконструкция кувшинчика позволяет установить его форму. Он стройных пропорций, с высокой, прямой, широко открытой горловиной, с внутренней стороны на венчике имеющей желобок и ребро, характерные для средневековой керамики, а с внешней венчик украшен несколькими рядами горизонтальных вдавлений. Тулово овальной формы с наибольшим расширением в центральной части. К нему и к венчику крепилась высокая ручка. Параметры сосуда: диаметр венчика – 11,9 см; дна – 8,3 см; высота – 24,7 см. Изготовлен кувшинчик из тщательно отмученного глиняного теста без видимых примесей, обжиг достаточный, цвет охристый (рис. 8/1). Обломок этого же

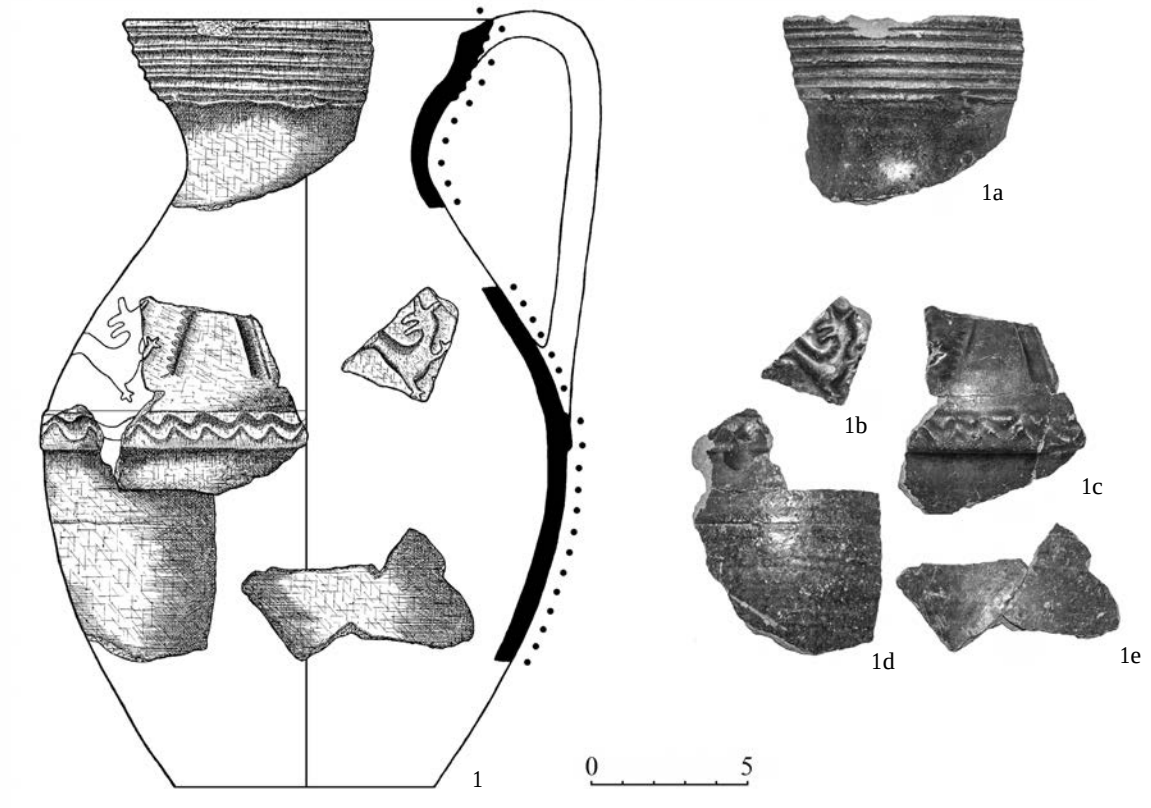

Рис. 8. Королёвский замок Нялаб. Яма 1 раскопа II. Кувшинчик.

сосуда найден и возле кафельной печи 3 в горизонте II. Отметим, что данный кувшинчик на сегодняшний день не имеет аналогий ни на территории Закарпатья, ни в Восточной Словакии, что усложняет его датировку.

Появление поливной керамики на землях Венгерского королевства датируется XII-XIII вв. В Буде, Вишеграде и Эстергоме она довольно распространена уже с XIII в. Обычно это австрийский импорт из Вены. Разница между ранней и поздней поливной керамикой уловима в качестве и цветах поливы. Обнаруженный на Королёвском замке сосуд, скорее всего – импорт с прирейнских территорий. Его общая форма и профилировка венчика, а также характер теста и поливы склоняют к датировке экземпляра в диапазоне конца XIV-XV вв. Корреляция этой даты и времени расположенного рядом кухонного горшка позволяет уточнить определение керамики концом XIV в. В данном случае она синхронизируется с пребыванием на замке Драга, а орнаментация кувшинчика позволяет предположить, что сосуд был приобретён или им самим, или сделан по его заказу, или привезён ему как символический подарок от благодарных гостей. Исходя из декора, именно этот сосуд должен был присутствовать среди посуды на столе Драга.

К категории редких относится и обнаруженный в нижнем горизонте ямы 1 небольшой приземистый горшочек, с туловом конической формы, чётко выраженными плечиками, переходящими в высокую волнистую горловину. Венчик обломан. Поверхность сосуда украшена росписью – тремя горизонтальными красными полосками. Сформован экземпляр из рыхлого, но хорошо отмученного глиняного теста со значительной примесью песка, обжиг достаточный, цвет светло-коричневый. Параметры сосуда: диаметр горловины – 7,3 см; дна – 7,1 см; высота сохранившейся части – 9,7 см (рис. 9/2).

Расписная средневековая керамика в Чехии и Моравии появляется ещё во второй половине XIII в., но массовый характер приобретает в XIV-XV вв. Данный горшочек представляет подобные водолею так называемые фляговидные сосуды и, скорее всего, датируется в диапазоне конца XIII-XIV вв., что не противоречит датировке рассмотренной ранее посуды.

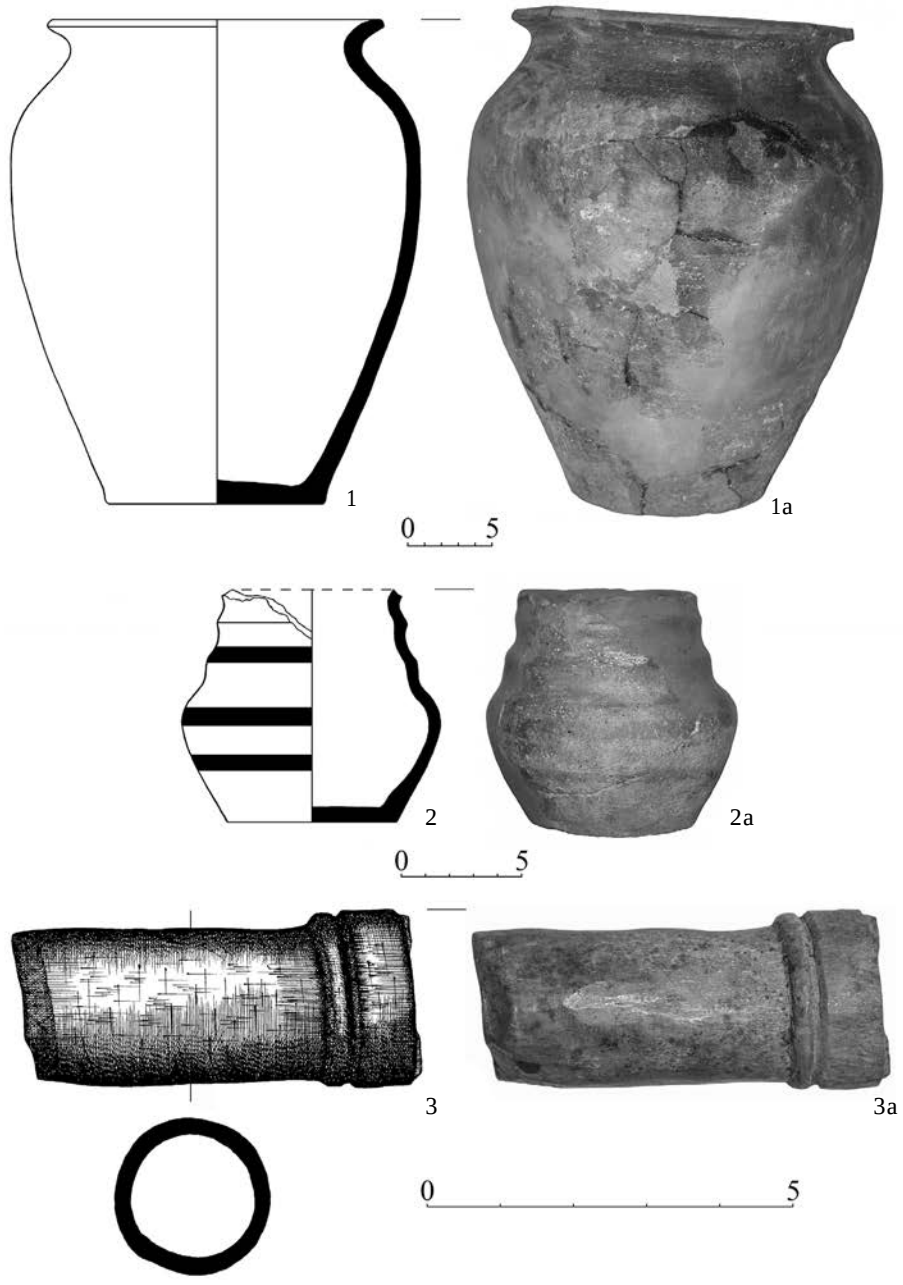

Рис. 9. Королёвский замок Нялаб. Яма 1 раскопа II. Керамика (1-2) и изделие из кости (3).

Фрагменты горшков, выявленные в заполнении ямы 1, принадлежат сосудам, как правило, со слабопрофилированным венчиком (диаметром – 11,7-20,2 см) и овальным туловом (рис. 10). Изготовлены горшки из хорошо отмученного глиняного теста со значительной примесью песка, обжиг достаточный, цвет от бежевого до тёмно-коричневого. Большинство экземпляров имеет архаичные признаки более ранней средневековой керамики, в первую очередь проявляющиеся в сильной отогнутости слабопрофилированных венчиков или присутствии небольшого ребра с их внутренней стороны. Отметим и орнаментацию верхней части сосудов различными комбинациями волнистых и прямых горизонтальных линий. Также в керамическом комплексе ямы 1 присутствует фрагмент днища с клеймом в виде квадрата со вписанным в него крестом (рис. 10/14). Форма и характер теста выявленных фрагментов позволяет датировать керамику ямы 1 концом XIII-XIV вв. (Uličný 2004).

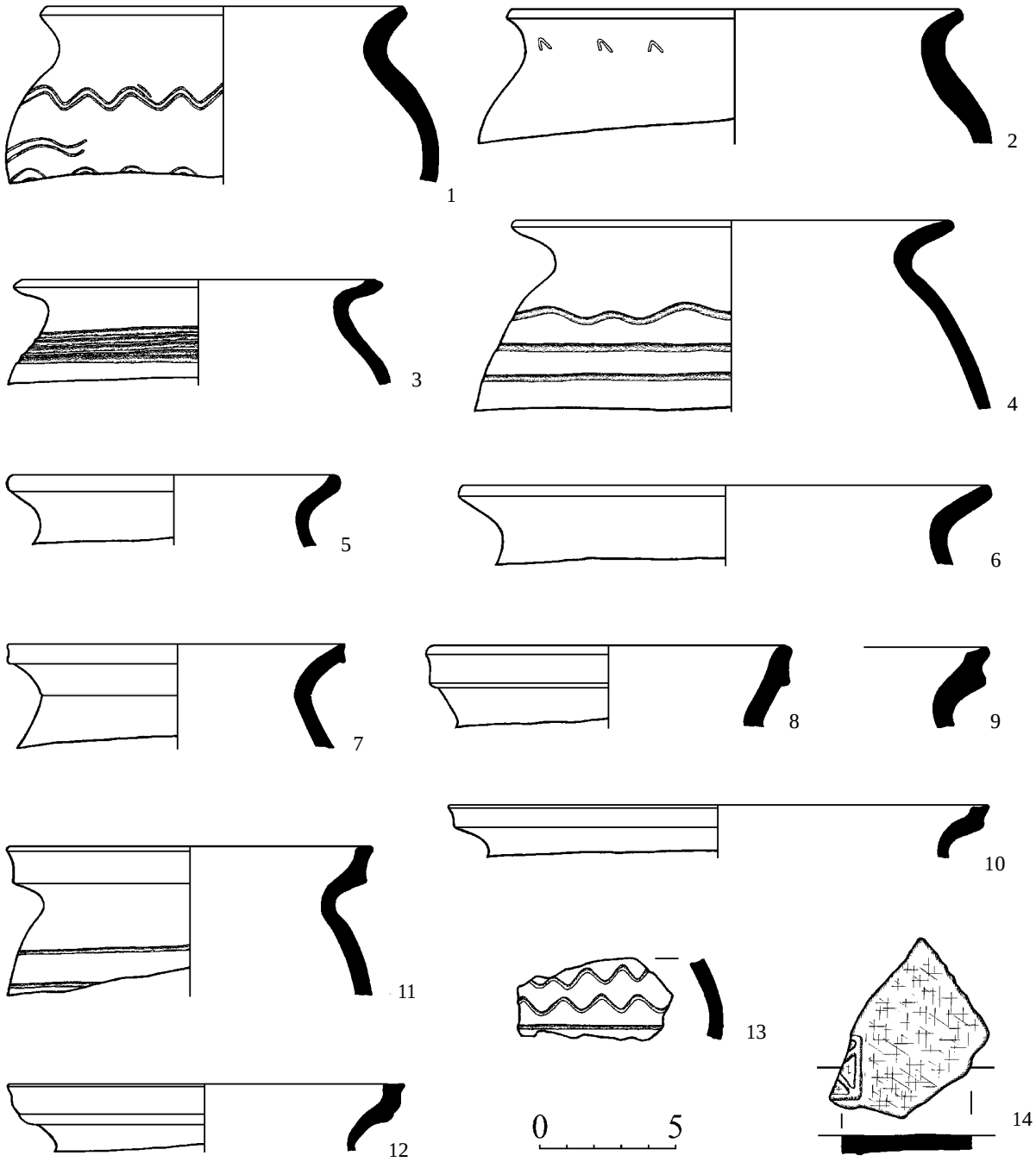

Рис. 10. Королёвский замок Нялаб. Яма 1 раскопа II. Керамика.

Скорее всего, яма была мусорной на раннем этапе существования замка и, возможно, использовалась до начала XV в., когда была окончательно засыпана в процессе создания над ней жилых помещений. В верхнюю её часть попали сосуды, относящиеся к хронологическому отрезку присутствия на Нялабе Драга и его семьи.

Подводя итоги рассмотрению периода нахождения на замке Нялаб потомков молдавского воеводы Саса, отметим несколько фактов. Во-первых, это было коллективное пребывание всех родственников во время занятия Балком и Драгом должности угочанского жупана. Среди посетивших при Драге замок Нялаб гостей особенно отметим Станислава Граматика,

переписавшего в комнате Михаила тетраевангелие на славянском языке. После перехода укреплений в собственность рода Перени бывшие хозяева укреплений ещё долгое время вели борьбу за имущество в судах, иногда прибегая и к откровенно криминальным действиям, а именно подделке документов, скреплённых печатью самого короля. Также отметим, что пребывание этого семейства лишь минимально отражено в археологических материалах памятника. Однако, в отличие от солидного пласта письменных источников, довольно подробно разобранных в научной литературе, надеемся на увеличение круга находок данного периода в ходе дальнейших полевых исследований.

Библиография

Кобаль 2013: Й.В. Кобаль, Угочанщина за часів "Королівського Євангелія". В: Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею, XIII (Ужгород 2013), 57-64.

Микитась, Чучка 1968: В.Л. Микитась, П.П. Чучка, Дві Закарпатські оригінальні пам'ятки XV ст. В: Мовознавство, 1 (Київ 1968),62-64.

Пам'ятники 1993: Пам'ятники архітектури. Руїни замку в смт.Королево Виноградівського р-ну Закарпатської області. Топогеодезичні пошукові роботи і археологічні науково-дослідні роботи. Том II. Книга 5. Вип. I. Шифр 93-41; II-5-I (Львів 1993).

A Perényi 2008: (Közzéteszi I. Tringli) A Perényi család levéltára 1222-1526 (Budapest 2008).

Bélay 1943: V. Bélay, Máramaros megye társadalma és nemzetiségei (Budapest 1943).

Tóth 2002: N.C. Tóth, Adatok a megyék és hiteleshelyek közötti viszonyra a 14 és 15 századokban. Századok CXXXVI, 2002,351-364.

Tóth 2012: N.C. Tóth, Szász vajda utódainak felemelkedése és bukása. In: (Szerk. Hegyi G. és W. Kovács A.) A Szilágyság és a Wesselényi család (14-17 század) (Kolozsvár 2012), 135-166.

Documenta 1941: (Ed. A.F. Nagy, L. Makkai) Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum (Budapestini 1941).

Komáromy 2001: A. Komáromy, Nyalábvár és uradalma. In: (Szerk. Kobályné-Homoki I.) Ugocsa vármegye a történelemben (Ungvár 2001),15-41.

Lázár 1881: M. Lázár, Székely ispánok és alispánok a mohácsi vészig (Budapest 1881).

Lehoczky 1862: T. Lehoczky, Nyalábvár Királyházán. Vasárnapi újság 40, Pest 1862 október 15,471.

Makkai 1943: L. Makkai, Erdély népei a középkorban I. köt. In: (Szerk. Deér J. és Gáldi L.) Magyarok és románok. I-II (Budapest 1943),314-440.

Máramarosi 1900: (Egybegyűjté és jegyzetekkel kísérve kiadta apsai J.Mihályi) Máramarosi diplomák a XIV és XV századokból (Máramaros-Sziget 1900).

Pataki 1944: J. Pataki, Anjou királyaink és a két román vajdaság (Kolozsvár 1944).

Prohnenko, Mojzsesz, Zsilenko 2013: I. Prohnenko, V. Mojzsesz, M. Zsilenko, Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatsá. A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve LV, Nyíregyháza 2013,203-250.

Szabó 1937: I. Szabó, Ugocsa megye (Budapest 1937).

Uličný 2004: M. Uličný, Premeny východoslovenskej keramiky v 13. - 17. storočí [na poklade analýzy keramického fondu z hradu Šariš]. Dizertačná práca (Prešov 2004).

Castelul regal Njalab sub stăpânirea descendenţilor voievodului moldovean Sas

Cuvinte-cheie: Koroliovo, castel, Njalab, sec. XIV-XV, voievodul Sas, Balk, Janoş Românul (Voloh), Petru Pereni, ceramică.

Rezumat: După obţinerea funcţiei de voievod de către Bogdan la 1359 şi începutul conflictelor directe cu coroana ungurească, feciorii voievodului Sas au fost nevoiţi să se strămute pe teritoriul Ungariei. Aici, au fost recompensaţi cu diferite funcţii şi au devenit proprietari ale unor mari moşii.

În scurt timp au pus stăpânire pe domeniile Kevar, Beletek, Erded, precum şi pe o însemnată proprietate în Maramureş, ridicându-se astfel în rangul celor mai influenţi aristocraţi din Ungaria. În anii '70 ai secolului XIV au obţinut de la regele Ludovic domeniul Njalab cu centrul în castelul de la Koroliovo cu statutul de *pro honore*, pe care au condus-o în calitate de jupâni de Ugoci. După moartea lui Balc castelul urma să fie întors în proprietatea regelui, însă descendenţii dregătorilor moldoveni au refuzat să restituie fortificaţia, iscându-se şi un conflict între aceştia.

În anul 1402 administrarea castelului a fost încredinţată unui nou jupân de Ugoci Petru Pereni, care, profitând de lipsa unui act de confirmare a proprietăţii, în anul 1405 a aranjat obţinerea dreptului de moştenire asupra castelului. Familia Dragfi a luptat mai mult de un secol pentru reîntoarcerea proprietăţii pierdute, în anii '70 ai secolului al XV au aplicat şi unele acţiuni criminale, falsificând un act întărit de sigiliul regelui.

Din cele circa două decenii de aflare a urmaşilor voievodului Sas în castelul regal Njalab au rezultat puţine urme arheologice. În prezent, din acest diapazon cronologic face parte doar un singur obiectiv din castel – groapa 1, orizontul III, secţiunea II (camera I, investigaţiile anului 2013). În acesta au fost depistate mici fragmente ceramice, care au permis reconstituirea a trei vase şi un obiect de os nefinisat.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Koroliovo. Partea centrală a castelului Njalab.

Fig. 2. Copia falsificată în anul 1470 a actului de donaţie din anul 1378, prin care regele Ludovic le oferă lui Drag şi lui Janoş Românul (Voloh) dreptul de stăpânire a domeniului Njalab (Arhiva de Stat a Ungariei/ Magyar Országos Levéltár, Budapesta, DL 26566).

Fig. 3. Castelul regal Njalab. Sondaj 3 (vedere dinspre vest).

Fig. 4. Pagina de început şi colofonul tetraevangheliarului din Koroliovo din anul 1401 (patrimoniul Muzeului de studiere a ţinutului din Transcarpatia).

Fig. 5. Castelul regal Njalab. Planul secţiunii II şi stratigrafia gropii nr. 1.

Fig. 6. Castelul regal Njalab. Secţiunea II, groapa 1 (vedere dinspre vest).

Fig. 7. Castelul regal Njalab. Secţiunea II, groapa 1 (vedere dinspre est).

Fig. 8. Castelul regal Njalab. Secţiunea II, groapa 1. Ulcioraş.

Fig. 9. Castelul regal Njalab. Secţiunea II, groapa 1. Ceramică (1-2) şi obiectul din os (3).

Fig. 10. Castelul regal Njalab. Secţiunea II, groapa 1. Ceramică.

Korolevo Castle of Nyalab in possession of descendants of Moldavian Voivode Szasz

Keywords: Korolevo, castle of Nyalab, 14th-15th centuries, Voivode Szasz, Balk, Drág, Janos Olah, Perényi Péter, ceramics

Abstract: The sons of Voivode Szasz moved to Hungary after Bohdan had possessed a position of Moldavian Voivode in 1359 and started an open conflict with Hungarian Crown. As a kind of reimbursement, they have possessed high positions here and became the owners of extensive property.

Within a short period of time they have taken possession of Kővár, Beltek, Erdőd domains as well as property in Máramaros. They became one of the most influential nobles of Hungary. They had received *pro honore* Nyalab domain with the center in the castle of Korolevo from the king Louis in 70s of the 14th century and governed it as the Counts of Ugocsa County. After Balk's death the castle had to be returned to the king. However, descendants of Moldavian nobles had refused to leave fortifications and started property disputes among themselves.

Perényi Péter, new Count of Ugocsa County, has started to govern the castle in 1402. He had taken advantage of the absence of ownership confirmation document and legally formalized his hereditary ownership in 1405. Dragffy family had continued a lawsuit for about hundred years, and even resorted to openly criminal activity in 70s of the 15th century when they forged the royal charter sealed by king.

A little bit more than 20 years long presence of the descendants of Moldavian Voivode Szasz at Korolevo castle of Nyalab is minimally displayed by archeological materials of the monument. As for today, given chronological range contains only one object at the castle – pit 1 horizon III excavation II (room 1, study of 2013). Small ceramic fragments, remains of three vessels, and unfinished product made of bone have been found in it.

List of illustrations:

Fig. 1. Koroleve. Central part of Nyalab castle.

Fig. 2. Forged in 1470s Granting charter of 1378 of the king Louis to Drag and Janos Olah on Nyalab domain ownership (State Archive of Hungary / Magyar Országos Levéltár, Budapest, DL26566).

Fig. 3. Korolevo castle of Nyalab. Test pit 3 (view from west).

Fig. 4. The first page and a colophon of Korolevo Tetra-Gospel, 1401 (Zakarpattya Museum of Local History).

Fig. 5. Korolevo castle of Nyalab. Plan of excavation II and section of test pit1.

Fig. 6. Korolevo castle of Nyalab. Pit 1, excavation II (view from west).

Fig. 7. Korolevo castle of Nyalab. Pit 1, excavation II (view from east).

Fig. 8. Korolevo castle of Nyalab. Pit 1, excavation II. Jug.

Fig. 9. Korolevo castle of Nyalab. Pit 1, excavation II. Ceramics (1-2) and bone-made product (3).

Fig. 10. Korolevo castle of Nyalab. Pit 1, excavation II. Ceramics.

01.02.2016

Др. Игорь Прохненко, Ужгородский национальный университет, ул. Университетская 14, г. Ужгород, 88000, Украина, e-mail: prohnenkoigor@ukr.net

Мария Жиленко, Ужгородский национальный университет, ул. Университетская 14, г. Ужгород, 88000, Украина

«ПРОСКИНИТАРИЙ СВЯТОЙ ГОРЫ АФОН» ИОАННА КОМНИНА МОЛИВДА В СЛАВЯНСКОМ ПЕРЕВОДЕ ИЕРОДИАКОНА ДАМАСКИНА (1701 г.)[1]

Евгения Куйкина

Ключевые слова: Молдовлахия, Снаговская типография, Антим Иверяну, Святая гора Афон, Иоанн Комнин, Проскинитарий.

Осмысление Афона как культурного центра, тесно связанного с миром Slavia Orthodoxa, до недавнего времени было представлено преимущественно записями пилигримов, работами философов, беллетристов и мистиков. Выразителями образа Афона в литературе XVIII-XX вв. стали Василий Григорович-Барский, Паисий Величковский с учениками и последователями, Константин Леонтьев, Борис Зайцев. И этот образ не вполне достоверен в применении к историческому прошлому, он очень эмоционален и несет на себе глубокий отпечаток современности (Коляда 2015, 100-119).[1]

Есть, однако, малоизвестное сочинение, которое смело может быть отнесено к числу самобытных памятников, посвященных описанию Святогорских монастырей[2]. Текст относится к концу XVII века и принадлежит перу константинопольского вельможи Иоанна Комнина Моливда (1657-1719) (Προσκυνητάριον 1701), в монашестве известного под именем Иерофея, митрополита Дристрского[3] (Pantos 2007). «Проскинитарий Святой Горы Афон» – обоюдоострый меч, одинаково значимый как для истории Афона, так и истории Унгровлахии. Произведение, которому посвящена данная статья, представляет собой один из редких текстов, история которого актуальна и для современной Молдавии, и для современной России. Оно соединяет в себе душевные устремления нескольких величественных фигур, стоявших у истоков его появления – греческого вельможи, валашского господаря и грузинского изографа Антима Иверяну[4]. Не менее важна история появления славянского текста данного сочинения, выполненного иеродиаконом Чудова монастыря в Москве Дамаскиным[5]. Выходу «Проскинитария Святой Горы Афон» способствовали выдающиеся личности второй половины XVII в. – «игемон всея Угро-Влахии Иоанн Константин Бассараб» – Валашский господарь Константин Брынковяну[6], чья благотворительность, ктиторство и мученическая кончина снискали уважение и поклонение потомков; создатель греческого текста «Проскинитария» – доктор Унгро-Влахийского игемона Иоанн Комнин Моливд, будущий митрополит Дристский – книжник и вероятный потомок династии Комниных; Антим Иверяну (ок. 1650-1716) – сщмч. Румынской Православной Церкви (пам. 27 сент.), митрополит Унгро-Влахийский (1708-1716), печатник, художник, церковный и политический деятель Валахии, основатель типографии в Снагове и Тырговиште (Семёнова 2001, 488-489; Strempel 1997, 120, прим. 63). И, на-

[1] Работа написана в рамках научного исследования по проекту РГНФ №14-64-01003 «Наследие восточнохристианских иерархов в Москве. «Хрисмологион» Николая Спафария: история текста».

[2] Восемь греческих описаний опубликованы (ППС 1903).

[3] Ιωάννης Κομνηνός Μόλυβδος, Ιωάννης-Ιερόθεος Κομνηνός μητροπολίτης Δρύστρας.

[4] Все 64 книги, изданные в Валахии в 1691-1716 гг., связаны с именем Антима Иверяну. Из типографий Бухареста, Снагова, Рымнику-Вылчи, Тырговиште вышли в свет издания на румынском, греческом, церковнославянском, сербском языках, в том числе светские произведения (русская «Грамматика» Мелетия Смотрицкого; 1697). «Эти книги отличались прекрасным оформлением и высокой полиграфической культурой, что свидетельствовало о многогранном таланте Антима Иверяну как художника... Благодаря деятельности Антима Иверяну Валахия на рубеже XVII-XVIII вв. превратилась в важный культурный центр, снабжавший разные страны книгами» (Семёнова 2001, 488-489).

[5] Историография, посвященная иеродиакону Дамаскину, русскому книжнику второй половины XVII - начала XVIII века, совершившему путешествие на Афон и сравнившему его с Соловецким архипелагом, отражена в издании (Исаченко 2015).

[6] О мученическом подвиге Константина Кантакузино см.: https://bucovinaprofunda.wordpress.com/category/brancovenii/.

конец, Чудовский иеродиакон Дамаскин, который завершил русский перевод данного сочинения к 1703 году. Когда и при каких обстоятельствах пересеклись пути всех упомянутых лиц, мы можем только догадываться, учитывая, что путешествие иеродиакона Дамаскина на Афон состоялось в 80-90-е гг. XVII века, о чем известно в связи с изучением его замечательного «сказания» об Афонской Горе.

Важно отметить, что перевод Дамаскина соседствует в рукописи Ярославского историко-художественного музея-заповедника (ЯИХМЗ), ранее принадлежавшей Ярославскому Архиерейскому Дому, с оригинальным его сочинением, посвященным сравнению Соловецкого монастыря и Афона (Исаченко 2016, 316-333).

Первая статья: «Проскинитарий св. горы Афонския… Списася и напечатася при тишайшей державе благочестивейшаго, пресветлейшаго Господаря и Игемона всея Угровлахии, Господина, Господина Иоанна Константина Вассарава[7] Воеводы. Обетовася же (посвящена) преосвященнейшему митрополиту угровлахийскому, господину, господину Феодосию. Тщанием и трудом изящнейшаго доктора, господина Иоанна Комнина»[8] .

Вторая статья: «Краткое повествование, чем разнствует Святая Гора Афон от нашего Соловецкого монастыря, и чем разнствуют монастыри Святой Горы от обители Соловецкой» иеродиакона Чудова монастыря Дамаскина[9].

Логично предположить, что «афонские» статьи каким-то образом связаны – рисунки могли быть включены в греческое издание, готовившееся в пограничной зоне Slavia Orthodoxa / Slavia Romana — во владениях «игемона всея Унгровлахии Иоанна Константина Бассараба Воеводы».

Летом 2015 года в книжной коллекции Ростовского и Ярославского архиепископа Арсения (Верещагина; 1736-1799) был обнаружен редкий экземпляр «Проскинитария Святой горы Афонской» Иоанна Комнина 1701 г., что, с одной стороны, заставило нас предположить, что рукопись из Ярославского историко-художественного музея-заповедника под №15357 также принадлежала этому просвещенному иерарху (Куйкина, Пяттоева, Исаченко 2015, 119-125; Колбасова 2002). С другой, это позволило связать помещенные в издании иллюстрации с именем иеромонаха Дамаскина. Ранее, из переписки иеродиакона с новгородским митрополитом Иовом, было известно, что, совершая свое паломничество, Дамаскин делал рисунки, и они были представлены митрополиту. Однако местонахождение рисунков известно не было. Блуждающий мираж этих зарисовок не давал покоя всем, кто обращался к творчеству русского путешественника как в XIX веке, так и в XXI. Перед исследователями вставал вопрос, какими были эти рисунки, что они собой представляли – нераскрашенные графические изображения? Являлись ли они зарисовками к собственным путевым заметкам иеродиакона Дамаскина или это были какие-то другие иллюстрации?

В обнаруженном издании 1701 г. присутствуют два рисунка с изображениями Святой Горы Афон с северной и южной сторон. Есть все основания полагать, что эти рисунки принадлежат иеродиакону Дамаскину, они выполнены на одном листе, с двух его сторон, пером, с мельчайшими подробностями («скиты и трапезы»), деревьями и колокольнями. Лист приплетен к изданию между листами 23-25, то есть по счету он 24-й. Рисунки расположены вдоль, поэтому вклеенный лист наполовину подвернут внутрь.

Если наша гипотеза подтвердится, можно будет говорить о личном знакомстве русского книжника с греческим ученым и об их возможном сотрудничестве в составлении описания афонских монастырей. Известно, что иеродиакон Дамаскин паломничал на Афон в одно и то же, примерно, время, что и Иоанн Комнин Моливд, но также известно, что Комнин в 1692-1694 г. находился в Москве (Pantos 2007, 48). Кроме того, в тексте присутствует фраза, указывающая на присутствие Дамаскина в Валахии. Описывая плоды каштана, он пишет, где он видел эти плоды ранее: «*яко мы видехом во Влахии*, на торгу продают его

[7] То есть Бассараба. В текстах, принадлежащих еллинословенской школе, часто такие слова как Библия, библиотека передавались с заменой написания б –> в, согласно греческой традиции Вивлия, вивлифика. См., например, рукопись Синод. собр. ГИМ под №373, содержащую автографы Дамаскина.
[8] ЯИХМЗ, №15357, лл. 59-137 об.
[9] ЯИХМЗ, №15357, лл. 138-166, 90-е гг. XVII в.

весом не дешево» (л. 412 об., цит. по рукописи РГБ, Муз. собр. №3058, лл. 403-435, 1731 г.). Следовательно, пути книжников могли пересечься в Снагове, под Бухарестом.

Статья дополняет наши знания важными сведениями о Валашском господаре Константине Брынковяну, имя которого в славянском переводе ярославского списка часто представлено в искаженном виде, что свидетельствует о более позднем происхождении списка по отношению к автографу. Известно, что ярославская рукопись принадлежала известному книжнику XVII в. Палладию Роговскому. «Игумен Палладий Роговский (ученик Лихудов), – пишет архим. Леонид (Кавелин), – по возвращении из заграничнаго путешествия в Москву в 1698 году, очистив себя от подозрения в унии[10], был первым ректором славяно-греко-латинской академии, управлял Заиконоспасским монастырем с 1701 по 1703 год, в коем и скончался. Судя по тому, что поучения, заключающиеся в первой статье сего Сборника, исполнены ссылками преимущественно на писателей западной (латинской) церкви, можно с уверенностью сказать, что как сии поучения, так и весь этот Сборник принадлежит тому же игумену Палладию и писан им во время его игуменства в Заиконоспасском монастыре, между 1701 и 1703 годами, и если частями, то во всяком случае начат не ранее 1698 года (его возвращения из-за границы в Москву), а окончен в 1703 году» (Леонид 1883, IX).

В каких землях «сказание» иеродиакона Дамаскина соединилось с оригинальными и переводными статьями Палладия, сейчас сказать трудно. Архим. Леонид допускает появление отдельных статей сборника ранее 1701-1703 гг., но всё-таки привязывает датировку «Сказания» Дамаскина к дате игуменства Палладия.

Так, в ярославском сборнике мы имеем дело со статьями Дамаскина, одна из которых («Проскинитарий») переписана, по-видимому, Палладием Роговским , ибо подписанная его именем четвертая статья сборника демонстрирует тот же почерк, а она является несомненным автографом писателя.

Предполагаемая серия наших публикаций будет касаться «темных» мест славянского перевода «Проскинитария». В данной статье мы обратимся к стихотворному *славословию*, которого нет в славянском тексте, и сделаем уточнения относительно нескольких текстовых искажений, которые следует признать ошибками писца.

«Господин Иоанн Константин Вассарава воевода врагкован»

Яркий представитель династии Кантакузинов, великий логофет Унгровлахии, Константин Брынковяну взошел на престол осенью 1688 года после скоропостижной кончины Константина Щербана Кантакузина (дяди по крови), с именем которого были связаны известные шаги в направлении сближения с Россией. Константин Брынковяну был ценителем книжности и покровителем церковного искусства, ктитором афонских и молдовлахийских монастырей, находился в непрерывном контакте с русским правительством, добиваясь сюзеренитета России. Осенью 1688 года вышла в свет Библия на румынском языке (так называемая Библия Щербана 1688 г. – кириллическое издание на румынском языке в переводе Николая Спафария)[11]. Выход издания удивительным образом совпал с началом правления Константина Брынковяну. Константин Щербан скончался в сентябре 1688 г., а тираж книги вышел в ноябре этого же года, став подарком новому правителю к его «инаугурации». Национальная Библия, таким образом, осветила эпоху правления Брынковяну (1688-1714) уже в самом начале, предопределив, может быть, в какой-то степени финал великого правителя – мученическую кончину с четырьмя сыновьями в Стамбуле на переговорах с турецким правительством.

Имя валашского правителя вынесено в *славословие*, читающееся на обороте титульного листа печатного издания «Προσκυνητάριον τοῦ ἁγίου ὄρους τοῦ Ἄθωνος....» – сразу под гербом династии Кантакузинов: Φαίδιμος ἐκ προγόνων Κωνσταντῖνος Βασαράμπα Κοίρανος ὐΓγροβλάχων, οὗς διέπει μακάρως Χριστὸν ἔχων ἐπίκουρον ἑῆς βιοτῆς ἰδ' ἐπόπτην Πρεσβείαις κλεὶ

[10] Его исповедь в Синод. библиотеке № 550, в 4 долю на 45 листах. Пока данную рукопись обнаружить не удалось.

[11] Экземпляр этого ценного издания хранится в Российской государственной библиотеке (Москва).

τῆς Θειοτόκου Μαρίης (Προσκυνητάριον 1701, 2).

Этого текста в славянском переводе ярославского списка нет, поэтому мы приводим этот перевод дословно: «Славный из старейших Константин Басараб / Повелитель Унгровлахийцев, которыми правит счастливо,/ Христа имея помощника своей жизни и смотрителя, славит / Предстательство Богородицы Марии».

Перевод всего остального текста, сделанный чудовским иеродиаконом Дамаскиным, читается в упомянутой нами рукописи ЯИХМЗ под №15357 на лл. 59-137 об. Он сохранился в единственном известном сегодня списке[12]. На титульном листе выведено «Описание Святыя горы Афон». Запись на л. 59 гласит: «Списася и напечатася при тишайшей державе благочестивейшаго и высочайшаго господаря и игемона всея Унгровлахии господина господина Ионна Константина Вассарава воеводы обетовася же преосвященнейшему митрополиту унгровлахийскому господину господину Феодосию тщанием и трудами изящнейшаго доктора господина Иоанна Комнина.// Да дается туне (в дар) благочестивым душевнаго его ради спасения» (Προσκυνητάριον 1701, с. 1, титул).

Далее следует *посвящение*, адресованное главе митрополии – господину Феодосию (от имени Иоанна Комнина Моливда), и его же *короткое предисловие*: «Преосвященнейшему и Богом избранному митрополиту святейшия митрополии Унгровалахийския и экзарху плагинов[13] Господину, Господину Феодосию, благоговейнейшему моему о Христе отцу и владыце, благоговейное поклонение» (л. 60). Заканчивается это предисловие записью: «Приими убо сию ваше преосвященство отчески же и благоговейно, не ко умалению приносящаго, но к достоинству благоговейных, о них же повествует (л. 62) монастырех, и к моему о вашем преосвященстве благоразумное и благоговейное взирающее усердию, воздающее мне священныя своя к Богу молитвы же и благословение. В Букуресте 1701, майа. Вашего Богоизбранного преосвященства благоговейный и во всех Иоанн Комнин, доктор».

За этим следует *второе предисловие* Иоанна Комнина, которое имеет заголовок «К любящему тишину читателю». Оно начинается словами: «Наземный рай аще хощешь получити, поиди на Святую гору, и имашь ся удивити» (л. 62 об.).

На л. 67 об. славянского перевода вновь упоминается имя Константина Брынковяну в несколько странной форме: «господина Иоанна Константина Вассарава[14] воеводы *врагкована*». Говорится о ктиторской деятельности, которой славился род Бассарабов: «Понеже пресветлость его явися в настоящая времена велий предстатель и помощник тоя же Горы, яко же и иных премногих церквей и монастырей. Помогая оным присно // милостынями богатодароватыми, и возращая оныя в величество зданиями великолепными же и потребными, и украшающа оныя украшениями мощей святых многоценными...в память вечную его высокости, в похвалу же и славу великоявнейшаго рода древнейших Вассаравов, и здателей святыя и Богохранимыя сея горы Афонския, пресветлых, сиречь, прародителей его высокости»[15].

Обращает на себя внимание выражение «воевода врагкован», в котором, благодаря первоисточнику, можно увидеть искажение греческого Βραγκοβάνου: κυρίου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Βασσαράβα Βοεβόνδα τοῦ Βραγκοβάνου (Προσκυνητάριον 1701, 16). В этой нелепой ошибке содержится, между тем, исключительно важная информация, касающаяся времени появления оригинала греческого текста – не ранее 1688 года, времени вступления на престол Константина Брынковяну.

Таким образом рассматриваемый текст переносит нас в эпоху валашского господаря Константина Брынковяну, богатую поворотными событиями – принятием в русское подданство

[12] Русским читателям XIX в. текст был известен по публикации архим. Леонида (Кавелина) 1883 г., но эта публикация полна неточностей, поскольку повторяет ошибки писавшего.

[13] Плагинов (греч. πλαγινῶν, род. п. мн. ч. от πλαγινός (πλαΐνός), боковой, рядом лежащий, прилегающий, соседний; ср. лат. plaga, ae, страна, область, округ). Буквально означает: «экзарху сопредельных областей Феодосию».

[14] В греческой огласовке через написание греческой β («беты») имя династии правителей княжества Валахия передано как Вассарава, что соответствует греч. Βασσαράβας (рум. Basarabilor) – Басараб, Басарабы.

[15] ЯИХМЗ, №15357, лл. 67об. - л. 68.

Запорожского Войска, переговорами о присоединении Молдо-Влахии к России, активностью в продвижении идеи возрождения греческой государственности. В ряду наиболее значимых фигур в «еллино-словенском» политическом и культурном диалоге второй половины XVII века возвышается личность валашского господаря, имя которого присутствует на первых листах «Проскинитария» Иоанна Комнина Моливда.

Настоящая статья, таким образом, предоставляет в руки исследователей дополнительные сведения к биографиям русского и греческого авторов и тем самым представляет ценность для истории как русского, так и новогреческого духовного просвещения и культуры конца XVII - начала XVIII вв. Прояснение отдельных чтений славянского перевода («темных мест») стало возможным после обретения летом 2015 года редкого издания Снаговской типографии.

Библиография

Pantos 2007: D. Pantos, Ιωάννης-Ιερόθεος Κομνηνός μητροπολίτης Δρύστρας (1657-1719): βίος - εκκλησιαστική δράση - συγγραφικό έργο (in Greek). National and Kapodistrian University of Athens. 2007 doi:10.12681/eadd/22408.

Προσκυνητάριον 1701: Προσκυνητάριον τοῦ ἁγίου ὄρους τοῦ Ἄθωνος. Συγγραφὲν μὲν καὶ τυπωθέν, ἐπὶ τῆς γαληνοτάτης ἡγεμονίας τοῦ εὐσεβεστάτου ἐκλαμπροτάτου καὶ ὑψηλοτάτου Αὐθέντου καὶ ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας κυρίου κυρίου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Βασσαράβα Βοεβόνδα. Ἀφιερωθὲν δέ, τῷ πανιερωτάτῳ Μητροπολίτῃ Οὐγγροβλαχίας κυρίῳ κυρίῳ Θεοδοσίῳ. Σπουδῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ ἐξοχωτάτου ἰατροῦ κυρίου Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ. Ἵνα δίδωται χάρισμα τοῖς εὐσεβέσι διὰ ψυχικὴν αὐτοῦ σωτηρίαν. Τύποις Ἀνθίμου Ἱερομονάχου τοῦ ἐξ Ἰβηρίας. Ἐν τῇ μονῇ τοῦ Συναγώβου. ,αψα ' (1701) [Бухарест, 1701].

Strempel 1997: G. Strempel, Antim Ivireanul (Bucureşti: Ed. Academiei Române 1997).

Исаченко 2015: Т.А. Исаченко, «Краткое повествование, чем разнствует Святая Гора Афон от нашего Соловецкого монастыря, и чем разнствуют монастыри Святой Горы от обители Соловецкой» иеродиакона Чудова монастыря Дамаскина (†1705). Из афонского дневника иконописца Анатолия Морозова (1998-1999): приложение / подгот. Т.А. Исаченко; Рос. гос. б-ка (Москва: РФК Имидж Лаб 2015).

Исаченко 2016: Т.А. Исаченко, Посещение Святой Горы Афон чудовским иеродиаконом Дамаскином и его забытое «сказание» о святынях Афона и Руси. «Афон и славянский мир». Сборник докладов III Международной конференции (Киев, 21-23 мая 2015 г.) (Санкт-Петербург 2015), 316-333.

Колбасова 2002: Т.В. Колбасова, Иконография архиепископа Ростовского и Ярославского Арсения (Верещагина) *http://www1.rostmuseum.ru/publication/historyCulture/2002/kolbasova01.html(*2002)

Коляда 2015: Е.И. Коляда, Сравнение святой Афонской Горы с Соловецким монастырем / на основании письменных свидетельств XX-XXI вв. В: Т.А. Исаченко, Чудовской иеродиакон Дамаскин и его «Краткое повествование о Святой Афонской горе и о Соловецком монастыре» (Москва 2014), 29-46.

Куйкина, Пяттоева, Исаченко 2015: Е.С. Куйкина, И.Т. Пяттоева, Т.А. Исаченко, Редкое издание Снаговской типографии Антима Иверяну с рисунками Афонской горы в собрании книг Ростовского Архиепископа Арсения (Верещагина). Сборник статей и материалов всероссийской научной конференции с международным участием (Барнаул 2015), 119-125.

Леонид 1883: Леонид (Кавелин), архим., Афонская гора и Соловецкий монастырь: Труды чудовского иеродиакона Дамаскина (1701-1706) (Санкт-Петербург 1883), (ПДПИ, вып. 43), III-X.

ППС 1903: Православный палестинский сборник, том XIX, вып. 2 (Санкт-Петербург 1903) https://books.google.ru/books?id=pyf4BQAAQBAJ&pg=PA128&lpg=PA128&dq.

Семёнова 2001: Л.Е. Семёнова, Антим Ивиряну. В: Православная энциклопедия, т. 2 (Москва 2001), 488-489.

Ястребов 2014: А.О. Ястребов, Венецианский след в жизненном пути Палладия Роговского. В: Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. I: Богословие. Философия, вып. 4 (Москва 2014), 9-28.

Proschinitarul Sfântului Munte Athos de Ioan Comnenul Molivda în traducerea slavonă a ierodiaconului Damaschin (1701)

Cuvinte-cheie: Moldovlahia, tipografia de la Snagov, Antim Ivireanul, Muntele Athos, Ioan Comnenul, Proschinitar.

Rezumat: Articolul se referă la o lucrare mai puţin cunoscută, dedicată descrierii mănăstirilor de pe Muntele Athos – *Proschinitarul Sfântului Munte Athos*. La apariţia ei au contribuit personalităţi marcante din a doua jumătate a

sec. XVII: domnitorul Munteniei Constantin Brâncoveanu, alcătuitorul textului *Proschinitarul*-ui în limba greacă – Ioan Comnenul Molivda, cărturar şi posibil descendent al dinastiei Comnenilor; Antim Ivireanul, tipograf, gravor, personalitate religioasă şi politică a Munteniei, fondatorul tipografiilor în Snagov şi Târgovişte. De asemenea, este elucidată istoria apariţiei traducerii acestei lucrări în limba slavonă, realizată de ierodiaconul Damaschin de la mânăstirea Ciudov din Moscova, în anul 1701.

“Proskynitarion of the Holy Mountain Athos” by John Komnenos Molivd in Slavonic translation by hierodeacon Damaskin (1701)

Keywords: Principalities of Moldavia and Wallachia, Snagov Printing House, Anthim the Iberian, Mount Athos, John Komnenos, Proskynitarion.

Abstract: This article focuses on the little-known work devoted to the description of the Athos monasteries – “Proskynitarion of the Holy Mountain Athos”. This work was published due to outstanding personalities of the second half of the 17th century: Prince of Wallachia Constantin Brâncoveanu, the author of the Greek text of the “Proskynitarion” – John Komnenos Molivd, a scribe and probable descendant of the Comnenus dynasty, and Anthim the Iberian – known educator and Metropolitan of Wallachia, painter, the founder of the printing press in Snagov and Targovişte. Equally important is the history of the emergence of the Slavic text of the “Proskynitarion” performed by the hierodeacon of the Chudov Monastery in Moscow Damaskin in 1701.

15.02.2016

Евгения Куйкина, Петрозаводский государственный университет, пр-т Ленина, 33, 185910, Петрозаводск, Республика Карелия, Россия, e-mail: egene@list.ru

ИЗ ИСТОРИИ ФОРТИФИКАЦИИ И КАРТОГРАФИРОВАНИЯ БЕССАРАБИИ И МОЛДОВЫ: работы Ф. Кауффера 1793-1797 годов

Игорь Сапожников

Ключевые слова: Османская империя, Молдавское княжество, 1793-1797 гг., крепости, инженер Ф. Кауффер, реконструкция.

Имя Франсуа Кауффера (François Kauffer; 1751 г. Мец, Лотарингия – 22.02.1801 г. Пера, Константинополь) около 25-20 лет назад было известно лишь узкому кругу специалистов по истории картографии, пока Фредерик Хитцель не написал его биографию. В ней подробнее всего освещен период работы Ф. Кауффера секретарем у французского аристократа, графа Огюста де Шуазёля-Гуфье (1752-1817 гг.) во время пребывания того в Оттоманской империи: в 1776 г. во время поездки в Грецию и в 1784-1793 гг. на посту посла Франции (Hitzel 1994; Hitzel 1998).

Здесь же будут приведены только те факты из его жизни, которые так или иначе касаются темы статьи. Родился он в немецкой семье, происходящей из Пьемонта[1], окончил школу в Меце, но непонятно, было ли у него специальное инженерное образование. Так или иначе, известно, что Ф. Кауффер «получил отличную подготовку и имел очень хорошие знания по математике, особенно геометрии, и умел на удивление хорошо снимать и делать карты и планы, с одинаковой легкостью управляясь карандашом, пером и кистью». В самом конце 1792 г., накануне эмиграции О. Шуазеля-Гуффье в Российскую империю, Ф. Кауффер лишился работы в Константинополе и 3 марта 1793 г. был взят на турецкую службу, которая состояла из двух этапов – свободного (невоенного) инженера, а с 1798 г. – картографа султана Селима III. Надо сказать, что в 1792 г. Порта решила использовать опыт двух английских инженеров и офицеров – Джорджа Фредерика Кехлера (1758-1800 гг.) и Джона Спенсера Смита (1769-1845 гг.), на которых была возложена ответственность за план обороны новых границ с Российской империей в Причерноморье и ремонт крепости Измаил. Что касается Ф. Кауффера, то его взяли на должность инженера (mühendis) с месячным окладом в 500 пиастров (плюс еще 100 пиастров на переводчика Антуана Батусса) и определили в подчинение к распорядителю работ (бину эмини) в Бендерской крепости Хасану-аге. Им было поручено обеспечить восстановление стен, пострадавших во время последней войны. Выехав в начале апреля из Константинополя, они осмотрели другие османские крепости Бессарабии, в частности Аккерман, с целью получить работы в нем в виде следующего заказа от Порты. После завершения весной 1795 г. реконструкции в Бендерах Ф. Кауффер был «направлен в Измаил..., чтобы обеспечить строительство нового форта в Килие» (Hitzel 2000).

Позже разные ученые изучали деятельность Ф. Кауффера по картированию Троады Гомера и классических памятников Греции, Константинополя, черноморских проливов (Hofmann 2004; Pedley 2012), о. Корфу (в 1799 г.) и других местностей (Frumin 2011), но его достижениям на ниве фортификации не уделялось должного внимания.

На рубеже XIX-XX вв. появились первые работы с упоминаниями деятельности Ф. Кауффера в Северо-Западном Причерноморье, которые сопровождались публикациями или описаниями проектов и планов крепостей. В некоторых из них сообщалось, что удалось «открыть имя одного из строителей Аккерманской крепости, а точнее – ее второй бастионной линии» (Şlapac 1998; Шлапак 2001, 69-70). Тогда же автор этих строк вместе с И.В. Бруяко поставили эту «сенсацию» под сомнение, доказав, что «строительство» Аккермана в 1790-х годах ограничилось в основном

[1] Есть упоминание о том, что известный немецкий картограф из Аугсбурга Михаель Кауффер (1685-1727 гг.) был ему дальним родственником (Ritter 2010, 37, 45).

ремонтами старых стен и насыпью валганга (Бруяко, Сапожников 2000, 451). Несколько лет спустя подобные публикации стали обычными, причем речь в них шла уже и о строительстве крепости в Килие, и о масштабных фортификационных работах того же времени в Бендерах и Измаиле (Şlapac 2004; Ostapchuk, Bilyayeva 2009; Шлапак 2005-2009; Красножон 2012; Крепость 2016; и др.).

Из работ последних лет для разработки темы особенно интересными оказались три статьи: 1. Очерк о Ф. Кауффере с использованием ряда опубликованных документов, в частности российского Генерального консульства в Яссах (Şlapac 2008; См. также: Шлапак 2006); 2. Работа, в которой Митя Фрумин опубликовал неполный перечень карт и планов Ф. Кауффера, хранящихся сейчас в Москве (в Российском государственном военно-историческом архиве – далее РГВИА), а также попытался решить вопрос о том, когда и каким образом это собрание попало в Санкт-Петербург (Frumin 2011); 3. Статья Оя Шенурт на базе османских документов (Şenyurt 2013), посвященная службе при султане Селиме III двух французских инженеров – Ф. Кауффера и Жозефа Габриеля Монье (Joseph Gabriel Monnier; 1745-1818 гг.) (см.: Paviot 1982).

Исходя из сказанного, в данной работе будут проанализированы опубликованные письменные источники о деятельности Ф. Кауффера в Днестровско-Пруто-Дунайском междуречье в области картографии и фортификации (прил. 1), значительная часть которых была использована нашими предшественниками. Кроме того, автор представил более полный список хранящихся в РГВИА рукописных работ инженера, относящихся к этому (прил. 2) и другим регионам (прил. 3).

Известно, что Селим III во время своего правления (1789-1807 гг.) стремился к проведению широких государственных (в том числе и военных) реформ. Однако сначала этому препятствовала российско-турецкая война 1787-1791 гг. Вскоре после ее окончания сначала второй, а потом и третий разделы Речи Посполитой (23.01.1793 и 24.10.1795 гг.), а главное – стремление Российской империи продолжать экспансию к Босфору заставили султана выделить крупные средства на укрепление границ. В литературе есть лишь отрывочные данные о том, что «Порта приступила к реконструкции Бендерской, Аккерманской, Измаильской и других крепостей на Дунае и Днестре, сооружению мостов и продовольственных складов, строительству военных судов на Дунае... по планам, разработанными английским генералом Келлером и французом бароном Брентано» (второго иногда называют «шведским бароном на французской службе») (Очерки 1987, 366).

Здесь возникает вопрос, когда именно турки приступили к работам на этих крепостях? По М. Шлапак, в Аккермане их провели в 1793 г. (Шлапак 2001, 69-70, 192). А.В. Красножон выделил их в 9-й строительный период, выполненный летом-осенью 1794 г. (Красножон 2015, 88), хотя сам же ранее писал, что Ф. Кауффер работал в этой крепости в 1793-1797 гг. По его же мнению, V-й этап «модернизации Бендерской крепости под руководством французских инженеров» имел место в октябре 1791 – августе 1794 гг. (Красножон 2011, 250), хотя любому историку с образованием должно быть известно, что по XI-й статье Ясского мирного договора российские войска вышли из Бендер лишь к 15 мая 1792 г.

Для понимания общей ситуации напомню, как оценивал некоторые из крепостей Бессарабии еще один французский инженер, А.Ж. де Лафитт-Клаве, в 1887 г. Об Измаиле он написал: «Город этот при состоянии, в котором находятся ныне его укрепления, начатые уже за десять лет [тому назад], не способен к большому сопротивлению как со стороны поля, так и со стороны реки, впрочем, он может быть хорошо укреплен». Вторая крепость получила уничижительную характеристику: «Аккерман... есть город, обнесенный двойной каменной оградой со рвом и зубцами по турецкому обычаю. Он имеет от 300 до 400 туазов длины и 200 ширины. С северной и восточной стороны он обращен к реке, которой крутой и неровный внизу берег возвышается от 25 до 30 футов. Днестр или озеро образуют на северной части большой залив, делающий половину ограды сего города неприступной; остальная же часть весьма худо защищена и не может сопротивляться первым пушечным выстрелам. В нем находится древний замок, окруженный с боков 4 или 5 маленькими покрытыми башнями и служащий крепостцою,

также несколько табиасов или батарей, рассеянных по разным местам наудачу и выстроенных с саппами или амбразурами из плетня...» (Сапожников 1999, 46, 51). Как видим, А.Ж. де Лафитт-Клаве посчитал Измаильскую крепость годной для перестройки, а в Аккерманской не увидел никаких перспектив.

Возможно, отчасти и поэтому в 1790-1791 гг. российское командование отдало приказы М.И. Кутузову о «необходимости разрушения крепостей Аккермана, Килии и Измаила», выполненные частично из-за недостатка рабочей силы (Кутузов 1950, 123, 126, 129). Что касается Бендер, то по ним существует «План и профили разрушения Бендерской крепости, подорванной минами апреля с 22 по 6 августа 1790 года», согласно которому на разрушение каменных укреплений было израсходовано 2858 пудов пороха (Şlapac 2004, 147).

Так или иначе, 8 апреля 1793 г. в переписке российских официальных лиц впервые появляется имя Ф. Кауффера в связи с предметом нашего исследования (док. 1). Важно, что автор письма А.В. Суворов попросил И.М. де Рибаса откомандировать для контактов с ним в Бендерах офицера-иностранца, владеющего французским языком.

Важная информация есть в письме М.И. Кутузова от 2 июля 1793 г. из Ясс, где он был проездом в Константинополь как новый посланник в Османской империи. В нем идет речь о том, что Ф. Кауффер уже начал поставлять разведывательные данные через некого Александра Изворова, в которых имелись сведения о начале реконструкции Бендерской крепости, сооружении палисадов вокруг Измаильских укреплений, а также о почти полном отсутствии в них артиллерии и незначительных гарнизонах. Посол был рад такому повороту событий и даже надеялся, что француз еще больше вкрадется в доверие турок (док. 2).

Следует иметь в виду, что основная внешнеполитическая интрига 1793-1794 гг. заключалась в том, что российский консул в Яссах И.И. Северин преувеличивал готовность Порты к войне, в то время как поверенный в делах в Константинополе А.С. Хвостов и сам посол М.И. Кутузов успокаивали руководство и генералитет своей империи тем, что турки не решаться на войну до окончания работ на своих приграничных крепостях и если к этому не приложит руку республиканская Франция. Так, 5 января 1794 г. М.И. Кутузов написал командующему российскими войсками, расположенными на границе с Турцией и Польшей, генерал-аншефу Ю.В. Долгорукову: «Наш генеральный консул в Молдавии г-н Северин слишком поспешил Вас потревожить откровенным его известием, будто бы Порта Оттоманская намерена чрез три месяца объявить России войну. Я, живущий в столице, ничего такого не примечаю, чтобы предзнаменовало столь скорый разрыв. Напротив того, по мнению моему, кажется, и внутреннее ее состояние, колеблющееся различными мятежами, и общее положение европейских дел не дозволят ей дойти до крайности, наипаче в такое время, что мы знатно противу Порты усилились приобретением части Польши. Пограничные ее крепости не приведены еще в оборонительное состояние, да и торжественные обоюдные посольства не прибудут еще чрез три месяца к границе, где возвратная размена должна учиниться» (Кутузов 1950, 291, 312, 328; см. также: док. 4 и 6).

Подчеркну, что основное место среди отобранных документов занимает переписка, относящаяся к ходу работ на крепостях и их оборонительному состоянию. Наш персонаж упоминается в ней далеко не всегда хотя бы потому, что он был ценным, но не единственным информатором (док. 11, 13, 14). Особую роль в добыче таких данных играли упомянутые И.И. Северин и А.С. Хвостов (док. 1-3, 7). К этим сведениям мы обратимся при анализе работ на отдельных крепостях, а сейчас вернемся к Ф. Кауфферу.

В январе 1794 г. в Константинополе состоялась встреча инженера с М.И. Кутузовым, о результатах которой посол сообщил лично графу П.А. Зубову – Екатеринославскому и Таврическому генерал-губернатору, генерал-директору над фортификациями и генерал-фельдцейхмейстеру. Из письма следует, что в то время у Ф. Кауффера был контракт с турками на два года с окладом 500 пиастров в месяц, и он делал модели крепостей для султана за дополнительное вознаграждение. Агент имел также доступ к архиву посольства Франции или какой-то его части («бумагам шуазелевым»), из которых уже начал пере-

давать «нужные чертежи» М.И. Кутузову, а остальные, если останется в Турции, обещал предоставить ему же в будущем «для доставления прямо ее императорскому величеству» (док. 8).

Следующий документ с упоминанием нашего героя был написан более чем через год после встречи в Константинополе (19 апреля 1795 г.). Он касается урезания финансирования на фортификацию в дельте Дуная из-за недостатка средств и отказе от услуг Д.Ф. Кехлера. В итоге турки решили построить укрепления в Килие, Тульче и еще в каких-то четырех местах, поручив выполнение этой задачи Ф. Кауфферу (док. 9).

А теперь упомянем путевые записки сардинского посла в Российской империи, барона дела-Турбиа, который в 1796 г., давая краткие характеристики «вновьпостроенным» Бендерской и Аккерманской крепостям, прямо назвал Ф. Кауффера их строителем. Впрочем, к его словам следует относиться осторожно хотя бы потому, что вторую из них он оценил как гораздо более сильную, чем первую (док. 10).

Важно, что через два года после этого внешнеполитическая ситуация резко изменилась, так как 23 декабря 1798 г. в Константинополе представители Порты Оттоманской и Российской империи подписали союзный договор, оформивший вступление первой из них в антифранцузскую коалицию. Понятно, что с этого момента для обеих империй усиление приграничных крепостей стало не столь актуально.

Именно к этому краткосрочному периоду потепления российско-турецких отношений относится следующий известный нам эпизод из биографии Ф. Кауффера, относящийся к лету 1799 г. Речь идет о донесении посланника в Константинополе В.С. Томары вице-канцлеру Ф.В. Ростопчину, опубликованному М. Фрумином (док. 15). В нем сообщается о том, что Э. Ф. Кауффер в обмен на годовой пенсион в 3000 пиастров пообещал готовить и высылать частями (до весны 1800 г.) планы, список которых на французском языке прилагался. При этом В.С. Томара намекнул, что императору Павлу I лично известно имя Ф. Кауффера, который уже получил российский офицерский чин и изъявлял желание после ухода с турецкой службы перейти на российскую.

Показательно, что посланник планировал передавать полученные планы адмиралу флота графу Г.Г. Кушелеву, через которого шли почти все распоряжения Павла I по морской части. Известно, что этот адмирал собирал морские карты. Хотя М. Фрумин увязал переговоры о передаче документов со Средиземноморским походом российской эскадры под руководством адмирала Ф.Ф.Ушакова, имевшим место с 13 августа 1798 г. по 31 декабря 1799 г. (Frumin 2011, 98-99), в «Списке общих и специальных карт, которые находятся в портфелях Ф. Кауффера – инженера на службе Порты Оттоманской с 1792 г., снятых, исправленных и преумноженных во ходе его путешествий» преобладают планы берегов Черного моря (док. 15). К сожалению, анализ этого источника осложнен тем, что М. Фрумину не удалось прочитать его полностью. Правда, даже это не помешало поставить под сомнение авторство Ф. Кауффера для большинства из названных в нем документов.

Во-первых, один из них (док. 15, поз. 24), согласно списку, был написан известным астрономом и дипломатом Пьером Жозефом де Бошамом (Pierre Joseph Beauchamp; 1752-1801 гг.) в Персии. Что касается других планов, то у нас нет никаких данных о визитах Ф. Кауффера в Суджук Кале, Анапу, Геленджик, Синоп и Амассеру, хотя в портах западного побережья Черного моря (Варна, Бургас и др.) он был не один раз проездом из Константинополя в Молдову и Бессарабию и обратно (прил. 3.5). В то же время в РФ хранится серия планов и описаний всех названных крепостей и портов Южного и Восточного Причерноморья А.Ж. де Лафитта-Клаве 1784 года[2].

Таким образом, можно сделать вывод, что обещанная передача документов состоялась до смерти Ф. Кауффера в 1801 г. и торговал он не только своими, но и чужими материалами. Кстати говоря, эти факты объяснили, наконец, появление в РГВИА тех карт, планов, проектов и описаний А.Ж. де Лафитта-Клаве 1784-1788 гг., которых нет даже в копиях в ар-

[2] РГВИА, Ф. 450, оп. 1, д. 424-425, 503-505; Ф. 846, оп. 16, д. 23557-23559, 23562-23563; и др.

хивах ни Франции, ни Турции (Сапожников 2001-2002)[3].

Для характеристики морального облика этого российского агента приведу факт, отысканный М. Фрумином в том же архиве. Так, в письме рубежа 1797-1798 гг. на французском языке в Исполнительную Директорию Франции анонимный автор описал оборонное состояние крепости Аккерман (Frumin 2011, 99). Понятно, что им мог быть только Ф. Кауффер, который оказался как минимум двойным агентом, но пикантности ситуации придает то, что копия письма оказалась и в Санкт-Петербурге! Интересно было бы узнать, кто его туда переправил, но я не удивлюсь, если это сделал сам персонаж этой статьи.

Возвращаясь к Северо-Западному Причерноморью, попробуем установить, сколько раз и когда побывал в нем Ф. Кауффер. Выше упоминалось о том, что он поступил на турецкую службу в марте 1793 г. и должен был прибыть в Бендеры в начале лета 1793 г. (док. 1), так как до 2 июля уже поставил агентурные данные (док. 2). Зиму 1793-1794 гг. он провел в Константинополе (док. 8).

О приезде в регион в 1794 году прямых данных пока нет, за исключением даты одного плана Килийской крепости (прил. 1, 4.1) и упоминания требования от Ф. Кауффера закончить укрепления Бендер и Измаила в течение лета (док. 6). Что важно, в этом же году он провел геодезические измерения в районе Босфора (прил. 3.9).

Для 1975 года опубликованных данных из РГВИА еще меньше, но в феврале 1795 г. инженер обследовал фортификацию у входа в Босфор (прил. 3.7-8), а уже в марте ему поручили проведение работ «в Тульче, Килии и в четырех местах на устье Дуная» (док. 9). Кроме этого, судя по информации Ф. Хитцеля (см. выше) и плану Бендер 1796 г. (Şlapac 2009, 29), работы велись там до весны 1795 г. И наконец, О. Шенурт сообщила, что в 1795 г. Ф. Кауффер вместе с архитектором Мимар-агой провел инспекцию крепостей региона (Şenyurt 2013, 511-512).

В 1796 году инженер проехал в Яссы, делая по пути заметки о городах, селениях, горах и реках (прил. 3.5). Тем же годом датируется два плана Измаила (прил. 2. 3.6 и 3.8), автором второго из которых М. Шлапак назвала Ф. Кауффера (Шлапак 2009, 29-30).

В конце августа – начале сентября 1797 г. из российского консульства в Яссах доложили: «Прибыл из Царьграда французский эмигрант, инженер Коуфер, который, как сказывают, имел повеление от Порты осмотреть состояние пограничных крепостей... Отправился в Хотин, а оттуда поедет в другие места по сему же предмету» (Documente 1974, 96). Австрийский консул Маркелиус 2 ноября того же года уточнил, что Яссы посетил «господин фон Кауффер, обследующий как инженер крепости по границе с Россией – Хотинскую, Аккерманскую, Измаильскую и Килийскую» (Documente 1972, 851). И это была последняя его поездка в Молдавию и Бессарабию.

Таким образом, можно заключить, что Ф. Кауффер в том или ином виде занимался фортификацией региона на протяжении всех пяти теплых сезонов с 1793 по 1797 годы включительно.

А теперь попробуем выяснить, что и когда было запланировано и выполнено, для чего более детально проанализируем документы и список карт, планов и описаний, сгруппировав данные по отдельным крепостям и местам (прил. 2 и 3). Осознавая, что в представленных источниках не хватает информации об итогах работ 1790-х гг., автор решил добавить ее в виде заключения фортификатора генерал-майора К.И. Оппермана, осмотревшего крепости региона в 1810 г. (док. 16).

Аккерман

Говоря об Аккерманской крепости, которая находилась тогда в прямой видимости с российской Аджидерской (Овидиопольской) крепости (док. 10), подчеркну, что в российской переписке того времени ей уделялось гораздо меньше внимания, чем Бендерам, Измаилу и Килие. Первое упоминание о ее ремонте сделал генеральный консул в Яссах 19 апреля

[3] Ф. Кауффер и А.Ж. де Лафитт-Клаве были знакомы и общались в Константинополе. В дневниках второго из них 1784-1788 гг. секретарь посла упомянут 10 раз, но Лафитт ничего не сказал о его картографической деятельности, и тем более о профессиональных качествах (Anoyatis-Pele 2004, 393).

1795 г.: «Даю знать, что правитель [Молдовы] получил подтвердительное повеление от Порты, дабы он положил все свои старания к исполнению всех потребностей, нужных на поправление крепостей Измаильской, Хотинской и Аккерманской, а в Бендере определено выстроить на место погоревших деревянных магазинов каменные...» (Documente 1962, 654). Уже 1 мая того же года господарь «приказал отправить в Аккерман 800 плот, считая в каждом от от 3 до 4 сот дерев... больших малых и средних. Для препровождения сего до назначенного места надобно будет до 4000 людей, и чтоб все это изготовлено было к 20 мая ныне текущего месяца; да еще дано повеление вырубить самого большого леса для крепостных палиссадов» (Documente 1962, 655-656).

По данным О. Шенурт, информация о принудительном участии в 1795 г. Валахии (Eflak) и Молдовы (Boğdan) своими людьми, материалами и средствами в строительных работах в Аккерманской, Измаильской и Бендерской крепостей и недовольстве их руководства этим бременем имеется в архивах Турции (Şenyurt 2013, 512-513).

В самом начале следующего года русский купец Е.К. Кленов видел результаты этих работ: «Будучи в Аккермане сего 1796 года январь 6-го дня обозрел я тамошнюю крепость и нашел на оной 50 амбразур, пушек же только три; от степи палисадник сделан вновь. Стена же от воды проведена каменная...» (док. 11). Но важно другое – оказывается, работы на этом не завершились, так как в том же году консул сообщил из Ясс: «Из Константинополя прибыли рабочие и каменщики в Аккерман; много снаряжения и материалов было сюда послано принцем Морузи для реконструкции этого места по новому плану» (Documente 1962, 747).

Если мы обратимся к перечню планов и проектов Аккермана (прил. 2.1), то увидим, что 1795-1796 гг. не датирован ни один из них. Почти все планы Ф. Кауффера, большинство из которых являются вариантами эскизных проектов ее реконструкции (Бруяко, Сапожников 2000; Крепость 2016, 38-55), датированы 1793 г., а один – 27 июня (прил. 2. 1. 1, 3, 8). Лишь «Записка о крепости Аккерман», опубликованная совсем недавно (Красножон, Драгомирецкий 2015, 320-326), относится к 1797 г. (прил. 2. 1.2). Однако ее появление связано не со строительством, а с упомянутой выше инспекционной поездкой Ф. Кауффера по всем крепостям региона.

Итак, ход реконструкции Аккермана оказался не таким простым, как это казалось ранее. Ее не провели ни в 1793 г. (Шлапак 2001, 69-70, 192), ни на протяжении лета-осени 1794 г. (Красножон 2015, 88), ни в 1794-1796 гг. (Ostapchuk, Bilyayeva 2009, 154). Сегодня можно говорить о 1795-1796 годах, когда вокруг крепости были установлены палисады, отремонтирована внешняя стена Карантинного двора и насыпаны участки валганга под стены Гражданского двора (Бруяко, Сапожников 2000). Сказанное подтверждается тем, что только в конце июля – начале августа 1796 г. в Аккерман (как и в Килию) было привезено 80 (или по 80 – ?) артиллерийских орудий (док. 12). Кроме того, М. Шлапак упомянула о том, что в 1800 г. были «переделаны валы и бастионы каменных стен Белгорода при помощи молдавского господаря Константина Ипсиланти» (Шлапак 2006), но, во-первых, этим информация и исчерпывается, а во-вторых, она выходит за хронологические рамки этой статьи.

Кстати, конкретная дата одного из планов (27 июня 1793 г.) подтвердила слова Ф. Хитцеля о маршруте поездки Ф. Кауффера в 1793 г. из Константинополя в Бендеры (см. выше, а также док. 1), в ходе которой он заехал в Аккерман, где провел рекогносцировки и составил несколько вариантов проектов модернизации. Впрочем, все сказанное не дает достаточных оснований, чтобы назвать Ф. Кауффера одним из строителей этой крепости.

Так или иначе, К.И. Опперман заключил, что Аккерман «не есть крепость, но каменный замок, окруженный весьма глубоким рвом» (док. 16). Как видим, А.Ж. де Лафитт-Клаве оказался прав, так как для всех более или менее грамотных специалистов того времени эта крепость была уже музейным экспонатом. Тем не менее, россияне провели в ней определенную модернизацию в 1810-1820-х гг. по проекту Е.Х. Ферстера (Бруяко, Сапожников 2000).

Бендеры

Из-за расположения крепости непосредственно на границе, любые работы по ее усилению всегда привлекали внимание российской стороны. Именно в Бендеры должен был прибыть Ф. Кауффер в начале лета 1793 г. (док. 1), а уже 2 июля М.И. Кутузов, со ссылкой на инженера, написал: «Бендеры возобновляются (держась старого плана), с некоторою прилежностью, но никогда однако же не употребляют рабочих более трех сот человек» (док. 2). В нескольких донесениях сообщалось, что работы здесь закончат к концу лета 1794 г. (док. 4, 6), но уже в январе того же года стало ясно, что этим планам не суждено сбыться (док. 7).

Одну из причин этого назвал Ф. Хитцель, сообщивший, что «зимой 1793 года слишком тонкое [каменное] покрытие на крутостях стен рухнуло при первом разливе реки. Из-за его восстановления, вызвавшего значительные задержки, планы пришлось пересмотреть». Поэтому работы были завершены весной 1795 г. (Hitzel 2000, 234-235).

О масштабности работ лета 1794 года говорит факт, о котором А.В. Суворов узнал от полкового есаула Черноморского войска Федора Черненко и изложил 5 июля в письме к П.А. Румянцеву. Речь шла о том, что многие из казаков, не ушедших ранее на Кубань, «шатаясь праздно по всем местам, переходят уже и за границу и находятся при производстве работы крепости Бендерской» (Суворов 1952, 329).

В июне 1796 г. барон де-ла-Турбиа, лично осмотревший Бендерскую крепость, записал: «Ее строитель, французский инженер Кауфер, был очень стеснен турками, которые хотели, чтобы новая крепость была возведена на том же самом основании, что и старая. Он достиг, однако, всего, что было возможно при подобных условиях, и сделал ее более способной к защите, более сжав ее, так как она была слишком раскинута вдоль реки. Северную часть ее омывают воды Днестра. Она вся из камня и даже защищена тройным палисадом. Пушки еще не установлены на местах; гарнизона всего 130 человек» (док. 10).

К августу 1796 г. в нее доставили 60 артиллерийских орудий (док. 12), а в 1797 г. «в первые дни октября месяца привезли 40 орудий, мортир и бомб с пушечными ядрами и другие боеприпасы, прибывшие из Константинополя через Галац, которые транспортировали... на более чем 90 фурах...» (Documente 1972, 852).

В целом по Бендерам наблюдается парадоксальная ситуация – факты масштабных работ налицо, но в РГВИА не выявлено пока ни одного плана или проекта, относящихся к ее реконструкции в 1790-х гг.

На счастье копия одного из них все-таки нашлась. Даже название документа говорит о многом: «План фортификации турецкой границы, Бендер на Днестре, с текущим состоянием обороны, после реконструкции в 1793, 1794, 1795 годах инженером Кауффером, прикрепленным к г-ну Шуазёлю-Гуфье, скопированный с оригинального плана после его выполнения в 1796 г.»[4] На основании этого плана и строительной надписи с литерами «BK», которые М. Шлапак расшифровала как «bâtisseur Kauffer» (строитель Кауффер), был подтвержден вывод Ф. Хитцеля, что работы в Бендерах были начаты в 1793 г. и завершены весной 1795 г. (Şlapac 2009, 29, 31). Упомянутая же датировка строительства целого ряда объектов октябрем 1791 – августом 1794 гг., базирующаяся на стенных надписях (Красножон 2011), оказалось неверной не только в части их начала, но и окончания.

Можно заметить, что между приездом Ф. Кауффера в Бендеры и началом производства работ на крепости не было перерыва. Это может означать лишь одно – к лету 1793 г. проекты ее реконструкции были не только готовы, но и утверждены в Константинополе. В свете этого замечание М.И. Кутузова о каком-то «старом плане» (док. 2) приобретает особый смысл и позволяет предположить, что либо осуществленный проект составил не Ф. Кауффер, либо его вообще не было, и турки в основном восстанавливали то, что было взорвано в 1790 г. (см. выше).

В 1810 г. К.И. Опперман дал положительную оценку состоянию Бендер: «Хотя расположение линий сей крепости мало выгодно, но по довольно хорошей профили, имеющей малоповрежденную каменную одежду (кроме

[4] План, по-видимому, выполнен на французском языке. Хранится в Бухаресте, в библиотеке Академии наук Румынии.

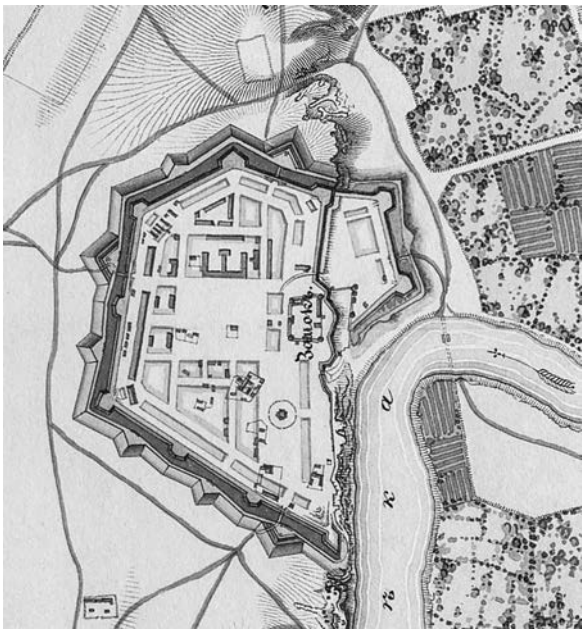

Рис. 1. План крепости Бендеры (нач. 1830-х гг.; Атлас крепостей 1830-е, 52).

нижнего укрепления, у коего эскарповые крутости земляные) при некоторых исправлениях надежно защищаема быть может, тем более, что окружная ситуация не имеет на оную вредного влияния; невыгодность же плоской фигуры сей крепости может быть без больших издержек отвращена построением нескольких отдельных больших люнетов» (док. 16; рис. 1).

Дельта Дуная

История картографирования этого района не относится к теме фортификации, но в ходе работы над этой статьей была выявлена информация о наличии небольшой серии из четырех карт, которые могли быть выполнены Ф. Кауффером. Все они хранятся в РГВИА в одном фонде и даже описи, причем одна из них датирована 1793 г., а остальные подписаны на французском языке (прил. 2. 1-4).

О том, что наш персонаж мог снять эти карты, говорит уже тот факт, что другого картографа на службе у турок в указанном районе в 1793 г. вроде бы не могло быть. Кроме этого, в списке планов 1799 г. упомянута «Карта берегов Европы…» (док. 15), название которой частично совпадает с титулом одной из наших четырех карт (прил. 2. 2.4), то есть она как минимум находилась в «портфелях Кауффера».

Но и это еще не все. 28 ноября 1811 г. военный министр Российской империи М.Б. Барклай-де-Толли получил письмо из Парижа, в котором А. Чернышев написал, что там имеется некая карта устья Дуная на русском языке. Министр сразу же поручил отыскать такую же в Санкт-Петербурге, написав в резолюции, что «Государю угодно иметь ее в оригинале». Вскоре пришел ответ из Депо карт: «…Оной карты при депо находится два экземпляра; один на российском языке, вступившиий в депо с прочими собственной коллекции государя императора с означением, что оная скопирована при морском кадетском корпусе. Другой экземпляр, с переводом от слова до слова на французском языке, доставлен в депо карт тайным советником Томарою с прочими, найденными в портфелях бывшего турецкого инженера Кауферта» (Отечественная 1905, 245-246).

Сказанное позволяет заключить, что Ф. Кауффер передал в Россию оригинал карты дельты Дуная, который, вероятнее всего, был выполнен им лично вместе с рядом других в 1793 г. и (или) в 1794 г., когда он проводил рекогносцировочные работы в Килие и ее окрестностях (см. прил. 2. 4.1) Если эти предположения окажутся верными, то перечень работ картографа нужно будет пополнить не только четырьмя картами, но и еще одним регионом. Впрочем, Ф. Кауффер подготовил в 1798 г. общую «Карту Европейской Турции, западного берега Черного моря, части Архипелага, Румелии, Болгарии, Валахии, Бессарабии, части Молдавии и Сербии», которая не опубликована (прил. 3. 3-4).

На сегодня видится только одно препятствие, чтобы признать Ф. Кауффера автором всех этих карт. Речь идет об упомянутых выше английских инженерах – Д.Ф. Кехлере и Д.С. Смите, которые занимались обороной Измаила в 1793-1794 гг.

Измаил

Прежде чем описывать работы Ф. Кауффера в этой крепости, приведем предложения А.Ж. де Лафитта-Клаве, высказанные в 1787 г.: «Можно было бы основать на высоте, лежащей к северу, по крайней мере шесть фронтов в прямой линии, потом построить с каждого бока два фронта к стороне Дуная и продол-

жить бастионную окружность, простирающуюся вдоль реки, в виде небольшого спуска. Нужно было бы также приделать впереди сей окружности на правом берегу Дуная кронверк, которого бы два фронта были прикрыты с боков и защищаемы пушками крепости. Она имела бы тогда от 17 до 18 бастионов и могла бы быть атакована только с двух мест [направлений], в которых можно бы было увеличить средства защиты, и таким образом [крепость] сделалась бы главным хранилищем припасов, непременно необходимых в этом месте для продовольствования войск» (Сапожников 1999, 46-47).

Первое документальное свидетельство о фортификационной деятельности в Измаиле в 1790-х гг. относится ко 2 июля 1793 г., когда М.И. Кутузов написал: «что же касается до Измаила, упражняются вывозкой из молдавских лесов дерева на внутренние и наружные палисады по образу турецкому» (док. 2). 15 августа того же года А.В. Суворов попросил И.И. Северина навести справки по состоянию работ в Измаильской крепости, о которых он не имел информации (док. 3).

Далее по хронологии следует почти та же корреспонденция, как и по Бендерам (Док. 4), заканчивающаяся тем, что в январе 1794 г. перспектива завершения строительства крепости Измаила в текущем году с треском провалилась (док. 7).

19 апреля 1795 г. российский консул в Яссах упомянул Измаил в перечне крепостей, взятых под крыло правителя Молдовы, а также «определил послать в Измаил три тысячи палисадов и тысячу рабочих людей» (Documente 1962, 654).

В самом начале 1796 г. Е.К. Кленов зафиксировал такую ситуацию: «12-го [января] прибыл я в Измаил и явился к Решет бею [Решид-бею], коему препоручено строение сего города. …От знакомых своих я узнал, что в Измаиле выкопано три потаенных колодязя: один внутри каменной батареи, что на берегу [в юго-западном углу крепости], и два близ валу. Вода трубами проведена из Дуная. Оные колодцы сделаны на случай осады[5]. Батарей насчитал я 18. При каждой построен каменный пороховой погреб. Своды оных толщиною в 3 аршина и покрыты черепицею. Пушек до 400 считается. А ныне налицо 146, мортир 36. Крепость совсем отделана [завершена]. Ворот всех шесть: три от Дуная и три от степи. Мосты везде подъемные на цепях» (док. 11).

Любопытно, что в 1796 г. в Константинополе Е.К. Кленов познакомился с еще одним «строителем Измаила» Хаджи лиман беем (док. 13), но больше эти люди, как и их роль в этом деле, в известных источниках не упоминаются. В статье О. Шенурт приведена цитата из письма султана Селима III 1795 г., в котором назван еще один строитель Измаильской крепости – архитектор Нуралла (Nurullah) ага, а инженер Кауффер упомянут как ответственный за остальные крепости региона (Şenyurt 2013, 513-513).

Сказанное хорошо увязывается с тем, что все 8 известных планов и проектов крепости и ее отдельных объектов Ф. Кауффера датируются 1796 (один – явно эскизный проект) и 1797 гг. (прил. 2. 3.1-3.8). То есть француз мог и, скорее всего, не имел прямого отношения к этому объекту до 1796 г. В целом же работы по модернизации Измаильской крепости имели место с 1793 по 1797 гг. включительно.

Судя по проекту кронверка Ф. Кауффера на правом берегу Дуная (прил. 2. 3.4) и его же эскизу проекта всей крепости (Шлапак 2001, рис. 30), можно сказать, что реконструкция Измаила шла в те годы в русле концепции А.Ж. де Лафитта-Клаве и, возможно, каких-то его графических наработок. Однако, она так и не была доведена до завершения, возможно, из-за улучшения российско-турецких отношений незадолго до подписания союзного договора в самом конце 1798 г.

В 1798 г. все тот же Е.К. Кленов снова побывал в Измаиле: «…Сия крепость имеет 18 батарей разных калибров, пушек 401 мортиру, 3-х пудовых 36; пороху не весьма достаточно; гарнизону налицо 800 канонер и делает учение паша трехбунчужный Махмет; при оном паше серехтарь Мустафа Бендерский, его телохранитель; в городе большая часть турок и немного греков и армян, а молдаваны живут

[5] В РГВИА хранится «Чертеж турецкого водопровода» в Измаильской крепости 1866 г. (Ф. 349, д. 10557; Колосок 1995, 66). К слову сказать, там же находится дело «Гербы и надписи на верках крепости», датированное около 1819 г. (Ф. 349, д. 1064).

за Киленскими [Килийскими] воротами по причине уменьшения крепости третьей части [на треть]» (док. 14).

Некоторые положения концепции А.Ж. де Лафитта-Клаве имеются и в заключении об Измале К.И. Оппермана, из которого мы приведем фрагмент, характеризующий его реконструкцию 1790-х годов: «Измаил по нынешнему его состоянию имеет только одно название крепости, окружность ее более 2700 сажен, и профили столь слабы, что большей частью не предохраняют от открытого приступа; а глубокие с двух сторон лощины способствуют скрытному приближению к самому гласису; брустверы тонки, низки и слишком удалены от своих эскарповых стен, которыя будучи построены из худого кирпича и в недовольную толщину, не выдерживают давления земли и во многих местах весьма повреждены; по набережной части вал столь низок, что с противолежащего острова Чатала в Турецком владении состоящего, внутренность крепости открыта; сверх того ни внутренность сия, ни самые верки недефилированы от окружающих высот; из деревянных сортий две уже совершенно обрушились, и прочие угрожают падением, все внутри крепости воинские жилые и нежилые строения (кроме некоторых каменных пороховых погребов) весьма ветхи» (док. 16; рис. 2).

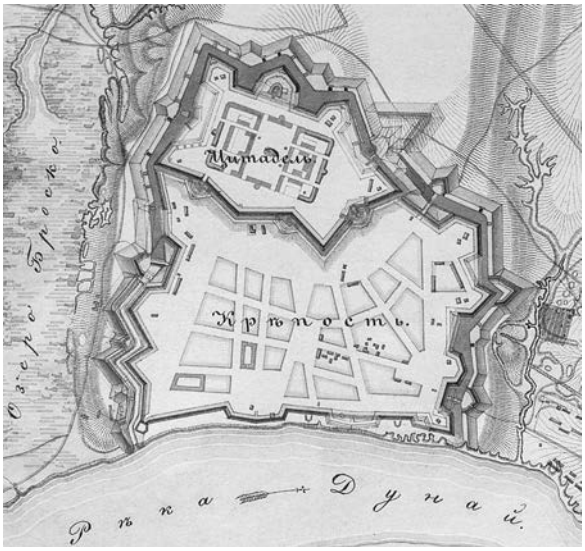

Рис. 2. План крепости Измаил (нач. 1830-х гг.; Атлас крепостей 1830-е, 54).

Килия

Хотя проект строительства новой крепости (форта) в Килие был составлен Ф. Кауффером в 1794 г. (прил. 2. 4.1), письменные источники упоминают ее в апреле 1795 г. как перспективную работу, только что порученную этому инженеру (док. 9). Тем не менее, именно в этом году ее строительство было начато, так как купец Е.К. Кленов 11 января 1796 г. записал: «проезжая через Килию, сделал я замечание, что старая крепость вся разломана и против старой третьею частию более заложена и две батареи от Дуная уже сделаны. Пушек никаких нет» (док. 11). В начале августа 1796 г. в Килию (и Аккерман) было доставлено 80 (или по 80) пушек (док. 12). В 1798 г. Е.К. Кленов увидел там следующую картину: «Оная крепость совсем отделана, а гарнизону, пушек, пороху весьма мало…» (док. 14).

Что касается остальных карт и планов Килии (прил. 2. 4.2-4), то все они не датированы, не опубликованы и не дают ничего для восстановления хода ее строительства, хотя можно сказать, что «Панорамный проспект крепости Килия» мог быть составлен Ф. Кауффером в 1797 г., во время его поездки на берега Дуная. Это предположение подтверждает донесение австрийского консула Маркелиуса, который сообщил 2 ноября 1797 г.: «От господина фон Кауффера, обследующего как инженер крепости по границе с Россией..., а также от турецкого комиссара со стороны Высокой Порты, я узнал, что строительство Килийской крепости уже полностью завершено…» (Documente 1972, 852).

Итак, строительство Килийской крепости следует отнести к 1795-1797 гг., причем верхняя дата подтверждена турецким документом. В нем говорится, что в 1797 г. Ф. Кауффер заявил о желании перейти на службу другого государства, но после повышения ему жалованья согласился закончить Килию в течение указанного года (Şenyurt 2013, 515-516). По данным М. Шлапак, которая проанализировала проект Ф. Кауффера в 1794 г. и другие материалы, после перестройки тех лет «от старого укрепления остались лишь пять каменных башен, внутренний ров и перестроенная цитадель, которая потеряла две угловые башни и ряд внутренних построек» (Шлапак 2005-2009, 429).

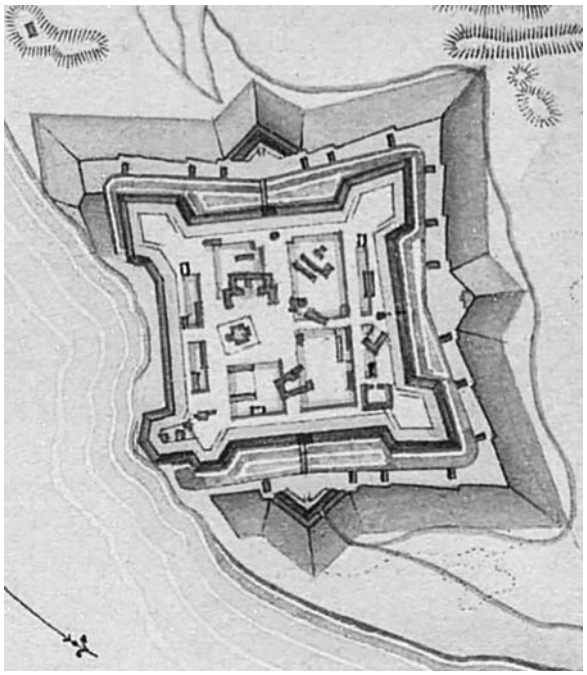

Рис. 2. План крепости Килия (нач. 1830-х гг.; Атлас крепостей 1830-е, 56).

На самом деле, если сравнить проект Килии 1794 г. с планом начала 1830-х годов, то на том оборонных объектов старой Килии сохранилось еще меньше (рис. 3). Кроме того, обращу внимание на то, что почти аналогичный проект был разработан А.Ж. де Лафиттом-Клаве в 1785 г. для форта Фанараки у входа в Босфор[6]. Хотя он не был осуществлен, Ф. Кауфер вполне мог воспользоваться им или его копией.

Несмотря на такую кардинальную перестройку крепости, в 1810 г. К.И. Опперман написал, что Килия: «так же не может быть названа крепостью, она есть четырехугольный шанец изрядной профили, жилые строения весьма ветхи» (док. 16).

Хотин

Для этой крепости имеется план Ф. Кауффера без даты, из названия которого следует, что это проект «с предложениями для ее усиления и обороны» (прил. 2. 5.1). О ремонтных работах в этом укреплении в 1795 г. есть только одно упомянутое свидетельство консула в Яссах (Documente 1962, 654). Известно также, что в начале августа 1796 г. в Хотин было доставлено 60 пушек (док. 12). Кроме того, осенью 1797 г. во время инспекционной поездки крепость еще раз посетил Ф. Кауффер (Documente 1972, 851). Таким образом, несмотря на скудность сведений, можно заключить, что какие-то работы в крепости были проведены в 1795-1796 гг., а их проект был составлен в 1793-1794 гг.

Поскольку заключение К.И. Оппермана в отношении этой крепости малоинформативно, приведу цитату из анонимной статьи, данные которой относятся примерно к 1807-1813 гг.: «Крепость Хотин лежит при Днестре на правом берегу оного. Позиция ее самая невыгодная для сильной и правильной обороны и потому в начале 1813 года Г.М. Гартингом исправлена по возможности; на ближайших вредных высотах устроены отдельные укрепления хорошей профили с палисадами, и левая сторона Днестра, для прикрытия затыльной части крепости в Подолии, также снабжена тремя отдельными полевыми укреплениями, из коих одно близ м. Жванца перекрестным огнем защищаеть брод у сего пункта через реку. Хотинская крепость имеет эскарп и контр-эскарп каменные, но глубокой и обрывистой рытвиной разделяется на две части. Профиль изрядна, некоторые части вала совсем нефланкированы, другие весьма дурно, основания фундаментов на главных линиях по полигонам слабы от того, что в разные войны были подорваны австрийцами и после опять насыпаны и исправлены. Сверх того, в 1789 году многие части сей крепости достаточно исправлены австрийскими инженерами: покрытый путь и гласис приведены в настоящую профиль и обнесены палисадами, на южной же стороне был выстроен кавальер, которой, по обратной сдаче крепости туркам, помянутыми инженерами взорван.

От Красной мечети (что на нынешнем форштате) с возвышением гор, которые постепенно увеличиваясь, командуют Хотиным, и на коих можно расположить батареи, в ближней дистанции от крепости весьма ей вредные – вся внутренность крепости открыта и подвержена рикошетным выстрелам; в отвращение чего от анфилады расположено несколько внутренних траверзов и на одном полигон на валганг насыпан, для прикрытия с тылу людей, затыльный бруствер... При экстренном вооружении Хотина в начале 1812 года срыт

[6] План хранится в департаменте карт и планов Национальной библиотеки Франции (GE C-1677-4).

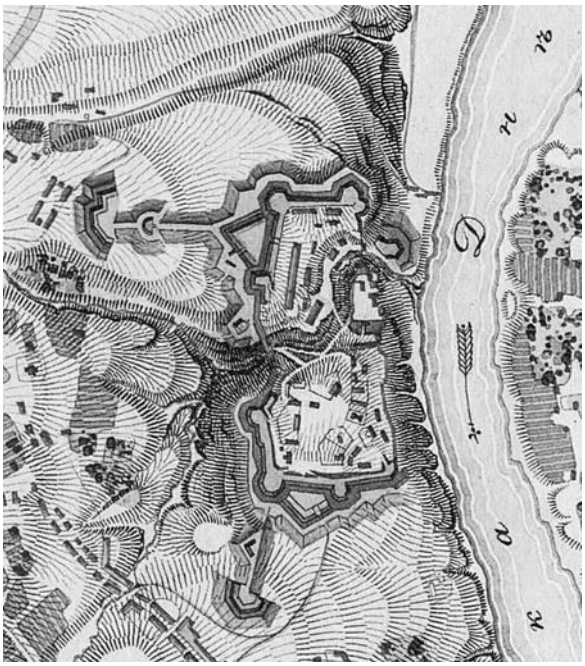

Рис. 2. План крепости Хотин (нач. 1830-х гг.; Атлас крепостей 1830-е, 62).

решраншемент, окружавшей форштат, по несоразмерной своей обширности вредный для крепости и даже могший служить неприятелю параллелью» (Некоторые военные 1816, 139-141; рис. 4).

В приведенной цитате содержится важная информация по истории этой крепости, но она, к сожалению, не дает ответа на вопрос, что конкретно реконструировали в ней по проекту Ф. Кауффера. В целом же исследования по фортификации Хотина в XVIII-XIX вв. еще только начинаются (Şlapac 2004; Шлапак 2007; Nesterov 2011).

Заключение

Итак, приведенные в статье факты и материалы позволили значительно расширить источниковую базу по истории фортификации и картографирования Бессарабии и Молдовы в конце XVIII в. и сделать целый ряд выводов.

В первую очередь, полученные нами сведения помогли внести коррективы в биографию Франсуа Кауффера, умершего от пневмонии (водянки) в Константинополе 22 февраля 1801 г. (Hitzel 2000; Şenyurt 2013, 490-491). Это и уточненные факты о его пребывании в регионе, и более полный перечень его работ, дополненный не только планами крепостей, но и картами дельты Дуная (прил. 1-3).Теперь мы можем говорить о нем не только как о шпионе Российской империи в Порте Оттоманской, но как о двойном агенте, который поставлял информацию Франции, а может быть и другим странам.

В свете новых данных стал понятнее механизм появления в Российской империи весьма объемного массива картографических и других материалов, известного ранее как «бумаги шуазелевы», а позже как «портфели Кауффера», в настоящее время хранящегося в Москве (в разных фондах РГВИА). Оказалось, что этот агент (тайно получивший офицерское звание) переправлял из Константинополя не только свои работы, но и карты, планы и рукописи других авторов – А.Ж. де Лафитта-Клаве, Трике, П.Ж. де Бошама и др. Правда, по непонятным пока причинам в эту подборку не попали труды Ж.Г. Монье и планы Бендерской крепости самого Ф. Кауффера, но не исключено, что они будут найдены в еще неописанных запасниках РГВИА.

Поскольку, как говорили древние, «о мертвых или ничего, или правду», приведем характеристику Ф. Кауффера, данную одним из его современников: «Он никогда не познал трудностей профессии инженера, но, получив покровительство и ливрею от Шуазеля, начал с копирования планов и стал главным инженером среди турок» (Hitzel 2000, 233). Написав эту статью, я подумал, что мне как бывшему военному топографу и полевику гораздо ближе личность профессионального военного инженера А.Ж. де Лафитта-Клаве (Сапожников 2001-2002). Но история как раз и интересна своей непредсказуемостью, и, несмотря ни на что, мы должны быть благодарны этому французу с уникальной судьбой, благодаря деятельности которого наши знания о прошлом Северо-Западного Причерноморья стали полнее, хотя для того чтобы их получить, необходимо приложить определенные усилия.

Возвращаясь к фортификации, подчеркну, что в этой статье удалось более или менее точно определить время строительства и модернизации основных крепостей рассматриваемого региона. В целом же этот период можно ограничить 1793-1797 годами, что является более коротким отрезком, чем по всей черноморской границе Османской империи (1792-1798 гг.; Ostapchuk, Bilyayeva 2009, 153).

Не менее важные данные получены по хронологии строительства и реконструкции отдельных крепостей, в связи с чем автор хотел бы предостеречь некоторых авторов не столько от выделения узких строительных периодов (в первую очередь, Аккерманской и Бендерской), сколько от отнесения к тому или иному из них целого перечня объектов «на глазок», без приведения должной аргументации. На мой взгляд, это можно делать лишь при наличии аутентичных исторических источников, например, путем сравнения между собой не планов и эскизов, а изображений крепостей с натуры разного времени. К сожалению, на сегодня сделать это затруднительно, так как большая часть таких материалов не только не опубликована, но даже не описана (прил. 2 и 3). Помимо этого особое значение приобретает разработка методики полевых исследований относительной хронологии тех или иных объектов фортификации с учетом многочисленных ремонтов и реконструкций.

В целом же степень изученности разных крепостей региона следует оценить как весьма неравномерную, причем наибольшее внимание на сегодня уделено Аккерману, а наименьшее – Хотину. Если дать общие оценки конструктивным особенностям каждой из этих крепостей, то Килия до 1794 и Аккерман были похожи друг на друга основными принципами планировки, а Бендеры, Измаил и Хотин оригинальны и не находят прямых аналогий в других регионах.

Приложение 1

Документы

Док. 1. Письмо А.В. Суворова И.М. де Рибасу с просьбой о присылке офицера для наблюдения за приезжающим из Константинополя архитектором
8 апреля 1793 г. Херсон (Суворов 1952, 200).

Милостивый государь мой Осип Михайлович!

Пребывающий в Константинополе поверенный в делах господин полковник и кавалер Хвостов уведомляет меня, что вскоре отправится из Константинополя некто Коуфер, архитектор, определенный Портою для построения Бендерской крепости. Я, с помянутого отзыва вашему превосходительству сообщая у сего точную копию, покорнейше прошу для означенного во оном дела, выбрать из чужестранных в Днепровском или Николаевском приморских полках по вашему благорассмотрению способного к тому офицера, коего не оставьте снабдить своею инструкциею и препроводить ко мне непродолжительно, дабы не упустить нужного случая.

Сего офицера нахожу я удобным на первой случай пребывание в Дубосаре.

Док. 2. Письмо М.И. Кутузова П.А. Зубову о состоянии пограничных турецких крепостей
2 июля 1793 г. Яссы (Кутузов 1950, 216; сокращено).

...В бытность же мою в Яссах и во время пути старался я разведывать о состоянии пограничных крепостей турецких, из которых Бендеры возобновляются (держась старого плана), с некоторою прилежностью, но никогда однако же не употребляют рабочих более трех сот человек; что же касается до Измаила, упражняются вывозкою из молдавских лесов дерева на внутренние и наружные палисады по образу турецкому.

Гарнизоны во всех крепостях весьма малы; в таком же состоянии и артиллерия всех крепостей и нет кроме малого числа пушек самого меньшего калибра, с янычарами привезенных.

Подробное и верное сведение иметь можно чрез инженера Коуфера, как преданного; он будучи при работе сих крепостей в отношении с господином Александром Восп. Изворовым; желательно только, чтобы тайна его переписки была не в руках многих, к пользе нашей и к безопасности Коуфера. Граф Шуазель описывает его человеком ловким, который может и более вкрасться в доверенность турков и быть нам полезным впредь.

Док. 3. Письмо А.В. Суворова И.И. Северину с запросом о состоянии работ в Измаильской крепости
15 августа 1793 г. Херсон (Суворов 1952, 229; отрывок).

Что принадлежит до Коуфера, то об оном извещения, письмо следующее к нему отправлено, и ответ, коль скоро будет получен, к вам верно доставлю.

Как я не имею давно известий об успехе работ, производимых при крепости Измаильской и иных, то и прошу вас доставить мне сие сведение, в каком теперь оная положении находится, равно и обо всем нужном к замечанию – не оставьте меня уведомить.

Док. 4. Реляция М.И. Кутузова Екатерине II об отношениях Турции с Францией и Англией и о внутреннем положении Турции
20 октября 1793 г. Пера (Кутузов 1950, 237; отрывок).

Касательно крепостного строения известны успехи их Вашему императорскому величеству чрез самовернейшей канал; и Бендеры, конечно, приведутся к окончанию будущего лета; Акерман укрепят наружными пристройками; укрепление в устье Дуная, сказывают, остановлено. Но всего более заботит Порту укрепление рейды Чингине Килесы. Сие место на Черном море, неподалеко от пролива Константинопольского на Румельском берегу, расстоянием от столицы около пятидесяти верст, оно удобно для десанту. Всему буду иметь верные чертежи и с промерами.

Док. 5. Письмо А.В. Суворова подполковнику М.И. Портарию в Дубоссары с просьбой сообщить о состоянии укреплений на Дунае
18 ноября 1793 г. Херсон. Секретно (Суворов 1952, 268).

Вы, милостивый государь мой, поспешили отъездом из Херсона. Я не успел с вами потрактовать о нужном деле, для чего чрез сие покорнейше прошу, как вы всегдашний способ имеете быть сведомы или наведаться от себя о укреплениях Килии, Сюнии [Сулины], гирл Дунайских, Тульчи, Исакчи, Измаила с островом Шонта и также о Галацах, Браилове и на той стороне Дуная о проектированной крепости, в 15-ти верстах от оного, как и о Мачине. Потом, что известно о Журжеве, Рущуке, Никополиусе и Турне, как и о протчих местах, в каком оные ныне состоянии и какое предприятие об оных приемлется и о всем том уведомить подробно. Сие крайне мне нужно для соображения некоторых дел; вы тем покажите услугу.

Док. 6. Реляция М.И. Кутузова Екатерине по вопросу о тарифе, о военных силах Турции и о жалобах турецкого посла в России
1794 г. января 5. Пера (Кутузов 1950, 286 и 288; отрывки).

Все вышесказанные причины достаточны, кажется, обуздать поступки Порты, которая, боясь сильного состояния России относительно взаимных пределов, и неудивительно, что делает некоторые оборонительные приготовления, а именно: от инженера Коуфера потребовано решительно, чтобы Бендеры и Измаил окончаны были работою, конечно, будущего лета, и для сего назначено потребное число рабочих. По Дунаю велено умножить магазины.

Французские купеческие суда, находящиеся в Константинополе, употреблены будут Портою для перевозки под турецким флагом в Измаил крепостной артиллерии и возвращаться будут из Дуная с пшеницею. Сие начнется, думаю, в феврале месяце, но на французском судне и при французском экипаже флаг турецкий делает ли в Черном море судно нейтральным, когда оное не купленное, а нанято для перевозки?

Док. 7. Донесение поверенного в делах в Константинополе А.С. Хвостова А. В. Суворову
5 января 1794 г. (Суворов 1950, 282).

Вследствие донесения моего, пред сим представить вашему сиятельству осмеливаюсь ведомость о морской силе турецкой, ответствуя за справедливость показания.

Имею честь донести впрочем, что Порта никакие приготовления издали начинает, все кажется по сю пору в виде том только, чтоб не казаться исплошенною; приготовления свои прикрывает тем, что будто оные нужны против Скутарского паши. Верно, однакож, сказать можно, что, не исправя пограничных крепостей, ничего не начнет, а ни Бендеры, ни Измаил и к будущей осени по всем видимостям никак поспеть не могут. Французские дела по сю пору великое втечение имеют в систему министерства турецкого.

Док. 8. Письмо М.И. Кутузова П.А. Зубову о переговорах с инженером Коуфером
19 января 1794 г. Пера (Кутузов 1950, 296-297).

Получа почтеннейшее Вашего сиятельства письмо от 17 декабря, доставил я себе случай видеться с инженером Коуфером и, вруча ему письмо от графа Шуазеля, подкреплял я требования Шуазелевы всеми пристойными способами. Давно уже Коуфер мною обласкан и, повидимому, Россию почитает новым себе отечеством. Я сим расположением пользуюсь и от времени до времени получаю от него весьма нужные чертежи (которые, думаю, к тем же шуазелевым бумагам принадлежат), и при сем случае едва у него мог вынудить обещание, что, приведя всё требуемое в порядок, вручит оное мне для доставления прямо ее императорскому величеству.

А к графу не имеет он, кажется, ни мало доброй воли, будучи им весьма недоволен и, как он сказывает, ни мало не заплачен за труды и оставлен в бедности и без внимания. Я не останусь однако же при сем первом свидании и теми или другими способами заставлю его сдержать мне слово.

Впрочем, состояние Коуфера ныне при Порте вот каково: он ангажирован на два года, имеет по 500 пиястров на месяц жалования и сверх того, будучи рукоделен, делает для султана модели многих крепостей, за которые надеется получить знатный подарок. Сие корыстолюбие и удерживает его при Порте, а потому же и говорит он мне давно, что будет бытие его России полезнее, когда останется он на некоторое время в нынешней службе и потом доставит нам полное собрание сведений по его части, в том числе, думаю, полагал он и все бумаги шуазелевы.

Касательно поведения Коуферова, не имеет он, кажется, сообщения, по крайней мере явного, с якобинцами и бывает на собраниях у всех иностранных министров, исключая моего дома, который избегать должен из скромности.

Док. 9. Из донесений Государственному Совету
19 апреля 1795 г. (Архив 1869, 1000-1001).

Читаны министерские донесения из Царьграда, ...что знатные издержки на укрепление Дуная, по плану Кехлерову, устрашили диван, а для того и велено только сделать укрепление в Тульче, Килии и в четырех местах на устье Дуная и о поручении сей работы Кауферому.

Док. 10. Из записок сардинского посла барона де-ла-Турбиа
о крепостях правого берега Днестра
Июнь 1796 г. (Письмо 1900, 18).

Я был в Бендерах, получив позволение от главнокомандующего князя Волконского. Там я видел пашу, который разрешил мне осмотреть крепость. Ее строитель, французский инженер Кауфер, был очень стеснен турками, которые хотели, чтобы новая крепость была возведена на том же

самом основании, что и старая. Он достиг, однако, всего, что было возможно при подобных условиях, и сделал ее более способной к защите, более сжав ее, так как она была слишком раскинута вдоль реки. Северную часть ее омывают воды Днестра. Она вся из камня и даже защищена тройным палиссадом. Пушки еще не установлены на местах; гарнизона всего 130 человек.

Аккерман на Днестре против Овидиполя, крепость, точно также построенная французским инженером Кауфером. Она гораздо сильнее Бендер. В виду того, что она более удалена отъ театра войны, русские, как мне это известно, в случае вторжения имеют в виду оставить ее у себя в тылу и, взяв Бендеры, хотят идти прямо на Измаил.

Док. 11. «Заграничные секретные сведения», собранные купцом Е.К. Кленовым 6-12 января 1796 г. (Бачинський 2006, 119).

Будучи в Аккермане сего 1796 года январь 6-го дня обозрел я тамошнюю крепость и нашел на оной 50 амбразур, пушек же только три; от степи палисадник сделан вновь. Стена же от воды проведена каменная...

11-го, проезжая через Килию, сделал я замечание, что старая крепость вся разломана и против старой третьею частию более заложена и две батареи от Дуная уже сделаны. Пушек никаких нет.

12-го [января] прибыл я в Измаил и явился к Решет бею [Решид-бею], коему препоручено строение сего города. ...От знакомых своих я узнал, что в Измаиле выкопано три потаенных колодязя: один внутри каменной батареи, что на берегу [в юго-западном углу крепости], и два близ валу. Вода трубами проведена из Дуная. Оные колодцы сделаны на случай осады. Батарей насчитал я 18. При каждой построен каменный пороховой погреб. Своды оных толщиною в 3 аршина и покрыты черепицею. Пушек до 400 считается. А ныне налицо 146, мортир 36. Крепость совсем отделана [завершена]. Ворот всех шесть: три от Дуная и три от степи. Мосты везде подъемные на цепях.

Док. 12. Рапорт А.В. Суворова Екатерине II о международной обстановке и необходимости активного выступления против Франции
12 августа 1796 г. Тульчин (Суворов 1950, 551; отрывок).

По заграничным известиям: в Измаильскую крепость доставлено артиллерии 232 пушки с снарядами; в Килии крепостная работа к 15-му числу нынешнего августа окончится с прибавлением 6-ти батарей, кои на устье Дуная заложены; залив Сун- нинской для свободного входа судов в море прочищен. В последних числах июля прибыло в Бендеры 60, Килию и Акерман 80, в Хотин 60 пушек. К стороне цесарцов войски при Софии умножены до 60.000; впрочем, что даглы и киржалы 2 имеют поныне над усмиряющими их турками поверхность, и Гаки паша с сими последними находится в Кимурджиских горах и что по возвращении из оных зимовать будет в Шумле.

Док. 13. Заграничные секретные сведения», собранные купцом Е.К. Кленовым декабрь 1796 г. (Бачинський 2006, 111).

В бытность мою в Царьграде познакомился я с строителем города Имаила Хаджи лиман беем, который со своей стороны обнадежил меня в своем покровительстве, отдав мне на откуп рыбные ловли и винную продажу и снабдил меня меня к пограничным начальникам одобрительными письмами.

Док. 14. Записка купца Е.К. Кленова о поездке на Дунай
1798 г. (Архив 1901, 472).

9-е. От Четала, но течению Дуная, до крепости Измаила 20 верст. Сия крепость имеет 18 батарей разных калибров, пушек 401 мортиру, 3-х пудовых 36; пороху не весьма достаточно; гарнизону налицо 800 канонер и делает учение паша трехбунчужный Махмет; при оном паше серехтарь Мустафа Бендерский, его телохранитель; в городе большая часть турок н немного греков и армян, а молдаваны живут за Киленскими [Килийскими] воротами по причине уменьшения крепости третьей части [на треть].

10-е. От Измаила, но течению Дуная, до крепости Килии 10 верст. Оная крепость совсем отделана, а гарнизону, пушек, пороху весьма мало: жителей большая часть турок, молдаван и немного греков.

Док. 15. Донесение посланника в Константинополе В.С. Томара вице-канцлеру Ф.В. Ростопчину со списком карт, которые Ф. Кауффер обещал передать до весны 1800 г.
июнь 1799 г. Пера (Frumin 2011, 97-98; сокращено).

Во исполнение Высочайшего повеления от 19 июня, объявленного мне от Вашего Сиятельства, здесь представляю записку разных планов, которые будут доставлены от меня господину адмиралу графу Кушелеву. Ни одного из оных нет средства другим образом получить, как чрез инженера Кауфера, о коем высочайшее определение Вашему Сиятельству известно. Сверх того должен донести, что за первым потребованием оказал он всю готовность служить ЕИВ и представлял только невозможность за множеством работы доставить все в записке значащия планы прежде окончания будущей зимы, ни вдвойне делать оные. Я принял его предложение, велел работать и посылать оные буду по частям к его сиятельству Графу Кушелеву. Но употребляя сего офицера таким образом, долгом почитаю представить о назначении ему годового пенсиона. Соображая оной с состоянием его; 3000 пиастров кажется мне довольно. И тогда в следствие данного ему уже чина и обещания в случае оставления службы турецкой можно будет употреблять на все по ремеслу его работы, которые впрочем и принимается он делать почитая уже себя действительно офицером службы Российской, а отнюдь не в виде одолжения посторонней Державе, и в надеянии за труды свои награждения…

Список общих и специальных карт, которые находятся в портфелях Ф. Кауффера – инженера на службе в Порты Оттоманской с 1792 г., снятых, исправленных и преумноженных во ходе его путешествий.

1. Une Carte en grand de la ville de Constantinople, levée trigonométriquement…
2. Un plan particulier de l'Arsenal et du bassin.
3. Une Carte en grand du Bosphore, ou du Canal de Constantinople….
4. Carte générale de la Mer Noire corrigée et augmentée de beaucoup de détails.
5-6. Une Carte particulière de la Cote d'Europe de […], à partir du Canal de cidessus, jusqu au Niester fl.
7. […] d'Inada.
8. […] golfe de Bourgas.
9. […] Jeny Limani Mesfevria, Varna.
10. […] Kavarna sous Ghélégna.
11. […] Karaherman […] Danube.
11. […] Karaherman […] Danube.
12. […] Kilei […] d'Ackerman.
13. […] Embouchures du Niester
14. […] d'Anapa.
15. […] Sogoudjak.

16. [...] Ghélindjik
17. [...] d'Amassera.
18. [...] ville château et Rade de Sinope.
19. [...] Roumélie.
20. [...] Dardanelles.
21. [...] Priam, Tenedos, Metelin.
22. [...]
23. [...] golfe de Macri, Rhodes.
24. La carte itinéraire et manuscrite duvoyage en Perse [...] par le Beauchamp astronome en 1781 termine 1789».

Док. 16. Суждение генерал-лейтенанта К.И. Оппермана о крепостях Бессарабии по состоянию на 1810 г.
(25 января 1816 г.; отрывки; Столетие 1902, 194-195, 199).

От самого поступления сих крепостей во владения России до нынешнего года они не мало не были исправлены, да и в сем году за неотпуском на оные суммы, сделаны были в них некоторые только самонужнейшие небольшие исправления, и они находятся в следующем состоянии.

Хотин. Тесная крепость сия лежит на покатости значительного возвышения, пересечена глубокими крутыми лощинами и окружена высокими горами; по сей причине турке имели вокруг оной обширный ретраншемент, который в военное время занимали и защищали по обыкновению своему целой армией.

Сей способ не может в не должен употреблен быть нами, и всякая крепость должна заимствовать оборону собственно от себя; но сего нельзя сказать о Хотине: вредная вокруг оного ситуация делает большие препятствия к приведению его в сильное оборонительное положение.

Впрочем как сия крепость по изрядной профили своей совершенно предохранена от открытого нападения, и тем против неприятельских набегов прикрывает находящиеся в оной казенные здания, то невовсе бесполезно будет продолжать содержание оной в нынешнем ее расположении, с добавлением всего того, что возможно здесь к лучшему закрытию оной от анфиладных и рикошетных выстрелов, и к получению внутри безопасных от бомб воинских зданий.

Бендеры. Хотя расположение линий сей крепости мало выгодно, но по довольно хорошей профили, имеющей мало поврежденную каменную одежду (кроме нижнего укрепления, у коего эскарповые крутости земляные) при некоторых исправлениях надежно защищаема быть может, тем более, что окружная ситуация не имеет на оную вредного влияния; невыгодность же плоской фигуры сей крепости может быть без больших издержек отвращена построением нескольких отдельных больших люнетов. При таковой способности Бендер к сильной защите, и по положению оных не на самой границе, но в недальнем от оной расстоянии, и на судоходной реке, крепость сия с пользою может служить для содержания главных воинских депо по нынешней у нас с турками сухопутной границе. Внутренних строений в сей крепости недостаточно, да и те в том же непрочном состоянии, как и во всех других Бессарабских крепостях, но при сей исправление старых и построении новых в надлежащем виде и известь можно получать в близком расстоянии, а лес водою по Днестру.

Аккерман. Не есть крепость, но каменный замок, окруженный весьма глубоким рвом. По недостатку в Бессарабии воинских жилых и нежилых зданий, полезно будет продолжать содержание сего замка, и построить в нем еще несколько новых каменных казарм.

Килия. Так же не может быть названа крепостью, она есть четыреугольный шанецъ изрядной профили, жилые строения весьма ветхи; шанец сей полезен для прикрытия части Дунайской флотилии.

Измаил. Сия крепость была весьма важна для турок; служила им главным плацдармом на левом берегу Дуная, прикрывала их переправу чрез сию реку в таком пункте, который ближе всехъ других к бывшей нашей по Днестру границе, содержала в повиновении бессарабских татар; и большая обширность сей крепости не была для турковъ вредною, ибо вышеозначенные предметы оной требовали многочисленнаго гарнизона, и при том у них укрепленные места защищают вообще все жители наравне с войсками; но сии виды для нас совершенно изменяются тем более, что Измаил по нынешнему его состоянию имеет только одно название крепости, окружность ее более 2700 сажен, и профили столь слабы, что большей частью не предохраняют от открытого приступа; а глубокие с двух сторон лощины способствуют скрытному приближению к самому гласису; брустверы тонки, низки и слишком удалены отсвоих эскарповых стен, которыя будучи построены из худого кирпича и в недовольную толщину, не выдерживают давления земли и во многих местах весьма повреждены; по набережной части вал столь низок, что с противолежащего острова Чатала в Турецком владении состоящего, внутренность крепости открыта; сверх того ни внутренность сия, ни самые верки недефилированы от окружающих высот; из деревянных сортий две уже совершенно обрушились, и прочие угрожают падением, все внутри крепости воинские жилые и нежилые строения (кроме некоторых каменных пороховых погребов) весьма ветхи.

Из всего вышеописанного явствует, что Измаил как по несоразмерной обширности своей и худому его разположению, так и по ветхости крепостных и внутренних строений неспособен не только выдержать осаду, но и противостоять хотя несколько сильному открытому нападению.

По моему мнению, Измаил для наших военных видов имеет совершенно излишнюю обширность: географическое его положение таково, что он для нас неудобен к содержанию больших воинских депо, по следующим причинам: 1) Крепость сия лежит на самой границе, и противный берег Дуная состоит во владении Турецком. 2) Она удалена от выгодной для нас операционной линии: так как переправясь через Дунай гораздо выше Измаила, мы отрезаем неприятельские силы, которые бы могли быть на нижней части сей реки. При том же и местность никаких не представляет выгод для переправы у Измаила, потому что по переходе на остров Чатал, надобно еще переправляться через другой широкой рукав для достижения правого дунайского берега, который совершенно командует левым.

Польза сей крепости для нас состоит в следующем: 1) Чтобы прикрыть нашу Дунайскую флотилию. 2) Чтобы иметь готовый плацдарм на случай дальних наших за Дунаем движений. 3) Чтобы лишить неприятеля лучшей для него переправы в Бессарабию. 4) Чтобы вперить как в тамошних жителях, так и в приезжающих в большом числе для торговли иностранцев должное уважение к силе Российского государства; но для сих видов не требуется столь обширная крепость, какова теперешняя, и довольно будет иметь в семместе крепость средней величины с потребными магазинами и жилыми строениями для небольшого гарнизона, и расположить оную так, чтобы имела всю удобность подкреплять нижние батареи для действия вдоль Дуная и очищения своего берега необходимые.

Сочинение проекта в таком виде по Измаилу, равно как на усиление Бендерской крепости, и на исправление в Килие и Аккермане поручено состоящему при Южной армии инженер генерал-майору Ферстеру, от которого в непродолжительном времени представлено быть имеет.

Сим генеральным о крепостях Российского государства суждением предполагается:

2. Усилить Бендеры.

4. Уменьшить Измаил.

5. Продолжать содержать в теперешнем виде без всякого распространения в линиях и в профилях: ...Хотин, Килию, Аккерман....

Приложение 2

Список рукописных карт, планов и описаний Северо-Западного Причерноморья Ф. Кауффера, хранящихся в РГВИА

(предположительное авторство отмечено *)

(Составлен по: Бендер 1905 и Бендер 1910: оп. 16, ф. 846; Колосок 1995; 1995-а; Аппарат 450; Карти і плани 2012; Frumin 2011, 106)

1. Аккерман

1. **Ф. 418, оп. 1, д. 697**. План города Аккермана. 1793 г.

2. **Ф. 450, оп. 1, д. 820**. Mémoire sur la forteresse d'Akerman / Записка о крепости Акерман. 1797 г. Объем: 4+I л.

3. **Ф. 846 оп. 16 д. 21608**. Carte topographique de la situation actuelle du château d'Ackerman et des maisons établies dans les environs dressée sur les lieux le 27 Juin 1793, conformément au firman emané de la Sublime Porte. Par Kauffer Ing. / Топографическая карта современной ситуации Аккерманского замка с домами жителей в окрестностях, составленная по указанию наместника Блистательной Порты. Составил инженер Кауффер. 27 июня 1793 г. М 30 саж. дм.

4. **Ф. 846, оп. 16, д. 21609**. Plan d'Ackerman actuel. / Общий план Аккермана. 1793 г.

5. **Ф. 846, оп. 16, д. 21610.** Plan de la forteresse d'Ackerman, Compilé par Kauffer / План крепости Аккермана. Составил Кауффер. 1793 г. М 15 саж. дм.

6. **Ф. 846, оп. 16, д. 21611.** Plan de l'état de défense de la forteresse d'Ackerman ou Bielgorod. / План расположения защитных укреплений при Аккермане или Белгороде. 1793 г.

7. **Ф. 846, оп. 16, д. 21612**. Планы Аккерманских укреплений. М 100 саж. дм. Подписал полковник Барковский (возможно, это копии с планов Ф. Кауффера).

8. **Ф. 846, оп. 16, д. 21613**. Notes sur Ackerman. Par Kauffer / Заметки об Аккермане. Автор Кауффер. 1793 г.

2. Дельта Дуная

1. **Ф. 846, оп. 16, д. 23584**. Географическая карта всех рукавов Дуная от Измаила до Черного моря. 1793 г. М 4,5 версты в дм.*

2. **Ф. 846, оп. 16, д. 23661**. Carte des bouches du Danube // Карта устьев реки Дуная.*

3. **Ф. 846, оп. 16, д. 23665**. Plan de l'embouchure de Sunni-Bogaza / План гирла Сунни-Бугаза.*

4. **Ф. 846, оп. 16, д. 23672**. Carte des côtes d'Europe de la mer Noire, pres de Kilia / Карта берегов Европы у Черного моря возле Килии.

3. Измаил

1. **Ф. 349, оп. 13, д. 10017**. План крепости Измаил. Рук. рус. 1797. (из «Собрания чертежей инженера Кауферта»).

2. **Ф. 414, оп. 1, д. 428**. Военно-топографическое описание крепости Измаил. 1797 г.*

3. **Ф. 418, оп. 1, д. 701**. План крепости Измаила, скопированный из «Собрания чертежей инженера Кауферта».

4. **Ф. 465, оп. 1, д. 28**. План части города Измаила (Проект дополнительной крепости на правом берегу Дуная). Составил инженер Кауффер. 1797 г. Фр. Без титульной подписи.

5. **Ф. 465, оп. 1, д. 30**. Plan d'une partie des fortifications... d'Ismail vers Kodaya Gucul dere / План части фортификации Измаил со стороны балки Кодая Гукул с профилем (ЮВ). Составил инженер Кауффер. 1797 г. Языки: фр. и рус.

6. **Ф. 465, оп. 1, д. 889**. План и описание крепости Измаил с обозначением секторов обстрела 1796 г.

7. **Ф. 846, оп. 16, д. 2628**. План крепости Измаила. 1797 г. (из дел Г.А. Киселева).*

8. **[**нет данных**]**. Общий план Измаильской крепости. 1796 г. (Шлапак 2001, рис. 30).*

4. Килия

1. **Ф. 349, оп. 17, д. 2291**. Частная карта старого Килийского форта и нового проекта реконструкции, представленного желтыми линиями для современного расположения. Составил инженер Кауффер. 1794 г.

2. **Ф. 846, оп. 16, д. 22021**. Plan de la forteresse de Kilia et des environs. / Карта крепости Килия и ее окрестностей. Рук. М 120 саж. дм.*

3. **Ф. 846, оп.16, д. 22022**. План крепости Килия. Составил инженер Кауффер. Без года. М 15 саж. в дм.

4. **Ф. 846, оп. 16, д. 22023**. Панорамный проспект крепости Килия. Составил инженер Кауффер.

5. Хотин

1. **Ф. 846, оп. 16, д. 22758.** Plan de Chotzin (avec des propositions pour le renforcement des défenses). Compilé par l'ingénieur Kauffer, avec des inscriptions en Turc. / План Хотина (с предложениями для его усиления и обороны). Составил инженер Кауффер. С надписями на турецком языке.

Приложение 3

Список рукописных карт, планов и описаний других регионов, выполненных Ф. Кауффером и хранящихся в РГВИА.

(Составлен по: Аппарат 450; Frumin 2011, 106)

1-2. **Ф. 434, оп. 1, д. 78-79**. Carte de l'Ile de Corfou prise sur les François par les Escadres Combinées de sa Majesté Impérial l'Empereur des Ottomans et de Sa Majesté Impérial l'Empereur de toutes les Russies. Dresseé ... par Kauffer Ing. au Service de la Subline Porte. / Карта острова Корфу, взятого у французов объединенной эскадрой оттоманского султана и ее величества российской императрицы. Составлен... инженером Кауффером на службе Блистательной Порты. 29 марта 1799 г. (оригинал и копия).

3-4. **Ф. 450, оп. 1, д. 183-184**. Carte de la Turquie d'Europe contenant la côte occidentale de la Mer Noire, la Mer de Marmara, le nord de l'Archipel, la Roumélie, La Bulgarie, la Valachie, la Bessarabie, et une partie de la Moldavie et de la Serbie, dressée en 1798 par F. Kauffer, Ingénieur cy-devant Employé aux Ponts et Chaussés de France. / Карта Европейской Турции, западного берега Черного моря, части Архипелага, Румелии, Болгарии, Валахии, Бессарабии, части Молдавии и Сербии). Составил Кауффер. 1798. Объем: 1 л. Примечания: 60х90 см; раскраска от руки; М 1:1200000; рельеф отмывкой. (Оригинал и копия, сделанная и выверенная в Депо карт).

5. **Ф. 450, оп. 1, д. 455**. Notes et distances des villes, villages, rivières et montagnes qui se trouveut sur la route de Constantinople à Jassi. Par Kauffer. **/** Топографическое описание и наименования городов, селений, гор и рек, лежащих на пути от г. Константинополя до г. Яссы. Автор Кауффер. [1796 г.]. Объем: 5 л. Опубликовано (Военно-топографическое 1822; Бережок, 2010, 150-151, рис. 6).

6. **Ф. 450, оп. 1, д. 456.** Opérations trigonométriques sur Constantinople. Par Kauffer (Таблицы тригонометрической съемки Константинополя. Автор Кауффер. Объем: 8 л.

7-8. **Ф. 450, оп. 1, д. 713-714.** Notes sur les fortifications près de l'entrée du Détroit de Constantinople (Bosphore). Par Kauffer Inj. / Заметки об оборонительных сооружениях у входа в Константино-

польский пролив (Босфор). Сост. инженер Кауффер. 28.02.1795 г. Объем: 4+I л. (Оригинал и копия).

9. **Ф. 450, оп. 1, д. 715**. Croquis au crayon de diverses opérations trigonométriques sur le canal de Constantinople et sur divers points de la mer Noire du côté d'Europe et sur quelques parties de l'intérieur de la Roumélie Par l'ing. Kauffer. / Тригонометрические кроки и описания Константинопольского пролива и Черноморского побережья Европейской Турции. Автор инженер Кауффер. 1794 г. Объем: 97 л. Примечания: 18x12см, карандаш.

10-11. **Ф. 452, оп. 1, д. 158-159**. Carte de l'Egypte sur laquelle on a désigné les postes occupés par les François au 1er 8bre dernier, extrait d'une relation du Capitane Hood en station dans l'ance d'Aboughor avec quatre vaisseaux de ligne, deux frégattes, deux avisos et un cutter pour bloquer les côtes de cette partie de l'Egypte contre les François. Fait a Constantinople le 25 8bre N.S. 1798 par Kauffer Ing. au Service de la Porte Ottomane / Карта Египта, на которой обозначены позиции, занимаемые французами 1er 8bre, на основании реляции капитана Худа, на стоянке в бухте в Абукире четырех линейных кораблей, двух фрегатов, двух шлюпок и одного куттера, чтобы блокировать берега этой части Египта против французов. Выполнена в Константинополе 25 8bre нового стиля 1798 г. инженером Кауффером на службе Блистательной Порты. (Копия и оригинал).

Библиография

Аппарат 450: Аппарат научно-справочный «Российская военная разведка по Турции». РГВИА, ф. 450. http://www.idcpublishers.com/ead/archdesc.php?faid=494rusdfaid.xml

Архив 1869: Архив Государственного Совета, т. 1: Совет в царствование императрицы Екатерины II: 1768-1796 гг. (Санкт-Петербург 1869).

Архив 1901: Архив графов Мордвиновых, т. 2 (Санкт-Петербург 1901).

Атлас 1830-е: Атлас крепостей Российской империи. Изготовлен для императора Николая I. Первая половина 1830-х гг. В: Российская государственная библиотека, Ко 101/VII-3.

Бачинський 2006: А. Бачинський, Задунайська Січ і Росія: остання чверть XVIII ст. В сб.: Чорноморська минувщина, вип. 1 (Одесса, 2006), 105-121.

Бережок 2010: Е.В. Бережок, Издания по военной топографии побережья Черного моря в книжном собрании графа Александра Григорьевича Строганова. Вісник Одеського університету, т. 15, вип. 1, 2010, 145-158.

Бруяко, Сапожников 2000: И.В. Бруяко, И.В. Сапожников, Белгород-Днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства: основные этапы истории конца XIV - начала XIX вв. Stratum plus 5, 2000, 443-451.

Военно-топографическое 1822: Военно-топографическое описание береговой дороги Черного моря, от крепости Тульчи чрез Бабадаг, Мангалию, Варну, Бургас и Мидию в Константинополь / Составленное в канцелярии генерал-квартирмейстера Главного штаба Его императорского величества из сведений, собранных Квартирместерской части полковником Берхом в 1819 году, и записок французских инженеров Лафита в 1788 и Кауфера в 1796 годах (Санкт-Петербург 1822).

Отечественная 1905: Отечественная война 1812 года. Отдел I. Переписка русских правительственных лиц и учреждений. Т. VI: Подготовка к войне в 1811 г., ноябрь (Санкт-Петербург 1905).

Карти і плани 2012: Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко: з описом картографічних джерел Інституту рукопису НБУ імені В.І. Вернадського та додатком відомостей про карти і плани з історії України в російських архівних та рукописних зібраннях (упор. А.В. Пивовар) (Київ 2012).

Каталог 1805: Каталог Военно-ученого архива Главного штаба (сост. Бендер). Т. I: Отдел I и II-го часть 1-я (Санкт-Петербург 1905).

Каталог 1910: Каталог Военно-ученого архива Главного штаба (сост. Бендер). Т. III: Отделы III, IV, VI, VII, VIII, IX и X (Санкт-Петербург 1910).

Колосок 1995: Б.В. Колосок, Розробка проекту зон охорони території фортець «Ізмаїл». Т. I. Пояснювальна записка (Київ 1995).

Колосок 1995а: Б.В. Колосок, Розробка проекту зон охорони території фортець «Ізмаїл». Т. II. Альбом планів міста Ізмаїла і фортець (Київ 1995).

Красножон 2011: А.В. Красножон, Бендерский фортификационный комплекс XVI-XVIII вв. Stratum plus 6, 2011, 221-251.

Красножон 2012: А.В. Красножон, Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре: история строительства (Кишинев 2012).

Красножон 2015: А.В. Красножон, Строительная периодизация Белгород-Днестровской крепости (XV-XVIII вв.): новые данные. Юго-Запад. Одессика: историко-краеведческий научный альманах, вып. 19, 2015, 77-91.

Красножон, Драгомирецкий 2015: А.В. Красножон, А.А. Драгомирецкий, Аккерманская крепость в контексте франко-османско-русских отношений в 1790-х годах. Stratum plus 6, 2015, 319-334.

Крепость 2016: Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях (сост. А.В. Красножон) (Кишинев 2016).

Кутузов 1950: М.И. Кутузов, Сборник документов и материалов (ред. Л.Г. Бескровный), т. 1 (Москва 1950).

Некоторые военные 1816: Некоторые военные заметки о Бессарабии. Сын отечества, часть XXXII, № XXXVI, 1816, 134-145.

Очерки 1987: Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (отв. ред. Д.М. Драгнев) (Кишинев 1987).

Письмо 1900: Письмо сардинского посла барона де-ла-Турбиа о России. 1796. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских, кн. 4, 1900, 1-18.

Сапожников 1999: И.В. Сапожников, Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов (Ильичевск 1999).

Сапожников 2001-2002: И.В. Сапожников, Миссия Лафитта-Клаве в Очаковской области и Буджаке в 1784-1789 годах. Stratum plus 5, 2001-2002, 493-502.

Столетие 1902: Столетие Военного министерства. 1802-1902: Главное инженерное управление. Ч. 1. Очерк 2: Результаты деятельности инженерного управления. Строительство и инженерные войска (сост. И.Г. Фабрициус) (Санкт-Петербург 1902).

Суворов 1952: А.В. Суворов, Документы (ред. Г.П. Мещеряков). Т. III: 1791-1798 (Москва, Ленинград 1952).

Шлапак 2001: М. Шлапак, Белгород-Днестровская крепость: исследования средневекового оборонного зодчества (Кишинев 2001).

Шлапак 2005-2009: М. Шлапак, Килийская каменная крепость. Stratum plus 6, 2005-2009, 421-429.

Шлапак 2006: М. Шлапак, Бастионная крепость Белгорода-Днестровского. В сб.: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, вип. 15 (Київ 2006), 170-175.

Шлапак 2007: М.Е. Шлапак, Бастионное укрепление города Хотин. В сб.: Проблемы теории и истории архитектуры Украины, вып. 7 (Одесса 2007), 68-74.

Anoyatis-Pele 2004: D. Anoyatis-Pele, Jornal d'un officier Francais a Constantinople en 1784-1788 (Thessalonique 2004).

Documente 1962: Documente privind istoria României. Colecţia Eudoxiu de Hurmuzaki. Rapoarte diplomatice ruse (1770-1796). Serie Noua, vol. I (Bucureşti 1962).

Documente 1972: Documente privitoare la istoria romanilor. Colecţia Eudoxiu de Hurmuzaki. Corespondenţa diplomatică şi rapoarte consulare austrice:1782-1797, vol. XIX (Bucureşti 1972).

Documente 1974: Documente privind istoria României. Colecţia Eudoxiu de Hurmuzaki. Rapoarte consulare ruse (1797-1806). Serie Noua, vol. IV (Bucureşti 1974).

Frumin 2011: M. Frumin, François Kauffer (~1751-1801): le destin d'un cartographe français au service de l'étranger. Le Monde des Cartes, № 207 (mars), 2011, 95-106.

Hitzel 1994: F. Hitzel, Un ingénieur français au service de la Sublime Porte: François Kauffer (1751?-1801). Observatoire urbain d'Istanbul. Lettre d'information, № 6 (juin), 1994, 17-24.

Hitzel 1998: F. Hitzel, Les relations franco-turques à la veille de l'expédition. La campagne d'Egypte 1798-1801. In: (éd. F. Hitzel) Mythes et réalité (Paris 1998), 43-58.

Hitzel 2000: F. Hitzel, François Kauffer (1751?-1801), ingénieur-cartographe français au service de Selim III. In: (éd. Ekmeleddin Ihsanoğlu & Feza Günergun) The seventh book of History of Science sources and researches (Istanbul 2000), 233-243.

Hofmann 2004: C. Hofmann, La Troade Homérique, ou *comment* et *pour quoi* concilier l'épopée, le terrain et la carte? Eastern Mediterranean Cartographies. Tetradia Ergasias, 25/26 (Athens 2004), 287-308.

Nesterov 2011: T. Nesterov, Aspecte controversate ale etapelor formării arhitecturii cetăţii Hotinului. In: Arta 2011: Arte vizuale (Chişinău 2011), 39-48.

Ostapchuk, Bilyayeva 2009: V. Ostapchuk, S. Bilyayeva, The Ottoman Northern Black Sea frontier at Akkerman Fortress: The view from a historical and archaeological project. In: (ed. A.C.S. Peacock) The Frontiers of the Ottoman World (Oxford, New York: 2009), 137-170.

Paviot 1982: J. Paviot, Les Voyages de Joseph Gabriel Monnier (1745-1818) Un Officier du Génie Bresson à Travers Quelques Evènements de la Fin du XVIIIe Siècle. Les Nouvelles Annales de l'Ain (Bourg-en-Brasse), № 1, 1982, 75-124.

Pedley 2012: M. Pedley, Enlightenment Cartography at the Sublime Porte: François Kauffer and the Survey of Constantinople. The Journal of Ottoman Studies, vol. XXXIX, 2012, 29-53.

Ritter 2010: M. Ritter, Der Augsburger Landkartenstecher Michael Kauffer (1685-1727). Cartographica Helvetica: Fachzeitschrift für Kartengeschichte, Band 41-42, Heft 41, 2010, 37-46.

Şenyurt 2013: O. Şenyurt, III Selim döneminde inşaat ortamini yönlendiren iki fransiz mühendis ve kale tamirleri. Tarih İncelemeleri Dergisi, vol. XXVIII, № 2, 2013, 487-521.

Şlapac 1998: M. Şlapac, Cetatea Albă: studiu de arhitectură medievală militară (Chişinău 1998).

Şlapac 2004: M.E. Şlapac, Cetaţi medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIVea - mijlocul secolului al XVIlea) (Chişinău 2004).

Şlapac 2009: M. Şlapac, Inginerul François Kauffer. In: Arta 2009: Arte vizuale (Chişinău 2009), 26-31.

Din istoria fortificării şi cartografierii Basarabiei şi Moldovei: lucrările lui Kauffer din anii 1793-1797

Cuvinte-cheie: Imperiul Otoman, Moldova, 1793-1797, fortificaţie, inginerul F. Kauffer, reconstrucţie.

Rezumat: Articolul este dedicat cartografului şi fortificatorului François Kauffer (1751-1801 гг.), care pe parcursul ultimilor nouă ani din viaţă s-a aflat în serviciul Imperiului Otoman, concomitent fiind şi agent al Imperiului Rus. A acordat o atenţie deosebită, în lucrările sale Basarabiei şi Moldovei, unde el a participat la întărirea cetăţilor Akkerman, Bender, Ismail, Chilia şi Hotin (în anii 1793-1797). La articol sunt anexate documente, listele manuscrise ale planurilor şi hărţilor, păstrate în Arhiva istorico-militară din Moscova.

Lista ilustraţiilor

Fig. 1. Planul cetăţii Bender (înc. anilor 1830; Атлас крепостей 1830-е, 52).

Fig. 2. Planul cetăţii Ismail (înc. anilor 1830; Атлас крепостей 1830-е, 54).

Fig. 2. Planul cetăţii Chilia (înc. anilor 1830; Атлас крепостей 1830-е, 56).

Fig. 2. Planul cetăţii Hotin (înc. anilor 1830; Атлас крепостей 1830-е, 62).

From the history of fortification and mapping of Bessarabia and Moldova: F. Kauffer's works in 1793-1797

Keywords: Ottoman Empire, Moldavia, 1793-1797, the fortress, engineer F. Kauffer, reconstruction.

Abstract: The article is devoted to the French cartographer and fortifier François Kauffer (1751-1801), who for the last 9 years of his life served the Ottoman Porte, but at the same time was an agent of the Russian Empire. Particular attention is given to his work in the territory of Bessarabia and Moldova, where he took part in strengthening the fortresses of Akkerman, Bender, Izmail, Kiliya, and Khotyn (in 1793-1797). The paper includes documents and lists of his manuscript maps and plans, which are stored in the Military Historical Archive (Russian Federation, Moscow).

List of illustrations:

Fig. 1. Plan of Bender Fortress (early 1830s; Атлас крепостей 1830-е, 52).

Fig. 2. Plan of Izmail Fortress (early 1830s; Атлас крепостей 1830-е, 54).

Fig. 3. Plan of Kiliya Fortress (early 1830s; Атлас крепостей 1830-е, 56).

Fig. 4. Plan of Khotyn Fortress (early 1830s; Атлас крепостей 1830-е, 62).

19.01.2016

Др. хаб. Игорь Сапожников, Институт археологии, Национальная Академия наук Украины, пр. Героев Сталинграда 12, 04210 Киев, Украина, e-mail: igors@gcn.ua

МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ КРЕПОСТЕЙ БЕССАРАБИИ (1807-1820 гг.)

Игорь Сапожников

Приди, обозри Бессарабию…
П. Шабельский (1815 г.)

К 225-летию военного инженера, историка и беллетриста А.И. Мартоса

Ключевые слова: Молдова, Бессарабия, 1807-1820 гг., крепости, военный инженер А.И. Мартос, реконструкция.

В ходе работы над историей крепостей Бессарабии и Молдовы автор пришел к выводу, что наименее исследованным периодом их изучения являются 1800-1820-е гг. Из официальных источников известно, что с момента входа сюда российских войск до 1816 г. из-за недостатка средств в этих крепостях «сделаны были… некоторые только самонужнейшие небольшие исправления»[1]. Поэтому, не имея достоверных данных и не утруждая себя их поисками, одни исследователи датируют фортификационные работы указанного периода более поздним, а другие, наоборот – более ранним временем.

Тогда же в поле зрения автора попали две анонимные части (подачи) статьи «Некоторые военные замечания о Бессарабии», ни разу не упоминавшаяся в публикациях по истории региона. Поскольку указанный труд заслуживал повторной публикации для привлечения к нему внимания современных историков и, соответственно, тщательного анализа, был предпринят целенаправленный библиографический поиск. В ходе него выяснилось, что под третьей подачей статьи стоит подпись: «Алексей Мартос» (Мартос 1816); нашлись еще две-три заметки Алексея Мартоса о Бессарабии (Мартос 1815; Мартос 1828; Мартос 1829) и его же другие забытые работы (Мартос 1818; Мартос 1829а)[2].

В данной статье предпринят анализ состояния основных крепостей Бессарабии в начале XIX в. на основе статьи А.И. Мартоса и других материалов (см. прил. 1-2). Помимо этого, значительно дополнена биография этого неординарного человека.

Алексей Иванович Мартос (12.12.1790 г., Санкт-Петербург – 25.08.1842 г., Ставрополь) – родился в семье скульптора Ивана Петровича Мартоса[3], который происходил из украинского рода, связанного с Лубенским казацким полком. Основные этапы биографии нашего героя хорошо известны. В 1806 г. он поступил в Инженерный корпус юнкером 2-го класса; в том же году начал служить в Киевской инженерной команде и в 1809 г. стал подпоручиком. Во время Русско-турецкой войны, с 1810 г., состоял при генерал-майоре И.П. Гартинге в Молдавской армии, отличился при осаде Силистрии. С осени 1812 г. находился при главнокомандующем Дунайской армией, адмирале П.В. Чичагове. Участвовал в кампании против Наполеона. В 1813-1815 гг. в чине штабс-капитана снова служил при И.П. Гартинге в Кишинёве. С начала 1816 г. – адъютант А.А. Аракчеева. С осени 1816 г. управлял Высоцкой волостью. В январе 1818 г. капитан «по инженерному корпусу» А.И. Мартос вышел в отставку «по болезни». В 1822 г. вернулся на гражданскую службу в Енисейском губернском правлении в чине надворного советника, был председателем губернского суда Енисейской губернии. В 1827-1832 гг. – прокурор Новгородской губернии. С 1837 г. – управляющий Ставропольской комиссариатской комис-

[1] См. в этом номере журнала статью И. Сапожникова, стр. 90, док. 16.

[2] Автор благодарит за помощь и консультации А.Н. Дзыговского и С.С. Аргатюка.

[3] Автор памятников Минину и Пожарскому (Москва, 1818 г.), герцогу Э.О. де Ришелье (Одесса, 1826 г.) и др.

сией. За год до смерти получил чин действительного статского советника (Лазаревский 1895; Ельницкий 1910).

В целом, карьеру А.И. Мартоса можно оценить как вполне успешную, особенно если вспомнить, что он был кавалером серебряной медали «В память Отечественной войны 1812 года», орденов Святого Владимира (4-й ст. с бантом, 1817 г.), Станислава (2-й ст., 1833 г.), Святой Анны с короной (2-й ст., 1839 г.) и Знака за 25-летнюю службу (1841 г.). Но в памяти потомков он остался как писатель, мемуарист и переводчик исторических трудов, избранный в 1821 г. членом Вольного общества любителей словесности, наук и художеств по части словесности. При жизни наибольшую популярность получила его книга «Письма о Восточной Сибири» (Мартос 1827), а после смерти – «Записки инженерного офицера Мартоса о Турецкой войне» 1806-1812 гг., рукопись которых была куплена на базаре в Ярославле (Мартос 1893). В те же годы в Украине вспомнили, что А.И. Мартос никогда не забывал своих казацких корней и написал 5-томную «Историю Малороссии», из которой были опубликованы лишь две небольшие части (Мартос 1822; Мартос 1823; Лазаревский 1895).

Возвращаясь к Бессарабии, замечу, что из примерно шестилетнего (с перерывами) пребывания А.И. Мартоса в этом крае (1809-1815 гг.) в украинских публикациях более или менее подробно описаны его посещения в 1810 г. места убийства Тимоша Хмельницкого в Сучаве и могилы гетмана И. Мазепы в греческом монастыре Галаца (Мартос 1893; Лазаревский 1895, 180, 191-192). Мы же, не вдаваясь в подробности его участия в боевых действиях 1809-1812 гг. в Валахии, Болгарии и Белоруссии, остановимся на деятельности, связанной с его описаниями Бессарабии и ее крепостей. По сути, для А.И. Мартоса она началась с 20 сентября 1810 г., после назначения адъютантом инженер-генерал-майора И.М. Гартинга, когда по роду деятельности к нему попали все письменные дела и планы военного ведомства (Мартос 1893, 337-338).

Начальник А.И. Мартоса, Иван Маркович Гартинг (1768 г., Гаага - 1831 г.) был голландецем, в 16 лет (в 1783 г.) принятым на российскую службу прапорщиком инженерного корпуса. Участвовал в осаде Очакова 1788 г., шведской войне 1789-1790 гг., второй польской войне 1794 г., итальянской кампании 1799 г. (осадах Турина, Риволи и Нови). Произведён в генерал-майоры 12.10.1799 г. Обустраивал южные крепости (с 12.11.1801 г. по 17.03.1804 г. был комендантом Херсона), а с начала войны 1806-1812 гг. стал начальником инженеров Молдавской (в 1812 г. – Дунайской) армии. После заключения Бухарестского мирного договора (16.05.1812 г.) оставался в звании военного губернатора округов, временно занятых российскими войсками. Затем И.М. Гартинг исполнял должность гражданского губернатора Бессарабии (17.06.1813-10.1817), а также командовал Дунайским инженерным округом. Согласно послужному списку, И.М. Гартинг вышел в отставку 10.09.1817 г. (Столетие 1902, 733-734). Как видим, с 1806 по 1817 гг. вся фортификация Бессарабии была в его ведении, а в подчинении служил целый ряд инженеров[4].

Прежде чем перейти к анализу материалов, заметим, что в 1810-1811 гг. часть команды И.М. Гартинга находилась за пределами региона, в частности занималась реконструкцией крепости Браилов. Кроме того, на ход работ в Килие и Измаиле однозначно повлияло то, что в Бухарестском мирном договоре была секретная статья, принятая взамен на право пользования стоянками у турецких берегов в районе Поти для российских кораблей: «... крепости Измаил и Килия, расположенные на территории, отошедшей к Российскому императорскому двору, подлежат разрушению. В этих местах впредь не разрешается возводить укрепления. К разрушению крепостей будет приступлено сразу же после обмена ратификационными грамотами. Разрушение будет продолжено и доведено до полного конца» (Кутузов 1952, 913). Она не вступила в силу, так как Порта ратифицировала договор без секретных статей, но и другая сторона не планировала выполнять ее условия. Так, главнокомандующий Дунайской армией М.И. Кутузов

[4] В 1810 г. в инженерной команде Молдавской армии состояли: подполковники Л. Мишо, И. Шадрин, И. Тимофеев; капитаны И. Цубер, И. Гульковиус, М. Герасимов, И. Гейченков, М. Клименко, А. Дебой; поручики А. Литов, Г. Чекалов 2-й, М. Алексеев 3-й, барон К. Шаумберг, В. Рязин, А. Южаков; подпоручики Ф. Криштановский, А. Мартос, Ф. Гаврилов, П. Гасницкий, С. Грибской; прапорщик П. Леонович (Столетие 1902, 743).

4 мая 1812 г. писал Александру I: «К срытию Измаила никакого срока не полагается, следовательно достаточно будет испортить один какой-нибудь бастион» (Кутузов 1952, 895; а также: 757, 892-893, 897-898 и др.).

Из источников, использованных нами в статье, наиболее ценным является упомянутая работа А.И. Мартоса (1816). Ряд подробностей содержится в его же записках (Мартос 1893). Относительно еще двух его заметок о Бессарабии, то первая из них не касается фортификации (Мартос 1828), а вторая (Мартос 1829) является фрагментом более ранней работы (Мартос 1816; прил. 1). Еще одна анонимная заметка о города Тучкове содержит ценную информацию, но ее авторство приписано А.И. Мартосу предположительно (Мартос 1815).

В статье также опубликованы отрывки из «Статистического описания Бессарабии собственно так называемой или Буджака...» 1899 г. (Статистическое 1899; прил. 2). Приведенные в нем материалы отличаются точностью, так как их собирали в 1817-1827 гг. офицеры Военно-топографической комиссии Бессарабии: С.И. Корнилович, А.Ф. Вельтман, М.Л. Фонтон де Верайон, Е.В. фон Руге и др. (Сапожников 2011, 213-214).

Кроме того, нами использованы выдержки из «Суждения о крепостях» генерал-лейтенанта К.И. Оппермана 1810 г., напечатанного в 1816 г. О крепостях Бессарабии там сказано: «Сим генеральным о крепостях Российского государства суждением предполагается: усилить Бендеры; уменьшить Измаил; продолжать содержать в теперешнем виде без всякого распространения в линиях и в профилях Хотин, Килию, Аккерман» (Сапожников, Аргатюк 2016, прил. 3). 25 мая 1811 г., то есть еще до подписания Бухарестского мира, по указу императора, все названные крепости объединили в Дунайский округ, с присвоением крепостям Бендеры и Измаил 2-го класса, Хотину, Аккерману и Килие – 3 класса (ПСЗ 1830, т. 31, 659-660). К концу 1820-х гг., после проведения реконструкций Бендеры и Измаил имели 1-й кл., а Килия и Хотин – 2-й кл.

Хотин

Крепость сдалась российским войскам 14 ноября 1806 г., и в течение более пяти лет нет никаких данных о ее перестройках или реконструкции. Впрочем, какие-то проекты на этот счет, по-видимому, имелись, так как к 1807 г. относится «План Хотинской крепости с окрестностями» за подписью И.М. Гартинга и, возможно, еще один документ – «Часть генерального плана г. Хотина»[5].

Ситуация изменилась в феврале-марте 1812 г. накануне подписания мира в Бухаресте. Напомню, что по условиям договорау предполагался снос крепостей Измаила и Килии, в связи с чем «поднялись ставки» других крепостей региона, в частности Хотина. Для его усиления в крепость тайно и срочно должен был отправиться И.М. Гартинг, представивший М.И. Кутузову высочайше апробованные распоряжения управляющего Инженерным департаментом К.И. Оппермана, согласно которым генерал-майору было «поручено произвести в Хотине предположенные работы к поправлению и усилению сей крепости». Далее, в письме от 2 марта 1812 г. М.И. Кутузов сообщил о выделении для этого «2000 человек рабочих людей с их шанцевым инструментом и 150 воловых подвод» и «на покупку материалов и другие нужные расходы по сему предмету тысячу червонных» из экстраординарных сумм самого главнокомандующего, которые следовало вернуть из бюджета Инженерного департамента (Кутузов 1952, 825).

26 марта М.И. Кутузов доложил военному министру М.Б. Барклаю де Толли, что И.М. Гартинг выехал в Хотин еще 4 марта «и там уже действует. Назначенная для работ пионерная рота Пасынкова также отправлена из деревни Суат 5 числа сего месяца и прибудет в Хотин 6 апреля. А от председательствующего в Диванах здешних княжеств г-на действительного тайного советника [В.И.] Красно-Милашевича я имею уведомление, что и требованные генерал-майором Гартингом 2000 человек рабочих людей из обывателей и 150 воловых подвод от земли будут немедленно наряжены и выставлены в Хотин к тому времени, к какому назначит г. Гартинг. Люди сии по возможности снабжены будут топорами, лопатами, заступами и сапами, а в случае недостатка оных я дал позволение г. Гартингу взять часть шанцевого инструмента из числа купленного в прошлом году для Молдавской армии и хранящегося в Бендерах, которого по донесе-

[5] РГВИА, Ф. 846, оп.16, дд. 22759, 22760.

нию его достаточно будет для сих работ. Сверх того, хотинскому коменданту предписано уделять генерал-майору Гартингу солдат, нужных и необходимых быть при размерах [разбивки] фортификационных работ и прочего, а с сим вместе предписано, по силе гарнизона, употреблять их и в работы с обывателями. Что же касается до вооружения сей крепости артиллериею, снарядами, порохом и провиантом, то я дал предварительное мое предписание артиллерии генерал-майору [Д.П.] Резвому сообразить вооружение оной крепости с средствами, в ней уже имеющимися, а в случае недостатка дополнить теми способами, какие признает он нужными, в артиллерийском моем ведомстве состоящими; провиантскому же департаменту содержать в ней шестимесячное продовольствие в запасе для трех баталионов и двух артиллерийской и пионерной рот. Ныне же, за получением означенного отношения вашего высокопревосходительства, предписал я генералу Резвому отправиться самому в Хотин и на месте сообразить вооружение сей крепости с теми орудиями и средствами, каковые по извещению вашему из Каменец-Подольской крепости туда доставятся, принимая в соображение и те распоряжения, которые по сим предметам инспектор артиллерии нужным признает» (Кутузов 1952, 854).

5 апреля М.И. Кутузов еще раз подробно описал М.Б. Барклаю де Толли ситуацию в Хотине. В основном речь шла об оснащении крепости пушками и боезапасом, а также о том, что «генерал-майор Гартинг присовокупляет в своем донесении ко мне, что по подробному осмотру крепости Хотинской назначены и уже начаты новые верки на ближних высотах, связанные с крепостью и под ее защитою: что к обороне сей крепости нужно иметь 10 полных батальонов и на сей гарнизон и артиллерийскую команду, также провианта на 6 месяцев и на такое же время все комиссариатские вещи. Но как я... уведомлял, что в сию крепость отправил я из войск, мне вверенных, три баталиона, да сверх оных находится там артиллерийская рота и другая пионерная, то, предписав прежде на сие число только гарнизона заготовить на 6 месяцев, ныне принимаю меры снабдить оную крепость провиантом на 10 батальонов на такое же время» (Кутузов 1952, 862-863).

Хотя А.И. Мартос описал эту крепость подробнее, чем другие объекты, полная картина реконструкции Хотина того времени, к сожалению, пока не вырисовывается. На основании его данных можно заключить, что работы велись в 1812-1814 гг., причем акты об их приеме за два последних года подписывал А.И. Мартос. Он же сообщил, что в начале 1812 г. был срыт окружавший форштат ретраншемент, в 1813 г. на ближайших высотах построили укрепления с палисадами, а на левом берегу Днестра насыпали три полевых укрепления (прил. 1). В 1814 г. инженер выявил некачественную постройку фундамента каменной караульни при Днестровских воротах, стена которой обрушилась (Мартос 1893, 519)[6].

Современные исследователи Ю. Мысько и Е. Буйновская привели данные о том, что осенью 1812 г. на работы в Хотине ежедневно выходило до 11 тыс. рабочих из разных цынутов Молдовы, а количество возов возросло до 250. В ходе «определенной реконструкции, вероятно, в западной куртине был сделан еще один въезд, так называемые «Русские ворота», которые размещались между западным и северо-западным бастионами. Кроме того, иначе был решен вход в замок – пробито отверстие во втором ярусе надвратной башни» (Мисько, Буйновська 2011, 16, 18).

На сегодняшний день у нас нет твердых оснований для дискуссии о времени начала работ в крепости с авторами такой точки зрения, но вероятнее всего, названные ими перестройки имели место в 1820-е годы, хотя и не позднее 1844 г., когда в связи с запланированным строительством новой крепости в Жванце император отдал приказ «все починки верков... прекратить и вновь никаких строений не возводить», кроме ремонтов (Дараган 1849, 79). Всего же, с 1814 по 1850 гг. на реконструкцию и ремонт крепости Хотин было истрачено 180,3 тыс. руб., а в 1856 г. она была упразднена (Защюк 1862, 182)

Бендеры

В этой крепости А.И. Мартос также был не единожды. В июне 1814 г. генерал-майор И.М. Гартинг поручил ему «отправиться в Бендеры и Аккерман для осмотра тамошних инженерных команд и прислать свое мнение об упав-

[6] Дело «О крепостных исправлениях в Молдавии» 1812 г., в котором содержится переписка «о приведении в оборонительное состояние крепости Хотина» (РГВИА, Ф. 846, оп. 16, д. 2960; Каталог 1905, 262).

шей каменной крутости в Бендерах. Пашинский дом, на верху ее лежавший, почти висел в воздухе. Я представил все оное при подробном донесении с профилями горы и не знаю, чем кончилось это дело» (Мартос 1893, 518). За несколько лет до этого (в конце мая 1808 г.) это здание видела известная английская путешественница М. Гутри: «На половине дороги от Тирасполя к Бендерам есть крепость, где находится небольшой гарнизон. В миле от Тирасполя переезжают Днестр на пароме близ Бендер, важной крепости, на правом берегу при въезде в Молдавию. Сей город, недавно будучи взят русскими, имеет самое жалкое положение; мы в нем видели только несколько полуразвалившихся домов и малое число жителей. Мой товарищ показал мне жилище старого турецкаго паши, одного из знаменитых вельмож Блистательной Порты, которое находится в жалком состоянии» (Гутри 1810, 8). Подчеркнем, что сохранить дом паши не удалось – в 1820-х гг. он был разрушен (прил. 2)[7].

Как указал А.И. Мартос, «по повелению управляющего Бессарабией господина инженер-генерал-майора Гартинга, бывший ветхий турецкий форштат, расположенный местами у подошвы гласиса, почти весь перенесен на новое место, выстраивается по плану и эспланада очищена» (прил. 1).

В тот же приезд А.И. Мартос «дал свидетельство о работах в 1813 и 1814 годах, произведенных в Бендерах и Аккермане, которое вместе с хотинским [заключением], послано в инженерный департамент» (Мартос 1893, 519), но никакие подробности о них пока не известны.

Помимо этого, есть упоминание о том, что инженер-поручик М. Клименко в 1808 г. находился «в Бендерах на работах», а цейхвахтер Добрынин – там же «у шанцевого инструмента» (Столетие 1902, 736). Можно было бы предположить, что это было строительство моста через Днестр, на котором в мае того же года были заняты две пионерные роты (Кутузов 1952, 24, 26), но чуть ниже мы увидим, что, вероятнее всего, речь шла о работах в крепости.

Позднее вокруг крепости, за пределами ее гласиса, было построено не менее 6 довольно крупных люнетов и других полевых укреплений. Этот факт зафиксирован на плане 1846 г.[8] (Бендеры 1911), но их еще нет на плане, датированном около 1835 г.[9] .

Г.О. Аствацатуров, исследовавший как раннюю, так и послеосманскую историю Бендер, разделил последнюю на четыре периода:

1. Ремонтно-восстановительные работы периода военных действий Русско-турецкой войны 1806-1812 гг.
2. Плановое капитальное переустройство крепости 1814-1840-е гг.
3. Массовое строительство периода Крымской войны 1854-1855 гг.
4. Работы после упразднения крепости. 1890-е гг.

По мнению А.И. Защука и Г.О. Аствацатурова, первый этап «начался уже в 1807 г. с капитального ремонта янычарских казарм, дома паши и ряда других строений». В пользу этого приведен приказ главнокомандующего Молдавской армией А.А. Прозоровского коменданту Бендерской крепости, о том, что с весны 1808 года город в порядке натуральной повинности выделял необходимое число людей с подводами для «разломания домов и строений в негодность пришедших» и вывозки строительного мусора (Аствацатуров 1997, 57-58).

На самом деле этот документ подтверждает слова А.И. Мартоса о том, что с 1808 по 1813 г. в Бендерах был снесен старый турецкий форштат, а очередь до дома паши запоздало дошла в 1814 г. Такой ход событий согласуется с фактом того, что в июле 1814 г. на «фортификационные работы» выделили 5000 руб. из губернских фондов. Позднее, до начала Крымской войны, здесь имели место как ремонтно-восстановительные, так и строительные работы: 1819 г. – две кордегардии, главная гауптвахта, склады; 1821 г. – перестройка порохового погреба и три люнета для прикрытия

[7] А. Защук сообщил о таком факте: «В 1801 г. в марте месяце большая часть внутренних зданий крепости была разрушена от взрыва 30 повозок с порохом, которые пришли из Измаила. В то время, когда транспорт этот входил в нижнее укрепление». Его вызвала случайная искра, но в результате погиб весь турецкий конвой и часть людей гарнизона (Защук 1862, 150).

[8] В другом месте эти люнеты, вынесенные за гласис на 200 сажень, датированы 1850-ми гг. и подчеркнуто, что польза от них нивелируется близостью Борисовских высот, с которых можно обстреливать как внутреннюю часть крепости, так и передних люнетов (Бодаревский, Милорадович 1871, 515).

[9] См. в этом номере журнала статью И. Сапожникова, стр. 80, рис. 1.

крепостных ворот; 1821-1823 гг. – «палисадные сараи» вокруг цитадели; 1822-1833 гг. – новая крепостная церковь; 1834 г. – завершение 3-этажной оборонительной казармы; 1845 г. – начало возведения госпиталя 1-го класса (Аствацатуров 1997, 58; сравн.: прил. 2).

Как видим, с 1808 до конца 1840-х гг. в Бендерской крепости выполнили в основном работы, не связанные с перепланировкой или перестройкой стен. Масштабные работы такого характера были проведены уже в 1853-1856 гг., но они выходят далеко за хронологические рамки данной статьи.

Аккерман

После взятия крепости Аккерман российскими войсками 1 декабря 1806 г. первое упоминание о каких-то работах в ней относится к 1808 году, когда в ней находился инженер Морозов 2-й (Столетие 1902, 736). Шесть лет спустя А.И. Мартос осмотрел работы 1813-1814 гг. и написал о них заключение (Мартос 1893, 519). Через год он сообщил, что «направо от крепости к старому форштату часть каменной эскарповой стены обрушилась, однакоже нынешнего года (1815) исправляется инженерами» (прил. 1). Из перечня объектов внутри стен 1820-х гг. к новым постройкам в лучшем случае можно отнести «гауптвахту, две связи казарм и магазин» (прил. 2).

Сказанное противоречит мнению М.Е. Шлапак о том, что в Аккермане в 1807-1808 гг. произошла «Переделка бастионной крепости (построенной Ф. Кауффером в 1793 г.) генерал-майором Е.Х. Ферстером и инженер-генерал-майором И.М. Гартингом», о чем якобы свидетельствуют планы 1807 г., подписанные этими военными инженерами (Шлапак 2001, 72, 201-202).

Замечу, что ни о каком возведении Ф. Кауффером «бастионной крепости» в Аккермане в 1793-1797 гг. и, соответственно, о ее перестройке речь не может идти в принципе (Сапожников 2016). Еще ранее автор в соавторстве с И.В. Бруяко высказал свою точку зрения о том, что планы Ф. Кауффера 1793 г., как и Е.Х. Ферстера 1807 г., являются лишь эскизными проектами и никогда не были выполнены в полном объеме (Бруяко, Сапожников 2000).

В свете сказанного вызывает сомнение и выделение в отдельный строительный период «Ряда переделок в крепости русскими военными» в 1813-1829 гг. (Шлапак 2001, 202), поскольку сегодня мы не можем разделить единый строительный период 1808-1832 гг. (после чего крепость была выведена за штат) на те или иные этапы.

Это подтверждает даже простой анализ списка планов Аккерманской крепости указанного отрезка времени, составленный самой М.Е. Шлапак. Всего в нем числится более 80 (!) документов из фондов бывшего Главного Инженерного управления, хранящихся в основном в РГВИА (ф. 349, оп. 3). Среди них планы и профили укреплений, чертежи отдельных конструкций (валов, башен, казематов и сутеренга, ворот, моста), ряда внутренних сооружений (казарм, магазинов, кордегардии, домов, кухни, сараев и даже «отходного места»), а также рисунок «Гербов и надписей, находящихся в разных местах» 1819 г. (Шлапак 2001, 203-208).

Кстати, если уже говорить о бастионной системе Аккермана, то в том же списке за № 285 есть «Увеличенный план и профиль флангового бастиона», что еще раз говорит о приписывании фортификаторам османского периода того, чего они не делали, хотя и могли запланировать. Вероятно, уже настало время опубликовать и подвергнуть анализу эти и другие планы и документы, даже несмотря на то, что это приведет к утрате некоторыми исследователями обильной базы для создания фантазий на тему фортификации Аккермана…

Килия

К сожалению, для рассматриваемого периода об этой крепости собщает наименьшее количество источников. После взятия Килии 9 декабря 1806 г. первое упоминание о каких-то работах, проводимых в ней подполковником И. Шадриным, относится к 1808 г. (Столетие 1902, 736).

Единственным опубликованным, но важным документом по теме является предписание М.И. Кутузова «Об укреплении крепости Килии», направленное С.А. Тучкову 8 августа 1811 г.: «Рассмотрев рапорт ко мне инженер-генерал-майора Гартинга о исправлениях, какие необходимо произвести в крепости Килийской, нужным нахожу предписать вашему превосходительству к исполнению следующее.

1. Наружные крутости брустверa в двух полигонах одеть вновь дерном; по всей крепости амбразуры и крутости, где следует, починить; на покрытом пути палисад исправить, как следует, употребя на сие наличный прежде заготовленный лес.
2. Исправить крепостные и барьерные ворота. Когда же сии работы окончены будут, по донесении вашем предпишу вам исправить и некоторые цивильные работы, признаваемые нужными инженер-генерал-майором Гартингом.
3. Для произведения сих работ употребить военно-служителей Килийского гарнизона, но в случае их недостатка снестись с земским правительством, чтобы нужное число людей к сим работам определено было из обывателей; а как сим, так и военно-служителям производить в заплату за рабочие деньги на прежнем основании. Мастеровых же, в нужном случае, нанять из вольных людей.
4. В число суммы, потребной на исправление сей крепости, употреблять деньги из поступаемых в городской доход и от Валахского Дивана со статей доходов Браиловской райи (Кутузов 1952, 533)».

Позднее Килия была довольно бегло описана А.И. Мартосом. Из его текста наиболее интересным является малоизвестный эпизод о попытке турок в 1814 г. возвести на правом берегу Килийского гирла «такую же крепость из пяти полигонов», строительство которой было прекращено из-за протестов русского правительства (прил. 1).

В описании 20-х годов XIX века следует обратить внимание на то, что в этой достаточно современной крепости, почти заново построенной в 1795-1797 гг. инженером Ф. Кауффером, с турецких времен сохранилось ни много, ни мало «пять каменных башен, из коих две восьмиугольные, а три четырехугольные» (прил. 2).

Ясно, что Килийская крепость, как относительно новая, менее иных нуждалась в кардинальных перестройках. Непосредственно о строительных работах времени 1808-1856 гг. свидетельствует пока только один документ – «Планы и фасады казарм в Килийской крепости» (на 10 листах) 1833-1834 гг.[10] Определенный интерес может представлять также «План о расположении гребной флотилии, находящейся при Килийской крепости в старой Килии», составленный, предположительно, после 1807 г.[11]

Измаил

Эта крепость была взята российскими войсками через два года после всех остальных турецких укреплений региона – 14 сентября 1809 г. Она описана А.И. Мартосом кратко, но с точки зрения фортификации весьма профессионально. Следует подчеркнуть, что инженер проявил познания и в истории Измаила (как и Аккермана), поскольку не только знал о перестройке обеих крепостей Ф. Кауффером, но и был в курсе того, что французский инженер существенно изменил планиграфию этой крепости[12].

По данным А.И. Мартоса, уже в 1810 г. в Измаиле велись объемные строительные работы на земляных валах «для приведения оных... в правила настоящей фортификации» и по возведению мостов через рвы (Мартос 1815, 43). Руководил ими генерал-майор С.А. Тучков (2-й), который на протяжении 1810 – начала 1812 гг. был начальником крепостей Бессарабии.

11 мая 1812 г. М.И. Кутузов в письме к М.Б. Барклаю-де-Толли так описал деятельность С.А. Тучкова на этой должности: «Он с 1810 года начальствует левым флангом, крепостями в Бессарабии и Браиловым, равно и отрядом флотилии, защищающим устьи дунайские, управляя при том артиллерийскою и фортификационною частями. По принятии начальства над крепостями он нашел в них городовых сумм не более 10 тыс. рублей; но в течение двух лет усердием своим и попечительностью возвысив доходы бессарабских крепостей до 255000 левов ежегодно, исправил оными крепости Измаильскую и Килийскую, а Браилов почти вновь построил, также построил штерн-шанец [укрепление, в форме звезды в плане] на острове Чатале и многие новые казармы, магазейны и гошпиталь в крепости Измаильской, не требуя никаких собственных наших сумм» (Кутузов 1952, 901).

[10] РГИА, Ф. 1399, оп. 1, д. 269.

[11] РГВИА, Ф. 846, оп. 16, д. 2998.

[12] Примечательно, что более поздние исследователи о работах Ф. Кауффера в Измаиле не упоминали, зато написали о его перестройках до 1790 французским инженером де Лафиттом-Клаве и немцем Рихтером (Измаил 1912, 573).

Табл. 1. Артиллерия крепостей Дунайского округа
(на 16.02. 1818 г.; Столетие 1902, прил. № 68а к с. 425)

крепости	медных			чугунных			Итого
	пушек	мортир	единорогов	пушек	мортир	единорогов	
Бендеры	52	-	-	-	-	-	52
Хотин	93	7	12	64	30	9	215
Измаил	97	16	7	113	7	-	240
Килия	47	-	5	8	1	-	61
Аккерман	13	8	1	17	6	4	49
	302	31	25	202	44	13	617

А вот что по тому же поводу написал 18 августа 1812 г. императору Александру I адмирал П.В. Чичагов: «При осмотре мною крепости Браилов и Измаила, я нашел их в довольной исправности, особливо в вооружении оных. Приведением крепостей сих в надлежащий порядок занимался генерал-майор Тучков 2-й, бывший там начальником и ныне исправляющий должность дежурного генерала при Дунайской армии. Я заметил только, что пушечные станки по составу их весьма неудобны во время действия, хотя они сделаны точно по образцам наших крепостных орудий. В прочих отделаны они весьма хорошо и лучшие для них потрачены материалы (Коломойцев 1907, 423).

Из двух приведенных цитат вытекает, что в 1810 – начале 1812 гг. в Измаильской крепости были выполнены определенные фортификационные работы и, как минимум, приведена в порядок артиллерия.

Как и для Аккермана, имеется солидный перечень планов и проектов Измаила интересующего нас времени, также хранящихся в РГВИА из собрания Главного Инженерного управления (ф. 349, оп. 3) и в РГАВМФ (ф. 3; ф. 324, оп. 1; ф. 326, оп. 1). Значительный объем документов, датированных преимущественно 1810-1811 гг. и 1814-1856 гг., включает генпланы с работой за разные годы, а также планы и профили различных объектов: адмиралтейства, редутов, батарей, люнетов, мостов, ворот, сортий, магазинов, госпиталя, церкви, и даже проекты «разрушения верков» 1856 г. (Колосок 1995, 61-66, 68; Карти і плани 2012, 483, 514-516).

Следует отметить, что в целом ряде статей можно прочитать о том, что разрушения Измаильской и Килийской крепостей, осуществленные самими российскими войсками, якобы было обусловлено условиями Парижского мирного договора от 30 марта 1856 г. Однако в тексте этого документа данные крепости даже не упоминаются, а название «Бессарабия» присутствует один раз в связи с «проведением новой граничной черты» (Сборник 1952, 29, статья XX).

Окончательно судьба названных крепостей была решена в Берлинском трактате, подписанном 13 июля 1878 г.: «Для увеличения гарантий, обеспечивающих свободу судоходства по Дунаю, за которой признается общеевропейский интерес, высокие договаривающиеся стороны постановляют, что все крепости и укрепления по течению реки от Железных Ворот до ее устьев *будут срыты и что новых возводимо не будет*» (курсив мой; Сборник 1952, 202-203, статья LII).

Завершая описание основных крепостей Бессарабии в 1807-1820-х годах, для лучшего понимания их оборонных возможностей приведем характеристики вооружения на 1818 г. (табл. 1).

Другие крепости

Поскольку в описаниях Южной Бессарабии есть упоминания о других оборонительных сооружениях края (прил. 2), скажем несколько слов и о них:

Паланка. Крепость была взята российскими войсками без боя 28-го ноября 1806 г. По словам А.Ф. Ланжерона: «Прежде это была турецкая крепость – громадный квадратный редут, расположенный на возвышенности. Первоначально предполагали писать диспозицию для атаки крепости, но там никого не нашли» (Записки 1907, 579).

В 1820-х гг. Паланка описана как «небольшой каменный замок, построенный турками..., [от]

коего ныне остались одни фундаменты, а стены сломаны и разобраны тамошними жителями. Замок сей был четвероугольной фигуры, в длину имел 70, а в ширину 30 сажен, по углам четыре башни (прил. 2).

В 1821 г. И.П. Липранди вместе с А.С. Пушкиным видели в Паланке только «развалины древней башни», но они не осматривали их вблизи (Липранди 1974, 305). По данным профессора Новороссийского университета Ф.К. Бруна, относящимся примерно к 1850-1852 гг., в Паланке «среди деревни ныне еще стоят остатки круглой башни в пять сажень высоты» (Брун 1853, с. 456). Еще позднее А. Защук написал, что ранее у Паланки «были развалины башни, камни с которой в 1858 г. разграбили жители села» (Защук 1862, 241).

Более раннюю историю крепости исследовала М.Е. Шлапак, которая опубликовала один из планов Паланки 1789 г. (Şlapac 2004, 60, fig. 20). Еще один план крепости того же времени, составленный Ф.П. де Воланом, был опубликован авторм даной статьи (Сапожников 2011, 221, рис. 9). На планах видно, что это укрепление, возвышающееся над Тиорой – исчезнувшим меандром Днестра, имело одну круглую каменную башню в северо-восточном углу, а также еще одну надвратную четырехугольную башню с обычным в таких случаях подъемным мостом через ров.

Татар-Бунар. Эта крепость уже в 1770 г. лежала в руинах, о чем свидетельствует план, опубликованный М.Е. Шлапак. Она же описала ранний этап ее истории и разработала графическую реконструкцию (Şlapac 2004, 98-100, 140-142, 326, fig. 97-98).

Здесь уместно привести описание Татар-Бунара 1787 г. А.Ж. де Лафитта-Клаве: «Крепость или замок имеет вид четырехугольника, каждая сторона которого в 30 или 40 туазов, обнесена с боков четырьмя круглыми башнями от 15 до 18 футов [высотой]. Она, как кажется, разрушена и никто ее не занимает. Находится она на правом берегу ручья, где показываются многие разрушенные каменные дома, так же, как и бани, по-видимому, бывшие в значительном количестве» (Сапожников 1999, 49).

По данным 1820-х годов: «Замок сей квадратной фигуры, стены двойные, сложенный из пиленного камня с четырьмя на углах башнями, в длину и ширину имел 24 сажени. В 1816 году татарбунарскими жителями оный сломан; камень разобран на домашние их постройки и теперь только одни следы фундаментов сего древнего здания видны...» (прил. 2).

Насколько можно судить, его руины еще были видны в самом конце 1850-х гг. Так, А. Защук писал о следах небольшой «татарской крепостцы», но почему-то назвал ее «земляной» (Защук 1862, 241-242).

Замок стоял на высоком правом берегу речки (балки) Кагач – правого притока р. Когильник – из которого в этом месте выходило несколько источников пресной воды. Сейчас это место можно связать с северо-западным углом Татарбунарского рынка.

Что касается других укреплений Бессарабии, упомянутых в Приложении, то специальные работы есть по следующим из них: лагерь Карла XII в Варнице (Levinschi, Sava 2013) и укрепления в районе Картала-Орловки (Сапожников 2011). В последнее время изучался военный лагерь Кале на р. Катлабух XVIII – начала XIX вв. и был зафиксирован редут у с. Новосельское XIX в. (Сапожников 2013). Однако полный список фортификационных объектов Бессарабии эпохи Средневековья и Нового времени еще не составлен.

Заключение

На основании опубликованных материалов и их анализа можно сделать следующие выводы. Несмотря на засекреченность, которой российское руководство окружило работы 1808-1812 гг. на всех основных крепостях Бессарабии, стало ясно, что они велись достаточно интенсивно и имели характер не только ремонтов, но и реконструкций. Дальнейшие работы в той или иной степени затронули все крепости, но продолжались в разные отрезки времени: Хотин – до 1844 г. (упразднена в 1856 г.); Бендеры – до 1863 г. (упразднена в 1897 г.); Аккерман – до 1832 г. (тогда же выведена за штат); Килия – 1811-1812, 20-30-е гг. XIX в. (срыта в 1856 г.); Измаил – 1810-1811, 1814-1856 гг. (срыта в 1856 г.).

Многие их результатов этих работ на сохранившихся крепостях (Хотине, Бендерах и Измаиле) ряд ученых принимает за более ранние, еще османские перестройки, хотя имею-

щиеся источники позволяют довольно точно их выявлять и атрибутировать.

Из пяти крепостей региона по значению и вооружению наиболее важными являлись Измаил, Хотин и отчасти Килия (табл. 1). После Восточной (Крымской) войны единственной крепостью Бессарабии оставались Бендеры, но и они окончательно утратили свое стратегические значение в самом конце XIX в. Следует подчеркнуть, что ни одно из этих укреплений не участвовало в боевых действиях с 1806 или с 1809 гг., а значит колоссальные финансовые средства, выделенные на их строительство и содержание (а для некоторых – и на уничтожение), были, по сути, потрачены впустую.

Приложение 1

Алексей Мартос

Некоторые военные замечания о Бессарабии

(Мартос 1816, ч. XXXII, 134-145; 232-238; 1816, ч. XXXIII, 21-27)

Приобретение Россиею Бессарабской области по мирному трактату, в Букаресте 1812 года заключенному, – есть последствие кампании 1811 года, когда генерал Кутузов всю турецкую армию, переправившуюся в Валахию у Рущука, принудил сдаться военнопленною на острове Малой Слободзее, и верховный визирь Ахмет за это отважное, но неудачное предприятие должен был испросить у победителей мир, по которому Турция пожертвовала уступлением прекрасных, богатых и населенных земель между Черным морем, реками Дунаем, Прутом и Днестром лежащих, и пятью крепостями.

В сию славную войну служил я в Дунайской армии, после того жил три года в завоеванной Бессарабской области, и имел случай, так сказать, познакомиться с этим новым краем, который, в сравнении со многими российскими губерниями, и присоединенными к ней провинциями, по богатству жителей, образу их жизни, почве земли, озерам, рекам, портовым местам, скотоводству, овчарным заводам, виноградным и фруктовым садам, климату и проч. поставляю в числе первейших и счастливейших уделов Российского государства.

Бессарабия лежит между реками Дунаем, Прутом и Днестром; к востоку граничит с Черным морем, а западная ее граница идет с австрйскими владениями.

Бессарабская область, по положению своему на границе, была в правлениии Турецком военной губернией. Главный город Каушаны при речке Ботне прежде сего был славен, а ныне есть бедное местечко, разоренное войною, и населенное жидами, молдаванами и немецкими колонистами. Эта область в цветущем своем состоянии была богата народонаселением, состоявшим из татар. Следы опустошений укажут любопытному места, где были деревни, местечки и города. Татары сии, именуемые буджакскими, магометанского исповедания (что уже и достаточно быть им непримиримыми нашими врагами) числом от 60 до 70,000, находились у турок совершенно на такой ноге, как у нас уральские или донские казаки: при первой надобности или при самом начале войны с нами все принимались за оружие и открывая кампанию, своей отвагой нередко останавливали наши операции, а тем самым давали время турецким гарнизонам в крепостях, получить из-за Дуная подкрепления, снаряды, артиллерию, запасы, и как бы сказать оставить свою безпечность и приготовиться встретить своих неприятелей. Через сих татар турки получали сведения о числе наших войск, о генералах, артиллеристах, инженерах и других, и после этих известий, соображаясь со своими силами и обстоятельствами, часто делали из крепостей вылазки и препятствовали командующим открывать блокаду или осаду. – Читавшие описания походов 1806 и 1807 годов при генералах [И.И.] Михельсоне и [К.И., фон] Мейендорфе знают отважные и дерзкие нападения Пейливана [Пехливана Ибрагим паши] при Кою-бе и Чумачурах.

Татары сии все конные, в сражёниях храбры и честолюбивы – истинное достоинство солдата! При командовании в здешнем краю генерал-фельдмаршала, князя [А.А.] Прозоровского, вышеписанные буджакские татары, из Бессарабии выведены в Крым на урочище Молочные Воды, а вместо их после переселены с правой стороны Дуная булгарские колонисты, в Татар-Бунаре,

окрестностях Измаила и Томарова. Освободившись от татар, Бессарабия вместе лишилась истинных приверженцев турецких, и получила, как бы в замену, новых трудолюбивых жителей.

В 1813 и 1814 годах, вызваны еще и колонисты из бывшего Варшавского герцогства, которым областной начальник инженер-генерал-майор Гартинг, избрал самые выгоднейшие места в степях от Бендер к югу, при речках Саке, Чаге, Когыльнике и Киргиже, где выстроены и строятся от правительства дома, розданы земли, для обрабатывания полей волы, и все хозяйственный заведения. Он же избрал урочище Табак на вершине озера Ялпуха для водворения сербских выходцев, в следствие последней неудачной войны с турками принужденных оставить отечество, и прибегнуть под покровительство российского престола. Все избранные г. инженер-генерал-майором Гартингом для поселения места, своим счастливым и выгодным для новых жителей Бессарабии положениям, совершенно ответствуют благотворительным видам правительства.

Бессарабская область защищается пятью крепостями и превосходнейшим местоположением при Дунае. Крепости сии суть: Хотин, Бендеры, Аккерман, Килия и Измаил.

Крепость ***Хотин*** лежит при Днестре на правом берегу оного. Позиция ее самая невыгодная для сильной и правильной обороны и потому в начале 1813 года генерал-майором Гартингом исправлена по возможности; на ближайших вредных высотах устроены отдельные укрепления хорошей профили с палисадами, и левая сторона Днестра, для прикрытия затыльной части крепости в Подолии, также снабжена тремя отдельными полевыми укреплениями, из коих одно близ м. Жванца перекрестным огнем защищает брод у сего пункта через реку. Хотинская крепость имеет эскарп и контр-эскарп каменные, но глубокой и обрывистой рытвиной разделяется на две части. Профиль изрядна, некоторые части вала совсем нефланкированы, другие весьма дурно, основания фундаментов на главных линиях по полигонам слабы от того, что в разные войны были подорваны австрийцами и после опять насыпаны и исправлены. Сверх того, в 1789 году многие части сей крепости достаточно исправлены австрийскими инженерами: покрытый путь и гласис приведены в настоящую профиль и обнесены палисадами, на южной же стороне был выстроен кавальер, которой, по обратной сдаче крепости туркам, помянутыми инженерами взорван.

От Красной мечети (что на нынешнем форштате) с возвышением гор, которые постепенно увеличиваясь, командуют Хотиным, и на коих можно расположить батареи, в ближней дистанции от крепости весьма ей вредные – вся внутренность крепости открыта и подвержена рикошетным выстрелам; в отвращение чего от анфилады расположено несколько внутренних траверзов и на одном полигон на валганг насыпан, для прикрытия с тылу людей, затыльный бруствер. Турки, по обыкновению своему, защищая крепости целыми армиями, под стенами Хотина в первую войну 1769 года ознаменовали свою храбрость, против войск, под начальством генерал-фельдмаршала, князя Голицына. – При экстренном вооружении Хотина в начале 1812 года срыт ретраншемент, окружавший форштат, по несоразмерной своей обширности вредный для крепости и даже могший служить неприятелю паралелью.

По приближении границ наших к реке Пруту, можно сказать, что Хотинская крепость по военным соображениям есть пункт ненужный: она требует больших издержек; но лучше было бы сыскать удобное место к границе, ежели уже необходимо нужно иметь в сих местах крепость, и там; для защиты большой дороги и прикрытия переправь на Пруте, расположить правильное укрепление с жилым строением для гарнизона, который ныне весьма невыгодно размещен внутри крепости.

В крепости Хотине на берегу Днестра находится древний замок, обнесенный высокими каменными стенами с башнями; он содержит в себе пороховые погреба, цейхгаузы и колодец, сначала вырытый а далее высеченный в натуральной скале. Предмет сего замка, как и в прочих оттоманских крепостях, весьма важен: комендант, будучи вынужден оставить главную крепость, ретируется в цитадель; пользуясь позициею ее на весьма высокой круглой горе, где он предохранен от нечаянного приступа и нападения, получает честную капитуляцию, или защищается отчаянно в ожидании вспоможений; однако он не может здесь долго обороняться противу регулярной ата-

ки, по причине ветхости стен. – История не сохранила, кем основан замок Хотинский; – внутри его приметны остатки великолепных палат какой-то польской королевы. Он в некоторых местах, а особенно с набережной части, имеет бреши, сделанные русскими и австрийцами в разные осады. Близ замка у коммуникационного моста, австрийцами выстроен большой каменный провиантский магазин. Из сего можно заключить, что крепость Хотин неудобна к защите против всякой правильной атаки.

Хотинский форштат, по обыкновению турецкому, лежит в некоторых местах близ гласиса. Он отнесется далее к полю и будет расположен своими главными улицами и площадьми, под оборону крепостных верков.

Здешнее купечество занимается важною торговлею рогатого скота с Австрией; оно несколько потерпело от чумы, бывшей в исходе 1812 и начале 1813 годов. Жители Хотинского уезда, состоящие из молдаван и русских, богаты и обрабатывают свои земли с примерным трудолюбием.

Сколь невыгоден по всем отношениям Хотин, столь, напротив того, важна крепость ***Бендеры***, хотя имеет несоразмерную обширность, которая требует многочисленного корпуса для защиты. Она есть устроенный тет де-пон, прикрывающий переправу через Днестр, откуда армия следует на м. Коушаны, и вновь поселенные при речке Когыльник, Чаге и Саке, варшавские колонии к крепости Измаилу и Дунаю, или дойдя до вершины озера Ялпуха при урочище Табак, вправо к устью реки Прута, где конец нынешней нашей с турками границы. Во время сих операций Бендеры должны вместить главнейшие госпитали, все парки, провиантские магазины и комиссариат.

Не предполагая, чтобы турки когда либо решились против своих правил открыть наступательную войну или вдруг обратиться для осады Бендер без осадной артиллерии и парков (и тогда же могут они быть отрезаны со всех сторон), положение крепостных верков можно и следует оставить в настоящем виде, но, первоначально должно озаботиться устроением арсенала, жилых и нежилых строений, которых ныне, можно сказать, почти вовсе нет. – Беспечность бывших комендантов при занятии Бендерской крепости в исходе 1806 года и теперь укажут остатки фундаментов бывших турецких лавок, бань, и проч. Эта крепость, после того как была взорвана 1790 года по занятии ее князем Потемкиным, вновь построена по плану турецкого инженера Кауферта.

Бендерская цитадель, как и сама крепость, расположена гораздо лучше Хотинской. Башни и стены весьма прочны; внутри есть изрядные пороховые погреба, цейхгаузы и магазины. Положением своим на крутой скале предохранена она от всякого наглого приступа.

По повелению управляющего Бессарабией господина инженер-генерал-майора Гартинга, бывший ветхий турецкий форштат, расположенный местами у подошвы гласиса, почти весь перенесен на новое место, выстраивается по плану и эспланада очищена.

Жители бендерские состоят из молдаван, цыган, русских, малороссиян и жидов, занимаются землепашеством и рыбной ловлей в Днестре. Они недостаточны [?].

Аккерман есть обширный иррегулярной замок с башнями, построенный генуэзцами, в то время, когда они владели Крымом и многими приморскими местами на Черном море, лежит на Днестровском лимане противу крепости Овидиополя, имеет столь сильную профиль при чрезвычайной глубине рва, что приступом никакие войска взять его не могут; но при всем том, крепость сия бесполезна по общему местному положению того края; она даже не может защищать фарвартера, который в сем месте слишком в 3 версты шириною. Сверх того Аккерман построен на невыгодном пункте ж для сухопутных действий, или, как бы сказать, в отдаленном углу для прохода войск, которые из Новороссийского края переправясь через Днестр у бывшего укрепления Паланки, потом делают прямейший марш к Дунаю, на Татар-Бунар, оставив Аккерман в левой стороне. Направо от крепости к старому форштату часть каменной эскарповой стены обрушилась, однакоже нынешнего года (1815) исправляется инженерами. Все строения внутри крепости столь ветхи, что угрожают падением.

Аккерманский форштат более других сохранен от разорения; в нем есть несколько изрядных домов и лавок. Но повелению генерал-майора Гартинга, он будет расположен по плану.

Аккерманские жители все состоят из купечества, более всего греков, армян, булгар, малороссиян и молдаван, занимаются торговлею вин и соли, которая добывается на озерах в 55 верстах от города, и в знатном количестве отправляется в наши Польские губернии. – Окрестности Аккермана чрезвычайно приятны. От города по Днестровскому лиману начинаются виноградные сады, которые хозяевами содержатся в отменном порядке. – Этих садов более 840. Выделываемые здесь вина славятся и вывозятся в разные наши губернии. Жители богаты: кроме виноградных, каждый хозяин имеет фруктовый сад, и баштаны (или огороды) где растут дыни, арбузы и проч. Везде встречаете плодоносные сады и при лимане Днестра многочисленные стада баранов. Далее дорога скучна – везде пустота и бедность. На расстоянии 75 верст нет жилья, кроме почтовых дворов; до самой Килии продолжаются места степные. Война истребила прекраснейшие селения: она не пощадила даже ни садов, ни фонтанов. От вершины озера Катлабуга вдали начинают чернеться горы за Дунаем.

Небольшая крепостца ***Килия*** лежит на Дунае, расположена настоящим правильным четыреугольником; эскарп и контр-эскарп каменные, профиль хороша. Приобретение ее довольно важно тем, что под прикрытием ее расположена часть Дунайской флотилии. В ней находится Адмиралтейство, и все запасы для флота доставляются сюда из наших Черноморских портов. Килия есть центральное место от Измаила до устьев Дуная, а рукав, при коем она лежит, по Букарестскому трактату есть общий нам с турками; по сей причине и содержится она всегда в военном пограничном положении. Турки, желая противопоставить Килии такую же крепость, в 1814 году на противолежащем острове Лети начали было строить ее, как можно было заметить, из пяти полигонов, при деревне Старой Килие, не имея на это никакого права, в силу последнего трактата; однако, по настоянию нашего правительства, оставили на острове крепостные работы. Жилые строения в Килии находятся в ветхом состоянии.

Килийский форштат многолюден и выстроен правильно, кроме старой турецкой части, близ крепости лежащей. Строения вообще в сих местах, по неимению лесов, сделаны из камыша; стены домов, печи и трубы также камышевые.

Большая часть жителей переселенцы с той стороны Дуная, называемые некрасовцами, русские, малороссияне, булгары и молдаване. Они занимаются рыбной ловлей на Дунае и землепашеством. Окрестности Килии наполнены водами и камышом.

Измаильская крепость всем известна по приступу Суворова и славной защите Пейливана в 1807 и 1808 годах. По заключении мира в царствование Екатерины II, турецкий инженер Кауферт укрепил Измаил совсем иначе; некоторые линии, где штурмовал Суворов, теперь видны внутри крепости.

Измаил построен при Дунае, имеет 14 бастионов, а окружность вала составляет более 5 верст. Сия крепость столь славная в военной истории, имеет важные недостатки: она лежит между двумя глубокими лощинами, которые позволяют неприятелю подойти к самой подошве гласиса без всякого вреда от крепостного огня. Измаил по своей обширности, требует для защиты целого корпуса войск; многие части его совсем нефланкированы, а другие дурно, и профили столь слабы, что мало предохраняют, особливо к Дунаю, от нечаянного, смелого приступа. На набережной части расположены три батареи для горизонтального огня по неприятельским судам, и каменный бастион с ка/236/зематами, к стороне Галац. – Турки, имея Измаил во второй линии своих крепостей, не почитали вредной обширность его; здесь они делали высадки войск, защищая Измаил по своему обыкновению обще с жителями. – Буджакские татары (о коих выше сказано) будучи поселены в степях собственно так называемой Бессарабии, между Бендерскою, Аккерманскою и Измаильскою крепостями, были в слепом повиновении к Порте, а турецкие гарнизоны этих крепостей в случае возмущения усмиряли их и принуждали силою выплачивать подати и другие повинности.

В начале сего (1815) года, против Измаила на той стороне Дуная, турки начали строить крепость из пяти полигонов; из них один, лежащий к берегу, уже отделан земляною работой, на месте

очень выгодном близ крепости Тульчи. В случае прохода нашей флотилии из Черного моря, должна она будет тянуться против течения Дуная под пушками нового укрепления и выдержать сильный огонь. План оной крепости, также и Браилова, вновь укрепляемого турками, отправлен от здешнего инженерного начальства к господину управляющему Военным министерством.

Во время осады в блокады Измаила нашими войсками до половины 1809 года не было никакого жилья в ближнем расстоянии крепости; теперь выстроено более 1000 домов, и сей город, в честь своего основателя, господина генерал-майора С.А. Тучкова назван по Высочайшему соизволению городом Тучковым. В сем форштате улицы расположены правильно, есть несколько площадей, церкви, лавки, и богатые купеческие магазины, где складывают пшеницу и другие Бессарабские произведения, отправляемые отсюда водою в Константинополь.

Форштат Измаила весьма многолюден; жители его почти все некрасовцы, которые генералом Тучковым приглашены из-за Дуная – народ вообще необузданный и еще не отвыкший от азиатского правления. Они весьма отважны как на воде, так и на сухом пути. Им дана полная свобода отправлять свое богослужение.

В правой стороне от крепости в 3½ верстах устроен, после поступления Бессарабии под российское владение, карантин, куда принимаются пассажиры для выдержания 24-дневного срока очищения. В 1814 году здесь свирепствовала моровая язва, после распространившаяся в крепость и город Тучков и ближнюю деревню Броску, но принятыми здешним начальством мерами, сия гибельная болезнь прекращена в скорости по появлению оной.

О границах Бессарабии

По силе условий Венского конгресса, с уступлением Австрии Тарнопольской области, граница Бессарабии с австрийскими владениями начинается по Днестру против реки Збручь у местечка Окол, продолжаясь к д. Унут, от коей идет с Буковиною большим лесом до с. Новоселицы на Пруте, где уже ныне по сему разделению сходятся границы трех империй. На той стороне малого ручья находится австрийская таможня. – Граница сия от Днестра до Прута, расстоянием на 65 верстах, почти вся сухопутная, ручьи же на сей дистанции (Черный Проток и Ракитна) весьма мелки и в жаркое лето пересыхают. Со стороны австрийской для содержания кордонов поселены инвалиды в устроенных при дороге домах и землянках, противу коих от нас занимают кордонную казаки 1-го Оренбургскаго полка и обыватели, которые по мере надобности усиливаются.

Южная граница Государства, по мирному Букарестскому трактату, простирается по реке Дунаю, а от с. Новоселицы по Пруту. До впадения в Дунай сия река на 560 верстах обтекает 7 уездов Бессарабии: Хотинский, Ясский, Оргейский, Хоторничанский, Кодрскии, Греченский и Томаровский.

104 года река Прут известна походом Петра великого в Молдавию. Переправившись через нее близ местечка Гужей, был он отрезан и окружен сильной турецкой армией. Счастливый оборот дел в столь критическом положении, решимость и присутствие духа великого государя, на берегах Прута в сем случае оказанные, вместе с его подвигом, увеличили и прославили сии места: добродетель восторжествовала над силою Великого визиря Махмета Балтажи и пронырством Карла XII.

Гораздо после того, 17 июня 1770 года князь Н.В. Репнин также на Пруте ознаменовал свою храбрость, при урочище Рябой Могиле, и выбив войско турецкое из выгодной позиции, положил начало другим не менее славным подвигам, оказанным российскими армиями на Кагуле, за Дунаем, у Троянова вала и далее.

При взгляде на общее местное положение обширного нашего государства явствует, что река Прут есть граница не самая выгодная и в случае появления моровой язвы в Молдавии, весьма опасная.

На всем ее пространстве находится 19 переправ и 39 бродов, иногда гораздо более; места сии охраняются козачьими полками, которые содержат по всей новой границе стражу. По опытам

известно, что козаки, за всем прилежным досмотром ревизоров, от областного начальника определенных и своих офицеров, занимая кордонную стражу, позволяют иногда жителям делать шалости, не предвидя из того худых последствий. Господарь же молдавский имеет в том свои выгоды, и даже не учредил нигде пограничных пикетов и цепей или разъездов, что и подало повод к неприятному происшествию. 1816 года 19 июня, жители княжества Молдавского переехали на нашу сторону, связали козачьи пикеты, и жителей с. Кожухарь в Ясском уезде перевезли к себе со всею их собственностью, оставив у нас опустошенную деревню.

На реке Прут много есть скрытых мест, извилин, покрытых густым лесом, и в жару некоторыми местами с обеих сторон берега от мели почти соединяются, так что нет возможности содержать сию часть границы в должном порядке или предохранять от внесения заразы, ежели оная близ сих мест свирепствовать будет.

Граница по Дунаю начинается от м. Рейна [Рени] и продолжается до впадения его, именуемого Килийскими Гирками, в Черное море, расстоянием на 155 верст. Река сия, обтекая крепости Измаил и Килию, по быстроте своей и величине есть граница превосходнейшая и самая приличная для Российского государства. Ныне флаг российский, развивающийся на бастионах Измаила и Килии, прикрывает флотилию нашу от нечаянного нападения, и сверх того покровительствует коммерции по сей реке. Туда обращается вся промышленность бессарабских жителей, благословляющих ныне счастливое и мирное правление. Весьма много турецких судов приезжает к Измаилу покупать пшеницу и другие товары и отсюда отплывает в Константинополь и Анатолию.

Дунай, как объяснено выше, есть выгоднейшая пограничная река. Неприступные крутые берега, обрывы гор, непроходимые камыши, простирающиеся на несколько верст, и болота дают ей натуральную защиту от неприятельских покушений, а крепости Измаил и Килия не позволяют сделать высадки войск в Бессарабии, ибо расположены на самых тех пунктах, можно оную произвести, из Булгарии по большему острову Чаталу камышами и садами, по твердой и скрытой дороге. Во отвращение смелого предприятия, весьма свойственного образу войны турок, в военное время нужно занять остров Чатал, и под защитою Измаила выстроить на оном мостовое прикрытие.

Граница по Черному морю начинается от устьев Дуная при с. Вилкове и простирается на 8 верст к Днестровскому лиману; здесь нет никаких селений и жилья, кроме выстроенных для кордонной стражи пикетов. Черное море, не имея постоянных пределов, во время прилива или отлива переменяет берега свои, разливается гораздо далее внутрь земли, или оставляет большие отмели; во всяком случае опасно приставать судам, и занесенные сюда бурею, тут разбиваются или садятся на мель. В подобных несчастных случаях оказывается им всякая помощь со стороны местного начальства.

Вообще можно сказать, что нынешняя граница наша с Портою по рекам Пруту и Дунаю, много способствует в случае надобности к нечаянному вступлению в пределы неприятельские. В плодородной и изобильной хлебом Подольской губернии и на Волыни, до открытия кампании, легко можно в самое короткое время составить важные магазины и подвинуть все запасы через Днестр в те места, где будет нужно по военным соображениям. Жители Бессарабской области, имея много способных степей, чрезвычайно в большом количестве заготавляют сено, чем и обеспечится продовольствие конницы и артиллерии. – Корпуса войск, полагая уже расположенные на новой нашей границе, перешедши через Прут, на коем есть удобные переправы, по многим хорошим дорогам вступают в Молдавию. Из сего следует, что колонны, идущие из Бессарабии внутрь сего княжества, подвигаясь по известным местам, к одному центру ведущим, более и более на марше сближаются, и через то становятся сильнее в то время один многочисленный корпус должен действовать отдельно, перейдя чрез Прут при его устье у м. Рейна, тотчас занять Галацы, лежащие оттуда в 16 верстах, после того, оставив от себя особый обсервационный корпус в окрестностях Браилова, для наблюдения сей крепости, форсированным маршем пойти в Слободзею на реке Яломице, и послать от себя сильный отряд для занятия Бухареста и некоторых

переправ, ежели бы Браиловский паша осмелился в том препятствовать, на реках Серет, Бузео, Рымнике и Яломице, колоннам, идущим из Молдавии по Фокшанской дороге в Валахию, а сам продолжать свой марш к крепости Журже, к которой ведут большие и для артиллерии и обозов способные дороги. Сим быстрым наступательным движением заняты будут княжества Большая Валлахия потом и Малая, обложены крепости Журжа, Турно при реке Альте и Браилов, также обеспечена большая Крайовская дорога и Малая Валлахия от всяких покушений Видинского паши; в то же время флотилия поспешно должна занять Егорьевской проход Дуная, расстоянием от Измаила в 20 верстах. Все турецкие суда от сего пункта вверх по Дунаю до Сербии будут заперты и достанутся нам, кроме тех, которые успеют стать под пушки крепостей в Булгарии, но и там, при наступлении и проходе нашей флотилии, как и в прочие турецкие войны, должны они будут сдаться. Занятие Сулинского прохода отрядом флотили на всю кампанию отдает нам весь Дунай в полное владение.

Приложение 2

Описание крепостей Бессарабии 1820-х гг.
(Статистическое описание 1899).

Крепость Бендеры (290-291)

Крепость Бендеры, по-молдавски Тигина, приобретена Портою от Молдавского княжества в конце XVI ст. вместе с Бендерской райей. Крепость сия основана турками (кроме находящейся внутри ее цитадели, существование коей относят к древнейшим временам и полагают некоторые, что она построена римлянами) лежит в лощине на правом каменисто-обрывистом берегу реки Днестра, окружена отлогими горами возвышения коих не имеют над оной вредного влияния. Она обведена глубоким рвом и к полю гласисом, одежда эскарпа и контрэскарпа каменная имеет 10 бастионов, из коих два в нижнем укреплении со стороны Днестра, где для сильнейшей обороны есть каменная батарея на 6 орудий, каменных ворот 6, подъемных мостов 4, сортий каменных 7, внутри каменная цитадель с 8 башнями, в которых хранятся разные инженерные и артиллерийские припасы, она обнесена с трех сторон рвом с каменной одеждой и через ров для въезда деревянный мост, в ней есть 1 пороховой каменный погреб и 2 таковые же цехгауза. Цитадель сия построена генуэзцами в одно время с Аккерманскою крепостью, по преданию древних историков. Окружность крепости вместе с нижним укреплением составляет 1600 сажень, внутри крепости при турках было много домов и лавок, по выходе же их все сии строения сломаны, причем разрушен дворец, в коем жительствовал паша. Ныне существуют следующие каменные здания: гаубтвахта 1, кордигардий 2, мечети 3, из коих одна обращена в церковь во имя Св. князя Александра Невского, а другие в магазины, солдатских казарм 6, домов: каменных 1, плетневых ветхих 26, в коих помещаются офицеры, 4 каменные турецкие бани, в нижнем укреплении каменная кордегардия 1 и провиантских магазинов 2.

Исторические достопамятности. В двух верстах от гласиса крепости Бендерской вверх по Днестру лежит деревня Варница, подле нее приметны следы укреплений окружавших жилище шведского короля Карла XII, который претерпев в 1709 году поражение под Полтавой, спасся бегством в Бендеры и утвердил свое пребывание у Варницы, откуда был он в 1713 году изгнан силой, не желая добровольно удалиться из владений Порты, находившейся тогда в мире с Россией.

Крепость Аккерман (109-110)

Крепость Белград по-турецки Аккерман, а по-молдавски Четате-Алба, наидревнейшая в Бессарабии, основана, по свидетельству Страбона (т. VII), Языгером Генуэзским принцом – римским консулом; именовалась от римлян Alba Iulia, а от греков Макофон; лежит на правом и высоком каменистом берегу Днестровского лимана, имеет вид пятиугольника, представляя великолепное древнее укрепление, отличающееся прочною отделкою и материалом; состоит из высоких фасобрейных стен с бойницами из 26 башен разной величины, из коих 12 имеют кладовые, а последние глухие и служат только для виду и связи куртин; обведена от поля каменным рвом

глубиною и шириною до 7 сажень; окружность оной простирается на север по крутому берегу лимана до 200 сажень, а с прочих сторон от поля до 850 сажень; ворот трое: одни к полю, имеющие подъемный через ров мост, а двое в нижнем укреплении, ведущие к Днестровскому лиману. Внутри крепости есть цитадель с четырьмя круглыми башнями и замком на природном каменном фундаменте; в замке находится два пороховых погреба и скрытные цехгаузы. Из зданий: турецкая каменная мечеть, занимаемая под складку военных припасов, гауптвахта, две связи казарм, магазин, сарай и 5 плетневых домов, в коих помещаются камендант и другие военные чины. Возле сей крепости есть пристань, к коей приходят военные и купеческие суда и переправа через лиман в город Овидиополь. Крепость Аккерман после падения Римской империи принадлежала к составу Молдавского княжества, а в XVI веке досталась туркам вместе с Бессарабией…

Крепость Килия (117-118)

Крепость Килия в древности называлась от греков Ликостомон, построена турками, имеет четырехполигонную квадратную фигуру, лежит в долине на левом берегу Дуная, в окружности содержит до 800 сажень, обнесена с поля гласисом и тремя плацдармами, имеет четыре бастиона и пять каменных башен, из коих две восьмиугольные, а три четырехугольные; ров окружающий ее шириной в 7 сажень… наполняется водой из Дуная и со стороны сей реки выложен пиленым камнем, ворот двое и через ров подъемных мостов два, сортий [малых ворот] двое. Внутри крепости находятся следующие здания: каменная мечеть, обращенная в христианскую церковь Успения пресвятой Богородицы, гаубтвахта 1, 8 флигелей со службами для штаб- и обер-офицеров, 5 солдатских казарм, каменный провиантский магазин, каменный в трех отделениях пороховой погреб и два цейхгауза… Порт ныне не существует и пристают только военные суда Дунайской флотилии, содержащие пост при крепости и крейсирующие по Дунаю…

Крепость Измаил (372-374)

По молдавски – Синил. Приобретена турками в XVI веке от молдавского княжества до взятия в 1770 году июля 26 дня российскими войсками под командою генерала князя Репнина; на сем месте был город, обведенный обширным ретраншементом, и в 1775 году, по заключению мира, возвращен Порте. С того времени турки начали укреплять Измаил под присмотром европейских инженеров; обширность его по излучинам местоположения простиралась тогда около десяти верст. Сие большое пространство было занято турками в намерении надежнаго оплота в случае неудачи, где бы целая армия могла помещаться и защищать переправу через Дунай; в ней хранилось главное депо, удерживала в повиновении буджакских татар, понуждала всю Бессарабию к исполнению повеления султана и именовалась от турок Орду-Каали [Келеси], т.е., армейская крепость. 1790 года декабря 11 дня крепость сия вторично взята штурмом российскими войсками под командою генерала графа Суворова и опять отдана обратно Порте по заключению в 1791 году мира. Порта, видя важность сей крепости, не щадила издержек привести оную в лучшее оборонительное состояние, вскоре после того была перестроена инженером [Ф.] Кауфертом в половину прежнего пространства и в настоящем виде она сдана напоследок третий раз в 1809 году на капитуляцию генералу [А.П.] Зассу храбрым Поливаном после тесной блокады, продолжавшейся с 1806 г.

Крепость Измаил лежит на левом берегу Дуная; нынешняя окружность оной простирается более 2500 сажень; имеет 14 бастионов, из коих один только со стороны Дуная покрыт каменной одеждою, прочие же все земляные, две батареи на берегу Дуная для горизонтальнаго действия, с поля обнесена гласисом, четверо стен с каменными воротами: из них называются одни от севера – Хотинские, другие – Бендерские, третие от востока – Килийские и четвертые, к Дунаю – Стамбульские; десять деревянных сортий в ров, три подъемных моста, пять барьерных ворот в прикрытом пути и десять плацдармов. Внутри крепости здания суть следующие казенные: каменный арсенал, 2 цехгауза, гаубвахта, 4 кордегардии, 3 флигеля солдатских казарм, 2 флигеля военных госпиталей, морской лазарет, 13 пороховых погребов, каменная турецкая баня, занимая артиллерийскими припасами, 40 домов ветхих, оставшихся после турок, в них помещаются

военные чины, монастырей греческих 2 – один деревянный Успения Божьей матери, а другой св. Николая, церквей 2 – одна соборная во имя Воздвижения Честного креста, переделанная из каменной турецкой мечети, другая деревянная армянская во имя св. Георгия; частных строений: домов каменных 5, деревянных 40, плетневых 20, лавок 59, мельниц земляных 6, погребов 12, питейных домов 9, трактиров 3, баня 1, кузница 1.

Измаильская крепость, лежа на самой границе напротив довольно пространнаго острова Четала, по коему пролегает дорога к турецкой крепости Тульчи, полезна может быть для воспрещения неприятельским десантам, для прикрытая дунайской флотилии и для обезпечения торговли.

Селение Варницы (300)

Состоит на правом берегу реки Днестра; название сие происходит от того, что возле оного селения, при построении турками Бендерской крепости, выжигалась известь, которая по турецки называется «вар». Ниже сего селения при дороге, прилегающей в город Бендеры, видны остатки фундаментов и окопов, окружавших жилище короля шведского Карла XII. Расстоянием селение от волости в 25 верстах.

Селение Паланка (161)

Паланка, на берегу заливов днестровских, где за турецкого владения существовало местечко того же названия: в нем до 1806 года находился небольшой каменный замок, построенный турками при транспортной дороге от переправы Маякской в город Аккерман, [от] коего ныне остались одни фундаменты, а стены сломаны и разобраны тамошними жителями. Замок сей был четвероугольной фигуры, в длину имел 70, а в ширину 30 сажен, по углам четыре башни.

Местечко Новые Каушаны (295-296)

Во время турецкого владения Каушаны были многолюднейшим и главным городом ханов орды Буджакской; в нем имел пребывание чиновник турецкий, называемый Каушан-воевода; он управлял всей Бессарабией, исключая только состояшие в ней крепости, над коими начальствовали паши. До 1806 года существовал здесь замок или дворец воеводы, но в том году был он сожжен и прежняя значительность Каушан доказывается ныне многими остатками фундаментов разоренных строений. На сих развалинах поселились ныне жители, пришедшие из-за Днестра и молдавских цынутов, составили местечко, которое лежит в овраге по левую сторону реки Ботны; строения расбросаны и улицы не прямые...

Селение Татар-Бунар (121)

Значит на татарском наречии колодезь татарский; название сие вероятно происходит от того, что в сем месте вытекает источников множество. В 1770 году при турках существовал здесь обширный город, из остатков коего находятся ныне одни только разрушенные каменные бани, фундаменты мечетей и других строений; здесь еще приметны развалины древнего замка, лежащего на горе по правую сторону речки Кагач, но кем оный построен, за давностью лет неизвестно. Замок сей квадратной фигуры, стены двойные, сложенный из пиленного камня с четырьмя на углах башнями, в длину и ширину имел 24 сажени. В 1816 году татарбунарскими жителями оный сломан; камень разобран на домашние их постройки и теперь только одни следы фундаментов сего древнего здания видны...

Колония Картал (474)

Поселилась в 1814 году при заливах дунайских на восток от оной, в 300 саженях находился за турецкого владения мост через Дунай для сообщения с крепостью Исакчей, лежащей на противном берегу Дуная, через который в 1770 году турки стремительно переправлялись, претерпевши поражение при Кагуле, выдерживая при том наступательное преследование российских войск. В сем месте довершилась достопамятная Кагульская победа над турками и по днесь еще в окрестностях Картала существуют останки редутов и других окопов, поделанных турками для обороны переправы.

Библиография

Аствацатуров 1997: Г. Аствацатуров, Бендерская крепость (Бендеры 1997).

Бендеры 1911: Бендеры. В: Военная энциклопедия (ред. В.Ф. Новицкий), т. 4 (Санкт-Петербург 1911), 468-469.

Бодаревский, Милорадович 1871: [П.М.] Бодаревский, [И.М.] Милорадович, Военное обозрение Одесского военного округа (Одесса 1871).

Брун 1853: Ф. Брун, Путешествия и посольства господина Гилльбера де Ланнуа, кавалера золотого руна, владельца Санта, Виллерваля, Троншиена, Бомона, Вагени; в 1399-1550 годах. ЗООИД, т. III, 1853, 443-465.

Бруяко, Сапожников 2000: И.В. Бруяко, И.В. Сапожников, Белгород-Днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства: основные этапы истории конца XIV - начала XIX вв. Stratum plus 5, 2000, 443-451.

Гутри 1810: М. Гутри, Письма о Крыме, Одессе и Азовском море (Москва 1810).

Дараган 1849: [М.И.] Дараган, Военно-статистическое обозрение Российской империи. т. XI, ч. 3: Бессарабская область (Санкт-Петербург 1849).

Ельницкий1910: Ельницкий А. Мартос Алексей Иванович. Русский биографический словарь. Том 14. (Ред. Б.Л. Модзалевский) (Санкт-Петербург 1910.), 89-90.

Защук 1862: А. Защюк, Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. Часть 2 (Санкт-Петербург 1862).

Записки 1907: Записки графа Ланжерона. Война с Турцией 1806-1812 гг. Русская старина 6, 1907, 577-625.

Измаил 1912: Измаил. В: Военная энциклопедия (ред. В.Ф. Новицкий), т. 10 (Санкт-Петербург 1912), 572-577.

Карти і плани 2012: Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко: з описом картографічних джерел Інституту рукопису НБУ імені В.І. Вернадського та додатком відомостей про карти і плани з історії України в російських архівних та рукописних зібраннях (упор. А.В. Пивовар) (Київ 2012).

Каталог 1905: Каталог Военно-ученого архива Главного штаба (сост. Бендер). Т. I: Отдел I и II-го часть 1-я (Санкт-Петербург 1905).

Коломойцев 1907: П. Коломойцев, Документы, выясняющие заслуги генерал-майора Сергея Алексеевича Тучкова по устройству и заселению измаильского предместья «Тучкова» к переселению задунайских некрасовцев в Бессарабию. В: Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии, т. 3, 1907, 422-428.

Колосок 1995: Б.В. Колосок, Розробка проекту зон охорони території фортець «Ізмаїл». Т. I. Пояснювальна записка (Київ 1995).

Красножон 2015: А.В. Красножон, Строительная периодизация Белгород-Днестровской крепости (XV-XVIII вв.): новые данные. Юго-Запад. Одессика, вып. 19, 2015, 77-91.

Кутузов 1952: М.И. Кутузов, Сборник документов и материалов (ред. Л.Г. Бескровный), т. 3 (Москва 1952).

Лазаревский 1895: А. Лазаревский, Прежние изыскатели малороссийской старины: II. Алексей Иванович Мартос (1790-1842). Киевская старина 2, 1895, 170-186.

Липранди 1974: И.П. Липранди, Из дневника и воспоминаний. В сб.: Пушкин в воспоминаниях современников, Т. I (Москва 1974) 285-343.

Мартос 1815: [А. Мартос], Известие о построении города Тучкова. Сын отечества, ч. XXVI, №XLVII, 1815, 41-52.

Мартос 1816: А. Мартос, Некоторые военные замечания о Бессарабии. Сын Отечества, 1816, ч. XXXII, №XXXVI, 134-145: №XXXVIII, 232-238; ч. XXXIII, №XXXIX, 1816, 21-27.

Мартос 1819: А. Мартос, Взгляд на кампанию Суворова в 1799 г. Сын Отечества, ч. LIV, №XXII, 1819, 97-104.

Мартос 1822: А. Мартос, Отрывок из истории Малороссии (1650-1651). Северный архив, 1822, №13, 1-18; № 14, 99-125.

Мартос 1823: А. Мартос, Отрывок из истории Малороссии (1652-1653). Северный архив, 1823, №6, 461-479; №12, 214-230; №13, 243-252.

Мартос 1827: А. Мартос, Письма о Восточной Сибири (Москва 1827).

Мартос 1828: А. Мартос, Некоторые сведения о Бессарабии. Северный архив, ч. 34, 1828, 276-283.

Мартос 1829: А. Мартос, Нечто о низовьях Дуная. Русский зритель, ч. V, 1829, 217-230 (прибавление 1).

Мартос 1829а: А. Мартос, Варна. Русский зритель, ч. V, 1829, 230-244 (прибавление 2).

Мартос 1893: А.И. Мартос, Записки инженерного офицера Мартоса о Турецкой войне в царствование Александра Павловича. 1806-1812. Русский архив, кн. 2, 1893, вып. 7, 305-368; вып. 8, 449-542.

Мисько, Буйновська 2011: Ю. Мисько, Є. Буйновська, Хотинська фортеця XII-XIX ст. Історія та основні об'єкти (Хотин 2011).

Сапожников 1999: И.В. Сапожников, Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов (Ильичевск 1999).

Сапожников 2011: И.В. Сапожников, Древние валы Бессарабии или Буджака: из истории картографирования в XVIII-XIX вв. МАСП, вып. 12, 2011, 206-236.

Сапожников 2013: И. Сапожников, Новые картографические материалы о древних валах Бессарабии. Tyragetia s.n. VII/1, 2013, 345-354.

Сапожников, Аргатюк 2016: И. Сапожников, С. Аргатюк, Из истории крепостей Северного Причерноморья. В: Архів. Історія. Сучасність. Вип. II: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, Одеса, 3-4 вересня 2015 р. (Одеса 2016). (в печати).

Сборник 1952: Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917 (Москва 1952).

Статистическое 1899: Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производившей[ся] по Высочайшему повелению [с] размежевание[м] земель оной на участки с 1822 по 1828 год (Аккерман 1899).

Столетие 1902: Столетие Военного министерства. 1802-1902: Главное инженерное управление: Ч. 1, Очерк 2: Результаты деятельности инженерного управления. Строительство и инженерные войска / сост. И.Г. Фабрициус (Санкт-Петербург 1902).

Шлапак 2001: М. Шлапак, Белгород-Днестровская крепость: исследования средневекового оборонного зодчества (Кишинев 2001).

Levinschi, Sava 2013: A. Levinschi, E. Sava, The military camp of Charles XII at Varniţa near the Bender fortress. Tyragetia s.n. VII/1, 2013, 389-396.

Şlapac 2004: M.E. Şlapac, Cetăţi medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIVea - mijlocul secolului al XVI-lea) (Chişinău 2004).

Materiale referitoare la studierea cetăţilor din Basarabia din anii 1807-1820

Cuvinte-cheie: Moldova, Basarabia, anii 1807-1820, cetăţi, inginerul militar A.I. Martos, reconstruire.

Rezumat: Articolul are scopul de a valorifica unele materiale referitoare la situaţia cetăţilor din Basarabia în perioada anilor 1810-1820, îndeosebi a unui articol aproape necunoscut, publicat de Alexei Martos în anul 1816, cu titlul *Anumite observaţii militare despre Basarabia*. Din acest articol reiese că, între anii 1806 şi 1809, după cucerirea de către armata rusească, în cele mai mari cetăţi din regiune au început nişte lucrări de reconstrucţie, efectuate iniţial în taină. Era vorba despre lucrări de amploare, care nu au fost duse la un bun sfârşit, deoarece pe parcursul secolului al XIX-lea toate cetăţile au fost dezarmate şi distruse: Hotin (1856), Bender (1897), Akkerman (1832), Chilia (1856), Ismail (1856).

Materials for the study of Bessarabian fortresses of 1807-1820s

Keywords: Moldova, Bessarabia, 1807-1820, fortress, military engineer A.I. Martos, reconstruction.

Abstract: The article is devoted to the analysis and publication of materials on the state of the fortresses of Bessarabia dated 1810s-1820s, in particular half-forgotten article of Alexey Martos "Some military remarks on Bessarabia" (1816). It was concluded that from 1806 and 1809, after the capture by Russian troops, the repair and reconstruction of the main fortresses of the region have been initiated almost immediately, at first secretly. It was a significant amount of work, which, however, did not reach its goal, since all the fortresses during the 19th century were disarmed or destroyed: Khotyn (1856), Bender (1897), Akkerman (1932), Kiliya (1856), Izmail (1856).

14.02.2016

Др. хаб. Игорь Сапожников, Институт археологии, Национальная Академия наук Украины, пр. Героев Сталинграда 12, 04210 Киев, Украина, e-mail: igors@gcn.ua

IMPORTUL DE MĂRFURI DIN IMPERIUL RUS ÎN PRINCIPATUL MOLDOVEI
la sfârşitul secolului al XVIII-lea - începutul secolului al XIX-lea

Irina Cereş

Cuvinte-cheie: Principatul Moldovei, Imperiul Rus, import, negustori, tarif vamal.

La sf. sec. al XVIII-lea - înc. sec. al XIX-lea relaţiile comerciale dintre Principatul Moldovei şi Imperiul Rus au cunoscut o nouă etapă de desfăşurare. În această perioadă Principatul Moldovei continua să importe din Imperiul Rus mărfuri de larg consum.

Intensificarea comerţului dintre Imperiul Rus şi Principatele Române a avut loc după Pacea de la Kuciuk-Kainargi. În această perioadă s-au accentuat dezbaterile în jurul problemei înfiinţării consulatelor, susţinută de A.R. Voronţov, preşedintele colegiului de comerţ, care propunea crearea de consulate la Galaţi, Iaşi, Bucureşti şi în Crimeea. Această situaţie a permis Rusiei să pună în aplicare una din clauzele Tratatului de la Kuciuk-Kainargi şi să numească în principate pentru scopuri economice şi politice pe primul lor consul, în persoana lui Serghei Laşkariov. El nu a putut să-şi preia postul din cauza negocierilor cu privire la Crimeea, dar şi din cauza că turcii au început să-i pricinuiască greutăţi în legătură cu venirea în Moldova. Laşkariov a contribuit la crearea premiselor pentru înfăptuirea prevederilor acordului comercial ruso-turc din iunie 1783 (Bezviconi 2004, 187).

Relaţiile comerciale dintre Principatul Moldovei şi Imperiul Rus se bazau pe acordul comercial ruso-turc din anul 1783, prin care mărfurile ruseşti erau supuse unei taxe vamale de 3% din costul lor. Acest tratat a fost încheiat între Rusia şi Turcia şi prevedea apărarea şi ocrotirea supuşilor ruşi pe întreg teritoriul Imperiului Otoman, care se bucurau de aceleaşi privilegii cu negustorii englezi şi francezi, în toate regiunile Imperiului Otoman. Negustorii prezentau la vamă facturile, în care era indicat preţul de cumpărare al mărfurilor pentru a calcula taxa vamală. Conform art. 21 al tratatului menţionat, negustorii aveau dreptul să achite taxa în bani sau în natură. Marfa ascunsă era confiscată (Sturza, Colescu-Vartic 1900, 170-171). În iulie acelaşi an taxele vamale din Rusia, Moldova şi Ţara Românească au fost micşorate. Succesorul lui Laşkariov, I.I. Severin, cel care va consolida prin consulate activitatea economică şi politică rusească în Principate, a sosit la Bucureşti în februarie 1783. Guvernul rus era preocupat mai ales de funcţionarea unui consulat general în Moldova. Din acest considerent, consulul general Severin s-a mutat la Iaşi, iar la Bucureşti a rămas un simplu consulat. Pentru a sprijini activitatea negustorilor ruşi pe Dunăre, Severin a înfiinţat în septembrie 1795 un post de comisar comercial la Galaţi.

Prin urmare, politica de cucerire a pieţei româneşti de către Rusia va începe efectiv imediat după semnarea Tratatului de la Kuciuk-Kainargi şi e marcată prin înfiinţarea consulatelor ruse de la Bucureşti şi Iaşi, prin acordul comercial ruso-turc din 1783 şi printr-un avânt brusc şi puternic al schimbului de mărfuri între Rusia şi Ţările Române.

Din Imperiul Rus se importau mărfuri diverse. Grupându-le pe categorii de mărfuri, constatăm că se importau ţesături – pânzeturi, postavuri, abale[1], covoare; fire – aţă, sfoară; metale şi obiecte de metal, blănuri, băuturi şi plante medicinale. Cele mai importante sunt blănurile, pânzeturile, metalele şi obiectele de metal. Fapt confirmat şi de viceconsulul francez din Iaşi, Parrant, care în raportul său din 11 iunie 1798 menţiona „la quincaillerie, le fer, la bijouterie sont ordinairement fournis par le Russes ainsi que grande quantité de fourrures de tout genre" (Hurmuzaki 1892, 187). La rândul său, istoricul N. Iorga menţionează că din Rusia se importă samuri, aba de Rusia, vulpi, blănuri ruseşti de iepure, covoare ruseşti, cuie, in „de Rusia", pânză „de Rusia", „berbuti" rusească (Iorga 1937, 102-103).

[1] **Aba** – ţesătură groasă de lână, de obicei albă, din care se confecţionează haine ţărăneşti.

Creşterea negoţului rusesc în Principate este confirmată de consulul rus, I.I. Severin prin rapoartele prezentate către minister. Consulatul Rusiei din Iaşi înregistrează următoarele sume, ce ilustrează în ruble importul rusesc oficial în ţară şi exportul Ţărilor Române în Rusia.

Tabelul 1

Valoarea importului din Rusia şi a exportului Ţărilor Române în Rusia (în ruble)*

Anii	Importul	Exportul
1784	320 774	296 207
1785	345 326	401 385
1786	395 902	357 010
1792 (semestrul II)	180 214	47 046
1793	494 813	102 590
1794 (sem. I)	275 798	119 907
1795 (sem. I)	523 959	262 801
1796 (sem. I)	263 378	4711
Total	2 800164	1591657

*Tabelul a fost elaborat în baza rapoartelor consulilor ruşi publicate în: Hurmuzaki 1962.

Datele din tabel ne permit să constatăm că importul mărfurilor din Imperiul Rus prevala asupra exportului Ţărilor Române. Expansiunea economică a Rusiei în spaţiul carpato-dunărean a fost expresia concepţiei mercantiliste, care a constituit fundamentul doctrinar al politicii economice a guvernului de la Sankt Petersburg.

Creşterea volumului importului rusesc şi înmulţirea produselor de provenienţa rusească ce se desfac pe piaţa românească, reies de asemenea din tariful vamal muntean, aplicat cu începere din ianuarie 1792[2]. Acesta cuprinde o serie întreagă de mărfuri despre care se spune că sunt ruseşti sau „de Rusia". Cuprinde şi altă serie, fără menţiunea precisă, dar care, prin natura lor sau prin locul pe care-l ocupă în tarif alături sau între produse sigur ruseşti, sunt de aceeaşi origine (Urechia 1892, 233-249) (tab. 2).

Articolele notate sub nr. 33-35 sunt trecute ca ruseşti, deoarece între nr. 34 (teluri) şi 35 (oţel) se află, în tarif, trecute „cuiele de Rusia" (Urechia 1892, 247). Autorul consideră că provin toate din or. Tula. El crede că tot de acolo vin şi articolele următoare din tariful vamal: brice, ace cu gămălie, ace cu urechi, pretcare, pile, după care citim: „foarfeci şi bricege de Rusia".

Deşi aceste mărfuri au fost incluse în tariful vamal muntean, putem menţiona că în Principatul Moldovei erau importate aceleaşi mărfuri, deoarece mărfurile importate din Rusia ajungeau pe piaţa Ţării Româneşti prin Moldova. Analizând mărfurile incluse în tariful din anul 1792, constatăm că se importau mărfuri diverse, însă cele mai importante sunt blănurile, pânzeturile, metalele şi obiectele din metal.

Un articol de preţ, deosebit de important ca valoare în importul Principatului Moldovei îl constituie blănurile. Rusia furniza cea mai mare parte a blănurilor, care fac parte din luxul boierilor şi formează un articol de import considerabil. De o mare varietate, atât prin marele număr de specii de animale reprezentate, cât şi prin diversitatea calităţii în cadrul aceleiaşi specii, blănurile prezintă deosebiri mari de preţuri. Cele mai scumpe erau vulpea neagră şi zibelina sau samurul, originare din Siberia şi care constituiau mărfuri de export prin excelenţă ruseşti, aducând mari venituri. Tariful din iulie 1795 aminteşte printre blănurile preţioase, de „vulpea neagră». Perechea de „vulpe neagră" costă 360 aspri, fiind cea mai scumpă dintre blănuri, mai scumpă chiar decât samurul, deoarece o pereche de „beaux sammours de Russie" costă numai 180 de aspri (Urechia 1892, 248-249).

Cu comerţul blănurilor se ocupau în special negustorii străini, care dispuneau de capital comercial şi beneficiau de un şir de privilegii acordate de administraţia ţaristă din Ţările Române.

În anul 1785 vânzătorul negustorului din Nejin Steria Chirilov, Dimitrie Cica a adus în Principatul Moldovei blănuri în valoare de 2 910 ruble, iar în anul 1795 – în valoare de 26 169 ruble. Pentru câţiva negustori ruşi vânzarea blănurilor pe teritoriul Principatului Moldovei a devenit tradiţională. În acest context, compania negustorilor din Nejin – Meţovitov au trimis vânzătorii săi în anul 1784, 1785, 1786, 1787, 1794 cu mărfuri în valoare mai mare de 80 000 ruble (Hurmuzaki 1962, 289, 291, 310, 328-331, 422, 460, 465, 567). Negustorii Afanasi Vafii, Ivan Solonikov, Filip Metaksa şi Piscopescu practic, în fiecare an veneau şi aduceau blănuri în Moldova. Negustorul din Nejin Ivan Almadeev a adus şi vindea în Moldova

[2] Acest tarif a fost publicat de V.A. Urechia (1892, 233-249), fiind inclus tariful special pentru sudiţii ruşi şi austrieci.

Tabelul 2

Nr. d/o	Denumirea mărfurilor importate	Preţul (în bani)
1.	Capere... de Crâm, cântarul	6
2.	Cuie de Rusia, cântarul	27
3.	Foarfeci şi bricege de Rusia, testeaua	2
4.	Inul de Rusia, cântarul	20
5.	Aţă de in de Rusia, cântarul	50
6.	Sfoară rusească, cântarul	30
7.	Pânză lată de Rusia, topul	15
8.	Pânză îngustă rusească, topul	7 1/2
9.	Pânză cu margini rusească, topul	15
10.	Berbuti rusească, cântarul	25
11.	Pânză lată rusească pentru muşama, topul	20
12.	I pacu (şi iarăşi), însă mai îngustă	15
13.	Pânză lată rusească de ventrele corăbiilor, topul	25
14.	I pacu, însă mai îngustă	15
15.	Citu (un fel de stambă) de Rusia, top po (câte) 36 coţi	30
16.	Alagea rusească (stofă de mătase vărgată)cel mare, topu, adică lată	30
17.	Alagea i pac mai îngustă, topu	20
18.	Abale de Rusia, topu pe coţi 60	10
19.	„De la postavurile ruseşti să se ia cu analogon după cele arătate” (adică după cele franceze, engleze, olandeze ş.a.)	-
20.	Samuri buni de Rusia, perechea	180
21.	Samuri de es din Lehia rusească	90
22.	Vulpi bune roşii ruseşti, taneaua (adică bucata)	30
23.	Vulpi de ţară căzăcească, taneaua	13 1/2
24.	Sangepi (petit gris) nelucraţi sibiriatici (de Siberia), oca	40
25.	Blană de iepuri ruseşti, tanele 100 (adică 100 de bucăţi)	30
26.	Hârşii ruseşti, taneaua	15
27.	Hârşii de Crâm (Crimeea), taneaua	4
28.	Covoare ruseşti, unul	5
29.	Reventul, oca (este tot una cu rhubarba, iar aceasta apare în tariful din 1727 ca fiind importată din Rusia)	30
30.	Ceaiul, oca	12
31.	China (ceai chinezesc), oca	11
32.	Vutci (votcă - n.a.) felurimi, sticle o sută	54
33.	Fier nelucrat, cântarul	13
34.	Teluri (fir de metal) de fier, cântarul	18
35.	Oţel, cântarul	59
36.	Balâcdiş, dinte de peşte, oca	16
37.	Berbuti de saci, suta	100
38.	Cacomul, sorocul	36
39.	Laşica (blană albă), sorocul	10
40.	Crasac (vulpe tătărească), taneaua	4
41.	Vulpe albă, taneaua	7 ½
42.	Furda (rămăşiţă) de samuri, oca	400
43.	Pacele şi picere de samuri, oca	200
44.	Pântece de samuri, perechea	6
45.	Coade de samuri, una	½

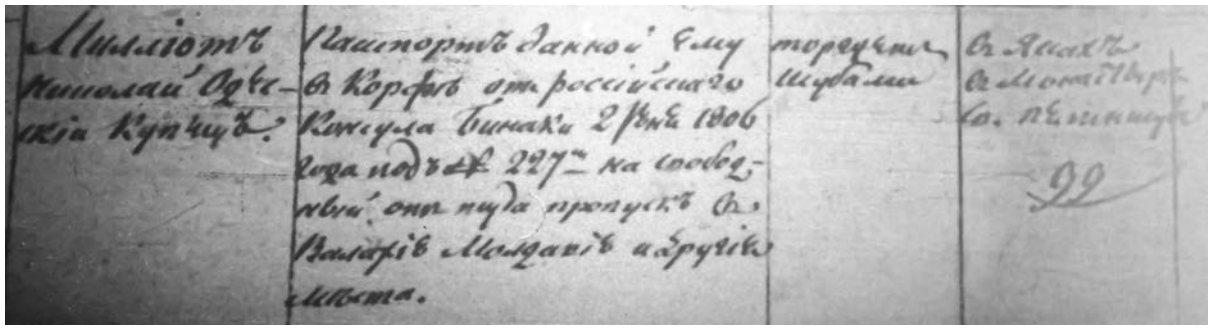

ANRM, F. 1, inv.1, d. 57, f. 61.

lacăte, pânză, cărţi, iar în anul 1793 a adus blănuri în valoare de 21 595 ruble (Hurmuzaki 1962, 572-573). În anul 1797 negustorii Mihail Almaev şi Petru Arghiriev au adus la Iaşi 312 perechi de blănuri de miel, 17 de samur, 436 de cutii de ţesături obişnuite, trei cutii de cărţi în valoare de 5114 ruble (Hurmuzaki 1974, 87).

Datele rapoartelor consulare ruse, ne-au permis să stabilim valoarea blănurilor importate din Imperiul Rus. Astfel, în anul 1794 au fost importate blănuri în valoare de 226 689 piaştri, în 1795 – 1 026 053, în 1796 – 1 269 710, în 1797 – 721 590 şi în 1798 – 279 630 de piaştri. Acest fapt, ne permite să afirmăm că blănurile ruseşti continuau să reprezinte principalul obiect de import al Principatelor Române. Se ocupa cu comerţul blănurilor o mare parte din negustorii care aduceau mărfuri din Rusia. Numai în anul 1795 din cei 72 de negustori veniţi în Principate din Imperiul Rus, 51 vindeau doar blănuri.

Pe lângă blănile preţioase, se importau blăni de vulpe roşie, blăni de lup şi de urs. Se importau şi haine făcute din blană, în primul rând şube, pielărie, în special pielea numită, tot cu un termen rus, iuftul.

Negustorii ruşi aduceau în Moldova iuft ce se bucura de mare popularitate. Negustorii ruşi Gavril Mladov, Andrei Pancov, Egor Stepanov şi Stepan Sidorov în anul 1794, 1796, 1798 au adus iuft în valoare de 1150 ruble (Hurmuzaki 1962, 564-569, 628-631, 770-775; Hurmuzaki 1974, 60-64, 217-218). În 1798 a fost importat pielărie (iuft şi cizme) în valoare de 1 332 de piaştri. În 1802 pe piaţa din Moldova a fost adus iuft în valoare de 202 ruble, 1803 – 844, 1804 – 1610 şi în 1805 – 1591 ruble.

În anul 1808 în oraşul Iaşi, negustorii ruşi Mihail Stepanov şi Nicolai Milliot făceau comerţ cu şube[3].

Blănurile ruseşti au pătruns atât de mult în Ţările Române, încât impuseseră nu numai numirile lor – *samur*, *laţica*, *crasac*, dar şi unele expresii tehnice, de specialitate, cum era „sorocul” de samuri sau de cacom (Giurescu 1947, 36; Bezviconi 2004, 191).

Din rapoartele consulilor ruşi constatăm că importul blănurilor scumpe continua să ocupe un loc de frunte, treptat depăşind suma de jumătate de milion de piaştri sau 300 000 - 400 000 de ruble. Atât relatările călătorilor străini, cât şi tarifele vamale confirmă că blănurile se importau din Rusia şi se bucurau de popularitate pe piaţa Principatului Moldovei, de unde se exportau şi în Ţara Românească.

Pentru a înţelege cererea relativ mare de blănuri, trebuie să ţinem cont de mai mulţi factori. În primul rând, ele erau un semn caracteristic ierarhiei administrative şi sociale. Domnul şi marii dregători purtau veşminte căptuşite cu blănuri preţioase. De la marii dregători, întrebuinţarea blănurilor preţioase a trecut şi la ceilalţi boieri, de rangul al doilea şi chiar la boierii de ţară care nu aveau dregătorii. Fiecare căuta să impresioneze prin bogăţia şi frumuseţea veşmintelor, să justifice parcă proverbul că „haina îl face pe om”. Femeile, soţiile de domni, de dregători şi de boieri erau primele în această întrecere. Atât de mare era prestigiul de care se bucurau blănurile, încât ele se purtau şi vara, în ciuda căldurilor. Însă aceste blănuri reprezentau o adevărată avere, în vreme de nevoie, puteau fi vândute, deoarece erau la mare căutare.

Blănurile erau necesare şi pentru darurile pe care domnii le făceau, nu numai la instalare şi confirmarea la domnie, dar şi cu prilejul plăţii haraciului. Comerţul cu blănuri scumpe era prosper, îl constatăm din cele mai vechi timpuri şi a durat până în sec. al XIX-lea. El a început să decadă când are loc schimbarea modei şi modificarea

[3] ANRM, F. 1, inv. 1, d. 57, f. 61-61v.

condiţiilor politice. Până în 1806, pentru costumele luxoase ale boierilor se aduceau blănuri din Rusia, după războiul din 1806-1812, acest import scade, deoarece începe să se introducă moda „occidentală", şi este înlocuit în mare parte cu stofe şi ţesături apusene.

La sf. sec. al XVIII-lea - înc. sec. XIX continua să se importe din Imperiul Rus şi ţesături – pânzeturi, postavuri, abale, covoare, stofe într-un sortiment variat; fire – aţă, sfoară. Printre ţesăturile importate au prevalat pânza de in şi de bumbac, stambă[4] din Ivanov, pânza simplă, ţesături de bumbac brodate şi aşa-numitele „chitaika", se importa pe larg pânza fabricată la Moscova şi la Ivanov.

Tabelul 3

Valoarea importului de pânză şi de in din Imperiul Rus în Moldova (în ruble)*

Perioada	Pânză	In
1783-1787	1000	850
1793-1795	2247	5208
1796-1798	11900	27048
Total	15147	33106

* Tabelul a fost elaborat în baza: Hurmuzaki 1962, 289-294, 308-313, 327-332, 249-352, 385-391, 459-465, 564-569, 571-578, 684-691, 733-736, 770-775; Hurmuzaki 1974, 60-64, 85-90, 138-139, 189-191, 217-218.

Datele din tabel, ne demonstrează că la sfârşitul secolului al XVIII-lea a crescut importul de pânză din Rusia. Rapoartele consulare ruse arată că valoarea ţesăturilor aduse în Principate în anii 1783-1787 se ridică anual la 3 000 de piaştri, iar în anii 1794-1798 la 51 000 de piaştri. Importul inului ajunge în 1795 la 20 875 şi în 1798 la 60 987 de piaştri. Această creştere se explică prin faptul că pânza şi barchetul din Moscova se vindeau la preţuri foarte mici. În această perioadă creşterea cererii pentru aceste produse a fost determinată de necesităţile boierilor, care manifestă interes pentru stilul vestimentar european. Comerţul a luat un mare avânt şi în urma schimbărilor profunde ce au afectat modul de trai, „europenizarea" clasei boiereşti, care a mărit simţitor cererea de articole de lux. Această occidentalizare a fost accelerată de influenţa exercitată asupra boierilor de ofiţerii ruşi şi austrieci, în timpul războaielor ruso-austro-turce. La un an de la intrarea trupelor ruse în Moldova şi Muntenia, în 1807 „toate doamnele moldovence şi muntene adoptă costumul european. Din toate părţile sosiseră în ambele capitale negustori de mode, croitorese, croitori şi magazinele din Viena şi Paris desfăcură toate vechiturile, care părură foarte noi la Iaşi şi se plătiră scump. Se văzu de asemenea curând, în toate casele, mobile cam vechi aduse de la Viena cu mari cheltuieli" (Hurmuzaki 1889, 79).

Negustorul Egor Stepanov a adus, în anul 1796, şerveţele, pânză simplă, iuft şi diferite mărunţişuri în valoare de 3760 ruble (Hurmuzaki 1974, 62). În 1796 negustorul rus Constantin Bericean şi Nicolai Constantinov a adus, în Moldova 500 puduri de lână de capră în valoare de 425 ruble (Hurmuzaki 1962, 309). Importul de lână a devenit tradiţional, în anul 1803 a fost adusă lână în valoare de 200 ruble, iar în 1804 – 127 ruble (Государственная торговля 1803).

Analizând importul de mărfuri din Imperiul Rus în Principatul Moldova, observăm că printre mărfurile de import predominau şi obiectele din metal, veselă din fier şi aramă, care, în fond, erau de proveniență rusă sau ucraineană. În afară de blănuri Rusia exportă articole de fier şi oţel de Tula, care ameninţă produsele Austriei, pielărie, ţesături, marchitănie, ceai şi rachiu. În această perioadă fierul din Tula începe să facă concurenţă produselor de fierărie ce se importau din Austria, ceea ce alarmează consulatul austriac (Oţetea 1977, 62).

În anii 1784-1786 din Imperiul Rus au fost importate 3 649 puduri de fier, iar în anii 1796-1798 s-au importat 7 449 puduri. Din 1793 până în 1803 pe teritoriul Principatului Moldovei au fost importate 9 204 puduri de fier, în valoare de 30 322 ruble (Hurmuzaki 1962, 564-569, 571-578, 684-691, 733-736, 770-775; Hurmuzaki 1974, 60-64, 85-90, 138-139, 189-191, 217-218) . Cerinţa mare de fier a determinat creşterea preţului de vânzare a acestui produs pe piaţa Principatelor. Dacă în anul 1784 un pud de fier costa o rublă, apoi în anul 1803 – două ruble şi mai mult. La începutul secolului al XIX-lea în Moldova în fiecare an se importa circa 20 000 puduri de fier din Rusia (Государственная торговля 1803).

Negustorii ruşi şi ucraineni au continuat să aducă în Moldova nu numai fier, dar şi produse din metal: lacăte, coase, cuţite, piele, ceaune, căldări şi cazane, arme. În 1797 negustorul din Nejin Ana-

[4] **Stambă** – ţesătură de bumbac cu desene imprimate în culori, folosită la confecţionarea îmbrăcămintei de vară pentru femei.

stasi Velk a adus lacăte în sumă de 565 ruble, iar în 1798 în valoare de 700 ruble (Hurmuzaki 1974, 86, 190).

Analiza datelor prezentate în rapoartele consulare ruse ne permit să stabilim valoarea importului de metale şi obiecte de metal, care înregistrează în anul 1796 cifra de 17 037 de piaştri, în 1798 – 32 487 de piaştri; lacăte în 1796 – 2 000 de piaştri, în 1798 – 2 799 de piaştri; diverse vase în 1789 – 5 712 de piaştri. În anul 1799 s-a importat cupru în valoare de 2 166 piaştri. Produsele din metal şi fierul au fost destinate pentru masele largi ale populaţiei şi au acoperit nevoile lor imediate.

Rapoartele consulare ruse arată că din Imperiul Rus au fost importate icoane şi separat cărţi, în anii 1796-1797, în valoare de 1 666 de piaştri. Dintre bijuterii se importau cel mai mult bijuteriile din chihlimbar şi pietrele preţioase, cum ar fi diamantele şi briliantele, dar şi firele de aur. În baza rapoartelor consulare ruse am încercat să stabilim valoarea bijuteriilor importate din Imperiul Rus. În anul 1795 au fost importate bijuterii în valoare de 11 669 piaştri, în 1796 – 11 000, în 1797 – 11 490 şi în anul 1798 – 36 600 de piaştri.

În această perioadă a crescut cererea şi pentru alt tip de mărfuri ruseşti cum ar fi: îmbrăcăminte, încălţăminte, rochii, aţă, şerveţele, funii, linguri, hârtie şi alte mărfuri. În Principate au mai fost aduse mărfuri precum: zahăr, cafea, icre, peşte afumat, ciuperci uscate, arme, paturi din fier, trăsuri, sănii ş.a.

În august 1810 negustorul Maleh Hasan a exportat la Odesa prin vama de la Dubăsari, 190 puduri de unt şi 90 puduri de caşcaval şi a importat în Moldova două butoaie de icre negre[5]. Se importa din Rusia în Principatul Moldovei şi uleiul de cânepă, confirmat de stareţul Leontie, care în timpul călătoriei sale în Moldova, menţiona „uleiul de cânepă e scump şi vine din Rusia” (Bezviconi 1947, 71-72). Se mai importau produse medicinale, însă cerere mare era pentru revent sau rubarba[6]. În anul 1795 s-a importat rubarba în sumă de 2 780 de piaştri, iar în 1796 – 4 896 piaştri. Observăm că practic s-a dublat importul acestui produs medicinal, care a fost adus de către negustorii ruşi şi în anii ’70-’80 ai secolului al XVIII-lea (tab. 4).

Observăm că negustorii ruşi erau cei care aduceau produse în Ţările Române, având un şir de privilegii şi dispunând de capital financiar, unii dintre negustori veneau de 2-3 ori pe an şi aduceau diverse mărfuri pe piaţa românească.

Din Rusia se mai importa tutun, rachiu şi, la vreme de nevoie, de foamete – şi grâne. Medicul sas Andreas Wolf, care a descris Moldova din anii 1780-1797, menţionează că „ruşii aduc blănuri, pielărie şi tabac de prizat”. La import, deşi interzis, apare tutunul înregistrat şi la export. Tutunul se importa, dar negustorii ruşi din Principate exportau tabacul românesc, cumpărat ieftin, la Constantinopol, unde îl vând pe sub mână” (Giurescu 1947, 40). În anul 1794 s-a importat tutun în sumă de 336 piaştri, în 1796 – 5 686 şi în 1797 – 267 de piaştri. Importul tutunului din Imperiul Rus se explică prin faptul că tutunul românesc era neprelucrat şi se exporta în starea sa naturală, în special în Imperiul Otoman, unde adesea negustorii făceau contrabandă cu acest produs. În schimb boierii şi negustorii aveau nevoie de tutun filtrat, pentru ei şi pentru oaspeţi, din acest considerent era importat tutunul din Rusia. Pe piaţa Principatelor Române, pe lângă tutunul rusesc, se vindea şi tutunul turcesc. În anul 1808 negustorul Dimitrii Bamolci vindea la Iaşi tutun adus din Odesa[7]. În acelaşi an, negustorii Dănilă Ariutiunov, Bagdasarov Avedic, Petru Saceacov şi Hacip Elizarov vindeau în oraşul Iaşi tutun turcesc[8] .

Datele din tabelul 5 demonstrează că din valoarea totală de 2 149 077 rub. argint a importului de mărfuri din Rusia în Moldova, Ţara Românească şi Basarabia cota celor mai importante mărfuri – aur trefilat şi împletit, rachiu, blănuri, metal, vite, veselă din fier şi aramă constituia 1 817 609 rub. (84,5%), iar cota celorlalte mărfuri doar 331 468 rub. (15,4%) (Tomuleţ 2012, 338-339). Analizând importul de mărfuri din Rusia în Moldova şi Ţara Românească prin oficiile vamale de la Movilău şi Dubăsari, istoricul Valentin Tomuleţ afirmă că, deşi cota importului de mărfuri din Rusia era cu mult mai mică decât cea a exportului din aceste ţări în Rusia, mărfurile importate erau, în fond, de provenienţă rusă sau ucraineană.

Pe piaţa internă a Principatelor pe lângă negustorii autohtoni îşi desfăşurau activitatea şi nu-

[5] ANRM, F. 1, inv. 1, d. 1602, f. 1.

[6] **Revent** – plantă erbacee cu frunze mari şi flori mici, întrebuinţate în medicină ca purgativ.

[7] ANRM, F. 1, inv. 1, d. 57, f. 65v.

[8] ANRM, F. 1, inv. 1, d. 57, f. 55v, 60.

Tabelul 4

Mărfurile importate din Rusia în Moldova şi Ţara Românească în anul 1798*

Nr. d/o	Numele şi prenumele	Denumirea mărfurilor	Valoare mărfurilor (ruble)
1.	Cetăţeanul rus Spiridon Pep	Zebelină, fascicule de fire de aur, fireturi[7], 600 blănuri de miel negre şi gri	29 000
2.	Maer Ţichinovschi funcţionarul lui Oran Leizerov	450 astrahanuri[8] negre şi gri	1 800
3.	Hristofor Constantinov	200 de blănuri de vulpe roşie	3 810
4.	Dimitrie Dementiev	Blănuri de nurcă, veveriţă, vulpi,ş.a.	20 200
5.	D. Moşkov şi Nisim Iuşev	300 vedre de votcă din cereale	1 200
6.	Gherşc Davîdov	500 vedre de votcă din cereale	1 800
7.	Anastasie Kotopul	Diferite produse din blană	12 000
8.	Ios Leiba	Pânză de in	1 320
9.	Alexandr Borş	Diferite produse din blană	7 562
10.	Anastasie Velk	Lacăte, cărţi bisericeşti, şerveţele, tapet, tutun, veselă din cupru	2 890
11.	Grigore Skend	Haine de hermină, veveriţă şi veveriţă neagră	21000
12.	Pavel Murait	Blană de hermină, blăni de nurcă şi vulpe	19 890
13.	Pavel Dragat	Blănuri diverse	10 274
14.	Nicon Morgunov	Lână, cânepă, frânghii,	12 163
15.	Anastasie Margarit	Diverse obiecte de fier, mărfuri din mătase	29 700

*Tabelul a fost elaborat în baza datelor din rapoartele consulare: Hurmuzaki 1974, 189-191.

Tabelul 5

Importul de mărfuri din Rusia în Moldova, Ţara Românească şi Basarabia, prin oficiile vamale de la Movilău şi Dubăsari, în anii 1802-1805 (în ruble argint)

Anii	Valoarea importului de mărfuri	Inclusiv						
		Rachiu	Metal	Blănuri	Aur trefilat şi împletit	Veselă din fier şi aramă	Vite	Alte mărfuri
1802	779064	95803	51220	144734	321003	19242	33970	113092
1803	473056	90408	41182	37749	214395	15655	7529	66138
1804	415838	146686	40415	51158	85067	25510	5085	61917
1805	481119	134505	28846	43571	135675	40372	7829	90321
Total	2149077	467402	161663	277212	756140	100779	54413	331468
Raportul, în %	100,0	21,7	7,5	12,9	35,2	4,7	2,5	15,4

meroşi negustori străini: marchitanii, vivandierii, fiind negustori de origine rusă, ei acordau ajutor oştirilor ruse pe parcursul tuturor războaielor ruso-turce în aprovizionarea cu cele necesare. Un rol mijlocitor în comerţul dintre Principatul Moldovei şi Imperiul Rus l-au jucat oraşele din stânga Nistrului – Grigoriopol şi Dubăsarii Noi. În anul 1796 la Grigoriopol a fost creată o companie de negustori, alcătuită din 95 de persoane, care au stabilit în sudul Rusiei legături comerciale largi. Un centru important al comerţului moldo-rus se considera or. Nejin (Dragnev 2012, 338).[9][10]

Negustorii ruşi au beneficiat de un şir de privilegii după încheierea acordului de comerţ ruso-turc din 10/21 iunie 1783, care punea comerţul Rusiei pe picior de egalitate cu comerţul Franţei şi Angliei. Poarta a înştiinţat pe domnii Ţărilor Române

[9] **Firet** – broderie cusută cu fir de aur sau de argint; fir de aur sau de argint folosit la cusături şi la broderi.
[10] **Astrahan** – blană cu părul mătăsos şi buclat, obţinută de la mieii de rasă caracul.

că „negustorii ruşi să nu fie supăraţi de cadii, judecători, guvernatori şi alţi slujbaşi de poliţie, şi să nu li se ia vama decât o singură dată” (Hurmuzaki 1922, 155-162; Oţetea 1977, 27). Cu toate că, conform tratatului comercial ruso-turc din 1783, achitau doar 3% din valoarea mărfurilor, în anul 1803, s-a întocmit un nou tarif pentru mărfurile negustorilor ruşi. Negustorii ruşi care treceau prin Moldova şi Ţara Românească nu puteau fi constrânşi, sub nici o formă, să plătească pentru tranzitul mărfurilor lor altă taxă afară de aceea de 3%, pe care au achitat-o la locul vânzării sau cumpărării. Teşchereaua[11] pe care funcţionarii sunt obligaţi s-o elibereze după plata taxei vamale, va fi valabilă în tot cuprinsul Imperiului Otoman, pe baza căreia erau scutiţi de plata oricărei alte taxe. Sancţiunea pentru vameşii care ar călca aceste dispoziţii şi ar lua a doua oară vama e pedeapsa cu moartea (Hurmuzaki 1922, 155). Astfel, negustorii ruşi nu mai puteau fi siliţi să plătească alte taxe. Lor li se eliberau şi certificate comerciale prin care primeau dreptul de a importa din Rusia băuturi spirtoase, alimente şi alte mărfuri fără a plăti taxe vamale (Rosetti 1909, 66-67). Din Imperiul Rus se importa pe larg băuturi alcoolice, în special votca din cereale. Rachiul se importa tot mai mult din Podolia şi din Galiţia. Se importa rachiul făcut din grâne, deoarece în Principate se obişnuia să se facă rachiu din fructe, din drojdie sau din tescovină. Produsele importate din Rusia (blănuri, fier etc.) şi horilca importată din Polonia, cu toată prohibiţia ce se făcea acestui import[12] se exportau pe piaţa Ţării Româneşti prin Moldova.

În anul 1794 a fost importată votcă în valoare de 3 833 de piaştri, în 1795 – 13 966, în 1796 – 46 366, în 1797 – 14 300 de piaştri. Preţul pentru o vadră de votcă a variat între 3,5 şi 4 piaştri. Practic, în fiecare an se importau în medie 4-5 mii vedre de votcă.

Rachiul din cereale a continuat să fie importat şi în perioada războiului ruso-turc din anii 1806-1812, fiind importat de către marchitani pentru militarii ruşi, care primeau aşa-zisa „porţie de vin”, mai exact câte un pahar de rachiu de trei ori pe săptămână ostaşii combatanţi şi câte un pahar pe săptămână ostaşii auxiliari. Însă, o mare parte din cantitatea de rachiu importat era vândută populaţiei locale, în special după ce administraţia rusă a interzis fabricarea alcoolului din cereale în Principate. Gradul înalt de consum al băuturilor alcoolice de către militarii ruşi a avut o influenţă negativă asupra moralităţii populaţiei locale[13]. Datorită protecţiei din partea administraţiei ţariste şi activităţii consulului rus de la Iaşi, negustorii ruşi aveau dreptul de a aduce şi vinde în Moldova şi Ţara Românească rachiu din Polonia, dat fiind faptul că comerţul e liber, iar domnii n-au dreptul să oprească importul, să-l arendeze sau să permită vreun fel de monopol (Hurmuzaki 1892, 166).

Administraţia rusă intervenea direct în comerţul intern al Moldovei prin stabilirea cursului valutar în folosul armatei şi al negustorilor ruşi dictând uneori şi preţurile la produse şi prin admiterea importului de mărfuri de provenienţă rusă, scutindu-le de plata taxelor vamale. Demnitarii ruşi doreau ca preţurile la mărfurile procurate de militari să fie cât mai mici şi le micşorau cu fiecare ocazie.

În timpul războiului ruso-turc din anii 1806-1812 negustorilor şi persoanelor de afaceri din guberniile ucrainene şi ruse, le-au fost acordate diverse hrisoave de către administraţia rusă din Principate, pentru a se ocupa cu diferite activităţi comercial-industriale. Spre exemplu, la 28 iunie 1808 comandantul suprem al armatei ruse dislocate în Moldova, Muntenia şi Basarabia, feldmareşalul Prozorovski, a eliberat moşierului Grabovski din gubernia Podolia un hrisov pentru a putea deschide în Focşani, Bârlad, Chilia şi în alte localităţi diferite magazine în care să fie realizate, la preţuri rezonabile, pentru necesităţile armatei, diferite feluri de făină, unt, slănină, rachiu rusesc, crupe şi alte produse alimentare. Acesta urma să beneficieze de dreptul de a exporta liber aceste mărfuri prin vămile ruseşti, în baza decretului imperial din 4 februarie 1807[14]. Pornind de la faptul că legislaţia moldovenească nu prevedea asemenea scutiri pentru mărfurile ruseşti, în hrisov era stipulat că preşedintele în Divanele Moldovei şi Munteniei, senatorul S.S. Kuşnikov, va întreprinde măsuri concrete pentru soluţionarea întrebării. Ca rezultat, la 2 august 1808 Grabovski a primit din partea Divanului un alt hrisov, în care era stipulat că „votca urma să fie scutită de orice

[11] **Teşcherea** – adeverinţă, certificat, chitanţă, permis de călătorie, paşaport.

[12] La 23 februarie 1793 se interzice importul de horilcă din Polonia, dându-se poruncă ispravnicilor de Slam-Râmnic să oprească trecerea acestui produs din Moldova (Urechia 1892, 269).

[13] Pentru mai multe detalii vezi: Cereş 2014, 263-281.

[14] ANRM. F. 1, inv. 1, d. 308, f. 2-2 verso.

taxe, iar celelalte produse alimentare şi băuturi să fie supuse unor asemenea încasări, încât furnizorii în cauză să nu simtă povara lor şi să rămână mulţumiţi”[15].

În anul 1808 negustorii Andronov Stas şi Tanas Mihailov vindeau rachiu în oraşele Iaşi şi Roman[16]. În luna iulie 1808 A. Prozorovski a acordat permisiune unui marchitan evreu să aducă în Moldova, fără achitarea taxelor vamale, 500 vedre de vin de desert, 300 sticle de vin franţuzesc, 70 puduri de zahăr, 25 puduri de cafea şi 4 puduri de ceai[17]. Conform unei adeverinţe, un alt marchitan a obţinut aprobarea de a cumpăra în Rusia şi a aduce în Moldova pentru militarii ruşi o balercă de rom, două balerci de votcă, 90 de săbii, batiste de buzunar, aţă, pânză, hamuri, ţinte etc.[18] Numai în luna decembrie 1810 au fost importate prin Cetatea Albă 1 065 vedre de votcă, iar în luna august 1811 au fost aduse 6 108 vedre de votcă[19]. Scutirea de plata taxelor de import a mărfurilor aduse de către marchitani provoca conflicte între aceştia şi autorităţile vamale locale. În acest sens merită a fi menţionat conflictul apărut la încheierea de către baronul Lang, comandant al cetăţii Hotin, a unui contract cu negustorii evrei din oraş, prin care aceştia din urmă primeau dreptul de a importa şi a vinde lunar 215 vedre[20] de votcă în cetate şi suburbii, în schimbul unei taxe lunare de 215 ruble ruseşti de argint. În anul 1808 Divanul Moldovei a dat în arendă dreptul de încasare a taxelor vamale în mărime de 60 parale pentru fiecare vadră de votcă importată în ţară logofătului Costache Ghica. Vameşii logofătului întâmpinau piedici la încasarea vămii la hotarul ţinutului Hotin din partea comandantului cetăţii, baronul Lang[21]. În urma mai multor plângeri înaintate de Divan, Kuşnikov a cerut lui Lang explicaţii, care a replicat că a interzis încasarea taxelor vamale doar de la concesionarii care importă horilcă pentru militarii cazaţi în cetate şi pentru bolnavii spitalului militar. Divanul Moldovei a încercat să încaseze vamă de la marchitani, însă, în favoarea lor interveneau atât generalii, cât şi Kuşnikov, care cerea scutirea lor de plata vămii[22]. În asemenea condiţii, Principatul Moldovei s-a transformat în piaţă de desfacere a mărfurilor ruse care, deşi se considera că erau aduse pentru militari, erau vândute şi populaţiei. Scutirea de taxe vamale provoca pierderi visteriei ţării, iar importul făcea concurenţă mărfurilor locale, pricinuind pagube negustorilor locali, iar votca adusă de negustori şi marchitani era vândută nu numai comandanţilor militari ce beneficiau de aşa zisa „porţie de vin”, ci şi populaţiei (Agachi 2008, 295). Ca rezultat, în urma interminabililor conflicte şi pierderi suferite de visteria Moldovei l-au determinat pe comandantul armatei ruse să ceară anularea dreptului de a importa votcă fără plata taxelor vamale, din motivul că ele aduceau mari pierderi visteriei Moldovei, iar cu banii aceştia erau întreţinute spitalele militare, asigurate trupele ruse cu produse alimentare şi alte cheltuieli necesare. Aşadar, acestea au fost motivele care au determinat administraţia rusă să supună mărfurile importate de marchitani la taxe vamale, fiind totuşi scutite de plata vămii ruse şi au interzis acestora să vândă mărfuri populaţiei locale.

Rachiul rusesc a continuat să fie importat şi după terminarea războiului ruso-turc din 1806-1812. Raportul austriac din 16 martie 1818 arată că, în anul precedent, s-au importat în Moldova „din Rusia 36.000 de găleţi moldoveneşti de rachiu”, iar din Galiţia şi din Bucovina 6.000 de găleţi, plătindu-se câte $4^{1/2}$ piaştri vamă de găleată (Iorga 1902, 287).

În baza tarifului vamal de la 1 ianuarie 1811[23], valabil pentru Moldova şi Muntenia şi a tarifului vamal muntean din anul 1822[24], putem constata că Ţările Române au continuat să importe mărfuri din Rusia, în special blănurile, articole din piele, stofe, pânzeturi şi diverse ţesături, fier, obiecte din fier şi oţel şi produse alimentare.

Pe parcursul secolului al XIX-lea a continuat să se importe din Imperiul Rus toate felurile de mărfuri: lacăte, lumânări albe, hârtie colorată, cuie groase etc., în valoare de 89 252 piaştri. Pe parcurul anului 1826 s-au importat: 134 738 ocale de fier în bare în valoare de 105 657 piaştri; 14 739 căldări – 25 989 piaştri; 4 lăzi de diverse blănuri (petit-gris, zibelină etc.) – 75 700 piaştri; 375 perechi de piei de miei gri din Crimeea – 19 000

[15] ANRM. F. 1, inv. 1, d. 308, f. 4.
[16] ANRM, F. 1, inv. 1, d. 57, f. 45v, 63v.
[17] ANRM, F. 1, inv. 1, d. 7, f. 586.
[18] ANRM, F. 1, inv. 1, d. 12, f. 96.
[19] ANRM, F. 1, inv. 1, d. 3248, f. 1470.
[20] **Vadră** – veche unitate de măsură a capacităţii, folosită pentru lichide, echivalentă cu circa 10-15 litri.
[21] ANRM, F. 1, inv. 1, d.28, f. 1-4.
[22] ANRM, F. 1, inv. 1, d.7, f. 647.
[23] Pentru mai multe detalii vezi tariful vamal din 1 ianuarie 1811, publicat în: Urechia 1900, 619-633.
[24] Pentru detalii vezi: Urechia 1902, 203-239.

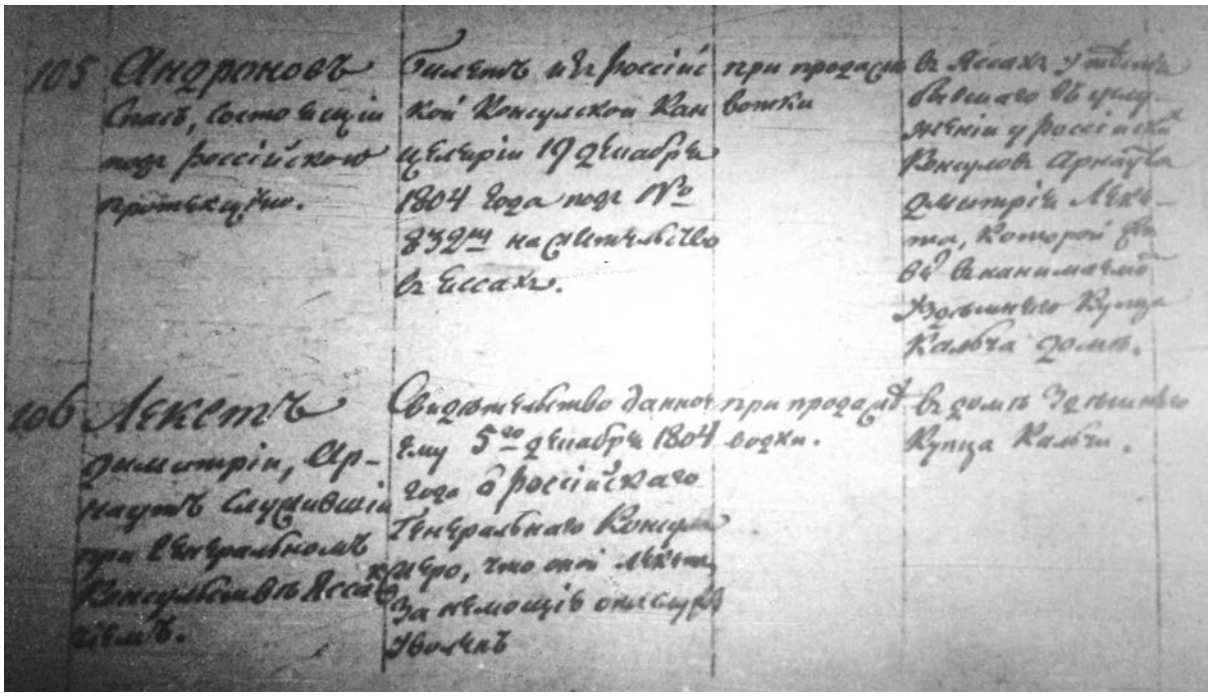

ANRM, F. 1, inv. 1, d. 57, f. 53v.

piaştri; 5 430 ocale icre – 15 400 piaştri; 58 750 ocale peşte sărat – 32 864 piaştri şi alte produse în cantităţi mici – 16 389 piaştri. În anul 1826 s-au importat în Moldova mărfuri în valoare de 441 842 piaştri (Oţetea 1977, 70). Ţara Moldovei a exportat în Rusia mărfuri în valoare de 474 389 piaştri şi a importat mărfuri în valoare de 441 842 piaştri (Ibidem, 71).

La sfârşitul secolului al XVIII-lea - începutul secolului al XIX-lea un rol important în desfăşurarea relaţiilor comerciale dintre Imperiul Rus şi Principatul Moldovei l-au avut negustorii.

În Moldova şi-au desfăşurat activitatea numeroşi negustori sudiţi, din care făceau parte şi mulţi negustori pământeni, care cu scopul de a se bucura de anumite privilegii fiscale şi judecătoreşti au intrat în această categorie. Pentru a beneficia de privilegii comerciale, negustorii autohtoni au recurs la diverse strategii şi metode paralegale. O metodă frecventă a fost cererea protecţiei consulare a Rusiei şi Austriei, care le oferea posibilitatea de a obţine statutul de „sudit”. O altă metodă a fost schimbarea numelui, de origine română în nume de familie de provenienţă rusă, drept exemplu avem cazul negustorului Nicolae Chiru, care şi-a schimbat numele în N. Kirilov. El se ocupa de comerţul cu blănuri, pe care le importa din Imperiul Rus şi le comercializa pe teritoriul Principatelor Române. Numai în anul 1808 în Galaţi erau 265 de supuşi ruşi, iar în Iaşi – 364[25]. Majoritatea dintre negustorii supuşi ruşi închiriau case de la locuitori, unii dispuneau de case proprii în Iaşi sau Galaţi, alţii locuiau pe proprietăţi mănăstireşti, cei mai mulţi pe proprietăţile Mănăstirii Sf. Sava şi Mănăstirii Odaia. Ei se ocupau cu comerţul cu blănuri, tutun, rachiu, etc.

Analiza importului de mărfuri din Imperiul Rus în Principatul Moldovei ne demonstrează că din Rusia se importau obiecte industriale şi de lux. Obiectele principale ale importului din Rusia în Moldova erau blănurile, articolele din fier, fibrele de cânepă, pânza de in. La sfârşitul secolului al XVIII-lea - începutul secolului al XIX-lea a sporit importul de mărfuri vestimentare şi de obiecte de uz casnic. Acest fapt a fost determinat de reorientarea boierimii de la moda orientală spre cea europeană. Importul consta mai ales din articole de lux pentru uzul claselor privilegiate, dar într-o măsură mai mică şi pentru masele producătoare. Din acest considerent piaţa străină furniza mai ales articole de care aveau nevoie boierii sau care puteau alimenta luxul lor. Balanţa comercială rămânea însă excedentară pentru Principate, deoarece materiile prime, deşi vândute la preţuri mai

[25] ANRM, F. 1, inv. 1, d. 57.

scăzute, dominau prin cantitate, iar obiectele de lux erau limitate la un cerc restrâns din protipendadă (Istoria economică 1998, 166).

Creşterea volumului importului rusesc în Principate şi înmulţirea produselor de provenienţă rusească ce se desfac pe teritoriul Principatului Moldovei a fost determinat de implicarea administraţiei ţariste, în persoana consulilor ruşi din Iaşi şi Bucureşti. Administraţia rusă a permis importul unui mare volum de mărfuri de provenienţă rusă, care erau scutite de plata taxelor vamale sub pretextul că sunt destinate armatei de ocupaţie, însă în realitate cu aceste mărfuri se făcea contrabandă în dauna vistieriei Moldovei. Administraţia rusă în persoana consulilor ruşi din Iaşi şi Bucureşti acţionau în favoarea negustorilor ruşi şi în vederea satisfacerii cerinţelor armatei ruse şi apărării intereselor economice şi politice ale Rusiei prin stabilirea unui curs valutar convenabil negustorilor străini, ruşi şi ucraineni, iar la rândul lor negustorii ruşi falsificau facturile la mărfurile importate din Rusia, în care indicau preţuri mai mici decât cele adevărate, iar de multe ori refuzau să-şi onoreze obligaţiile asumate prin contractele încheiate cu populaţia autohtonă.

Analiza importului de mărfuri din Imperiul Rus în Principatul Moldovei, ne permite să observăm că printre mărfurile de import predominau blănurile, fierul, obiectele din metal, ţesături, băuturi, etc. În baza surselor de arhivă şi a documentelor publicate, putem constata, că mărfurile importate din Imperiul Rus răspundeau necesităţilor populaţiei din Principatele Române. Blănurile şi articolele de lux, precum bijuteriile şi ţesăturile fine serveau necesităţilor boierilor şi elitei negustorilor, care dispuneau de capital financiar, iar celelalte mărfuri – pânza, fierul, articolele din fier, rachiul, etc. erau destinate populaţiei de rând.

Bibliografie

Agachi 2008: Al. Agachi, Ţara Moldovei şi Ţara Românească sub ocupaţia militară rusă (1806-1812), ed. a Il-a, revăzută şi completată (Chişinău 2008).

Bezviconi 1947: Gh. Bezviconi, Călători ruşi în Moldova şi Muntenia (Bucureşti 1947).

Berviconi 2004: Gh. Bezviconi, Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse (Bucureşti 2004).

Cereş 2014: I. Cereş, Violenţa administraţiei şi militarilor ruşi faţă de populaţia Principatelor Române în timpul războiului ruso-turc din anii 1806-1812. Pontes. Review of South East European Studies 6-7, 2014, 263-281.

Dragnev 2012: D. Dragnev, Istorie şi civilizaţie medievală şi modernă timpurie în Ţările Române. Studii şi meteriale (Chişinău 2012).

Giurescu 1947: C.C. Giurescu, Relaţiile economice dintre români şi ruşi până la regulamentul organic. Revista istorică română, vol. XVII, fasc. I-II (Bucureşti 1947), 1-53.

Hurmuzaki 1889: E. Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria românilor, culese din Arhivele Ministerului Afacerilor Străine din Paris de Al. I. Odobescu. Vol. III, supliment I (1709-1812) (Bucureşti 1889).

Hurmuzaki 1892: E. Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria românilor, culese din arhivele Ministerului Afacerilor Străine din Paris de Al. I. Odobescu. Vol. II, supliment I (1781-1814). Cu portretul lui Ioan Gheorghe Caragea Voevod (Bucureşti 1892).

Hurmuzaki 1922: E. Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria românilor. Corespondenţa diplomatică şi rapoartele consulare austriace (1782-1797), publicate după copiile Academiei Române de I. Nistor, vol. XIX, partea I (Bucureşti 1922).

Hurmuzaki 1962: E. Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria românilor, vol. I (Bucureşti 1962).

Hurmuzaki 1974: E. Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria românilor, vol. IV (Bucureşti 1974).

Iorga 1902: N. Iorga. Documente privitoare la familia Callimachi, vol. I (Bucureşti 1902).

Iorga 1937: N. Iorga, Istoria comerţului românesc. Epoca mai nouă (1700-1823) (Bucureşti 1937).

Istoria economică 1998: Istoria economică a României. Vol. I, De la începuturi până la cel de-al doilea război mondial, ediţia a doua. Coordonator acad. N.N. Constantinescu (Bucureşti 1998).

Oţetea 1977: A. Oţetea, Pătrunderea comerţului românesc în circuitul internaţional (în perioada de trecere de la feudalism la capitalism) (Bucureşti 1977).

Sturza, Colescu-Vartic 1900: D.A. Sturza, C. Colescu-Vartic, Acte şi documente referitoare la istoria Renaşterii României (Bucureşti 1900).

Rosetti 1909: R. Rosetti, Arhiva senatorilor din Chişinău şi ocupaţia rusească de la 1806-1812, fasc. III (Bucureşti 1909).

Tomuleţ 2002: V. Tomuleţ, Politica comercial-vamală a ţarismului în Basarabia şi constituirea burgheziei comerciale (1812-1868) (Chişinău 2002).

Tomuleţ 2012: V. Tomuleţ, Basarabia în sistemul economic şi politic al Imperiului Rus (1812-1868): Studii (Chişinău 2012).

Urechia 1892: V.A. Urechia. Istoria Românilor. Curs făcut la Facultatea de Litere din Bucureşti. Seria 1786-1800, tomul IV (Bucureşti, 1892).

Urechia 1900: V.A. Urechia. Istoria Românilor. Curs făcut la Facultatea de Litere din Bucureşti. Seria 1800-1834, tomul XI (Bucureşti 1900).

Urechia 1902: V.A. Urechia, Istoria Românilor, vol. XIII (Bucureşti 1902).

Государственная торговля 1803: Государственная торговля 1802 года в разных ее видах (Санкт-Петербург 1803).

Imports from the Russian Empire into the Principality of Moldavia at the end of the 18th century - the beginning of the 19th century

Keywords: Principality of Moldavia, Russian Empire, merchants, import, customs tariff.

Abstract: In the period under review trade relations between the Principality of Moldavia and the Russian Empire experienced a new stage of development. Moldavia continued to import consumer goods from the Russian Empire.

The increase in the volume of trade between the Russian Empire and the Romanian Principalities took place after the signing of the Treaty of Küçük Kaynarca. Trade relations between the Principality of Moldavia and the Russian Empire were based on the Russian-Turkish trade treaty concluded in 1783.

Particularly important and especially expensive imported goods were furs. In addition to the furs, there were imported iron and steel products, which competed with the products from Austria. The government of the Russian Empire encouraged the duty-free importation of large quantities of goods from Russia ostensibly for the army, and this caused damage to the Moldavian treasury.

An important role in the import of goods from the Russian Empire into the Principality of Moldavia played merchants, especially foreign ones. The analysis showed that furs, canvas, cloth, iron and ironware, linen, and vodka were predominant among these imports.

Импорт товаров из Российской империи в Молдавское княжество в конце XVIII - начале XIX века

Ключевые слова: Молдавское княжество, Российская империя, купцы, импорт, таможенный тариф.

Резюме: В рассматриваемый период времени торговые отношения между Молдавским княжеством и Российской империей переживали новый этап развития. Молдавское княжество продолжало импортировать товары из Российской империи.

Расширение торговли между Российской империей и румынскими княжествами произошло после подписания Кючук-Кайнарджийского мирного договора. Торговые отношения между Молдавским княжеством и Российской империей были основаны на российско-турецком договоре о торговле, заключенном в 1783 году.

Особенно дорогостоящим импортируемым товаром являлись меха. Кроме пушнины в княжество завозились изделия из железа и стали, конкурировавшие с товарами из Австрии. Правительство Российской империи поощряло беспошлинный ввоз большого количества товаров из России якобы для нужд армии, что причиняло ущерб молдавской казне.

Важную роль в импорте товаров из Российской империи в Молдавское княжество играли купцы, особенно иностранные. Анализ импорта показал, что среди товаров преобладающими являлись пушнина, полотно, сукно, железо, железные изделия, лен, водка и прочее.

25.03.2016

Irina Cereş, Institutul de Istorie al AŞM, 31 August 1989, 82, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: irinaceres@mail.ru

DIN ISTORIA FAMILIEI ÎN BASARABIA LA ÎNCEPUTUL SEC. AL XIX-lea: INCAPACITATEA SOȚULUI LA VIAȚĂ CONJUGALĂ

Alina Felea

Cuvinte-cheie: familie, viaţă conjugală, divorţ, drept canonic, Basarabia, Imperiul Rus.

Căsătoria, în sens larg sau îngust, poate fi tratată din diverse puncte de vedere: juridic, economic, social, psihologic, moral, religios, fiziologic. După cum susţine *Dicţionarul de psihologie*, „nota proprie a familiei, ca instituţie socială având la bază alegerea reciprocă a partenerilor maritali, este de a asigura reproducerea speciei, în condiţii socioculturale determinate" (Popescu-Neveanu 1978). Căsătoria dintre un bărbat şi o femeie este şi un fenomen biologic, fiind mijlocul de înmulţirea neamului omenesc, de factorul de continuare a generaţiilor (Левитов 1905, 65). În relaţiile interumane căsătoria ca fapt biologic are două aspecte: fiziologic şi psihologic. Din punct de vedere fiziologic, căsătoria se compune din atracţia sexuală a două persoane de gen diferit, care poate avea drept consecinţă graviditatea şi naşterea unui urmaş, dar şi diferite boli etc. Paralel cu aceste momente fiziologice, într-o căsătorie se dezvoltă şi psihologia familiei şi a relaţiilor conjugale, apare dragostea, care conduce la o dezvoltare armonioasă a persoanei. Pe lângă factorul biologic, este binecunoscut că familia avea şi are rol social-economic şi de bază într-un stat. De aceea statul, în corespundere cu normele moral-religioase ale fiecărei epoci istorice, căuta să soluţioneze problemele apărute în familie, implicându-se într-o problemă delicată, intimă a familiei ca cea a relaţiilor sexuale între soţi, deoarece relaţiile anormale într-o familie aveau impact nu numai asupra familiei date, dar şi asupra comunităţii în care acesta locuia, asupra mentalului colectiv, asupra întregii societăţi.

În epoca medievală şi în epoca modernă căsătoria era considerată sacră, de aceea autorităţile ecleziastice permiteau divorţul numai în anumite cazuri, printre care se numără şi incapacitatea unui dintre soţi la viaţă conjugală – impotenţa (Dicţionar 2011, 313), care se încadrează atât în motivele morale de divorţ (Fuştei 2008, 284), cât şi în cele fizice. Analiza divorţurilor pe motiv de impotenţă din secolul al XIX-lea, dar şi în perioadele anterioare, este dificilă şi controversată, pornind de la mentalitatea timpului. Puţine dintre cupluri sau dintre femei aveau curaj să mărturisească despre o astfel de problemă în viaţa de familie. De aceea documentele cu referire la problematică sunt în număr redus.

Noţiunea

Fenomenul impotenţei a fost cercetat de specialişti din domeniul medicinii, psihologiei şi sexologiei. Termenul îşi are proveniența în limba latină, de la „im" – negare şi „potentia" – putere. Din punct de vedere medical, „impotenţa este imposibilitatea de a săvârşi actul sexual. .... Această tulburare poate fi de origine organică (alcoolism, disfuncţie endocrină) sau psihologică" (Silllamy 1998, 156). *Dicţionarul de medicină* califică impotenţa drept incapacitatea unui bărbat „de a avea un raport sexual satisfăcător" şi „este provocată de tulburări de origine organică sau psihică" (Dicţionar 2011, 313). Conform *Dicţionarului istoric de gallicisme* impotenţa este „incapacitatea bărbatului de a săvârşi un act sexual deplin" (Епишкин 2010). Enciclopedia psihologică susţine că este „imposibilitatea de a avea act sexual drept urmare a eşecului sexual masculin (lipsa sau pierderea libidoului, lipsa erecţiei sau ejacularea precoce)". Poate fi de natură neuroreceptorică, spinală sau „psihogenă (psihologică), care provine din mecanismele nevrotice" (Психологическая). Aceeaşi noţiune este dată şi de dicţionarul sexologic (Сексологический). În sexologie se menţionează că prin termenul „impotenţă" se subliniază diverse tulburări ale funcţiilor sexuale – de la infertilitate până la dizarmonie sexuală (Сексологический).

Problema în istoriografie

Problema incapacităţii unui dintre soţi la viaţă conjugală a fost examinată în studii, articole şi monografii semnate de cercetătorii istoriei familiei din Ţara Moldovei, Ţara Românească, Transilvania şi Imperiul Rus, care prezintă fenomenul în contextul vieţii de familie sau în ceea ce priveşte poziţia femeii în viaţa de cuplu (Ghiţulescu 2004; Studii 2010; Ciclul 2009; Цатурова 1991, Zabolotnaia 2011, 175). Relatând despre familia din Ţara Moldovei în epoca medievală, cercetătoarea Lilia Zabolotnaia susţine: „Chiar dacă era prevăzută desfacerea căsătoriei pentru neîndeplinirea relaţiilor conjugale, evident că foarte greu, aproape de neconceput era ca soţia să-l reclame pe soţul său pentru aşa ceva. În societatea medievală era ieşit din comun să se afişeze viaţa personală şi, în mod special, viaţa sexuală. În caz că era intentată acţiunea de divorţ din motivul respectiv, la procesul de judecată era numit oricare alt motiv, numai nu acesta, lucru confirmat de lipsa aproape totală a documentelor" (Zabolotnaia 2011, 175). În sursele ce vizează Ţările Române în perioada sec. XVI-XVII istoricul L. Zabolotnaia a găsit doar un singur document care relatează explicit un caz de iniţiere a desfacerii căsătoriei din motivul imposibilităţii îndeplinirii obligaţiilor conjugale, o cerere de despărţire formulată de o femeie în 1691 (Zabolotnaia 2011, 175)[1]. Vorbind despre acest motiv de desfacere a căsătoriei, cercetătoarea constată că era extrem de rar întâlnit sau menţionat în documentele de divorţ din alte ţări europene, de exemplu, în Polonia, unde a depistat un singur caz, când se face o tentativă de a desface o căsătorie din motivul de neîndeplinire a obligaţiilor conjugale[2].

Cercetătoarea T. Ţaturova susţine că în Imperiul Rus în baza acestui motiv căsătoria putea fi desfăcută doar după trei ani de căsnicie (Цатурова 1990, 59-65; Цатурова 2011).

Poziţia Bisericii Creştine

Conform canoanelor religioase, mireanul care şi-a produs intenţionat defectul fizic a organului de reproducere, pentru trei ani era îndepărtat de la Sfintele Taine (Ap. 21, 22, 23; I Sobor. 1) Comentând pravilele Sfinţilor Apostoli, ale Soboarelor Episcopale etc., episcopul Nicodim Miloş susţine că persoana, care şi-a produs un astfel de defect, a săvârşit un mare păcat, calificat ca sinucidere (Епископ 2001). Drept motiv pentru apariţia unei astfel de pravile a servit activitatea sectei valesienilor, apărută în sec. II, care, tratând în felul său cuvintele lui Iisus Hristos din Mt 19, 12 a introdus în rândurile adepţilor săi scopirea (Scriban 1939; Dicţionarul 1998). Împotriva acestei secte au fost îndreptate pravilele Sfinţilor Apostoli. Se vede că această sectă era pe larg răspândită, căci repetarea acestor pravile sunt întâlnite şi în prevederile Primului Conciliu de la Niceea (325), şi în prevederile celui de-al patrulea Conciliu de la Constantinopol (Епископ 2001).

În Biserica din Vest, impotenţa ca motiv de divorţ este pomenită în canoanele Soborului din Liftin (Belgia) în 743, în canonul 17 al Soborului din Vermer (dioceza Suasson) în 753, în canonul 15 al Soborului din Salzburg în 799. Cercetătorul A. Zagorovski susţine că utilizarea acestui motiv de divorţ şi pomenirea lui în hotărârile Bisericii, demonstrează faptul că Biserica Creştină apreciază motivul dat drept putere distructivă a familiei, fiind şi o mărturie a deselor exemple în practică (Загоровский 1884, 140). Totodată, în multe dintre cazuri nu se efectua o cercetare medicală, dar concluzia era trasă în baza discuţiei cu soţii. Astfel, în canonul 20 al Soborului de la Compiegne din 756-757 se sublinia: „dacă soţia va spune că soţul nu i-a convieţuit conjugal, iar soţul va susţine inversul, trebuie de crezut soţul" (Загоровский 1884).

Biserica Ortodoxă, utilizând acest motiv pentru a permite divorţul, reiese din următoarele considerente:

1) Impotenţa trebuie să fie depistată până la căsătorie. Pierderea puterii în perioada căsătoriei nu putea servi drept motiv de desfacere a căsătoriei, deoarece căsătoria din punct de vedere creştin include nu numai elemente fizice, dar şi morale.
2) Neştiinţa soţului de prezenţa acestui handicap până la căsătorie nu putea fi motiv de divorţ, deoarece Biserica Ortodoxă admitea căsătoria cu astfel de persoane, cu excepţia celor castraţi, presupunându-se că acest handicap se poate trata.

[1] Cercetătoarea L. Zabolotnaia publică integral textul documentului preluat din Nicolae Iorga, *Documente româneşti din arhivele Bistriţei (scrisori domneşti şi scrisori private)* (Iorga 1899, 80) şi face o analiză detaliată a acestuia.

[2] Este vorba despre magnatul lituanian Krzysztof Moniwid Dorohostajski, învinuit de a doua soţie, Zofia Radziwiłł, de impotenţă.

3) Femeia putea cere divorţ doar dacă n-a ştiut de impotenţa soţului până la căsătorie, deoarece se considera că o astfel de căsătorie a fost încheiată fără acordul femeii.

Problema incapacităţii unui soţ la viaţa sexuală în codurile de legi

Problematica a fost abordată în codurile legislative ale multor ţări, în diverse perioade. În dreptul bizantin prevederile referitoare la impotenţă au fost reflectate în *Codex Justinianus* (529-534) şi în *Legile lui Leon şi Constantin*. *Codul lui Iustinian* susţine: „fără vină se desface căsătoria, dacă soţul timp de trei ani n-a avut contact cu soţia" (Загоровский 1884)[3]. *Legile lui Leon şi Constantin* menţionau că se acorda divorţ în cazul când „bărbatul trei ani de zile n-a avut putinţa convieţuirii conjugale cu soţia" (Загоровский 1884)[4].

Capitulariile lui Pipin din 753, în cazul impotenţei soţului, îi permiteau soţiei dreptul de a se plânge pe soţul ei „pentru părăsirea de către soţ a patului nupţial". În caz că faptul era demonstrat, soţii divorţau, soţia având dreptul de a dispune de soarta ei. Dar deja *Capitulariul* din 757 susţine că într-o astfel de învinuire se dă crezare spuselor bărbatului (Загоровский 1884, 140).

În Imperiul Rus, în *Zakon Gradski* se remarcă: „Se desface căsătoria dintr-un motiv necesar şi raţional, când cineva nu va avea putinţă să aibă raporturi fizice cu soţia sa şi să îndeplinească ceea ce sunt obligaţi soţii să îndeplinească la indicarea naturii sale: dacă după trei ani de la încheierea căsătoriei, soţul nu se va arăta bărbat pe deplin, atunci soţia poate singură sau cu participarea părinţilor să divorţeze de el, chiar dacă soţul este împotrivă" (Загоровский 1884)[5].

În documentul nr. 22038 din 28 februarie 1806, emis de Sinodul Rus, se menţionează despre desfacerea căsătoriei din motivul incapacităţii îndeplinirii obligaţiilor conjugale cauzate de la naştere sau din motive căpătate pe parcursul vieţii: „o разлучение от супружества за неспособностью к супружескому сожитию или от природы или от других случившихся в течении времени причин" (ПСЗРИ 1830); documentul nr. 29728 din 8 ianuarie 1824 prevede cauza de divorţ pe motivul impotenţei soţului „о разводе по причине оскопления мужа" (ПСЗРИ 1824).

Cauza dată este specificată în *Hexabiblul lui Armenopulos*, în *Кормчая книга*, în legile adoptate de Sinod etc. (Кормчая 1912, гл. 48; Устав 1841, 241, 245-247, 256; Свод 1842, 47, 64).

Potrivit lui Armenopulos, titlul 12, existau motive generale de divorţ, motive pentru divorţul soţului în detrimentul soţiei (Manualul 1921)[6] şi motive pentru divorţul soţiei în detrimentul soţului (Manualul 1921)[7]. Codificatorul menţionează că le-a enumerat doar pe cele „cari mi s-au părut vrednice de băgare în seamă şi ... să le recunoască în această lege pe acelea anume, după care se poate desface căsătoria fără pedeapsă" (Manualul 1921). Pe primul plan apare impotenţa soţului: „... când bărbatul nu se poate împreuna cu femeia şi în trecere de trei ani se arată neputincios la împreunarea cu femeia". În asemenea caz atât soţia, cât şi părinţii ei pot desface căsătoria, chiar şi fără învoirea soţului. Bărbatul este obligat să întoarcă femeii toată zestrea, dacă a luat-o, „iar darul dinaintea nunţii rămâne la el, pentru ca el să nu primească nici o pagubă" (Manualul 1921).

Procesul

Este bine cunoscut că potrivit canoanelor bisericeşti divorţul putea fi cerut doar de către partea nevinovată. În urma cererii era efectuată o cercetare minuţioasă. Metodele legale de demonstrare a impotenţei erau: recunoaşterea personală a pârâtului; jurământul reclamantului sau pârâtului; cercetarea fecioriei prin expertiză medicală; mărturiile mamei sau tatălui soţiei şi chiar mărturiile vecinilor.

Pentru a demonstra veridicitatea motivului era nevoie de expertiză medicală. Însă uneori nu era nevoie de a face o expertiză medicală, deoarece învinuitul recunoştea faptul (Загоровский 1884, 322). Urmările erau complicate doar pentru soţul incapabil, deoarece era supus imposibilităţii recăsătoririi.

Studii de caz în Basarabia în sec. al XIX-lea

În documentele de la începutul secolului al XIX-lea impotenţa era indicată prin expresiile „fără puterea mădulării" şi „eşti legat". Adresarea într-

[3] *Новые Заповеди Иустиниана царя*, гл. 44, гр. 43, гл. 4, л. 42.
[4] *Главизны Леона царя и Константина*, гл. 49, зачаток 2-ой, гл. 9, л. 123.
[5] *Закон Градский*, гл. 48, гр. 11, гл. 2, л. 71 на об.

[6] „Pricinile despărţeniei bărbatului în vătămarea femeii".
[7] „Pricinile despărţeniei femeii cu vătămarea bărbatului".

o instanţă într-o problemă atât de delicată cerea un anumit curaj din partea femeii sau a rudelor acesteia, care expuneau în public un defect al bărbatului.

Astfel, la 23 martie 1813, Vasile Coşcodan din satul Condrăteşti înaintează o plângere cu privire la examinarea pricinii cu soţia sa Maria, fiica lui Dumitru Bosiioc, din acelaşi sat, cu care nu se poate împreuna, fiind „fără puterea mădulării", din care cauză soţia a plecat la părinţi. În urma unei jalbe i s-a dat „o carte cu hotărâre ca să o ţie" trei ani, fără drept de a se despărţi. În acel timp se considera că impotenţa poate fi tratată: „să va tămădui jeluitoriul"[8].

Şi în cazul soţilor Anastasia şi Toader Rusu se indică că soţul este bolnav, „fiind fără putere mădularii", indicându-se să mai trăiască încă doi ani cu soţul ei şi dacă acesta nu se va întrema atunci să ceară divorţ[9].

Imposibilitatea întreţinerii unor relaţii sexuale provoca agresivitatea bărbatului impotent şi conducea la aplicarea violenţei verbale şi fizice faţă de femeie. Astfel se întâmplă în cazul soţilor Ecaterina şi Samson. Mama Ecaterinei, Ileana, văduvă din Gura Galbenă, la 20 august 1813 se adresează cu o plângere pe ginerele său, care din cauza incapacităţii de a-şi îndeplini obligaţiile conjugale îşi bătea soţia şi soacra[10]. Dicasteria a poruncit ca cazul să fie cercetat. În urma cercetării Samson a susţinut că a lovit-o cu bâtul. Deşi s-a constatat că Ecaterina a fost necontenit bătută, i s-a indicat să aştepte tratarea lui şi dacă nu se va trata, numai atunci să i se permită a doua căsătorie.

Un alt caz este cel al soţilor Vasilie şi Ştefana Musteaţă. În 1816 în instanţă s-a adresat tatăl femeii pe motiv că ginerele său, fiind impotent, o învinuieşte pe fiică-sa de adulter cu cumnatul Vicul şi o bate. Toţi cei implicaţi în caz au fost chemaţi la Dicasterie. În urma anchetării Vasilie a recunoscut că, fiind impotent, a supus-o pe Ştefana „tiraniei", pricinuindu-i bătăi, iar adulterul n-a fost demonstrat[11]. Pedeapsa pentru aceasta a fost despărţirea pentru o perioadă de trei ani, cu luarea zestrei. Totodată victima urma să aştepte tratarea soţului trei ani, prevăzuţi în legislaţie.

În general, victimele violenţei fizice în context familial sunt supuse mai multor acte de agresiune în decursul timpului. Efectele imediate ale violenţei fizice sunt vătămările corporale sau moartea victimei. Femeile mai erau supuse violenţei sexuale şi abuzului sexual, care constă „în orice contact sexual nedorit de către partener sau cu privire la care partenerul nu poate să-şi exprime consimţământul valabil format. Contactul sexual fără consimţământ este considerat viol. Acest concept cuprinde violul marital, dacă relaţiile dintre parteneri sunt oficializate, şi violul în general, pentru alte tipuri de relaţii sexuale obţinute fără consimţământ prin forţă, ameninţare şi/sau constrângere" (Violenţa 2011, 13). În această categorie intră şi „impunerea forţată a practicilor degradante şi umilitoare în timpul actului sexual contrar voinţei" (Violenţa 2011, 13).

Un caz de divorţ, care a avut la bază nu numai pricina de impotenţă, dar şi atentat la onoarea soţiei, însoţită de bătăi tiranice, a fost cel al soţilor Fedora şi Andrei Cuciuc. Fedora din satul Mimoreni, ţinutul Orhei, s-a căsătorit cu locuitorul satului Buiucani Andrei Cuciuc în 1814. Peste câteva luni de la căsătorie depune o jalbă în care îşi învinuieşte soţul că, fiind impotent, în prima noapte de căsnicie a atentat la cinstea ei, dând-o spre pângărire rudei lui – Nanie Iosif, o bate fără milă, n-o întreţine şi este slab de minte. Nemaiputând suporta tratamentul inuman, Fedora a povestit rudelor şi s-a adresat în instanţă[12]. Pe baza acestui caz a fost iniţiată o anchetă în urma căreia s-a stabilit: 1. Andrei şi Fedora au fost cununaţi la 24 ianuarie 1814 de către preotul Vasilie cu voia şi încuviinţarea ambilor; 2. Andrei a confirmat că este impotent şi recunoaşte că toate cele spuse de Fedora, cu referire la pângărirea ei, sunt fapte adevărate. Nanie refuză să recunoască faptul săvârşit. În urma cercetărilor s-a demonstrat că Andrei şi Gafiţa, soţia lui Nanie, sunt veri primari, mamele lor, Meliana şi Maria, fiind surori, astfel Nanie ar fi cumnat de la verişoară. 3. S-a adeverit faptul că Andrei era „cam slab de minte", nu-şi întreţinea soţia, dar o tiraniza şi o bătea[13].

Rezolvarea situaţiei de conflict

Conform legislaţiei, persoana vinovată, în cazul dat impotentă, nu avea dreptul să se recăsătorească. În cazul Fedorei şi al lui Andrei Cuciuc hotărârea Dicasteriei din 30 decembrie 1814 a fost clară: 1. A se permite desfacerea căsătoriei Fedorei şi a

[8] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 330, f. 1.
[9] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 325.
[10] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 329.
[11] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 1604.
[12] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 681, f. 1-1v.
[13] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 681, f. 5-9.

lui Andrei pe următoarele motive – impotenţă, atentat la cinstea soţiei, bătăi tiranice. 2. Deoarece Fedora nu este vinovată de adulter, dar a fost pângărită de Nanie cu permisiunea lui Andrei, nu va fi supusă epitemiei şi îi este îngăduit a se recăsători. 3. Andrei este pe viaţă lipsit de dreptul de recăsătorie. 4. Cazul atentatului la cinstea Fedorei, săvârşit prin complicitate de Nanie cu Andrei, să fie examinat de Guvernământul civil[14]. Acest caz de divorţ a fost soluţionat în favoarea femeii, toate învinuirile ei fiind demonstrate.

Nu întotdeauna însă autorităţile luau în consideraţie motivul numit. Astfel, la 21 mai 1827, o oarecare Muntean, locuitoare a oraşului Bender, se adresează Mitropolitului cu rugămintea de a i se desface căsătoria. Petiţionara relatează că şase ani în urmă s-a căsătorit legal cu Ştefan Muntean, dar pe perioada vieţii conjugale n-a avut contact fizic cu soţul, fapt care poate fi demonstrat. Fiind tânără şi nedorind să ducă o viaţă desfrânată, roagă să i se permită divorţul pentru a se recăsători[15]. Rezoluţia pe acest caz a fost negativă[16]. După cum se vede, nu întotdeauna chiar şi un caz demonstrat de impotenţă se sfârşea cu divorţ. Cazul de mai sus este ilustrativ, femeia fiind nevoită să continue viaţa în comun cu soţul.

În cazul Anastasiei şi al lui Toader Rusu, al Ecaterinei şi al lui Samson Dicasteria recomandă ca soţii să trăiască împreună timp de trei ani din ziua nunţii – timp în care boala urma să fie tratată. Doar după trecerea acestui timp, în caz că problema nu se soluţiona, femeile puteau să facă cerere repetată.

Concluzii

În urma cercetării şi analizei dosarelor, putem concluziona că în Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea, femeile sau rudele acestora au adresat plângeri către autorităţile ecleziastice, rugând să fie divorţate de soţii lor pe motivul incapacităţii soţului la viaţa conjugală. Deşi impotenţa putea servi drept temei pentru divorţ, autorităţile ecleziastice au făcut tot posibilul pentru a menţine familia, căutând motive false şi susţinând că impotenţa poate fi tratată. Femeile adesea au fost forţate să continue viaţa conjugală cu soţul cel puţin trei ani de la nuntă. În acelaşi timp, femeile erau victime, fiind supuse violenţei fizice şi verbale. Deşi în numeroase cazuri s-a constatat că bărbatul este impotent şi îşi maltratează soţia, nu li s-a permis să divorţeze.

Bibliografie

Ciclul 2009: Ciclul vieţii familiale la românii din Transilvania în a doua jumătate a sec. al XIX-lea şi începutul sec. XX. (ed. I. Bolovan, D. Covaci, D. Deteşan, M. Eppel, E.C. Holom) (Cluj: Presa Universitară Clujeană 2009).

Dicţionar 2011: Dicţionar de medicină. Larousse (Bucureşti: Editura Univers Enciclopedic 2011).

Dicţionarul 1998: Dicţionarul explicativ al limbii române, ediţia a II-a (Bucureşti: Editura Univers Enciclopedic 1998).

Fuştei 2008: N. Fuştei, Creştinismul pe înţelesul tuturor (Chişinău 2008).

Ghiţulescu 2004: C. Ghiţulescu, În şalvari şi cu işlic. Biserică, sexualitate, căsătorie şi divorţ în Ţările Româneşti ale secolului al XVIII-lea (Bucureşti 2004).

Iorga 1899: N. Iorga, Documente româneşti din arhivele Bistriţei (scrisori domneşti şi scrisori private), partea II (Bucureşti 1899).

Manualul 1921: Manualul legilor sau aşa numitele cele şase cărţi adunat de pretutindeni şi prescurtat de vrednicul de cinstire păstrătorul de legi şi judecător în Salonic Constantin Harmenopulos, tr. de Ioan Peretz (Bucureşti 1921).

Popescu-Neveanu 1978: P. Popescu-Neveanu, Dicţionar de psihologie (Bucureşti 1978).

Scriban 1939: A. Scriban, Dicţionarul limbii româneşti (Iaşi 1939).

Silllamy 1998: N. Silllamy, Dicţionar de psihologie (Bucureşti 1998).

Studii 2010: Studii de demografie istorică (secolele XVII - XXI) (coord. C. Padureanu) (Arad 2010).

Violenţa 2011: Violenţa faţă de femei în familie în Republica Moldova (Chişinău 2011).

Zabolotnaia 2011: L. Zabolotnaia, Femeia în relaţiile de familie din Ţara Moldovei în contextul european până la începutul sec. al XVIII-lea. Căsătorie, logodnă, divorţ (Chişinău 2011).

[14] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 681, f. 9.
[15] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 5675, f. 1-1v.
[16] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 5675, f. 2.

Загоровский 1884: А. Загоровский, О разводе по русскому праву (Харьков 1884).

Епископ 2001: Епископ Никодим (Милош), Правила Святой Православной Церкви с толкованиями, часть 1, Holy Trinity Orthodox Mission, 2001. http://lib.eparhia-saratov.ru/books/13n/nikodim_milosh/rules1/rules1.pdf. (Accesat în noiembrie 2012).

Епишкин 2010: Н.И. Епишкин, Исторический словарь галлицизмов русского языка (Москва 2010). http://gallicismes.academic.ru/15973/%D0%B8%D0%BC%D0%BF%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%8F

Кормчая 1912: Кормчая, напечатанная с оригинала патриарха Иосифа (Москва 1912).

Левитов 1905: П.В. Левитов, О брачном союзе и его значении в области половых отношений, Христианское чтение 7, 1905, 65-84.

ПСЗРИ 1824: Полное собрание законов Российской империи с 1649 года, т. XXXIX (Санкт-Петербург 1824).

ПСЗРИ 1830: Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Т. XXIX (Санкт-Петербург 1830).

Психологическая: Психологическая энциклопедия (http://mirslovarei.com/content_psy/impotencija-4179.html#ixzz2QZXpwry8).

Свод 1842: Свод Законов Российской Империи, 2-е изд. (Санкт-Петербург 1842).

Сексологический: Сексологический словарь (http://mirslovarei.com/content_medenc/impotencija-95499.html#ixzz2QZYd9Que

Устав 1841: Устав Духовной Консистории (Санкт-Петербург 1841).

Цатурова 2011: М.К. Цатурова, Три века русского развода. XVI-XVIII века (Москва 2011).

Цатурова 1990: М.К. Цатурова, Прекращение брака по русскому семейному праву XVIII в. Вестник Московского университета 5, сер. 11, Право, 1990, 59-65.

Цатурова 1991: М.К. Цатурова, Русское семейное право XVI-XVIIIвв. (Москва 1991).

From the history of a family in Bessarabia of the early 19th century: the husband's inability to perform the conjugal duty

Keywords: family, married life, impotence, divorce, canon law, Bessarabia, Russian Empire.

Abstract: The article deals with a sensitive issue related to the study of family history in Bessarabia: a divorce on the grounds of husband's impotence, which is not enough consecrated in historiography. In this study, based on concrete examples from the life of Bessarabians in the 1st half of the 19th century, there is presented the practice of divorce on the grounds of husband's sexual inability, as well as church regulations on this subject. As sources of the study there were used documents from the State Archive of the Republic of Moldova.

Из истории семьи в Бессарабии начала XIX века: половая несостоятельность супруга

Ключевые слова: семья, супружеская жизнь, импотенция, развод, каноническое право, Бессарабия, Российская империя.

Резюме: Статья посвящена рассмотрению щепетильного вопроса, связанного с изучением истории семьи в Бессарабии – разводу по причине импотенции, который недостаточно освящен в историографии. В данном исследовании на основе конкретных примеров из жизни бессарабцев в первой половине XIX века представлена практика осуществления развода по причине половой несостоятельности супруга и церковные предписания по этому поводу. В качестве источников исследования были использованы документы из фондов Государственного архива Республики Молдова.

14.03.2016

Dr. Alina Felea, Institutul de Istorie al AŞM, str. 31 August 1989, 82, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: afelea44@yahoo.com

REFLECȚII ISTORIOGRAFICE PRIVIND STATUTUL RUPTAȘILOR DIN BASARABIA SUB DOMINAȚIE ȚARISTĂ (ANII 1812-1847)

Valentin Tomuleț

Cuvinte-cheie: Basarabia, ruptaș, rupta de vistierie, rupta de cămară, categorie socială, categorie fiscală, Imperiul Rus.

Chiar de la început urmează să constatăm că subiectul legat de istoria diferitor categorii sociale și fiscale din Basarabia, după anexarea ei în 1812 la Imperiul Rus, nu este unul nou și cuprinde un număr relativ bogat de lucrări, majoritatea fiind scrise în secolul trecut, în perioada sovietică, și au la baza cercetărilor principiile metodologice de clasă și ale paradigmei marxiste[1]. Respectiv, investigarea problemelor de pe aceste poziții a determinat tratarea lor unilaterală și tendențioasă. De constatat că investigațiilor au fost supuse nu toate categoriile sociale și fiscale existente ci doar categoriile de bază ale societății, în special cele de jos – țăranii moșierești, țăranii de stat, coloniștii transdanubieni, coloniștii germani etc. Stările sociale nobile și cele privilegiate ale societății basarabene – boiernașii, mazilii și ruptașii – nu au fost supuse, în mod special, investigațiilor și au fost examinate doar tangențial în lucrările de sinteză care au avut ca tematică de cercetare istoria modernă a Basarabiei și care nu au dat un răspuns amplu și clar cu referire la istoria acestor stări sociale și fiscale.

Studierea stratificării sociale după nivelul de trai al populației în sistemul cercetărilor sociale contemporane, statutul social și juridic, constituie una din cele mai populare și prioritare direcții de cercetare. Aceasta permite de a urmări și a analiza transformările sociale care s-au petrecut în Basarabia pe parcursul timpului și ne oferă posibilitatea de a vedea mai clar traiectoria dezvoltării lor de pe pozițiile schimbării caracterului și profunzimii dezechilibrărilor sociale petrecute în provincie sub regim de dominație țaristă.

[1] *A se vedea*, în acest sens: Istoria 1973, 100-105, 111-118; Istoria 1982, 121-124, 127-131; Madan 1996, 384-395; Madan 2001, 186-198; Țurcanu 2005, passim.

În studiul de față, fără a pune în discuție statutul și evoluția categoriei fiscale a ruptașilor, pe care am făcut-o în alte studii, alături de cea a mazililor (Tomuleț 2013, 9-51; Tomuleț 2014a, 79-96; Tomuleț 2014b, 171-194; Tomuleț 2014c, 348-374; Tomuleț 2015, 437-459), vom analiza cum această categorie a fost percepută pe parcursul timpului de mai mulți cercetători în istoriografia modernă și contemporană, care s-au referit tangențial sau special la această problemă. Plecând de la din considerentul că în baza Regulamentului din 10 martie 1847[2], mazilii și ruptașii din Basarabia au fost lichidați ca stare socială și fiscală și incluși în categoria odnodvorților, nu ne vom referi la această categorie socială a populației, specifică Imperiului Rus, din rândurile cărora, pe parcursul anilor, mulți au fost nevoiți să ceară de la administrația regională și cea imperială confirmarea sau recunoașterea statutului lor social și fiscal, conștientizând că această problemă necesită un studiu aparte.

În cercetarea acestei probleme urmează de a nu confunda categoria ruptașilor cu cea a *ruptelor* – rupta de vistierie și rupta de cămară.

Majoritatea surselor de arhivă și cele publicate ne demonstrează că după anexarea Basarabiei la Imperiul Rus, populația din regiune se împărțea în două categorii distincte: cei care *beneficiau de privilegii* și de un statut economic și social preferențial (clerul, boierii și boiernașii[3]) și *poporul*

[2] Discutat la ședința Consiliului de Stat din 18 ianuarie și 10 februarie 1847, dar adoptat la 10 martie.

[3] ***Boiernaș*** – categorie socială din Moldova medievală, cu o situație inferioară marilor boieri. *Boiernașii* constituiau categoria cea mai de jos a boierimii. Ei s-au format, în fond, din boierii mai săraci sau decăzuți, fie prin ascensiunea unor mici stăpâni de pământ care ajungeau să capete o slujbă sau o dregătorie inferioară – de la polcovnici, postelnici, vel-căpitani și până la vel-șătrari.
După anexarea Basarabiei la Imperiul Rus autoritățile imperiale i-au egalat pe boiernași în drepturi cu nobilii ruși, acordându-le diferite privilegii. În Regulamentul organizării administrative a regiunii Basarabia din 29 aprilie 1818 se menționa că „sub denumirea de boiernași se subînțelege nu clasa de

simplu (ţăranii şi orăşenii), care suportau majoritatea dărilor şi prestaţiilor. Această modalitate de compartimentare a categoriilor sociale ale populaţiei este confirmată în raportul prezentat la 3 mai 1822 de Direcţia Economică a Guvernului Regional al Basarabiei[4] privind datele selectate pentru alcătuirea descrierii militaro-statistice a Basarabiei, prezentate administraţiei imperiale din care aflăm că „populaţia regiunii Basarabia este alcătuită din diferite categorii de oameni şi stări sociale, ca de exemplu: nobili, boiernaşi, mazili, ruptaşi şi din oameni simpli, atât locuitori băştinaşi basarabeni, cât şi din cei veniţi de peste hotare în timpul şi după ultimul război purtat cu turcii, cât şi din oameni veniţi de mai demult din guberniile velicoruse şi ucrainene, care s-au aşezat cu traiul pe pământurile de stat şi cele moşiereşti”[5]. Din acelaşi raport mai constatăm că „locuitorii de aici, în afară de nobili, boiernaşi, mazili şi ruptaşi se împart în stări conform provenienţei sau originii lor în: velicoruşi, ucraineni, lipoveni, băştinaşi moldoveni, greci, armeni, bulgari, înzestraţi conform dispoziţiei imperiale din 1822 cu drepturi de colonişti şi care locuiau pe pământurile acordate lor. Coloniştii din Varşovia, la fel beneficiau de drepturi şi privilegii speciale acordate de instituţiile imperiale special pentru ei. Ţiganii şi evreii, ca şi în cazul guberniilor interne ruse, nu erau divizaţi în clase cum ar fi negustorii şi mic-burghezii *(мещане)*”[6].

Din această informaţie putem constata că la efectuarea stratificării etnice a populaţiei, autorii raportului nu includeau categoriile nobiliare şi cele privilegiate ale mazililor şi ruptaşilor în aceste liste. Totuşi, acest raport confirmă că ruptaşii, intrau în categoria stărilor sociale/fiscale distincte, privilegiate, alături de nobili, boiernaşi şi mazili, deşi după cum vom constata mai jos nu vor constitui o state socială distinctă, ci una fiscală a societăţii.

Trebuie să constatăm că şi Regulamentul organizării administrative a regiunii Basarabia din 29 aprilie 1818, ce acorda regiunii nou-anexate o autonomie limitată şi provizorie, confirmă păstrarea în provincie a structurii sociale şi a componenţei naţionale existente în Principatul Moldova şi urma să asigure un mod deosebit de administrare a acesteia (Устав 1818, 2). Noul Regulament, recunoştea existenţa în Basarabia a următoarelor categorii sociale/fiscale: *clerul*, *nobilimea (dvorenimea)*, *boiernaşii*, *mazilii*, ***ruptaşii***, *negustorii şi mica burghezie*, *ţăranii* sau *coloniştii agricoli*, *ţiganii* (care aparţineau statului şi moşierilor) şi *evreii* (Устав 1818, 16). Din acest document constatăm că nici *evrei* nu constituiau o categorie socială distinctă, dar una etnică. Ei puteau fi întâlniţi în toate categoriile sociale din Basarabia,

---

proveniență nobiliară și care nu a ajuns la ranguri boierești mari, dar cei care au obținut funcții până la vel-șătrar. Ei vor beneficia de drepturi de nobleţe personale”; li se acorda dreptul de a se angaja la serviciu în instituţiile de stat; erau scutiţi de pedeapsa corporală şi eliberaţi de plata impozitelor şi îndeplinirea prestaţiilor; aveau dreptul să dispună de proprietăţi funciare şi chiar de ţigani şerbi. În Basarabia boiernaşii se bucurau de privilegii boiereşti, dar numai ei personal. Urmaşii lor intrau în categoria mazililor. În conformitate cu Regulamentul privind drepturile de apartenenţă la stările sociale ale locuitorilor Basarabiei din 10 martie 1847, autorităţile ţariste i-au egalat în drepturi pe boiernaşii din Basarabia cu nobilii personali din Rusia, numindu-i în continuare nobili personali *(личные дворяне)*. Această categorie socială ce beneficia de privilegii era neînsemnată (Tomuleț 2014d, 112).

[4] **Guvernul Regional al Basarabiei** – instituit la 2 februarie 1813 în conformitate cu stipulaţiile Regulamentului din 23 iulie 1812 privind constituirea administraţiei provizorii în Basarabia, format din două departamente şi Adunarea generală a departamentelor. Regulamentul acorda guvernatorului dreptul de a alege şi a numi în funcţii din rândul boierilor moldoveni şi demnitarilor ruşi consilieri în cadrul departamentelor Guvernului Regional, în funcţie de circumstanţe şi de necesităţi, adopta noi hotărâri şi prezenta propuneri spre aprobare Administraţiei imperiale. Pentru funcţionarea Guvernului era instituită Cancelaria Guvernului Regional.
Guvernul Regional avea următoarea structură: Departamentul I era alcătuit din trei direcţii (expediţii): prima, responsabilă de acţiunile judiciare, alcătuită din patru consilieri aleşi dintre boieri moldoveni, un expeditor, un şef de birou şi patru funcţionari de birou; cea de a doua se ocupa de procesele penale şi anchetă şi era alcătuită tot din patru consilieri, dintre care trei boieri moldoveni, iar unul era ofiţer de stat-major rus, un expeditor şi trei funcţionari de birou; cea de a treia avea în atribuţie dirijarea poliţiei şi în componenţa acesteia intrau: un consilier din rangul ofiţerilor de stat-major rus, un expeditor şi doi funcţionari de birou. Departamentul I mai avea la dispoziţie un secretar, un raportor, doi traducători, un vagmistru şi patru paznici. Departamentul II la fel era alcătuit din trei direcţii. Fiecare din ele era condusă de câte un consilier, aceştia fiind aleşi din rândul boierilor sau al ofiţerilor de stat-major ruşi. Prima direcţie avea misiunea de a se ocupa de statistica populaţiei, proprietăţile funciare, a doua gestiona finanţele, iar a treia coordona dezvoltarea comerţului şi industriei. Fiecare direcţie avea numărul stabilit de funcţionari: direcţia întâi – un expeditor şi doi funcţionari de birou, direcţia a doua – un contabil, un casier şi cinci funcţionari de birou; direcţia a treia – un expeditor şi doi funcţionari de birou. Departamentul II mai avea la dispoziţie un secretar, un vagmistru şi doi paznici (Tomuleț 2014d, 323-324).

[5] ANRM, F. 5, inv. 3, d. 747, f. 21, 22-22 verso.

[6] ANRM, F. 5, inv. 3, d. 747, f. 23-24 verso. ***Mica burghezie*** – pătură socială ce includea diferite categorii de orășeni: mici negustori și meseriași, funcționari și salariați săraci, proprietari mici (de case) etc. Mic-burghezii constituiau un grup social ierarhic inferior din cadrul populației orășenești, supus impozitului pe cap de locuitor (capitației), prestațiilor și recrutării; aveau dreptul să se angajeze în calitate de salariați, să practice meșteșugăritul și comerțul cu amănuntul (Tomuleț 2014d, 395-396).

dar cel mai des ei erau încadrați în categoria meșteșugarilor și a negustorilor – a micii burghezii și a burgheziei comerciale[7].

Din start trebuie să constatăm că acestor categorii sociale/fiscale – mazililor și ruptașilor, iar ulterior și odnodvorților nu li s-au consacrat studii speciale sau studii de sinteză monografice. În Republica Moldova lipsesc lucrări speciale dedicate acestor categorii, excepție făcând doar studiul dedicat odnodvorților (*mazililor și ruptașilor*), semnat de P.G. Gore[8] încă în anul 1908 (Гоpe 1908, 1-32), articolul istoricilor M. Muntean și T. Marșalcovschi dedicat ruptașilor, scris la mijlocul anilor '60 ai secolului trecut (Мунтян, Маршалковский 1964, 59-68), a datelor cu referință la ruptași, dar și la mazili, depistate din lucrarea de sinteză dedicată istoriei economiei naționale din Basarabia (1812-1861), semnată de istoricii Ya.S. Grosul și I.G. Budak (Гросул, Будак 1967, 86-94) și articolul semnat mai recent de cercetătorul Tudor Ciobanu cu referire la rupta de vistierie și rupta de cămară (Ciobanu 2008, 127-137). Trebuie să constatam că lipsa lucrărilor monografice și a studiilor speciale dedicate ruptașilor, dar și mazililor, poate fi ușor înțeleasă. Ruptașii, iar după suprimarea în 1847 a acestei categorii fiscale și odnodvorții, erau o categorie neînsemnată numeric, n-au jucat, în viziunea istoricilor sovietici, un rol atât de însemnat în viața economică și politică a Basarabiei pentru a fi analizați într-un studiu separat. În plus, țarismul a încercat să promoveze politica, începută încă de Constantin Mavrocordat (Istoria 2007, 424), de limitare a numărului de categorii sociale privilegiate, în special a celor ce dețineau anumite gramote de la domnii Moldovei, prin care le erau confirmate drepturile și privilegiile, în care intrau, alături de mazili, și ruptașii. Totuși, prezența lor în structura fiscală a Basarabiei în prima jumătate a secolului al XIX-lea prezintă un interes deosebit, deoarece ne permite să înțelegem mai profund nu doar particularitățile politicii sociale și fiscale a țarismului, promovată la periferiile naționale ale Imperiului Rus în epoca modernă, dar să și elucidăm soarta acestei categorii privilegiate din Basarabia sub regim de dominație țaristă, comparativ cu periferiile naționale ale altor Imperii, spre exemplu, cel Austriac.

Ruptași, spre deosebire de mazili, nu constituiau o categorie socială distinctă, dar una privilegiată fiscal. Erau, în fond, descendenți din familii de preoți. Conform vechilor tradiții locale, nu puteau fi supuși pedepselor corporale fără decizia judecății; plăteau impozitul denumit dajdie[9], câte 15 lei de la fiecare familie și achitau plata pentru prestații deopotrivă cu mazilii[10].

Ruptașii se împărțeau în trei grupuri de bază: *ruptași* (descendenți ai clerului), *ruptași de vistierie* și *ruptași de cămară*. Pentru a li se recunoaște apartenența la categoria respectivă de contribuabili, ruptașii din Basarabia, la fel ca și mazilii, au prezentat actele doveditoare instituțiilor autorizate atât în 1816, cât și în 1834[11].

Din alte surse aflăm că *ruptașii* constituiau ultima categorie privilegiată a populației din Basarabia. Această categorie este inferioară celei a mazililor. Ruptașii sunt descendenți din familii de preoți, protoierei și diaconi[12]. Din acest izvor constatăm că în tagma ruptașilor erau incluse doar fețele bisericești, care au renunțat la activitatea religioasă și au devenit persoane laice.

Potrivit Regulamentului organizării administrative a regiunii Basarabia din 29 aprilie 1818, ruptașii „...proveneau din rândurile preoțimii..., nu puteau fi supuși pedepselor corporale fără sentință judecătorească..., achitau în folosul statului impozitul numit *dajdia*, iar la îndeplinirea prestații-

[7] De fapt, conform statutului din 1804, evreii din Basarabia, ca și cei din Rusia, erau împărțiți, în patru categorii sociale: negustori, meșteșugari, agricultori și starea mic-burgheză, stratificare ce s-a păstrat pe întreg parcursul secolului al XIX-lea. În aceste patru categorii sociale un loc aparte le revine negustorilor, care ce dețineau un rol important în comerțul Basarabiei. Locul deosebit pe care l-au ocupat negustorii evrei în comerțul interior este reflectat atât în izvoarele de arhivă, cât și în numeroase relatări ale contemporanilor (Tomuleț 2014d, 506).

[8] Gheorghe Bezviconi, care a studiat personalitatea lui Paul Gore, scria că acesta era foarte sceptic față de boierii și prinții de origine grecească, simpatizând mai mult pe mazili, răzeși, iar din boieri – familiile răzășite. Această pricină îl provoacă pe Gore să apere interesele mazililor în fața guvernanților ruși, scriind în 1908 lucrarea „O notiță despre mazili" (Bezviconi 1938, 5).

[9] ***Dajdie*** – dare fixă către stat, la care erau impuși, până în anul 1825, doar mazilii, ruptașii și țiganii: fiecare familie de mazil plătea câte 14 lei, ruptașii și țiganii – 15 lei anual; până în 1839 – câte 9 rub. 35 cop. asignate. Dajdia se împarte în două părți egale și se achită de două ori pe an. Burlacii plăteau jumătate din sumă (Arhiva Istorică de Stat din Rusia (AISR), F. 379, inv. 2, d. 12, f. 21 verso).

[10] AISR, F. 560, inv. 6, d. 575, f. 3; ANRM, F. 5, inv. 3, d. 747, f. 167 verso.

[11] ANRM, F. 2, inv. 2, d. 214, f. 5, 10.

[12] ANRM, F. 5, inv. 3, d. 548, f. 135.

lor locale participau în rând cu mazilii. *Desetina*[13] era încasată de la ei cu anumite facilităţi, în bază dispoziţiilor guvernului moldovenesc; cât priveşte încasarea goştinii[14], vădrăritului[15] şi pogonăritului[16], ruptaşii erau egalaţi cu ţăranii" (Устав 1818, 18-19). Această particularitate şi caracterul lor eterogen, cum vom constata în continuare, îi apropia destul de mult de ţărani decât de alte categorii sociale sau fiscale din Basarabia.

Autorul studiului dedicat *Dreptului de avere al diferitor clase ale populaţiei din regiunea Basarabia* la 1842, constată că „Alături de mazili se află ruptaşii, sau descendenţii din familiile de preoţi, care rămân a fi laici. Pornind de la considerentul că în Principate în categoria clerului sunt incluşi propriu-zis slujitorii cultului, adică protoiereii, preoţii şi diaconii, iar slujitorii de rang inferior nu beneficiază de nici un fel de drepturi şi privilegii, apoi situaţia dată a fost păstrată şi în regiunea Basarabia: cei care erau deja atestaţi în categoria ruptaşilor, erau şi mai departe incluşi în această categorie, adică toţi copiii protoiereilor, preoţilor şi diaconilor, în cazul în care ei nu vor dori să devină slujitori ai cultului. În toate tipurile de relaţii sociale şi civile ruptaşii din Basarabia sunt egalaţi cu mazilii" (Права 1843, 58).

Aceeaşi sursă scrie că, în afară de ruptaşi, în Basarabia mai există o categorie de oameni care au un nume deosebit: *rupta de vistieria* şi *rupta de cămară*. Aceştia sunt descendenţi ai coloniştilor străini, în special bulgari şi sârbi, care s-au aşezat în aceste locuri încă în timpul domnilor pământeni; şi străinii, care pentru anumite servicii, au primit dreptul să achite impozitele şi să îndeplinească diferite prestaţii, separat de masa de bază a populaţiei. Ei şi-au căpătat denumirea de *rupta de vistieria* şi *rupta de cămară* de la modalitatea de prestare a impozitelor: în haznaua comună a statului (vistierie) şi în haznaua personală a domnului (cămară). Pornind de la considerentul că după anexarea Basarabiei la Imperiul Rus, această particularitate a încetat să mai existe şi, ca rezultat, în prezent, ambele denumiri se păstrează pur formal, ca tradiţie, fără anumite drepturi şi privilegii deosebite (Права 1843, 58).

Unele informaţii cu referire la ruptaşi întâlnim şi în descrierile călătorilor străini despre Ţările Române. Spre exemplu, Johan Gheorg Kohl (1808-1878) care a vizitat Basarabia în 1838 şi a surprins regiunea în plin proces de transformări economice şi sociale, vorbind despre mazili ca despre „ţărani înnobilaţi, care plătesc şi prestează munci pentru alţi proprietari mai mari, boieri sau răzeşi", scrie că „în tabelele statistice ruseşti mai apare o clasă (stare fiscală - *V.T.*), „ruptaşii" (Ruptaschen)", dar cu regret nu a putut afla nimic de la oamenii ţării. O asemenea situaţie a mai observat şi în statisticile apusene, unde alături de acest cuvânt apare un semn de întrebare, despre care el nu a putut afla nimic (Călători 2007, 114).

Ange Bally, moşier, doctor în jurisprudenţă, om destul de instruit la acele timpuri (a studiat în

[13] ***Desetină*** – termen cunoscut în Moldova, la început cu sensul originar de zecime, dijmă, desemnând cota-pare dintr-un produs, prelevată cu titlul de dare. La început, desetina şi-a păstrat sensul etimologic de 1/10 din produsul impozabil. Mai târziu, termenul şi-a lărgit sensul, indicând orice dare, indiferent de cuantumul ei. Ulterior domeniul desetinei se restrânge la stupi şi porci (Instituţii 1988, 149). În Basarabia desetina este cunoscută ca dare neregulată *(неокладная подать)*, încasată doar de la persoanele care au stupi de albine şi porci. Supuşii ruşi – clerul şi slujitorii cultului, nobilii, funcţionarii aflaţi în exerciţiul funcţiei în instituţiile administrative regionale, raznocinţii moldoveni, numiţi căpitani de dorobanţi şi căpitani de lefegiu, conform obiceiului moldovenesc erau scutiţi de această dare. În plus, de această dare, erau scutite, în baza unor hrisoave şi acte oficiale de oferire a unor privilegii acordate de guvernul moldovenesc până la 1 aprilie 1812, şi unele persoane care au depus jurământul de credinţă Rusiei. În baza acestor documente, unele din ele nu achitau desetina pentru toţi stupii de albine şi pentru toţi porcii, pe care îi aveau în gospodărie, iar altele nu achitau desetina doar pentru numărul stupilor de albine şi numărul porcilor ce era indicat în aceste documente, pentru celelalte – plăteau darea conform normelor stabilite. Pentru fiecare stup de albine şi porc vistieria încasa anual câte 24 aspri (ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2011, f. 178, 179-180).

[14] ***Goştină*** – dare (taxă) anuală percepută în Ţările Române asupra oilor, caprelor şi porcilor (Instituţii 1988, 206). Goştina a continuat să existe şi în Basarabia până în 1825, după obiceiul moldovenesc, şi constituia câte $4^{1}/_{3}$ parale pentru fiecare oaie sau capră, la care erau impuşi toţi locuitorii (AISR, F. 379, inv. 2, d. 12, f. 21 verso).

[15] ***Vădrărit*** – dare asupra vinului în Moldova (secolele XVI-II-XIX), înfiinţată de Antioh Cantemir (1705-1707). În Basarabia, vădrăritul era o dare asupra vinului, egală cu 4 parale de la fiecare vadră şi câte o para pentru etichetă de la fiecare butoi. De această dare, în afară de categoriile sociale şi persoanele nominalizate, de scutirea de goştină şi desetină mai beneficiau logofeţii şi diaconii de vistierie. Celelalte persoane care posedau plantaţii de viţă-de-vie pe pământurile statului şi cele moşiereşti plăteau în vistierie de la fiecare vadră de vin anual câte 12 aspri, iar pentru fiecare etichetă încleiată pe fiecare poloboc – câte 3 aspri (AISR, F. 379, inv. 2, d. 12, f. 21 verso; ANRM, F. 3, inv. 1, d. 129, f. 169; d. 1320, f. 5 verso-6; F. 4, inv. 1, d. 44, p. II, f. 332; F. 5, inv. 3, d. 747, f. 27).

[16] ***Pogonărit*** – dare asupra viilor, plătită pe pogon. Potrivit altor surse – dare specială pe vii. După introducerea cultivării porumbului şi tutunului (secolul al XVIII-lea) a apărut pogonăritul (dare specială) pe porumb şi tutun (Dicţionar 1965, 799). În Basarabia, pogonăritul era considerat o dare plătită pentru cultivarea tutunului, egală cu 2 lei 20 aspri de la fiecare pogon, egal cu 48 de prăjini (ANRM, F. 3, inv. 1, d. 1380, f. 50 verso-51).

Italia și în Franța, cunoștea greaca veche și elina/neogreaca, latina, germana)[17], în studiul său publicat de Nicolae Iorga în limba franceză *Privire asupra regiunii Basarabia, sub aspect politic* (Bally, 1940) expune un punct de vedere destul de original cu referire la soarta categoriilor privilegiate din Basarabia după anexare. El scria la câțiva ani după anexarea teritoriului dintre Prut și Nistru la Imperiul Rus: „...în intervalul de aproximativ 500 de ani care s-au scurs de la descălecatul lui Dragoș, vedem cel puțin un exemplu aproape unic, cel al unei fluctuații continue în tot ce face parte din autoritatea publică și cel al unei lungi serii de prinți suverani care au plătit cu prețul vieții tristul privilegiu al voievodatului. Ambițioșii care caută să le obțină cinstit sau prin mită ajung să piară unii în sabie, spânzurați sau otrăviți, alții mor în captivitate, în exil, în umilință și cei puțini care scapă acestui trist destin iau cu ei în mormânt regretul de a nu putea transmite urmașilor decât sărăcie și mizerie. Descendenții lor, aceia care provin din familiile cele mai renumite din anuarele de provincie se consideră foarte norocoși dacă pot, în zilele noastre (în secolul al XIX-lea - *V.T.*), *să figureze încă în categoria mazililor, a ruptașilor și a altor privilegiați* (sublinierea noastră), a căror singură plăcere este că nu sunt confundați cu țăranii în distribuirea responsabilităților publice" (Bally 1940, 3). Ange Bally descrie o situație reală în care s-au pomenit stările privilegiate ale societății românești, care, pe parcursul secolelor, în condițiile diferitor împrejurări istorice și politice, au pierdut din drepturile și privilegiile lor de altădată și au fost coborâți la stările de jos ale populației.

Dintr-un document datat cu anul 1812 (Listă de acte a ținuturilor, târgurilor, satelor și a locuitorilor din Moldova și Basarabia), publicat de cercetătorul român Constantin Burac, constatăm că *ruptași* sunt lucrători cu ruptul și constituie o categorie fiscală privilegiată care plătea numai anumite dări (Burac 2010, 205).

Majoritatea cercetătorilor din secolul al XIX-lea - începutul secolului al XX-lea care s-au referit tangențial la această categorie fiscală îi considerau ca o categorie privilegiată, deși i-au tratat în mod diferit: P. Svinin îi considera pe ruptași o categorie de locuitori destul de veche, descendenți din familii de preoți care beneficiază de diferite privilegii; similar mazililor erau scutiți de prestațiile locale și îndeplinesc împreună cu ei diferite dispoziții ale guvernului; plătesc, la dispoziția vistieriei, personal darea numită dajdie, iar alte dări le achită ca și mazilii; plătesc doar jumătate din desetină; pot dispune de 50 stupi de albine și tot atâtea capete de porcine; pentru un număr mai mare, similar țăranilor, achită câte 8 parale pentru fiecare (Свиньин 1867, 213-214). Rupta de vistieria și rupta de cămara, scrie P. Svinin, intră în categoria *ruptelor*. Această clasă este alcătuită din străini, industriași (negustori) și meșteșugari, care nu sunt impuși birului și prestațiilor locale, dar achită o anumită sumă de bani, în funcție de situația lor financiară sau în baza cărților de danie pe care le au de la domnii Moldovei. P. Svinin consideră necesar de a împărți *ruptele* în ghilde, similar negustorilor din guberniile interne ruse. Această părere o împărtășesc și ruptele, înțelegând foloasele pe care le pot trage din această divizare (Свиньин 1867, 214).

A. Nadejdin vedea în ruptași urmași ai coloniștilor străini – bulgarilor, sârbilor etc., care s-au așezat pe aceste teritorii în timpul domniilor pământene (Надеждин 1843, 58); A. Skalkovski – descendenți din alte categorii sociale, preponderent din rândurile preoților sau în cazul împroprietăririlor cu pământ – ale nobililor personali, sau cu referință la *rupta de vistieria* și *rupta de cămara* – a raznocinților (Скальковский 1846, 411); locotenent-colonelul Cartierului General al armatei ruse M. Daragan – agricultori, transferați din categoria preoților și slujitorilor bisericești, iar rupta de vistieria și rupta de cămara – îi asemăna cu raznocinții (Дараган 1849, 101); A. Zașciuk – o categorie a răzeșilor, ce posedau țigani șerbi (Защук 1862, 192); A. Nacco – industriași străini, ce plăteau dări în baza cărților de danie (Накко 1900, 18); P.A. Krușevan – descendenți din clerul local (Бессарабия 1903, 105); N. Laşkov – originari din alte state, transferați cu traiul în Moldova: *rupta de vistieria* plăteau impozite vistieriei, iar *rupta de cămara* – personal domnului (cămara), care, după anexarea acestui teritoriu la Rusia, au pierdut fostele privilegii și prestigiul social (Лашков 1912, 68); L.S. Berg – urmași ai clerului care au rămas laici (Берг 1918, 102).

Radu Rosette, în cunoscuta sa lucrare dedicată stărilor de jos și celor nobiliare din Moldova, analizând mai multe documente cu referință la această temă constată că alături de mazili și neamuri

[17] Mai detaliat, despre Ange Bally și lucrarea sa, *a se vedea*: Danilov 2013, 99-108.

„mai plăteau individual şi *ruptaşii* şi *ruptele vistieriei*, în cea mai mare parte oameni străini sau bejenari readuşi în ţară, aşezaţi cu *ruptă* sau *ruptoare* făcută cu Vistieria, atâta pe cap pe fiecare an" (Rosette 1907, 388). Autorul vede în ei o stare privilegiată a societăţii (Rosette 1907, 401, 413).

Cercetătorul român Zamfir Arbure, referindu-se la diferite categorii sociale din Basarabia, constată că după anexare „...unele din vechile ranguri şi deosebiri de clasă s-au păstrat, contopindu-se cu rangurile ruseşti sau prefăcându-se în anumite ranguri analoage din Imperiul Rus" (Arbure 2001, 121), aducând ca exemplu boierii, boiernaşii, mazilii, răzeşii, rupta de cămară, rupta de vistierie şi breslaşii. Pe ruptaşi autorul îi atribuie pe aceeaşi scară cu mazilii, adică ca descendenţi ai clerului care n-au îmbrăţişat cariera duhovnicească. Având în vedere că în Moldova niciodată n-a existat o clasă duhovnicească aparte şi că clerul moldovean se compunea numai din preoţi, iar nu şi în gradele inferioare de diacon etc., administraţia imperială i-a contopit pe ruptaşi cu mazilii. Rupta de cămară şi rupta de vistierie erau consideraţi ca descendenţii ai coloniştilor străini, în special bulgari şi sârbi, care s-au aşezat cu traiul în Basarabia încă pe vremea domnilor Moldovei; printre aceşti ruptaşi erau şi moldoveni, care au venit în Basarabia din Moldova. Numirea acestor persoane ruptaşii de vistierie indică că ei datorau birul către vistierie, iar ruptaşii de cămară, că ei plăteau bir către cămara domnească. Autorul constată că atât cei dintâi, cât şi cei din urmă, n-au fost luaţi în consideraţie de administraţia imperială rusă în timpul perfectării listelor pentru confirmarea privilegiilor (Arbure 2001, 122).

Nicolae Iorga, analizând Regulamentul (Aşezământul) de la 1818, constată că în Basarabia erau următoarele stări: „clerul, dvorenii (nobilii), boiernaşii („de la Vel Şătrar în jos"), mazilii (în care se pierd urmaşii clasei precedente), „stare de locuitori cu privilegii", ruptaşii (şi „urmaşii părţii duhovniceşti"), negustorii cu târgoveţii ceilalţi, ţăranii, ţiganii şi jidovii" (Iorga 1912, 163-164).

În lucrarea dedicată istoriei Basarabiei, îngrijită de Ştefan Ciobanu, ilustrul istoric basarabean Leon T. Boga analizând recensământul populaţiei de la 1817, deşi nu se opreşte în mod special la statutul ruptaşilor şi nu-i descrie separat pe mazili şi separat pe ruptaşi, constată prezenţa lor în toate ţinuturile Basarabiei (Basarabia 1926, 71-72).

Ion Nistor analizând statutul mazililor şi ruptaşilor constată că administraţia imperială a recunoscut privilegiile lor de altă dată, care nu se deosebeau prea mult de cele ale boiernaşilor; formau o tagmă deosebită a lor în frunte cu un căpitan şi erau încadraţi în clasa nobililor săraci din Basarabia cu o singură curte (Nistor 1991, 182).

Alexandru Boldur îi consideră pe ruptaşi ca o stare socială privilegiată (aici autorul greşeşte – una fiscală, şi nu socială). Ei sunt urmaşi ai clerului. Copiii protoiereilor şi prezbiterilor intră în starea ruptaşilor. Ei sunt scutiţi de pedepse corporale fără judecată şi plătesc impozite pe aceleaşi baze ca şi mazilii (Boldur 1929, 52). În altă lucrare dedicată Basarabiei româneşti, Alexandru Boldur constată că sistemul de stări sociale ruseşti era completamente străin românilor basarabeni. Autorul scrie: „Unde s-a mai auzit în Rusia de mazâli, sau de ruptaşi (oameni, care aveau înţelegere cu fiscul sub numele de „ruptă") sau de răzeşi ?! Cu mare greutate, abia în 1847, mazilii şi ruptaşii au fost asimilaţi cu „odnodvorţii ruşi", care pe vremuri erau nobili mici, păzitori ai hotarelor ruse împotriva Tătarilor, şi în a doua jumătate a secolului al XVII-lea au devenit ţărani. Pentru mazili şi ruptaşi această situaţie nouă era de fapt o reducere în poziţia lor socială" (Boldur 1943, 106).

O viziune originală cu referire la categoria ruptaşilor, dar şi a altor categorii sociale şi fiscale din Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea, o expune istoricul şi juristul rus Boris Nolde (1876-1948)[18]. Autorul scrie că „clasele privilegiate – boierii, boiernaşii şi mazilii – în esenţă nu sunt feudali: ei şi-au obţinut statutul graţie serviciului acordat statului, şi nu ca moşierii". Sistemul de iobăgie, care este o trăsătură de caracter a societăţii ruse, aici a lipsit, şi ţăranii (*ţărani*, de la „ţară" – pământ) la fel sunt personal liberi, ca şi nobilii sau păturile seminobile ale populaţi-

[18] ***Boris Emanuilovici Nolde*** (27.12.1876 - 28.05.1948) – teoretician al dreptului internaţional, istoric al diplomaţiei ruse, părtaş al şcolii pozitiviste în dreptul internaţional, savant cu nume internaţional. Poseda o minte lucidă şi analitică, dispunea de cunoştinţe fenomenale în diverse domenii, scria simplu, concis şi frumos. Absolvent al Facultăţii de Drept a Universităţii din Sankt Petersburg (1899). În 1919 emigrează în Finlanda, iar în 1920 se transferă la Paris. Ţine cursuri la Universităţile din Franţa, Belgia şi Olanda. Autor al multor studii şi lucrări monografice, inclusiv al lucrării ce ne interesează: ***La formation de l'Empire russe: études, notes et documents***. Paris: Institut d'etudes slaves, 1952-1953. T. 1-2. Pp. 300+408.

ei – boiernașii, mazilii și ruptașii (Нольде 2013, 681). Autorul constată că statutul juridic al boiernașilor, mazililor și ruptașilor nu era definit clar în Regulamentul de la 1818. Descendenții slujitorilor bisericești se numeau în Basarabia ruptași. Dar despre privilegiile lor în Regulament nu era stipulat nimic. Deși autorul greșește atunci când îi include pe ruptași în categoria păturilor seminobile ale populației, el constată că autoritățile imperiale ne știind unde să-i atribuie pe mazili și ruptași, în baza decretului din 10 martie 1847, îi include în categoria odnodvorților ruși (Нольде 2013, 682).

Istoriografia sovietică a analizat categoriile sociale și fiscale din Basarabia de pe poziții de clasă. Academicianul Ya.S. Grosul, referindu-se la categoriile sociale din Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea constată că: „O situație intermediară între clasa dominantă a feudalilor și stărilor fiscale exploatate ale țăranilor și mici burghezilor le ocupa starea caracteristică pentru Basarabia a boiernașilor, mazililor și ruptașilor. Primii, în fond, și-au păstrat unele trăsături specifice stărilor privilegiate; mazilii și ruptașii însă treptat s-au coborât până la treapta categoriilor superioare ale țăranilor. Beneficiind de unele privilegii, dispunând de mici proprietăți funciare, ei însă s-au ruinat și s-au dizolvat în alte categorii sociale” (Гросул, Будак 1967, 86).

Analizând categoria ruptașilor, autorul constată că în secolele XVII-XVIII, toate persoanele cărora le era fixată, o dată și pentru totdeauna, o cotă fixă a dărilor (rupta), intrau în categoria ruptașilor. Ca rezultat, această categorie prezenta un conglomerat de locuitori destul de divers și eterogen. După anexarea Basarabiei la Imperiul Rus, administrația imperială întreprinde măsuri concrete în vederea egalării ruptașilor cu mazilii, distanțându-i în așa fel de categoria nobilimii și încercând prin această măsură de a pune capăt tentativelor acestora de a-și obține careva privilegii specifice aceste stări sociale nobiliare (Гросул, Будак 1967, 86). Autorul însă trece cu vederea tendința administrației imperiale de a limita drepturile și privilegiile acestor categorii sociale/fiscale și a le reduce numeric ce a rezultat, de fapt, cu transferarea lor în 1847 în categoria odnodvorților.

Cercetătorul Valentin Zelenciuk îi caracterizează pe ruptași ca mici proprietari, ca stare privilegiată a societății, descendenți din rândurile clerului, care ocupau o situație intermediară între nobili și țărani. Ruinându-se, ruptașii treceau în categoria țăranilor. Cât privește rupta de vistierie și rupta de cămară autorul îi consideră ca urmași ai coloniștilor străini (Зеленчук 1979, 134, 142, 144, 242).

După obținerea independenței Republicii Moldova, tematica legată de categoriile privilegiate ale societății basarabene continuă să rămână în vizorul unor cercetători, deși subiectul nu este abordat în cadrul unor proiecte mari ce ar finaliza cu lucrări monografice de sinteză. Cercetătoarea Silvia Corlăteanu-Granciuc, analizând mai multe liste ale bejenarilor sârbi care s-au așezat cu traiul în Principatul Moldova și Basarabia la începutul secolului al XIX-lea, constată că mulți din ei „se înfățișează cu *certificate* de la sărdarii ținutului respectiv și fac rugăminte ca pentru darea birului lor să fie așezați cu o *ruptoare*[19] de sumă hotărâtă să știe”. Dacă documentele secolului al XVI-lea și al XVII-lea înregistrează rupta mai ales în relațiile de drept privat, cu semnificația de învoială, acord prin tocmeală, atunci în secolul al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea rupta capătă forma unei dări cu caracter personal, este stabilită pe cap de locuitor și înlocuiește celelalte dări. În documentele aduse în discuție de autoare se menționează, în clauză, impozitele, prin scutire de dări: *iar cu alte dări cu nimica nici la ajiutorinți, nici la banii cheltuielilor vistieriei, nici la banii menzălurilor, nici la alte rânduieli cum zahire, salahori, cară, cheresteli și altele să nu fie supărați*. Este important faptul că cele 18 documente

[19] ***Ruptile*** *(Ruptoare)* – termen generic, care la început a însemnat tocmeală, învoială, iar cu timpul a căpătat o funcție specială în nomenclatura fiscală: dare unică, forfetară, stabilită prin bună înțelegere cu vistieria. În secolele al XVIII-lea și al XIX-lea instituția se structurează treptat, precizându-și următoarele caractere: **1.** dare cu caracter personal; **2.** stabilită pe cap de locuitor sau pe grup (bresle, companii, sate); **3.** înlocuind celelalte dări; **4.** plătită în patru rate trimestriale (sferturi, ciferturi) sau semestrial. Sub această formă *ruptoarea* era utilizată de vistierie atât în scopuri fiscale, cât și ca stimulent în dezvoltarea economică și demografică a țării. Modul de fixare a cuantumului, „după starea și puterea fiecăruia”, confirmă caracterul de dare personală, corespunzătoare impozitului modern pe venitul global. Domnul a folosit acest sistem fie pentru a-i readuce pe țăranii fugari în satele de baștină, fie pentru a-i atrage pe coloniștii străini prin înființarea de slobozii sau prin încurajarea negustătorilor pământeni, fie pentru a-i determina pe comercianții străini să se așeze în țară (Instituții 1988, 417). Potrivit unor izvoare de arhivă, în Basarabia, în primii ani după anexarea ei la Imperiul Rus, cu denumirea de *ruptile* erau catalogați „străinii, care erau chemați pentru a se statornici cu traiul pe aceste pământuri și care erau impuși unei dări, al cărei cuantum depindea de starea și posibilitatea fiecăruia” (ANRM, F. 5, inv. 3, d. 548, f. 135 verso).

cercetate confirmă că suma ruptei varia de la 13 la 16 lei de persoană. Ea nu avea o creştere constantă, dar păstra elementul de înţelegere. Variaţia sumelor reieşea din modalitatea de fixare a cuantumului dării: după starea şi puterea fiecăruia şi confirmă caracterul de dare personală. Aceasta demonstrează că domnii foloseau sistemul ruptei pentru atragerea coloniştilor străini şi înfiinţarea de slobozii (Corlăteanu-Granciuc 1999, 116).

Cartea domnească din 13 februarie 1801 semnată de Constantin Ipsilanti confirmă statutul de ruptaşi al celor 26 de bejenarilor[20] sârbi statorniciţi în târgul Chişinăului, ţinutul Lăpuşna-Orhei. Izvorul confirma că „...pentru dare birului lor să fie aşezaţi cu o ruptoare de sumă hotărâtă să ştie ci să dea pe an iar cu altia dări mai mult să nu să superi". Mai mult ca atât: „...prin această carte... li s-au aşăzat darea birului lor cu *rupta la vistierie* (sublinierea noastră) întracest chip să dia câte cincisprezăci lei de om într-un an şi câte cinci parale de leu răsura[21]..., jimătati la sfeti Gheorghie şi jimătate la sfeti Dimitrie... Iar cându vreo dată îş vor aduci unii sau şi toţ oili ce vor ave pe hotarul ţării acestia a Moldaviei atunci vor plăti şi ei goştina ca şi alţi lăcuitori ai ţării" (Corlăteanu-Granciuc 1998, 73).

Dinu Poştarencu, caracterizând structura socială a societăţii basarabene în primii ani după anexarea la Imperiul Rus, constată că ruptaşii beneficiau de un regim fiscal privilegiat; se împărţeau în trei grupuri: ruptaşi descendenţi ai clerului, ruptaşi de vistierie şi ruptaşi de cămară; plăteau darea numită ruptă – dare unică, forfetară, stabilită prin înţelegere cu vistieria şi împreună cu mazilii au fost nevoiţi să-şi confirme prin acte statutul lor de stare privilegiată, atât în 1816, cât şi în 1834 (Poştarencu 2006a, 150; Poştarencu 2006b, 208).

Studiul recent al cercetătorului Tudor Ciobanu vine să extindă aria de înţelegere a celor două categorii de rupţi: rupta de vistierie şi rupta de cămară. Autorul le consideră categorii social-fiscale distincte ale populaţiei din Basarabia, şi nu doar fiscale (Ciobanu 2008, 127, 127-130, 132, 134, 136-137), argumentându-şi poziţia prin statutul specific pe care îl deţineau aceste categorii, expus încă în anii '70 a secolului trecut de cunoscutul cercetător român Nicolae Grigoraş (Grigoraş 1971, 122, 128). Comparând listele ruptei de vistierie din 1803 şi 1809 din Principatul Moldova cu cele din 1817 ale ruptei de vistierie din Basarabia, autorul analizează cum a evoluat această categorie în raport numeric, ce schimbări au intervenit în mărimea dajdiei plătită în diferite ţinuturi şi care a fost atitudinea administraţiei imperiale faţă de această categorie fiscală din Basarabia. Autorul constată că această categorie nu era repartizată proporţional pe ţinuturi: în ţinuturile Dorohoi, Greceni, Suceava, Putna rupta de vistierie avea o prezenţă de până la 0,25%, din numărul total al populaţiei, în ţinuturile Tomarov şi Ismail această categorie în general lipsea, dar prevala, în schimb, în ţinuturile Soroca şi Orhei, cu o tendinţă evidentă de creştere (de la 1,7% în 1803, la 2,4% în 1809). În Basarabia, conform datelor recensământului din 1817, se observă cam aceeaşi tendinţă, dar cu o scădere evidentă în raport numeric a acestei categorii fiscale. Prevalau în ţinuturile Orhei (209 gospodării – 0,8%) şi Soroca (21 gospodării – 0,1%), în celelalte ţinuturi ale Basarabiei această categorie lipsea (Ciobanu 2008, 129-132).

Şi cercetătorul Alexandru Furtună vede în ruptaşi o categorie socială distinctă, şi nu una fiscală. Caracterizând târgul Teleneşti, autorul scrie că ruptaşii erau un grup social privilegiat, constituit definitiv la mijlocul secolului al XVIII-lea; titlul de ruptaşi se acorda prin ereditate unor persoane din păturile neprivilegiate ale societăţii, îndeosebi

[20] ***Bejenar*** – persoană care (împreună cu alţii) îşi părăsea, vremelnic, casa, provincia sau patria, din cauza unei invazii duşmane, a persecuţiilor politice, a jafurilor administrative sau a exploatării boiereşti. *Bejenari* erau numiţi şi imigranţii străini colonizaţi în Ţările Române – „liude oamini străini", „băjenari oamini străini", românii emigranţi în ţările vecine şi ţăranii „strămutaţi de la un loc la altu". Ei plăteau domniei un bir stabil numit „ruptă".
[In] Basarabia, bejenari erau numiţi, la început, coloniştii transdanubieni – bulgarii, sârbii şi alte etnii (inclusiv românii nemţi de peste Dunăre) (ANRM, F. 5, inv. 2, d. 148, f. 1; Mihail, Mihail 1993, 38-39). Ulterior, în categoria bejenarilor au intrat şi ţăranii fugari de peste hotare, în special cei din guberniile interne ruse. O evidenţă a bejenarilor din Basarabia era destul de greu de efectuat, din considerentul că unii din ei au fost înscrişi în comunităţile ţărăneşti locale, iar marea lor majoritate evitau asemenea evidenţe, de frică că vor fi reîntorşi foştilor proprietari, iar în cazul când erau supuşi evidenţei, refuzau să recunoască din care gubernie au fugit (ANRM, F. 4, inv. 2, d. 71, f. 27; d. 91, f. 80-80 verso).

[21] ***Răsură*** – dare suplimentară în bani, încasată de la fiecare leu plătit potrivit dării bir, care constituia 15 parale de la fiecare leu. La achitarea răsurii „participau păturile inferioare ale societăţii, mazilii şi ruptaşii, iar raznocinţii, denumiţi ruptele vistieriei, şi evreii..., erau eliberaţi de această plată, în schimb dădeau câte 5 parale de la fiecare leu în calitate de bir vel-vistiernicului, care era în exerciţiul funcţiei" (ANRM, F. 3, inv. 1, d. 341, f. 1-1 verso; F. 5, inv. 3, d. 548, f. 130-130 verso).

fiilor de preoți; plăteau o dare stabilă, mai mică ca birul și erau datori să exercite diferite însărcinări de caracter administrativ și polițienesc etc. (Furtună 2013, 105).

Prezintă interes și datele cu referință la categoria ruptașilor depozitate în fondurile Muzeului Național de Istorie a Moldovei analizate de cercetătoarea Maria Danilov. Dintre actele de colecție, care nemijlocit reflectă starea unor *categorii sociale* (observați – nu fiscale) din Basarabia „sub ruși," autoarea semnalează și „Înștiințarea pentru înregistrarea ruptașilor", emisă la 24 octombrie 1823. Aceștia, la rândul lor, erau împărțiți după cum urmează: „rupta de cămară" și „rupta de vistierie". În acest scop a fost creată o comisie specială de control, care era în drept să semneze „hotărâtoriu soroc spre înfățoșarea ruptașilor la acea Comisie, că dacă nu se vor înfățoșa, vor fi scrișii la numărul țăranilor". Conform hotărârii comisiei, ruptașii erau obligați să ofere „documenturi pe această numire, să prezinte o mărturie a șase locuitori fruntași a celui oraș, târg, sau ocol, unde se afla locuința". Autoarea intuiește corect „intențiile administrației imperiale de a purcede la revizuirea categoriilor sociale după modelul unor ranguri și trepte, străine societății basarabene" (Acte 2014, 27, 53).

Și cercetătorii Andrei Cușco și Victor Taki văd în ruptași o categorie socială, care, alături de mazili, răzeși sau boiernași erau discrepate și plasate pe harta cognitivă a spațiului social imperial rus (Кушко, Таки 2012, 195). Căutarea și găsirea similitudinilor dintre practicile sociale moldovenești/basarabene și cele imperiale rusești a ajuns până acolo, cum confirmă și istoricul Virgil Pâslariuc încât, aprobând statutul privind drepturile și starea locuitorilor Basarabiei la 1847, împăratul Nicolai I a propus chiar să se înlocuiască în general denumirile românești cu cele rusești (Pâslariuc 2015, 372). În acest caz, este vorba nu atât de căutarea similitudinilor și înlocuirea denumirilor românești cu cele rusești, ci de un caz cu mult mai grav, cel de limitare a numărului de categorii sociale/fiscale privilegiate din Basarabia și chiar suprimarea și încadrarea/dizolvarea lor în alte categorii rusești, această măsură referindu-se în special la cei care dețineau anumite gramote de la domnii Moldovei, prin care le erau confirmate drepturile și privilegiile, în care intrau, alături de mazili și ruptașii.

După anexarea Basarabiei la Rusia unii din ruptași au căutat să-și confirme statutul deținut în Principatul Moldova. Spre exemplu, la 9 septembrie 1813, Ioniță și Spiridon Puiu îl rugau pe guvernatorul civil al Basarabiei I.M. Hartingh să-i înscrie în categoria ruptașilor, motivând că „până la începutul ultimului război purtat de Rusia cu Poarta Otomană, pe timpul guvernării moldovenești, tatăl lor Vasile Puiu se afla, conform obiceiului local, în numărul ruptașilor, despre care fapt dispune de la fostul voievod Suțu documentele de rigoare, în această stare aflându-se și ei după decesul tatălui lor"[22].

Diversitatea izvoarelor de arhivă confirmă că categoria ruptașilor era nu una socială, dar una fiscală în care au intrat nu doar descendenții din familiile de preoți, care din anumite considerente au fost înlăturați din slujbe, dar și o parte din coloniștii străini – „veniți de după hotar și primiți în categoria vistiernicilor", cu alte cuvinte străinilor primiți în categoria ruptașilor vistieriei, sau celor ce au beneficiat de dreptul ruptașilor. În categoria ruptașilor intrau și unii țărani care la timpul lor au emigrat peste hotare, iar mai târziu s-au întors înapoi și la decizia domnului au fost înscriși în această categorie fiscală[23]. De dreptul de ruptași au mai beneficiat și o parte din mici-burghezi, ce se ocupau cu diferite activități meșteșugărești și unii negustori, care au cumpărat acest drept, de a se numi ruptași, de la vistierie sau de la domnii Moldovei[24]. Anume din aceste considerente ruptașii erau împărțiți în două categorii de bază: *rupta de vistieria* – ruptașii care plăteau impozite în haznaua statului și *rupta de cămara* – ruptașii care plăteau impozite în folosul domnului. Prin urmare, în categoria ruptașilor intrau nu numai descendenți din familii de preoți, dar și descendenți din alte categorii sociale – țăranilor, răzeșilor, mic-burghezilor, negustorilor, boiernașilor etc. Anume această diversitate – economică, socială și fiscală – i-a determinat pe cercetătorii M. Muntean și T. Marșalcovschi să-i considere o categorie neprivilegiată, atribuind-o păturii de jos a țărănimii libere (Мунтян, Маршалковский 1964, 60, 67).

[22] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 89, f. 1-1 verso.
[23] *A se vedea*, în acest sens, copia cărții de danie din 1759, emisă de domnul Moldovei Ioan Teodor Callimachi (august 1758 - mai 1761) (ANRM, F. 3, inv. 4, d. 88, f. 23-25 verso).
[24] ANRM, F. 3, inv. 4, d. 88, f. 88.

În plus, în Principatul Moldova unii din ruptaşi deţineau anumite funcţii administrative mici. Spre exemplu, în mărturia hotarnică din 7 mai 1757 emisă de hotarnicii Ion Cehan şi Constan din Gotcă pentru moşia Cighirleni din ţinutul Lăpuşna, pe numele lui Ştefan Iamandi *biv* al doilea păharnic, constatăm că printre cele 15 semnături puse pe mărturia hotarnică, unul din cei doi hotarnici din acest ţinut, Constandin Gotcă, era ruptaş (Documente 1937, 198-199).

Unii boieri moldoveni primeau hrisoave de la domnii Moldovei cu dreptul de a popula moşiile lor cu ruptaşi, pe care domnia îi folosea la paza hotarelor. Spre exemplu, boierul pitar Chiruş primeşte la 18 aprilie 1727 hrisov de la domnul Moldovei Grigore Ghica Voievod să fie liber „... să cheme şi să adune oameni străini din Regatul Poloniei şi al Turciei şi din alte părţi şi chiar din ţara aceasta, care se mută, orcât ar fi, să-i colonizeze la Malcăuţi din ţinutul Sorocii, vor servi sub şefia Vel Căpitanului Sorocii, ca să fie pentru paza graniţei şi vor avea dela noi milă şi pace şi niciunul nu va plăti nimănui nimic; după scăderea termenului acestui hrisov al nostru *se înţeleg cu rupta* potrivit posibilităţilor ca să poată trăi mai uşor şi să supravegheze graniţa şi nimeni din carte nu le va elibera; de asemenea vor plăti la timp goştină şi câte un leu de zece oi, alte supărări nu vor avea", iar boierii erau obligaţi să nu pună în ţinutul acesta „...nici un bir acestor oameni" (Bezviconi 1940, 84-85).

Numărul ruptaşilor în diferite ţinuturi ale Basarabiei era diferit, dar prevalau numeric în ţinutul Orhei. În unele izvoare de arhivă rupta de cămară şi rupta de vistierie sunt întâlniţi cu noţiunea de „*rupţi*", nefăcându-se distincţii între ei. Conform datelor prezentate la 26 iulie 1816 de serdăria Orhei preşedintelui Comitetului Provizoriu al Basarabiei, în ţinutul Orhei erau înregistrate 299 familii de „*rupti*" (rupta de cămară şi rupta de vistierie)[25].

Analizând punctele de vedere existente în istoriografie, putem constata că majoritatea cercetătorilor din secolul al XIX-lea – începutul secolului al XXI-lea care s-au referit la această categorie fiscală îi consideră pe ruptaşi ca o categorie privilegiată, confundându-i de multe ori cu categoria *ruptelor*: urmaşi ai coloniştilor străini – bulgarilor, sârbilor etc., care s-au aşezat pe aceste teritorii în timpul domniilor pământene; agricultori, transferaţi din categoria preoţilor şi slujitorilor bisericeşti, iar rupta de vistieria şi rupta de cămara – erau asemănaţi cu raznocinţii; o categorie a răzeşilor, ce posedau ţigani şerbi; industriaşi sau comercianţi străini, ce plăteau dări în baza cărţilor de danie; originari din alte state, transferaţi cu traiul în Moldova: *rupta de vistieria* plăteau impozite vistieriei, iar *rupta de cămara* – personal domnului (cămara), care după anexarea acestui teritoriu la Imperiul Rus au pierdut fostele privilegii şi prestigiul social. Cei mai mulţi din cercetători văd în ruptaşi, rupta de vistieria şi rupta de cămara o categorie socială, pe când, în realitate, ei erau o categorie fiscală.

Documentele de arhivă atestă că componenţa ruptaşii era destul de diversă şi eterogenă, incluzând elemente autohtone şi străine, transferate de peste hotare în Moldova din mediul ţărănesc, dar şi cele din mediul urban autohton, care n-au fost înscrise în categoriile privilegiate ale societăţii, nu aveau sediu permanent şi nu erau înscrişi în categoria birnicilor, beneficiau de unele privilegii în baza cărţilor de danie emise de domn, care ulterior au fost confirmate, cu mari dificultăţi, şi de administraţia imperială, dar care, la 1847, îi lichidează ca stare fiscală şi îi include în categoria odnodvorţilor.

Analiza lucrărilor cercetate în care este abordat tangenţial sau special subiectul pus în discuţie ne permite să concluzionăm că acestei categorii fiscale – ruptaşilor, iar ulterior şi odnodvorţilor, nu li s-au consacrat studii speciale aprofundate sau studii de sinteză monografice, iar tematica respectivă îşi aşteaptă încă cercetătorul.

[25] ANRM, F. 4, inv. 1, d. 44, f. 137 verso.

Bibliografie

Acte 2014: Acte basarabene tipărite în limba română. 1811-1861. Catalog (din colecţia MNIM, BNRM, BSC BAŞ) (coordonator: conf. dr. M. Danilov) (Chişinău 2014).

Arbure 2001: Z.C. Arbure, Basarabia în secolul XIX (Chişinău 2001).

Bally 1940: A. Bally, Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bassarabie comme pays Modave. Publié par N. Iorga (Vălenii-de-Munte 1940) (Ange Bally, O lucrare de acum un secol despre Basarabia ca stat moldovenesc (Publicată de N. Iorga) (Vălenii-de-Munte 1940).

Basarabia 1926: Basarabia. Monografie. Sub îngrijirea d-lui Ştefan Ciobanu (Chişinău 1926).

Bezviconi 1938: Gh. Bezviconi, P. Gore (Chişinău 1938).

Bezviconi 1940: G.G. Bezviconi, Boierimea Moldovei dintre Prut şi Nistru (Actele Comisiei pentru cercetarea documentelor nobilimii din Basarabia, la 1821, publicate de Gheorghe G. Bezviconi) (Bucureşti 1940).

Boldur 1929: A. Boldur, Autonomia Basarabiei sub stăpânirea rusească în 1812-1828. Studiu (Chişinău 1929).

Boldur 1943: A.V. Boldur, Basarabia Românească (Bucureşti 1943).

Burac 2010: C. Burac, Un document inedit despre starea Principatului Moldovei la începutul anului 1812. In: Limba Română. Revistă de Ştiinţă şi Cultură, nr. 9-10, anul XX (Chişinău 2010), 202-208.

Călători 2007: Călători străini despre Ţările Române în secolul al XIX-lea. Serie nouă, vol. IV (1841-1846) (Bucureşti 2007).

Ciobanu 2008: T. Ciobanu, Contribuţii la statutul unor categorii social-fiscale din Basarabia în primele decenii după anexare (rupta de vistierie şi rupta de cămară). In: Pergament. Anuarul Arhivelor Republicii Moldova, X-XI, 2007-2008 (Chişinău 2008), 127-137.

Corlăteanu-Granciuc 1998: S. Corlăteanu-Granciuc, Două acte din anul 1801 referitoare la colonizarea sârbilor în Basarabia. In: Pergament. Anuarul arhivelor Republicii Moldova, I (Chişinău 1998), 71-76.

Corlăteanu-Granciuc 1999: S. Corlăteanu-Granciuc, Contribuţii documentare la lista colonizărilor sârbeşti în teritoriile dintre Prut şi Nistru în primul pătrar al sec. al XIX-lea. Tyragetia VIII, 1999, 113-118.

Danilov 2013: M. Danilov, O istorie a Basarabiei de Ange Bally. Inventarierea surselor (primele trei decenii ale sec. XIX). In: Studii de arhondologie şi genealogie (Chişinău 2013), 99-108.

Dicţionar 1965: Dicţionar enciclopedic român, vol. III (Bucureşti 1965).

Documente 1937: Documente privitoare la târgul şi ţinutul Lăpuşnei publicate de Aurel V. Sava (Bucureşti 1937).

Furtună 2013: A. Furtună, Populaţia satului şi târgului Teleneşti (sf. sec. XVIII - încep. sec XX). In: Anuarul Institutului de Istorie Stat şi Drept. Materialele Sesiunii Ştiinţifice Anuale. 27 decembrie 2012 (Chişinău 2013), 99-129.

Instituţii 1988: Instituţii feudale din Ţările Române. Dicţionar (coordonatori: O. Sachelarie şi N. Stoicescu) (Bucureşti 1988).

Iorga 1912: N. Iorga, Basarabia noastră. Scrisă după 100 de ani de la răpirea ei de către Ruşi (Vălenii-de-Munte 1912).

Istoria 1973: Istoria, arheologia, etnografia Moldovei. Indice al literaturii sovietice, vol. I, 1918-1968 (Chişinău 1973).

Istoria 1982: Istoria, arheologia, etnografia Moldovei. Indice al literaturii sovietice, vol. II, 1969-1980 (Chişinău 1982).

Istoria 2007: Istoria României. Compendiu (coordonatori: I.-A. Pop şi I. Bolovan), ediţia a II-a, revăzută şi adăugită (Cluj-Napoca 2007).

Madan 1996: I. Madan, Cercetări în domeniul ştiinţelor umanistice la Universitatea de Stat din Moldova (1974-1995). Contribuţii bibliografice (Chişinău 1996).

Madan 2001: I. Madan, Istorie, arheologie, etnografie. 1981-2001. Contribuţii bibliografice (Chişinău 2001).

Nistor 1991: I. Nistor, Istoria Basarabiei (Chişinău 1991).

Pâslariuc 2015: V. Pâslariuc, Reconstituind istoria Basarabiei sub dominaţie ţaristă. Note pe marginea unei monografii recente. In: Arhiva Moldaviae, VII (Iaşi 2015), 337-392.

Poştarencu 2006a: D. Poştarencu, Anexarea Basarabiei la Imperiul Rus (Chişinău 2006).

Poştarencu 2006b: D. Poştarencu, Structura socială şi etnică a populaţiei Basarabiei în primii ani după anexarea la Imperiul Rus. In: Studia in honorem Pavel Cocârlă (Chişinău 2006), 207-220.

Rosette 1907: R. Rosette, Pământul sătenii şi stăpânii în Moldova. Tomul I. De la origini până în 1834 (Bucureşti 1907).

Tomuleţ 2013: V. Tomuleţ, Statutul şi fiscalitatea mazililor, ruptaşilor şi odnodvorţilor din Basarabia sub regim de dominaţie ţaristă (1812-1871). In: Promemoria. Revista Institutului de Istorie Socială, vol. IV, nr. 5-6 (Chişinău 2013), 9-51.

Tomuleţ 2014a: V. Tomuleţ, Fiscalitatea mazililor şi ruptaşilor din Basarabia sub regim de dominaţie ţaristă (1812-1847). Tyragetia s.n. VIII/2, 2014, 79-96.

Tomuleţ 2014b: V. Tomuleţ, Mazilii şi ruptaşii din Basarabia în primele decenii după anexarea teritoriului dintre Prut şi Nistru la Imperiul Rus (1812-1828). In: In memoriam Gheorghe Buzatu (1939-2013) (coord. S. Cheptea, H. Dumitrescu) (Iaşi 2014), 171-194.

Tomuleţ 2014c: V. Tomuleţ, Problema reconfirmării statutului de mazil şi de ruptaş în Basarabia sub regim de dominaţie ţaristă (1812-1847). In: Studii de arheologie şi istorie în onoarea profesorului Gheorghe Postică (Chişinău 2014), 348-374.

Tomuleţ 2014d: V. Tomuleţ, Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (Instituţii, regulamente, termeni). Ediţia a III-a, revăzută şi adăugită (Iaşi 2014).

Tomuleţ 2015: Contribuţii istoriografice privind statul mazililor şi ruptaşilor din Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea. In: Tradiţii istorice româneşti. In honorem academician Ioan-Aurel Pop (Oradea-Chişinău 2015), 437-459.

Ţurcanu 2005: I. Ţurcanu, Bibliografia istorică a Basarabiei şi Transnistriei (Chişinău 2005).

Берг 1918: Л.С. Берг, Бессарабия. Страна-люди-хозяйство (Петроград 1918).

Бессарабия 1903: Бессарабия. Географический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник (под редакцией П.А. Крушевана) (Москва 1903).

Горе 1908: П.Г. Горе, Историческая записка об однодворцах (мазылах) (Кишинев 1908).

Гросул, Будак 1967: Я.С. Гросул, И.Г. Будак, Очерки истории народного хозяйства Бессарабии 1812-1861 гг. (Кишинев 1967).

Дараган 1949: М. Дараган, Военно-статистическое обозрение Российской империи, том. XI, часть 3. Бессарабская область (Санкт Петербург 1849).

Защук 1862: А. Защук, Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область, ч. I (Санкт Петербург, 1862).

Зеленчук 1979: В.С. Зеленчук, Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. (Кишинев 1979).

Кушко, Таки 2012: А. Кушко, В. Таки (при участии Олега Громова), Бессарабия в составе Российской империи (Москва 2012).

Лашков 1912: Н.В. Лашков, Бессарабия – к столетию присоединения к России. 1812-1912 гг. Географический и историко-статистический обзор состояния края (Кишинев 1912).

Мунтян, Маршалковский 1964: М.П. Мунтян, Ф.Я. Маршалковский, Рупташи Бессарабии в первой половине XIX века. В сб.: Ученые записки Кишиневского ун-та, т. 72 (Кишинев 1964), 59-68.

Надеждин 1843: А. Надеждин, Права и состояния разных классов народонаселения Бессарабской области. В: Журнал Министерства внутренних дел, № 1 (Санкт Петербург 1843, 46-62.

Накко 1900: А. Накко, Очерк гражданского устройства в Бессарабской области с 1812-1828 г. В: Записки Императорского Общества Истории и Древностей, т. XXII (Одесса 1900), 109-221.

Нольде 2013: Б.Э. Нольде, История формирования Российской империи (Санкт-Петербург 2013).

Права 1843: Права состояния разных классов народонаселения Бессарабской области: În: Журнал Министерства внутренних дел, ч. III (Санкт Петербург 1843), 46-62.

Свиньин 1867: П. Свиньин, Описание Бессарабской области в 1816 году. В: Записки Одесского общества истории и древностей, том VI (Одесса 1867), 170-262.

Скальковский 1846: А.А. Скальковский, Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области. В: Журнал Министерства внутренних дел, ч. XIII (Москва, Санкт Петербург 1846), 398-421.

Устав 1818: Устав образования Бессарабской области 1818 г. (Кишинев 1818).

Historiographical considerations regarding the status of ruptashi in Bessarabia under Tsarist domination (1812-1847)

Keywords: Bessarabia, ruptashi, rupta de vistierie, rupta de cămară, social category, fiscal category, the Russian Empire.

Abstract: In this article, without touching the status and evolution of the fiscal category of ruptashi considered by the author in previous articles along with the category of mazyli, there is analyzed a long and varied process of this category understanding by different researchers in new and modern historiography, which indirectly or specifically focused on this topic.

Analyzing the existing concepts, the author comes to the conclusion that almost all researchers in the 19th-early 21st centuries consider the ruptashi a privileged class: the ancestors of foreign colonists – Bulgarians, Serbs, and others, who settled in the area during the time of the Moldavian government; farmers who have been from the category of clergy and ministers of the church by origin. Rupta de vistierie and rupta de cămară were equated with *raznochintsy*; rupta de vistierie paid taxes to the treasury, and rupta de cămară – personally to the rulers (cămara). After the annexation of the territory by Russia ruptashi lost almost all their privileges and social prestige. Most researchers tend to see in ruptashi a social category, while in reality they were a fiscal category.

Archival sources indicate that ruptashi had a heterogeneous composition, which included both local and foreign people from the rural and urban environment, migrated to Moldova. They were not included in the category of the privileged classes, using only certain privileges, had no permanent residence and had not been enrolled in the category of birnichi (tax-payers). Their privileges with some difficulties were confirmed by the imperial administration, but in 1847 the fiscal category of ruptashi had been liquidated, and they were included in the category of odnodvortsy.

The analysis of the examined works, which indirectly or specifically address the issue under discussion, allows the author to conclude that the fiscal category of ruptashi (later - the odnodvortsy) is not sufficiently covered in the studies, and this theme is still waiting for its researcher.

Историографические рассуждения относительно статуса рупташей Бессарабии под царским господством (1812-1847 гг.)

Ключевые слова: Бессарабия, рупташи, рупта де вистиерие, рупта де кэмарэ, социальная категория, фискальная категория, Российская империя.

Резюме: В настоящей статье, не касаясь статуса и эволюции фискальной категории рупташей, рассматривавшихся автором в предыдущих статьях наряду с категорией мазылов, анализируется длительный и разнообразный процесс понимания этой категории различными исследователями в новой и современной историографии, которые косвенно или специально касались данной тематики.

Анализируя существующие концепции, автор приходит к выводу, что почти все исследователи XIX – начала XXI веков характеризуют рупташей как привилегированное сословие: предки иностранных колонистов – болгар, сербов и.д., которые поселились на этой территории еще во времена молдавского правления; землепашцы, перешедшие из категории духовенства и служителей церкви. *Рупта де вистиерие* и *рупта де кэмарэ* были приравнены к разночинцам; *рупта де вистиерие* платила подати в казну, а *рупта де камара* – лично государю (cămara). После аннексии этой территории Россией рупташи потеряли почти все свои привилегии и социальный престиж. Большинство исследователей склонны видеть в рупташах социальную категорию, но на самом деле они подставляли собой категорию фискальную.

Архивные источники свидетельствуют, что рупташи имели неоднородный состав, включавший как коренных, так и иностранных выходцев из крестьянской и городской среды, переселившихся в Молдову. Они не были включены в категорию привилегированных сословий, пользуясь только некоторыми привилегиями, не имели постоянного местожительства и не были включены в категорию бирников. Их привилегии с некоторыми трудностями были подтверждены царской администрацией, однако в 1847 году фискальная категория рупташей была ликвидирована, и они перешли в состав однодворцев.

Анализ исследованных работ, где косвенно или специально затрагивается обсуждаемый вопрос, позволяет автору сделать вывод, что фискальной категории рупташей (впоследствии – однодворцев) не были посвящены специальные и глубокие монографические исследования, и данная тематика еще ждет своего исследователя.

15.03.2016

Dr. hab. Valentin Tomuleţ, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova

CONSIDERAŢII PRIVIND COMPETENŢELE CONSILIULUI SUPREM AL BASARABIEI (28 august 1816 - 29 februarie 1828)

Valentin Tomuleţ
Angela Baxan

Cuvinte-cheie: Basarabia, Regulamentul privind instituirea administraţiei provizorii a Basarabiei, Consiliul (Sfatul) Suprem al Basarabiei, Guvernul Regional, guvernator civil, rezident plenipotenţiar, guvernator general al Basarabiei şi Novorosiei, Tribunalul Penal, Tribunalul Civil.

Perioada anilor 1818-1828 reprezintă o etapă distinctivă în procesul organizării administrative a Basarabiei. Această perioadă poate fi definită ca o autonomie administrativă limitată şi provizorie acordată noii provincii de către administraţia imperială rusă. Cercetarea structurii şi funcţionalităţii sistemului administrativ introdus în Basarabia după adoptarea Regulamentului organizării administrative a Basarabiei din 29 aprilie 1818 ne permite să constatăm că deosebirea sa principală faţă de cele aplicate în guberniile centrale ale Imperiului Rus consta în instituirea Consiliului Suprem, abilitat să exercite puterea deplină administrativă şi judecătorească în regiune.

Instituirea Consiliului Suprem al Basarabiei nu s-a petrecut pe un teren gol, a necesitat timp şi a avut la bază actele legislative anterioare, adoptate de instituţiile imperiale sistematic după 1812, care reflectau, de fapt, politica oficială imperială în regiunea nou-anexată. Această politică urmărea două scopuri de bază: *pe de o parte*, integrarea cât mai rapidă a teritoriului nou-anexat în structurile social-economice şi politice imperiale, lichidarea treptată a specificului naţional, deznaţionalizarea şi rusificarea populaţiei autohtone; iar *pe de altă parte*, crearea, pornind de la priorităţile geopolitice ale ţarismului în sud-estul Europei, a unei imagini cât mai atractive pentru popoarele balcanice a modelului rusesc de guvernare. Până la suprimarea cordonului vamal de la Nistru şi unificarea vamală a Basarabiei cu guberniile interne ruse (26 septembrie 1830), aceste două scopuri se aflau într-o interdependenţă strânsă dar, în acelaşi timp, şi într-o contradicţie permanentă, a căror soluţionare a necesitat timp şi eforturi. La început ţarismul a dat preferinţă celui de-al doilea scop, nefiind pierdută din vizor nici posibilitatea soluţionării primului, care va deveni dominant începând cu sfârşitul anilor ’20 ai secolului al XIX-lea[1].

Ca rezultat, organele administrative instituite în această perioadă purtau un caracter eterogen şi provizoriu, „care nu puteau alcătui un sistem administrativ uniform, bine închegat, bazat pe aceleaşi principii de organizare, care ar fi asigurat o bună funcţionare şi activitate eficientă. Dimpotrivă, originea diferită a acestor organe conducea inevitabil la apariţia contradicţiilor, ceea ce împiedica funcţionarea normală a întregului sistem administrativ” (Agachi 2012, 136).

Instituirea acestor organe administrative a fost rezultatul unor măsuri concrete întreprinse de administraţia imperială în vederea studierii resurselor economice şi umane ale Basarabiei şi specificul administrării ei. În provincie sunt trimişi funcţionari şi sunt date dispoziţii administraţiei militare şi civile întru a studia frontiera de apus – la Prut şi Dunăre – în vederea instituirii unui cordon sanitaro-vamal ce ar apăra teritoriul nou-anexat nu numai de pătrunderea molimei, dar care l-ar pregăti, în ceea ce priveşte instituţiile vamale şi de carantină, pentru o administrare economică eficace şi o includere cât mai grabnică şi sigură a regiunii în sistemul economic şi politic al Imperiului Rus[2]. În plus, aceşti funcţionari aveau misiunea de a studia pe teren specificul administrării teritoriului, instituţiile sociale, fiscale, administrative etc. Erau analizate schimbările

[1] *A se vedea* mai detaliat despre etapele de integrare a Basarabiei în sistemul economic şi politic al Imperiului Rus în: Tomuleţ 2014, 12-19.
[2] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 61, f. 52-58 verso; F. 17, inv. 1, d. 5, f. 85-97 verso.

care au intervenit în cadrul diferitelor categorii sociale, modalitatea de impozitare a populaţiei moştenită din Principatul Moldova, pentru a putea fi operate schimbări ţinând cont de noile condiţii etc.[3]

Unul din primele acte legislative elaborate de administraţia imperială rusă după încheierea Păcii de la Bucureşti din 16(28) mai 1812, care a determinat statutul juridic al teritoriului dintre Prut şi Nistru anexat la Imperiul Rus, a fost ***Regulamentul privind instituirea administraţiei provizorii a Basarabiei.*** Regulamentul a fost elaborat sub conducerea contelui Ioan Capo d'Istria, şeful cancelariei diplomatice a armatei dunărene, prin ordinul amiralului P.V. Ciceagov[4], comandantul-şef al armatei dunărene, şeful suprem al flotei de pe Marea Neagră şi concomitent seful Administraţiei Generale a Moldovei şi Ţării Româneşti[5]. Proiectul Regulamentului este semnat la 23 iunie 1812 de P.V. Ciceagov şi trimis spre discuţie şi aprobare la Sankt Petersburg. La 2 august 1812, proiectul Regulamentului este semnat de Alexandru I şi pus în aplicare cu titlul „*Administraţia provizorie a Basarabiei*" (Cornea 2003, 20-21).

Se consideră că la alcătuirea Regulamentului privind instituirea administraţiei provizorii a Basarabiei au contribuit mai multe persoane – Scarlat Sturdza (Nolde 1952, 285), Gavriil Bănulescu-Bodoni (Батюшков 1892, 85; Colesnic 1997, 8), Ioan Capo d'Istria şi Alexandru Sturdza (fiul guvernatorului) (Bezviconnâi 1934, 103-109), P.V. Ciciagov şi Scarlat Sturdza, dar ajutaţi de ofiţerii lui V.I. Krasno-Milaşevici şi sfătuiţi de Capo d'Istria (Varta 1998, 99-102) etc. Practica administrării periferiilor naţionale – Finlanda, Regatul Polonez, Georgia etc. demonstrează că Administraţia imperială rusă s-a implicat direct şi efectiv în administrarea acestor teritorii, inclusiv în adoptarea unor constituţii provizorii şi limitate, fără a crea o anumită disonanţă în politica internă. Din aceste considerente, este puţin probabil ca Administraţia imperială să fi acordat dreptul alcătuirii unui proiect de constituţie unui boier moldovean, cât de filorus ar fi fost acesta. Considerăm că avea dreptate A. Crihan care scria în această privinţă: „Se înţelege de la sine că I. Capo d'Istria n-a făcut nici el ce-a vrut. Nu încape îndoială că dânsul a lucrat după instrucţiunile pe care le primea direct de la P.V. Ciceagov, şeful său imediat, iar acesta din urmă, desigur, a avut şi el îndrumările necesare tot de la şeful său direct, adică de la împăratul Alexandru I" (Crihan 1995, 36-37).

Regulamentul este alcătuit din 4 capitole, structurate în 23 articole[6].

Capitolul I – *Situaţia actuală a provinciei* – reflectă numărul ţinuturilor (12, în realitate 9 ţinuturi – Greceni, Codru, Hotărniceni, Orhei, Soroca, Hotin, Bender, Reni/Tomarova, Ismail), oraşelor (17, în realitate 5 oraşe – Hotin, Bender, Akkerman, Chilia, Ismail şi 12 târguri – Leova, Chişinău, Orhei, Teleneşti, Soroca, Bălţi, Raşcov, Movilău, Briceni, Lipcani, Căuşenii Noi, Reni sau Tomarova)[7] şi satelor (683), precum şi numărul populaţiei (41160 familii) provinciei nou-anexate la Imperiul Rus în 1812.

În Capitolul II (5 articole) – *Cu privire la administraţia militară* – erau determinate competenţele administraţiei militare, stabilite relaţiile dintre puterea civilă şi cea militară, instituită de guvernatorul civil o miliţie pământeană, care ulterior urma să fie înlocuită cu o formaţiune militară.

Capitolul III (16 articole) – *Cu privire la administraţia civilă* – stipula că întreaga activitate legată de administrarea provinciei era dirijată de guvernatorul civil, care elabora proiectele de organizare a activităţilor judiciare şi gospodăreşti, stabilea drepturile şi privilegiile populaţiei, potrivit prevederilor cuprinse în instrucţiunile acordate Basarabiei, dirija cu activitatea ispravnicilor, ce erau desemnaţi din rândul moldovenilor ce au depus jurământ de credinţă Rusiei, sau ruşilor. Articolul 11 prevedea că administraţia civilă era alcătuită din două departamente: *primul departament* cuprindea legile, chestiunile bisericeşti, care erau

[3] Rapoartele şi corespondenţa acestor funcţionari cu instituţiile imperiale ne permit să pătrundem în esenţa specificului existenţei şi funcţionării instituţiilor din Basarabia.

[4] ***P.V. Ciceagov*** *(1765-1849)* – amiral rus, ministru al marinei şi membru al Consiliului de Stat. După demisionarea din postul de ministru a exercitat funcţia de general-adjutant de gardă pe lângă împărat. De la 9/21 aprilie 1812, comandant al Armatei ruse de la Dunăre. După încheierea Păcii de la Bucureşti în competenţa lui era şi soluţionarea problemelor basarabene.

[5] Se întâlneşte cu mai multe denumiri: *Înfiinţarea administrării provizorii în oblastea Basarabiei* (Boldur 1929, 12); *Regulamentul din 1812* (Cazacu 1992, 126) etc.

[6] *A se vedea* textul în original: ANRM, F. 1, inv. 1, d. 3995, f. 11-14. Regulamentul este publicat în: (ЗБОСК 1869, 108-110) şi, cu unele omiteri, reprodus în română în: Poştarencu 1998, 64-66; Poştarencu 2006, 29-31.

[7] Despre caracterul controversat al numărului ţinuturilor, oraşelor şi târgurilor au scris, la timpul lor, mai mulţi autori.

soluţionate de o instituţie aparte, executările judecătoreşti, poliţia şi învăţământul. *Departamentul doi* avea în competenţă: statistica, populaţia, veniturile, vămile, comerţul şi industria provinciei. Membrii departamentelor aveau titlul de consilieri, erau numiţi în funcţii de guvernatorul civil, potrivit aptitudinilor. Guvernatorul adopta noi hotărâri şi le prezenta spre aprobare administraţiei generale. Tutelá învăţământul public. El administra provincia prin intermediul *cancelariei*, elibera paşapoartele şi foile de drum, stabilea legăturile directe cu şefii guberniilor limitrofe, cu domnii Moldovei şi ai Ţării Româneşti. Actele se întocmeau în limbile rusă şi română. Până la adoptarea unor decizii speciale, guvernatorul civil se subordona comandantului-şef al armatei de la Dunăre. Pentru o mai bună administrare a provinciei, guvernatorul civil era liber de a-şi alege oraşul de reşedinţă.

În Capitolul IV (2 articole) – *Privilegiile acordate regiunii Basarabia* – se specifica că atât locuitorii Basarabiei, cât şi cei care se vor stabili aici, sunt scutiţi, timp de trei ani, de orice capitaţie, de impozitul funciar plătit statului şi de serviciul militar obligatoriu[8].

Prin dispoziţia lui P.V. Ciceagov din 23 iulie 1812 în funcţia de guvernator civil al Basarabiei este numit Scarlat Sturdza[9], iar la sfârşitul lui septembrie şi-a încetat activitatea administraţia rusă de pe lângă Comandantul Suprem al armatei ruse; în noiembrie senatorul V.I. Krasno-Milaşevici a fost rechemat la Sankt Petersburg (Накко 1879a, 17). Respectiv, din octombrie 1812 în Basarabia funcţiona deja noua administraţie civilă. La 4 decembrie 1812, în conformitate cu instrucţiunea dată de amiralul P.V. Ciceagov, Scarlat Sturdza instituie ***Cancelaria guvernatorului civil al Basarabiei***[10].

În componenţa Cancelariei au fost desemnaţi: Piotr Somov, în calitate de şef al cancelariei, cu un salariu de 3000 de rub., Aleksei Iuşnevski – secretar (2800 rub.), Kotov – ajutorul secretarului (1000 rub.), Piotr Repe – traducător (1500 rub.), Kohanovski – casier (700 rub.), Marseanka – registrator, Gulak – arhivar, Krasnoleadov şi Şirkevici – funcţionari de cancelarie. La 12 august 1813 este încadrat în statele Cancelariei, în calitate de traducător, comisul Ianachi Scordeli, care cunoştea limbile greacă, română şi turcă (Poştarencu 2006, 68-69).

Actele emise de Cancelarie erau semnate personal de Scarlat Sturdza, pe care acesta aplica ştampila cu imaginea blazonului său. Serviciul lucrărilor de secretariat în Cancelaria guvernatorului era comun (Poştarencu 2006, 69).

Regulamentul privind instituirea administraţiei provizorii a Basarabiei din 2 august 1812 a funcţionat până la confirmarea de către Alexandru I, la 26 mai 1816, a Memoriului care i-a servit rezidentului plenipotenţiar al Basarabiei A.N. Bahmetev drept directivă în vederea organizării administrative a regiunii Basarabia (ПСЗРИ 1930, 866-868). A.N. Bahmetev a restructurat administraţia provincială şi ţinutală şi a cârmuit Basarabia până la 29 aprilie 1818, când este adoptat Regulamentul organizării administrative a Basarabiei.

O componentă importantă a sistemului administrativ din Basarabia, formată în baza Regulamentului din 23 iulie 1812 privind constituirea administraţiei provizorii o constituia ***Guvernul Regional al Basarabiei***, instituit la 2 februarie 1813, din două departamente şi Adunarea generală a departamentelor. Regulamentul acorda guvernatorului dreptul de a alege şi a numi în funcţii din rândul boierilor moldoveni şi demnitarilor ruşi consilieri în cadrul departamentelor Guvernului Regional, în funcţie de circumstanţe şi de necesităţi, adopta noi hotărâri şi prezenta propuneri spre aprobare Administraţiei imperiale. Pentru funcţionarea Guvernului era instituită

[8] Deşi Regulamentul Provizoriu includea un articol special ce prevedea scutirea locuitorilor Basarabiei de orice capitaţie pe o perioadă de trei ani (ANRM, F. 1, inv. 1, d. 3995, f. 14), acest decret a rămas, de fapt, doar pe hârtie, deoarece impozitele erau luate de către boieri în folos propriu, fie erau date în concesiune (Tomuleţ 2014, 234-235).

[9] ***Scarlat Sturdza*** – fiul marelui vornic Dimitrie Sturdza (?-1794) şi al Ruxandei, fiica lui Grigore al II-lea Ghica (octombrie 1739 - septembrie 1741; mai 1747 - aprilie 1748). Om de cultură (a studiat la Leipzig), foarte bogat, Scarlat Sturdza a fost căsătorit cu Sultana, fiica domnului Constantin Moruzi (septembrie 1777 - mai 1782). După Pacea de la Iaşi (29 decembrie 1791) părăseşte Moldova, refugiindu-se împreună cu familia sa în Rusia, unde s-a aşezat mai întâi la Sankt Petersburg, apoi în Bielorusia, pe moşiile sale de la Moghiliov. În primăvara anului 1812, Alexandru I îl trimite la Bucureşti pentru a sluji în calitate de consultant în cadrul delegaţiei ruse însărcinate cu tratativele de încheiere a păcii. La 23 iulie 1812, P.V. Ciceagov îl numeşte pe Scarlat Sturdza în postul de guvernator civil al Basarabiei. La 7 august împuternicirile lui sunt confirmate de Alexandru I. (Despre numirea în funcţie şi activitatea lui Scarlat Sturdza în calitate de guvernator civil al Basarabiei *a se vedea* în amănunte: Poştarencu 2006, 63-120).

[10] Despre instituirea Cancelariei guvernatorului civil al Basarabiei *a se vedea* mai amănunţit: ANRM, F. 2, inv. 1, d. 10, f. 250-287.

Cancelaria Guvernului Regional (Материалы 1869, 108-109).

Guvernul Regional avea următoarea structură: *Departamentul I* era alcătuit din trei direcţii (expediţii): *prima*, responsabilă de acţiunile judiciare, alcătuită din patru consilieri aleşi dintre boieri moldoveni, un expeditor, un şef de birou şi patru funcţionari de birou; cea de *a doua* se ocupa de procesele penale şi anchetă şi era alcătuită tot din patru consilieri, dintre care trei boieri moldoveni, iar unul era ofiţer de stat-major rus, un expeditor şi trei funcţionari de birou; cea de *a treia* avea în atribuţie dirijarea poliţiei şi în componenţa acesteia intrau: un consilier din rangul ofiţerilor de stat-major rus, un expeditor şi doi funcţionari de birou. Departamentul I mai avea la dispoziţie un secretar, un raportor, doi traducători, un vagmistru şi patru paznici. În calitate de consilieri în Departamentului I al Guvernului Regional au fost numiţi: D. Răşcanu, I. Carp, P. Catargi, M. Râşcanu – în prima direcţie; T. Başotă, N. Catargi, Milactache, F. Bukin – în direcţia a doua; P. Leibin – în direcţia a treia[11].

Departamentul II la fel era alcătuit din trei direcţii. Fiecare din ele era condusă de câte un consilier, aceştia fiind aleşi din rândul boierilor sau al ofiţerilor de stat-major ruşi. *Prima* direcţie avea misiunea de a se ocupa de statistica populaţiei şi de proprietăţile funciare, *a doua* gestiona finanţele, iar *a treia* coordona dezvoltarea comerţului şi industriei. Fiecare direcţie avea un număr stabilit de funcţionari: *direcţia întâi* – un expeditor şi doi funcţionari de birou, *direcţia a doua* – un contabil, un casier şi cinci funcţionari de birou; *direcţia a treia* – un expeditor şi doi funcţionari de birou. Departamentul II mai avea la dispoziţie un secretar, un vagmistru şi doi paznici (Poştarencu 2006, 92-94).

Alături de problemele de bază fixate de Regulament, Departamentul II se mai ocupa şi cu soluţionarea altor probleme, inclusiv cu instituirea cordoanelor din rândul locuitorilor la hotarele Basarabiei, construirea carantinelor provizorii, urma să întreprindă anumite măsuri în scopul protejării provinciei de pătrunderea ciumei şi holerei, avea de soluţionat problemele legate de transportarea proviziilor şi furajului pentru necesităţile armatei ruse etc. (Материалы 1869, 131). Totodată, nici una din direcţii nu era împuternicită să ia anumite decizii definitive asupra problemelor curente. Ele se ocupau doar cu perfectarea dosarelor. Deciziile erau adoptate doar cu majoritatea voturilor la adunarea fiecărui departament. Însă, şi în aceste instanţe deciziile nu erau definitorii. Doar adunarea generală, ce era alcătuită din consilierii tuturor departamentelor sub preşedinţia guvernatorului, putea discuta şi aproba definitiv acele propuneri, care erau înaintate spre discuţie şi aprobate de departamente sau de către guvernator (Материалы 1869, 115-116, 119).

Pornind de la faptul că în Basarabia n-au fost create instituţii judiciare, potrivit unei decizii imperiale din 26 noiembrie 1815, anunţate de Senat ministrului de Justiţie, deciziile legate de litigiile civile, examinate la şedinţa comună a Guvernului Regional, urmau să fie examinate în ordine de apel în Departamentul IV al Senatului Guvernant (ПСЗРИ 1830a, 395).

La adoptarea diferitelor decizii de către Guvernul Regional un rol important, după cum am menţionat deja, îi revenea guvernatorului. După demiterea lui Scarlat Sturdza[12] din funcţia de guvernator civil, în mai 1813, ambele funcţii – de guvernator civil şi de guvernator militar – sunt exercitate, potrivit decretului din 17 iunie 1813, de I.M. Hartingh[13], care a depus toate eforturile pentru a include Basarabia în sistemul economic şi politic al Imperiului Rus.

După demiterea generalului I.M. Hartingh din ambele funcţii de guvernator (ianuarie 1816)[14], iar prin ordinul imperial din 10 septembrie 1817 şi din funcţia de comandor al Districtului dunărean de trupe de geniu (ТБГУАК 1902, 36), guvernator civil al Basarabiei este numit, prin edictul din 21 mai 1816, guvernator general al Podoliei general-locotenentul A.N. Bahmetev[15], în mâinile căruia este concentrată puterea militară şi civilă.

Pe parcursul anilor diferite funcţii din cadrul Guvernului Regional au fost exercitate de mai multe persoane:

[11] ANRM, F. 5, inv. 3, d. 1, f. 2-2 verso, 4, 16.

[12] Deoarece s-a îmbolnăvit, la 18 mai 1813 Scarlat Sturdza abandonează postul de guvernator civil, lăsându-l în locul său pe general-maiorul I.M. Hartingh, care exercita funcţia de şef militar şi cu care era înrudit. La 19 mai I.M. Hartingh înştiinţează ambele departamente ale Guvernului Regional, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni şi alte persoane oficiale că el, în legătură cu îmbolnăvirea lui Sturdza, a preluat conducerea Administraţiei civile a Basarabiei (Poştarencu 2006, 118).

[13] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 36, f. 1-3.

[14] ANRM, F. 4, inv. 1, d. 48, f. 8-8 verso.

[15] ANRM, F. 17, inv. 1, d. 15, f. 7-7 verso.

Guvernul Regional al Basarabiei (1813-1816)

Consilieri
Crupenschi, Leibin, Lugovski, Bukin, Somov, Catargi, Donici, Bucşănescu, Iuşnevski, Râşcanu, Başotă, Russo, Pizani, Caplescu, Dicescu, Bogaţki, Tanski, Şpakovski.

Guvernul Regional al Basarabiei (1816-1818)

I. Departamentul executiv	
Preşedinte	Crupenschi
Prima expediţie	Bogaţki şi Pruncul
A doua expediţie	Tanski, Sturdza şi Donici
A treia expediţie	trezorier Şpakovski

II. Departamentul judiciar

Preşedinte	Catacazi
Secţia „Procese civile”	Millo, Cheşcu, Donici, Russo, Râşcanu, Catargi, Russo, Donici, Cazimir
Secţia „Procese penale”	Fedosiu, Râşcanu, Leibin, Dicescu, Catargi, Caplescu, Başotă, Kurik
Secretarul departamentelor	Iuşnevski
Traducător	Ianov

O altă etapă în cristalizarea sistemului administrativ în Basarabia a fost instituirea, la 4 iulie 1816, a ***Comitetului provizoriu al Basarabiei (1816-1818),*** în care au intrat: din rândul boierilor moldoveni – general-maiorul Ilie Catargi, funcţionarul de clasa a V-a Alexandru Ghica, funcţionarul de clasa a V-a Iordache Millo, spătarul Iancu Sturdza, spătarul, funcţionar de clasa a VIII-a, Iordache Bucşănescu, spătarul Panait Cazimir, banul Teodor Başotă, cămănarul Ioan Pruncul, stolnicul Matei Râşcanu şi din partea Coroanei – funcţionarul de clasa a VI-a Matei Crupenschi şi funcţionarul de clasa a VII-a Aleksei Iuşnevski. În funcţia de preşedinte al Comitetului a fost desemnat guvernatorul civil al guberniei Ekaterinoslav, funcţionarul de clasa a IV-a Ivan Hristoforovici Kalagheorghe (Poştarencu 2009, 78-79), care se supuneau nemijlocit rezidentului plenipotenţiar A.N. Bahmetev.

Scopul creării Comitetului Provizoriu al Basarabiei rezidă din raportul lui A.N. Bahmetev adresat la 30 iunie 1816 împăratului Alexandru I: „Prin intermediul acestei instituţii ...se va da curs tuturor activităţilor legate de administrarea regiunii, fără a atinge sfera de competenţă, stabilită în temeiul Regulamentului anterior şi al celor două departamente deja existente... În plus, acest Comitet va avea grijă să cerceteze conturile, să se intereseze de impozitele percepute în cadrul regiunii, să supravegheze întrebuinţarea lor şi modalitatea alcătuirii acestor impozite. De asemenea, el va avea obligaţia să examineze reclamaţiile şi să adopte decizii în privinţa lor”[16].

Comitetul era ierarhic superior Guvernului Regional. Şef al cancelariei Comitetului a fost numit A.P. Iuşnevski. Alături de problemele majore legate de modernizarea formelor administraţiei de stat, Comitetul urma să contribuie la elaborarea proiectului Regulamentului de administrare a Basarabiei, să opereze anumite modificări în statele de funcţie din cadrul instituţiilor regionale şi ţinutale, să stabilească apartenenţa locuitorilor la categoriile sociale privilegiate, să organizeze studierea bogăţiilor naturale, să mărească veniturile de stat făcând ordine în sistemul fiscal, să determine volumul comerţului interior şi exterior pornind de la principiile comerţului liber, determinând necesităţile şi câştigul pe care îl poate avea statul, să alcătuiască regulamentul privind stabilirea în regiune a coloniştilor, să verifice corespunderea datelor statistice alcătuite de Guvernul Regional privitor la diverse întrebări cu situaţia reală din regiune, să asigure ordinea publică şi paza de frontieră etc. (Накко 1879, 254-254 verso)[17].

La mijlocul lui septembrie 1817, la decizia oficialităţilor de la Sankt Petersburg, I. Kalagheorghe revine la funcţia de guvernator civil al guberniei Ekaterinoslav, iar la postul de preşedinte al Comitetului Provizoriu este numit funcţionarul de clasa a V-a Nedoba (Poştarencu 2009, 82).

În perioada 1816-1818, Comitetul Provizoriu al Basarabiei a activat în următoarea componenţă:

Preşedinţi	Kalagheorghe (1816-1817) Nedoba (1817-1818)
Membri	A. Ghica, I. Sturdza, I. Catargi, I. Millo, I. Bucşănescu, P. Cazimir, T. Başotă, I. Pruncul, M. Râşcanu, N. Catargi, C. Rusu[18].
Din partea Coroanei	Crupenschi, Iuşnevski, Leibin (Tomuleţ 2007, 319).

[16] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 467, f. 15.
[17] ANRM, F. 4, inv. 1, d. 48, f. 1-6, 7-7 verso; f. 8-8 verso, 15 verso-16 verso, 22 verso-23.
[18] Numărul lor a variat. S-a schimbat pe parcurs şi componenţa.

După aplicarea în Basarabia a Regulamentului din 29 aprilie 1818, Comitetul Provizoriu şi-a încheiat activitatea, din care motiv la 1 iulie 1818 a fost desfiinţat, împuternicirile lui fiind preluate de ***Consiliul Suprem al Basarabiei***[19]. Documentele Comitetului Provizoriu, în baza unui inventar alcătuit special, au fost transmise Consiliului Suprem al Basarabiei[20].

În continuare ne vom referi la aspectele legate de activitatea acestui organ şi anume: modul de constituire, componenţa, competenţele realizate de Consiliul Suprem, precum şi elucidarea unor cauze ce au determinat activitatea mai puţin eficientă a acestuia.

Consiliul Suprem al Basarabiei a fost instituit în Basarabia la 28 august 1816 din membrii celor două departamente ale Guvernului Regional, reorganizat (în izvor – instituit) la 29 aprilie 1818 şi abilitat să exercite funcţii organizatorice, administrative, economice şi judecătoreşti (Mihail, Mihail 1993, 29).

Cu regret, izvorul oficial care ar confirma data instituirii sau deschiderii Consiliului Suprem al Basarabiei la 28 august 1816 n-a fost depistat în fondurile Arhivei Naţionale a Republicii Moldova. Dar, din statele de personal ale membrilor Consiliului Suprem al Basarabiei constatăm că unul dintre primii care a fost angajat la serviciu a fost funcţionarul de birou Iordache Feodosiu. Acesta avea moşie în ţinutul Iaşi şi făcea parte din rândurile moşierilor moldoveni. În perioada 5 februarie 1811-21 octombrie 1813 Iordache Feodosiu activează în Departamentul de externe al Divanului Principatului Moldova, când acolo se aflau armatele ruse, iar din 28 august 1816 este angajat în calitate de expeditor în secţia moldovenească a Consiliului Suprem al Basarabiei. Deci, la 28 august 1816, Consiliul Suprem al Basarabiei deja funcţiona[21].

Consiliul Suprem era alcătuit din unsprezece membri: cinci membri numiţi şi şase membri aleşi. Erau numiţi: rezidentul plenipotenţiar al Basarabiei (namesnicul), guvernatorul, vicegubernatorul, preşedinţii judecătoriilor penale şi civile. Ceilalţi membri erau aleşi din rândurile nobilimii locale pe un termen de trei ani cu confirmarea rezidentului plenipotenţiar al Basarabiei. În numărul acestora era inclus în mod obligatoriu mareşalul regional al nobilimii. Calitatea de preşedinte al Consiliului o deţinea guvernatorul general militar al Podoliei, care era şi rezidentul plenipotenţiar al Basarabiei. Votul său nu era hotărâtor, astfel asigurându-se majoritatea reprezentanţilor nobilimii locale.

Deciziile se adoptau cu o majoritate simplă de voturi şi erau definitive (ПСЗРИ 1830, 222-281). Persoanele nemulţumite de hotărârile Consiliului le puteau ataca în Consiliul de Stat prin intermediul Ministerului Justiţiei sau al Procurorului general (Устав 1818, 2).

La 6 iulie 1818, sub preşedinţia guvernatorului civil C.A. Catacazi, şi-a început activitatea Consiliul Suprem al Basarabiei în următoarea componenţă: guvernatorul general militar al Podoliei A.N. Bahmetev, guvernatorul civil C.A. Catacazi, viceguvernatorul M.E. Krupenski, preşedintele judecătoriei penale P.V. Kurik, preşedintele judecătoriei civile F.I. Nedoba şi deputaţii aleşi de nobilime: mareşalul regional al nobilimii D. Râşcanu, funcţionarul de clasa a VIII-a Pruncul, funcţionarul de clasa a VIII-a Z. Ralli, spătarul V. Ruset; comisul St. Râşcanu, funcţionarul de clasa a VIII-a S. Feodosiu (Cornea 2003, 65).

La 29 iulie 1818 a fost convocată ultima şedinţă a Comitetului provizoriu. Documentele sale, conform listei întocmite, au fost transmise Consiliului Suprem[22].

Cercetătorul Dinu Poştarencu constată că în virtutea Regulamentului organizării administrative a regiunii Basarabia din 29 aprilie 1818, Consiliul Suprem al Basarabiei îşi adopta deciziile cu o majoritate de voturi ale membrilor săi, însă raportul dintre numărul reprezentanţilor imperiali şi cel al elitei aristocratice locale din cadrul acestei structuri administrativ-judiciare era în defavoarea celor dintâi. De aceea, nu peste multă vreme după aplicarea Regulamentului, puterea centrală şi-a corectat eroarea: la 20 martie 1820, împăratul a vizat o nouă lege cu privire la instituirea Consiliului Suprem al Basarabiei, prin care a fost modificat numărul de membri. Astfel, conform noii componenţe numerice, Consiliul Suprem era

[19] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 29, f. 1.
[20] Inventarul dosarelor Comitetului Provizoriu al Basarabiei *a se vedea:* ANRM, F. 3, inv. 1, d. 29, f. 6-48 verso.
[21] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 223, f. 92 verso-93, 93 verso-94, d. 568, p. I, f. 151.
[22] ANRM, F. 5, inv. 3, d. 178; F. 3, inv. 1, d. 29, f. 6-46. La paginile indicate se conţine lista dosarelor transmise Consiliului Suprem al Basarabiei.

alcătuit din președinte (unitate prevăzută pentru guvernatorul general militar al Podoliei, care era șeful principal al Basarabiei) și următorii membri: guvernatorul civil al provinciei, viceguvernatorul, cei doi președinți ai Tribunalelor Penal și Civil, șase deputați aleși din partea nobilimii pe un termen de trei ani și confirmați de A.N. Bahmetev, printre aceștia numărându-se și mareșalul regional al nobilimii, și doi membri permanenți desemnați de conducerea superioară. În plus, spre deosebire de stipulația Regulamentului din 1818 de a adopta deciziile cu o majoritate de voturi ale membrilor Consiliului, noul act normativ a schimbat substanțial modalitatea de votare. Potrivit modificării intervenite, rezidentului plenipotențiar i s-au acordat următoarele prerogative: „Șeful principal al regiunii asistă la ședințele consultative și judiciare, însă cu acea deosebire că el, în cadrul ședințelor consultative, dispune de vot deliberativ, care prevalează în cazul divergențelor. În plus, în cazul chestiunilor de importanță majoră ce comportă câștig sau pagubă pentru vistierie, el are dreptul să sisteze aplicarea hotărârilor Consiliului, până se va adopta o decizie imperială. În cadrul ședințelor judiciare, guvernatorul general militar, dimpotrivă, votează în calitate de membru principal, dar nu are puterea de a suspenda examinarea legală a cauzelor judiciare” (Poștarencu 2012, 92).

La început, unul dintre membrii numiți din partea Coroanei era din rândul boierilor locali. Bunăoară, la una din ședințele Consiliului Suprem din 1821 au asistat în calitate de membri: guvernatorul civil al Basarabiei Constantin Catacazi, mareșalul regional al nobilimii Dimitrie Constantin Râșcanu, viceguvernatorul Matei Crupenschi, președintele Tribunalului Penal Regional al Basarabiei Piotr V. Kurik, președintele Tribunalului Civil Regional al Basarabiei Fiodor I. Nedoba. În calitate de deputați din partea nobilimii: spătarul Vasile Mihail Ruset, funcționarul de clasa a VII-a Ioan Constantin Pruncul, funcționarii de clasa a VIII-a Zaharia Grigore Ralli și Sandu Teodosie Feodosiu, stolnicul Matei Andrei Donici. În calitate de membri din partea Coroanei: consilierul militar Ivan A. Loghinov și clucerul Nicolae Grigore Cerchez[23]. În luna noiembrie 1822, rolul de membri permanenți îl aveau același Ivan A. Loghinov și un alt reprezentant al elitei locale funcționarul de clasa a VI-a Başotă[24]. Însă, numirea unui reprezentant local în calitate de membru din partea Coroanei a durat un timp scurt.

În privința utilizării limbilor rusă și română în cadrul Consiliului Suprem a fost păstrată formularea cuprinsă în textul Regulamentului din 1818, doar că în loc de conjuncția *și* a fost scrisă conjuncția *sau*: „Lucrările în Consiliul Suprem se vor executa în limbile rusă sau moldovenească”. Această diferență, care a introdus o ambiguitate asupra modului de funcționare a limbilor în cadrul Consiliului Suprem, înclina balanța în favoarea limbii ruse. Astfel, dacă în cazul conjuncției *și*, după cum se poate interpreta, exista posibilitatea de a folosi paralel ambele limbi, apoi în cel al conjuncției *sau* una dintre limbi o excludea pe cealaltă ca alternativă. Desigur, prioritate avea limba rusă, pe care o cunoștea majoritatea membrilor Consiliului (Poștarencu 2012, 93).

Consiliul Suprem dispunea de doi secretari: unul de limba rusă și altul de limba română. În 1821, funcția de secretar al secției de limba română o exercita Toma Ioan Paninopulo[25].

La 14 mai 1821, sub pretextul inexactităților în traducerea, alcătuirea și perfectarea textelor în limba moldovenească, la propunerea rezidentului plenipotențiar interimar al Basarabiei I.M. Inzov, Consiliul Suprem al Basarabiei urma să încredințeze conducerea ambelor cancelarii (moldovenească și rusă) membrului Consiliului din partea Coroanei, consilierului militar Loghinov, care, cică, avea experiență, cunoștea legislația și, parțial, limba moldovenească[26]. Prin această decizie Administrația imperială urmărea scopul de a ține sub control activitatea cancelariei moldovenești (Tomuleț 2014, 255). Dar activitatea Consiliului Suprem al Basarabiei s-a ciocnit de anumite dificultăți. Într-o decizie din 6 iulie 1821 a Consiliului, adresată mareșalului regional al nobilimii din Basarabia, Dimitrie Râșcanu, era scoasă în relief o deficiență a acestui for suprem al regiunii: „insuficiența de oameni care cunosc ambele limbi”[27], adică română și rusă.

Componența Consiliului Suprem a fost reînnoită doar de două ori. În perioada 1822 – 1825 au activat deputații: I. Donici, I. Pruncul, P. Catargi, D.

[23] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 224, f. 9.

[24] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 1300, f. 263.
[25] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 224, f. 9.
[26] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 824, f. 2-2 verso.
[27] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 50, f. 9 verso.

Dinu-Russo şi P. Cazimir. La şedinţa Consiliului Suprem al Basarabiei din 14 ianuarie 1825 este adusă la cunoştinţă dispoziţia din 7 ianuarie a rezidentului plenipotenţiar al Basarabiei M.S. Voronţov prin care au fost confirmaţi în funcţie membrii Consiliului aleşi din partea nobilimii, aceştia fiind: clucerul Nicolae Cerchez, funcţionarul de clasa a VIII-a Iordache Donici, jitnicerul Semion Glavce, funcţionarul de clasa a IX-a Eremia Ianov şi funcţionarul de clasa a VI-a Apostolache Stamo. În componenţa Consiliului mai intrau: guvernatorul civil-interimar, viceguvernatorul Vighel, mareşalul regional al nobilimii, funcţionarul de clasa a VI-a Başotă, preşedintele Tribunalului Penal, funcţionarul de clasa a V-a Kurik şi din partea Coroanei – colonelul Arseniev[28].

La această şedinţă este adusă la cunoştinţă şi adresa din 12 ianuarie 1825 a Guvernului Regional al Basarabiei prin care se anunţă că toţi membrii aleşi de nobilime în Consiliul Suprem al Basarabiei, în afară de clucerul Nicolae Cerchez, au depus deja jurământul[29]. Lipsa lui Cerchez a cauzat anumite probleme în desfăşurarea şedinţelor. Din acest considerent, la 26 februarie 1825 Consiliul Suprem al Basarabiei discută chestiunea legată de absenţa la şedinţele Consiliului a clucerului Cerchez, ales de nobili şi confirmat de rezidentul plenipotenţiar al Basarabiei. S-a decis ca mareşalul regional al nobilimii să-i trimită o dispoziţie prin care clucerul Cerchez era invitat la şedinţele Consiliului[30]. La 13 martie 1825 Consiliul Suprem al Basarabiei revine la aceasta problemă. S-a decis ca, până la întoarcerea lui Cerchez, în locul lui să fie ales un alt candidat. După mai multe discuţii, acest loc i-a revenit postelnicului al doilea Pavel Măcărescu[31]. La 14 aprilie 1825, după depunerea jurământului, Pavel Măcărescu s-a prezentat la şedinţele Consiliului Suprem al Basarabiei, urmând să suplinească această funcţie până la sosirea lui Cerchez[32].

Componenţa Consiliului Suprem al Basarabiei în anii 1818-1828 poate fi urmărită în cele ce urmează:

Componenţa Consiliului Suprem al Basarabiei (1818-1828)

Preşedinte	rezidentul plenipotenţiar al Basarabiei	
Membri	guvernatorul, viceguvernatorul, mareşalul regional al nobilimii, preşedinţii judecătoriilor civile şi penale, 5 deputaţi din partea nobilimii şi 2 membri permanenţi ai guvernului. Ultimii – începând cu luna iunie 1820.	
Deputaţi din partea nobilimii	1818-1822	Pruncul, Ralli, Fedosiu, Râşcanu, Ruset (în 1820, Râşcanu este înlocuit cu Donici)
	1822-1824	Pruncul, Catargi, Donici, Dinu Russo, Cazimir (în 1824, Cazimir este înlocuit cu Glavce)
	1824-1827	Donici, Glavce, Cerchez, Ianov, Stamo (în 1827, locul decedatului Glavce îl ocupă Lupu Ruset, iar Ianov este înlocuit cu Krupenski)
	1827-1828	Ianov, Stamo, Stamati, Canano, Botezatu
	Începând cu 6 aprilie 1828, deputaţii din partea nobilimii sunt concediaţi în legătură cu desfiinţarea Consiliului Suprem.	
Membrii permanenţi	Începând cu anul 1820 – Loghinov şi Cerchez. În 1822, Cerchez este înlocuit cu Başotă. În 1823, Başotă este înlocuit cu Vighel. În 1824, Loghinov este înlocuit cu Arseniev. În 1825, Vighel este înlocuit cu Suşkov. La 9 iulie 1826, Arseniev este înlocuit cu Simonov (Tomuleţ 2007, 320).	

De competenţa Consiliului Suprem al Basarabiei erau „toate de obşte pricinile oblastii, adică: cele de punire la cale, împlinitoare, a haznelii şi iconomiceşti; aşijderea pricinile de apelaţie criminaliceşti şi de cercetări, precum şi acele de giudecăţi politiceşti (şi) pentru orişice avere mişcătoare şi nemişcătoare şi pentru hotărâturi de moşii" (Mihail, Mihail 1993, 29). Astfel, potrivit cu competenţele ce i-au fost atribuite, Consiliul Suprem deţinea puterea supremă şi judecătorească în regiune şi era abilitat să exercite funcţii organizatorice, administrative, economice şi judecătoreşti.

Problemele importante ale regiunii, sau cele care necesitau elaborarea de noi acte normative, sau modificarea celor existente, erau examinate la şedinţele în plen ale Consiliului şi doar la propunerea rezidentului plenipotenţiar al Basarabiei (sau a guvernatorului civil în cazul absenţei sale).

[28] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 568, p. I, f. 1-2.
[29] ANRM, F. 3. inv. 1, d. 568, p. I, f. 2 verso.
[30] ANRM, F. 3. inv. 1, d. 568, p. I, f. 298.
[31] ANRM, F. 3. inv. 1, d. 568, p. I, f. 397, 398-398 verso.
[32] ANRM, F. 3. inv. 1, d. 568, p. I, f. 535, 536.

Decizia adoptată, însoţită de o notă explicativă a preşedintelui Consiliului, prin intermediul procurorului general, era expediată spre aprobare Consiliului de Stat. Preşedintele Consiliului Suprem putea să nu participe la şedinţe, dacă problemele discutate erau de importanţă minoră. În asemenea cazuri, sau dacă el lipsea din oraşul de reşedinţă, preşedinţia era preluată de membrul Consiliului ce deţinea cea mai înaltă funcţie în ierarhia administrativă a Basarabiei (Mihail, Mihail 1993, 29).

Consiliul Suprem nu era subordonat organelor centrale ruseşti. El se afla în subordinea directă a împăratului. Legătura dintre împărat şi Consiliul Suprem era realizată prin intermediul secretarului de stat, responsabil pentru problemele Basarabiei în Consiliul de Stat. Toate chestiunile în cadrul Consiliului Suprem erau examinate în două limbi. Cazurile referitoare la veniturile vistieriei, cele penale şi de anchetare penală se examinau în două limbi, ţinând cont de legislaţia rusă şi respectând legile şi obiceiurile locale. Dosarele civile şi litigiile de departajare a terenurilor erau examinate doar în „singură limba moldovenească şi giudecăţile să vor face pe temeiul legiuirilor şi a obiceiurilor Moldaviei" (Mihail, Mihail 1993, 30).

O problemă importantă ce a focalizat atenţia Consiliului Suprem a fost elaborarea unui regulament referitor la obligaţiile reciproce ale proprietarilor de moşii şi ale ţăranilor, adoptat în şedinţa sa din 16 mai 1819[33]. În august 1819, Regulamentul a fost publicat în limbile română şi rusă (David 1993, 49). Capitolul VII al Regulamentului a determinat structura şi sarcinile administraţiei săteşti. În afară de vornic, care era numit de isprăvnicie, locuitorii îşi alegeau un staroste (şoltuz) şi un consiliu sătesc alcătuit din trei membri, aleşi dintre bătrânii satului. Sarcina principală a administraţiei săteşti se reducea la constrângerea locuitorilor să îndeplinească prestaţiile faţă de moşier şi obligaţiile fiscale către stat. Având suspiciuni că aplicarea regulamentului ar putea provoca nemulţumirea ţăranilor, A.N. Bahmetev a suspendat punerea sa în aplicare[34].

La începutul anului 1819 Consiliul Suprem, urmărind scopul de a sistematiza documentele folosite şi de a facilita circuitul administrativ, a luat decizia de a aplica în instanţele judecătoreşti şi în administraţie formulare şi documente tipizate (Cornea 2003, 66).

În afară de problemele enumerate, Consiliul a examinat o mulţime de alte probleme referitoare la administrarea regiunii, fapt confirmat şi de dosarele fondului Consiliului Suprem al Arhivei Naţionale. Analiza cantitativă şi sistematizarea tematică a dosarelor acestui fond a fost realizată de A. Boldur (Boldur 1929, 64-80). Analiza cantitativă nu poate înlocui analiza conţinutului, dar cuantificarea, în cazul dat, este, totuşi, un instrument util pentru studierea activităţii Consiliului Suprem.

Una dintre cele mai mari dificultăţi cu care s-a confruntat Consiliul a fost problema frecvenţei membrilor săi la şedinţe. Neasigurarea cvorumului necesar pentru adoptarea deciziilor, făcea ca Consiliul Suprem să se afle într-o permanentă stare de inactivitate. Din această cauză, dosarele şi problemele examinate se rezolvau foarte anevoios şi durau mult timp. Nu exista o procedură strictă de elaborare şi adoptare a deciziilor şi nu era organizată o evidenţă strictă a dosarelor primite, astfel, fiind foarte dificil de urmărit circuitul documentelor în cadrul Consiliului Suprem. După unele surse, către anul 1823, în Consiliul Suprem se acumulaseră peste 6000 de dosare neexaminate, anual numărul lor sporind cu 200.

În iulie 1821 a fost introdus un nou regulament de activitate a Consiliului Suprem. Două zile în săptămână (marţea şi vinerea) erau examinate problemele financiare şi administrative în componenţa celor cinci deputaţi şi a celor doi reprezentanţi ai Coroanei. În celelalte zile erau examinate cazurile civile. În aceste zile prezenţa membrilor din partea Coroanei nu era obligatorie. Deputaţii puteau lipsi de la şedinţe numai în caz de boală, certificată de medic. Dacă boala era de durată, deputatul respectiv era înlocuit de unul din consilierii instituţiilor administrative de nivel regional. Şedinţele începeau la ora 10 şi durau „după necesitate". Dar nici acest regulament n-a ameliorat cu mult situaţia. În iulie 1827 Consiliul Suprem a fost obligat de către rezidentul plenipotenţiar al Basarabiei să-i prezinte în fiecare săptămână un raport de activitate însoţit de lista frecvenţei membrilor Consiliului (Cornea 2003, 68).

La 30 septembrie 1824, Direcţia executivă a Guvernului Regional înaintează în Consiliul Suprem al Basarabiei o adresă în care se menţiona că în baza Regulamentului organizării administrati-

[33] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 90.
[34] ANRM, F. 5, inv. 1, d. 90, f. 1-1 verso.

ve a regiunii Basarabia din 29 aprilie 1818 toate dosarele examinate în Guvernul Regional şi avizele prezentate pentru înştiinţarea populaţiei erau perfectate în două limbi – *moldovenească* şi *rusă*. Deciziile scrise în limba rusă erau semnate de guvernator, de consilierii din partea Coroanei şi de asesori, iar cele scrise în limba moldovenească – doar de guvernator şi de consilierii aleşi din partea nobilimii, din considerentul că consilierii şi asesorii din partea Coroanei nu cunoşteau limba română, iar cei din partea dvorenimii – limba rusă. Ţinând cont de această circumstanţă, Direcţia executivă a Guvernului Regional cerea ca în continuare, pentru a nu crea Guvernului dificultăţi în adoptarea deciziilor, Consiliul Suprem al Basarabiei să-i permită să adopte deciziile şi să prezinte avizele doar în limba rusă, motivând că efectuarea procedurii de examinare şi aprobare a deciziilor în două limbi „...nu doar că este dificilă, dar se poate spune cu certitudine – imposibilă, judecând după numărul mare de dosare puse pe rol, care în decurs de un an au atins cifra de 7000, iar al deciziilor adoptate – de 20000”[35] .

La propunerea guvernatorului general al Novorosiei şi rezidentului plenipotenţiar al Basarabiei, M.S. Voronţov, la 12 august 1824 prin decizia Comitetului de Miniştri, confirmată de împărat la 11 noiembrie 1824, în provincie este instituit *Tribunalul Penal Provizoriu*. La 23 decembrie 1824 M.S. Voronţov împuterniceşte Consiliul Suprem al Basarabiei cu executarea deciziei imperiale. Inaugurarea Tribunalului Penal Provizoriu din Basarabia a avut loc la 17 ianuarie 1825 în baza unei dispoziţii a Consiliului Suprem al Basarabiei.

Consiliul Suprem al Basarabiei urma să întreprindă măsuri în vederea inaugurării Tribunalului Penal Provizoriu şi să numească un membru al Tribunalului Regional Penal în Tribunalul nou-instituit. Tribunalul Regional Penal trebuia să pregătească toate dosarele neexaminate până atunci, pentru a le transmite Tribunalului Penal Provizoriu, acesta urmând să le examineze şi să adopte deciziile de rigoare în decurs de doi ani.

O problemă majoră în activitatea instituţiilor regionale şi Consiliului Suprem era boicotarea de către funcţionarii ruşi a perfectării şi primirii documentelor în limba română. La şedinţa din 12 octombrie 1827 Consiliul Suprem al Basarabiei a discutat raportul Tribunalului ţinutal Bender din 13 august 1827, prin care Tribunalul informa Consiliul că funcţionarii din Cancelaria isprăvniciei Bender au refuzat să primească raportul Cancelariei şi 17 ordonanţe emise de Tribunalul ţinutal în limba română. Funcţionarii isprăvniciei argumentau refuzul prin faptul că comisarul Malevici le-a ordonat să nu mai primească acte şi ordonanţe emise de Tribunalul ţinutal în limba română. În alt raport adresat Consiliului Suprem al Basarabiei de acelaşi Tribunal ţinutal Bender, datat cu 30 septembrie 1827 şi discutat în aceeaşi şedinţă, de asemenea se referea la refuzul isprăvniciei Bender de a primi 24 dispoziţii emise de Tribunal în limba română, drept motiv servind dispoziţia comisarului Malevici, prin care acesta le-a interzis funcţionarilor să mai primească acte în limba română[36]. Aceasta dovedeşte brutalitatea şi ura pe care o manifesta comisarul Malevici în relaţiile cu funcţionarii de la Tribunalul ţinutal care îi prezentau acte întocmite în limba română, motivând că el nu cunoaşte această limbă şi, respectiv, nu va îndeplini dispoziţiile Tribunalului[37].

Analizând aceste rapoarte şi punând la bază prevederile Regulamentului din 29 aprilie 1818, Consiliul Suprem al Basarabiei a decis ca „dosarele civile să fie întocmite în limba moldovenească”, iar Departamentul de dispoziţie să aibă grijă ca toţi locuitorii din regiune să se conformeze acestei dispoziţii, iar funcţionarii care au boicotat aplicarea limbii române să fie pedepsiţi în conformitate cu legislaţia în vigoare[38].

Fiind instanţa judecătorească supremă a regiunii, Consiliul Suprem examina diverse dosare cu caracter judiciar (1/3 din numărul total). Categoria dosarelor corecţionale este dominată de cazurile despre infracţiunile săvârşite de funcţionari. În subgrupa dosarelor civile predomină cazurile referitor la drepturile de proprietate, litigii de departajare a averii şi cele succesorale.

Prerogativa Consiliului Suprem de a examina posibilitatea modificării sau elaborarea de noi acte normative referitor la problemele importante ale regiunii a fost interpretată de unii cercetători ca drept de iniţiativă legislativă al Consiliului (Сурилов 1960, 110; Федоров 1974, 54). E necesar de menţionat că Consiliul Suprem examina problemele sus-pomenite doar la sesizarea guvernatorului general militar al Podoliei (Mihail, Mihail 1993, 29). Mecanismul adoptării deciziei de

[35] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 1318, f. 3-3 verso.

[36] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 1318, f. 3 verso-4.

[37] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 1318, f. 460-460 verso.

[38] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 1318, f. 460 verso.

către Consiliul Suprem, stipulat în Regulamentul organizării administrative a regiunii Basarabia din 29 aprilie 1818 era următorul: Consiliul, la solicitarea preşedintelui său, delibera asupra problemei propuse. Decizia Consiliului Suprem, în formă de propunere şi însoţită de o notă explicativă a preşedintelui, era trimisă procurorului general, care o prezenta spre aprobare Consiliului de Stat. Posibilitatea deliberării asupra unor probleme de importanţă majoră pentru regiune nu trebuie confundată cu dreptul de iniţiativă legislativă. Consiliul Suprem poate fi calificat ca organ cu atribuţii consultative în domeniul legislativ. Interpretarea anumitor prevederi ale legilor (de exemplu, prevederile Regulamentului din 1818), de asemeni, nu poate fi apreciată ca activitate cu caracter legislativ (Cornea 2003, 68).

Una din primele acţiuni întreprinse de Consiliul Suprem, în calitatea sa de organ de dispoziţie a fost examinarea, în septembrie 1818, a interpelării judecătoriei civile referitoare la aplicarea legilor şi obiceiurilor locale în examinarea cazurilor civile. Conducându-se de prevederile noului Regulament, Consiliul Suprem a permis judecătoriei civile ca la examinarea litigiilor civile să se călăuzească de normele dreptului local şi obiceiurile pământului, iar în cazurile în care legile şi obiceiurile locale erau insuficiente pentru examinarea anumitor litigii s-a prescris să fie aplicate normele corespunzătoare din „Bazilicale" şi Hexabiblul lui Armenopol (Cornea 2003, 65).

În anul următor, Consiliul Suprem a examinat problema detaşamentelor de călăraşi. Problema aceasta fusese examinată şi mai înainte de administraţia regională[39]. Prin dispoziţia sa din 7 decembrie 1816, A.N. Bahmetev ordona primului departament al Guvernului Regional să stabilească numărul total al călăraşilor din regiune la trei sute de persoane. În ţinutul Orhei – 60, în ţinutul Hotin – 50, în ţinutul Bender – 40, în ţinutul Iaşi – 40, în ţinutul Soroca – 40, în ţinutul Codru – 20, în ţinutul Greceni – 20 călăraşi (Cornea 2003, 66).

La începutul anului 1819, A.N. Bahmetev revine la această problemă. Consiliul Suprem, conformându-se dispoziţiei rezidentului plenipotenţiar al Basarabiei, a elaborat un nou regulament cu privire la detaşamentele de călăraşi. Sarcinile principale ale acestor detaşamente erau: organizarea serviciului de carantină la frontieră; contracararea importului ilegal de mărfuri; menţinerea ordinii publice în ţinuturi. Au fost constituite 27 detaşamente de călăraşi a câte o sută de oameni, vârsta de încorporare fiind de la 17 la 50 de ani. Fiecare detaşament era condus de un ofiţer ales din rândurile nobilimii locale şi cinci subofiţeri. Nouă detaşamente alcătuiau o cohortă. Serviciul călăraşilor dura patru luni pe an, rânduindu-se câte trei detaşamente (Накко 1879, 181).

Randamentul scăzut al activităţii Consiliului Suprem a fost determinat de mai multe cauze: în primul rând, menţionăm, că cinci din cei unsprezece membri ai Consiliului Suprem ocupau funcţii înalte în administraţia regională a Basarabiei. Exercitându-şi funcţiile pe care le deţineau, ei erau mai puţin preocupaţi de problemele Consiliului Suprem şi participarea lor la şedinţe lăsa mult de dorit. În al doilea rând, datorită finanţării insuficiente şi a atitudinii ostile a funcţionarilor superiori ruşi din administraţia Basarabiei, cancelaria Consiliului Suprem nu era asigurată cu un număr suficient de funcţionari, capabili să îndeplinească lucrările de secretariat şi de pregătire a şedinţelor Consiliului. Pentru finanţarea cancelariei Consiliului Suprem (remunerarea funcţionarilor, paznicilor şi pentru cheltuielile cancelariei) era alocată suma de 3950 ruble pe an. Urmărind intenţia de a submina autoritatea Consiliului, guvernatorul general şi cei din anturajul său, aveau grijă ca în cancelaria Consiliului să fie angajaţi funcţionari incompetenţi şi cu o reputaţie nu prea bună, iar cei angajaţi aici erau privaţi de orice posibilitate de avansare, serviciul în cadrul Consiliului Suprem nefiind atractiv pentru funcţionarii ce vroiau să facă carieră (Вигель 1865, 10).

În al treilea rând, deputaţii din partea nobilimii locale nu cunoşteau legislaţia, tehnica administrativă şi limba rusă, iar membrii numiţi ai Consiliului din partea Coroanei nu cunoşteau legile, tradiţia administrativă şi limba localnicilor. În domeniul dreptului public se aplicau prevederile legislaţiei ruse, necunoscute de consilierii moldoveni, iar litigiile civile erau examinate în limba română, conform legilor locale necunoscute de funcţionarii ruşi (Boldur 1929, 71-72). Starea aceasta de lucruri, adică coabitarea a două legislaţii diferite, în două limbi diferite, în condiţiile în care fiecare parte cunoştea doar legile şi limba sa, au generat o stare de intoleranţă între funcţionarii locali şi cei ruşi.

Chiar de la constituirea Consiliului Suprem, funcţionarii ruşi urmăreau scopul de a diminua rolul

[39] *A se vedea* în acest sens: Tomuleţ 2012, 141-146.

lui în sistemul instituţiilor administrative şi judiciare ale Basarabiei. Atitudinea funcţionarilor ruşi faţă de Consiliul Suprem a fost exprimată de F. Vighel, fost viceguvernator al Basarabiei, care afirma: „moldovenii hâtri l-au amăgit pe generalul Bahmetev, asigurându-l că el va avea influenţă hotărâtoare în Consiliu", şi „e dureros pentru un suflet slav să vadă un general rus sub tutela acestor barbari" (Вигель 1865, 7). Nobilii locali, membri ai Consiliului, optau pentru independenţa Consiliului faţă de autorităţile centrale ruseşti şi pentru consolidarea poziţiilor lui ca instituţie administrativ-judecătorească supremă a regiunii.

Antagonismul dintre membrii aleşi şi cei numiţi, diferenţa de scopuri şi intenţii nu contribuia, cum constată unii cercetători, la crearea unui climat de conlucrare în cadrul Consiliului Suprem. Indiferenţa manifestată de deputaţii moldoveni faţă de activitatea Consiliului Suprem a fost o formă de rezistenţă pasivă faţă de eforturile administraţiei ruseşti de a limita accesul nobililor locali în instituţiile administrative şi de a reduce puterea şi prerogativele Consiliului Suprem în administrarea regiunii (Гросул 1982, 188).

Formal, membrii aleşi ai Consiliului Suprem aveau largi posibilităţi de a influenţa activitatea şi deciziile adoptate, dar, în realitate, aceste prerogative puteau fi realizate în strictă dependenţă de felul cum interpreta rezidentul plenipotenţiar al Basarabiei sau guvernatorul civil înfăptuirea lor.

Consiliul Suprem al Basarabiei a fost suprimat prin Regulamentul din 29 februarie 1828[40], regulament prin care ţarismul a lichidat autonomia limitată şi provizorie a regiunii, şi care a reprezentat o evoluţie firească a politicii promovate de administraţia imperială rusă în domeniul organizării administrative a Basarabiei.

Bibliografie

Agachi 2012: Al. Agachi, Consemnări cu privire la autonomia limitată şi provizorie a Basarabiei între anii 1812 şi 1828. In: Anuarul Institutului de Istorie, Stat şi Drept. Materialele sesiunii ştiinţifice anuale, 16 decembrie 2011 (Chişinău 2012), 136-138.

Bezviconnâi 1934: Gh. Bezviconnâi, Instituţiile din Trecut. Zemstvele. In: Viaţa Basarabiei, nr. 9 (Chişinău 1934), 103-109.

Boldur 1929: Al. Boldur, Autonomia Basarabiei sub stăpânirea rusească în 1812-1828. Studii (Chişinău 1929).

Cazacu 1992: P. Cazacu, Moldova dintre Prut şi Nistru. 1812-1918 (Chişinău 1992).

Colesnic 1997: Iu. Colesnic, Basarabia necunoscută, vol. II (Chişinău 1997).

Cornea 2003: S. Cornea, Organizarea administrativă a Basarabiei (1812-1917) (Cahul 2003).

Crihan 1995: A. Crihan, Drepturile românilor asupra Basarabiei după unele surse ruseşti (Bucureşti 1995).

David 1993: Al. David, Tipăriturile româneşti în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918) (Chişinău 1993).

Mihail 1993: P. Mihail, Z. Mihail, Acte în limba română tipărite în Basarabia. Partea I, 1812-1830 (Bucureşti 1993).

Nolde 1952: B. Nolde, La formation de l'Empire russe, vol. I (Paris 1952).

Poştarencu 1998: D. Poştarencu, O istorie a Basarabiei în date şi documente (1812-1940) (Chişinău 1998).

Poştarencu 2006: D. Poştarencu, Anexarea Basarabiei la Imperiul Rus (Chişinău 2006).

Poştarencu 2009: D. Poştarencu, Comitetul Provizoriu Regional al Basarabiei. Revista de Istorie a Moldovei 4 (60), 2009, 77-84.

Poştarencu 2012: D. Poştarencu, Destinul românilor basarabeni sub dominaţia ţaristă (Chişinău 2012).

Teodorescu 1933: C. Teodorescu, Moldova şi Basarabia (1807-1817). Boierii, treptele boiereşti şi slujbele îndeplinite. In: Viaţa Basarabiei, nr. 11 (Chişinău 1933).

Tomuleţ 2007: V. Tomuleţ, Cronica protestelor şi revendicărilor populaţiei din Basarabia (1812-1828), vol. II (Chişinău 2007).

Tomuleţ 2014: V. Tomuleţ, Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (Instituţii, regulamente, termeni), ediţia II-a (Chişinău 2014).

Varta 1998: I. Varta, Noi date inedite despre statutul Basarabiei sub dominaţie străină. Revista de Istorie a Moldovei 3-4, 1998, 99-102.

Батюшков 1892: П.Н. Батюшков, Бессарабия. Историческое описание (Санкт-Петербург 1892).

Вигель 1865: Ф.Ф. Вигель, Воспоминания (Москва 1865).

Вигель 1892: Ф.Ф. Вигель, Замечания на нынешнее состояние Бессарабии (Москва 1892).

[40] ANRM, F.„ 2, inv. 1, d. 1197, f. 4.

Гросул 1982: Я.С. Гросул, Автономия Бессарабии в составе России (1812-1828 гг.). В: Труды по истории Молдавии (Кишинев 1982), 110-234.

ЗБОСК 1869: Записки Бессарабского областного статистического комитета (под редакцией А.Н. Егунова), Т. III (Кишинев 1869).

Крупенский 1912: А.Н. Крупенский, Краткий очерк о бессарабском дворянстве. 1812-1912 (Санкт-Петербург 1912).

Материалы 1869: Материалы для новейшей истории Бессарабии. В: Записки Бессарабского Статистического Комитета, т. III (Кишинев, 1869), 107-115.

Накко 1879a: А. Накко, Очерк гражданского устройства Бессарабской области с 1812-1828 гг. В: Записки Одесского общества истории и древностей, т. XXII (Одесса, 1879), 109-221.

Накко 1879b: А. Накко, Бессарабская область в историческом, экономическом и статистическом отношении (рукопись) (Кишинев 1879). (Manuscrisul lucrării se păstrează în fondul de manuscrise al bibliotecii Universităţii de Stat din Odesa).

ПСЗРИ 1830a: Полное собрание законов Российской империи. Собр. I, т. XXXIII, 1815, №26008 (Санкт-Петербург 1830).

ПСЗРИ 1830b: Полное собрание законов Российской империи. Собр. I, т. XXXIII, 1816, №26289 (Санкт-Петербург 1830).

ПСЗРИ 1830c: Полное собрание законов Российской империи. Собр. I, т. XXXV, 1818, №27357 (Санкт-Петербург 1830).

Сурилов 1960: А. Сурилов, Верховный Совет Бессарабской области по «Уставу образования» 1818 г. В сб.: Ученные записки КГУ, т. 52 (Кишинев 1982), 109-114.

ТБГУАК 1902: Труды Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии, т. II (Кишинев 1902).

Устав 1818: Устав образования Бессарабской области 1818 г. (Кишинев 1818).

Федоров 1974: Г.К. Федоров, Государственно-административное устройство и местное право Бессарабии (1812-1917) (Кишинев 1974).

On the question of competence of the Supreme Council of Bessarabian Oblast (August 28, 1816 - February 29, 1828)

Keywords: Bessarabia, the Charter on the Formation of the Bessarabian Oblast, the Supreme Council of the Bessarabian Oblast, the government of the Bessarabian Oblast, the civil governor, Viceroy (Namestnik) of the Bessarabian Oblast with plenipotentiary powers, Governor-General of New Russia and Bessarabia, Bessarabian Regional Criminal Court, Bessarabian Regional Civil Court.

Abstract: The Supreme Council of the Bessarabian Oblast as the supreme legislative, administrative and judicial authority of Bessarabia was formed from among the members of the two departments of the regional government on August 28, 1816, reorganized (in the source - established) on April 29, 1818 and authorized to carry out the organizational, administrative, economic, and judicial functions.

After the Charter on the Formation of the Bessarabian Oblast was adopted on April 29, 1918, the administrative and judicial power in the region was held by the Supreme Council. Its competence includes monitoring and verification of all matters relating to decision-making in the executive, public and economic spheres, criminal and procedural affairs, and civil law; it was as well involved in all matters relating to movable, immovable, and land property. Its decisions, being approved by a majority vote, were not subject to appellate review and implemented immediately. Those who did not agree with a decision of the Supreme Council could appeal against this decision to the State Council through the Minister of Justice or the General Prosecutor.

The decisions of special importance, which required further amendments or new resolutions, were considered at the general meeting of the Supreme Council on the proposal of the Governor-General, or, in his absence, the civil governor. The amendments were to be submitted for approval to the State Council by the Governor-General or the General Prosecutor.

The Supreme Council consisted of 11 members: five members appointed (Namestnik (who held the office of President), the Governor, Deputy Governor, presidents of criminal and civil courts) and six members elected by the local nobility for a period of 3 years, whose appointment was to be confirmed by the Namestnic of Bessarabia and the regional marshal of the nobility. The Supreme Council Decisions were approved by a quorum of 6 people and were final.

The Supreme Council included: the Namestnik of Bessarabia (who held the office of President) – Lieutenant-General M.S. Vorontsov; the civil governor – the official of 4th grade Catacazi; deputy governor – the official of 5th grade Krupensky; the regional marshal of the nobility – the official of 6th grade Sturdza; the president of criminal court – the official of 5th grade Kurik; the president of the civil court – the official of 6th grade Basota as well as 4 deputies: officials of 11th grade Katargi and Donici, the official of 7th grade Pruncul, and the official of 6th grade Kazimir.

Particularly important issues and matters relating to changes to the normative acts were considered at plenary meetings of the Supreme Council, on the proposal of the Namestnik of Bessarabia, or, in his absence, on the proposal of the civil governor. Taken decisions, accompanied by an explanatory note of the President of the Council, through the General Prosecutor, were dispatched for the approval to the State Council. If the discussed issues were of minor importance, the presence of the President of the Supreme Council at the meetings was not mandatory. In the absence of the President, the Supreme Council presidency was taken over by the person who held the highest office in the administrative hierarchy of Bessarabia.

The Supreme Council of Bessarabia was abolished by the Regulation of February 29, 1828.

К вопросу о компетенциях Верховного совета Бессарабской области (28 августа 1816 г. - 29 февраля 1828 г.)

Ключевые слова: Бессарабия, Устав образования Бессарабской области, Верховный совет Бессарабской области, правительство Бессарабской области, гражданский губернатор, полномочный наместник Бессарабской области, Новороссийский и Бессарабский генерал-губернатор, Бессарабский областной уголовный суд, Бессарабский областной гражданский суд.

Резюме: Верховный совет Бессарабской области как верховный законодательный, административный и судебный орган Бессарабии был образован 28 августа 1816 г. из числа членов двух департаментов областного правительства, реорганизован (в источнике – учрежден) 29 апреля 1818 и уполномоченн выполнять организационные, административные, экономические и судебные функции.

После принятия Устава образования Бессарабской области 29 апреля 1918 вся административная и судебная власть региона перешла к Верховному совету. В его компетенцию входил контроль и проверка относительно принятия решений в исполнительной, государственной и экономической сферах, уголовных и процессуальных дел, а также гражданского права; кроме того, он занимался всеми вопросами, касающимися движимого, недвижимого и земельного имущества. Его решения, утверждённые большинством голосов, не подлежали апелляционному обжалованию и выполнялись немедленно. Лица, которые были не согласны с решением Верховного совета, могли опротестовать данное решение в Государственном Совете через министра юстиции либо генерального прокурора.

Решения особой важности, которые требовали дополнительных поправок или новых постановлений, рассматривались на генеральном собрании Верховного совета по предложению генерал-губернатора, или, в его отсутствие, гражданского губернатора. Поправки представлялись на утверждение Государственного Совета генеральным губернатором через генерального прокурора.

Верховный совет состоял из 11-ти членов: 5-ти назначенных (полномочный наместник Бессарабии (занимал функцию председателя), губернатор, заместитель губернатора и председатели уголовного и гражданского судов) и 6-ти избранных местной аристократией сроком на 3 года, чье назначение утверждалось полномочным наместником Бессарабии при обязательном участии бессарабского областного предводителя дворянства. Принятые решения утверждались кворумом из 6 человек и были окончательными.

В состав Верховного совета входили: полномочный наместник Бессарабии (занимавший функцию председателя) генерал-лейтенант М.С. Воронцов; гражданский губернатор, чиновник VI-го класса Катакази; заместитель губернатора, чиновник V-го класса Крупенский; областной предводитель дворянства, чиновник VI-го класса Стурдза; председатель уголовного суда, чиновник VI-го класса Курик; председатель гражданского суда, чиновник VI-го класса Башота, а также 4 депутата: чиновники XI-го класса Катарджи и Донич, чиновник VII-го класса Прункул и чиновник VI-го класса Казимир.

Особо важные проблемы и дела, касавшиеся изменений в нормативных актах, рассматривались на пленарных заседаниях Верховного совета по предложению полномочного наместника Бессарабии или, в его отсутствие, по предложению гражданского губернатора. Принятые решения с объяснительной запиской председателя Совета через генерального прокурора передавались на утверждение Государственному Совету. В случае если на повестке дня стояла незначительная проблема, присутствие председателя на заседании Верховного совета не было обязательным. В его отсутствие должность и обязанности председателя занимал чиновник, имевший наивысшую должность в бессарабской административной иерархии.

Верховный совет был упразднён Регламентом 29 февраля 1828 года.

04.03.2016

Dr. hab. Valentin Tomuleț, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici 60, MD-2009 Chișinău, Republica Moldova

Angela Baxan, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici 60, MD-2009 Chișinău, Republica Moldova

EDIFICIILE MĂNĂSTIRII CĂPRIANA ÎN PRIMELE DOUĂ DECENII ALE SECOLULUI AL XIX-LEA

Sergius Ciocanu

Cuvinte-cheie: Căpriana, mănăstire, biserică, reconstrucţie, baroc clasicizant.

Articolul de faţă reprezintă o continuare a cercetărilor realizate anterior referitor la problema devenirii istorice şi arhitecturale a ctitoriei domneşti de la Căpriana din ţinutul Lăpuşna (Ciocanu 2007, 31-43; Ciocanu 2008, 51-64).

Secolul al XIX-lea a început pentru mănăstirea Căpriana cu un dezastru de proporţii cauzat de marele cutremur din 14 octombrie 1802. Seismul a provocat o gravă deteriorare a tuturor construcţiilor de aici, inclusiv a avut de suferit grav biserica Adormirea Maicii Domnului, ctitorită la 1542 de principele Petru Rareş. Mănăstirea athonită Zografu, căreia îi era subordonată Căpriana, nu a întreprins măsurile necesare pentru reparaţia şi consolidarea bisericii şi celorlalte construcţii ale aşezământului monastic din valea Işnovăţului. Astfel, au fost create condiţii prielnice pentru extinderea deteriorărilor cauzate de cutremur, în consecinţă, producându-se degradarea continuă a stării tehnice a construcţiilor mănăstirii. Însă, seismul de la 1802 doar a desăvârşit „opera" calamităţilor prin care au trecut construcţiile mănăstireşti pe parcursul secolului al XVIII-lea. În şirul acestora putem plasa puternicele cutremure de la 1738 şi 1790, dar şi trecerea în câteva rânduri prin foc a mănăstirii în timpul războaielor[1].

Ca să ne dăm seama de potenţialul uman al mănăstirii la acea vreme, trebuie să menţionăm că numărul de vieţuitorilor de aici era destul de mic, însumând la 1809 doar 10 persoane: stareţul – arhimandritul Anthim (1805-1810), 3 ieromonahi, 1 ierodiacon şi 5 monahi [2].

După anexarea în anul 1812 de către Imperiul moscovit a părţii Principatului Moldova cuprinse între râurile Prut şi Nistru, pe data de 21 august 1813, Alexandru I, aflându-se în oraşul Teplitz din Boemia, printr-un decret imperial, procedează la dezmembrarea teritoriului canonic al Mitropoliei Moldovlahiei, dispunând înfiinţarea aici a unei dieceze supuse Sinodului Bisericii Ruse, Eparhia Chişinăului şi Hotinului. Decretul imperial prevedea, printre altele, transferul mănăstirii Căpriana şi a întregului ei domeniu din administrarea Zografului în cea a Casei Arhiereşti de Chişinău.

Către finele celui de-al doilea deceniu al secolului al XIX-lea, aici începe o perioadă marcată de mari transformări constructive, dictată de starea de degradare avansată a edificiilor mănăstireşti: a bisericii, a clisiarniţei, a ceea ce a mai rămas din zidul de incintă cu turnuri, a caselor egumeneşti, a chiliilor şi construcţiilor gospodăreşti.

Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni ia decizia ca în primul rând să se intervină cu lucrări de consolidare şi reparare asupra bisericii domneşti Adormirea Maicii Domnului. Spre anul 1817 ea ajunsese într-o stare tehnică deplorabilă. Turla ei stătea „*sfărâmată*[3] *de cutremur pre tare*" (Tomescu 1937, 13). Multiple fisuri penetrau partea superioară a zidurilor, pietrele din bolţile compartimentelor interioare ale sfântului lăcaş „*abia mai ţinându-se*" (Стадницкий 1892, 153). Deşi turla şi boltirile încă se mai ţineau, exista un risc permanent de prăbuşire parţială sau totală a acestora.

Am reuşit depistarea unor interesante completări la informaţiile referitor la persoanele care au contribuit la executarea lucrărilor de proiectare şi la supravegherea a lucrărilor de construire ce se desfăşurau la mănăstire.

[1] Incendiile de la mănăstire, provocate de călărimea tătărească în cadrul războaielor din secolul al XVIII-lea, sunt expres menţionate la 1820 (ANRM, F. 205, inv. 1, d. 2871, f. 11).
[2] ANRM, F. 733, inv. 1, d. 441, f. 35v.
[3] Sfărâmată – aici în sens de „fisurată profund".

Astfel, pe lângă arhimandritul Chiril de Adrianopol, care a fost *„ca un arhitector la prefacerea ca din nou a bisericii”* mănăstireşti, precum este notat pe piatra de mormânt a acestuia, putem vorbi cu siguranţă de încă trei persoane care şi-au depus efortul în acest sens.

În primul rând, îl avem în vedere pe Gavriil, arhimandrit şi econom al mănăstirii Căpriana, numit în această funcţie în octombrie 1814[4], care pe lângă organizarea şi întreţinerea cuviincioasă a vieţii duhovniceşti, a fost administratorul şi supraveghetorul de bază al lucrărilor de construcţie ce s-au desfăşurat la mănăstire.

Despre altă persoană care a contribuit la buna efectuare a lucrărilor respective aflăm din scrisoarea deja amintitului arhimandrit Gavriil din 18 noiembrie 1819 adresată mitropolitului Gavriil Bănulescu: *„După neocolitele trebuinţe ce urmează în iconomia mănăstirii Căpriana spre împlinirea lor, fiindcă nu avem îndestui şi destoinici oameni, prin aceasta fac smerită cerere ÎPS Voastre ca spre ajutoriul slujbelor din lăuntru să binevoiţi prin Stăpănească rezoluţie a rândui pe ierom. Calist, proin igumen schitului Japca, ce să află acum la mănăstirea Hârbovăţi cu lăcuinţa, să vie la mănăstirea Căpriana* ***să-mi fie întru lesnire atăt la lucrul zidirilor ce să fac****, căt şi la cele ale casii”*[5]. Rezoluţia mitropolitului a fost pozitivă. Se pare că este evocat acel Calist, care, după decesul din 1821 al mitropolitului, va ocupa timp de câteva luni postul de egumen şi econom la Căpriana, ulterior în post fiind reconfirmat arhimandritul Gavriil[6].

Printre cei care au fost implicaţi plenar în lucrările operate la mănăstire se afla şi egumenul Ioanichie (Ioan Şciapov[7]), stareţul mănăstirii Horodişte (1817-1824) (Ciocanu 2006), devenit ulterior stareţ la Japca şi la Hârbovăţ. Era o persoană deosebit de erudită. Începând cu 1813, anul deschiderii Seminarului Teologic din Chişinău, a predat în cadrul acestei instituţii de învăţământ desenul, aritmetica, algebra şi geografia, în 1819 în custodia lui fiind trecută şi biblioteca de acolo. El a proiectat complexele de clădiri ale Mitropoliei şi Seminarului teologic din Chişinău, construite în 1813-1814, respectiv, în 1813-1817. În anii 1818-1820, în timpul reconstrucţiei bisericii de la Căpriana, el a fost *„întrebuinţat în domeniul arhitecturii, în proiectarea şi desenarea planurilor şi faţadelor, şi a supravegheat executarea întocmai a tuturor lucrărilor din domeniul construcţiilor”*[8].

Cu regret, nu dispunem de vreo informaţie privind proiectul de reconstrucţie al bisericii Adormirea Maicii Domnului. Unul dintre exemplarele lui, conform scrisorii mitropolitului adresate în 1819 ober-procurorului Sfântului Sinod al Bisericii Ruse, a fost trimis la Sankt Petersburg (Eşanu et al. 2003, 468). Ne exprimăm speranţa că acest document important va fi depistat în arhivele fostei capitale a Imperiului Rus şi pus în circuitul ştiinţific.

Soluţia de intervenţie adoptată a prevăzut schimbarea radicală a imaginii medievale a sfântului lăcaş. Ca rezultat, biserica va pierde majoritatea elementelor de factură gotică, îmbrăcând o haină decorativă proprie barocului clasicizant, stil aflat în vogă în arhitectura de atunci a regiunii (fig. 1).

Prima lucrare importantă realizată la Căpriana a fost construirea aici a unui nou lăcaş de cult pentru a găzdui serviciile divine în timpul realizării lucrărilor de reparaţie a bisericii Adormirea Maicii Domnului. Noul lăcaş de cult era necesar inclusiv din perspectiva asigurării slujbelor oficiate în mănăstire pe timp de iarnă. Astfel, în anul 1818 în apropiere de biserica domnească fu ridicată *„besearica Sfăntului Gheorghie, în lungime de 7 stănjeni şi în lărgime de 3 stănjeni, de lemn, tencuită şi acoperită cu şindrilă de stejari, în care s-au pus lucrurile cele vechi a besericii ceii struncinate”*[9].

În acelaşi timp, au fost pregătite materialele de construcţie necesare pentru intervenţiile de refacere a bisericii Adormirea Maicii Domnului: piatră, cărămidă, lemn, var, nisip etc. Piatra a fost obţinută inclusiv din demolarea unor construcţii medievale de pe teritoriul mănăstirii, care, în parte, şi anterior au servit drept carieră pentru reparaţiile ce se întreprindeau aici. Este vorba de ceea ce mai rămânea din turnurile şi zidurile de incintă mănăstireşti, de partea superioară a caselor egumeneşti, clisiarniţei etc. Parţial, piatra necesară

[4] ANRM, F. 208, inv. 2, d. 1207.
[5] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 2556, f. 305.
[6] ANRM, F. 205, inv. 2, d. 23.
[7] În unele dosare de arhivă el este trecut cu numele de Şikov.
[8] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 5001 (*„был употребляем по части архитектурной в проектировании и черчении планов и фасадов, и наблюдал за верностью производства всех строительной части работ”*).
[9] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 2871, f. 11.

Fig. 1. Biserica Adormirea Maicii Domnului. Plan şi reconstituire faţadă de sud (desen de S. Ciocanu).

a fost obţinută şi din demolarea acelor părţi din edificiul bisericii care urmau să fie reconstruite.

În primul rând, s-a procedat la desfacerea întregii părţi superioare a sfântului lăcaş: a turlei, a tuturor boltirilor interioare, respectiv, a părţii superioare a pereţilor bisericii (până în planul naşterii acestor bolţi). Partea dezafectată a pereţilor, care conţinea circa doi metri din înălţimea acestora, a cuprins şi brâul dublu de ocniţe care încingea corpul bisericii. În cadrul procesului de eliberare a zidăriei de tencuielile exterioare şi interioare, a fost înlăturată în întregime şi pictura în frescă ce acoperea pereţii interiori ai sfântului lăcaş[10]. Partea superioară a zidului rămas a bisericii a fost îndreptată şi întărită *„unde trebuia”* cu *„legături de fier”* (Стадницкий 1892, 153)[11], aici fiind amenajată o nouă cornişă din piatră profilată.

Consolidându-se pereţii sfântului lăcaş, compartimentele bisericii au fost dotate cu bolţi noi, construite într-o formulă arhitecturală diferită de cea originară. Noua turlă de plan octogonal a fost construită din cărămidă direct pe cele patru arcuri de bază ale naosului, fiind sprijinită şi de patru trompe aplatizate de colţ. Coborârea semnificativă a înălţimii zidurilor bisericii a impus amenajarea boltirii pronaosului la o înălţime mai joasă decât a boltirilor originare. Compartimentul respectiv a fost boltit în semicilindru penetrat în dreptul ferestrelor de lunete şi susţinut de arce dublouri, sprijinite vizual pe cele trei perechi păstrate de colonete angajate medievale. Deasupra sfântului lăcaş a fost amenajat un acoperiş simplu, în două ape, cu învelitoare din tablă de fier. Coborârea înălţimii zidurilor bisericii a implicat şi desfacerea bolţii semicilindrice de deasupra camerei-ascunzătoare, care astfel fu acoperită direct de şarpanta acoperişului nou. Spaţiul interior al bisericii a fost unificat, prin suprimarea parţială a pereţilor care despărţeau compartimentul gropniţei de naos şi pronaos şi prin amenajarea aici a unor deschideri arcuite generoase. Tot atunci, a fost blocată cu zidărie fereastra din peretele de sud al gropniţei.

[10] În contextul săpăturilor arheologice de la Căpriana conduse de dr. hab. Gheorghe Postică şi dr. Nicolae Constantinescu, în anii 2000-2006, în interiorul bisericii au fost depistate fragmente mărunte de pictură în straturile corespunzătoare refacerilor, operate aici la începutul secolului al XIX-lea.

[11] *„... Şi am început reînnoirea vechii şi marii biserici* (...) *aproximativ mai mult de la jumătate, şi anume, chiar de la ocniţe. Şi, îndreptând pereţii, am aplicat necesarele, unde trebuia, legături de fier”*.

În concordanţă cu „moda” timpului, deasupra pridvorului a fost înălţat un turn-clopotniţă de plan pătrat, faptul necesitând refacerea corespunzătoare a întregii părţi de vest a bisericii. Cu această ocazie a fost dezafectat practic în totalitate zidul de vest al sfântului lăcaş şi cele trei mari ferestre gotice de aici. În grosul zidăriei adăugate, sprijinite parţial pe fundaţii proprii, a fost amenajată o scară elicoidală de lemn, care asigura legătura între cele trei niveluri ale turnului-clopotniţă. Pridvorul a fost acoperit cu o nouă boltă semicilindrică, cu penetraţie în dreptul ferestrei din axa zidului de vest. Ferestrele gotice de deasupra intrărilor în biserică au fost demontate, iar golurile lor – zidite. Cele două intrări în pridvor au fost lărgite, fiind totodată deplasate spre vest, pentru a corespunde axei compoziţionale a turnului-clopotniţă de deasupra. S-a decis unificarea dimensiunilor tuturor ferestrelor bisericii, după modelul noii ferestre care ilumina dinspre vest compartimentul pridvorului. Astfel, au fost înlăturate ancadramentele celor patru ferestre gotice din pronaos, golurile lor fiind corespunzător micşorate. În ceea ce priveşte ferestrele din axa absidelor laterale şi din cea a absidei altarului, aici, pentru a se atinge dimensiunile necesare, s-a procedat la mărirea considerabilă a golurilor, prin spargerea şi remodelarea corespunzătoare a zidăriei. S-a considerat necesară amenajarea unei ieşiri suplimentare din biserică, şi anume, în peretele de sud al diaconiconului. Interiorul bisericii a fost din nou tencuit şi apoi dat cu var, fără a se organiza lucrări de pictură. Contraforturile bisericii au fost reparate, totodată fiind înlăturate elementele de piatră gotice de acoperire. Partea superioară a contraforturilor a fost acoperită cu plăci de piatră cu profilatură de margine simplă.

Elementele noi ale bisericii, cele spaţial-volumetrice: turla şi turnul-clopotniţă, precum şi elementele de plastică decorativă: cornişa, pilaştrii şi frontonul de pe faţada de vest, ancadramentele de piatră ale ferestrelor, ale uşilor exterioare şi ale uşii interioare de la casa scării ce asigură accesul spre tainiţă, acadramentele interioare din zidărie şi tencuială a ieşirii în pridvor, ale intrărilor în camerele proscomidiei şi daconiconului, bogatul ancadrament interior al ferestrei din axa altarului – toate au fost elaborate, într-o maniera barocă clasicizantă, caracteristică arhitecturii moldoveneşti a timpului (fig. 2).

Fig. 2. Ancadramente de factură barocă. Fereastră. Uşă (foto de S. Ciocanu).

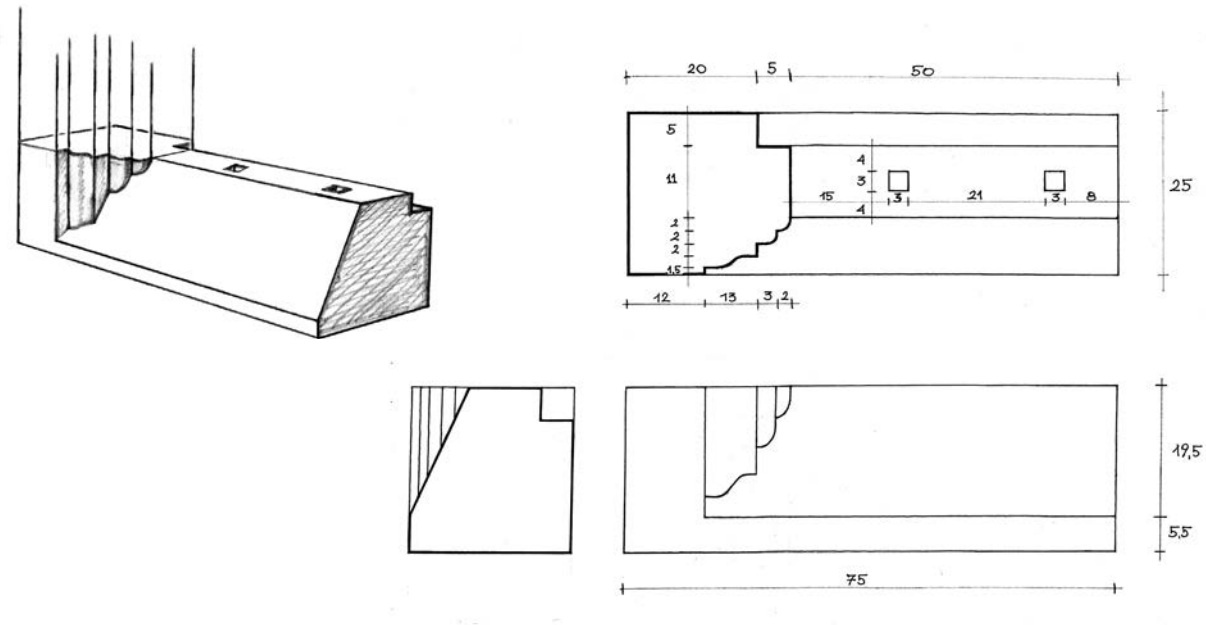

Fig. 3. Fragment de ancadrament cu profilatură gotică extras din zidul turnului-clopotniţă (desen de S. Ciocanu).

Precum s-a subliniat deja, la zidirea părţilor noi ale bisericii (turlă, turn-clopotniţă, faţada de vest a bisericii), precum şi la repararea contraforturilor, conform rezultatelor investigaţiilor de teren, a fost utilizată atât piatra din fragmentele demontate de zidărie proprie a lăcaşului de cult, cât şi piatra din alte edificii medievale ale mănăstirii, inclusiv fragmente de ancadramente de uşi şi ferestre cu profilatură gotică, cum ar fi, spre exemplu, cele depistate în noua zidărie a turnului-clopotniţă (fig. 3). Dintre elementele gotice originare, biserica Adormirea Maicii Domnului a păstrat *in situ* doar colonetele angajate din pronaos (micşorate ce-i drept în înălţime), soclul profilat, marele portal dintre pridvor şi pronaos, scara elicoidală şi ancadramentul uşii camerei-ascunzătoare de deasupra gropniţei.

Prin adăugarea unui nou element vertical în volumetria bisericii (turnul-clopotiniţă), înfăţişarea edificiului a fost modificată, cea mai profundă schimbare suferind-o, însă, faţada de vest a sfântului lăcaş. Frontonul triunghiular situat la nivelul tainiţei turnului este susţinut de două perechi de pilaştri, capitelurile cărora sunt sugerate de un profil orizontal intermediar. Alte profiluri orizontale, prezente doar pe pilaştri, sugerează antablamentul. În axa frontonului şi a „antablamentului" au fost executate câte o nişă semicirculară. Mai jos, de asemenea în axa faţadei, se află fereastra ce iluminează pridvorul. Elementele de plastică decorativă ale nivelului camerei clopotelor, deschis spre exterior prin patru goluri terminate în arc aplatizat, în linii generale o repetă pe cea a parterului turnului. Şi aici remarcăm prezenţa unui sistem alcătuit din perechi de pilaştri cu bază şi capitel, care susţin antablamente ce încadrează partea superioară şi arhivolta deschiderilor camerei clopotelor (fig. 4).

Elemente de factură barocă decorează turla bisericii. Ea este octogonală în plan, cu pilaştri la muchii, având în axa laturilor orientate în direcţiile cardinale câte o fereastră, iar în axa celorlalte patru laturi câte o nişă de formă şi dimensiuni similare ferestrelor.

Nişele şi ferestrele turlei, dar şi toate celelalte ferestre ale bisericii au fost terminate în arc aplatizat, având ancadramente de piatră de conturul golului cu partea superioară puţin extinsă şi cheia arcului marcată. Ferestrele au fost dotate dinspre exterior cu grilaje din fier forjat.

Cele două elemente verticale ale bisericii, turla şi clopotniţa, în concordanţă cu noul concept decorativ-stilistic al sfântului lăcaş, au fost dotate cu învelitori înalte de factură barocă [12].

[12] Actuala formă a acoperişului turlei şi a turnului-clopotniţă ale bisericii Adormirea Maicii Domnului este rezultatul modificărilor operate în cadrul reparaţiilor de la finele secolului al XIX-lea, când în Imperiul Rus era în vogă stilul neo-rusesc.

Fig. 4. Biserica Adormirea Maicii Domnului. Turnul-clopotniţă (foto de S. Ciocanu).

Ţinând cont de creşterea substanţială de-a lungul timpului a nivelului de călcare a solului din jurul bisericii, s-a decis ridicarea nivelului de călcare în interiorul sfântului lăcaş cu circa 35 de centimetri. Realizarea acestei decizii a dus, printre altele, la „îngroparea" părţii inferioare a colonetelor angajate din pronaos. Noile pardoseli au fost executate din plăci pătrate din piatră de gresie cu latura de circa un metru.

Inscripţia ctitoricească a lui Petru Rareş a fost înlăturată. În loc, la 1820, deasupra ferestrei de pe faţada de vest a bisericii, a fost instalată o inscripţie nouă, cu litere sculptate în relief pe o placă dreptunghiulară de marmoră (fig. 5). Din fericire, în noua inscripţie ctitoricească au fost incluse câteva date din inscripţia medievală, fapt care a făcut posibilă cunoaşterea anului de edificare a bisericii domneşti de la Căpriana. Tradusă din limba rusă, ea sună astfel: „*Iis Hs Ni ka. Întru slava unuia Dumnezeu, întru Treime lăudat Tată şi Fiu şi Sfântul Duh. Din porunca preablagocestivului, singurstăpânitorului Mare nostru Domn, Împăratul Alexandru Pavlovici a toată Rossia, iară cu binecuvântarea Preaînaltului Îndreptătorului Sinod al Întregii Rossii şi a Preaosfinţitului Exarh Gavriil, Mitropolitul Chişinăului şi Hotinului, este refăcută această sfântă biserică, unde să cinsteşte Adormirea Preasfintei Născatoare de Dumnezeu, prin osârdia şi cu cheltuiala Mitropoliei Chişinăului şi a binevoitorilor donatori. Şi care este din temelie zidită în anul 1542 de la Naşterea lui Christos de către fericiţii întru pomenire Domni ai Moldovei, Petru voievod şi Ştefan voievod, pentru această mănăstire a Căprianei. Care mănăstire de către aminţitii Domni şi alţi blagocestivi dregători a fost daruită cu diferite moşii şi venituri pentru mântuirea sufletelor lor şi veşnică pomenire. În anul de la Facerea Lumii 7327, iară de la Naşterea lui Christos în anii 1819 şi 1820, în luna lui avgust*[13]".

[13] Varianta de traducere am efectuat-o folosind formule utilizate de cancelaria basarabeană de epocă, inclusiv în ceea ce priveşte titlul împăratului rus şi titulatura Sinodului Bisericii Ruse.

Fig. 5. Inscripţia ctitoricească de pe biserica Adormirii Maicii Domnului (foto de S. Ciocanu).

Pe data de 19 noiembrie 1820, fiind finalizate lucrările asupra lăcaşului de cult, biserica domnească Adormirea Maicii Domnului a fost resfinţită în numele vechiului hram de către un sobor de preoţi în frunte cu mitropolitul Gavriil Bănulescu şi episcopul de Akkerman şi Bender, Dimitrie Sulima. La acest eveniment au fost prezenţi şi cei mai de seamă reprezentanţi ai administraţiei civile basarabene. Conform documentelor, în ziua respectivă mitropolitul a indicat apropiaţilor locul ales de el pentru înmormântarea sa, poruncind la întoarcerea în Chişinău să fie elaborat proiectul criptei (Силин 1868, 726). Cripta a fost adosată faţadei de sud a bisericii domneşti de la Căpriana, fiind situată în dreptul compartimentului gropniţei.

În ceea ce priveşte starea tehnică a construcţiilor mănăstirii, care nu au fost desfăcute pentru necesităţile şantierului bisericii Adormirea Maicii Domnului, la 1820 se sublinia: *„casele pentru proestos, precum şi alte chilii pentru monahi şi alţii sânt cu totul vechi, proaste şi sfărămate*[14]*, acoperite cu şindrilă de stejar. Aşijderea şi ograda împrejurul mănăstirii iaste de zăplazi de lemn cu scânduri veche şi gata spre cădere*” [15].

Conform datelor statistice din acel an, în curtea mănăstirii se aflau: *1 biserică cu hram Sf. Adormirii, o biserică cu hramul Sf. Gheorghie, şapte case* (inclusiv corpuri de chilii - *n.n.*), *două beciuri de piatră, două beciuri de lemn şi trei magazii* (Tomescu 1829, 358).

Iniţiatorul şi animatorul transformărilor la care a fost supusă mănăstirea, mitropolitul Gavriil Bănulescu, şi-a dat obştescul sfârşit pe 30 martie 1821, fiind înmormântat la Căpriana pe data de 1 aprilie 1821. Pe exteriorul criptei a fost instalată o placă de marmoră cu o inscripţie în limba rusă: „Здѣсь покоится тѣло Преосвященнейшаго Эксарха Гавріила Митрополита Кишиневскаго // и Хотинскаго и орденовъ Св. Андрея Первозваннаго Св. Владимира Iй степени Св. Алексан //дра и Св. Анны Iро класса кавалера. Знаменитый пастырь сей родился в Трансильваніи // въ городѣ Быстрицѣ после страданій долголѣтнихъ подвиговъ во благо церкви соорудилъ // в послѣднее десятилѣтіе жизни своей Кишиневскій архіерейскій домъ

Fig. 6. Cavoul mitropolitului Gavriil Bănulescu. Inscripţie tombală (foto de S. Ciocanu).

[14] Sfărâmate – aici în sens de „fisurate profund”.
[15] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 2871, f. 11.

съ Семинаріею // и возсоздавъ и украсив сей Кипріяновскій храмъ почилъ отъ трудовъ своихъ 1821 // года марта 30 дня. Имя Его жить будетъ въ роды пре мудрость Его повѣдятъ // людіе и похвалу Его исповѣстъ церковь" (fig. 6). În anii interbelici placa cu inscripţie în limba rusă a fost dublată de o placă de marmoră, care conţinea traducerea acesteia în limba română: *„Aici zace trupul Preasfinţitului Exarh Gavriil, Mitropolit al Chişinăului şi Hotinului, şi cavaler al ordinelor Sf. Andrei cel Întâi Chemat, a Sf. Vladimir de clasa I, a Sf. Alexandru şi Sf. Ana de clasa I. Acest renumit păstor, fiind născut în Transilvania, în oraşul Bistriţa, după suferinţa multor ani de fapte mari în binele Bisericii, a construit în ultimul deceniu al vieţii Casa Arhierească cu Seminarul din Chişinău şi, rezidind şi înfrumuseţând acest templu al Căprianei, a răposat de lucrările sale în anul 1821, în luna lui martie 30 zile. Numele lui va dăinui între neamuri, înţelepciunea lui o vor împărtăşi oamenii şi lauda lui o va mărturisi Biserica*".

Şapte luni mai târziu a răposat şi unul dintre cei care au contribuit la lucrările de reconstrucţie a bisericii Adormirea Maicii Domnului, arhimandritul Chiril. El a fost înmormântat lângă absida sudică a bisericii domneşti, mormântul fiind acoperit cu o piatră de marmoră lucrată frumos (fig. 7). Textul inscripţiei de pe piatra tombală sună astfel: *„Supt această piatră odihneşte trupul răposatului arhimandritului Chiril Adrianopolitis, carele au fost namestnic Mitropoliei Moldaviei şi cavaler. Şi la anii 1819 şi 1820 pentru a sa pomenire s-au ostenit şi au fost ca un arhitector la prefacerea ca din nou a bisericii mari din mănăstirea Căpriana. Iar la anul 1821, noemvrie 5 au împlinit obştească datorie*".

Modificările operate între anii 1818-1820 la biserică au fost atât de „consistente", că mulţi vizitatori din secolul al XIX-lea sau al XX-lea ai mănăstirii Căpriana practic nu mai sesizau faptul că cea mai mare parte a zidurilor medievale ale sfântului lăcaş a fost păstrată. Astfel s-a încetăţenit opinia eronată că pe timpul mitropolitului Gavriil s-a procedat la construirea practic a unei biserici noi, de la vechea ctitorie voievodală păstrându-se doar temelia zidurilor, în cel mai bun caz – şi o parte nesemnificativă din elevaţie [16].

Fig. 6. Cavoul mitropolitului Gavriil Bănulescu. Inscripţie tombală (foto de S. Ciocanu).

S-a păstrat o scurtă descriere a bisericii Adormirea Maicii Domnului de la Căpriana, publicată la 1844: *„Altarul este amenajat cu trei mici anexe laterale. Centrul ca atare al bisericii* (i.e. naosul), *spre sud şi nord, se extinde/se lărgeşte în oval, aici în timpul serviciilor divine stând stareţul mănăstirii şi cântăreţii (precum şi cei mai onoraţi dintre vizitatori), fiecare într-un loc special amenajat („staul"[17]). După oval, biserica continuă în fâşie îngustă şi se finalizează spre vest cu o intrare: intrări dinspre nord şi sud nu sunt. Şi aici, pe ambele laturi, sunt repartizate aceleaşi „staule", unde stau ceilalţi călugări: cei în vârstă în faţă, urmând cei mai tineri şi mirenii*" (Надпись 1844, 289)[18]. Autorul a descris sumar compartimentele de bază ale bisericii: altarul, naosul şi pronaosul (în componenţa ultimului compartiment fiind inclusă şi gropniţa, care, după

[16] Lipsa de temei a opiniei respective a putut fi depăşită în contextul cercetărilor şi lucrărilor de restaurare desfăşurate la biserica Adormirea Maicii Domnului în primul deceniu al secolului al XXI-lea.

[17] Rus. „стоялъ" – se au în vedere stranele amplasate de-a lungul pereţilor.

[18] Descrierea a fost ulterior preluată şi într-o versiune puţin modificată/prescurtată, publicată de A. Zaşciuk (Защук 1862) şi M. Ganiţki (Ганицкий 1880, 1119).

eliminarea pereţilor interiori, nu se mai percepea în calitate de compartiment separat). El remarcă prezenţa stranelor amplasate de-a lungul pereţilor în absidele laterale ale naosului şi de-a lungul pereţilor pronaosului, finalizându-şi descrierea cu uşa prin care se intra în pronaos, menţionând lipsa vreunei uşi care ar permite accesul în biserică dinspre sud sau nord. Pridvorul nu a fost amintit în textul respectiv, autorul rezumându-se doar la descrierea bisericii ca atare. Precum se cunoaşte, pridvorul (rus. паперть) nu era perceput ca parte a spaţiului sacru al lăcaşurilor de cult, menirea de bază a acestuia fiind în a proteja intrarea în biserică.

Finalizăm acest articol cu menţionarea faptului că, în 1821, la Căpriana deja se desfăşurau pregătiri ample pentru edificarea unor chilii noi în locul celor *vechi, proaste şi sfărămate*, precum şi a altor construcţii necesare bunei funcţionări a mănăstirii, la acel an aici fiind atestaţi 18 vieţuitori (Ганицкий 1883, 541).

Bibliografie

Ciocanu 2006: S. Ciocanu, Mănăstirea Horodişte de lângă satul Ţipova. Consideraţi privind devenirea ei istorică. In: Buletin Ştiinţific al Muzeului Naţional de Etnografie şi Istorie Naturală, vol. 3 (Chişinău 2006), 24-48.

Ciocanu 2007: S. Ciocanu, Mănăstirea de pe Vişnevăţ şi Căpriana – aşezăminte monastice distincte. Poiene şi prisăci. Tyragetia s.n. I/2, 2007, 31-43.

Ciocanu 2008: S. Ciocanu, Fortificaţii şi edificii medievale la mănăstirea Căpriana. In: Arta. Seria Arte vizuale (Chişinău 2008), 51-64.

Eşanu et al. 2003: A. Eşanu, V. Eşanu, N. Fuştei, V. Pelin, I. Negrei, Mănăstirea Căpriana (sec. XV-XX) (Chişinău: Ed. Pontos 2003).

Postică, Constantinescu 1996: Gh. Postică, N. Constantinescu, Căpriana. Repere istorico-arheologice (Chişinău: Ed. Ştiinţa 1996).

Postică 2003: Gh. Postică, Mănăstirea Căpriana (de la întemeiere până în zilele noastre) (Chişinău: Ed. Pontos 2003).

Tomescu 1929: C. Tomescu, 99 sate din Ţinutul Orheiului la 1820. In: RSIAB, nr. 19 (Chişinău 1929), 316-368.

Tomescu 1937: C. Tomescu, Diferite ştiri din arhiva Consiliului eparhial Chişinău. In: Arhivele Basarabiei, nr. 1-4 (Chişinău 1937), 24.

Ганицкий 1880: А. Ганицкий, Бессарабская старина (III). В сб.: КЕВ, №24 (Кишинев 1880), 1119-1122.

Ганицкий 1893: А. Ганицкий, Монастыри в Бессарабии. В сб.: КЕВ, №16 (Кишинев 1893), 530-552.

Защук 1862: А. Защук, Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генеральнаго штаба. Бессарабская область (Санкт-Петербург 1862).

Надпись 1844: Надпись на окладе евангелия в монастыре Киприана. В сб.: ЗООИД, Том 1 (Одесса 1844), 288-292.

Силин 1868: А. Силин, Димитрий Архиепископ Кишиневский и Хотинский. В сб.: КЕВ, №16 (Кишинев 1868), 725-729.

Стадницкий 1982: А. Стадницкий, Материалы к истории Киприяновскаго монастыря. В сб.: КЕВ, №6-7 (Кишинев 1892), 152-156.

Buildings of the Capriana Monastery in the first two decades of the 19th century

Keywords: Căpriana, monastery, church, reconstruction, baroque classicism.

Abstract: Based on the study of documentary materials, including previously unpublished or little known, as well as on the basis of his own field research, the author offers the detailed description of the reconstruction of the Assumption Church from the Căpriana Monastery in 1818-1820, which led to a change in the medieval appearance of this old princely building. The text is supplemented with photographs and the graphic reconstruction of the plan and the southern facade of the church after the completion of construction work initiated by Metropolitan Gavriil Bănulescu.

List of illustrations:

Fig. 1. The Assumption Church. Plan and reconstruction of the southern facade (drawing by S. Ciocanu).

Fig. 2. Baroque frames. Window. Door (photo by S. Ciocanu).

Fig. 3. Detail of a frame with Gothic elements extracted from the wall of the bell tower (drawing by S. Ciocanu).

Fig. 4. The Assumption Church. Bell tower (photo by S. Ciocanu).
Fig. 5. Ktetor inscription on the Assumption Church (photo by S. Ciocanu).
Fig. 6. Tomb of Metropolitan Gavriil Bănulescu. Tombstone inscription (photo by S. Ciocanu).
Fig. 7. Tombstone of Archimandrite Cyril of Adrianople (photo by S. Ciocanu).

Строения монастыря Кэприяна в первые два десятилетия XIX века

Ключевые слова: Кэприяна, монастырь, церковь, реконструкция, барочный классицизм.

Резюме: На основе исследования документальных материалов, в том числе ранее не издававшихся или мало известных, а также на основе собственных полевых исследований, автор детально описывает работы по реконструкции церкви Успения Божией Матери в монастыре Кэприяна, произведенные в 1818-1820 гг., которые привели к изменению средневекового облика этой древней княжеской постройки. Текст дополнен фотографиями и графической реконструкцией плана и южного фасада церкви после окончания строительных работ, проведенных по указанию митрополита Гавриила Бэнулеску.

Список иллюстраций:
Рис. 1. Церковь Успения Божией Матери. План и реконструкция южного фасада (рис. С. Чокану).
Рис. 2. Барочные наличники. Окно. Дверь (фото С. Чокану).
Рис. 3. Фрагмент наличника готической формы, извлеченный из стены башни-колокольни (рис. С. Чокану).
Рис. 4. Церковь Успения Божией Матери. Башня-колокольня (фото С. Чокану).
Рис. 5. Ктиторская надпись из церкви Успения Божией Матери (фото С. Чокану).
Рис. 6. Склеп митрополита Гавриила Бэнулеску. Надгробная надпись (фото С. Чокану).
Рис. 7. Надгробный камень архимандрита Кирилла Адрианопольского (фото С. Чокану).

02.06.2016

Dr. Sergius Ciocanu, Ministerul Culturii al Republicii Moldova, Piaţa Marii Adunări Naţionale, 1, MD-2033 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: sercigni@yahoo.com

ASPECTE PRIVIND INFLUENȚA LEGISLAȚIEI ȚARISTE ASUPRA STATUTULUI NOBILIMII DIN BASARABIA ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

Cristina Gherasim

Cuvinte-cheie: Basarabia, țarism, nobilime, statut, legislație.

După anexarea teritoriului dintre Prut și Nistru la Imperiul Rus, în anul 1812, țarismul întreprinde măsuri concrete în vederea creării unei baze sociale care să susțină și să promoveze politica imperială, încercând să atragă de partea sa, prin acordarea înlesnirilor și a privilegiilor, diferite categorii sociale, fapt confirmat prin analiza legislației țariste. Administrația imperială acordă o atenție deosebită nobilimii locale – una din cele mai puțin numeroase, dar cea mai influentă economic și politic categorie socială din Basarabia. Tocmai ea a fost cel mai activ încadrată în instituțiile regionale, fiindu-i oferite diferite favoruri, daruri, drepturi și proprietăți funciare, numai pentru a susține și promova politica Imperiului Rus în Basarabia. Or, țarismul, pentru a-și putea păstra dominația în teritoriul nou-anexat, care nu-i aparținea și la care nu avea nici un drept, a folosit metodele și practicile deja cunoscute de dislocuire a națiunii titulare și de purificare a teritoriului, folosite pe larg la periferiile naționale ale Imperiului: schimbarea structurii demografice prin colonizarea pământurilor cu neamuri străine – ruși, ucraineni, bulgari, găgăuzi, germani, greci, armeni, evrei etc.; deznaționalizarea – rusificarea prin învățământ, prin administrarea de stat, prin aplicarea în diferite domenii a legislației ruse, prin politica de dispersare a populației; înstrăinarea valorilor spirituale ale neamului și pregătirea unei elite cosmopolite, bazate pe alt sistem de valori decât cel românesc (Tomuleț 2012, 518).

În studiul de față vom analiza câteva aspecte ale schimbărilor intervenite în statutul nobilimii din Basarabia, ca rezultat al aplicării legislației țariste în teritoriul nou-anexat, având la baza legile publicate în Colecția Completă de Legi a Imperiului Rus.

Analizând politica țaristă promovată față de nobilimea din Basarabia, trebuie să constatăm două aspecte de bază: drepturile și privilegiile pe care le deținea boierimea autohtonă la momentul anexării și statutul oferit acestei stări sociale de către administrația imperială după 1812. Or, nobilimea dintre Prut și Nistru s-a aflat la interferența a două sisteme diferite: cel românesc și cel rusesc, din care considerent la început trebuie să evaluăm ce reprezenta prin sine boierimea în teritoriul dintre Prut și Nistru la începutul secolului al XIX-lea. Ca și cea din întregul Principat Moldova, boierimea din Basarabia reprezenta o categorie socială privilegiată, dispunea de funcții, proprietăți funciare impunătoare și de un statut politic și economic preferențial. Din rândurile ei domnul țării alegea și numea pe dregătorii mari sau mici (logofăt, vornic, hatman, postelnic, stolnic etc.) care puteau purta prefixele: vel (mare), vtori sau treti (al doilea, al treilea) sau biv (fost). Funcțiile nu erau ereditare și nici măcar pe viață. În perioada când domnii se schimbau des, soarta boierilor era nesigură (Diaconescu 1996, 1/237). Criteriile nobleței erau diverse, cele mai importante fiind dregătoria, stăpânirea pământului și neamul (Bacalov 2010, 47-48). Fiind clasa de vârf a societății, pe parcursul istoriei boierimea în permanența a fost intrigată de țările vecine care aveau interese în Țările Române: Polonia, Ungaria, Imperiul Otoman, Imperiul Rus. Fapt constatat și în secolul al XVIII-lea, când este înregistrat procesul de transformare a clasei boierești din Moldova și din Țara Românească ca urmare a mutațiilor desfășurate în sânul societății, condiționate de politica promovată de domnii fanarioți. Reformele domnilor fanarioți au fost generate de criza în care intrase sistemul feudal și au constituit un prim pas spre modernizarea societății. Prin reforma lui Constantin Mavrocordat au fost acordate noi drepturi și privilegii boierimii din Principate. Astfel, până la adoptarea acestei legi, conform tradiției existente „măcară că aicea era obiceiu”,

scutiţi de impozite erau doar boierii care deţineau dregătorii de la *vel* logofăt până la *vel* stolnic, însă în caz că erau „maziliţi atunci ei trebuiau să achite dajdia", atunci prin hrisovul adoptat de Constantin Mavrocordat în anul 1734 s-a hotărât că acest drept să fie acordat pe viaţă şi transmis prin ereditate. Legea confirma că „prin acestu al nostru domnescu hrisov, hotărând ca de acumu înnainte boiarii, care sint şi vor fi supt această stăpânire, începând de la *vel* logăfăt pâna la trete logofăt, atâta dumisale, cât şi fii dumilorsale, nu mai când vor fi întru deregătorii, ce şi lipsiţi fiind de dajde mazilească, ce da pre an, să fie slobozi şi iartaţi în veaţă, nime să nu-i bântuiască, sau să-i supere, cerşindu-le dajde" (Moldova 1998, 126). Motivul invocat de domn este slujba credincioasă pe care o realizează boierii. Izvorul confirma: „făcut-am domnia mea acestu căzut năstav, socotind că întăi vinitul dregătorilor sale iaste puţin, al doile, şi mai vârtos, întru lauda şi cinste domnii şi a toată, de Dumnezău păzită ţara aceasta, pentru că foarte necuvios lucru ni s-au părut boiarii, ce s-au cinstit de domni cu dregătorii, să fie supăraţi de dajde, de vreme ce ei nelipsiţi să află lângă domnie, slujind la toate trebele şi poroncile domnii" (Moldova 1998, 127).

Totodată, referindu-ne propriu-zis la boierimea autohtonă din Basarabia, trebuie să menţionăm faptul că încă din secolul al XVI-lea întâlnim în istoria Moldovei mari boieri localizaţi între Prut şi Nistru. Dacă comparăm pe boierii din întreaga Moldovă cu cei dintre Prut şi Nistru observăm aceiaşi boieri mari ai Curţii Domneşti de la Iaşi. Aceştia sunt strănunii boierilor din Basarabia, din secolul al XIX-lea: Stroici, Golea, Pilpovschi, Costin, Moţoc, Ureche, Prăjescu, Donici, Ghenghea, Buciuc etc. (Bezviconi 1943, 14). Cele mai multe, familii din Basarabia se trag, din strămoşi, aşezaţi cândva între Prut şi Nistru, sub lungile domnii ale lui Alexandru cel Bun şi Ştefan cel Mare. Îndeosebi boierii moldoveni erau răsplătiţi de domnul Moldovei, pentru fidelitate, devotament şi iscusinţa în războaie, cu întinse moşii de-a lungul Nistrului, unde se stabileau, ca nişte străjeri împotriva vrăjmaşilor de la Răsărit. În secolele XVII-XVIII găsim pe succesorii vechilor boieri: Râşcanu, Rusu, Cantacuzino, Balş, Sturdza, Catargi, Rosetti, Miclescu, Bogdan, Paladi, Ghica, Carp, Cazimir, Başota etc. (Iorga 1995, 231). Numărul neamurilor boiereşti care a trecut sub supuşenia rusă în 1812 a fost redus. În documente, putem întâlni cunoscutele familii Balş, Donici, Catargiu, Crupenschi, Milo, Paladi, Rosetti, Râşcanu, Strudza. La aceste familii se mai adaugă şi acele care trecuseră sub stăpânirea Rusiei încă în 1792: S. Sturdza, I. Catargi, I. Cantacuzino etc. (Samoilenco 2008, 183).

Astfel, la 1812, boierimea dintre Prut şi Nistru reprezenta o categorie socială privilegiată a societăţii care deţinea controlul politic (fiind reprezentată în Sfatul Domnesc) şi economic (deţinând mari proprietăţi funciare) în regiune.

Însă după 1812 boierimea din Basarabia a fost încadrată într-un nou sistem politic, social-economic şi cultural – cel imperial rus, care venea cu un alt statut pentru nobilimea din provincia nou-anexată. Căci în Imperiul Rus nobilimea, sau mai bine zis dvorenimea, dispunea de alte drepturi şi privilegii. Fără a intra în detalii pe această temă, constatăm că dvorenimea rusă era categoria socială privilegiată a societăţii, care se caracteriza printr-o dependenţă completă faţă de Putere pentru că element definitoriu al nobleţei era nu proprietatea, ci serviciul, toţi cei ce „serveau" fiind socotiţi a o poseda[1]. La momentul anexării Basarabiei nobilimea rusă beneficia de drepturi speciale confirmate prin Hrisovul despre drepturile, libertăţile şi privilegiile dvorenimii, acordat la 21 aprilie 1785, de împărăteasa Ecaterina a II-a.

Astfel, începând cu anul 1812, nobilimea din Basarabia a fost cuprinsă între două sisteme care îi acorda diverse drepturi, acestea fiind: statutul pe care îl deţinea conform tradiţiei locale, a privilegiilor acordate de domnul C. Mavrocordat, şi statutul deţinut de către dvorenimea rusă, care, în mod obligatoriu, s-au răsfrânt asupra nobilimii basarabene. Dualitatea acestor două sisteme poate fi depistată în Regulamentul organizării administrative a regiunii Basarabia din 29 aprilie 1818. Conform Regulamentului, categoria socială privilegiată a boierilor din Basarabia a fost suprimată şi egalată în drepturi cu dvorenimea din guberniile interne ruse şi integrată în ea. Nobililor din

[1] Nobilimea se împărţea în două categorii: de viţă (потомственные дворяне) şi personală (личные дворяне). Nobilimea de neam era alcătuită din şase categorii de bază, iar fiecărei categorii îi corespundea o parte specială din Cartea genealogică gubernială. Titlul de nobil personal nu putea fi transmis prin ereditate, nu dădea dreptul de a moşteni moşiile părinţilor împreună cu ţăranii aflaţi pe aceste pământuri, să se înscrie în societăţi nobiliare şi să participe la adunările nobiliare. Începând cu 1832, copiii de nobili personali au primit drepturi onorifice cetăţeneşti de moştenire. *A se vedea detaliat:* Tomuleţ 2014, 428-429.

Basarabia li se acordă în egală măsură drepturile şi privilegiile pe care le deţinea nobilimea rusă. Totodată, acesteia i se păstrează toate drepturile, privilegiile, rangurile deţinute până la anexare, adică specifice categoriei sociale a boierilor.

Astfel, odată cu egalarea nobilimii din Basarabia cu dvorenimea rusă, statutul acestei categorii sociale a suferit unele schimbări, fapt oglindit şi în legislaţia aplicată în teritoriul dintre Prut şi Nistru.

Trebuie să constatăm că nobilimea basarabeană a optat pentru păstrarea legislaţiei autohtone, inclusiv a statutului şi poziţiei pe care o deţinea până la anexare, fapt reflectat în conflictul dintre boierimea basarabeană şi generalul I.M. Harting. În postul de rezident plenipotenţiar al Basarabiei (1813-1816), I.M. Harting a condamnat sistemul în care activa şi s-a plâns în repetate rânduri de lipsa unor legi civile funcţionale. Dispreţul generalului faţă de legile şi tradiţiile ţării l-a determinat să scrie că Basarabia era condusă după principiul dreptului celui puternic care prevala asupra legislaţiei imperiale. Timp de trei ani a încercat să convingă administraţia centrală că singurul mod de a reforma Basarabia este de a urma exemplul celorlalte gubernii ruseşti şi de a aduce regiunea sub stăpânirea Coroanei bicefale. Pe parcursul activităţii sale, susţinut de funcţionari ruşi, I.M. Harting a întreprins un şir de încercări pentru a minimaliza rolul nobilimii autohtone în sistemul administrativ şi judecătoresc şi de a reduce din drepturile şi privilegiile deţinute de această categorie socială. În demersurile trimise la Sankt Petersburg, I.M. Harting îşi exprima nemulţumirea că românii votau mereu în bloc pentru a împiedica orice acţiune a consilierilor ruşi, „din motive bine cunoscute, românii sunt de cele mai multe ori în acord unii cu alţii, şi nu cu ruşii, numai legea nemiloasă şi păgână a celui mai puternic avea efect asupra boierilor. Şi pentru ca lucrurile să stea şi mai rău, aceştia (boierii) dovedeau o totală lipsă de interes faţă de vechile obiceiuri şi legi ale Imperiului Rus, de culegerile de legi, de documentele scrise şi faţă de ordine. Ei acţionează după obiceiul românesc: nu fac apel la legislaţie şi încheie afacerile fără vreun document scris; în birourile lor nu există nici cel mai banal registru de evidenţe sau arhive, deoarece majoritatea hârtiilor redactate în limba moldovenească sunt distruse, iar cele care rămân sunt luate de diverşi membri ai departamentului acasă, unde sunt uitate sau pierdute" (Jewsbury 2003, 106). În situaţia respectivă boierii basarabeni împreună cu mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni se ridicară ca un singur om contra tendinţelor autocrate ale generalului I.M. Harting, pe care le găseau păgubitoare ţării (Nistor 1991, 183). Nobilimea Basarabiei, a intrat într-un dur şi interminabil conflict cu funcţionarii ruşi din Guvernul Regional şi au început a opta pentru oprirea intenţiei generalului I.M. Harting de a introduce în Basarabia legislaţia rusă şi de a transforma regiunea într-o gubernie rusească.

Pentru a înlătura acest pericol, reprezentanţii nobilimii locale au alcătuit cinci plângeri adresate împăratului Alexandru I, Comitetului de Miniştri, Consiliului de Stat, preşedintelui Consiliului de Stat contele Saltâkov şi una separată adresată Exarhului şi Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, cu rugămintea să transmită primele patru jalbe la Petersburg (Agachi 2015, 117-122). În baza acestor cereri, precum şi a celor trimise de generalul I.M. Harting, din ordinul împăratului s-a instituit o comisie care avea însărcinarea de a elabora un nou statut pentru Basarabia, care a rezultat cu adoptarea Regulamentului organizării administrative a regiunii Basarabiei. Lupta boierimii basarabene pentru aplicarea legilor autohtone în teritoriile româneşti de la răsărit de Prut şi-a aflat expresie şi în procesul de sistematizare şi codificare a izvoarelor dreptului Principatului. Fruntaşii acestuia sperau că perfecţionarea calitativă a izvoarelor dreptului local, adică alcătuirea în baza obiceiurilor juridice şi a zecilor de acte normative scrise a unor coduri legislative contemporane asemănătoare celor din ţările civilizate ale Europei, va putea stopa intervenţia imperială rusă în jurisprudenţa Basarabiei şi vor putea menţine drepturile şi privilegiile deţinute de boieri până la anexare. În urma unor insistente demersuri, la 15 ianuarie 1817 a fost înfiinţată o comisie specială pentru a sistematiza toate legile aplicate în Principatul Moldova şi în Ţara Românească, din care făceau parte boierii Ion Başotă, Tudor Başotă şi Anghel Balli. Opera de codificare efectuată de comisia basarabeană cu trimiteri la articolele din Codul Calimachi din 1817, ale Codului Valah al lui Ipsilanti din 1780 şi ale Hexabiblului lui Armenopol din 1345 n-a fost însă acceptată la 1822 de instanţele imperiale de la Petersburg. Ca pretext a fost prezentată nemulţumirea lui Alexandru I de faptul că, potrivit normelor din proiectul basarabean, ţiganii ce aparţineau boierilor erau numiţi

oficial robi. Pentru împărat existenţa categoriei de ţigani robi în Basarabia era, chipurile, un lucru indezirabil. În acea perioadă ţarismul tindea să efectueze codificări care ar fi servit cauza consolidării regimului feudal-iobăgist şi al autocraţiei, urmărind deznaţionalizarea, rusificarea şi asimilarea forţată a tuturor popoarelor cotropite prin foc şi sabie pe parcursul secolelor XV-XIX (Jewsbury 2003, 161). Treptat, sub influenţa diferitor motive, rezistenţa nobilimii a scăzut, majoritatea nobililor încadrându-se activ în sistemul politic, social-economic, administrativ, militar instituit de către administraţia imperială, care a rezultat cu aplicarea legislaţiei ţariste şi schimbarea statutului nobilimii.

Analiza legilor şi decretelor emise de administraţia imperială ne permite să identificăm câteva categorii de legi care reglementau statutul şi activitatea nobilimii din Imperiul Rus, respectiv, a celei din Basarabia. Dintre acestea putem identifica: legi care se referă la drepturile şi privilegiile nobilimii, legi care reglementează procesul de organizare şi activitate a Adunării Deputaţilor Nobilimii din Basarabia, legi referitoare la procedura de încadrare în serviciul civil şi militar al nobililor, legi referitoare la încadrarea alogenilor în rândul nobilimii din Imperiul Rus şi legi care se referă la confirmarea titlului nobiliar etc.

Analiza succintă a legilor enunţate supra o vom începe cu acelea care se refereau la drepturile şi privilegiile nobilimii din Basarabia în cadrul Imperiului Rus. În primul rând trebuie să remarcăm cele două regulamente, din 1818 şi 1828, în baza cărora urma să se organizeze sistemul administrativ în regiunea Basarabia. Regulamentul Organizării Administrative a Regiunii Basarabia din 29 aprilie 1818 egala în drepturi boierimea din Basarabia cu nobilimea rusă, cu păstrarea concomitentă a vechilor privilegii. Respectiv, nobilimea, din Basarabia beneficiază de toate drepturile şi privilegiile oferite prin Hrisovul despre drepturile, libertăţile şi privilegiile dvorenimii, acordat încă de împărăteasa Ecaterina a II-a. Acest fapt a oferit nobilimii din Basarabia dreptul de a-şi forma propria Adunare Nobiliară, dreptul de a alege şi a destitui din funcţii funcţionarii instituţiilor regionale şi de a numi tutorele proprietăţilor funciare moşiereşti. Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Basarabia putea alege, din rândurile nobilimii, mareşalul regional al nobilimii, dar care trebuia să fie confirmat în funcţie de guvernatorul militar. Privilegiile acordate s-au regăsit şi în Regulamentul privind administrarea Basarabiei din 29 februarie 1828, conform căruia tuturor categoriilor sociale locuitoare ale regiunii: clerul, nobilimea (dvorenii), boiernaşii, mazilii, ruptaşii, negustorii şi mica burghezie, ţăranii, ţiganii şi evreii li se păstrau toate drepturile pe care le deţineau la acel moment. În Regulament este specificat că nobilii din Basarabia beneficiază şi în guberniile ruse de toate drepturile şi privilegiile de care dispun reprezentanţii acestei categorii sociale prin Hrisovul din 1785, emis de Ecaterina a II-a. În acelaşi timp şi dvorenimea rusă, care urma sau deja era stabilită cu traiul în Basarabia, beneficiază de aceleaşi drepturi ca şi nobilimea din regiune (ПСЗРИ 1828, 198).

Regulamentul din 1828 a confirmat prevederile Regulamentului din 1818 cu privire la statutul nobilimii. Ulterior au fost aplicate şi alte legi care se refereau la anumite drepturi şi privilegii acordate nobilimii din Basarabia. De exemplu, în anul 1836 a fost emisă legea care permitea nobililor din Basarabia să plece peste hotarele ţării în baza unei certificate eliberate de organele poliţieneşti. Cererea de a elibera nobililor din regiunea Basarabia, în special, celor din judeţul Hotin, un paşaport anual care le-ar permite să plece peste hotare a fost depusă de guvernatorul general al Novorosiei şi Basarabiei, contele M.S. Voronţov, în 1833, motivând necesitatea adoptării acestei decizii prin faptul că nobilii pleacă frecvent în Bucovina, din cauza problemelor de sănătate şi a celor comerciale, iar pentru obţinerea paşaportului de la Guvernatorul Civil al Basarabiei care se afla la Chişinău, necesita mult timp, inclusiv pentru drum (distanţa fiind de 300 verste). Cererea a fost respinsă din considerentul că, concomitent cu demersul contelui M.S. Voronţov, a fost prezentat şi raportul fostului guvernator general al Kievului, Podoliei şi Volâniei, contele Levaşev, care cerea anularea paşapoartelor ce îi acorda nobilimii dreptul de a pleca de mai multe ori peste hotarele imperiului. Acesta argumenta că, deşi nobilii obţin aceste paşapoarte motivând necesitatea plecării peste hotare din cauza problemelor de sănătate, familiale, comerciale, majoritatea din ei le utilizează în alte scopuri. Aceştia trec frontiera pentru a stabili tratative cu funcţionarii străini, a afla noutăţile, a transmite diverse date şi informaţii, a citi ziarele şi revistele străine, interzise pe teritoriul Imperiului Rus (ПСЗРИ 1836, 308).

Ulterior, în anul 1836, contele M.S. Voronţov intervine din nou cu aceeaşi cerere, având la bază adresarea Mareşalului Regional al Nobilimii din Basarabia prin care cere ca nobililor să le fie eliberate paşapoarte care le va permite plecarea peste frontierele statului de repetate ori. Guvernatorul General relatează din nou despre situaţia nobililor din nordul Basarabiei şi necesitatea acestora de a pleca în Bucovina, menţionând că nu au fost înregistrate cazuri prin care reprezentanţii nobilimii basarabene să fi traversat hotarul fără necesitate. În urma celor analizate s-a hotărât că nobililor din Basarabia li se acorda dreptul de a pleca peste hotarele statului în baza unei confirmări eliberate de către organele poliţieneşti, respectând următoarele condiţii: a) nobilii puteau pleca numai în cazul când erau implicaţi într-un proces de judecată sau aveau de rezolvat probleme familiale sau comerciale, prezentând documentele confirmătoare; b) nobilii puteau pleca pe o perioadă nu mai mare de două luni, iar organele de poliţie purtau răspundere pentru fiecare certificat eliberat, urmând să anunţe guvernatorul civil al regiunii despre acest fapt (ПСЗРИ 1836, 309).

O altă lege care se referea la privilegiile acordate nobilimii a fost adoptată în anul 1845 – „Despre permisiunea nobililor din Basarabia de a deţine ţărani şerbi". Problema constă în faptul dacă nobilii din regiunea Basarabia posedă dreptul a de deţine pentru munca casnică oameni de curte de provenienţă rusă, privilegiu de care se bucurau reprezentanţii dvorenimii ruse. Or, această situaţie apare din considerentul că în Imperiul Rus exista iobăgia (care va fi anulată abia prin reforma lui Alexandru al II-lea, în anul 1861), pe când în teritoriul dintre Prut şi Nistru iobăgia a fost anulată prin reforma socială a lui Constantin Mavrocordat în anul 1749. În urma examinării problemei s-a hotărât că nobilii din Basarabia care deţin proprietăţi imobiliare unde locuiesc ţărani şerbi, în alte gubernii sau regiuni ale Imperiului Rus li se permite ca şi în Basarabia să posede ţărani şerbi pentru lucrul casnic, dar să nu utilizeze munca acestora la prelucrarea pământului. Totodată, legea interzicea nobililor basarabeni care nu deţineau proprietăţi funciare în alte gubernii sau regiuni ale Imperiului Rus de a poseda ţărani iobagi (ПСЗРИ 1845a, 134).

Administraţia imperială a adoptat o serie de legi care se referă la procedura organizării şi desfăşurării activităţii Adunării Deputaţilor Nobilimii din Basarabia, a ocupării diferitor funcţii în sistemul administrativ şi judiciar etc. De exemplu, în anul 1834 a fost adoptată legea cu privire la permiterea nobililor din Basarabia care nu deţineau ranguri să participe la alegerile nobiliare. Analiza prezentei legi permite să constatăm că, pornind de la considerentul că în Basarabia numărul nobililor care deţin ranguri, în conformitate cu Tabelul rangurilor instituit de Petru I, este mic, la 31 martie 1831 Consiliul de Miniştri a permis ca să participe la alegerile nobiliare şi să fie aleşi în funcţie de către Adunarea Deputaţilor Nobilimii şi nobili care nu deţineau ranguri, dar întruneau celelalte condiţii.

Totodată, în luna decembrie a aceluiaşi an, a fost emisă o directivă care se referea la procesul desfăşurării alegerilor nobiliare în întreg imperiul. Conform acesteia dreptul de a participa la alegeri şi de a fi ales îl deţineau nobilii care au gradul minim de funcţionar de clasa a XIV-a sau au deţinut o funcţie în baza alegerii nobilimii. Însă la 6 martie 1834, Guvernatorul General al Novorosiei şi Basarabiei a lansat propunerea că, din considerentul că numărul nobililor care deţin ranguri este mic, în regiunea Basarabia să fie aplicată hotărârea Consiliului de Miniştri din 31 februarie 1831. Ministrul Afacerilor Interne a hotărât că, pornind de la situaţia existentă în Basarabia, urmează să se ia în consideraţie prevederile legii din 31 martire 1831, cu condiţia că la funcţia de mareşal regional al nobilimii vor putea candida reprezentanţi ai nobilimii care nu deţineau rang, dar au fost decoraţi pentru merite deosebite de administraţia ţaristă cu diferite ordine şi medalii, au îndeplinit diferite funcţii cel puţin trei ani în baza alegerilor nobiliare şi întrunesc toate celelalte condiţii existente. S-a mai hotărât că nobilii care nu deţin ranguri şi nu au activat în baza alegerii nobilimii pot fi numiţi în funcţii care ar putea să le îndeplinească doar persoane care aveau titlul de la funcţionar de clasa a X-a şi până la clasa a XIV-a. Nobilii care deţineau ranguri moldoveneşti puteau participa la alegerile nobiliare, dacă anterior au participat la asemeni alegeri şi întrunesc condiţiile enunţate (ПСЗРИ 1834a, 208).

O altă reglementare legislativă ce ţine de numirea în funcţii administrative şi judiciare în Basarabia a fost adoptată la 24 ianuarie 1834. Aceasta reglementa procedura de numire în funcţie a preşedintelui Tribunalului Civil din Basarabia. Conform acestei legi, la funcţia de preşedinte al Tribuna-

lului Civil din Basarabia puteau candida nu doar reprezentanţii nobilimii basarabene dar şi nobili care se aflau în Basarabia din alte gubernii, precum şi din rândul funcţionarilor locali. Persoanele care urmează să fie numite candidaţi la funcţia de preşedinte al Tribunalului Civil, trebuiau anterior să fi deţinut, nu mai puţin de şase luni, funcţiile de judecător ţinutal sau procuror gubernial, şi minim 15 ani să activeze în serviciul imperial. În cazul funcţionarilor aceştia trebuie să prezinte permisiunea administraţiei lor pentru a participa în calitate de candidat la funcţia de preşedinte al Tribunalului Civil. Unul din candidaţi trebuie obligatoriu să fie din rândul funcţionarilor Administraţiei Regionale sau al consilierilor de la Curte (ПСЗРИ 1834b, 81).

Cele relatate ne permit să constatăm că, prin aceste legi, administraţia imperială, deşi în aparenţă a egalat boierimea basarabeană cu nobilimea rusă, în realitate a încercat să disperseze şi să controleze activitatea acesteia. Legile adoptate de fapt înlesneau ocuparea funcţiilor importante în regiune de către nobili şi funcţionari străini sau din rândul nobilimii autohtone care erau loiali faţă de politica promovată de ţarism.

Alte legi emise de administraţia imperială urmau să reglementeze problema confirmării titlurilor nobiliare, în special în provinciile anexate, şi a reprezentanţilor nobilimii străine. O parte din legi se referă la încadrarea reprezentanţilor şleahtei poloneze în rândul nobilimii ruse, respectiv, a celei din Basarabia. Aceste legi au avut o influenţă directă asupra situaţiei nobilimii din Basarabia din considerentul că reprezentanţii şleahtei poloneze au pledat pentru confirmarea nobleţei în regiune. La început acest proces a decurs destul de greu. Faptul că procesul confirmării decurgea destul de lent este reflectat în procesele-verbale ale şedinţelor Adunării Deputaţilor Nobilimii din Basarabia. De exemplu, la 18 aprilie 1825, Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Basarabia, prezidată de mareşalul regional al nobilimii – Ion Constantin Başotă, în prezenţa deputaţilor: nobilul Ion Capallo, serdarul Teodor Măcărescu, serdarul Pavel Măcărescu, clucerul Anton Burda, nobilul Iordachi Feodosiu, a pus în discuţie plângerea şleahtei poloneze din Chişinău. Din cauza că nu le era recunoscută nobleţea, aceştia erau nevoiţi să achite impozite, însă ei au venit în Basarabia cu ştirea administraţiei imperiale, fiind în căutarea unui refugiu asigurat. De acea, s-a hotărât că reprezentanţii şleahtei trebuie să prezinte certificate eliberate de acelaşi organ – Adunarea Nobilimii, însă din alte gubernii ale Imperiului Rus, prin care să se adeverească că ei sau strămoşii lor într-adevăr au fost confirmaţi în titlul nobiliar[2].

O altă problemă consta în faptul că documentele prezentate de şleahta poloneză erau scrise în limba poloneză. La 4 decembrie 1825, Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Basarabia, prezidată de mareşalul regional al nobilimii Ion Başotă, a studiat adresarea Serviciului Economic de Stat. Acesta informează că, în scopul realizării inventarierii documentelor şleahtei poloneze, a depus trei cereri – din 1 iulie 1825, din 13 august 1825 şi din 3 septembrie 1825, prin care cere Adunării Nobilimii să-i trimită un traducător, fiindcă documentele sunt scrise în limba poloneză, iar organul nobilimii nu dispune de aşa persoană[3]. Problema, însă, a rămas nerezolvată.

Ulterior, la 20 decembrie 1826, Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Basarabia, prezidată de acelaşi Ion Başotă, în prezenţa deputaţilor Ion Capallo, nobilii Constantin Rali şi Iordachi Fedosiu, a pus din nou în discuţie întrebarea referitor la şleahta poloneză. Problema consta în faptul că în ultimii ani au fost depuse foarte multe dosare cu referire la confirmarea nobleţei diferitor reprezentanţi ai nobilimii alogene. Însă documentele din multe dosare sunt eliberate cu foarte mult timp în urmă, în unele nefiind indicate privilegiile acordate nobililor prin Hrisovul din 1785, emis de Ecaterina a II-a. În baza celor analizate, Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Basarabia a hotărât să fie întocmită lista acestor persoane care să fie prezentată Adunării Nobilimii din Podolia, iar aceasta să confirme dacă persoanele respective deţin cu adevărat titlurile indicate şi dacă au fost confirmaţi în rândul nobilimii din gubernia Podolia[4]. Astfel, numărul mare al reprezentanţilor şleahtei existente pe teritoriul Imperiului Rus, precum şi neclaritatea între drepturile şi obligaţiile deţinute de aceştia, căci, până la recunoaşterea nobleţei şleahta trebuia să facă serviciul militar, precum şi să achite impozite, nu sub formă de donaţie – procedeu răspândit la nobilimea rusă, ci pentru proprietăţile deţinute, a atras atenţia

[2] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 167, f. 27, 27 verso, 28, 28 verso, 29, 29 verso.
[3] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 167, f. 71, 71 verso.
[4] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 210, f. 130, 130 verso.

administraţiei imperiale şi au fost aprobate un şir de legi care reglementau încadrarea străinilor în rândul nobilimii ruse. Astfel, conform legii din 1831, odată cu confirmarea reprezentanţilor şleahtei a titlului nobiliar de către Departamentul Heraldic, acestora le erau recunoscute toate drepturile şi privilegiile pe care le deţine şi dvorenimea rusă, iar în toate documentele (acte publice sau judecătoreşti) aceştia urmau să fie identificaţi cu numele de nobili şi nu şleahtici. Reprezentanţii şleahtei cărora nu le-a fost recunoscută nobleţea vor fi împărţiţi în două categorii: şleahta rurală şi orăşenească, iar pentru a nu se confunda aceste două categorii, şleahta neconfirmată care va locui la sate va fi numită *odnodvorţi*, iar cei de la oraş – *cetăţeni* (ПСЗРИ 1831b, 134-135). La 12 august 1832 a fost adoptată legea care completa decretul din 3 decembrie 1831 conform căruia şleahticii ale căror dosare sunt în derulare, respectiv, nu şi-au confirmat nobleţea, pot fi angajaţi în funcţii civile, iar prin prezenta lege se accepta că aceştia să fie încadraţi şi în serviciul militar (ПСЗРИ 1832a, 557-558).

În acelaşi sens a fost adoptată şi legea din 4 octombrie 1832 care se referea la încadrarea în serviciu a nobililor străini. Astfel nobilii alogeni care deţineau documente despre provinienţa lor nobiliară şi au trecut în serviciul Imperiului Rus pot fi încadraţi în serviciul civil, în clasa a III a funcţionarilor Cancelariei (ПСЗРИ 1832b, 652). La 11 noiembrie 1832, a fost adoptată legea „Despre împărţirea şleahtei în trei categorii". În legătura cu apariţia diferitor situaţii cu referire la legea din 19 octombrie 1831 se confirma faptul că şleahta de pe teritoriul Imperiului Rus era împărţită în trei categorii. Prima categorie era formată din nobili, confirmaţi de Adunarea Deputaţilor Nobilimii sau neconfirmaţi, dar care deţin proprietăţi funciare populate şi ţărani fără de pământ. Acesta beneficiază de privilegii specifice dvorenimii, deci, nu achită nici un impozit şi nu sunt supuşi militari. A doua categorie este alcătuită din nobili, confirmaţi doar de Adunarea Deputaţilor Nobilimii, dar care nu deţin proprietăţi imobiliare. Aceştia sunt eliberaţi de orice obligaţie până la studierea informaţiei de către Departamentul Heraldic. În ultima categorie erau încadraţi reprezentanţii şleahtei cărora nu le-a fost confirmată nobleţea şi nu deţin proprietăţi imobiliare: aceştia urmează să achite impozite şi să îndeplinească serviciul militar (ПСЗРИ 1832c, 836-837).

La 5 iulie 1838 s-a discutat problema cu privire la încadrarea reprezentanţilor din guberniile de vest în rândul nobililor Imperiului Rus. Pornind de la problemele care apar în cursul confirmării rangurilor nobiliare s-a hotărât că la Comisia de revizuire să fie reprezentate atât hotărârile Adunării Deputaţilor Nobilimii cât şi toate documente în baza cărora s-au confirmat titlul nobiliar. Din aceste considerente Adunarea Deputaţilor Nobilimii urmează să ceară ca într-un termen de trei ani nobilii să prezinte documentele doveditoare ale nobleţei. După expirarea termenului respectiv Adunarea Deputaţilor urma să întocmească lista nobililor care nu au prezentat documente doveditoare, dar care deţin sau au deţinut proprietăţi imobiliare şi împreună cu procesele-verbale ale şedinţei unde s-a discutat problema nobleţei acestora, cu părerea guvernatorului civil pentru fiecare caz în parte, care va fi transmisă guvernatorului general şi Ministrului Afacerilor Interne, şi apoi în Senatul Guvernant, pentru a lua decizia despre reconfirmarea nobleţei. Cei care însă nu au prezentat documentele şi nu vor intra în lista analizată supra urmau să fie imediat încadraţi în categoria socială a odnodvorţilor, în baza decretului despre şleahta poloneză din 19 octombrie 1831.

Din raportul Departamentului de Heraldică s-a constatat că unele şi aceleaşi persoane cărora nu li s-a confirmat nobleţea, înaintează repetat cereri, respectiv, atât timp cât durează cercetarea ei beneficiază de privilegiile pe care deţin nobilii, dar li se stabileşte un termen de trei ani pentru prezentarea documentelor suplimentare pentru confirmarea nobleţei. Şi dacă în acest timp ei nu prezintă documentele necesare, sau Departamentul de Heraldică le consideră insuficiente, sau nu au bază legală, aceştia urmau să fie trecuţi în categoria socială a odnodvorţilor, excluzând pe acei care deţin proprietăţi imobiliare, până la introducerea lor în Cartea Genealogică de către Adunarea Deputaţilor Nobilimii (ПСЗРИ 1838, 5).

La 4 ianuarie 1840, s-a discutat şi s-a aprobat legea cu privire la măsurile care vor permite urgentarea şi reuşita studierii dosarelor nobilimii. Legea dată se referea şi la statutul reprezentanţilor şleahtei cărora nu li se confirmase nobleţea. Adunarea Deputaţilor Nobilimii urma să întocmească o listă a persoanelor care, conform deciziilor Comisiei de Revizuire au fost înscrise ilegal în Cartea Genealogică, sau hotărârile Adu-

nării Deputaţilor au fost declarate nevalabile şi în termenul de trei ani, stabilit prin Legea nr. 11387 din 5 iulie 1838, nu au prezentat alte acte pentru a-şi confirma nobleţea. Lista respectivă urma să fie prezentată la Administraţia gubernială, pentru a fi înscrişi în rândul odnodvorţilor conform legii din 5 iulie 1858 (ПСЗРИ 1840, 4-6).

Adoptarea acestor legi a avut un impact direct şi pentru nobilimea din Basarabia, astfel încât numărul şleahtei care şi-a confirmat nobleţea a crescut pe parcursul anilor. De exemplu, în 1837, Dimitriu, mareşalul regional al nobilimii, a înaintat în Consiliul Regional al Basarabiei o listă de 57 familii de aristocraţi polonezi, cerând recunoaşterea drepturilor lor nobiliare. Din ei, au fost recunoscuţi şi incluşi în Cartea Genealogică a neamurilor nobile din Basarabia următoarele familii: Urbanovici, Delimorkov, Oseţki, Gurski, Lazo, Nedzelinski, Colski, Pragniţki şi altele (Наккo 1879, 170). Celorlalte familii le-a fost recunoscute dreptul şi privilegiile de care beneficiau nobilii ruşi. Din aceste familii putem menţiona: Tolmacevski, Ilniţki, Bacinski, Cerneavski, Popovski, Leviţki, Zinkevici, Bercovi, Radulov, Petraşevski, Juravski etc. (Наккo 1879, 170). Iar analiza dosarelor prezente şi depozitate în fondul Adunării Deputaţilor Nobilimii din Basarabia (F. 88) al Arhivei Naţionale a Republicii Moldova ne permite să identificăm un şir de reprezentanţi ai şleahtei care au prezentat documente doveditoare de confirmare a nobleţei: Petraşevski, Borşevski, Brodescu, Soltovski, Celinski, Berezovski, Afanasi, Cerneşevski, Prohniţki etc.[5] Or, de cele mai multe ori reprezentanţii şleahtei poloneze care au venit aici cu doar câteva ruble în buzunar, deţineau funcţii în poliţie sau, arendând proprietăţi funciare, deveneau mari proprietari funciari. Astfel se întâmplă că, de cele mai dese ori, cei care erau cu adevărat nobili, din lipsa de resurse financiare, nu puteau căpăta documentele şi dovezile care ar confirma apartenenţa lor nobiliară, iar cei care aveau bani, deşi nu erau după provenienţă nobili, obţineau acest titlu (Наккo 1879, 150). Ca rezultat, pe parcursul secolului al XIX-lea, alături de boierii moldoveni autohtoni, în procesul de confirmare a titlurilor nobiliare desfăşurat de Comisia instituită în acest sens, s-au încadrat şi reprezentanţi ai nobilimii alogene. În urma cercetărilor a zeci de dosare ale nobilimii autohtone de către comisie, aceasta nu le recunoştea multora nobleţea. În acelaşi timp, funcţionarii alogeni, care nu erau de neam nobil, erau trecuţi fără nici o piedică în Cartea Genealogică a neamurilor nobile din Basarabia. Acest fapt denotă că guvernul rus nu era interesat în a li se confirma boierilor basarabeni gradul de nobleţe, temându-se de ei ca de o forţă politică; dimpotrivă, era interesant în diluarea şi dispersarea acestei categorii sociale (Samoilenco 2003, 181).

Menţinerea sub control a nobilimii din imperiu este dovedită şi prin faptul că nobilimea în repetate rânduri trebuia să-şi confirme nobleţea, iar deciziile luate de Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Basarabia şi Departamentul Heraldic au fost supuse unui proces de revizuire. În anul 1834, în baza deciziei Senatului Guvernant din 30 mai, în Basarabia a fost instituită Comisia pentru revizuirea activităţii Adunării Deputaţilor Nobilimii din Basarabia, alcătuită din doi membri din partea nobilimii şi unul din partea Guvernului, sub preşedinţia preşedintelui Judecătoriei de Conştiinţă din Basarabia C.I. Botezatu (Tomuleţ 2014, 199). Iar la 17 ianuarie 1839 a fost emisă o lege de către Senatul Guvernant care confirma cooptarea în Comisia pentru Revizuirea Acţiunilor Adunării Deputaţilor Nobilimii din Basarabia şi din Movilău (Moghilev) câte un traducător şi, în plus, încă câte un membru din partea Coroanei, precum şi aplicarea în Basarabia a legii din 18 decembrie 1836 (nr. 9912)[6] care se referea la regulile şi măsurile de urgentare a reviziei hotărârilor Adunării Deputaţilor Nobilimii (ПСЗРИ 1839, 65). Revizuirea hotărârilor luate de către Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Basarabia a fost pusă în aplicare. De exemplu, doar în anul 1840 Comisia care funcţiona în Basarabia a revăzut actele de confirmare a nobleţei familiilor: Boţan, Orâş, Russo, Paleolog, Urbanovici, Solomon, Codreanu, Dimitriu, Machedon, Tomuleţ, Străjescu, Botezatu, Dracon, Varzari, Deleanu, Cazimir, Stroescu, Gusti, Hariton, Juravschi, Revencu, Stamati, Dângu, Roşca, Nestor, Afanasi Scordeli, Botezatu, Popovschi, Asnaş, Prohniţchi, Juravschi, Dodon, Bacinschi, Vârlaneşti, Baranovschi, Duca, Cassian, Lazo, Stamati, Bogdan, Meleghi, Casso[7] etc.

[5] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 74, 127, 136, 140, 150, 179, 307 etc.

[6] Instituirea în Comisiile de revizuire a deciziilor Adunarea deputaţilor Nobilimii câte un membru de la Coroană şi câte un traducător în guberniile Kiev, Podolia şi Volânia. *A se vedea* detaliat: ПСЗРИ 1837, 68-69.

[7] *A se vedea* detaliat: ANRM, F. 88, inv. 1, d. 997, partea I şi a II-a, d. 998, partea I şi a II-a.

Totuşi, din considerentul că în Basarabia ar fi existat mulţi nobili care şi-au confirmat nobleţea prezentând acte false sau având la baza vechile documente moldoveneşti, la 29 ianuarie 1845 a fost adoptată o nouă lege „Despre confirmarea Cărţii Genealogice a neamurilor nobile din Basarabia", care venea să reglementeze procesul de confirmare a titlului nobiliar din regiune. În urma analizei şi studierii raportului cu privire la crearea şi completarea Cărţii Genealogice a neamurilor nobiliare din Basarabia, existentă de la 1821, în baza hotărârilor Comisiei pentru studierea nobleţei, Senatul Guvernant a decis ca se confirme Hotărârea Departamentului de Heraldică despre întocmirea Cărţii Genealogice în Basarabia cu includerea neamurilor nobiliare care şi-au dovedit nobleţea. Totodată au fost declarate valabile toate hotărârile confirmate de Senatul Guvernant până se va realiza o revizie a acestor documente, cu excepţia celor 42 de familii de nobili din Basarabia, care sunt înscrise în Cartea Genealogică, dar nu au prezentat la Departamentul Heraldic documentele în baza cărora au fost recunoscuţi ca nobili, ori au prezentat drept argument pentru confirmare numai faptul că sunt înscrişi în Cartea Vistieriei din 1806 din Principatul Moldova. Conform legii, acestor nobili li s-a acordat un termen de doi ani pentru a prezenta documentele necesare. Totodată, pornind de la prevederile Regulamentului despre Administrarea Basarabiei din 29 aprilie 1818, prin care nobilimii din Basarabia, pe lângă acordarea tuturor drepturilor şi libertăţilor dvorenimii ruse, li s-a păstrat privilegiile vechi moldoveneşti, atunci se păstrează dreptul celor care deţin titlu/rang moldovenesc să-şi confirme nobleţea la prezentarea documentelor doveditoare. De acest principiu s-a condus atât Comisia existentă în Basarabia, în anul 1821, legalizată la 30 iunie 1821, cât şi Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Basarabia şi urmează a fi aplicat în continuare în procesul de confirmare a nobleţei cu unele specificări. În primul rând la studierea provenienţei nobiliare a unei familii să se acorde prioritate dovezilor despre nobleţe din Moldova, şi anume cei care deţin ranguri în baza Hrisovului de Stat din 1734 (emis de domnul Constantin Mavrocordat). Documentele despre deţinerea dreptului de proprietate asupra moşiilor până la anexarea Basarabiei la Imperiul Rus, precum şi deţinerea ţăranilor scutelnici, vor fi valabile ca dovadă a confirmării titlului nobiliar, doar dacă în aceste documente va fi indicat rangul deţinut de proprietar, ori există date despre provenienţa nobiliară a neamului. În cazul pierderii documentelor indicate pot fi utilizate ca acte doveditoare: documentele emise de domnitorii Principatului Moldova ori de Divan, hotărâri de judecată etc., cu condiţia că în aceste documente să fie indicat rangul deţinut. La fel, pentru confirmarea nobleţei se cerea prezentarea certificatului de naştere. În cazul când nobilii nu deţineau acest act, se accepta şi prezentarea unor certificate veridice de la Divan, totuşi, pentru cei născuţi în perioada după anexarea provinciei la Rusia se insistă asupra prezentării certificatelor de naştere. Pornind de la aceste prevederi, Adunarea Deputaţilor Nobilimii urma să înceapă revizuirea dosarelor de nobleţe, atât confirmate de Comisia din 1821, cât şi de Adunarea Deputaţilor Nobilimii în perioada anului 1821-1845 (ПСЗРИ 1845b, 150-151).

Această lege a condus la revizuirea nobleţei tuturor nobililor incluşi în Cartea Genealogică a Neamurilor Nobiliare din Basarabia, care s-a soldat pentru unii reprezentanţi cu necesitatea de a prezenta alte documente doveditoare ale nobleţei sau în general cu excluderea acestora din rangul nobiliar. Să prezentăm doar un singur exemplu, cazul familiei de nobili Leonard. Reprezentanţii familiei Leonard, şi anume Costache (36 ani), Nicolae (27 ani) şi Vasile (22 ani), fii ai lui Chiriac Leonard, au depus o cerere la Comisia pentru examinarea nobleţei, la 2 noiembrie 1825, prin care cer să le fie confirmat titlul nobiliar pentru că tatăl lor a deţinut rang boieresc în Ţara Moldovei[8]. Petiţionarii au prezentat drept argument al nobleţei lor următoarele documente: certificatul eliberat de Divanul Principatului Moldova, la 15 octombrie 1815, confirmat de domnitorul Scarlat Alexandru Callimachi, prin care se confirmă provenienţa nobiliară a serdarului Panaite Leonard, vel-stolnicul Costache Leonard şi fratelui său Nicolae Leonard, fii pitarului Chiriac Leonard[9], documentul fiind semnat de Veniamin – mitropolitul Moldovei, Constantin Ghica – vel-logofăt, Constantin Balş – logofăt, Lupu Balş – logofăt, Catargiu – armaş, Grigoraş Sturdza – vistiernic, Vasile Rosetti – hatman, Iordache Catargiu – postelnic, Petrache Cazimir – ban, Alecu Rosetti – vornic etc.[10]; dispoziţia Vistieriei Principatului Moldova, din 7 august 1803, prin care permite boierului Chiriac

[8] ANRM, F. 88, inv. 2, d. 323, f.1
[9] ANRM, F. 88, inv. 2, d. 323, f. 9, 9 verso, 120
[10] ANRM, F. 88, inv. 2, d. 323, f. 120 verso.

Leonard să scoată peste hotarele ţării 150 de vaci pentru a le comercializa, cu indicarea faptului că acesta deţine rangul de pitar, ceea ce-i conferă dreptul la nobleţe ereditară; dispoziţia Vistieriei Principatului Moldova, din 5 iunie 1809 prin care dovedeşte că pitarul Chiriac Leonard a primit 50 de lei pentru procurarea furajului dintr-un magazin din Movilău[11]; lista întocmită în 1806, de domnul Moldovei Moruzi, care include persoanele scutite de impozite, drept motiv fiind invocată apartenenţa lor la categoriile privilegiate ale populaţiei, în care figurează şi Chiriac Leonard, velpitar[12]. Cererea a fost studiată de către Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Basarabia care, în baza documentelor enumerate, a hotărât confirmarea titlului nobiliar lui Costache, Nicolae şi Vasile Leonard şi includerea acestora în Partea I a Cărţii Genealogice a neamurilor nobile din Basarabia[13]. Însă, la 21 decembrie 1845, Departamentul de Heraldică al Senatului Guvernant, examinând dosarul familiei Leonard, a hotărât că documentele prezentate nu sunt suficiente pentru confirmarea titlului nobiliar în conformitate cu legea din 23 mai 1845, cu privire la confirmarea nobleţei şi la introducerea în Cărţile Genealogice a neamurilor nobiliare din Basarabia. Din acest considerent a respins hotărârea Adunării Nobilimii Deputaţilor din Basarabia care a recunoscut nobleţea reprezentanţilor familiei Leonard încă în 1826. Dosarul a fost întors Adunării Nobilimii Deputaţilor din Basarabia[14]. Din informaţia prezentată de cancelaria Adunării stabilim că reprezentanţii familiei Leonard, pe lângă certificatul prezentat de la Divanul Principatului Moldovei din 15 octombrie 1814, care confirmă rangurile boiereşti deţinute şi proveniența nobiliară a acestora, mai are nevoie şi de alte documente doveditoare ale nobleţei în conformitate cu legea din 1845[15].

Recunoaşterea egalării drepturilor boierilor autohtoni cu cele ale nobilimii din Imperiul Rus, prin adoptarea Regulamentului organizării administrative a regiunii Basarabiei din 1818, a rezultat faptul că boierii au beneficiat de toate drepturile pe care le deţinea dvorenimea rusă, oferite, în special, prin Hrisovul despre drepturile şi libertăţilor dvorenilor, acordat în 1785. Din punct de vedere juridic, acest document identifica infracţiunile pentru care nobilii puteau fi traşi la răspundere şi erau stabilite pedepsele prevăzute pentru acestea, precum şi modul de desfăşurare a procesului judiciar propriu-zis. Astfel, din infracţiunile, stipulate în Hrisovul din 1785, care fiind comise de nobili, puteau afecta nobleţea acestora, putem enumera: încălcarea jurământului, trădarea, jaful, furtul, comportamentul înşelător, infracţiuni pentru care, conform legii, persoana ar trebui să primească pedepse corporale şi privare de onoare, precum şi cele în care va fi dovedit că nobilul a convins alte persoane să săvârşească infracţiuni (ПСЗРИ 1785, 347). Conform aceluiaşi document judecarea unui nobil trebuia realizată de persoane care deţineau acelaşi rang, iar hotărârea decisivă în dosarul unui nobil care a înfăptuit o infracţiune penală prin care urma să fie lipsit de onoare, titlu/rang, viaţă etc. se realiza doar prin hotărârea Senatului Guvernant, cu confirmarea Împăratului. Prezentul act prevedea şi termenul de prescripţie pentru infracţiunile săvârşite de nobili. Astfel, în cazul când de la o infracţiune săvârşită de un nobil au trecut 10 ani, şi în acest timp nu s-a aflat despre ea, atunci reclamantul nu are dreptul să mai depună cerere în judecată. Un privilegiu pentru nobili îl reprezenta şi faptul că acestora nu li se putea aplica pedeapsa corporală (ПСЗРИ 1785, 347).

Poziţia înaltă pe care o deţinea nobilimea, precum şi privilegiile sale în cazul implicării într-un proces de judecată este confirmată şi prin legile din 24 septembrie 1825, şi 10 martie 1829, care se refereau la judecarea mareşalilor regionali ai nobilimii. Conform acestora se stabilea că decizia despre amendarea sau judecarea mareşalilor regionali ai nobilimii din guberniile şi regiunile Imperiului Rus trebuia luată la nivelul Senatului Guvernant, iar Administraţia regională/gubernială nu avea atribuţiile de a lua asemenea decizii. Legea din 10 martie 1829, vine să confirme decretul imperial din 24 septembrie 1825 conform căruia mareşalii regionali pentru a fi amendaţi sau supuşi judecăţii doar de către Senatul Guvernant, Administraţia Gubernială nu este în drept să întreprindă nimic în acest sens (ПСЗРИ 1829, 150). În anul 1831, a apărut problema aplicării sau neaplicării pedepsei corporale pentru nobilii străini care săvârşesc infracţiuni. În urma discuţiilor s-a stabilit că de acest privilegiu beneficiază dvorenimea rusă, care era în serviciul Împăratului şi Statului rus, ori cei care erau urmaşi ai dvorenilor

[11] ANRM, F. 88, inv. 2, d. 323, f. 119.
[12] ANRM, F. 88, inv. 2, d. 323, f. 40 verso.
[13] ANRM, F. 88, inv. 2, d. 323, f. 149, 149 verso.
[14] ANRM, F. 88, inv. 2, d. 323, f. 17.
[15] ANRM, F. 88, inv. 2, d. 323, f. 18, 18 verso.

de viţă. Prin legea adoptată la 22 septembrie 1831 s-a stabilit că de privilegiul neaplicării pedepsei corporale pot beneficia şi nobili străini, care în scurt timp îşi vor confirma nobleţea în Imperiul Rus (ПСЗРИ 1831a, 61-62).

Problema nobililor aflaţi în proces de judecată era sub un control riguros şi în regiunea Basarabia. Aici se ţinea o evidenţă strictă a nobililor implicaţi în litigii şi procese de judecată, pentru că existenţa acestora avea drept consecinţă limitarea unor privilegii specifice nobilimii, cum ar fi nepermiterea participării la alegerile nobiliare etc. De exemplu, studiind Regulamentul despre desfăşurarea alegerilor nobiliare în regiunea Basarabia, în 1824, constatăm că mareşalul regional al nobilimii, în baza informaţiilor pe care le deţinea, alcătuia, în 2 exemplare, listele nobililor din Basarabia şi le transmitea Guvernatorului Civil şi rezidentului plenipotenţiar al Basarabiei. Ulterior, mareşalul regional al nobilimii, prin intermediul procurorului, cerea de la Consiliul Suprem al Basarabiei, Administraţia Regională şi Tribunalul Penal lista nobililor care erau sub cercetare sau erau implicaţi într-un proces de judecată, precum şi lista acelor care au fost recunoscuţi nevinovaţi ori declaraţi vinovaţi şi despre pedepsele primite. Listele respective trebuiau să conţină date despre numele, prenumele, funcţia, rangul nobiliar, cauza de ce se află în proces de judecată şi cu ce s-a finisat dosarul[16]. La fel, în regulament se stipula că, mareşalul regional al nobilimii, primind listele descrise în punctul 2, le confruntă cu legile adoptate de Senatul Guvernant din 17 iunie 1803, 21 ianuarie 1810, 9 decembrie 1815, care interziceau nobililor aflaţi în proces de judecată şi sunt găsiţi vinovaţi să participe la alegerile nobiliare. Nobilii, însă, care au fost implicaţi în litigii şi în procese de judecată, dar care au fost graţiaţi prin prevederile manifestelor adoptate de împărat, au dreptul de a cere permisiunea să participe la alegeri, prin intermediul Senatului Guvernant. Cele enunţate se atribuie şi nobililor dosarul cărora se află în proces de judecată. Aceştia, nu erau admişi să participe la alegerile nobiliare şi nu puteau fi aleşi în funcţii de către Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Basarabia, până când nu vor fi recunoscuţi nevinovaţi de către instanţa de judecată, după cum era stipulat în art. 65 al Hrisovului despre drepturile şi libertăţilor dvorenilor din 1785[17].

Analiza legislaţiei adoptate de Administraţia imperială cu referire la nobilimea din Basarabia după anexarea ei la Imperiul Rus ne permite să concluzionăm că statutul acestei categorii sociale a suferit schimbări. Deşi în apartenenţă nobilimea basarabeană a fost egalată în drepturi şi încadrată în componenţa dvorenimii ruse, păstrându-i-se concomitent vechile privilegii, în realitate aceasta (în special nobilimea autohtonă) a fost restrânsă în drepturi. Aplicarea legislaţiei ţariste a condus la marginalizarea acesteia (prin promovarea în principalele funcţii administrative din Basarabia a nobililor şi funcţionarilor străini sau a celor basarabeni care erau loaiali politicii imperiale). Toate acestea au condus la dispersarea (prin încadrarea în rândurile nobilimii a reprezentanţilor nobilimii alogene) şi înjosirea (pentru că nobilii trebuiau în repetate ori să-şi confirme nobleţea, proces destul de complicat pentru cei care aveau ca dovadă deţinerea rangurilor moldoveneşti sau a proprietăţilor, pentru că documentele de cele mai dese ori lipseau) pentru această categorie socială.

Bibliografie

Agachi 2015: A. Agachi, Poziția nobilimii basarabene față de tentativele funcționarilor țariști de a suprima autonomia Basarabiei în anii 1813-1815. Akademos. Revistă de știință, inovare, cultură și artă 3 (38), 2015, 116-128.

Bacalov 2010: S. Bacalov, Boierimea Ţării Moldovei la începutul epocii moderne (secolul al XVII-lea - începutul secolului al XVIII-lea) (I). Revista de Istorie a Moldovei 1, 2010, 45-63.

Bezviconi 1943: Gh. Bezviconi, Vechea elită de dincolo de Prut. In: Gheorghe Bezviconi. Profiluri de ieri şi de azi. Articole (Bucureşti 1943), 12-15.

Diaconescu 1996: Z. Diaconescu, Boieri şi mazili români în teritoriile înstrăinate (Bucovina şi Basarabia). In: Arhiva Genealogică III (VIII) (Iaşi 1996), 1/237-11/247.

[16] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 101, f. 198-198 verso.
[17] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 101, f. 199 verso.

Iorga, 1995: N. Iorga, Basarabia noastră. In: Neamul Românesc din Basarabia, vol. I. Ediţie îngrijită de Iordan Datcu (Bucureşti 1995).

Jewsbury 2003: G.F. Jewsbury, Anexarea Basarabiei la Rusia: 1774-1828. Studiu asupra expansiunii imperiale (Iaşi 2003).

Moldova 1998: Moldova în epoca feudalismului, volumul VIII, Documente moldoveneşti din secolul al XVIII-lea (1711-1750). Cărţi domneşti şi zapise. Coordonator: Demir Dragnev (Chişinău 1998).

Nistor 1991: I. Nistor, Istoria Basarabiei (Chişinău 1991).

Samoilenco 2008: V. Samoilenco, Boierimea din Basarabia în secolul al XIX-lea. Statut social şi juridic. In: Frontierele spaţiului românesc în context european (Oradea 2008) 178-191.

Tomulet 2014: V. Tomuleţ, Basarabia în epoca modernă (1812-1918). (Instituţii, regulamente, termeni) (Chişinău 2014).

Tomuleţ 2012: V. Tomuleţ, Poziţia nobilimii basarabene şi a administraţiei de stat imperiale privind codificarea legislaţiei în Basarabia (În baza raportului secretatului de stat Urusov din 13 octombrie 1867). In: V. Tomuleţ, Basarabia în sistemul economic şi politic al Imperiului Rus (1812-1868). Studii (Chişnău 2012).

Накко 1879: А. Накко, Бессарабская область в историческом, экономическом и статистическом отношении (рукопись). (Manuscrisul se păstrează în fondul de manuscrise a bibliotecii Universităţii de Stat din Odesa) (Кишинев 1879).

ПСЗРИ 1785: Полное собрание законов Российской империи, собр. I, т. XXII, 1785, №16187 (Санкт-Петербург 1785).

ПСЗРИ 1803: Полное собрание законов Российской империи, собр. I, т. XXVII, 1803, №20800 (Санкт-Петербург 1803).

ПСЗРИ 1810: Полное собрание законов Российской империи, собр. I, т. XXXI, 1810, №24095 (Санкт-Петербург 1810).

ПСЗРИ 1815: Полное собрание законов Российской империи, собр. I, т. XXXIII, 1815, №26016 (Санкт-Петербург 1815).

ПСЗРИ 1828: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. III, 1828, №1834 (Санкт-Петербург 1828).

ПСЗРИ 1829: Полное собрание законов Российской империи, собр. II т. IV, 1829, №2722 (Санкт-Петербург 1829).

ПСЗРИ 1831a: Полное собрание законов Российской империи, собр. II т. VI, 1831, №4815 (Санкт-Петербург 1831).

ПСЗРИ 1831b: Полное собрание законов Российской империи, собр. II т. VI, 1831, №4869 (Санкт-Петербург 1831).

ПСЗРИ 1832a: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. 7, 1832, №5560 (Санкт-Петербург 1832).

ПСЗРИ 1832b: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. VII, 1832, №5640 (Санкт-Петербург 1832).

ПСЗРИ 1832c: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. 7, 1832, №5746 (Санкт-Петербург 1832).

ПСЗРИ 1834: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. IX, 1834, №6889 (Санкт-Петербург 1834).

ПСЗРИ 1836: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. XI, 1836, №9165 (Санкт-Петербург 1836).

ПСЗРИ 1837: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. XII, 1837, №9912 (Санкт-Петербург 1837).

ПСЗРИ 1838: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. XIII, 1838, №11387 (Санкт-Петербург 1838).

ПСЗРИ 1839: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. XIV, 1839, №11940 (Санкт-Петербург 1839).

ПСЗРИ 1840: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. XV, 1840, №13048 (Санкт-Петербург 1840).

ПСЗРИ 1845a: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. XX, 1845, №16619 (Санкт-Петербург 1845).

ПСЗРИ 1845b: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. XX, 1845, №18678 (Санкт-Петербург 1845).

Aspects of influence of the tsarist legislation on the status of the Bessarabian nobility in the 1st half of the 19th century

Keywords: Bessarabia, tsarism, nobility, status, legislation.

Abstract: In this article based on the study of archival sources and monographs the author considers some aspects of the influence of the tsarist legislation on the changes in the legal status of the Bessarabian nobility. After the annexation of the territory between the Dniester and the Prut to the Russian Empire, at first the tsarist government maintained the social categories existing in Bessarabia, and the relationships were regulated by the laws and customs of the Principality of Moldavia. Subsequently, Bessarabia was incorporated into the political and socio-economic system of the empire. Thus, the use of the tsarist laws on the territory of the region has led to changes in the status of the Bessarabian nobility. Despite the fact that the Bessarabian nobility had the same rights and have been included in the Russian nobility keeping the former privileges, in reality they, especially the indigenous nobility, were limited in their rights. Chief administrative positions in Bessarabia were given to foreign nobles and officials or those members of the local nobility, who were loyal to the tsarist policy. All this has led to dissociation (due to the introduction of foreign representatives into the ranks of the local gentry) and humiliation (because the nobles had to constantly prove their social status – a rather complicated process due to the lack of supporting documents for those who had the Moldavian noble rank or possessed property) of this social category.

К вопросу о влиянии царского законодательства на юридический статус бессарабского дворянства в первой половине XIX-го века

Ключевые слова: Бессарабия, царизм, дворянство, статус, законодательство.

Резюме: В данной статье на основе изучения архивных источников и монографических работ автор рассматривает некоторые аспекты влияния царского законодательства на изменения юридического статуса бессарабского дворянства. После аннексии территории между Днестром и Прутом Российской империей царизм сначала сохранял существовавшие в Бессарабии социальные категории, и их регулирование в основном осуществлялось по законам и обычаям Молдавского княжества. Впоследствии Бессарабия была включена в политическую и социально-экономическую систему империи. Применение царского законодательства на территории края привело к изменениям в статусе бессарабских дворян. Несмотря на то, что бессарабское дворянство имело те же права и было включено в состав российского дворянства, сохраняя прежние привилегии, в действительности оно, в особенности коренное дворянство, было ущемлено в правах. Применение царского законодательства потеснило местную знать, так как на главные административные должности в Бессарабии назначались иностранные дворяне и должностные лица или те представители коренной знати, кто лояльно относился к царской политике. Всё это привело к разобщению (из-за внедрения в ряды местных дворян иностранных представителей) и унижению (потому что дворяне должны были постоянно доказывать свой социальный статус – процесс довольно сложный из-за отсутствия подтверждающих документов у тех, кто имел молдавский дворянский ранг или владел собственностью) этой социальной категории.

18.03.2016

Cristina Gherasim, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici 60, MD-2009, Chişinău, Republica Moldova, e-mail: cristinagherasim@mail.ru

PROBLEMA BASARABIEI REFLECTATĂ ÎN RAPOARTELE AMBASADORULUI FRANCEZ LA PETERSBURG CHARLES AUGUSTE DE MORNY (1856-1857)

Eugen-Tudor Sclifos

Cuvinte-cheie: Sudul Basarabiei, noul Bolgrad, diplomaţie, Marile Puteri, tratatul de la Paris.

Războiul Crimeii, care s-a terminat cu înfrângerea Rusiei în faţa coaliţiei franco-britanice a pus capăt politicii de expansiune a colosului moscovit, iar Rusia după expresia lui Gorceakov, „se reculege", după terminarea războiului.

După nefericitul episod din 1812, problema Basarabiei este din nou dezbătută de concertul european. În preliminariile Păcii din 1855 era prevăzut ca Imperiul Rus să cedeze sudul Basarabiei către Principatul Moldova, cu scopul de a priva de Rusia de accesul la Dunăre. Iniţiativa acestei cedări a venit din partea ministrului de Externe Buol-Schauenstein (Boldur 2000, 29), având adeziunea Franţei şi Marii Britanii. Austria urmărea cu tenacitate să scoată Rusia de la Dunăre şi de a exercita o preponderenţă covârşitoare în Principatele Române (Iorga 1922, 64), ştiind că acest teritoriu basarabean are o valoare geostrategică deosebită pentru Imperiul Rus. După cum menţiona istoricul Gheorghe Brătianu, „problema Basarabiei nu este numai de interes local, specific românesc, ci o problemă europeană" (Brătianu 1995, 89).

Reprezentanţii ruşi la Congresul de pace de la Paris au primit instrucţiuni „speciale" în problema Basarabiei (Тарле 2005, 690). Împăratul Alexandru al II-lea şi cancelarul Nesselrode erau conştienţi de faptul că această problemă va fi una intens dezbătută în cadrul negocierilor de la Paris, mai ales că reprezentanţii austrieci vor face obiecţii în acest sens. Referitor la această chestiune diplomaţia rusă miza pe faptul că Franţa şi Anglia nu vor acorda o atenţie sporită acestui teritoriu, dar acest calcul se va dovedi eronat, în condiţiile în care lordul Palmerston se va arăta dur la adresa Rusiei. Alexei Orlov primise instrucţiuni ca în timpul întrevederii cu Buol să-i declare acestuia că Austria a trădat încrederea Rusiei. De aceea, pentru a repara greşeala din trecut, când Austria s-a aliat cu puterile occidentale, aceasta să îşi schimbe punctul de vedere în ceea ce priveşte cedarea sudului Basarabiei. În viziunea cancelarul Nesselrode acest argument putea fi acceptat de Austria, dar ca punct de vedere se va dovedi eronat, din moment ce Austria se apropiase tot mai mult de Marea Britanie.

Congresul de la Paris nu a putut soluţiona chestiunea sudului Basarabiei, din cauza punctelor divergente de vedere între aliaţi. De aceea s-a instituit o comisie internaţională, care trebuia să studieze această chestiune la faţa locului.

Războiul Crimeii lăsase în Franţa mai multe nemulţumiri la adresa fostului aliat Anglia, decât faţă de inamicul Rusia. Societatea rusească arăta şi ea afecţiune Franţei. Charles Auguste Morny, viitorul ambasador al Franţei la Petersburg, după semnarea Păcii de la Paris, considera că în eventualitatea unei alianţe între Franţa şi Rusia, dinastia napoleoniană ar avea de câştigat enorm prin întărirea acestuia, dar şi la formarea unei coaliţii formidabile (Dard 1938, 622).

Pentru întărirea relaţiilor dintre Franţa şi Rusia, împăratul Napoleon al III-lea decide să trimită o ambasadă extraordinară, în frunte cu Charles de Morny, care trebuia să asiste la încoronarea ţarului Alexandru al II-lea, dar să rezolve şi litigiile apărute, după semnarea tratatului de la Paris din 30 martie 1856 (Roux 1913, 130). Acesta nu era nimeni altul decât fratele vitreg al împăratului (Черкасов 2011, 218), care avea o misiune importantă de realizat, la care se mai adăuga şi faptul că trebuia să îmbunătăţească relaţiile dintre Marea Britanie şi Rusia, lucru considerat destul de complicat la acel moment. Alegerea nu a fost întâmplătoare din mai multe considerente. În primul rând, rolul exponenţial jucat de ducele de Morny la lovitura de stat din 2 decembrie 1851 a

condus la proclamarea unui nou imperiu francez, sub puterea lui Napoleon al III-lea (Guéronnière 1856, 312).

Având încredere în Morny, Napoleon al III-lea dorea o apropiere de Rusia, o ţară rănită după Războiul Crimeii şi care dorea să evite prin orice mijloace izolarea pe plan internaţional (Fleury 1897, 372).

Un alt avantaj important pentru alegerea făcută de Napoleon al III era faptul că în perioada Războiului Crimeii era caracterizat drept un „anglofob ferm" (Gille 1966, 328). Chiar dacă aprecierea este prea exagerată, aceasta nu este fără motiv. Temându-se de consolidarea excesivă a Marii Britanii, Morny a văzut în Rusia o contrapondere a influenţei crescânde a acesteia, care devenea periculoasă pentru interesele franceze (Черкасов 2011, 219). În acelaşi timp, la începutul Războiului Crimeii, Morny a fost impresionat de puterea militară a Rusiei, văzând în autocratul Nicolae I singurul arbitru al Europei. Prin urmare, coaliţia franco-britanică şi înfrângerile suferite de Rusia pe câmpurile de luptă au constituit pentru acesta un şoc. Într-o scrisoare către prinţesa Lieven, din 30 septembrie 1854, el mărturisea că toate înfrângerile suferite de Rusia sunt „inexplicabile" şi de „necrezut" (Gille 1966, 344). După căderea Sevastopolului, acesta nu mai punea la îndoială înfrângerea Rusiei. Cu toate acestea, Morny el nu-şi schimbase punctul de vedere, mizând pe o alianţă cu Rusia (Sorel 1913, 211). Toate acţiunile ulterioare arătau că el a fost partizanul unei alianţe cu Rusia, necesare pentru politica externă a împăratului Napoleon al III-lea (Черкасов 2011, 219).

Ajuns în Rusia, în calitate de ambasador al Franţei, ducele de Morny era asigurat atât de ţarul Alexandru al II-lea, cât şi de cancelarul Gorceakov că Rusia va executa cu „fidelitate şi minuţios"[1] Tratatul de la Paris, iar în consecinţă fortăreaţa Karsului va fi evacuată, problema Insulei Şerpilor fiind dată pentru rezolvare unei conferinţe la Paris. Morny nu putea să se pronunţe, din moment ce nu primise instrucţiuni precise, din partea ministrului de externe francez.

Charles de Morny era foarte atent la toate chestiunile, de care era preocupată, în mod special, diplomaţia rusă, de aceea încerca să intre mereu în „graţiile" cancelarului Gorceakov. Acesta din urmă nu „rata" nici o oportunitate de a se „plânge" ambasadorului francez la Petersburg, despre litigiile apărute după semnarea Tratatului de la Paris. Încă din primele zile petrecute la Petersburg, ambasadorul francez trebuia să formuleze un punct de vedere cu privire la chestiunea Insulei Şerpilor[2], deoarece Charles Baudin, în luna iulie, nu putuse înainta o poziţie oficială, din partea guvernului francez. Acum el fusese instruit de Walewski, în această problemă, declarând că este „un rocher de peu d'importance" şi chiar acest teritoriu ar trebui să revină Imperiului Rus sau celui Otoman ar fi un fapt „douteuse"[3]. Într-o discuţie privată avută cu Gorceakov, Morny a susţinut poziţia acestuia, urmând ca problema în cauză să fie soluţionată la Paris.

Prima impresie pe care a avut-o Morny după ce sosise la Sankt Petersburg era că „ruşii sunt umiliţi de pacea la care au subscris"[4]. Cancelarul Mihail Gorceakov insista asupra sacrificiului enorm făcut de Rusia, în special ce ţinea de cedări teritoriale şi de condiţiile de neutralizare a Mării Negre. Ţarul Alexandru al II-lea nu putea suferi această umilinţă. Dar aceştia doi nu ascundeau de Morny faptul că aveau speranţa şi dorinţa de a reveni la starea veche de lucruri. Morny nu-şi ascundea nemulţumirea faţă de colegul Wodehouse[5] că guvernul francez şi cel britanic au puncte de vedere diferite, în chestiunile litigioase, făcând referire la „mizerabila chestiune"[6] a Insulei Şerpilor.

Mihail Gorceakov acorda o atenţie sporită mersului lucrărilor de demarcaţie a frontierei în Basarabia, fiind minuţios în analiza tuturor rapoartelor primite. În acest context, cancelarul rus semnala ducelui Morny faptul că în timpul ultimelor reuniuni ale comisiei din Basarabia mai multe puncte au fost soluţionate în defavoarea Rusiei, iar comi-

[1] Morny către Walewski, 15 août 1856, Archives de Ministère des Affaires Étrangères (în continuare AMAE), Correspondence Politique, Russie, vol. 212, f. 116.

[2] Morny către Walewski, 5/17 août 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 212, f. 142.

[3] Morny către Walewski, 5/17 août 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 212, f. 142 v.

[4] Morny către Walewski, 5/17 août 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 212, f. 144.

[5] John Woodhouse – ambasadorul Marii Britanii la Petersburg în 1856.

[6] Morny către Walewski, 5/17 août 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 212, f. 146.

sarul Besson nu intervenise prompt, din moment ce avea instrucţiuni precise în acest sens[7].

Perioada cuprinsă din septembrie până la decizia unanimă de convocare a unei noi conferinţe la Paris cu privire la soluţionarea problemei Basarabiei a fost una extrem de intensă pentru ambasadorul francez la Petersburg. Ducele de Morny era nevoit să facă faţă reproşurilor venite din partea lordului de Granville[8] cu privire la maniera neloială a Rusiei privind executarea Tratatului de la Paris de către Rusia (Paul 1958, 99). Mai mult decât atât, ducele Morny avea un rival pe măsură în persoana ambasadorului francez la Londra, Victor Fialin, (Bernardy 1955, 299) conte de Persigny, „fanatic pro englez şi un antirus" (Gouttman 1995, 484), care vedea în problema sudului Basarabiei un factor de criză europeană, necesitând implicarea personală a împăratului Napoleon al III-lea (Barnwell 1954, 61).

Morny, aflându-se în permanenţă alături de cancelarul Gorceakov, dezminţea informaţia contelui Irinei Kreptovich[9], care declarase la Londra că Rusia este gata să renunţe la Bolgrad[10], din moment ce aceasta nu reflecta poziţia oficială a guvernului imperial rusesc[11].

Şi după terminarea serbărilor dedicate încoronării ţarului Alexandru al II-lea, Charles de Morny se confrunta cu aceleaşi probleme, care în viziunea sa erau unele „secundare" şi nu merită atâta atenţie din partea aeropagului european. De menţionat că problema Unirii Principatelor şi a reorganizării acestora era puţin discutată între Morny şi Gorceakov, din moment ce chestiunea Bolgradului era la ordinea zilei. Morny s-a arătat „deranjat" de ezitarea guvernului francez cu privire la Bolgrad[12], în urma unei propuneri intermediare, venite din partea colonelului Besson, comisarului francez, în comisia de delimitare a frontierei în Basarabia. Până la urma această chestiune era percepută ca o modalitate de a ajunge la un compromis[13].

Într-o scrisoare către Walewski[14] ducele de Morny relata despre problema Bolgradului cărei încă nu i se găseşte soluţionarea. Ducele de Morny considera că se exagerează asupra importanţei acestui oraş, Bolgrad, care poate influenţa navigaţia pe Dunăre. Acesta îl ruga pe ministrul afacerilor externe al Franţei „în numele reputaţiei noastre, al demnităţii noastre şi viitorului relaţiilor noastre cu Rusia de a nu ceda în acest punct"[15], fiind, după expresia istoricului Werner Mosse, primul „test" (Mosse 1964, 71-73) al viabilităţii alianţei franco-britanice. Diplomatul francez aprecia că Franţa trebuia să se pronunţe aşa cum făcuse şi mai înainte pentru punctul de vedere rusesc şi nu este alt motiv invocat decât „dorinţa" Marii Britanii de a face ca Rusia să cedeze în faţa presiunilor acesteia. Ducele de Morny scrie că primeşte multe notificări cu privire la mersul greu al lucrărilor de demarcaţie, dar consideră că împăratul francez îşi va ţine cuvântul şi va susţine Rusia, iar fraza sa memorabilă rostită în timpul negocierilor de pace este una semnificativă în acest sens: „Eu consider că Bolgradul, centrul coloniei bulgare, să rămână Rusiei". Această declaraţie simplă, care reflectă punctul de vedere francez în problema dată este

[7] Morny către Walewski, Moscou, 18 septembre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 212, f. 237.

[8] Granville George Leveson-Gower, 2nd Earl Granville. În 1856 s-a aflat în fruntea misiunii britanice, care a asistat la încoronarea ţarului Alexandru al II-lea.

[9] Ambasadorul Rusiei la Londra.

[10] Morny către Walewski, Moscou, le 18 septembre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 212, f.233.

[11] La 6 septembrie, ministrul rus la Londra Kreptovich, într-o întrevedere cu însărcinatul francez Malaret a pus în discuţie problema Bolgradului şi a Insulei Şerpilor. După ce a amintit încă o dată conduita loiala şi moderaţia arătată de guvernul francez la adresa celui rus, diplomatul rus, de origine polonez, a declarat că guvernul de la Petersburg, într-un „spirit de conciliaţiune", va abandona orice pretenţie asupra Bolgradului. Aceste declaraţii veneau însă fără a cunoaşte poziţia oficială a guvernului imperial rusesc în această chestiune. Susţinând prestaţia diplomaţiei ruseşti la Paris, ambasadorul rus a declarat că aceştia au fost „înşelaţi" ca şi ceilalţi plenipotenţiari, în ceea ce priveşte existenţa a două localităţi cu numele Bolgrad, datorându-se mai degrabă unei „neînţelegeri", decât tentativei de a încerca de a „înşela" marile puteri. Declaraţiile ambasadorului rus l-au surprins pe Malaret, care nu ştia cu exactitate opinia pe care acesta o emite şi dacă este în concordanţă cu vederile guvernului de la Petersburg. AMAE, CP, Angleterre, vol. 706, f. 219-220.

[12] Morny către Walewski, Moscou, le 30 septembre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 212, f. 259.

[13] Morny scria lui Walewski că „en proposant pour la frontière nouvelle l'adoption du tracé intermédiaire, ce n'est pas une concession que nous avons entendu faire à la Russie; nous n'avons fait qu'exprimé notre libre et consciencieux appréciation de la difficulté, et c'est la modération, l'équité de notre opinion, qui y a finalement rallié le Gouvernement Russe en contribuan à accroître à ses yeux notre considération" (Morny către Walewski, Moscou, 30 septembre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 212, f. 259 v).

[14] Morny către Walewski, le 13/25 septembre 1856, Charles de Morny, Extrait des mémoires du Duc de Morny, Paris, 1892, p. 81.

[15] Morny către Walewski, le 13/25 septembre 1856, Charles de Morny, Extrait des mémoires du Duc de Morny, Paris, 1892, pp. 82-83.

susţinut şi de mine la Petersburg după instrucţiunile primite[16].

Tot în această scrisoare ducele de Morny critică atitudinea guvernului britanic faţă de Rusia şi consideră că puterea de la Petersburg s-ar găsi singură în chestiunea Bolgradului. De asemenea, el prezintă relaţiile de bun augur avute cu cancelarul Gorceakov. Astfel, în urma întrevederilor, convorbirile dintre contele Kreptovich şi Persigny, chestiunea Bolgradului va deveni „piatra de încercare" a loialităţii şi fermităţii de care trebuie să dea dovadă în această problemă stringentă. Ducele de Morny consideră oportună deschiderea unei noi conferinţe la Paris, care să ofere o soluţie irevocabilă chestiunii Bolgradului, dar şi celei a Insulei Şerpilor[17]. Acesta îl roagă pe Walewski să-l informeze personal pe Napoleon al III-lea despre faptul că pentru „demnitatea şi onoarea sa" ar trebui să fie agreabil Rusiei în această problemă.

Morny era ferm pe poziţii, cerând guvernului francez să susţină punctul de vedere rusesc în aceste chestiuni de mică „importanţă" (Arnavon 1909, 5). Ambasadorul Franţei la Petersburg considera chestiunea Bolgradului una „mizerabilă", neînţelegând de ce britanicii sunt atât de „orgolioşi" şi fac atâtea presiuni asupra Imperiului Rus, care suferise enorm de pe urma Războiului Crimeii (Parturier 1969, 157-158). Principalul argument invocat de plenipotenţiarul francez era faptul că însuşi Napoleon al III dăduse „vot de încredere" Rusiei în chestiunea Bolgradului, fiind convins de necesitatea ca Rusia să păstreze această regiune, reşedinţă a coloniştilor bulgari (Grothe 1967, 191).

Într-o scrisoare nedatată[18], trimisă guvernului francez, ducele de Morny îşi expune impresiile sale cu privire la una dintre întrevederile avute cu ţarul Alexandru al II-lea la Petersburg. Astfel, ţarul critica politica externă a Austriei, căutând pretexte „absurde" de a insinua că Franţa fusese cea care lansase iniţiativa cedării Basarabiei Principatului Moldovei, punând această chestiune în preliminariile de pace, ceea ce a condus la o tergiversare a negocierilor privind acceptarea condiţiilor de pace. Ducele de Morny susţinea punctul de vedere înaintat de ţar, reafirmându-i acestuia sprijinul guvernului francez în problema Basarabiei[19].

În timpul ultimei întrevederi avute cu Gorceakov, Charles de Morny a dorit să vadă dacă cancelarul rus împărtăşeşte acelaşi punct de vedere în chestiunea Bolgradului. Răspunsul a fost unul afirmativ, precum că guvernul de la Petersburg acţionează în tandem cu cel francez în acest litigiu[20]. Cancelarul rus se plângea de cerinţele venite din partea diplomaţiei britanice, care revendicau cu insistenţă cedarea Bolgradului, lucru pe care Rusia nu-l putea face, din moment ce acest teritoriu „aparţinea Rusiei". Totodată, Morny pe de altă parte a putut observa „satisfacţia" guvernul rus asupra faptului că există neînţelegeri între Marea Britanie şi Franţa în problema sudului Basarabiei[21]. Rusia a „jucat" inteligent în această chestiune, din moment ce încă în timpul Congresului de la Paris diplomaţii francezi, în special Walewski şi Morny, au susţinut punctul de vedere prezentat de plenipotenţiarii ruşi la Paris, cu privire la Bolgrad. O poziţie favorabilă Rusiei nu a fost adoptată, din cauza vehemenţei de care a dat dovadă diplomaţia britanică, prin acţiunile lui Cowley şi Clarendon. Mihail Gorceakov i-a declarat ambasadorului francez că aşteaptă un semnal clar din partea guvernului francez, pentru rezolvarea rapidă a acestei probleme. Astfel, soluţionarea problemei Bolgradului ar conduce la o serie de evenimente favorabile, cum ar fi retragerea armatei austriece din Principate şi a flotei britanice din Marea Neagră, percepute ca mijloace de constrângere la adresa Rusiei, care miza acum pe sprijinul Franţei. În gândirea lui Gorceakov, convocarea unei noi conferinţe era cea mai oportună soluţie, dar acest lucru întârzia să se realizeze, din moment ce guvernul de la Saint-James adoptase o poziţie irenconciliabilă. Gorceakov, într-o manieră subtilă, i-a dat de înţeles ducelui de Morny că Rusia nu intenţionează să cedeze voluntar o parte dintr-un teritoriu, considerat parte inte-

[16] Morny către Walewski, le 13/25 septembre 1856, Charles de Morny, Extrait des mémoires du Duc de Morny, Paris, 1892, p. 84.
[17] Morny către Walewski, le 13/25 septembre 1856, Charles de Morny, Extrait des mémoires du Duc de Morny, Paris, 1892, p. 88.
[18] Cel mai probabil septembrie 1856.
[19] Morny către Walewski, le 13/25 septembre 1856, Charles de Morny, Extrait des mémoires du Duc de Morny, Paris, 1892, p. 107.
[20] Morny către Walewski, le 25 octobre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 213, f. 65.
[21] Morny către Walewski, le 25 octobre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 213, f. 65 v.

grantă[22], iar pe altă parte Morny accentuase în repetate rânduri că Rusia nu putea ceda Bolgradul, aşa cum insistă britanicii.

Convocarea unei conferinţe era soluţia cea mai bună, din moment ce diplomaţii ruşi insistau pe votul majorităţii, iar în acest context eu mizau pe faptul că Franţa, Prusia, Sardinia ar susţine cedarea Bolgradului Rusiei. Pe de altă parte, cum reiese dintr-un document din arhivele din Rusia, cancelarul Gorceakov era convins că problema sudului Basarabiei va fi tranşată în defavoarea Rusiei, dar dorea să vadă dacă Franţa se va ţine de cuvânt. În optica sa lupta diplomatică nu era pentru Bolgrad, ci pentru alianţa cu Franţa.

Morny constatase faptul că ţarul Alexandru al II-lea şi Gorceakov i s-au „părut încă din primele zile foarte sinceri să conserveze fără ranchiună, pacea semnată de Rusia. Singura putere care i s-a luat ceva a fost Rusia: cea care a pierdut influenţa, maritim şi teritorial”[23]. În acest context, ambasadorul francez considera că Bolgradul ar trebui să rămână Rusiei, pentru a mai îndulci „amarul înfrângerii” suferite, în Războiul Crimeii.

Ducele Morny considera că Bolgradul, care era centrul coloniei bulgare[24], ar trebui să rămână Rusiei, şi nu înţelege de ce se acordă atâta atenţie unei chestiuni care, după opinia sa, nu are importanţă sau nu are vreo poziţie strategică deosebită. Cu toate acestea, diplomatul francez a acceptat faptul că plenipotenţiarii ruşi s-au folosit de erorile survenite pe hărţi, dar nu au făcut-o intenţionat.

Ministrul de externe Walewski, ca răspuns la ultimele informaţii parvenite din partea lui Charles de Morny, cu privire la chestiunea Bolgradului, scria că încă nu reuşise să convingă puterile semnatare ale Tratatului de la Paris, despre necesitatea convocării unei noi conferinţe[25]. Walewski accentua faptul că această chestiune devine una „dureroasă”, pentru că acest litigiu a apărut ca urmare a unei erori, de care nimeni, la Congresul de la Paris, nu şi-a dat seama. Acum cel mai important era găsirea unei soluţii, care să satisfacă toate puterile semnatare ale tratatului, implicate în această problemă devenită complicată[26].

În telegrama lui Walewski către Morny era menţionat: „coarda care se întinde tot mai mult asupra chestiunii Bolgradului pentru Anglia este o chestiune importantă. Ce va face Rusia dacă Anglia insistă în cererile ei. Vasele engleze intră în Marea Neagră” (Roux 1909, 292). Morny i-a telegrafiat lui Walewski, răspunzându-i următoarele: „Rusia nu va face nimic fără o înţelegere prealabilă cu noi. Împăratul Alexandru are încredere în Napoleon” (Roux 1909, 293).

Chestiunea Bolgradului avea o importanţă secundară, deoarece această problemă era folosită de diplomaţia rusă şi cea engleză pentru a obţine sprijinul francez. Cancelarul Gorceakov încerca să-l influenţeze pe Morny, subliniind că alianţa franco-rusă îi este mai necesară Franţei decât Rusiei, pentru că aceasta „nu este obligată să promoveze o politică de expansiune” şi că „nu are nevoie de nimeni în Europa”. Ducele de Morny dorea o înţelegere franco-anglo-rusă, dar intransigenţa Angliei de a pedepsi Rusia pentru încălcarea tratatului, precum şi poziţia privilegă pe care a obţinut-o la Sankt Petersburg a schimbat nouă politică a Franţei spre o alianţă doar cu Rusia (Boutenko 1927, 311).

Ambasadorul francez la Petersburg s-a întâlnit în repetate rânduri cu Gorceakov, iar spre finele lunii octombrie a putut sesiza faptul că guvernul rus accentua o dată în plus că lasă chestiunile de litigiu în mâinile împăratului Napoleon al III-lea, dând credit acestuia că va soluţiona într-o manieră echitabilă chestiunea Bolgradului[27]. Morny şi Gorceakov erau foarte implicaţi în chestiunea sudului Basarabiei, căutând soluţii favorabile sau compromisuri favorabile pentru toţi. Cert este faptul că Rusia nu putea ceda pur şi simplu Bolgradul[28], aşa cum insistă în cererile lor diplomaţii englezi. Una din soluţii este ca împăratul francez să ia atitudine pe lângă guvernul britanic, ca acesta să-şi dea adeziunea la convocarea unei conferinţe, pentru a pune capăt unei situaţii tensionate între aliaţi.

[22] Morny către Walewski, le 25 octobre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 213, f. 66.
[23] Morny către Walewski, le 25 octobre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 213, f. 70.
[24] Morny către Walewski, le 25 octobre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 213, f. 70 v.
[25] Walewski către Morny, le 28 octobre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 213, f. 107 v.
[26] Walewski către Morny, le 28 octobre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 213, f. 108.
[27] Morny către Walewski, le 30 octobre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 213, f. 128.
[28] Morny către Walewski, le 30 octobre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 213, f. 128 v.

Tot în această perioadă Morny s-a întâlnit cu ambasadorul britanic la Petersburg, lordul John Wodehouse, care l-a întrebat, într-o manieră directă, dacă a reuşit „performanţa" de a-l convinge pe Gorceakov să cedeze în chestiunea Bolgradului şi dacă acesta acceptă o eventuală compensaţie pentru acest teritoriu[29]. Răspunsul primit de reprezentantul britanic din Rusia a fost unul tranşant, care în mare măsură accentua şi mai mult faptul că Franţa ţine partea Rusiei, în problema sudului Basarabiei. Morny a declarat cu nonşalanţă că cererile venite din partea Mari Britanii la adresa Rusiei sunt unele foarte exagerate şi nu consideră că unei ţări „umilite în război"[30] ar trebui să-i ceară eventuale cedări teritoriale. Morny accentua iarăşi că oraşul Bolgrad nu are vreo importanţă deosebită, acolo nu există fortificaţii, dar totuşi englezii insistă pentru cedarea Bolgradului către Principatul Moldovei, iar din această cauza Marile Puteri se „ceartă" între ele pentru un „teritoriu steril"[31].

Întrevederea dintre cei doi ambasadori, britanic şi francez, nu a condus la nici un rezultat „notabil" în chestiunea sudului Basarabiei, din cauza poziţiilor antagoniste a celor două guverne, care se arătau ferme în declaraţii. Lordul Wodehouse, care nu avusese câştig de cauză în această problemă, miza, în ultimă instanţă pe faptul, că dacă guvernul britanic va accepta propunerea venită din partea Rusiei, cu privire la convocarea unei noi conferinţe, atunci prin votul majorităţii, chestiunea Bolgradului urma să fie soluţionată în defavoarea Rusiei[32]. Ducele de Morny, care susţinuse de la bun început punctul de vedere rusesc în această chestiune declară că insistenţele guvernului britanic ca Rusia să cedeze Bolgradul a făcut ca guvernul de la Petersburg să dea mare importanţă acestui teritoriu, devenind o chestiune „d'amour propre"[33].

Morny era convins că Rusia nu căuta să se sustragă de la executarea hotărârilor de pace de la Paris. Totodată, Rusia, nu considera condiţiile impuse definitive. Aceasta va caută un moment favorabil pentru a-şi reface situaţia în Orient de a recupera sudul Basarabiei şi libertatea de acţiune în Marea Neagră (Roux 1909, 273).

În luna noiembrie 1856, discursul cancelarului Mihai Gorceakov privind chestiunea sudului Basarabiei, suporta unele modificări. Dacă până la acel moment încercase să găsească un compromis mulţumitor pentru toţi, acum el considera că rolul său, în chestiunea Bolgradului, este unul secundar, iar această problemă ţine mai mult de relaţiile dintre Franţa şi Marea Britanie[34].

Cancelarul rus i-a declarat ducelui Morny că Rusia este gata să cedeze teritoriul, care în virtutea articolul 20, din Tratatul de la Paris din 30 martie 1856, trebuia cedat Principatului Moldovei, însă fără Bolgrad. Guvernul austriac a declarat că dacă reprezentantul rus, din comisia de delimitare a frontierei din Basarabia, va propune o asemenea „tranzacţie", autorităţile din Moldova au declarat că refuză să primească acest teritoriu, dacă nu este inclus şi Bolgradul în el[35].

După lungi negocieri, în decembrie 1856 s-a ajuns la decizia unanimă de convocare a unei noi conferinţe, pentru soluţionarea definitivă a chestiunii sudului Basarabiei. La conferinţa de la Paris, din ianuarie 1857, Rusia a avut de pierdut în urma votului majorităţii, dar pe altă parte avea semnale clare, din partea Franţei, că se poate realiza o alianţă. Pentru ducele de Morny, soluţionarea acestei chestiuni a pus capăt unor lungi frământări de a căuta soluţii ca Bolgradul, totuşi, să rămână Rusiei. În urma rezolvării mult disputatei probleme a Bolgradului, Morny a declarat că speră să nu mai audă vreodată de Bolgrad, acest loc „obscur", care i-a cauzat atâtea probleme.

Concluzionând, vom constata că rapoartele ducelui de Morny, identificate în arhiva de politică externă de la Paris, prezintă un real interes pentru cunoaşterea poziţiei adoptate de Franţa în chestiunea sudului Basarabiei, după terminarea războiului din Crimeea.

[29] Morny către Walewski, le 30 octobre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 213, f. 129-129 v.
[30] Morny către Walewski, le 30 octobre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 213, f. 130.
[31] Morny către Walewski, le 30 octobre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 213, f. 130 v.
[32] Morny către Walewski, le 30 octobre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 213, f. 134.
[33] Morny către Walewski, le 30 octobre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 213, f. 134.
[34] Morny către Walewski, le 10 novembre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 213, f. 169 v.
[35] Morny către Walewski, le 10 novembre 1856, AMAE, CP, Russie, vol. 213, f. 170.

Anexe

Morny către Walewski, Moscou, le 13/25 septembre 1856

Mon cher ami,

Votre ébranlement sur la question de Bolgrad[36] m'afflige beaucoup et vous allez le comprendre. Je ne parle ici du fond de la question, on s'exagère l'importance de la situation de cette ville et la possibilité qu'elle ait jamais la moindre influence sur la navitation du Danube, et je vous supplie, au nom de notre réputation, de notre dignité et de l'avenir de nos reations avec la Russie, de ne pas céder sur ce point. Il aurait mille fois mieux valu alors pour nous être dès l'origine de l'avis des Anglais et des Autrichiens que de nous être prononcés comme nous l'avons fait dans un sens favorable à l'interprétation russe pour céder aujourd'hui sans aucune autre raison que la volonté de l'Angleterre.

Il a été rapporté ici qu'aussitôt la difficulté élevée (la confusion résultant de la découverte de l'ancien et du nouveau Bolgrad), l'empereur Napoléon, avec cette délicate probité qu'aucune influence ni aucun intérêt n'ont jamais fait faiblir et qui lui donne une force morale dont il ne se doute peut-être pas lui-même, mais qu'on apprécie bien quand on le représente à l'étranger, avait soudainement répondu: „J'ai compris Bolgrad centre d'une colonie bulgare, c'est donc celle-là que je juge devoir rester à la Russie".

Cette parole si simple, d'accord avec le langage du prince Orloff, tout le monde la connaît et je suis arrivé à Pétersbourg pénétre de vos instructions, qui ne laissaient aucun doute sur votre manière d'envisager cette question.

Depuis, toutes vos dépêches ont confirmé l'adoption par le gouvernement français de cette soltion; j'en ai donné connaissance plusieurs fois à l'Empereur et au prince Gortschakoff, et mes propres dépêches vous l'ont mentionné, et j'ai toujours cherché à gagner la confiance du gouvernement russe de façon à obtenir des concessions sur d'autres points et à me poser à son égard en intermédiaire conciliant qui devait contribuer à le rapprocher de l'Angleterre. J'y ai réussi à degré qui a dépassé mes espérances, car je suis arrivé, je puis le dire, à inspirer une confiance absolue à l'Empereur et au prince Gortschakoff et à obtenir sur leur esprit une bonne influnce, sans cependant jamais rien faire ou rien dire de contraire à notre dignité, ni qui soit de nature à inspirer de la défiance et de l'ombrage à lord Granville. Je crois avoir réussi aussi, au milieu de tous ces princes étrangers, à donner, par mon langage, par mon atitude, de l'empereur Napoléon, de son gouvernement, de la France, l'idée grande et élevée qu'ils méritent, mais je vous avoue que je serair désespéré de voir un accroc fait à cette belle situation. En enfin, tout dernièrement, quand vous m'avez autorisé à tenter une transaction sur l'abandon de l'île des Serpents, j'ai si bien fait que j'avais réussi complètement, ainsi que ma dernière dépêche vous le mandait, auprès de l'Empereur et auprès du prince Gortschakoff, à faire triompher le système que vous m'avez recommandé. Je n'ai besoin de vous dire quel langage persuasif j'ai dû employer pour arriver à ce but, car j'y avais fait comprendre, en outre, l'abandon du Delta.

[36] L'exécution de quelques-unes des clauses du traité de Paris fit surgir des difficultés accidentelles et imprévues.
[1°] Bolgrad. - Les cartes d'après lesquelles le Congrès avait indiqué les principaux points de la nouvelle frontière à tracer en Bessarabie étaient imparfaites sur l'un de ces points. L'article 20 du traité de Paris stipulait que cette frontière passerait au sud de Bolgrad et irait aboutir à Katamori, sur le Pruth. Lorsque les commissaires délimitateurs arrivènt dans les environs de Bolgrad, ils reconnurent, d'une part, qu'il existait deux localités de ce nom, l'une contiguë au lac Yalpuck et l'autre à quelques kilomètres; d'autre part, que ni l'une ni l'autre ne répondait aux indications de la carte produite au Congrès. Quelle était celle des deux bourgades que le Congrès avait entendu désigner? La Russie demmanda le Bolgrad situé sur le lac Yalpuck et une portion du lac lui-même (la ville, sans les eaux qui l'alimentent et sans le droit de pêche pour ses habitans, était condamnée à la déchéance). L'Autriche et l'Angleterre refusaient ce Bolgrad et la moindre portion du lac. La Rusie appuyait sa demande sur ce argument que ses représentants au Congrès avaient eu en vue l'intérêt des populations bulgares établies en Bessarabie. Or, le Bolgrad du sud était le chef-lieu de ces colonies bulgares. L'Angleterre et l'Autriche répliquaient que le Congrès, en fixant la nouvelle frontière de la Bessarabie, avait eu surtout en vue d'éloigner les Russes du Danube; que le lac Yalpuck communiquait avec un bras de ce fleuve et que le but du traité serait éludé si la Russie pouvait avoir une flotille sur ce lac. Les commissaires délimitateurs (colonel Besson pour la Frane) proposèrent un moyen terme: faire passer la frontière entre le lac et la ville de Bolgrad. La Russie et la France se rallièrent à cette proposition qui fut repoussée par la Grande-Bretagne et l'Autriche. Finalement, la question fut tranchée par l'adoption d'un compromis proposé par la France aux termes duques la Rusie perdait Bolgrad, mais obtenait une compensation sur le hau Yalpuck. (Nota editorului critică cu referire la problema sudului Basarabiei).

Et remarquez que la possession de Bolgrad intéresse beaucopu moins la Turquie que l'île des Serpents et le Delta. Votre lettre de ce matin renverse tout mon échafaudage et je ne puis vous dire à quel point, si vous renonciez à votre manière de voir, nous perdrions dans l'esprit de la cour de Russie, et cela au profit de l'Angleterre. Nous n'aurions les bénéfices d'aucuns côtés, ni ceux de notre modération, ni celui de notre dernière résolution, car on la considérait complètement comme un acte de faiblesse à l'égard de lord Palmerston. J'aimerais mieux cent fois avoir vis-à-vis de la Russie la position du cabinet anglais, qui n'a cessé de montrer les dents, d'être exigeant et dur, que celle qui nous ferait cette manière d'agir, si aujourd'hui vous abandoniez la Russie sur la question de Bolgrad.

Je juge, croyez-moi, notre situation telle qu'elle est; j'aurais aussi honte vis-à-vis du prince Gortshakoff et, de plus, d'après ce que Creptowich écrit de son côté de ses conversations avec Persigny, cette questin devient la pierre de touche, comme je vous l'ai dit par télégraphe, de notre loyauté et de notre fermeté de caractère. Il me semble que rien n'est plus simple que de remettre les points en litige au jugement de la conférence de Paris; quele que soit la décision, personne n'a le droit de récriminer et je ne comprends pas, alors, comment le Parlement anglais trouverait mauvaise un solution équitable et obtenue suivant les formes de la justice. Je vous supplie donc de soumettre mes observations à l'Empereur; dites-lui d'être bien persuadé que c'est le soin de sa dignité et de sa réputation qui me préoccupe quand j'insiste autant, bien plus que le désir d'être agréable à la cour de Russie.

Mais on ne peut pas avoir de jugement sain sur l'effet que produirait un abandon pur et simple de notre part, qu'en étant, comme je le suis, entouré d'étrangers. L'Angleterre ne peut pas vous en vouloir de persévérer dans une opinion que vous avez toujours eue et manifestée; peut-être vous en estimerat-elle davantage. Persévereze, ou sinon la confiance que j'ai cherché à établir sera complètement ruinée, mon action désormais nulle, et je n'aurai plus rien de bon à faire ici.

J'écris cette lettre à la hâte pour qu'elle vous parvienne sans délai.

Votre vien dévoué

Signé: Morny.

Sursa: P. Olendorff, Extrait des Mémoires du duc de Morny: Une ambassade en Russie, 1856, Paris, 1892, pp. 81-90.

Morny către Walewski, Moscou, le 18 septembre 1856

Monsieur le Comte,

Il paraîtrait que dans plusieur des réunions de la commission de délimitation, où certains points ont été résolus contre les commissaires ruses, le commissaire français se serait abstenu de paraître, bien que ses instructions fussent plutôt favorables à l'opinion de ses collègues de Russie. Le Prince Gortchakoff s'est plaint à moi avec ménagement de ce procédé du colonel Besson, qui a privé la Russie de l'influence favorable des instructions de notre Gouvernement, et qui a eu un peu l'apparence d'un manque de fermeté vis àvis de ses collègues anglais, autrichien et turc, et je sais que l'Empereur Alexandre a dit en apprenant ce détail quil ne reconnaissait pas la politique française. Ce qui nous donne une grande force en Russie et partout ailleurs, c'est la confiance qu'on a dans la parfaite loyauté du Gouvernement de l'Empereur et dans la droiture et la netteté de ses opinions. Une opposition franchement exprimé sur les points où nous nous trouverons en désaccord avec le Cabinet de St. Pétersbourg, nous serait moins favorable, à mon sens, que ne pourrait l'être un semblant d'adhésion non suivi d'effet. Je ne m'étends pas autrement là dessus, et je sais d'avance que l'Empreur et vous partagerez ma manière de voir. Le reproche du Prince Gortchakoff ne porte d'ailleurs que sur l'agent.

Veuillz agréer, Monsieur le Comte, l'assurance de ma haute considération,

Sursa: Archives Ministère des Affaires Étrangères Correspondence Politique, Russie, vol. 212, f. 237-237 v.

Morny către Walewski, Pétersbourg, le 14 octobre 1856

Monsieur le Comte,

Le courrier Français m'a remis, à mon retour de Moscou, les dépêches que Votre Excellence m'a fait l'honneur de m'écrire sous la date du 1er octobre, et jusq'au nr. 37 inclusivement.

J'ai reçu avant hier soir la dépêche télégraphique par laquelle vous me faites part du désavouer que vous avez adressé au Colonel Besson, du refus du Cabinet anglais de prendre part à la Conférence a moins d'en exclure la Russie et la Prusse, et de la rentrée prochaine des navires anglais dans la Mer Noire. Ma réponse télégraphique d'hier vous a fait connaître la disposition où ces nouvelles ont laissé le Gouvernement Russe, et la modération en est due, tente pour certain, à l'attitude loyale et ferme du Gouvernement de l'Empereur, dont votre dépêche me confime l'assurance.

J'ai vu hier matin le Prince Gortchakoff. Le mauvais effet produit par la publication de sa circulaire et je lui avais très nettement exprimait l'avait un peu embarrassé depuis quelques jour, et sans doute rendu plus dispose à prudence et à la circonspection. En peu des mots, je lui ai montré les dangers d'une situation aussie tendue, pour son Gouvernement et pour le notre, pour le monde entier, et je lui ai dit d'un ton assez ferme: „Je ne sais pas quelles mesures prendra mon Gouvernement. Je suiss bine sûr qu'il ne quittera pas voie que lui traceront son honneur et sa dignité. Mais je vous prie de réfléchir combien il est important que, de votre coté, il ne survienna ni un act, ni un écrit, ni une parole que nou embarrasse. Je vous prie donc très sérieusement de ne rien faire, de ne rien écrire, de ne rien dire sans vous en être entedu avec moi. Ne nous jetez pass de chats entre le jambes. Car, à tout prendre, si de graves complications se preséntent,c'est parceque l'Empereur Napoléon s'est montré bienveillant à votre égard dabord, et fidèle ensuite aux engagements de cette bienveillance."

Le Prince Gortcakoff a sans hésitation adhéré a ce plan de conduite, et ma solennellement promis dattendre de nous ses inspirations. Il avait preparé pour M. de Boutenieff une lettre dans laquelle il lui traçait diverses marches a suivre, selon diverses éventualités qui peuvent se présenter, langage ferme a tenir a la Porte, protestation (illisible) la déchirée devant moi, et il attend.

Voilà où nous en sommes. Je vous ai prévenu par le télégraphe, et je peut qu'avant que ces détails vous parvienne vous m'aurez déjà répondu.

L'affaire est grave. Je trouve le procédé des anglais d'une outrecuidance sans égale. S'arroger ainsi le droit de décider une question sur laquelle la France a une autre avis qu'eux, c'est presque une grossièreté; mais maintenant, je me demande sil est possible de la tolérer. A propos de Bolgrad, à quoi servent des navires dans la Mer Noire? Vont ils commencer par prendre de force le sept matelots Russes et le lieutenant malade de l'île de Serpents, et les reporter sur territoire Russe? Ce serait une insulte de mauvais goût, qui m'aurait pas le mérite du courage, qui nous éclabausserait bien un peu, qui serait, sans aucun doute ressentie ici très vivement, et dont la conséquence serait de faire envoyer ses passeports à Lord Wodehouse. Mais nous, pouvons nous laisser violer le droit à notre nez et a notre barbe? S'il ne sagissait, de la part de l'Angleterre, que du refus de paraître à la conférence, la France pourrait toujours convoquer les autres signataires du Traité de Paris. Mais souffrit que des navires anglais se promenent dans la Mer Noire au mépris de ce traité même qui la neutralise, souffrir cela sans mot dire, sans protester, sans faire appel au jugement des autres parties contractantes et au bon sens du public anglais, cela me paraît bien difficile. Et cependant, on ne peut pas se dissimuler qu'une rupture de l'alliance anglo-Francaise à propos d'un trou comme Bolgrad serait une honte. Encore, si Bolgrad était une position offensive, crée précédemment ad hoc en vue des eventualités actuelles. On concevrait jusqu'à un certain point. Cet ombrage qu'en prennent l'Angleterre et l'Autriche. Mais c'est une situation de hasard, à laquelle la Russie tient parce qu'il est naturel de tenir. A ce que veut-vous prendre,et qui ne commande pas plus la navigation du Danube que le lac d Enghien celle de la seine. Au surplus, pourquoi l'Angleterre et la France ne feraient elles pas visiter encore une fois les localites par des hommes plus grande impartialite, dune autorite plus grande? On en aurait le coeur net, et cela viverait peut être le débat.

Enfin, il faut prendre les choses non pas où elles devraient être, mais où elles sont. Certes il ne faut pas faire bon marché de l'alliance anglaise. Il faut épuiser toutes les bonnes paroles, toutes les voies de con-

ciliation posssibles, mais, à aucun prix, il ne faut permettre a l'Angleterre de s'arroger des droits qu'elle n'a pas, et de se donner des airs qui placeraient la France dans une situation d'inferiorité aux yeux du monde entier. L'Angleterre a autant besoin de nous que nous pouvons avoir besoin d'elle, avec cette différence que, si une rupture violente avait lieu aujourd'hui n'aurait personne avec elle tandis que la France aurait de son coté toutes les autres puissances.

Je m'exagère peut-être le moi et je vous rends couramment mes impressions telles que les ressens. Souhaite vivement, au surplus, et j'espère voir cette difficulte résolue par le bon a l'ascendentat de l'Empereur Napoléon. En tous cas, je vous le répète en terminant la Rusie fera ce que vous voudrez.

Agréez, Monsieur le Comte l'assurance de ma haute consideration.

C. de Morny

Sursa: Archives Ministère des Affaires Étrangères Correspondence Politique, Russie, vol. 213, f. 31-34 v.

Morny către Walewski, le 28 octobre/9 novembre 1856

Mon cher Comte,

Je n'ai pas besoin de relater ici ce que j'ai pu dire à S. M. l'Empereur Alexandre II et au prince Gortschakoff pour leur faire comprendre quel intérêt avait le gouvernement russe à se montrer facile et accommodant dans la solution des différants points litigiuex du traité de Paris; combien c'était pour lui un moyen sûr d'ôter tout prétexte à la violation de ce traité, de gagner tous les coeurs honnêtes, de mériter la reconnaissance de tous ceux dont le travail et la fortune dépendent de la paix et de la confiance publique, enfin, de rendre plus intimes, par cette suite de bons procédés, les rapports entre les deux Empereurs de France et de Russie. Je dois vous dire avec une grande satisfaction que cet appel a été entendu au delà de mes espérances. Le prince Gortschoff m'a dit aujourd'hui de la part de l'Empereur: „Lorsque mon auguste maître a consenti à rendre la paix à son Empire et au monde, il a fait un acte loyal, consciencieux, chrétie; il veut prouver jusqu'au bout combien sont injustes les défiances qu'on lui témoigne et donner une grande preuve de déférence et un grand témoignage de reconnaissance envers le souverain qui lui a montré de la sympathie et de la confiance. L'Empreur, mon maître, me charge de vous dire qu'il remet entre les mains de l'empereur Napoléon la solution de tous les différends qui existent. Il l'autorise à remettre à la Turquie en toute possession l'île des Serpents et le Delta du Danube, à céder Bolgrad et la Moldavie contre une compensation qu'il jugera équitable. Toute difficulté devant cesser, l'empereur Alexandre compte sur la loyauté et la fermeté de l'empreur Napoléon pour faire rentrer chacune des puissances contractantes dans la stricte observation de toutes les clauses du traité de Paris".

Je ne perds pas un moment, mon cher Comte, pour vous expédier cette heurese nouvelle; chaque minute de retard, je me reprocherais de la ravir au repos d'esprit et au travail de l'Europe. Je me félicite seulement d'avoir ressenti et témoigné, dès le premier jour de mon arrivée à Saint-Pétersbourg, une foi entière dans les assurances que m'ont données l'empereur Alexandre et le prince Gortschakoff.

Morny.

Sursa: P.Olendorff, Extrait des Mémoires du duc de Morny: Une ambassade en Russie, 1856, Paris, 1892, pp. 131-134.

Morny către Napoleon al III, Saint-Pétersbourg, le 25 novembre/7 décembre 1856

Sire,

Le courrier parti le... et qui m'apportait votre lettre du... est arrivé seulement cette nuit.

Ce soir, le prince Gortshakoff expédie les pleins pouvoirs du baron Brunnow et j'en profite pour vous répondre à la hâte quelques mots sur le point le plus important et sur lequel je prévois une difficulté. Quand je renverrai le courrier, j'aurai l'honneur de répondre avec détail à l'excellente lettre que Votre Majesté a daigné m'adresser.

Je suis tout à fait de votre avis; l'inconvénient du vote de la conférence, c'est de faire des vainquers et des vaincus et avec les vues d'avenir que vous avez bein voulu m'exposer, il est important qu'il ne reste pas un germe de mauvaise humeur et un froissement d'amour-propre entre les trois puissances: une transaction serait donc extrêment préférable. Je vais parler au prince Gortschakoff dans la journée, afin de le décider à s'en rapporter à vous, car je ne doute pas que, dans cette voie, vous ne fassiez, à Paris, des commissaires tout ce que vous voudrez. Néanmoins je crains une certaine résistance de sa part. C'est la Russie qui a demandé la réunion de la conférence pour faire juger un point litigieux. Elle avait déjà officiellement refusé un système de compensation; c'est elle qui fait la perte ou le gain, en un mot, fournit l'enjeu. Elle me paraît plutôt tenir au principe qu'à Bolgrad; elle veut surtout être garantie dans l'avenir contre la violation du traité de Paris.

Quel inconvénient verriez-vous à ce que, sans bruit, sans étalage, en lui demandant de n'en pas parler, j'aie l'air de prendre sur moi de lui laisser copie d'un dépêche toute naturelle qui la rassure en votre nom contre les éventualités qu'elle redoute? Avec cela j'en ferai ce que je voudrai et je ne doute pas que le prince Gortschakoff ne donne à son plénipotentiaire l'ordre de vous obéir en tous points. Je m'en vais, du reste, travailler à obtenir ce résultat en tous cas, et j'ai d'assez bons arguments qui le persuaderont, je l'espère. Néanmoins, après ce qui s'est passé, au point où l'on en était arrivé de la négociation secrète, je pense qu'il serait de bon goût et de bonne politique de n'avoir pas l'air de refuser les mêmes assurances, et j'ai la conviction profonde que ce serait un coup de maître qui nous assurerait la confiance aveuglle de l'Empereur de Russie pour tout l'avenir que vous méditez. Si vous approuvez cette marche, télégraphiez-moi:„Vous pouvez laisser copie de la dépêche, et alors j'agirai en conséquence. Je pars à ‚instant au baptême du petit grand-duc.

Daignez agréer, Sire, l'assurance de mon dévoument vien respectueux.

Morny

Sursa: P. Olendorff, Extrait des Mémoires du duc de Morny: Une ambassade en Russie, 1856, Paris, 1892, pp. 165-168.

Bibliografie

Arnavon 1909: J. Arnavon, Morny diplomate: Sa mission en Russie 1856-1857 (Paris 1909).

Barnwell 1954: St. Bull Barnwell, The Duc de Persigny, 1808-1872 (California 1954).

Bernardy 1955: F. de Bernardy, Persigny a Londres (1855-1858). Revue de Deux Mondes, juillet 1955, 299-316.

Boldur 2000: A. Boldur, Basarabia și relațiile româno-ruse: chestiunea Basarabiei și dreptul internațional (București 2000).

Boutenko 1927: S. Boutenko, Un projet d'aliance franco-russe en 1856 d'après des documents inédits des archives russes. Revue Historique, t. 155, fasc. 2, 1927, 277- 325.

Brătianu 1995: Gh. Brătianu, Basarabia, drepturi naționale și istorice (București 1992).

Dard 1938: E. Dard, Trois génerations Talleyrand, Flahaut, Morny. Revue de Deux Mondes, août 1938, 615-629.

Fleury 1897: É. Félix Fleury, Souvenirs du Général Cte Fleury (Paris 1897).

Gille 1966: G. Gille, Au temps de la Guerre de Crimée. Correspondance inédite du comte Morny et de la princesse de Lieven. Revue de Deux Mondes, 1 février 1966, 328-346.

Gouttman 1995: A. Gouttman, La guerre de Crimée 1853-1856 (Paris 1995).

Grothe 1967: G. Grothe, Le Duc de Morny (Paris 1967).

Guéronnière 1856: A. de Guéronnière, Études et portraits contemporaines (Paris 1856).

Iorga 1922: N. Iorga, La vérite sur le passe et le présent de la Bessarabie (Paris 1922).

Mosse 1964: W.E. Mosse, The Rise and Fall of the Crimean System, 1855-1871: the story of a peace settlement (Macmillan 1963).

Parturier 1969: M. Parturier, Morny et son temps (Paris 1969).

Paul 1958: P. Paul, Le Duc de Morny (Paris 1958).

Roux 1909: Ch. François Roux, La Russie et l'alliance anglo-française après la guerre de Crimée. În „Revue Historique", tom.Cent unième (Paris 1909), 272-315.

Roux 1913: Ch. François Roux, Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III (Paris 1913).

Sorel 1913: A. Sorel, Deux précurseurs de l'alliance russe. Le marquis de Castelbajac et le duc de Morny. În Lectures Historiques (Paris 1913).

Тарле 2005: Е. Тарле, Крымская война (Москва 2005).

Черкасов 2011: П.П. Черкасов, Граф де Морни – посол Наполеона III в России (1856-1857 гг.). Новая и новейшая история 5, 2011, 216-239.

Bessarabian question reflected in the reports of the French ambassador in Petersburg Charles Auguste de Morny (1856-1857)

Keywords: Southern Bessarabia, new Bolgrad, diplomacy, Great Powers, Treaty of Paris.

Abstract: After the Crimean War the Bessarabian question had an important place in the foreign policy of the Great Powers. During the preliminaries of peace in 1855 it was decided that Russia should cede Southern Bessarabia to the Principality of Moldavia. Russia, of course, did not accept this point and at the Congress of Paris proposed a territorial exchange – the condition unacceptable to British diplomats. Thus it was created a commission to study the problem of border delimitation in Bessarabia.

In August 1856, Charles Auguste de Morny, half-brother of Emperor Napoleon III, was appointed Ambassador to St. Petersburg. Count de Morny was significantly involved in the solution of the Bessarabian question. According to documents from the archives of foreign policy in Paris, the diplomat was obsessed with the idea that Southern Bessarabia must remain part of the Russian Empire and tried to convince the Emperor Napoleon III and Count Walewski that France should support the Russian point of view. De Morny had a rival, Count Persigny, the French Ambassador in London, who believed that this area should be part of the Principality of Moldavia. After long negotiations the Bessarabian question was resolved not in favor of Russia.

Отражение бессарабского вопроса в докладах французского посла в Петербурге Шарля Огюста де Морни (1856-1857 гг.)

Ключевые слова: Южная Бессарабия, новый Болград, дипломатия, великие державы, Парижский договор.

Резюме: После Крымской войны бессарабский вопрос занял важное место во внешней политике великих держав. В 1855 году в ходе предварительных соглашений было решено, что Россия должна уступить Южную Бессарабию Молдавскому княжеству. Россия, конечно, не приняла этот пункт и на конгрессе в Париже предложила обмен территориями – условие, оказавшееся неприемлемым для британских дипломатов. Была создана комиссия для изучения вопроса о делимитации границ Бессарабии.

В августе 1856 года послом в Петербург был назначен Шарль Огюст де Морни – сводный брат императора Наполеона III. Граф де Морни был значительно вовлечен в решение бессарабского вопроса. По свидетельствам из архива внешней политики в Париже, дипломат был одержим мыслью, что Южная Бессарабия должна оставаться частью Российской империи, и пытался убедить императора Наполеона III и графа Валевского в том, что Франция должна поддержать российскую точку зрения. У Морни был соперник, граф Персиньи, посол Франции в Лондоне, считавший, что эта территория должна перейти к Молдавскому княжеству. После долгих переговоров бессарабский вопрос был решен не в пользу России.

08.02.2016

Eugen-Tudor Sclifos, Institutul de Istorie al AŞM, 31 August 1989, 82, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: tudor.scl@gmail.com

UN MANUSCRIS INEDIT DIN ARHIVA „PAUL GORE” (1860)

Maria Danilov

Cuvinte-cheie: Principatul Moldovei, Basarabia, istoria culturii, manuscris, Paul Gore, Gheorghe Gore.

Risipită de-a lungul timpului în mai multe colecţii, atât publice cât şi private, arhiva lui Paul Gore a suscitat mereu interesul cercetătorilor din varii domenii: genealogie, heraldică, sociologie, istoria culturii sau istoria Basarabiei sub dominaţia ţaristă, în special. Cele mai preţioase colecţii de documente se deţin în arhivele bucureştene (Direcţia Arhivelor Naţionale Istorice Centrale) şi cuprind cea mai voluminoasă parte de documente (96 unităţi arhivistice inventariate din arhiva neamului Gore (1579-1945). O parte impunătoare a colecţiei cuprinde inventare în care se regăsesc diverse informaţii istorice referitoare la viaţa şi activitatea lui Gheorghe Gore[1]. Referinţele asupra activităţii lui Gheorghe Gore pe tărâm cultural în Basarabia (a doua jumătate a secolului al XIX-lea) au ajuns binecunoscute. Mai puţin este cunoscută opera scrisă a acestuia, rămasă în bună parte în manuscris.

Opera scrisă a lui Gheorghe Gore este una destul de modestă. Puţinele articole publicate în paginile presei oficiale, scrise în rusește, sunt o reflecţie a unei drame trăite de basarabeni într-un veac de singurătate, de izolare forţată de fraţii lor din ţara de dincolo de Prut. De aici şi intenţiile publicistului de a lămuri opinia publică rusească în privinţa originii Românilor, după cum observase la timpul său Ștefan Ciobanu. Gheorghe Gore este considerat unul dintre cei mai buni cunoscători ai trecutului cultural al românilor, „cel mai de seamă propagator al culturii româneşti, unul dintre cei mai aprigi apărători în chestiunile naţionale” (Ciobanu 1992, 245-246). A lăsat o serie de lucrări privitoare la chestiunile naţionale, publicate în *Buletinul regiunii Basarabia*. Toate scrierile lui Gheorghe Gore sunt consemnate la capitolul „Studii ruseşti asupra trecutului şi culturii românilor” (Ciobanu 1992, 245). Ștefan Ciobanu considera că, deşi aceste lucrări „au fost scrise într-o limbă străină, ele vădesc preocupările cercurilor intelectuale ale românilor basarabeni, adeseori tendinţa lor de a lămuri opinia publică rusească în chestiunea originii Românilor, a vieţii lor, iar uneori în aceste scrieri, în mod spontan izbucneşte iubirea lor faţă de neam, patriotismul lor cald” (Ciobanu 1992, 245). Vom observa că Ștefan Ciobanu n-a reuşit sa cerceteze nici pe departe toate scrierile lui Gheorghe Gore, fapt menţionat de el însuşi, de altfel: „n-am avut la îndemână toate articolele lui Gheorghe Gore” (Ciobanu 1992, 249). Ceea ce n-a reuşit la timpul său Ștefan Ciobanu, au recuperat ulterior istoricii şi criticii literari în anii ’90 ai sec. XX. În urma unei riguroase selecţii a textelor publicate de Gheorghe Gore în paginile revistei regionale *Bessarabskie Oblastnye Vedomosti* în anii 1866-1867, Vasile Ciocanu avea să realizeze o solidă restituire documentară (Ciocanu 1989, 125-127). Deşi, trebuie să recunoaştem că aprecierile critice asupra operei scrise a basarabeanului Gheorghe Gore, într-un fel sau altul, au întârziat cu mai bine un secol.

[1] Gheorghe Gore (1839-1909). Neamul Gore are rădăcini genealogice fixate încă din secolul al XVI-lea, originar din Basarabia, din ţinutul Tigheciului. Tatăl lui Gheorghe Gore, Spiridon, era proprietarul moşiei Duşmana din jud. Iaşi. Aici s-a născut viitorul publicist. Pe când avea 13 ani, familia s-a mutat cu traiul la Ghindeşti, jud. Soroca. Conform deciziei din 30 martie 1847 a Adunării Deputaţilor Nobilimii din Basarabia, lui Spiridon Gore şi fiilor săi – Vasile, Gheorghe şi Alexandru – le-a fost recunoscut titlul de nobili. Gheorghe Gore a învăţat la Gimnaziul din Chişinău (1849-1856), la absolvirea căruia a obţinut dreptul de funcţionar clasa a XIV-a. În 1861 a absolvit Facultatea de Drept a Universităţii din Moscova; pe 1 februarie 1862-29 iulie 1865 este angajat funcţionar în cancelaria guvernatorului din Basarabia; din 6 decembrie 1867 deţine funcţia de asesor la judecătorie şi conciliator în litigii funciare (1868); 1869-1875 – judecător de pace în Adunarea de Zemstvă din judeţul Orhei; avocat în Circumscripţia Curţii de Justiţie din Harkov (1875) şi Odessa (1875-1878); notar; membru al Judecătoriei penale regionale basarabene; mediator de pace, de sector la Orhei (mai 1878-ianuarie 1904); avocat şi, concomitent, traducător la Judecătoria din Chişinău; membru al Adunării Nobilimii basarabene, mareşal al nobilimii din judeţul Chişinău.

***

Un manuscris inedit din arhiva lui Paul Gore (*Viaţa socială din Moldova înainte de 1812. Consideraţiile lui Gheorghe Gore/ Общественный быт Молдавии до 1812 года. Расуждение Георгия Гор*е (1860).

Printre operele de valoare semnate de Gheorghe Gore a fost identificat, de curând, un manuscris inedit – *Общественный быт Молдавии до 1812 года. Расуждение Георгия Горе* (1860). Lucrarea cuprinde 93 de pagini (în caiet) şi poate fi apreciată drept una dintre primele scrieri istorice semnate de un basarabean, având incursiuni asupra dreptului funciar din Principatul Moldovei de până la 1812[2]. Pe pagina de titlu a manuscrisului sunt aplicate două ştampile în perioade diferite: 1) „Biblioteca Pavla Gheorghevicea Gore /Библиотека Павла Георгевича Горе" (ştampilă ovală, imprimeu roşu, rus.); 2) „Biblioteca Paul de Gore. Basarabia" (cerneală neagră, în română). De asemenea, se pot citi şi alte însemnări. Pe colţul din stânga, sus: „Teza de drept a tatălui meu" (însemnarea aparţine lui Paul Gore), iar pe colţul din dreapta „Lucrarea mi-a fost pusă la dispoziţie pe 1 decembrie, V. Leşkov/ Представлено ко мне 1 дек. Професор В. Лешков"[3]. Tot acolo este indicat: „Bib. Ion Pelivan, VI mss 33 a" (fig. 1-2).

Pe partea inferioară a paginii este notat: „3 noiembrie, Moscova, 1860 /3-го ноября. 1860. Москва". Se cuvine să precizăm că în dosar (mapa arhivei de la Bucureşti) sunt inventariate sub acelaşi număr două manuscrise ale lucrării lui Gheorghe Gore. Primul exemplar este o ciornă (originalul), iar cel de al doilea este o copie a originalului, realizată de Ioan Pelivan in 1945 (sau de un alt copist la indicaţia lui Ioan Pelivan).

Cât priveşte copia manuscrisului, vom preciza că pe pagina de titlu (în chenar) este redat conţinutul după originalul-ciornă „Gheorghe Gore. *Общественный быт Молдавии до 1812 года. (Расуждение Gheorghe Gore). Teza de doctorat*[4]*. Moscova 1860* (cerneală neagră). Sub che-

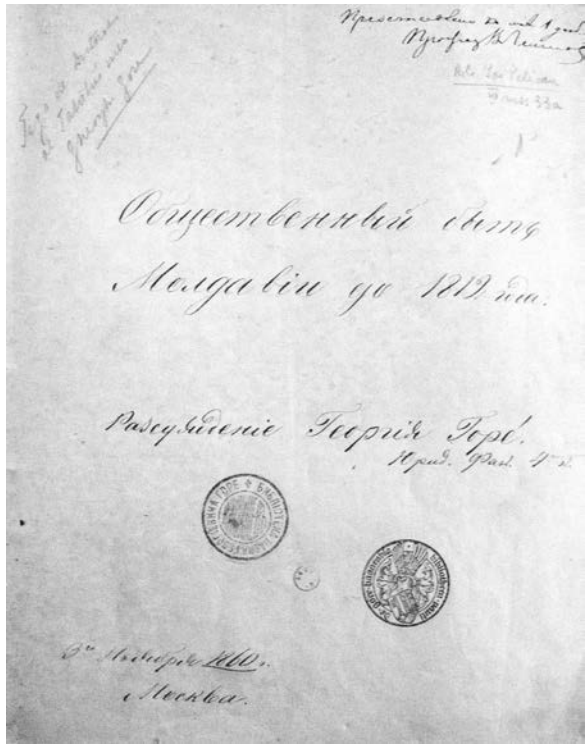

Fig. 1. Pagina de titlu şi fila de început a manuscrisului: *Viaţa socială din Moldova înainte de 1812. Consideraţiile lui Gheorghe Gore*, Moscova, 1860 (ANICB, Fond *Pavel Gore*, d. 4, f. 2).

nar este înscris „copiat în 1945" (creion). Iar pe dreapta paginii de titlu (sus) se citeşte: „Biblioteca Ion Pelivan" (creion)[5] (fig. 3).

Din cele consemnate mai sus putem constata următoarele: manuscrisul lucrării *Viaţa socială din Moldova înainte de 1812. Consideraţiile lui Gheorghe Gore* (Mosova, 1860), a făcut parte din biblioteca lui Ion Pelivan (evident, după decesul lui Paul Gore, în 1927). Acest fapt ne îndeamnă să presupunem că o parte din arhivele lui Paul Gore, inclusiv manuscrisul în cauză, au fost deţinute anume de Ioan Pelivan[6].

De asemenea, suntem motivaţi să susţinem că Ioan Pelivan a avut intenţia să publice lucrarea lui

[2] Arhivele Naţionale Istorice Centrale Bucureşti (în continuare ANICB), Fond *Pavel Gore*, d. 4, 156 f.; O parte impunătoare a colecţiei cuprinde inventare în care se regăsesc diverse informaţii istorice referitoare la viaţa şi activitatea lui Gheorghe Gore (1839-1909).

[3] În 1867 V. Leşkov a fost ales decan al Facultăţii de Drept a Universităţii din Moscova.

[4] Corect: teza de licenţă.

[5] Nu cunoaştem cine a realizat această copie, care erau intenţiile. Cert este că manuscrisul la acea vreme se afla în biblioteca lui Ion Pelivan, acesta, poate a avut şi intenţia să-l publice. Deţinea, cele mai bogate arhive basarabene. Este de presupus că anul 1945, ultimul an de război, în condiţiile în care în România intervenise o răsturnare radicală în viaţa politică, contextul istoric defavorabil n-a mai putut facilita publicarea manuscrisului.

[6] Este cunoscut că Ioan Pelivan, alături de Ştefan Ciobanu şi Gheorghe Bezviconi, a deţinut cele mai bogate arhive referitoare la trecutul Basarabiei sub stăpânirea ţaristă.

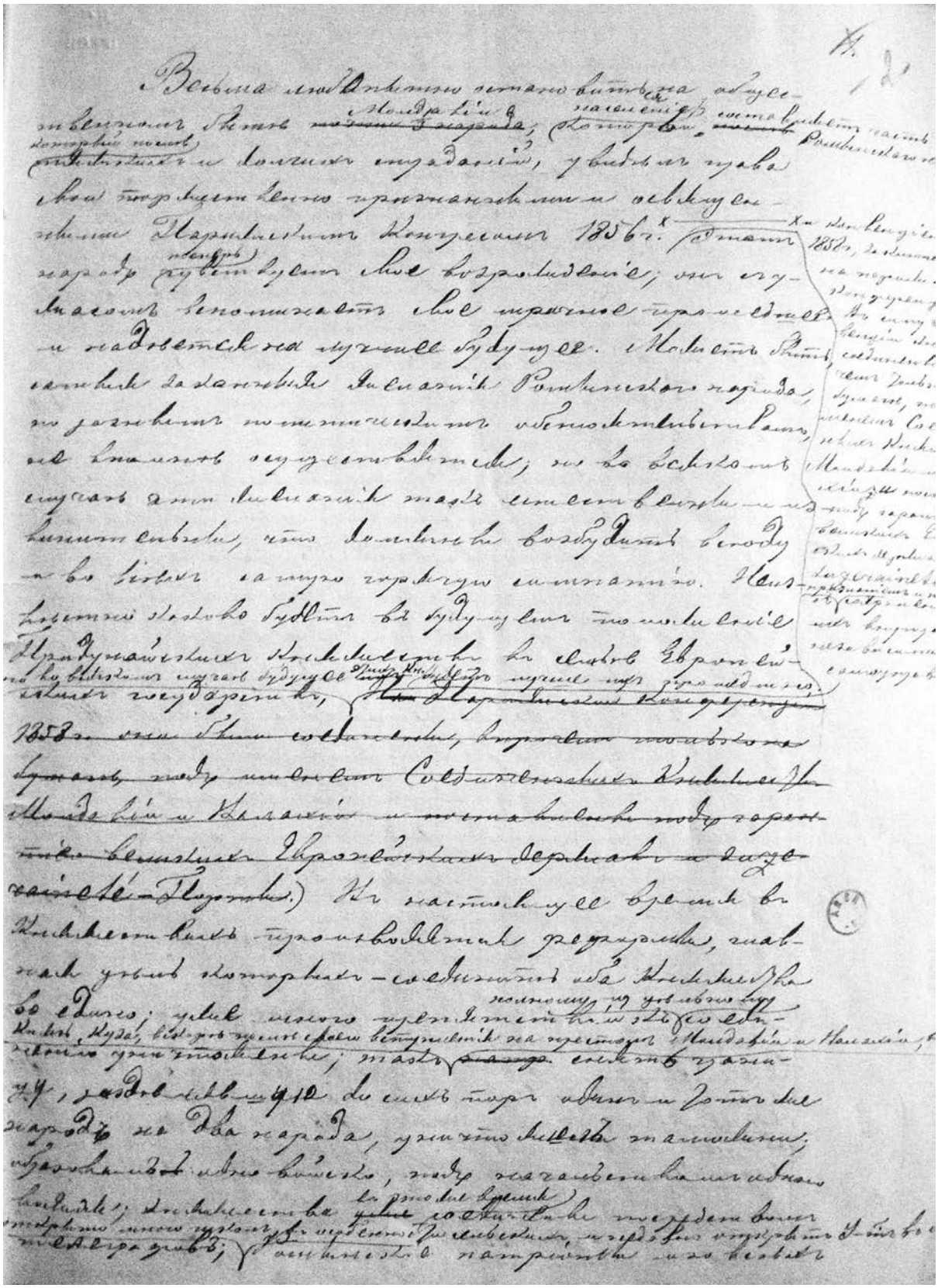

Fig. 2. Fila de început a manuscrisului: *Viaţa socială din Moldova înainte de 1812. Consideraţiile lui Gheorghe Gore*, Moscova, 1860 (ANICB, Fond *Pavel Gore*, d. 4, f. 2).

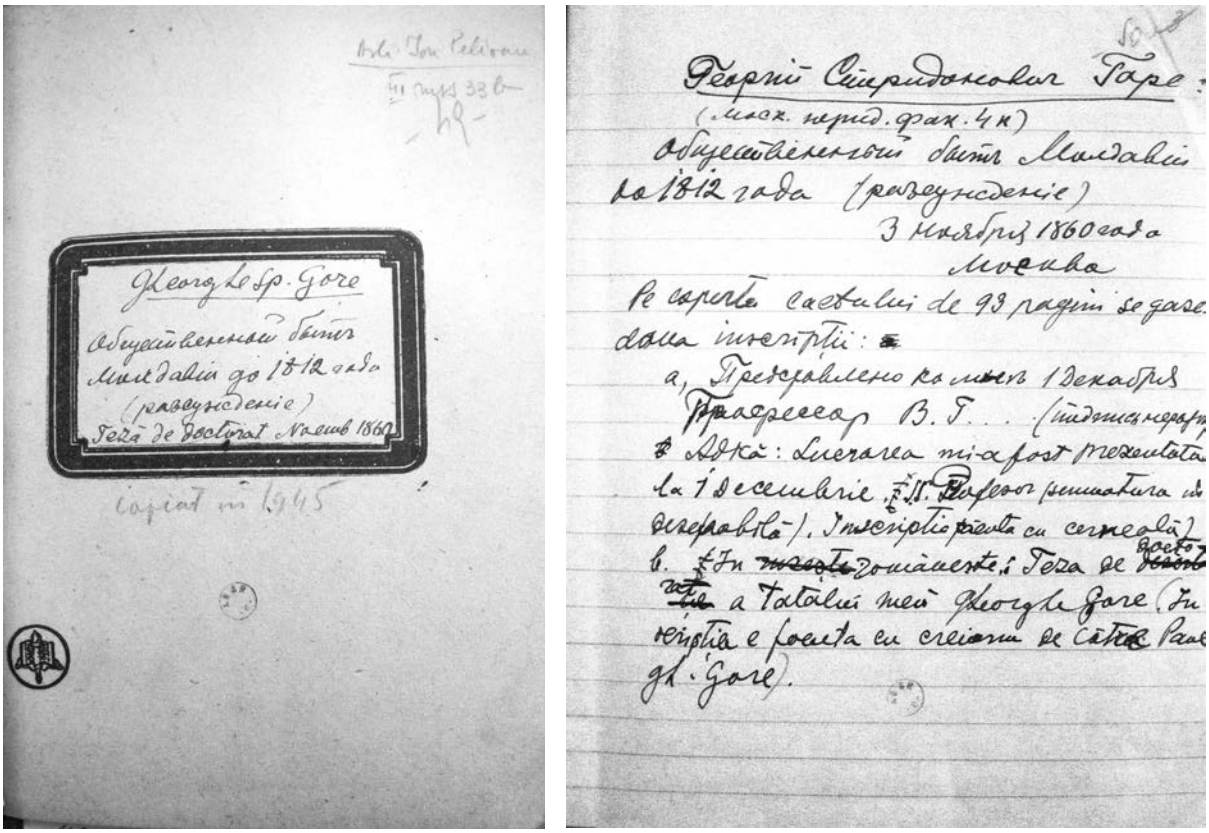

Fig. 3. Pagina de titlu a manuscrisului-copie: *Viaţa socială din Moldova înainte de 1812. Consideraţiile lui Gheorghe Gore* (versiunea tradusă în limba romană) (ANICB, Fond *Pavel Gore,* d. 4).

Gheorghe Gore, odată ce a realizat copia manuscrisului. Amintim în context că Ioan Pelivan reuşise să editeze în acei ani două lucrări importante consacrate unor mari personalităţi ale mişcării cultural-naţionale din Basarabia: 1) Nicolae Casso (1839-1904) (Pelivan 1942, 63-82) şi 2) Alexandru Matei Cotruţă (1828-1905) (Pelivan 1992, 301-318). Este vorba de lucrări scrise în pribegie, departe de provincia natală, având la îndemână modeste surse aduse la Bucureşti din Basarabia. Mai este vorba de anul de pomină 1940, – anul reocupării Basarabiei de către vecinii din est, de astă dată de către imperiul sovietic.

Generaţia lui Ioan Pelivan (1876-1954) a preţuit nespus de mult cunoaşterea trecutului istoric al provinciei dintre Prut şi Nistru. Această tendinţă spre cunoaştere venea dintr-o istorie trăită de ei sub vremi streine. Avea să ne mărturisească chiar Ioan Pelivan, pe când era student la Dorpat (1898-1902), în Estonia, apoi „ostrovar" la Wenden, Letonia şi de acolo surghiunit în guberniile Arhanghelsk şi Viatka, Rusia. Era mereu frământat de chestiunea trecutului Basarabiei în cursul dominaţiei ruseşti. Spre exemplu, Ioan Pelivan se întreabă: „s-a ocupat cineva de nevoile naţionale ale moldovenimii basarabene şi dacă s-a luptat cineva pentru păstrarea limbii noastre materne, a obiceiurilor şi datinilor strămoşeşti şi contra rusificării forţate a moldovenilor [...]" (Pelivan 1992, 246).

Un motiv în plus pentru acele frământări ale tânărului basarabean era şi faptul că, ceilalţi colegi de la Universitate, fie polonezi, fie ucraineni, fie letoni, fie gruzini ş.a. –„aveau aproape fiecare, în locuinţele lor, portretele poeţilor, scriitorilor, savanţilor şi luptătorilor pentru cauza lor naţională [...]. Noi, studenţii moldoveni basarabeni, ne simţeam umiliţi faţă de aceşti colegi, pentru că nu ştiam nimic, sau aproape nimic din trecutul moldovenesc al Basarabiei şi nu cunoşteam pe nici un poet sau scriitor basarabean moldovean" (Pelivan 1992, 246). Generaţia lui Ioan Pelivan, deci, nu avea ştiinţă de nici un precursor sau mentor al mişcării naţionale din Basarabia. Această mare ruptură care a persistat între generaţiile care s-au perindat după 1812 în provincia de la est de Prut,

în lipsa unei mişcări culturale unificatoare, – a marcat într-un fel sau altul destinul luptătorului basarabean.

Ioan Pelivan avea adunate în biblioteca sa preţioase mărturii ale istoriei noastre culturale. Mai avea convingerea că „trecutul moldovenesc al Basarabiei de sub oblăduirea ruşilor continuă să rămână necunoscut, după cum rămâne necunoscut, în cea mai mare parte şi până azi". Toate acestea, ne îndeamnă să presupunem că Ioan Pelivan avusese intenţia să şi publice lucrarea lui Gheorghe Gore (*Viaţa socială din Moldova înainte de 1812*), timpul istoric, însă, n-a fost în favoarea lui. Era anul 1945.

Gheorghe Gore şi memoria istorică

Revenind asupra contextului istoric în care Gheorghe Gore, student la Facultatea de Drept a Universităţii din Moscova, a elaborat teza sa de licenţă, în 1860, ar trebui să scoatem în evidenţă două momente esenţiale. Primul ţine de contextul imperial în care studentul basarabean a reuşit să obţină aprobarea pentru cercetarea unui subiect ce ţine de istoria vieţii sociale a Principatului Moldovei de până la anul 1812. Vom observă că, în urma evenimentelor revoluţionare care au avut loc în Europa (48-ismul european), în 1849, Ministerul Învăţământului Public al Imperiului Rus a interzis studierea „Istoriei dreptului străin/ european" în instituţiile de învăţământ superior. Acest curs va fi reintrodus abia după opt ani, în 1857. Tocmai în contextul amintit se înscriu şi anii de studii la Universitatea din Moscova a basarabeanului Gheorghe Gore. Numai aşa putem explica faptul că lui Gheorghe Gore i s-a permis să-şi aleagă un subiect pentru teza de licenţă în drept cu incursiuni în istoria dreptul străin (*Viaţa socială din Moldova înainte de 1812).*

Cel de al doilea aspect, mult mai important pentru noi, capătă o semnificaţie aparte dacă îl raportăm la istoria Principatelor Române. Gheorghe Gore a manifestat un interes deosebit pentru cercetarea trecutului istoric al Principatului Moldovei pe urmele proaspete ale evenimentului istoric – Unirea Principatelor de la 1859. Lucrarea a fost elaborată în 1860 – la un an după Unirea Principatelor. De asemenea, vom observa că interesul sporit al cercetărilor atât din de vestul european, cât şi din estul Europei şi din Imperiul Rus, inclusiv, asupra istoriei Principatelor Române, în această etapă a ajuns binecunoscut. Astfel, efortul tânărului basarabean este demn de toată admiraţia. Or, acest moment deosebit de relevant, îl aşează deopotrivă pe basarabeanul Gheorghe Gore alături de cei mai devotaţi fii ai neamului, care şi-au manifestat plenar dragostea faţă de ţara de origine.

Fig. 4. Gheorghe Gore (aşezat pe scaun), student la Facultatea de Drept a Universităţii din Moscova între anii 1857 şi 1861 (ANRM, colecţia iconografică).

Lucrarea lui Gheorghe Gore „Viaţa socială din Moldovei înainte de 1812", este structurată în opt capitole distincte: *Formarea Principatului Moldovei şi originea poporului român; Scurt istoric asupra teritoriului Principatului Moldovei înainte de anul 1812; Populaţia Moldovei de până la 1812; Formarea proprietăţii funciare şi relaţiile funciare dintre proprietari; Ţiganii; Sistemul de administrare internă; Despre industrie şi comerţ; Despre vieţile unor domnitori care au lăsat urme în istoria ţării*[7].

Dacă am judeca opera lui Gheorghe Gore doar după titlurile de capitole înşirate, ar fi suficient să constatăm că autorul a încercat să ofere cititorului o perspectivă de unitate asupra fenomenului istoric cu reflecţii pe marginea vieţii sociale a Moldovei din cele mai vechi timpuri şi până la anul 1812. Repertoriul bibliografic cuprins în lu-

[7] ANICB, Fond *Pavel Gore*, d. 4, f. 2.

crare, de asemenea ne oferă o imagine de ansamblu asupra lucrării: *Descrierea Moldovei*, Moscova, 1789 (ediţia moscovita a lui Levşin a operei lui Dimitrie Cantemir); *Wilkinzon, Tableau historique et politique de la Moldavie et de la Valachie*, Paris, 1821; *La Valachie et la Moldavie*, Paris, 1822 *(autor necunoscut);* Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, Berlin 1766*; Deipres – Revue des Deux Mondes, 1848, 1-er janvier* (Morny 1847, 17)[8]; M. Kogălniceanu, *Histoire de Valahie et de Moldavie*, Berlin. 1854 (Kogălniceanu 1854, 470)[9]*; Regnault – Histoire politique et sociale des Principatées Danubiennes*, Paris, 1854[10]; Палаузов, *Молдавия и Валахия в политическом отношении*, С. Петерсбург, 1858 (Палаузов 1859, 296)[11]; Ubicini, *Provincio roumaines*, Paris, 1856 (Ubcini 1856, 205); Gh. Şincai de Şinca, *Cronica românillor*, Iassi, 1855 (Şincai 1855, 398)[12], *Gazete politice: Steaua Dunării*[13] (Dunaiskaja zvezda)"[14]. După cum se poate constata cu uşurinţă, în lista literaturii citate se regăsesc ediţii preţioase asupra istoriei Principatelor Române, începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, dar şi ediţii curente, precum cea a lui A. Ubicini sau a lui S. Palauzov.

Lucrarea lui Gheorghe Gore este însoţită de un „Cuvânt-înainte". Perspectiva de abordare este una ancorată în evenimentele curente ale istoriei europene, raportată la fenomenul Unirii Principatelor Române. Astfel, Gheorghe Gore susţine că „este destul de curios să ne oprim asupra vieţii sociale din Moldova, populaţia căreia este parte a poporului român, care după lungi şi grele suferinţe şi-a văzut dreptul său recunoscut la Congresul de la Paris şi binecuvântat prin Convenţia din 19 august 1858"[15]. În fapt, această Convenţie unea principatele doar pe hârtie cu numele de Principatele Unite ale Moldovei şi Valahiei, acestea fiind puse sub garanţia marilor State europene şi sub suzeranitatea Porţii, recunoscându-li-se conducerea şi independenţa internă. Acum acest popor îşi simte renaşterea. El îşi aminteşte cu groază de trecutul întunecat şi crede într-un viitor mai bun. „Poate cele mai legitime dorinţe ale poporului român din varii motive nu s-au realizat, în orice caz, acestea sunt atât de fireşti şi demne de admirat pentru că trezesc peste tot cea mai mare simpatie"[16].

Gh. Gore se pronunţă destul de îndrăzneţ asupra viitorului „Principatelor Dunărene" aflate în mijlocul statelor europene, asupra reformelor iniţiate de domnitorul Alexandru Ioan Cuza: „Nu se cunoaşte care va fi viitorul acestor Principate Dunărene în mijlocul statelor europene, în orice caz va fi un viitor mai bun decât trecutul. În timpul de faţă se petrec diverse reforme, scopul cărora este de a uni cele două principate într-un spaţiu unic. Mai multe piedici au şi fost înlăturate. Astfel, principele Cuza, imediat după alegerea lui în calitate de domnitor al Moldovei şi Valahiei, a dat ordin să fie scoasă graniţa, care împărţea acelaşi popor în două, a lichidat vămile, a format o armată unică sub un singur conducător. Principatele sunt unite cu telegraf. Au fost deschise multe şcoli, mai ales la sate, şi nu de mult s-a deschis Universitatea din Iaşi"[17].

Ceea ce este important să observăm, autorul nu pune la îndoială unitatea românească. Cele două principate sunt locuite de „acelaşi popor", iar „patrioţii români se străduiră din toate puterile să realizeze dorinţa tuturor românilor exprimată şi înfăptuită pentru scurtă vreme de Ştefan cel Mare şi Mihai Viteazul"[18]. Atunci când face referinţă la formarea Principatului Moldova şi originea poporului român, Gh. Gore subliniază că „un număr însemnat (aproximativ 9 milioane) de populaţie, având înrudire de limbă, religie, tradiţie şi obiceiuri, locuieşte în Moldova, Valahia, în partea răsăriteană a Ungariei, aproape în toată Transilvania, Bucovina şi în Basarabia"[19]. Nistrul, munţii Carpaţi, Tisa, Dunărea şi Marea Neagră sunt frontierele naturale ale acestor provincii împărţite între

[8] Vezi articolul lui Morny, *Unele reflecţii asupra stării politice actuale* (Période initiale (1829-1848). *Quelques réflexions sur la politique actuelle* M. le comte A. de Morny. Paris, le 24 décembre 1847.

[9] Este vorba de a 2-a ediţie *Histoire de la Dacie, des Valaques transdanubiens et de la Valachie*, Berlin, 1854; vezi şi ediţia *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, Berlin, 1837.

[10] Pe de o parte, lucrarea este un tablou al mentalităţii de la 1848 din ţările române, iar pe de altă parte, a avut chiar ea însăşi un rol în forjarea mentalităţilor româneşti.

[11] Corect: 1859; Палаузов Спиридон Николаевич (1818-1872).

[12] Prima ediţie completă a apărut la Iaşi în 1853 (Gheorghe Şincai, *Hronica Românilor*, tomul I-II, Tipogr. Româno-Franceză, (caractere chirilice; titlu cu alfabet de tranziţie), însă o ediţie critică, definitivă lipseşte.

[13] Pe 1 octombrie 1855 a apărut, tot la Iaşi, ziarul *Steaua Dunării*, sub conducerea lui Mihail Kogălniceanu.

[14] ANICB, Fond *Pavel Gore*, d. 4, f. 2 v., f. 3.

[15] ANICB, Fond *Pavel Gore*, d. 4, f. 1.

[16] ANICB, Fond *Pavel Gore*, d. 4, f. 2.

[17] ANICB, Fond *Pavel Gore*, d. 4, f. 3.

[18] ANICB, Fond *Pavel Gore*, d. 4, f. 4.

[19] ANICB, Fond *Pavel Gore*, d. 4, f. 4.

trei Imperii. Acest teritoriu extins, susţine Gh. Gore, „se pare, este aşezat astfel pentru a aduna între limitele sale un singur popor, care se numeşte pe sine în limba sa Români"[20], iar pământul pe care locuiesc – Ţara Românească. „Am spus Români, nu fără temei, odată ce scriitorii străini, mai apoi şi ruşii scriu: „Rumânî" (румыны) fără nici un temei. Dacă cineva ar întreba un oarecare om simplu din ţările amintite mai sus, cine este el? Acela va răspunde: Eu sunt român (я есть ромын/ ja esti român)"[21].

După cum vedem, argumentele basarabeanului Gheorghe Gore asupra originii poporului român se sprijină pe o viziune integratoare. Poporul care locuieşte între frontierele naturale ale Nistrului, munţii Carpaţi, Tisa, Dunărea şi Marea Neagră are înrudire de limbă, religie, tradiţie şi obiceiuri. Este vorba de un singur popor, care se numeşte pe sine în limba sa „Români". De aceea şi intervine imediat cu o replică faţă de scriitorii străini, după care şi ruşii interpretează greşit numele de român, – numindu-i (dar şi scriind, de fapt) fără temei, după cum susţine autorul – „rumâny", în loc de „români".

Iată o conştiinţă clară a originilor! De aici izvorăşte şi o deosebită mândrie, dar şi admiraţie faţă de trecutul istoric în care s-a plămădit acest neam. Pentru că teritoriul cuprins între frontierele arătate mai sus „constituia în primele secole după Hristos un stat independent, mare şi puternic, în faţa căruia tremura şi victorioasa Romă [...]. Dacii fiind mari iubitori de libertate, erau uniţi"[22]. Observăm că interpretările autorului asupra evenimentelor şi faptelor istorice petrecute nu numai în Principatul Moldovei, ci în tot spaţiul locuit de romani, indiferent de frontierele politice, sunt evaluate de pe aceleaşi criterii unice. Elementul de unitate, de integritate este prezent şi atunci când face referinţă la românii basarabeni aflaţi sub stăpânirea rusă.

Gheorghe Gore nu lasă fără răspuns chiar şi unele opinii ale contemporanilor săi, considerate de el eronate. Poporul român este „blând şi primitor", susţine el în replica dată unui autor militar rus, care a scris în revista „Russkaja beseda" (Convorbiri ruseşti), precum ca moldovenii sunt „neprimitori". Gheorghe Gore imediat precizează că acel autor a scris despre populaţia din sudul Basarabiei, unde locuiesc „în mare lor majoritate coloniştii bulgari şi nemţi". Cu atât mai mult găseşte el necesară această precizare, pentru că „ruşii nu cunosc Moldova şi moldovenii. Se vede, mulţi l-au şi crezut"[23].

Încercările lui Gheorghe Gore nu s-au limitat doar spre a lămuri „opinia publică rusească în chestiunea originii Românilor" (Ciobanu 1992, 245), ci au mers mult mai departe. El ne-a lăsat o serie de lucrări foarte interesante privitoare la chestiunile naţionale publicate în *Buletinul regiunii Basarabia* (Ciobanu 1992, 245). După cum ne mărturiseşte fiul său Paul Gore, acele publicaţii apărute în unicul buletin oficial din provincie, mai aveau scopul de „luminare a intelectualilor în privinţa trecutului nostru naţional şi, mai cu seamă, arătarea tuturor celor care puteau să citească că şi noi românii (tatăl meu aşa a şi scris întotdeauna români, şi nu moldoveni) avem cultura noastră naţională şi că avem drept a ne mândri cu originea noastră şi cu oamenii noştri mari" (Gore 2003, 212). În calitate de argument îi servesc articolele publicate de Gheorghe Gore în *Buletinul oficial* în 1866: „Numerele 12-13-14 – *Obiceiurile de nuntă la moldoveni;* nr. 28 – *Despre averile mănăstirilor moldoveneşti în Basarabia*; nr. 29, 33, 35, 37, 39, 43 – *Şcoala şi educaţia în Basarabia începând din Moldova;* nr. 31 – *Şincai de Şinca* (dedicat lui Petru Gheorghe Leonard, amicul tatălui meu şi naţionalist cunoscut); nr. 40 – *Claca*; nr. 44 – *Puşkin şi Negruzzi*; nr. 4 [?] – *Lupta de la Războieni*; nr. 4, 47, 49 – *Despre raporturile dintre proprietarii de pământ şi muncitori de pământ şi despre schimbarea proprietăţii în Basarabia* (Gore 2003, 213)[24].

Gheorghe Gore a mai scris şi unele pagini despre literatura românească. A fost unul dintre puţinii basarabeni cunoscători ai istoriei literaturii şi curentelor contemporane româneşti. Din cuprinsul modestelor scrieri se desprinde lesne acea mare dragoste faţă de istoria şi cultura neamului său. Or, tocmai acest mesaj nu putea fi agreat de cenzura ţaristă, de aceea Gheorghe Gore a şi fost înlăturat de la conducerea părţii neoficiale a *Buleti-*

[20] Cuvinte subliniate în textul manuscris original.
[21] ANICB, Fond *Pavel Gore*, d. 4, f. 5.
[22] ANICB, Fond *Pavel Gore*, d. 4, f. 5.
[23] ANICB, Fond *Pavel Gore*, d. 4, f. 83 (vezi capitolul VII „Populaţia Moldovei de până la 1812").
[24] ANICB, Fond *Pavel Gore* d. 4, 126 file (cuprinde o scurtă biografie şi 14 lucrări ale lui Gheorghe Gore, traduse de fiica sa Zina (Moroianu), cu ocazia centenarului de la naşterea lui (1939); Vezi, de asemenea, Paul Gore, *Gheorghe S. Gore*, în „Paul Gore. Omul şi opera", Chişinău, 2003, p. 213.

nului regional (Poştarencu 2003, 62). Dincolo de faptul că activitatea lui Gheorghe Gore în calitate de redactor a părţii neoficiale a *Buletinului basarabean* a fost de scurtă durată (7 martie 1866 - 6 decembrie 1867), el a reuşit să-şi afirme în paginile modeste ale presei locale ataşamentul faţă de cultura neamului său românesc[25]. Pentru că avea convingerea: „Cu cât pătrundem mai adânc în istoria naţionalităţii române, cu atât găsim în ea mai multe urme şi semne ale oamenilor savanţi, ale eroilor viteji, ale victoriilor glorioase, ale politicii adânci şi ale stabilităţii bărbăteşti. Românii basarabeni par simpli şi inculţi pentru că n-au nici un fel de cunoştinţe despre istoria poporului român şi despre istoria literaturii [...]" (Ciobanu 1992, 249-250).

S-ar cuveni să mai adăugăm ca în toată perioada de activitate în calitate de redactor al părţii neoficiale a publicaţiei, Gheorghe Gore a muncit dezinteresat, fără a fi remunerat de administraţia imperială a provinciei. Acest lucru ni l-a mărturisit chiar fiul său, Paul Gore, în 1923, într-o replică la adresa doctorului I. Duscian, care publicase în „Universul" (nr. 296) un articol „1867-1868 şi 1923 în Basarabia": „[...]. Am găsit câteva pasagii care sunt eronate şi fiindcă privesc memoria răposatului tatălui meu, Gh. S. Gore, care în timpuri grele pentru neamul nostru în Basarabia niciodată nu ascundea sentimentele lui naţionale, mă simt obligat să corectez greşelile care le-aţi făcut, fără nici o îndoială pentru mine, *bona fide*" (Gore 2003, 212). Ce vrea să ne spună, de fapt, Paul Gore?

1) „Sub numele *G.G.* tatăl meu nu se ascundea. Dovadă: a) fiecare număr al jurnalului *Bessarabskie Oblastnye Vedomosti* a fost iscălit de tatăl meu ca redactor al părţii neoficiale, adică literare a acestui jurnal (redactorul părţii oficiale a fost vice-guvernatorul Basarabiei; b) Toate manuscrisele articolelor (originale) iscălite *G.G.*, care şi acum se păstrează la mine, poartă nota cenzorului (unele articole n-au fost publicate fiind oprite de cenzor). Mai sunt articole publicate în *Bessarabskie Oblastnye Vedomosti*, care nici n-au fost iscălite <*G.G*>. şi totuşi aparţineau tatălui meu ca redactor al ziarului [...]. Iscălind articolele sale [...], se folosea de iniţialele lui binecunoscute nu numai de autorităţi, ci fireşte de cenzor şi de public. Arătarea că el „se ascundea" şi că scria în „gazetă" şi în „oficiosul guvernatorului" Basarabiei e greşită şi în ochii mei e jignitoare pentru memoria tatălui meu, un naţionalist înfocat şi sincer, care avea un singur defect [...], modestia exagerată" (Gore 2003, 213).

2) „Cum se constată din documentele oficiale ale tatălui meu, aflătoare la mine, în ziua de 7 martie 1866, el, având atunci titlul de„consilier titular", a fost numit redactor al părţii neoficiale a jurnalului *Bessarabskie Oblastnye Vedomosti*, fără leafă şi fără orice altă indemnizare " (Gore 2003, 213).

Dincolo de toate aceste mărturii de o veridicitate copleşitoare asupra unor crude realităţi ale destinului basarabean, Paul Gore, devenit el singur martor ocular al acelei epoci de tristă amintire, ne mai spune ceva foarte important privitor la felul cum noi basarabenii am supravieţuit, de fapt, în acel veac de întuneric: „Atunci în Basarabia nu exista nici un jurnal politic sau literar şi tatăl meu a depus multă energie pentru a fi numit redactor al părţii neoficiale a jurnalului *Bessarabskie Oblastnye Vedomosti*. Destituit din funcţia de redactor al părţii neoficiale al Buletinului local (*Bessarabskie Oblastnye Vedomosti*), Gheorghe Gore s-a retras în munca sa de cancelarie. Din 6 decembrie 1867 deţine funcţia de asesor la Judecătorie şi conciliator în litigii funciare, fiind totodată şi notar şi membru al Judecătoriei penale regionale basarabene. A mai deţinut şi funcţia de mediator de pace la Orhei (1878-1904) (Gore 2003, 212).

În condiţiile unei aspre cenzuri asupra cuvântului scris, asupra presei din provincie, Gheorghe Gore a mai făcut o încercare disperată de a edita un periodic local. În urma unor investigaţii recente în Arhivele Statului din Bucureşti, s-a stabilit că iniţiativa editării la Chişinău a unui ziar cu titulatura de *Bessarabski vestnik* a fost întreprinsă în 1873 şi aparţine basarabeanului Gheorghe Gore[26]. Este de presupus că publicistul basarabean, având o practică antrenată în anii precedenţi, din perioada de redactor al buletinului regional (1866-1867), a încercat să practice această meserie, de ziarist, într-o nouă ipostază - cea de proprietar şi editor de ziar (Basarab 1996, XIV-XVII)[27]. Este

[25] Cercetătorul susţine, precum că Gheorghe Gore este desemnat în funcţie de redactor în data de 7 august, şi „nu 7 martie 1867".

[26] ANICB, Fond *Pavel Gore*, d. 9, f. 68.

[27] Sunt invocate unele argumente care ni-l prezintă pe Gh. Gore ca un posibil autor al unei impresionante corespondenţe basarabene publicată în ziarul bucureştean „*Telegraful*" între anii 1880 şi 1890.

vorba despre refuzul din 18 februarie 1873 (nr. 772) a Departamentului Principal pentru Problemele Presei (subordonat Ministerului Afacerilor Interne), – recepţionat la Chişinău pe 24 februarie 1873, în care se arata că „locuitorul din Chişinău, Judecătorul de Pace al judeţului Chişinău, consilier de stat Gheorghe Gore s-a adresat către Excelenţa Sa, Ministrul Afacerilor Interne, cu rugămintea de a i se permite editarea la Chişinău, sub redacţie proprie, a unei gazete de orientare politico-literară, cotidian, cu titlul de *Bessarabski Vestnik* [Curierul Basarabean]. Departamentul Principal în Problemele Presei, prin prezenta, îl anunţă pe cetăţeanul Gheorghe Gore că demersul său readresat Ministrului Afacerilor Interne nu şi-a aflat aprobare"[28]. Documentul citat este singular în colecţia cercetată (Danilov 2012, 35). Istoricul Al. Boldur a consemnat altceva: „Gh. Gore a încercat să obţină editarea unui ziar românesc la 1863 [...] în anul revoltei poloneze" (Boldur 1996, XVII). Oricum, sursele cercetate nu ne mărturisesc nimic mai mult în această privinţă.

Unele mărturii, deşi fragmentare, stau dovadă că Gheorghe Gore era mereu atent la orice adiere de schimbare din viaţa culturală a provinciei. Aşa se face că pe la 1866, când actorul ieşean Nicolae Luchian intenţiona să vină la Chişinău pentru a prezenta un şir de spectacole, acesta a fost ajutat de către Gheorghe Gore, deoarece programul de spectacole a fost supus cenzurii (Danilov 2004, 184-190). Paul Gore a consemnat între altele: „Răsfoind [...] documentele tatălui meu am găsit două corespondenţe [...]. Adresa guvernatorului Basarabiei din 29.12.1867 nr. 11058 prin care face cunoscut pe tatăl meu că general-guvernatorul, în fine, a îngăduit ca Luchian să vie cu trupa lui la Chişinău. Pomeneşte despre 80 de piese moldoveneşti, despre care a solicitat tatăl meu, care multă vreme făcea tot posibilul ca Luchian să aibă drept de a veni la Chişinău" (Gore 2003, 213).

Fără îndoială, semnificaţia operei scrise a lui Gheorghe Gore ar trebui raportată mai întâi la contextul cultural intern al Imperiului Rus, la specificul sistemului de administrare al administraţiei imperiale, care a avut un impact imprevizibil, cel puţin din punct de vedere cultural, asupra evoluţiei gândirii intelectuale în mediul popoarelor înglobate în frontierele politice ale imperiului. Or, pentru basarabeni anul 1812 a avut o urmare neprevăzută de noii stăpâni: naşterea între românii basarabeni a unei „mari ambiţii culturale, declanşată de spectacolul culturii ruse" (Hâjdău 2004, 219-227; Zamfirescu 2004, 4;). Acest răspuns a fost receptat în mediul basarabean încă din primele trei decenii ale veacului al XIX-lea. Alexandru Hâjdău este cel care a enunţat conceptul unui adevărat program cultural în care nu este greu să recunoaştem „ecoul românesc la ceea ce se petrece în Rusia vremii" (Zamfirescu 2004, 4). De altfel, Rusia, prin cultura şi civilizaţia sa „este datoare nouă [...]. Lumina ei este nu numai o ofrandă, ci o restituire recunoscătoare", constata la timpul său Alexandru Hâjdău. El le cerea românilor să devină conştienţi de măreţia trecutului lor (nu al strămoşilor romani) şi să aspire a deveni prin spirit „una din marile culturi ale lumii" (Hâjdău 2004, 219-227). Acesta era/este mesajul „Şcolii Basarabene" preluat de generaţiile care au urmat după Alexandru Hâjdău.

Concluzii

În final vom încerca o raportare a operei scrise a basarabeanului Gheorghe Gore la contextul general românesc. Faptul ca tânărul Gheorghe Gore, student la Facultatea de Drept a Universităţii din Moscova (avea 21 de ani), pe urmele încă proaspete ale evenimentului Unirii celor două Principate (1859), şi-a luat teza de licenţă la un subiect din istoria românilor, ne demonstrează că fapta lui nu este doar o mimare, o imitaţie, ci o asumare a istoriei, un act de curaj, o restituţie morală faţă de neamul său. De aici şi stăruinţa lui de a demonstra superioritatea culturii în Principatele Române faţă de cea rusească.

Din aceeaşi perspectivă istorică invocă mărturii, precum că numărul şcolilor în Principatele Române, şi mai cu seamă în Moldova, sub Vasile Lupu, era destul de însemnat; că .poporul român în trecut a stat în fruntea popoarelor civilizate, având o mare influenţă şi la vecinii săi, mai ales prin reprezentanţii săi de vază, precum Nicolae Milescu-Spătaru; Petru Movilă şi Dimitrie Cantemir. Acest moment relevant, îl aşează deopotrivă pe basarabeanul Gheorghe Gore alături de cei mai devotaţi fii ai neamului, care şi-au manifestat plenar dragostea faţă de ţară de origine.

Apoi, dacă vom judeca valoarea operei scrise a lui Gheorghe Gore doar la contextul specific basarabean, atunci suntem în măsură să afirmăm că manuscrisul din arhivele bucureştene – *Viaţa*

[28] ANICB, Fond *Pavel Gore*, d. 9, f. 68.

*socială din Moldova înainte de 1812. Consideraţiile lui Gheorghe Gore/ Общественный быт Молдавии до 1812 года. Расуждение Георгия Гор*e (1860) – se înscrie printre puţinele studii istorice cu incursiuni asupra istoriei Principatului Moldovei, scrise de basarabeni in veacul al XIX-lea sub ruşi. Informaţiile cuprinse în acest preţios document ne oferă o reinterpretare asupra surselor dintr-o altă perspectivă istorică, dar şi o analiză de context şi de mentalitate.

Altceva este să constatăm că în arhivele bucureştene (Fondul *Pavel Gore*) se deţin multe alte probe documentare nevalorificate încă asupra vieţii şi activităţii basarabeanului Gheorghe Gore. O condiţie elementară pentru restituirea moştenirii noastre culturale, dar şi pentru cunoaşterea şi introducerea acesteia în dezbaterile culturale de azi, solicită, fără îndoială, publicarea integrală a operei lui Gheorghe Gore.

Surse

Manuscris: Общественный быт Молдавии до 1812 года. Расуждение Георгия Горе (1860) (ANICB, Fond *Pavel Gore*, d. 4, 156 f.).

Bibliografie

Basarab 1996: Basarab. Scrisori din Basarabia, Vol. I. Ediţie îngrijită de Aristiţa şi Tiberiu (Chişinău 1996).

Boldur 1996: Al. Boldur, Istoria Basarabiei (Bucureşti 1992).

Ciobanu 1992: Şt. Ciobanu, Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă (Chişinău 1992).

Ciocanu 1989: V. Ciocanu, Opera lui Vasile Alecsandri în mediul basarabean. In: File de istorie literară (Chişinău 1989), 125-127.

Danilov 2004: M. Danilov, Stagiunea actorului ieşean Nicolai Luchianov la Chişinău şi cenzura ţaristă. Tyragetia XIV, 2004, 184-190.

Danilov 2012: M. Danilov, Presa şi cenzura în Basarabia. Documentar (secolul al XIX-lea - începutul secolului XX) (Chişinău 2012).

Gore 2003: P. Gore, Gheorghe S. Gore. In: Paul Gore. Omul şi opera (Chişinău 2003).

Hâjdău 2004: Al. Hâjdău, Aduceri aminte despre gloria din trecut a Moldovei. In: Alexandru Hâjdău, Clipe de inspiraţie (Bucureşti-Chişinău 2004), 219-227.

Kogălniceanu 1837: M. Kogălniceanu, Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens (Berlin 1837).

Morny 1847: A. Morny. Période initiale (1829-1848). Quelques réflexions sur la politique actuelle M. le comte A. de Morny (Paris 1847).

Pelivan 1942: I. Pelivan, Nicolae Ştefan Casso. In: Viaţa Basarabiei, nr. 5-6 (Bucureşti 1942), 63-82.

Pelivan 1992a: I. Pelivan, Alexandru Matei Cotruţă. Scurtă schiţă biografică. In: Fapte trecute şi basarabeni uitaţi (Chişinău: Universitas 1992), 301-318.

Pelivan 1992b: I. Pelivan, Nicolae Ştefan Casso. In: Fapte trecute şi basarabeni uitaţi (Chişinău: Universitas 1992), 246.

Poştarencu 2003: D. Poştarencu, Gheorghe Gore. Date biografice. In: Paul Gore. Omul şi opera (Chişinău 2003), 61-64.

Şincai 1855: Gh. Şincai, Hronica Românilor, tomul I-II (Iaşi 1855).

Ubicini 1856: Ab. Ubicini, Provinces d'origine Roumaines Valachie, Moldavie, Bucovina, Transylvanie, Bessarabie (Paris 1856).

Zamfirescu 2004: D. Zamfirescu, Un concept de istorie literară care cere a fi omologat: Şcoala basarabeană. Literatura şi arta, 4 (3038), 29 ianuarie 2004, 4.

Горе 1866: Г.Г. [Георгий Горе], Свадебные обычаи у молдован. В: Бессарабские Областные Ведомости, №12, 13, 14, 1866.

Палаузов 1859: С.Н. Палаузов. Румынския господарства Валахия и Молдавия в историко-политическом отношении (с приложением гербов Валахии и Молдавии и перечня актов, относящихся к истории румынских господарств с XIV-XVIII в. (Санкт-Петербург 1859).

Unique manuscript from the archive of Paul Gore (1860)

Keywords: Principality of Moldavia, Bessarabia, cultural history, manuscript, Paul Gore, Gheorghe Gore.

Abstract: The archive of Paul Gore, scattered over time on various private and public collections, always aroused the interest of researchers in many fields: genealogy, heraldry, sociology, cultural history or history of Bessarabia, especially under Tsarist domination. The most valuable collections of documents are kept in the Bucharest archives (Central National Historical Archives in Bucharest – ANICB), where there are 96 documents from Gore's family archive (1579-1945).

A significant part of the collection consists of documents containing different historical information about the life and work of Gheorghe Gore (1839-1909). The activities of Paul Gore on the cultural arena of Bessarabia (the 2nd half of the 19th century) are well known. Less known are his writings, which remained for the most part in the manuscripts. Among Paul Gore's works we can distinguish a unique manuscript – "The public life of Moldavia until 1812: Gheorghe Gore's reasoning" (1860). The work contains 93 pages (in the notebook), and is in fact one of the first Bessarabian historical writings on land law of the Principality of Moldavia until 1812.

List of illustrations:

Fig. 1. The title page of the manuscript "The public life of Moldavia until 1812: Gheorghe Gore's reasoning", Moscow, 1860 (ANICB, Fond *Paul Gore*, file no. 4, fascicle no. 2).

Fig. 2. The first page of the manuscript "The public life of Moldavia until 1812: Gheorghe Gore's reasoning", Moscow, 1860 (ANICB, Fond *Paul Gore*, file no. 4, fascicle no. 2).

Fig. 3. The title page of the manuscript "The public life of Moldavia until 1812: Gheorghe Gore's reasoning", translated into Romanian (ANICB, Fond *Paul Gore*, file no. 4).

Fig. 4. Gheorghe Gore (seated), a law student at the University of Moscow in 1857-1861 (National Archives of the Republic of Moldova, iconographic collection).

Уникальная рукопись из архива Павла Горе (1860 г.)

Ключевые слова: Молдавское княжество, Бессарабия, история культуры, рукопись, Павел Горе, Георгий Горе.

Резюме: Архив Павла Горе, рассеянный на протяжении времени по различным частным и общественным коллекциям, всегда оставался в центре внимания различных исследователей: генеалогистов, геральдистов, социологов, историков культуры, и особенно исследователей, изучающих историю Бессарабии под царским игом. Самые ценные и богатые коллекции документов хранятся в бухарестских архивах (Центральный национальный исторический архив Бухареста – ANICB). Здесь находятся 96 документов из архива семьи Горе (1579-1945 гг.).

Значительную часть коллекции составляют документы, содержащие различную историческую информацию о жизни и деятельности Георгия Горе (1839-1909 гг.). Хорошо известна деятельность Павла Горе на культурном поприще Бессарабии (вторая половина XIX века). Менее известны его писания, оставшиеся по большей части в рукописях. Среди работ Павла Горе можно выделить уникальный манускрипт – «Общественный быт Молдавии до 1812 года. Рассуждение Георгия Горе» (1860 г.). Работа содержит 93 страницы (в тетради) и является по сути одним из первых бессарабских исторических писаний по земельному праву Молдавского княжества до 1812 года.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Титульный лист рукописи «Общественный быт Молдавии до 1812 года. Рассуждение Георгия Горе», Москва, 1860 г. (ANICB, Фонд *Павла Горе*, папка № 4, тетрадь № 2).

Рис. 2. Первая страница рукописи «Общественный быт Молдавии до 1812 года. Рассуждение Георгия Горе», Москва, 1860 г. (ANICB, Фонд *Павла Горе*, папка № 4, тетрадь № 2).

Рис. 3. Титульный лист рукописи «Общественный быт Молдавии до 1812 года. Рассуждение Георгия Горе», переведенной на румынский язык (ANICB, Фонд *Павла Горе*, папка № 4).

Рис. 4. Георгий Горе (сидит), студент юридического факультета Московского университета в 1857-1861 гг. (Национальный архив Республики Молдова, иконографическая коллекция).

08.02.2016

Dr. Maria Danilov, Institutul de Istorie, AŞM, str. 31 August, 82, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: danilovmaria@yahoo.com

PREGĂTIREA ŞI IMPLEMENTAREA ÎN BASARABIA A REFORMEI NOTARIALE DIN 14 APRILIE 1866

Andrei Emilciuc

Cuvinte-cheie: Basarabia, Imperiul Rus, reforma notarială, cambie, acte funciare, drept de întreprinzător şi de avere.

Subiectul propus în acest articol, chiar dacă aparent reprezintă doar o chestiune din domeniul istoriei jurisprudenţei, este, de asemenea, unul de o mare importanţă la studierea problemelor economice, în special a celor legate de comerţul interior şi exterior al Basarabiei. Aceasta deoarece, în linii majore, toate tranzacţiile importante de cumpărare-vânzare din perioada abordată se realizau prin contracte, care necesitau a fi autentificate notarial. Acestea contracte includeau detaliile esenţiale ale tranzacţiei, precum cantitatea, termenele de livrare, avansul şi preţul total, dar şi alte condiţii, necesare pentru evitarea înşelăciunii şi tertipurilor. Din acest motiv, iniţial funcţia de notar a fost una auxiliară celei de mediere, fiind exercitată de samsari autorizaţi.

În plan istoriografic, problema reformei notariale a fost abordată, pe parcursul celor 150 de ani care s-au scurs de la adoptare, atât în plan general rus, cât şi particular, cu referinţă la anumite gubernii şi regiuni (Ангельский 2011; Хайбуллин 2011; Коняев 2012; Мхитарян 2012; Шевчук 2014), în special în contextul problemei reformei judecătoreşti. De altfel, lucrările pe acest ultim subiect sunt destul de numeroase şi se înscriu în tematica „reformelor burgheze" ale lui Alexandru al II-lea (Будак 1961; Тарановски 1992; Устьянцева 1992). În ceea ce priveşte aplicarea reformei notariale nemijlocit în Basarabia, puţinele contribuţii existente până în prezent sunt realizate în principal din perspectiva juridică şi mai puţin cea istorică, lucru care a constituit un imbold la elaborarea acestei cercetări.

Legislaţia rusă în domeniul notarial, existentă la momentul reformei, s-a constituit în mare parte în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea - începutul secolului al XIX-lea, în baza unor legiuiri cu caracter particular. Apărută în Imperiul Rus prin filieră germană, funcţia de notar a fost prevăzută iniţial pentru protestul vecselelor (ПСЗРИ 1830-1, №10886, 266; ПСЗРИ 1830-2, №18371, 63), înrădăcinându-se treptat cu cea de samsar (mecler). Samsarii erau cei care de fapt exercitau în cuprinsul oraşului atribuţiile notariale (РЗ 1987, 409, 475). Ucazul din 15 aprilie 1762 le acorda negustorilor rezidenţi ai marilor oraşe comerciale dreptul de alegere a samsarilor-notari din rândul său (ПСЗРИ 1830-1, №11504, 977). Era extrem de important ca titularii să cunoască legislaţia şi cutumele comerciale deoarece funcţia era prevăzut anume pentru asistarea afacerilor comerciale din cuprinsul oraşului, în afara căruia funcţiile notariale era preluate de judecătoriile judeţene şi organele de poliţie (РЗ 1987, 305, 403). Legislaţia din domeniu va fi unificată şi sistematizată abia în anul 1832[1], odată cu publicarea primului cod de legi al Imperiului Rus (СЗРИ 1832, 376-413). Autorii codicelui notau, *primo*, că legile fixează clar diferenţele între cele două funcţii ale samsarilor: 1) de intermediere a afacerilor comerciale, la încheierea târguielilor, contractelor şi condiţiilor; şi 2) de tocmire a vecselelor şi sineturilor de împrumut, după exemplul notarilor; însă nu fac distincţie între samsari după acest criteriu, deoarece orice samsar nu doar că este în drept, ci este şi obligat să îndeplinească ambele funcţii (СЗРИ 1832, 376). Iar *secundo*, că diferenţele între samsari şi notari în privinţa titlului şi funcţiei la fel nu sunt fixate în lege (СЗРИ 1832, 377). Numirea samsarilor şi notarilor într-un oraş ţinea de preferinţa exclusivă a negustorilor. Candidaţii, de preferinţă din rândul negustorilor sărăciţi fără vină, trebuiau să achite taxele de ghilda a treia, dar li se interzicea practicarea activităţilor comerciale. Confirmarea notarilor aleşi se făcea prin decizia magistraturii sau *ratuşei* orăşeneşti, la depunerea jurământului (СЗРИ 1832, 378-379).

[1] Prin manifestul din 31 ianuarie 1833 Codicele de legi a Imperiului Rus a fost declarată sursă validă de drept începând cu 1 ianuarie 1835.

În Basarabia instituţia notariatului a fost fondată în anul 1813, când la Chişinău este învestit în funcţia de samsar[2] şi notar provincial principal evreul Morgenştern. Acesta s-a manifestat activ la apărarea intereselor negustorilor în faţa autorităţilor locale şi centrale, venind în dese rânduri cu iniţiative constructive în vederea perfecţionării mediului antreprenorial, atât în plan legal, cât şi instituţional (Жуков 1964, 114).

Însă după adoptarea regulamentului de administrare a Basarabiei din 29 februarie 1828, guvernatorul general al Novorosiei şi Basarabiei susţine aprig ideea ca la Chişinău numărul notarilor să fie mărit. În pofida opoziţiei notarului provincial Morghenştern, care îşi vedea astfel ameninţate veniturile, precum şi a Magistraturii, care îl susţinea, M.S. Voronţov reuşeşte să impună ideea ca în fiecare sector al Chişinăului să fie ales câte un notar. În consecinţă, prin votul societăţii negustorilor, recunoscut prin actul din 23 august 1832 al administraţiei provinciale, la Chişinău au fost învestiţi patru notari: Milanovici, Cernov, Kogan şi Şvarţman. Aceştia au candidat formal în conformitate cu legea din 7 aprilie 1820, partea 10, p. 10, în baza unui certificat privitor la serviciul anterior[3]. Însă, în câteva rânduri, M.S. Voronţov va da dovadă de imixtiune în chestiunea numirii samsarilor şi notarilor în oraşul Chişinău, susţinând şi promovând grosolan anumite candidaturi personale în această funcţie[4].

Pe lângă Chişinău, instituţia notariatului va deveni cunoscută în această perioadă şi la Ismail, principalul port pentru comerţul exterior al provinciei. Astfel, odată cu deschiderea la 25 iunie 1825 a Tribunalului Comercial la Ismail, numirea şi supravegherea activităţii notarilor a intrat în responsabilitatea acestuia în conformitate cu Statutul instanţei, adoptat în baza celui al instituţiei similare din Odesa. Vom menţiona însă faptul că orice decizie în privinţa destituirii notarilor pentru încălcări grave, urma să fie aprobată mai întâi de guvernatorul militar al Basarabiei (ПСЗРИ 1842, №14377, 195, § 12).

Treptat notarii aveau să apără şi în alte oraşe din provincie, iar până la apariţia acestora serviciile notariale vor fi asigurate, după cum am menţionat, de diverse instanţe judecătoreşti (inclusiv magistraturile şi ratuşele orăşeneşti) şi chiar de organele de poliţie. Mai mult, uneori, acte ce vizau nemijlocit tranzacţii din cuprinsul Basarabiei, erau autentificate chiar de instituţii din afara provinciei. Desigur, o astfel de situaţie, în care de atribuţii notariale beneficiau instituţiile judiciare, şi chiar cele poliţieneşti, nu contribuia la asigurarea eficientă a calităţii procesuale. Necesitatea unei reforme în acest domeniu era bine conştientizată la nivel autorităţilor guvernamentale de la Sankt Petersburg. Cu toate acestea, abia la 14 aprilie 1866, în Imperiul Rus avea să fie adoptat, în cadrul reformei judecătoreşti, un nou *Regulament privind activitatea notarială* (ПСЗРИ 1868, №43186, 346-362). El acoperea însă doar parţial necesităţile obiective ale dezvoltării relaţiilor burgheze în cadrul Imperiului Rus, după ce mult mai justul proiect din 1863 a fost abandonat, iar separarea după modelul occidental a activităţii notariale de sistemul judiciar s-a realizat doar parţial. Legiuitorul rus a vizat crearea unei instituţii independente, cu largi competenţe în domeniul protejării drepturilor şi intereselor antreprenoriale şi de proprietate, dar reformele nu au delimitat clar atribuţiile în acest sens. Cu atribuţii notariale au fost învestiţi şi judecătorii de pace, a căror funcţie primară era de a judeca diferite dispute între moşier şi ţărani, dar care suplimentar au primit şi dreptul de a autentifica diferite acte încheiate între moşieri şi ţărani (ПСЗРИ 1868, №43186, 347). Vom menţiona că principalul criteriu de eligibilitate a acestora, stabilit de prevederile reformei agrare din 19 februarie 1861, era obligativitatea deţinerii titlului nobiliar (Устьянцева 1992, 171).

Desigur, reforma notarială nu poate fi concepută în afara sistemului şi transformărilor la care era supus acesta. Aici fiind vorba nu doar de reformele din domeniul judiciar, dar şi de cele din do-

[2] Гофмаклер – germ. *Hofmekler, hoffmegler*, literalmente samsar de curte.
[3] ANRM, F. 6, inv. 2, d. 646, f. 12-12 verso.
[4] ANRM, F. 6, inv. 2, d. 9, f. 2-2 verso; d. 10, f. 1-2.

meniul administraţiei locale, al relaţiilor agrare etc. Spre exemplu, cu o zi înainte de adoptarea reformei notariale, a fost adoptat ucazul ce prevedea desfiinţarea magistraturilor şi ratuşelor orăşeneşti. Ca urmare, toate chestiunile legate de notari, precum eliberarea certificatelor de notari, sau examinarea cărţilor notariale, au trecut în competenţa dumelor orăşeneşti (ПСЗРИ 1868, №43183, 345). Reprezentând un compromis dintre necesităţile obiectiv istorice şi opoziţia forţelor reacţionare, reforma va cunoaşte numeroase completări şi modificări, chiar nefiind încă implementată în cuprinsul întregului imperiu (ПСЗРИ 1873-2, №46631, 64; ПСЗРИ 1889, №4371, 181; ПСЗРИ 1891, №5762, 55).

Regulamentul stipula stabilirea unei garanţii asiguratorii pentru notari, pentru eventualele greşeli procesuale, iar cuantumul acesteia, precum şi numărul maxim de notari în fiecare oraş în parte urma să fie stabilit de Ministerul de Justiţie de comun acord cu cele de Interne şi de Finanţe, în baza particularităţilor locale (ПСЗРИ 1842, №43186, 347). Ca urmare, la exact o lună de la aprobarea regulamentului, ministrul justiţiei D.N. Zamiatnin a solicitat procurorilor guberniali să vină cu informaţii detaliate despre numărul notarilor şi samsarilor existenţi şi taxele încasate de aceştia în ultimii trei ani de activitate. Se atrăgea atenţia că în oraşele de până la 10000 de locuitori urmau a fi numiţi nu mai mult de 3 notari, cu adăugarea unuia la fiecare 5000 de locuitori în plus. Se solicitau, suplimentar, propuneri în privinţa sumei care urma să fie depusă de notari în calitate de garanţie[5]. Ca urmare, la 26 mai 1866, procurorul provincial al Basarabiei a solicitat informaţii suplimentare în cauză procurorilor judeţeni[6].

Raportul din 1 iunie 1866 al procurorul de Bender preciza că în judeţ nu activa nici un notar de circa opt ani, deoarece nimeni nu dorea să ocupe această funcţie din cauza comerţului modest. Responsabilitatea autentificării actelor era asumată de magistratura orăşenească şi Judecătoria de judeţ. În pofida faptului că oraşul număra circa 20000 de locuitori, procurorul judeţean propunea numirea a doar unui notar în Bender. De asemenea, acesta susţinea că dacă suma garantă avea să fie fixată peste 1000 de ruble, nimeni nu ar fi acceptat să ocupe funcţia de notar[7]

La rândul său, în raportul din 2 iunie 1866, procurorul jud. Iaşi menţiona că în cuprinsul unităţii teritorial-administrative din subordine activau doi notari la Bălţi şi unul la Sculeni. Acesta propunea că în judeţ, în care locuiau circa 112 mii de persoane şi în care se realizau numeroase tranzacţii atât interne, cât şi externe, legate de exportul mărfurilor în Moldova, Austria şi gubernia Podolia, să fie alocate trei posturi de notar la Bălţi (dintre care unul, ataşat eventualei Judecătorii de circumscripţie, să poartă titulatura de notar superior) şi unul la Sculeni. Suma garantă se propunea a fi nu mai mică de 7000 de ruble, cu posibilitatea de a fi depusă în obligaţiuni de stat sau prin gajul proprietăţilor imobiliare a notarului[8].

Procurorul jud. Akkerman scria, în raportul din 3 iunie 1866, că în cuprinsul judeţului doar la Akkerman activau doi notari. Funcţionarul propunea ca numărul notarilor să fie fixat la nu mai mult de trei, şi anume – doi notari la Akkerman (care număra alături de posade, circa 36000 locuitori) şi încă unul în localitatea Tatarbunar[9]. Aceasta deşi, în virtutea numărului de populaţie pe care-l avea oraşul Akkerman, aici puteau să fie numiţi până la opt notari.

Procurorul jud. Orhei propunea, în raportul din 4 iunie 1866, ca în judeţul Orhei să activeze 3 notari, doi în oraşul Orhei (4979 locuitori), cu subordonarea târgurilor Tuzora (1299 locuitori) şi Criuleni (2555 locuitori), şi unul în localitatea Teleneşti – (2470 locuitori), cu subordonarea târgului Rezina (1429 locuitori). Această propunere era argumentată prin faptul că negustorii solicitau de ceva timp numirea celui de al treilea notar în judeţ, iar populaţia acestor târguri alcătuia 12732 locuitori. Suma care urma să fie depusă de notari în calitate de garanţie urma să nu depăşească, în opinia procurorului judeţean, 500 ruble de argint[10].

În raportul din 6 iunie 1866 al procurorului jud. Soroca, în care activau câte un notar la Soroca, la Otaci şi la Raşcov, se afirma mult mai radical că în judeţ erau de ajuns serviciile unui singur notar, care să poartă titulatura de notar judeţean, cu condiţia că serviciile notariale în localităţile îndepărtate de Soroca să fie încredinţate judecătorilor de pace. De asemenea, funcţionarul nota că,

[5] ANRM, F. 61, inv. 1, d. 137, f. 1.
[6] ANRM, F. 61, inv. 1, d. 137, f. 2.
[7] ANRM, F. 61, inv. 1, d. 137, f. 5.
[8] ANRM, F. 61, inv. 1, d. 137, f. 37-38.
[9] ANRM, F. 61, inv. 1, d. 137, f. 10.
[10] ANRM, F. 61, inv. 1, d. 137, f. 8-9.

Tabel 1

Tabloul notarilor din Basarabia şi al taxelor notariale încasate (1863-1865)

Localitatea	Numărul notarilor	Taxele notariale încasate (ruble argint)				
		1863	1864	1865	Total	%
Chişinău	12	13004,92	13391,95	15181,02	41577,89	57,05
Bender	-	342,88	250,19	409,03	1002,10	1,37
Akkerman	2	1489,00	1930,72	2619,26	6038,98	8,29
Orhei	2	409,24	477,93	540,27	1427,44	1,96
Telenești	1					
Bălţi	2	3094,52	3596,17	3146,62	9837,31	13,50
Sculeni	1					
Soroca	1	1614,93	2030,36	2329,51	5974,8	8,20
Otaci	1					
Raşcov	1					
Hotin	2	1790,00	2506,81	2727,04	7023,85	9,64
Total	25	21745,49	24184,13	26952,75	72882,37	100,00

Sursa: ANRM, F. 61, inv.1, d. 137, f. 34.

luând în calcul că veniturile realizate anual de cei trei notari în anii 1863-1865 depăşeau 2200 ruble (inclusiv de la autentificarea actelor din afara judeţului), suma garantă putea fi fixată la 4500 ruble[11].

Cât priveşte judeţul Chişinău, procurorul acestuia menţiona, în raportul din 6 iunie 1866, că la Chişinău activau 12 samsari şi notari, dintre care trei erau samsari pentru slugi şi argaţi şi unul era jurat pe lângă Consiliul de meserii. În restul judeţului nu mai activau nici un samsar şi notar. Totuşi, funcţionarul propunea să fie numiţi în judeţ doar şase notari, cinci în oraşul Chişinău, şi unul la Nisporeni, iar suma garantă să fie fixată la maximum 2500 ruble[12]. Luând în calcul că Chişinăul avea circa 87 de mii de locuitori, conform buchiei legii era posibilă nu doar păstrarea numărului existent de notari şi samsari, ci chiar ridicarea lui la 18, de aceea propunerea procurorului judeţean trezeşte anumite semne de întrebare, mai ales că nu era argumentată în niciun fel.

În cele din urmă, procurorul judeţului Hotin, în raportul 8 iunie 1866, preciza că în cuprinsul judeţului doar la Hotin activau doi notari, din motiv că comerţul era slab dezvoltat. Deşi în oraşul judeţean locuiau circa 20000 de persoane de ambele sexe, iar în judeţ – circa 161 mii, funcţionarul propunea ca numărul notarilor în judeţ să fie menţinut, doar că unul să fie numit la Hotin şi altul la Briceni. Privitor la suma garanţiei, aceasta urma să fie stabilită la maximum 500 ruble[13].

În baza informaţiilor primite de la procurorii judeţeni, procurorul regional al Basarabiei a elaborat şi expediat la 26 iunie 1866 raportul solicitat[14]. Raportul final al procurorului provincial constata că în Basarabia activau 25 de samsari-notari, care în anii 1863-1865, după cum reiese din datele prezentate în *Tabelul 1*, au realizat din activitatea lor 72882,37 ruble. Suma se alcătuia din taxa de ¼ % de la autentificarea şi protestul vecselelor şi ½ % de la autentificarea contractelor şi înţelegerilor. Constatăm că din suma totală a veniturilor notariale, peste 57% reveneau judeţului (de facto, oraşului) Chişinău, fiind urmat de jud. Iaşi – 13,5%, jud. Hotin – 9,64%, jud. Akkerman – 8,29% şi jud. Soroca – 8,2%. Codaşe la acest capitol erau jud. Orhei – 1,96% şi Bender 1,37%, lucru care ridică anumite semne de întrebare, în condiţiile în care în judeţul Orhei activau, totuşi, trei notari, spre deosebire de jud. Bender, unde, după cum am menţionat, nu activa nici un notar.

Cât priveşte numărul notarilor pe fiecare judeţ, în două cazuri procurorul provincial a reieşit mai curând din sumele realizate din activitatea notarială şi mai puţin din propunerile procurorilor judeţeni. Astfel, în pofida propunerilor procurorului de Orhei, acesta propunea ca în jud. Orhei să fie numit un singur notar şi nu trei, cu reşedinţa

[11] ANRM, F. 61, inv. 1, d. 137, f. 15-15 verso.
[12] ANRM, F. 61, inv. 1, d. 137, f. 6 verso.
[13] ANRM, F. 61, inv. 1, d. 137, f. 13-13 verso.
[14] ANRM, F. 61, inv. 1, d. 137, f. 29.

în or. Orhei, care număra până la 5000 de locuitori. În schimb, în judeţul Soroca, acesta propunea desemnarea nu a unui notar, după cum sugera procurorul judeţean, ci a doi, dintre care unul la Soroca, care număra circa 5300 de locuitori, şi celălalt undeva în judeţ. În rest, procurorul provincial a ţinut cont de propunerile procurorilor provinciali[15]. În privinţa sumei de garanţie, ciorna indica iniţial 2000 ruble de argint pentru oraşul Chişinău, 1000 – pentru oraşele judeţene şi 500 – pentru alte localităţi, sume care sunt tăiate, fiind suprascrise cu sumele de 7000, 5000 şi 2000 ruble de argint respectiv[16].

Situaţia existentă în Basarabia la acest capitol, în virtutea faptului că reforma judecătorească încă nu fusese extinsă în provincie, a condus la întârzierea şi implementarea reformei notariale. Pe de altă parte, nici reforma agrară nu fusese extinsă în Basarabia, iar fără de aceasta nu exista nici impulsul necesar pentru creşterea necesităţii în notari. Ca urmare, aplicarea Regulamentului de la 14 aprilie 1866 în Basarabia a fost dispusă prin ucazul Senatului din 6 noiembrie 1869, urmând a fi implementată începând din 1 decembrie 1869. La propunerea Ministrului Justiţiei din 1 noiembrie 1869 urmau a fi respectate următoarele reguli:

1. Regulamentul privind activitatea notarială intră în vigoare în Basarabia la 1 decembrie 1869;

2. La aceeaşi dată, notarii şi samsarii existenţi îşi încetau activitatea şi nu mai puteau primi spre autentificare acte şi îşi încetau în întregime activitatea sa, iar oficiile lor trebuiau închise;

3. La aceeaşi dată, organele de poliţie şi executorii judecătoreşti nu mai puteau accepta spre autentificare acte şi procuri;

4. La aceeaşi dată înceta primirea în Judecătoriile judeţene şi în Tribunalul Comercial din Chişinău a cererilor şi solicitărilor de: 1) autentificare a actelor, 2) de emitere a certificatelor de evaluare, şi 3) de impunere şi ridicare a interdicţiilor de înstrăinare a proprietăţilor imobiliare;

5. Cererile privitoare la autentificarea, eliberarea certificatelor de evaluare, la impunerea / ridicare interdicţiilor de înstrăinare a proprietăţilor imobiliare depuse deja la Judecătoria Comercială, urmau a fi aduse spre finalizare, în baza legiuirilor anterioare;

6. Începând cu 1 martie 1870 se interzice a se autentifica actele de vânzare-cumpărare a proprietăţilor imobiliare din Basarabia în alte gubernii (ПСЗРИ 1873-2, №47638, 257).

Este de notat şi o altă schimbare importantă produsă de reformă. În conformitate cu reforma judecătorească, introdusă în Basarabia prin ucazul din 8 aprilie 1869, în provincie a fost instituită o singură circumscripţie judiciară, subordonată Curţii de Justiţie din Odesa (Боршевский 2013, 21)[17]. Ca urmare, în conformitate cu noile prevederi, notarii din provincie trebuiau să fie numiţi şi eliberaţi din funcţie prin ordinul preşedintelui acestei din urmă instituţii (ПСЗРИ 1868, №43186, 348; ПСЗРИ 1889, №4370, 180).

La propunerea Ministrului Justiţiei din 28 noiembrie 1869, aprobată de Senat la 3 decembrie 1869, a fost stabilit numărul notarilor ce urma să activeze în Basarabia (ПСЗРИ 1873-4, №47742, 774). Statele publicate în anexa ucazului prevedeau ca în oraşul Chişinău să activeze nu mai mult de şase notari, după cum de altfel propuneau unanim procurorul judeţean şi cel provincial. În cuprinsul Novorosiei, oraşul Chişinău se situa la acest capitol pe acelaşi palier cu oraşele Herson şi Taganrog, sub oraşul Odesa (13 notari), dar peste oraşele Simferopol şi Ecaterinoslav (4 notari) (ПСЗРИ 1873-4, №46699, 16). Cele două capitale ale Imperiului Rus, Sankt Petersburg şi Moscova, erau în frunte la acest indice, cu 25 de notari fiecare (ПСЗРИ 1871-2, №44456, 393). Este de menţionat că la Chişinău îşi avea oficiul şi notarul superior al provinciei, care nu era, însă, inclus în statele de notari ai oraşului. În privinţa celorlalte oraşe, nu s-a ţinut cont de numărul locuitorilor, fiind stabilit uniform ca numărul notarilor să fie nu mai mare doi, practică de altfel folosită şi în alte gubernii. Chiar dacă se specifica că aceste state de notari sunt adoptate pentru doi ani (ПСЗРИ 1873-3, №47742, 345), practic, până la ieşirea Basarabiei din componenţa Imperiului Rus, numărul notarilor în localităţi nu l-a depăşit pe cel stabilit (Tabelul 2). Aceasta chiar dacă, s-a prevăzut ca numărul notarilor să poată fi mărit prin decizia

[15] ANRM, F. 61, inv. 1, d. 137, f. 30-32.
[16] ANRM, F. 61, inv. 1, d. 137, f. 33.
[17] Aceasta, deşi din partea locului s-au solicitat două circumscripţii şi o Curte de Justiţie proprie.

Adunării Zemstvei Provinciale (după 1873 – guberniale). În schimb, Adunarea Zemstvei a făcut uz de alt drept acordat, acela de a solicita, în caz de necesitate, desemnarea notarilor în localităţi nespecificate în regulament (ПСЗРИ 1873-4, №47742, 774). Acest fapt ne face să credem că evaluările autorilor regulamentului erau în linii generale juste.

Tot la 3 decembrie 1869 au fost aprobate sumele pe care urma să le verse notarii în calitate de garanţie în haznaua statului. În oraşul Chişinău aceasta a fost stabilită la 6000 ruble, iar în alte oraşe – la 2000 ruble (ПСЗРИ 1873-4, №47743, 774), similar cu oraşele din alte gubernii ruse fără judecătorii de circumscripţie, în condiţiile în care o astfel de instanţă a fost, până la urmă, instituită doar la Chişinău (ПСЗРИ 1871-2, №44456, 394; ПСЗРИ 1873-1, №45543, 172; ПСЗРИ 1873-4, №46678, 9). Faptul că aceste sume sunt apropiate cu cele suprascrise de procurorul provincial, ne face să credem că au fost coordonate „de sus”. De altfel, s-a prevăzut că la primirea, păstrarea şi completarea sumelor garante urmau a fi respectate condiţiile aprobate pentru guberniile circumscripţiilor Curţilor de Justiţie din Sankt Petersburg şi Moscova (ПСЗРИ 1871-1, №44456, 374). Vom menţiona astfel că, atunci când veniturile anuale realizate de notari depăşeau suma de 2400 ruble în oraşele guberniale şi 1200, în cele judeţene, era prevăzută reţinerea în contul sumei garante a $^{1}/_{3}$ din sumele acumulate suplimentar, până garanţia alcătuia 15000, respectiv – 10000 ruble argint (ПСЗРИ 1868, №43186, 361).

Conform *Calendarului-adresă al Basarabiei* pentru anul 1873, în or. Chişinău activau şapte notari, inclusiv notarul superior, şi câte doi în celelalte oraşe judeţene. Calendarul oferă informaţii şi în privinţa statutului social al notarilor. Astfel, funcţia de notar era exercitată la Chişinău de nobilul A.N. Dunin-Barcovschi, nobilul V.V. Sosnovschi, nobilul V.I. Pisarjevschi, nobilul A.E. Cusacov, cetăţeanul de onoare N.I. Palentreiner, deţinătorul cinului de secretar de colegiu M.B. Leontiev; la Orhei – nobilul C.E. Chirica, ţăranul proprietar F.A. Bezvucii, în Bălţi – studentul V.G. Viţievschi, negustorul M.M. Ştrimer; la Soroca – deţinătorul cinului de registrator de colegiu M.S. Vanchevici, farmacistul V.A. Gherţenştein; la Hotin – deţinătorul cinului de secretar gubernial G.F. Tomaşevschi, subofiţerul în rezervă O.E. Baronetchi; la Bender – mic-burghezul S.G. Berg, deţinătorul cinului de secretar gubernial S.I. Molceanovschi; la Akkerman – locotenent-colonelul V.V. Gubchin, farmacistul G.I. Gherţenştein (БАК 1873, 103-106). Cu alte cuvinte, componenţa socială era destul de pestriţă. În rândul titularilor postului de notar, pe parcursul perioadei de până la 1918 vom întâlni şi personalităţi notorii, precum publicistul Gheorghe Gore, tatăl istoricului Paul Gore. Fiind licenţiat în drept al Universităţii din Moscova, acesta a deţinut peste 20 de ani la rând funcţia de notar la Chişinău (БАК 1882, БК 1902, 12)

În privinţa competenţei Adunării Zemstvei Basarabiei, la care am făcut referinţă, de instituire a unui post de notar într-o localitate neprevăzută prin Regulamentul din 3 decembrie 1869, aceasta va fi încercată în scurt timp, vizând târgul Otaci din jud. Soroca. Deja la 5 septembrie 1870 Uprava Zemstvei judeţului Soroca a audiat raportul înaintat de proprietarului târgului Otaci şi al Societăţii evreieşti din această localitate, în care se punea inclusiv problema instituirii în Otaci a unui post de notar. Petiţionarii atrăgeau atenţia că chiar dacă la Otaci activează un judecător de pace, care administrează cărţile notariale, totuşi acesta nu reuşeşte să acopere necesităţile comercianţilor, din motiv că este nevoit să se deplaseze în oraşul Soroca în judecătoria de pace, precum şi în teritoriu pentru medierea litigiilor funciare în două plase din subordinea sa. Din acest motiv persoanele care aveau nevoie de autentificarea actelor comerciale erau nevoiţi să meargă peste Nistru în oraşul Moghiliov-Podolsk, iar târgul pierdea astfel sume importante din taxa notarială (Доклады 1872, 54). Ca urmare, Uprava a decis a înainta chestiunea şefului Judecătoriei de circumscripţie din Chişinău, în vederea examinării posibilităţii ca unul dintre notarii din Soroca să fie mutat la Otaci (Доклады 1872, 56). Fără un răspuns pozitiv, Uprava Zemstvei din judeţul Soroca a solicitat Zemstvei provinciale susţinerea iniţiativei de creare a unui post suplimentar de notar la Otaci. Zemstva Provincială, în şedinţa din 11 decembrie 1872, a decis a face uz de dreptul său în această chestiune, solicitând Upravei Zemstvei provinciale să facă demersurile necesare (Журналы 1874, 14). Primind avizul pozitiv al Ministerului Afacerilor de Interne şi al Ministerului Finanţe-

lor, Senatului guvernant a aprobat la 23 august 1873 această propunere. Hotărârea în cauză a fost expediată spre informare guvernatorului general al Novorosiei şi Basarabiei, guvernatorului Basarabiei şi Judecătoriei de Circumscripţie din Chişinău (ПСЗРИ 1876, №52607, 231). Ca urmare, în funcţia de notar în târgul Otaci a fost desemnat doctorandul la drept al Universităţii Imperiale din Novorosia – S.I. Androsov (БАК 1874, 93).

Numărul notarilor din Basarabia va cunoaşte o creştere importantă după reanexarea conform Tratatului de pace de la Berlin din 1/13 iulie 1878 a teritoriului cedat la 1856 (judeţele Cahul, Bolgrad şi Ismail ale României). Acest lucru era şi normal, întrucât teritoriul includea centre comerciale importante. Extinderea reformei notariale din 14 aprilie 1866 în acest teritoriu va fi dispusă la 21 septembrie 1878 (ПСЗРИ 1880, №58863, 163). Prin ucazul din 22 februarie 1879, s-a dispus ca prevederile privind numărul de notari în Basarabia şi suma garantă să fie extinsă în teritoriile anexate, care au fost organizate într-o singură unitate teritorial-administrativă – judeţul Ismail. Drept excepţie s-a stabilit ca în târgurile Vâlcov şi Tuzla să fie instituit câte un post de notar (ПСЗРИ 1881, №59345, 84). Totuşi, dacă e să dăm crezare datelor din *Calendarul-adresă al guberniei Basarabia pentru anul 1882*, pe lângă cei doi notari din Ismail, în calitatea sa de oraş judeţean, câte un notar mai activa la Reni, Cahul, Chilia şi Bolgrad, dar nu şi la Vâlcov şi Tuzla, unde totuşi îi vom regăsi mai târziu. Mai mult, în scurt timp numărul acestora vor ajunge la doi nu doar la Ismail, ci şi la Cahul, Reni, Chilia şi Bolgrad.

Este de notat că numărul notarilor din jud. Ismail va ajunge să fie cel mai mare din cuprinsul întregii gubernii. Astfel, analizând datele *Tabelului 2*, constatăm că pe parcursul perioadei 1882-1916 în judeţul Ismail ajungeau să activeze în anumiţi ani chiar şi 12 notari, pe când în judeţul Chişinău numărul maxim al acestora a fost de opt, iar în restul judeţelor de maximum şase. Dacă e să luăm în considerare acest indicator important, apar, cel puţin, îndoielnice afirmaţiile istoriografiei ruse şi ucrainene că regiunea cunoscuse o perioadă de regres în componenţa României, atât în plan economic, cât şi demografic. Numărul mare de posturi de notari apărute practic imediat în teritoriul reintrat în componenţa Imperiului Rus reprezintă, în opinia noastră, mai degrabă un semn că acesta a cunoscut o prosperitate economică în anii premergători reanexării.

Datele Cârmuirii Provinciale/Guberniale în privinţa notarilor din Basarabia, plasate pe paginile calendarului-adresă anual al Basarabiei şi sintetizate în de noi în *Tabelul 2*, nu sunt totuşi fără de cusur. Spre exemplu, datele de arhivă arată că în localitatea Briceni notarul M.E. Bacal a fost numit în funcţie la 27 mai 1904 şi concediat, la cererea personală a acestuia, la 10 ianuarie 1917, fără a fi înregistrate anumite întreruperi în exercitarea funcţiei[18], pe când publicaţia nu indică pentru anii 1910-1912 că în Briceni ar activa vreun notar. Probabil e doar scăpare a autorilor. În unii ani, publicaţia în general nu conţinea secţiunea dedicată notarilor (БАК 1906), sau o conţinea doar pe cea dedicată notarilor din oraşul Chişinău (БСК 1890, 26).

În concluzie, putem afirma că reforma notarială din 14 aprilie 1866 în Basarabia a fost aplicată fără mari deosebiri faţă de restul imperiului. Principalul efect al acesteia a fost crearea instituţiei notariatului în sensul actual al noţiunii, în pofida perpetuării unor reminiscenţe structurale. Chiar dacă, aparent în dorinţa ca prevederile reformei să corespundă realităţilor din teritoriu, autorităţile imperiale au încercat să determine situaţia existentă la acest capitol în fiecare gubernie în parte, până la urmă ele au ţinut cont doar parţial de informaţiile colectate. De asemenea, în pofida faptului că regulamentele privind aplicarea reformei au fost declarate doar temporare de autori, acestea s-au permanentizat şi au fost valabile, la *grosso modo*, pe parcursul întregii perioade de până la dispariţia Imperiului Rus. Este adevărat, că dinamica numărului notarilor a fost una în general ascensivă, caracterizând dezvoltarea economică a teritoriului dintre Prut şi Nistru, dar ea nu depăşit parametrii maximi impuşi de legislator pentru fiecare localitate. Creşterea numărului de notari a fost determinată, în acest context, de mărirea numărului de localităţi în care, cu susţinerea Zemstvei, au fost instituite posturi de notar.

[18] ANRM, F. 6, inv. 11, d. 452, f. 1 verso - 2.

Tabelul 2

Dinamica numărului de notari în Basarabia (1873-1916)

Localitatea	1873	1874	1875	1882	1883	1885	1887	1888	1893	1896	1897	1899	1900	1901	1902	1907	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1916
Chişinău	7	7	7	6	6	7	7	6	6	6	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
Hânceşti						1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Orhei	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Tuzora						1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Rezina									1	1	1	1	1	1	1	1					1	1	1
Teleneşti						1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1				1	1	1
Criuleni									1							1					1	1	1
Bălţi	2	1	2	2	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	2	2	2
Făleşti						1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Soroca	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Otaci		1	1	1					1	1	1	1	1	1	1	1	1		1	1	1	1	1
Hotin	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Briceni						1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1				1	1	1
N. Suliţă														1	1		1	1	1	1	1	1	1
Bender	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Comrat																	1	1	1	1	1	1	1
Akkerman	2	2	2	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Tarutino						1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		1	1	1	1	1	1	1
Volontirovca							1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Şabo																		1	1	1	1	1	
Tatarbunar																					1	1	1
Bairamcea																							1
Ismail				2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	2	2
Cahul				1	1	2	2	1	2	2	2	2	1	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1
Bolgrad				1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Reni				1	1	1	2	2	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2
Chilia				1	1	2	2	2	1	1	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Leova							1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Tuzla																						1	
Vîlcov						1	1	1															
Total	19	19	20	24	23	35	38	36	37	36	37	37	36	39	39	38	39	37	38	37	42	44	43

Surse: БАК 1873, 103-106; БАК 1874, 91-93; БАК 1875, 107-109; БАК 1882, 148-151; БК 1883, 34-35; БК 1885, 23-24; БК 1887, 18-19; БК 1888, 18-19; БК 1893, 11; БК 1896, 10; БК 1897, 12; БК 1899, 12; БК 1900, 13; БК 1901, 12; БК 1902, 12; БК 1907, 26-28; БАК 1909, 51-53; АКБГ 1910, 113, 142, 152, 162, 172, 183, 196, 211; АКБГ 1911, 204, 226, 237, 249, 261, 272, 283, 297, 314; АКБГ 1912, 129, 149, 158, 169, 179, 188, 198, 210, 226; ИАКБГ 1913, 107, 130, 140, 150, 160, 171, 181, 193, 209; ИАКБГ 1914, 163, 212, 238, 249, 260, 270, 280, 290, 304, 321; АКБГ 1916, с. 98, 132-133, 149, 160, 175, 192, 202, 213, 226.

Bibliografie

АКБГ 1910: Адрес-календарь Бессарабской Губерний на 1910 год (Кишинев 1909).

АКБГ 1911: Адрес-календарь Бессарабской Губерний на 1911 год (Кишинев 1911).

АКБГ 1912: Адрес-календарь Бессарабской Губерний на 1912 год (Кишинев 1911).

АКБГ 1916: Адрес-календарь Бессарабской Губерний на 1916 год, отд. Высшие чины Министерств и Государственных учреждении (Кишинев 1916).

Ангельский 2011: В.М. Ангельский, Организация нотариального дела на территории Беларуси в 1883-1918 гг. Вестник Белорусского государственного университета, Сер. 3, 2011, № 2, 102-106.

БАК 1873: Бессарабский адрес-календарь на 1873 год (Кишинев, б.г.).

БАК 1874: Бессарабский адрес-календарь на 1874 год (Кишинев б.г.).

БАК 1875: Бессарабский адрес-календарь на 1875 год (Кишинев б.г.).

БАК 1882: Бессарабский адрес-календарь на 1882 год (Кишинев б.г.).

БАК 1906: Бессарабский адрес-календарь на 1906 год (Кишинев 1905).

БАК 1909: Бессарабский адрес-календарь на 1909 год (Кишинев 1908).

БК 1883: Бессарабский календарь на 1883 год, отд. Адрес-календарь (Кишинев б.г.)

БК 1885: Бессарабский календарь на 1885 год, отд. Адрес-календарь (Кишинев б.г.)

БК 1887: Бессарабский календарь на 1887 год, отд. Адрес-календарь (Кишинев б.г.)

БК 1888: Бессарабский календарь на 1888 год, отд. Адрес-календарь (Кишинев б.г.)

БК 1893: Бессарабский календарь на 1893 год, отд. Адрес-календарь (Кишинев 1892).

БК 1896: Бессарабский календарь на 1896 год, отд. Адрес-календарь (Кишинев 1895).

БК 1897: Бессарабский календарь на 1897 год, отд. Адрес-календарь (Кишинев 1896).

БК 1899: Бессарабский календарь на 1899 год, отд. Адрес-календарь (Кишинев 1898).

БК 1900: Бессарабский календарь на 1900 год, отд. Адрес-календарь, (Кишинев 1899).

БК 1901: Бессарабский календарь на 1901 год, отд. Адрес-календарь (Кишинев 1900).

БК 1902: Бессарабский календарь на 1902 год, отд. Адрес-календарь (Кишинев 1901).

БК 1907: Бессарабский календарь на 1907 год, отд. Адрес-календарь (Кишинев 1906).

Боршевский 2013: А. Боршевский, Б. Сосна, Внедрение судебных уставов Александра II: Бессарабская специфика и этнополитические аспекты. ,,Закон и жизнь", № 10 (273), 2014, 15-23

БСК 1890: Бессарабский справочный календарь на 1890 год (Кишинев 1889).

Будак 1961: И.Г. Будак, Буржуазные реформы 60-70-х гг. XIX в. в Бессарабии (Кишинев 1961).

Доклады 1872: Доклады Сорокской Уездной Земской Управы Сорокскому уездному 2-му очередному земскому собранию, бывшему в октябре 1870 г. Сборник Бессарабского Земства, Год Второй, №5-й (Кишинев 1872).

Жуков 1964: В.И. Жуков, Города Бессарабии 1812-1861. Очерки социально-экономического развития (Кишинев 1964).

Журналы 1874: Журналы заседания Бессарабского областного 4-го очередного земского собрания. Сборник Бессарабского земства, Год Четвертый, №1-2 (Кишинев 1874).

ИАКБГ 1913: Иллюстрированный Адрес-календарь Бессарабской Губерний на 1913 год, отд. Высшие чины Министерств и Государственных учреждении (Кишинев 1912).

ИАКБГ 1914: Иллюстрированный Адрес-календарь Бессарабской Губернии на 1914 год, отд. Адрес-календарь (Кишинев 1913).

Коняев 2012: А.Е. Коняев, Становление нотариата в Ярославском и Ивановском регионах (конец XVIII-XIX в.). Ярославский педагогический вестник, № 2, том I (Гуманитарные науки), 2012, 325-329.

Мхитарян 2012: Л.Ю. Мхитарян, Влияние судебной реформы 1864 года на становление органов нотариата в Пермской губернии. Вестник Пермского университета, Юридические науки, выпуск 2(16), 2012, 30-40.

ПСЗРИ 1830-1: ПСЗРИ, собр. I, т. XV, 1758-1762 (Санкт-Петербург 1830).

ПСЗРИ 1830-2: ПСЗРИ, собр. I, т. XXV, 1798-1799 (Санкт-Петербург 1830).

ПСЗРИ 1842: ПСЗРИ, собр. II, т. XVI, 1841, отд. 1 (Санкт-Петербург 1842).

ПСЗРИ 1868: ПСЗРИ, собр. II, т. XLI, 1866, отд. 1 (Санкт-Петербург 1868).

ПСЗРИ 1871-1: ПСЗРИ, собр. II, т. XLII, 1867, отд. 1 (Санкт-Петербург 1871).

ПСЗРИ 1871-2: ПСЗРИ, собр. II, т. XLII, 1867, отд. 2, Штаты и Табели (Санкт-Петербург 1871).

ПСЗРИ 1873-1: ПСЗРИ, собр. II, т. XLIII, 1868, отд. 1 (Санкт-Петербург 1873).

ПСЗРИ 1873-2: ПСЗРИ, собр. II, т. XLIV, 1869, отд. 1 (Санкт-Петербург 1873).

ПСЗРИ 1873-3: ПСЗРИ, собр. II, т. XLIV, 1869, отд. 2 (Санкт-Петербург 1873).
ПСЗРИ 1873-4: ПСЗРИ, собр. II, т. XLIV, 1869, отд. 3, Штаты и Табели (Санкт-Петербург 1873).
ПСЗРИ 1876: ПСЗРИ, собр. II, т. XLVIII, 1873, отд. 2 (Санкт-Петербург 1876).
ПСЗРИ 1880: ПСЗРИ, собр. II, т. LIII, 1878, отд. 2 (Санкт-Петербург 1880).
ПСЗРИ 1881: ПСЗРИ, собр. II, т. LIV, 1879, отд. 1 (Санкт-Петербург 1881).
ПСЗРИ 1889: ПСЗРИ, собр. III, т. VII, 1887 (Санкт-Петербург 1889).
ПСЗРИ 1891: ПСЗРИ, собр. III, т. IX, 1889 (Санкт-Петербург 1891).
РЗ 1987: Российское законодательство X-XX веков, Т. 5, Законодательство периода расцвета абсолютизма (Москва 1987).
СЗРИ 1832: Свод Законов Российской Империи, том XI, книга 5-я: Уставы и Учреждения Торговые (Санкт-Петербург 1832).
Тарановски 1992: Т. Тарановски, Судебная реформа и развитие политической культуры царской России. В сб.: Великие реформы в России, 1856-1874 (Москва 1992), 301-316.
Устьянцева 1992: Н.Ф. Устьянцева, Институт мировых посредников в крестьянской реформе. В сб.: Великие реформы в России, 1856-1874 (Москва 1992), 166-183.
Хайбуллин 2011: А.Р. Хайбуллин, Особенности развития нотариата в Уфимской губернии. Вестник Южно-Уральского государственного университета, №27, 2011, 22-25.
Шевчук 2014: Л. Шевчук, Нотаріальна реформа 1864-1866 рр. в оцінках сучасників. Вісник Львівського університету, Серія юридична, випуск 59, 2014, 156-162.

Preparation and implementation of the notarial reform of April 14, 1866 in Bessarabia

Keywords: Bessarabia, Russian Empire, notary reform, promissory notes, land acts, entrepreneurial and property rights.

Резюме: The subject proposed in this article, though it seems only a matter of the history of jurisprudence, is also important in the study of issues related to domestic and foreign trade in Bessarabia, as almost all important transactions of purchase and sale in this period were made under the contracts, which should be notarized.

Before the adoption of the reform, notararial attributions were owned mainly by judicial institutions and even police authorities, that did not contribute to the efficiency and clarity of judicial proceedings. Russian statesmen were well aware of the need for reform in this area. However, a new Notarial Regulation in the Russian Empire was adopted only on 14 April 1866 within the judicial reform. The innovations only partially met the objective requirements of the development of bourgeois relations, but more reasonable project was previously rejected. Thus, the western model of separation of the notarial and judicial activities has been adopted only in part. Russian legislature was aimed at creating an independent institution with broad powers in the protection of the entrepreneurial and property rights and interests, but the reforms did not clearly defined competences in this regard. Notary rights were also granted to magistrates, namely in the field of authentication of various acts concluded between landowners and peasants.

With regard to Bessarabia, we note that by order of the Minister of Justice, the regional prosecutor, as in the other provinces of the Russian Empire, in June 1866 prepared a comprehensive report on the status of notaries in the local towns. However, the judicial reform was not yet extended to Bessarabia. Only from December 1, 1869 by the Decree of the Senate, the Notarial Regulation adopted in 1866 should have been applied in Bessarabia. Regarding the Romanian territories ceded to Russia in 1878, the notarial reform in the newly instituted Izmail Uyezd was introduced by the Decree of September 21, 1878.

Подготовка и внедрение в Бессарабии нотариальной реформы от 14 апреля 1866

Ключевые слова: Бессарабия, Российская империя, нотариальная реформа, векселя, земельные акты, предпринимательские и имущественные права.

Резюме: Тема этой статьи, хотя и кажется исключительно вопросом истории юриспруденции, также имеет большое значение в изучении вопросов, связанных с внутренней и внешней торговлей Бессарабии, так как почти все важные сделки по купле-продаже в этот период совершались по контрактам, которые следовало заверить нотариально.

До принятия реформы нотариальными атрибуциями владели главным образом судебные учреждения, а также полицейские управления, что не способствовало эффективности и четкой организации судопроизводства. Российские государственные деятели хорошо понимали необходимость реформ в этой области.

Тем не менее лишь 14 апреля 1866 года в Российской империи, в рамках судебной реформы, было принято новое *Положение о нотариальной части*. Нововведения лишь частично отвечали объективным потребностям развития буржуазных отношений, после того как более резонный проект 1863 был отклонен. Таким образом, западная модель разделения нотариальной и судебной деятельности была заимствована лишь частично. Российские законодательные органы задались целью создать независимый институт с широкими полномочиями в сфере защиты предпринимательских и имущественных прав и интересов, но реформы нечетко определяли полномочия в этом отношении. Нотариальные права были предоставлены также мировым судьям, а именно в области аутентификации различных актов, заключаемых между помещиками и крестьянами.

Что касается Бессарабии, заметим, что по распоряжению министра юстиции областной прокурор, как и в других губерниях Российской империи, еще в июне 1866 года подготовил всеобъемлющий доклад о положении нотариусов в здешних городах. Однако в Бессарабии судебная реформа еще не была распространена. Лишь с 1 декабря 1869, по указу Сената, *Положение о нотариальной части*, принятое в 1866 году, должно было применяться в Бессарабии. Относительно румынских территорий, присоединенных к России в 1878 году, нотариальные реформы в новообразованном Измаильском уезде были введены указом от 21 сентября 1878 года.

16.01.2016

Dr. Andrei Emilciuc, Institutul de Istorie al AŞM, str. 31 August 1989, 82, MD-2012, Chişinău, Republica Moldova

ÎNSEMNĂRI ŞI EX-LIBRISUL ARHIMANDRITULUI DOSOFTEI CRIHANĂ. STUDIU DE CAZ

Lăcrămioara Manea

Cuvinte-cheie: arhimandritul Dosoftei Crihană, ieromonah, însemnări, ştampile ex-libris, Sulina, carte românească veche, spaţiul nord-dobrogean.

Preliminarii

În studiul *Istoria ţării prin cei mici* (1921)[1] Nicolae Iorga sublinia importanţa pentru scrierea istoriei a însemnărilor de pe documente şi cărţi manuscrise sau tipărite, ilustrând-o cu numeroase exemple, unele publicate de marele istoric însuşi. Prin materialul de faţă ne alăturăm ideii cu privire la însemnătatea consemnărilor de pe filele cărţilor vechi, în speţă la reconstituirea biografiei părintelui arhimandrit Dosoftei Crihană, mare slujitor al Bisericii şi duhovnic vestit în spaţiul nord-dobrogean.

Cărţile folosite la slujbe sau cele din biblioteca proprie i-au fost aproape în încercările din viaţa sa, consemnând personal pe filele volumelor numeroase evenimente cu caracter autobiografic, istoric, social sau cu privire la propria-i activitate. Unele exemplare, pe care le vom aduce în discuţie, au circulat în spaţiul nord-dobrogean şi nu se mai păstrează în colecţii tulcene. Ele se găsesc fie în colecţiile Mănăstirii Sfântul Pavel de la Muntele Athos, fie în patrimoniul bisericii „Sfinţii Împăraţi" din Galaţi, unde a ajuns o mare parte din biblioteca arhimandritului. Alte exemplare cercetate de noi, edite sau inedite, se află în patrimoniul muzeului tulcean, la Mănăstirea Cocoş sau la biserica din localitatea C.A. Rosetti (jud. Tulcea). Pe lângă însemnările cu valoare informativă, unele volume poartă ştampila ex-libris a arhimandritului, asupra căreia vom reveni în acest studiu.

Până în prezent se cunosc puţine aspecte cu privire la viaţa sau activitatea călugărului, preotului şi duhovnicului Dosoftei Crihană în spaţiul nord-dobrogean, în ciuda faptului că numele său este strâns legat de istoria acestor locuri. Potrivit unor surse se ştie că s-ar fi născut la 15 mai 1840 în comuna Cudalbi din judeţul Galaţi (la cca 55 km N de municipiul Galaţi), însă, în baza unor documente şi a însemnărilor, vom emite ipoteza că anul naşterii sale nu este 1840. Necunoscut ne este şi numele de botez al arhimandritului. Pe la 1860 era vieţuitor al Mănăstirii Celic Dere (jud. Tulcea), pe seama căreia a fost hirotonit diacon şi apoi ieromonah în 15 august 1864. A primit duhovnicia la 21 mai 1866. Aceste două date (a hirotonirii ca preot călugăr şi a duhovniciei sale) sunt înscrise în *Statistica generală a clerului din Protoieria Tulcii la 3 mai 1880*, document cercetat în Arhiva Arhiepiscopiei Dunării de Jos Galaţi[2] şi publicat recent de istoricul Laurenţiu Mănăstireanu (Mănăstireanu 2015, 735, anexa nr. 3, 728-735). A slujit în vecinătate la Satu Nou-Deltă (azi comuna C.A. Rosetti), la biserica din Sulina şi a fost ultimul egumen al Mănăstirii Taiţa[3], între 18 februarie 1877 - 28 septembrie 1878, înainte de distrugerea acestui aşezământ monahal de către cerchezi. În vreme ce-i păstorea pe părinţii monahi ai Mănăstirii Taiţa, la 15 februarie 1878 a obţinut rangul de arhimandrit. Data apare, de asemenea, în *Statistica* de la 3 mai 1880 mai sus amintită, la rubrica „Ranguri şi duhovnicie". Ulterior a fost numit paroh al vechii catedrale „Sfântul Nicolae" din oraşul Sulina, unde a slujit până pe la 1910 (fig. 1). Spre sfârşitul vieţii s-a retras la Galaţi, oraş în care Mihail Crihană, fratele său, a slujit ca preot la biserica „Sfinţii Împăraţi", locaş unde arhimandritul a donat o parte din biblioteca

[1] Reprodus în N. Iorga, *Despre cronici şi cronicari*, ed. îngrijită de Damaschin Mioc, Bucureşti, 1988, p. 213-237.

[2] Arhiva Arhiepiscopiei Dunării de Jos Galaţi, dosar 1747/1879 *apud* Mănăstireanu 2015, 735.

[3] Mănăstirea Taiţa din Munţii Măcin a fost întemeiată în prima jumătate a secolului al XIX-lea, lângă satul Nifon (jud. Tulcea), de un grup de răzeşi din satul Ciohorăni (Moldova). Existenţa sa a fost întreruptă brusc de atacurile cerchezilor. În 1879 mănăstirea a fost desfiinţată oficial, iar biserica, rămasă sub jurisdicţia parohiei Nifon, a fost demolată în anul 1915 (Mateescu 1973, 121-125; Topcean 2013, 32).

1. Arhimandritul Dosoftei Crihană (reproducere după Postolache 2010, 9).

personală (Drăgoi 1990, 132). Dosoftei Crihană a decedat în 27 februarie 1920[4] şi a fost înhumat în cimitirul „Eternitatea" din Galaţi.

Cu ajutorul altor informaţii, dar mai ales prezentând o serie de însemnări şi interpretându-le, considerăm că putem aduce noi aspecte cu privire la familia, viaţa şi activitatea preotului şi duhovnicului Dosoftei Crihană. Pentru o mai bună înţelegere, vom derula prezentarea noastră după cronologia însemnărilor şi după înlănţuirea evenimentelor şi a informaţiilor din aceste consemnări după caz, iar nu după vechimea cărţilor aduse în discuţie.

Ipoteze asupra anului naşterii arhimandritului Dosoftei Crihană

Până la descoperirea şi publicarea actului de naştere[5] al lui Dosoftei Crihană, în baza unor documente şi a unei însemnări a arhimandritului emitem ipoteza că anul naşterii sale nu ar fi 1840, ci 1842 sau 1843.

Conform actului de naştere nr. 161/19.12.1891 al Mariei Mihăilescu, născută la 17 decembrie 1891 la Sulina ca fiica diaconului Radu Mihăilescu, îl avem consemnat drept „întâiul martor" la naşterea copilei pe „arhim. Dosoftei Crihana, 49 ani" şi pe funcţionarul Ioan Theodorescu, ambii domiciliaţi în oraşul Sulina[6]. Or, dacă la 1891 părintele Dosoftei avea 49 de ani, deducem că anul naşterii ar fi de fapt 1842.

De asemenea, tot pe când slujea la Sulina, Dosoftei nota pe pagina 132 a ***Psaltirii prooroc Împăratului David*, Iaşi, 1835** (BRM III, 49462, 1088), cu cerneală violetă şi alfabet chirilic, următorul text: „*Să se ştie de când am posu ochelari / în vrăstă de 45 anii, pentru care am însă-/ mnat spre ştiinţa. 1888 Iulie 15 / Dosofteiu Crihană arhimandrit, Sulina.*" (Manea 2013, 370). Dacă nu este o consemnare greşită a datei de la care Dosoftei ar fi început să poarte ochelari, în urma unui calcul simplu, însemnarea ne dă şi ipoteza că s-ar fi născut în anul 1843. Această *Psaltire* se păstrează în colecţiile Institutului de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion" Tulcea şi i-a aparţinut arhimandritului, potrivit însemnării de posesor precum şi ex-librisului pe care-l poartă. Prima consemnare pe filele sale de început, cu alfabet chirilic şi cerneală neagră, datează din anul 1868, din care aflăm că: „*Această Pisaltire este dr(e)aptă a mea. A su(p)t iscălitulu(i) / Iero[monah] Dosoftei şi cine o va înstrăina / să fie îndatorat de a mă pomeni la Sfintele Liturghii / şi rugăciuni şi aceasta am însămnat. 1868, mai 25 / Dosoftei Ieromonah*" (Manea 2013, 369) (fig. 2-3). Aşadar, în anul 1868, semna ca ieromonah, fără a preciza locul în care se găsea. Din punct de vedere cronologic, ultima însemnare făcută pe acest exemplar datează din anul 1919, fapt care demonstrează că părintele Dosoftei a păstrat această carte până spre sfârşitul vieţii, dăruind-o apoi la biserica „Sfinţii Împăraţi" din Galaţi (cf. ştampilei de pe p. I «România. Parohia Bisericei Sf-ţii Împăraţi Galaţi»), iar din 1977 aflându-se în colecţiile muzeului tulcean. La 1919 arhimandritul a scris cu alfabet latin în partea inferioară a pag. 117: „*Să se ştie de când a răposat Nasica* [năşica?] / *Predzvetera* [prezbitera] *Gulea Teodorescu şi s-au în-/ mormântat la Coteşti am scris / spre aducerea aminte şi pomenirea ei. / 1919 Ianuarie 26, Arhimandritul Dosoftei Crihană*".

Un alt argument care ar susţine anul de naştere 1843 este însăşi *Statistica generală a clerului din Protoieria Tulcii* din 1880, în care la rubrica „Etate", în dreptul arhimandritului Dosoftei Crihană, s-a consemnat cifra 37.

[4] Arhiva Episcopiei Tulcii, Fond: Parohie Sulina, dosar 86, adresă Protoierie 92/15 mart. 1920 *apud* Mănăstireanu 2015, 708.

[5] Cercetări viitoare în Registrele de stare civilă ale Primăriei Cudalbi pentru născuţi, aflate în fondurile Serviciului Judeţean al Arhivelor Naţionale Galaţi ar putea scoate la lumină actul de naştere al arhimandritului Dosoftei.

[6] Actul de naştere de la Primăria Sulina, Reg. 48/1891, f. 83 *apud* Postolache 2010, 100.

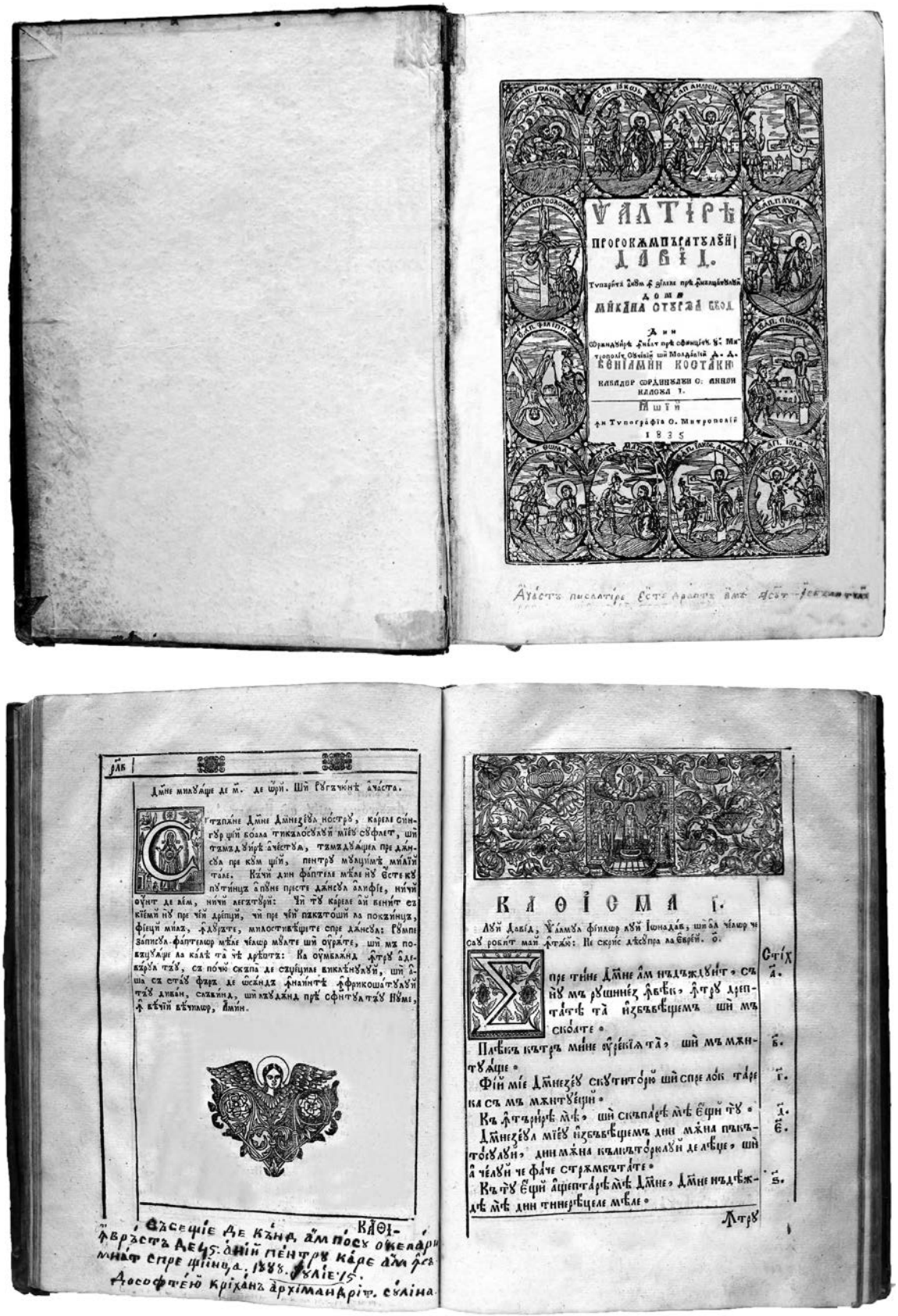

2-3. *Psaltirea prooroc Împăratului David,* Iaşi, 1835 - Foaia de titlu şi p. 132 cu însemnări (Institutul „Gavrilă Simion", Tulcea).

***

Foile *Psaltirii* ieşene de la 1835 cuprind şi alte însemnări, care ne vorbesc despre evenimente triste cu privire la familia arhimandritului sau despre evenimente istorice locale, însemnări datate începând cu anul 1869. Până la prezentarea acestora, revenim asupra unor aspecte legate de activitatea tânărului monah în spaţiul nord-dobrogean.

Activitatea timpurie a lui Dosoftei Crihană în zona Deltei Dunării

Potrivit unei notiţe de sub portretul arhimandritului de la Mănăstirea Celic Dere, Dosoftei Crihană era, la 1860, vieţuitor al acestei mănăstiri. Deşi a slujit ca preot în localităţi învecinate precum un adevărat misionar, se poate spune că Dosoftei a fost unul dintre ultimii vieţuitori ai Celicului[7] ca aşezământ monahal de călugări (Postolache 2010, 10).

Reconstituirea biografiei şi a activităţii sale preoţeşti, după unele documente şi după propriile însemnări de pe cărţi vechi, poate părea lacunară şi ambiguă uneori. Neclare în însemnări sunt şi informaţiile cu privire la rangul monahal, mai ales în cazul însemnărilor edite, necercetate de noi, foarte probabil datorită necunoaşterii exacte a unor date sau a unei transcrieri defectuoase a consemnărilor.

Pe de altă parte, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi la începutul secolului XX, în lipsa preoţilor de mir, documentele arată că serviciile religioase din parohiile vacante puteau fi săvârşite de către diaconii şi ieromonahii aduşi de la mănăstiri. Renunţând la viaţa monahală, preoţii călugări puteau fi numiţi parohi ai bisericilor fără a pierde gradul sau duhovnicia.

Foarte de timpuriu, în anul 1861, părintele Dosoftei consemna pe filele unui ***Evhologhion: adecă Molitvenic bogat*, Sibiu, 1833** (BRM II, 20727, 273) despre moartea tatălui său, fost preot în comuna natală: „*Să se ştie de când a răposat tatăl meu Trandafir Crihană, preot de la Biserica Preacuvioasa Paraschiva din comuna Codalbi, judeţul Covurlui* [Galaţi] *la anul 1861 mai 4 zile şi am însemnat spre aducere aminte ca tată al meu. 1861, mai 4 zile. Arhimandrit Dosoftei Krihană, Sulina*" (Cioroiu, Mocanu 1978, 102). Dacă la 1861 se afla la Sulina, Dosoftei putea sluji la biserica veche din lemn cel mult ca diacon. În perioada 1866-1868, aproximativ pe locul vechii biserici, se va ridica la Sulina prima biserică ortodoxă, fosta catedrală, cu hramul „Sfântul Nicolae" şi unde, mai târziu, va oficia slujbe Dosoftei Crihană. De aceea considerăm că arhimandritul a scris despre tristul eveniment survenit la 4 mai 1861 târziu, după anul 1881, când a fost numit paroh în oraşul Sulina, semnându-se ca atare. Mai mult, *Molitvelnicul* i-a aparţinut şi l-a oferit bisericii „Sf. Împăraţi" din Galaţi, unde se păstrează, împreună cu alte exemplare.

În această perioadă avem însemnări şi alte surse care spun că Dosoftei slujea în vecinătate la Satu Nou şi Letea, două localităţi în Deltă aflate la numai 3,5 km distanţă una faţă de cealaltă. În ceea ce priveşte Satu Nou (azi com. C.A. Rosetti), aşezare situată la cca 12 km de oraşul Sulina, tradiţia spune că după înfiinţare (1856-1860) locuitorii au căutat un preot şi l-au găsit „*[...] în vrednicul şi neuitatul Dosoftei Crihană sub al cărui îndemn şi ajutat materialiceşte de mocanul gospodar Ioan Ghermede au ridicat mica bisericuţă de lemn [...], păstorindu-i până la anul 1885*". Biserica cu hramul „Adormirea Maicii Domnului" a fost construită între anii 1864-1866, iar pe la 1906 se afla în stare mediocră (Dumitraşcu 1996, 139). Inscripţia „ACEASTA/ BISERICĂ/ FONDATĂ/ 1864 MAI 10", găsită încrustată pe o bucată de lemn de prof. Doina Lelia Postolache, pare a fi pisania vechii biserici construită din lemn de stejar, având o singură navă alungită şi o clopotniţă pătrată înălţată deasupra pronaosului (Postolache 2004, 2; Mănăstireanu 2015, 708). Aşadar, biserica de la C.A. Rosetti a fost ridicată de obşte începând cu anul 1864, după îndemnul proaspătului ieromonah hirotonit în vara aceluiaşi an. În primăvara anului 1866, după finalizarea lucrărilor, Dosoftei Crihană vine ca preot de la Mănăstirea Celic în Satu Nou, unde va sluji până pe la 1885. Aceasta se confirmă prin propria însemnare a lui Crihană pe foile unui ***Epitaf sau Prohodul Domnului*, Bucureşti, 1853** (BRM II, 20377, 253), volum aflat de asemenea în posesia bisericii din Galaţi. În însemnare se spune: „*Arh. Dosoftei Krihană: La 1866 Martie 17 am venit la Letea, Satu Nou*" (Cioroiu, Mocanu 1978, 102). Din nou ne exprimăm opinia precum că, nefiind arhimandrit la 1866, Dosoftei a făcut această consemnare

[7] După reintegrarea Dobrogei la 14 Noiembrie 1878 în pământul strămoşesc, Mănăstirea Celic Dere rămâne exclusiv de maici şi este sprijinită de Episcopia Dunării de Jos prin înzestrarea cu o serie de noi construcţii.

ceva mai târziu, probabil după desfiinţarea Mănăstirii Taiţa (1879) când, arhimandrit fiind, s-a reîntors la Satu Nou. Faptul că în însemnare este menţionat şi satul actual Letea, ne arată că în acea perioadă Satu Nou depindea de Letea, aceasta din urmă fiind o aşezare mai mare şi care a ridicat biserică de zid începând cu anul 1896.

Acestea sunt susţinute şi de un steag din 1870, aflat în anul 2002 la biserica din C.A. Rosetti. Pe steag se poate citi următorul text cu caractere chirilice: *„Acest sfânt prapur sau* [sic!] *făcut prin străduinţa S[finţiei] sale Dosoftei K[rihana] i(e) roschimonah şi s-au plătit de flăcăi din Satu Nou din Letea. Spre pomenire 1870 mai 28 Severin: V: zograf"* (Postolache 2010, 10). Deducem că la 1870 ieroschimonahul Dosoftei slujea în localitatea Satu Nou.

Alte însemnări de pe cărţi datate în aceeaşi perioadă aduc noi informaţii cu privire la unul dintre fraţii Crihană, Petru sau Petrache. Pe un exemplar al ediţiei de cântări bisericeşti în limba neogreacă *Tameion Antologhias* (Constantinopol, 1834), găsit la Galaţi şi publicat de Ludovic Cosma, apare scris: *„Eu, Petru T. Crihana, venit în satul Letea, 1866 mai"* (Cosma 1938, 7). Sosirea lui Petru Crihană în Letea are loc cam în aceeaşi vreme cu venirea ieromonahului Dosoftei la Satu Nou. Fiind la început un cătun de lipoveni, Letea devine treptat o aşezare românească. Pe la 1866 exista aici biserica veche de lemn cu hramul „Naşterea Maicii Domnului", o construcţie mare, fără soclu, cu acoperiş simplu învelit cu tablă. Alături se va ridica între anii 1896-1904 biserica nouă, de zid, cu acelaşi hram (Mănăstireanu 2015, 667-668). Următoarea însemnare a arhimandritului ne lămureşte asupra activităţii lui Petru Crihană, totodată consemnând şi decesul acestuia. Astfel, pe pag. 5 nenumerotată din cele finale ale *Psaltirii* de la 1835, despre care am mai amintit, citim: *„Să se ştie di(n) când au roposat fratile mieu Petrachi Crihană, / fostul dascal în Satul Nou din Letia sau Ortachioiu*[8]*, în / anul 1869, în luna lui fevruarie în 24 de zile la / zăce ceasurii turceşti noa(p)tea. Şi pentru aceasta am / însămn(a)t Dosoftei K. Ieroshimonah"* (Manea 2013, 369). Petrache Crihană a slujit ca dascăl la Letea între anii 1866-1869, afirmaţie întărită de însuşi Dosoftei prin încercarea de a menţiona, eronat însă, vechea denumire turcească a satului Letea - Nedilchioi, nu Ortachioi. Mulţi ani mai târziu, pe pagina imediat următoare a *Psaltirii* păstrată în colecţiile I.C.E.M. „Gavrilă Simion" Tulcea, tot cu caractere chirilice, arhimandritul Dosoftei reflecta: *„Iscălitura Mântuitoriului este aceasta / Theos, Theu, Tion Tavma (adică) / Dumnezeu, a Lui Dumnezeu [Fiul], Dumnezeiasca Minune. / 1882 Ianuarie 4 zile, arhim. Dosofteiu Crihană"* (fig. 4).

Deşi oficia slujbe la Satu Nou, pentru anul 1868 avem încă o însemnare incertă cu privire la prezenţa în Sulina şi la rangul său monahal. Aceasta apare pe un ***Anastasimatariu bisericesc,* Viena, 1823** (BRV III, 1183, 414-417) al ieromonahului Macarie, psalt şi compozitor român, exemplar păstrat la „Sfinţii Împăraţi" din Galaţi: *„Arhim. Dosoftei Krihană din Sulina 1868 sep. 24"* (Cioroiu, Mocanu 1978, 101).

În intervalul februarie 1877 - septembrie 1878 Dosoftei s-a retras în mediul mănăstiresc la Taiţa, în calitate de stareţ. După desfiinţarea acestui aşezământ, proaspătul arhimandrit a decis să iasă la slujire în lumea din afară şi a revenit la Satu Nou. Aici, la biserica „Adormirea Maicii Domnului", este atestat împreună cu monahul Isaiia la 3 mai 1880 în *Statistica generală a clerului din Protoieria Tulcii* (Mănăstireanu 2015, 735). Conform părintelui Eugen Drăgoi, un an mai târziu, la 28 mai 1881 a fost numit paroh la Sulina (Drăgoi 1990, 132). Însă, arhimandritul Dosoftei Crihană a continuat să slujească, în lipsa altui preot, şi pentru enoriaşii din Satu Nou. Mai mult, în 1883-1884 a înfiinţat şi a condus şcoala din Letea-Satu Nou. Abia în anul 1885 în localitate a venit preotul Ioan Ceico de la Chilia Veche (Mănăstireanu 2015, 709), iar Dosoftei a rămas la Sulina.

Alte consemnări cu caracter familial şi istoric

Revenim asupra *Psaltirii* de la Iaşi (1835), care conţine şi însemnări cu privire la decesul mamei arhimandritului Dosoftei. În partea inferioară a paginii 76 (numerotată greşit 72), cu cerneală violet şi caractere chirilice, la 1872 consemna următoarele: *„Să se ştie de când au roposat maica mea Singl(i)tichia*[9] */ schimon(a)hia la Monas-*

[8] Considerăm că ieromonahul Dosoftei a dorit să precizeze vechea denumire de origine turcă a satului Letea, şi anume Nedilchioi (< tc. *köy* „sat" şi *Nedil*, numele unui paşă, guvernator al Deltei). Ortachioi este denumirea de origine turco-tătară a comunei de azi Horia, jud. Tulcea (Cizer 2012, 216-217).

[9] Sfânta Cuv. Singlitichia se serbează în calendarul creştin ortodox pe 5 ianuarie, în Ajunul Botezului Domnului.

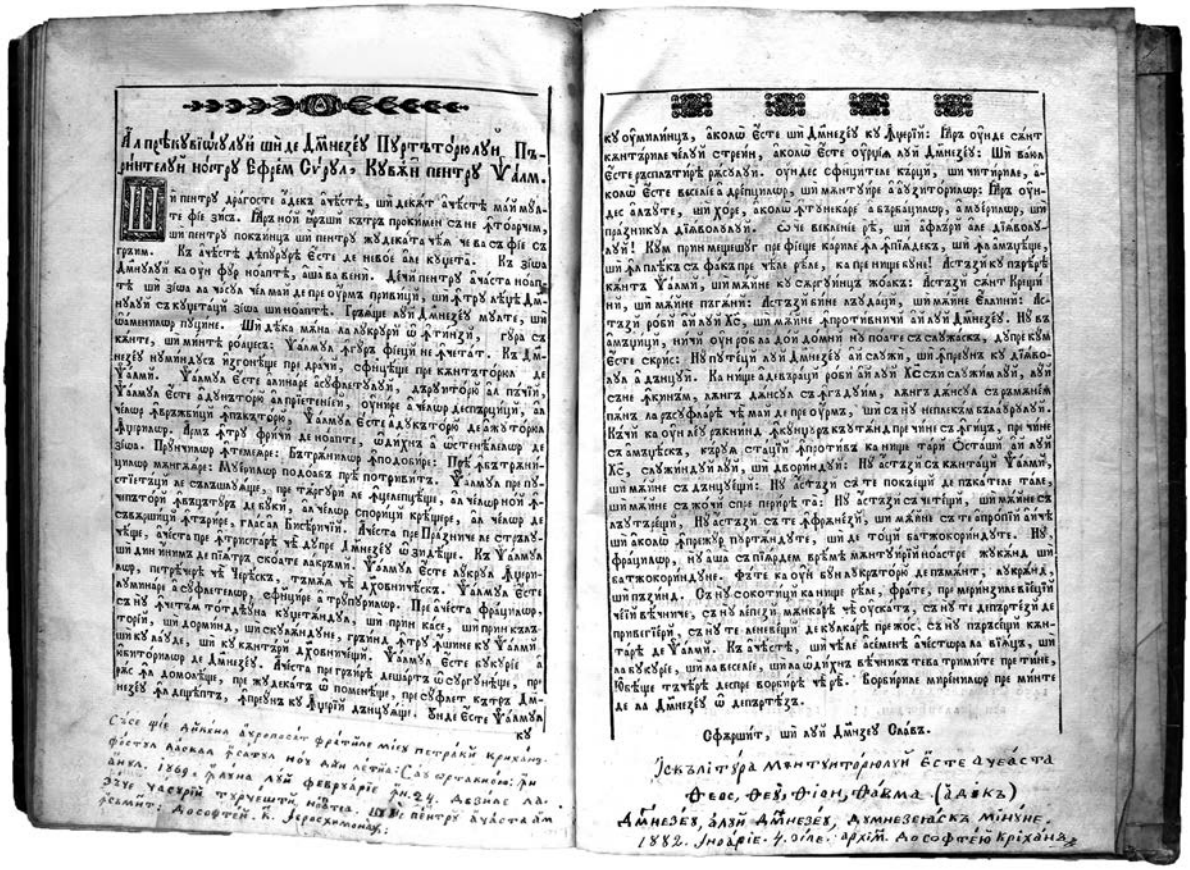

4. *Psaltirea prooroc Împăratului David*, Iaşi, 1835 - Însemnări din 1869 şi 1882 (Institutul „Gavrilă Simion”, Tulcea).

tirea Adam, la anul 1872 oc-/ tomvrie 27 zile. Ier[omonah] Dosoftei Crihană, 1872 oc. 27”. Aşadar, aflăm că mama sa a vieţuit la Mănăstirea Adam din jud. Galaţi, o mănăstire de maici veche de peste trei secole, desfiinţată de regimul comunist prin anii 1960-1962. De asemenea, precizăm că aceasta este ultima însemnare (din cele descoperite până acum şi prezentate în acest studiu), cronologic vorbind, în care Dosoftei Crihană se iscăleşte ca ieromonah. Şi cum această carte i-a fost aproape, legat de tristul eveniment amintit şi conform rânduielilor creştine, arhimandritul avea să noteze aproape opt ani mai târziu pe pagina imediat următoare a volumului: *„Să se ştie de când am dezgropat pe mama la Mo(n). Adam / la anul 1880, Iunie 3 zile la care am însemnat se se ştie/ 1880 Iunie 3 arhimandritul Dosoftei Crihană”* (fig. 5).

Nici momentele istorice de la 1878 cu privire la Dobrogea nu l-au lăsat indiferent pe duhovnicul Dosoftei. El notează la 23 noiembrie 1878, pe filele aceleiaşi *Psaltiri*: *„Să se ştie de când au (in) trat România stăpânitoare în / Dobrogea umbla veleatul 1878 Noiemvrie 23 de zile./ Şi pentru aceasta am sămnat ca se se ştie / pe veitorime. 1878 Noiemvrie 23 de zile / Arhimandritul Dosoftei Crihană”* (Manea 2013, 369-370). După ce a obţinut rangul de arhimandrit la 15 februarie 1878, din cele cunoscute de noi aceasta este prima consemnare ca arhimandrit, după care au urmat multe altele.

În vara anului 2015, la Mănăstirea Cocoş (jud. Tulcea) am aflat un exemplar de carte veche românească ce provine din parohia Sulina şi care i-a aparţinut lui Dosoftei Crihană. Este vorba despre un ***Aghiazmatar mic*, Iaşi, 1823** (BRV III, 1173, 405-406), cu două foi nenumerotate şi 184 pag. numerotate cu cifre arabe. Însemnările pe care le conţine sunt inedite, cea de posesor fiind datată anul 1881, iar cealaltă aducându-ne informaţii preţioase cu privire la fratele cel mare, Mihail Crihană. În partea inferioară a primei pagini

5. *Psaltirea prooroc Împăratului David*, Iaşi, 1835 - Însemnări din 1872 şi 1880 (Institutul „Gavrilă Simion", Tulcea).

stă scris cu alfabet chirilic: „*Această carte este a mea a subsemnatului, 1881, / april 27, arhimandritul Dosoftei Crihană*". Sesizăm că această consemnare din 27 aprilie 1881 nu este localizată, dar cu siguranţă Dosoftei se afla încă la Satu Nou. Odată cu numirea sa ca preot la Sulina, arhimandritul a luat cu sine cărţi de cult personale între care şi *Aghiazmatarul* amintit. Pe filele acestuia, mai exact ante foaie titlu, a scris mulţi ani mai târziu, cu alfabet latin, despre moartea fratelui său: „*Să se ştie de când au roposat fratele / meu cel mai mare iconomul / Mihail Crihană Parohul Bisericei / Sfinţii Împăraţi din oraşul Ga-/ laţi, fost paroh 47 ani şi ropo-/ satu la 7 Fevruarie 1907 miercuri, / la 10½ ceasuri din zi pentru care / am însemnat spre aducere ami-/ nte. Dumnezeu să-l odihnească / întru Împărăţia Sa amin. / 1907 Fevruarie 7 zile / Arhimandritul Dosoftei Crihană / Sulina*" (fig. 6-7). Într-adevăr, în anul decesului parohului bisericii „Sfinţii Împăraţi" din Galaţi, Mihail Crihană, arhimandritul Dosoftei era atestat ca preot în oraşul Sulina. Pe de altă parte, deducem din cele consemnate că în momentul retragerii sale la Galaţi, după 1910, preotul Mihail nu mai era în viaţă. *Aghiazmatarul* a rămas la biserica din Sulina, iar în anii 1979-1980 a fost predat Mănăstirii Cocoş împreună cu alte volume din parohia Sulina. Alte cărţi din propria-i bibliotecă am menţionat că arhimandritul le-a donat personal bisericii din Galaţi, spre sfârşitul vieţii.

În studiul de faţă aducem şi o îndreptare la *Bibliografia românească veche (1508-1830)* asupra *Aghiazmatarului mic* (Iaşi, 1823). Conform BRV, această ediţie are 2 foi nenum. şi 176 pag. (BRV III, 405). În urma cercetării exemplarului de la Cocoş am constatat că ediţia are de fapt [2] foi şi 184 pag. La pag. 176 se sfârşeşte *Sinaxariul*, iar între p. 177-184 ediţia conţine *Rugăciuni de multe trebi*.

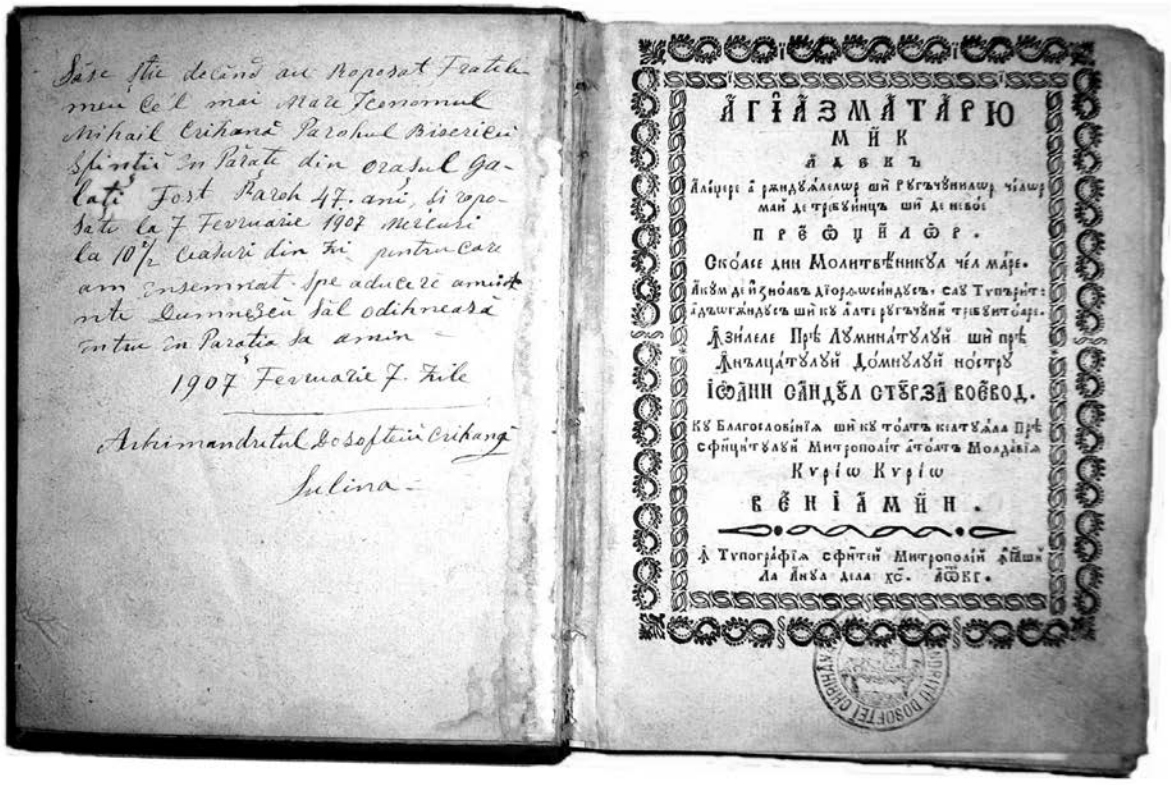

6-7. *Aghiazmatar mic*, Iaşi, 1823 - Însemnări din 1907 şi 1881 (Mănăstirea Cocoş, Tulcea).

Din activitatea arhimandritului Dosoftei Crihană la Sulina

După ce anterior a mai slujit sau cel puţin a trecut prin oraşul Sulina, la 28 mai 1881 Dosoftei a devenit paroh al bisericii ortodoxe „Sfântul Nicolae", fosta catedrală a oraşului[10], ale cărei lucrări de construcţie s-au finalizat în anul 1868, prin contribuţia locuitorilor români şi ruşi. Biserica în formă de cruce, cu suprafaţa de 250 m^2 şi ziduri din piatră şi cărămidă, cu două turle din lemn, a fost folosită deopotrivă de creştinii ortodocşi români, greci şi ruşi (Bondar, Dima, Iacovici Lungu 2011, 238-239). Arhimandritul Dosoftei Crihană a slujit în această biserică numai în limba română, în ciuda conflictelor iscate în acest oraş între enoriaşii de diferite naţionalităţi. Documentele ne vorbesc despre acutizarea acestor conflicte mai ales în jurul anului 1891 când serviciul divin se oficia în limbile slavonă şi română, ruşii având preotul lor.

[10] După revenirea Dobrogei la România (1878), fiind singura biserică din oraş în care se oficia cultul creştin ortodox în limba română, a fost declarată catedrală de către Episcopia Dunării de Jos. În anul 1982 a fost sfinţită Catedrala ortodoxă „Sfinţii Nicolae şi Alexandru", iar vechea biserică „Sfântul Nicoale" a fost scoasă din uz.

O serie de cărţi cu semnătura sa atestă prezenţa la Sulina a părintelui arhimandrit, care s-a îngrijit atât de nevoia de cărţi de cult pentru biserica „Sfântul Nicolae", cât şi de biblioteca personală. Mai mult, ca un adevărat patriot şi bun creştin, din această perioadă va începe să facă danii de cărţi altor biserici şi chiar schiturilor româneşti de la Muntele Athos.

La scurtă vreme după numirea lui la Sulina, Dosoftei s-a îngrijit de cumpărarea unui ***Triodion*, ediţia a 2-a, Neamţ, 1847** (BRM IV, 69170, 613) pentru biserică. Achiziţia a fost făcută din banii proprii, consemnând acest fapt pe carte la 25 iunie 1881, localizare Sulina. De asemenea, inedite sunt şi alte şapte exemplare din ediţia a 2-a a *Mineielor* de la Neamţ, 1846, identificate în noiembrie 2015 la Mănăstirea Cocoş şi care poartă semnătura arhimandritului. Este vorba despre: ***Mineiul lunii lui Fevruarie*, Neamţ, 1846** (BRM III, 37122, 351); ***Mineiul lunii lui Mai*** (BRM III, 37125, 352); ***Mineiul lunii lui Iunie*** (BRM III, 37126, 352); ***Mineiul lunii lui Iulie*** (BRM III, 37127, 352); ***Mineiul lunii lui Septembrie*** (BRM III, 37129, 352); ***Mineiul lunii lui Octombrie*** (BRM III, 37130, 352); ***Mineiul lunii lui Decembrie*** (BRM III, 37132, 352). Volumele au fost cumpărate pentru biserica „Sfântul Nicolae" cu bani din „Casa comunală", toate purtând aceeaşi însemnare datată 25 iunie 1882, scrisă cu alfabet chirilic în partea inferioară a primelor foi ale *Mineielor*: *„Acest Minei este propriu al Bisericei / catedrale române din urbea Sulina plătit din / casa comunală, 1882, Iunie 25 arhim. D. Crihană"*. Aşadar, cărţile au fost cumpărate pentru folosul bisericii şi au rămas la Sulina până în anul 1980 când au fost predate în custodie Mănăstirii Cocoş, aici concentrându-se cartea de patrimoniu din peste 60 de parohii tulcene din municipiu şi judeţ.

La Muntele Athos se păstrează un exemplar din primul volum[11] al ***Cuvintelor şi învăţăturilor* Sfântului Efrem Syrul, Neamţ, 1818** (BRV III, 991, 243-246), având următoarea însemnare de posesor a arhimandritului, din anul 1880: *„Această carte ce se numeşte Efrem Syrul este drept a mea, a subiscălitului, şi am însămnat Arhimandritul Dosofteiu Crihană. 1880, Aprilie 27"*. Este cert că această lucrare i-a aparţinut lui Dosoftei din perioada slujirii la Satu Nou. Cartea l-a însoţit în oraşul Sulina, iar şase ani mai târziu o oferă ca danie schitului Lacu, conform celei de-a doua însemnări: *„Această carte este dăruită de mine, subsemnatul, Sf. Biserici cu hramul Naşterea Maicii Domnului din Sf. Munte al Athonului, din schitul Lacului spre pomenire. 1886, feb. 16 zile, Sulina. Arhimandritul Dosofteiu Crihană"* (Marinescu, Mischevca 2010, 54). Sunt des întâlnite pe foile cărţilor româneşti însemnări de danie către locaşuri de cult, din partea înalţilor prelaţi sau ai altor slujitori ai bisericii.

O altă carte cu ştampila ex-libris a arhimandritului se află în posesia bisericii „Adormirea Maicii Domnului" din localitatea C.A. Rosetti (fosta Satu Nou), de asemenea dăruită în anul 1897. Este vorba despre un ***Tipic*, Bucureşti, 1893** (BRM IV, 68566, 577) pe ale cărui pagini citim consemnarea: *„Acest Tipic este dăruit de subnumitu / bisericei Adormirea Maicii Domnului din comuna / Satu Nou, Plasa Sulina, judeţul Tulcea, spre / amintirea mea. / 1897 Iulie 1, / arhimandritul Dosofteiu Krihana / Sulina"* (Postolache 2010, 9).

În perioada 1881-1899 nu ştim cu precizie cât a exercitat Dosoftei funcţia de paroh al bisericii la Sulina. Însă, pentru anii 1899 - cca 1910 documentele şi alte dovezi grăiesc despre rolul şi activitatea lui Crihană în acest oraş. La 15 aprilie 1899 a fost numit paroh al bisericii „Sfântul Nicolae", cu adresa chiriarhiei nr. 265/1899 (Constantinescu 1906, 12). Prof. Lelia Postolache a identificat în vechea biserică, în urmă cu câţiva ani, o icoană a Sfintelor Filofteea şi Parascheva, pe spatele căreia este notat: „Plătită de parohul bisericei Sulina A. D. K. 1899" (Postolache 2010, 10).

La 1900, în lista-document *Parohiile urbane şi rurale din Protoieria Tulcea în anul 1900*[12] arhimandritul Dosoftei Crihană este menţionat ca paroh la „Sfântul Nicolae", unde slujea împreună cu preotul supranumerar[13] Ioan Gheorghiu şi cu diaconul Gheorghe Guţu (Mănăstireanu 2015, 740). A ocupat funcţia de paroh până la 1 octombrie 1905, dată la care este numit preot supranumerar şi Ioan Gheorghiu preot paroh. Această modificare este confirmată de tabloul *Parohiilor urbane şi rurale din Protoieria Tulcea în anul 1909*[14],

[11] Al doilea volum s-a tipărit în anul 1819, iar cel de-al treilea în 1823, toate traduse de ieromonahii Isaac şi Iosif de la Mănăstirea Neamţ.

[12] Arhiva Arhiepiscopiei Dunării de Jos Galaţi, dosar 1983/1901, Tablou statistic (1900) *apud* Mănăstireanu 2015, 738-750, anexa nr. 5.

[13] În acea vreme preoţii nescutiţi de taxe erau socotiţi supranumerari.

[14] Cf. *Anuarului Statistic al României*, Bucureşti, 1909, p. 451-477 *apud* Mănăstireanu 2015, 751-758, anexa nr. 6.

unde cei doi sunt menţionaţi ca atare în rubrica „Preotul paroh şi preotul supranumerar”. Data de 1 octombrie 1905 este înscrisă în dreptul ambilor preoţi la rubrica „Numire”, conform tabelului amintit din 1909 (Mănăstireanu 2015, 752).

Un moment important din activitatea creştinească a arhimandritului Dosoftei a fost reţinut în aprilie 1900, fiind chemat de la Sulina pentru săvârşirea slujbei de sfinţire a satului Floriile (comuna Caraorman-Tulcea), sat înfiinţat de prefectul Ioan Neniţescu (1897-1900). Părintele Dosoftei împreună cu preotul Constantin Ştefănescu din Caraorman şi cu diaconul Gheorghe Guţu de la Sulina *„[…] au sfinţit locurile pe care va creşte şi va înflori satul românesc Floriele şi prin călduroase rugăciuni chiamă binecuvântarea lui Dumnezeu cel drept şi puternic peste locuitorii întemeietori ai satului celui nou […]”* (Postolache 2010, 10).

Şi presa vremii a consemnat evenimente marcante ale urbei Sulina, în mijlocul cărora părintele Dosoftei a avut rolul său spiritual. Astfel, în *Gazeta Sulinei*, nr. 4 din 15 aprilie 1906, la rubrica „Informaţiuni” se poate citi: *„Aniversarea zilei de 7 aprilie, a naşterii M.S. Regelui* [Carol I] *s-a serbat în localitate printr-un Te-Deum oficiat în Biserica Catedrală Sf. Neculai de către Sf.-sa Arhimandritul Dosoftei Crihană, în asistenţa autorităţilor civile şi militare, a corpului Consular şi un numeros public”*. În anul 2013, în vechea biserică[15] a fost cercetat un pomelnic datat 1910, scris de arhimandritul Dosoftei Crihană, cu numele credincioşilor care au contribuit cu bani, de-a lungul anilor, pentru sfântul locaş: *„Manea, Maria, Zaharia, Maria, Alexie, Evdochia, Simion, Rusandra, Andrei, Sofronia, Ioan, Mihail, Luchian, Sava, Ioan, Teodor preotul, Ioanichie, Fanea, Mina shimonahul, Constantin preotul, Horitina prezvitera, Constantin, Elena, Achilina, Chiril, Teodosia, Andrian, Nedelcu, Clim, Dobriţa, Georgia, Dumitru, Mihail şi tot neamul lor”* (Manea, Ciocoiu, Costea 2013, 35).

După 1910 dovezile dispar, singura însemnare mai târzie a arhimandritului fiind cea din anul 1919 pe filele *Psaltirii* din 1835, despre care am amintit. Această carte a rămas o vreme în patrimoniul bisericii „Sfinţii Împăraţi” din Galaţi. Se pare că acestei biserici i-a fost dăruită de către nepoţi, după moartea lui Dosoftei survenită în anul 1920, o parte din biblioteca acestuia.

[15] Deşi în prezent nu se slujeşte în vechea biserică „Sf. Nicolae”, prin grija preotului Măcăilă Marian arhiva, icoanele precum şi alte bunuri ce au aparţinut bisericii sunt păstrate cu dorinţa de a fi valorificate în viitor.

Ex-librisul arhimandritului Dosoftei Crihană

Pe lângă însemnările preţioase, trei dintre exemplarele la care am făcut referire în acest studiu poartă ştampila ex-libris a arhimandritului Dosoftei. Cea mai uzitată este ştampila rotundă, aplicată în tuş negru, cu textul «ARHIMANDRITU DOSOFTEI CHRIHANĂ 1880», iar în mijloc un desen stilizat reprezentând Sfânta Cruce şi Sfânta Scriptură (fig. 8). Foarte probabil că în jurul anului 1880, pe când slujea în Satu Nou-Deltă, deţinea o bibliotecă bogată, cărţi de cult şi de suflet valoroase pe care a simţit nevoia să le autentifice prin ex-libris. Cele trei cărţi pe care regăsim această ştampilă sunt: *Aghiazmatar mic*, Iaşi, 1823 (cu ex-libris pe foaia de titlu, pe pagina 1 şi pe ultima pagină), păstrat la Mănăstirea Cocoş; *Psaltirea prooroc Împăratului David*, Iaşi, 1835 (cu ex-libris pe paginile IV, X, 87), păstrată la I.C.E.M. „Gavrilă Simion” Tulcea; *Tipic*, Bucureşti, 1893 (cu ex-libris pe pagina IX), păstrat la C.A. Rosetti – Biserica „Adormirea Maicii Domnului”.

8. Ştampila ex-libris «Arhimandritu Dosoftei Chrihană 1880».

Interesante ni se par şi alte variante de ex-libris ale arhimandritului, pe care le-am aflat numai pe foile *Psaltirii* de la Iaşi, chiar suprapuse, probabil încercări ulterioare anului 1880, din perioada când slujea la Sulina. Astfel vorbim de o ştampilă ovală, de mai mici dimensiuni, cu iniţialele „A.D.K.” (Arhimandritul Dosoftei Krihană) şi dedesubt numele „Crihană”. O altă variantă, simplă, este o formă de ex-libris cu indicaţia „B. M.” [Biblioteca mea], aşa cum au procedat şi alte personalităţi ale secolului al XIX-lea (fig. 9).

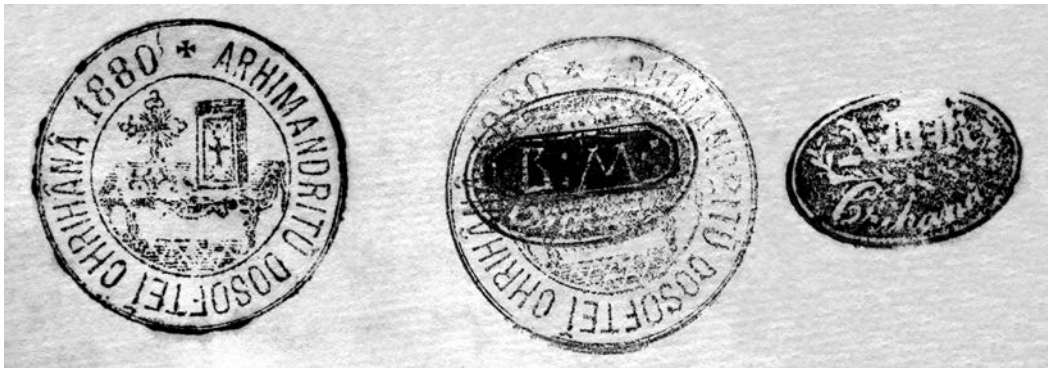

9. Alte ştampile ex-libris.

Concluzii

În acest studiu de caz au fost menţionate 15 volume de cărţi româneşti imprimate în intervalul 1818-1893, care poartă însemnări ale ieromonahului şi apoi arhimandritului Dosoftei Crihană cu privire la familia, activitatea, istoria locală sau circulaţia acestor exemplare, unele inedite.

O parte din cărţi au fost personale, din propria-i bibliotecă, altele au aparţinut parohiei Sulina în care părintele Dosoftei a slujit aproape treizeci de ani. Dintre acestea, 3 exemplare sunt cărţi româneşti vechi imprimate în anii 1818 şi 1823, iar 12 sunt cărţi româneşti tipărite după 1830, respectiv în anii 1833, 1835, 1846, 1847, 1853 şi 1893. Ca producţie, arhimandritul Dosoftei Crihană a avut în posesie cărţi de cult imprimate în toate cele trei provincii româneşti, în centre tipografice precum Iaşi, Neamţ, Bucureşti şi Sibiu. Cele mai multe (11) provin din tipografiile moldave, dar am amintit şi o tipăritură vieneză (*Anastasimatariu bisericesc*, 1823), fapt care atestă aria de circulaţie a cărţilor spre Dobrogea pe de o parte, necesitatea şi interesul clerului şi al românilor dobrogeni pentru acestea pe de altă parte. În prezent, volumele se păstrează în colecţii tulcene laice şi religioase, în Galaţi la biserica „Sfinţii Împăraţi” şi la Muntele Athos.

De asemenea, conchidem că arhimandritul Dosoftei Crihană a scris cu caractere chirilice până spre sfârşitul secolului al XIX-lea, aşa cum s-a întâmplat în Dobrogea în general. Din toate însemnările, numai cele din anii 1907 şi 1919 au fost scrise cu alfabet latin. În provincia aflată sub stăpânire otomană până la 1878 cei ştiutori de carte au folosit nestingheriţi alfabetul chirilic, la care nu au renunţat brusc nici după revenirea Dobrogei în graniţele statului român, mai ales în scrierile neoficiale.

Nu în ultimul rând, reconstituirea bibliotecii acestui mare slujitor al bisericii din spaţiul nord-dobrogean poate fi o provocare pentru toţi cei interesaţi.

Bibliografie

Bondar, Dima, Iacovici Lungu 2011: C. Bondar, V. Dima, E. Iacovici Lungu, Sulina: monografie, vol. II (Bucureşti 2011).

BRM II, III, IV: Bibliografia românească modernă (1831-1918) (Bucureşti 1986, 1989, 1996).

BRV III: I. Bianu, N. Hodoş, D. Simonescu, Bibliografia românească veche (1508-1830) (Bucureşti 1936).

Cioroiu, Mocanu 1978: C. Cioroiu, A. Mocanu, Cartea românească în Dobrogea înainte de 1877 (Constanţa 1978).

Cizer 2012: L.D. Cizer, Toponimia judeţului Tulcea. Consideraţii sincronice şi diacronice (Iaşi 2012).

Constantinescu 1906: Diac. A. Constantinescu, Monografia Sfintei Episcopii a Dunării de Jos (Bucureşti 1906).

Cosma 1938: L. Cosma, Cărţile şi revistele bisericii „Sfinţii Împăraţi” după vechime (1776-1938) cu toate datele noi, însemnările de pe ea (Galaţi 1938).

Drăgoi 1990: Pr. E. Drăgoi, Ierarhi şi preoţi de seamă la Dunărea de Jos (1864-1989) (Galaţi 1990).

Dumitraşcu 1996: Ghe. Dumitraşcu, Localităţi, biserici şi mănăstiri româneşti în Dobrogea până la 1878 (Constanţa 1996).

Iorga 1988: N. Iorga, Despre cronici şi cronicari, ed. îngrijită de Damaschin Mioc (Bucureşti 1988).

Manea 2013: L. Manea, Circulaţia cărţii vechi româneşti (manuscrisă şi tipărită) în spaţiul nord-dobrogean (Brăila 2013).

Manea, Ciocoiu, Costea 2013: L. Manea, M. Ciocoiu, I. Costea, Europolis. Destinul unui oraş - titlul unui roman (Brăila 2013).

Marinescu, Mischevca 2010: Fl. Marinescu, V. Mischevca, Cărţile româneşti din Biblioteca Mănăstirii Athonite Sfântul Pavel (Atena 2010).

Mateescu 1973: T. Mateescu, Un aşezământ monahal moldovenesc în Dobrogea - Mănăstirea Taiţa. Mitropolia Moldovei şi Sucevei XLIX/1-2, 1973, 121-125.

Mănăstireanu 2015: L. Mănăstireanu, Viaţă religioasă în nordul Dobrogei (1878-1918) (Cluj-Napoca 2015).

Postolache 2004: D.L. Postolache, Biserica „Adormirea Maicii Domnului" - C.A. Rosetti. Cuvânt Bun II/15, mart. 2004, 1-2.

Postolache 2010: L. Postolache, Memorie şi cunoaştere locală. Însemnări pe cărţi de cult din judeţul Tulcea (Tulcea 2010).

Topcean 2013: Monahia I. Topcean, O candelă de veghe: mănăstirea Celic Dere. Monografie (Sibiu 2013).

Notes and the ex-libris of Archimandrite Dosoftei Crihană. Case study

Keywords: Archimandrite Dosoftei Crihană, hieromonk, notes, ex-libris, Sulina, old Romanian book, Northern Dobrudja area.

Abstract: In this paper we emphasize the importance of the notes made on old books in the writing of historical works and biographies. This case study refers to Archimandrite Dosoftei Crihană (born in 1842 or 1843 [1840?], Cudalbi Village, Galaţi County – died in 1920, Galaţi), a great servant of the church and well-known confessor in the Northern Dobrudja area. Around 1860 he was the inhabitant of the Celic Dere Monastery (Tulcea County) and was ordained a hieromonk in 1864. He also served near Satu Nou-Delta (today C.A. Rosetti Village), at Sulina and was the last abbot of Taiţa Monastery in 1877-1878. Later, he was sent as parish priest to the old Saint Nicholas Cathedral in Sulina, where he served until 1910.

Books from the library of Archimandrite were with him in his trials of life and on their pages he personally noted numerous events of autobiographical, historical, and social nature or referring to his own activity. Thus, in the *Prayer-book* of 1833 published in Sibiu he noted his father's death in 1861, and in the *Psalms* printed in Iasi in 1835 he wrote about the death of his mother and one of his brothers. Some copies were in circulation in the Northern Dobrudja area and not kept in the collections of Tulcea, while others are in the Tulcea museum collections, at the Cocoş Monastery or in the church of C.A. Rosetti Village. Besides the informative notes, some books have inscriptions with the name of the owner and the ex-libris of the Archimandrite.

List of illustrations:

1. Archimandrite Dosoftei Crihană (reproduction of Postolache 2010, 9).
2-3. The *Psalter of the Prophet and King David*, Iaşi, 1835 - Title page and page 132 with notes (Gavrilă Simion Eco-Museum Research Institute Tulcea).
4. The *Psalter of the Prophet and King David*, Iaşi, 1835 - Notes on 1869 and 1882 (Gavrilă Simion Eco-Museum Research Institute Tulcea).
5. The *Psalter of the Prophet and King David*, Iaşi, 1835 - Notes on 1872 and 1880 (Gavrilă Simion Eco-Museum Research Institute Tulcea).
6-7. *The Service of the Small Blessing of Water*, Iaşi, 1823 - Notes on 1907 and 1881 (Cocoş Monastery, Tulcea).
8. The ex-libris «Archimandrite Dosoftei Chrihană 1880».
9. Other ex-librises.

Заметки и экслибрис архимандрита Досифея Криханэ: Предметное исследование

Ключевые слова: архимандрит Досифей Криханэ, иеромонах, заметки, экслибрис, Сулина, старая румынская книга, Северная Добруджа.

Резюме: В данной работе подчеркивается важность помет в старых книгах для написания исторических работ или биографий. Данное исследование посвящено архимандриту Досифею Криханэ (р. 1842 или 1843 (1840?) г., с. Кудалби жудеца Галац – ум. 1920 г., Галац), великого служителя церкви и известного в Северной Добрудже духовника. В 1860 г. он был насельником монастыря Челик-Дере (жудец Тулча), рукопо-

ложен в иеромонашеский сан в 1864 году. Служил возле Сату-Ноу-де-Делтэ (сегодня село К.А. Розетти), в Сулине и являлся последним игуменом монастыря Таица в 1877-1878 гг. Позже был назначен приходским священником в старый собор Св. Николая в Сулине, где служил до 1910 г.

Книги из библиотеки архимандрита были с ним в его жизненных испытаниях, и на их страницах он лично отмечал многочисленные события автобиографического, исторического, общественного характера или относительно своей деятельности. Так, в *Молитвеннике* 1833 года, изданном в Сибиу, он отметил год смерти своего отца - 1861, а в *Псалтири*, отпечатанной в Яссах в 1835 году, написал о смерти матери и одного из братьев. Некоторые экземпляры находились в обращении на пространстве Северной Добруджи и не сохранились в коллекциях Тулчи, другие же находятся в музейных фондах Тулчи, в монастыре Кокош или в церкви села К.А. Розетти. Помимо помет, имеющих информативную ценность, в некоторых книгах есть надписи с именем владельца и проставленный печатью экслибрис архимандрита.

Список иллюстраций:

1. Архимандрит Досифей Криханэ (репродукция из книги Постолаке 2010, 9).
2-3. *Псалтирь пророка и царя Давида*, Яссы, 1835 г. – Титульный лист и с. 132 с пометами (Институт эко-музейных исследований им. Гаврилэ Симиона, Тулча).
4. *Псалтирь пророка и царя Давида*, Яссы, 1835 г. – Пометы 1869 и 1882 годов (Институт эко-музейных исследований им. Гаврилэ Симиона, Тулча).
5. *Псалтирь пророка и царя Давида*, Яссы, 1835 г. – Пометы 1872 и 1880 гг. (Институт эко-музейных исследований им. Гаврилэ Симиона, Тулча).
6-7. *Последование малого освящения воды*, Яссы, 1823 г. – Пометы 1907 и 1881 гг. (Монастырь Кокош, Тулча).
8. Экслибрис «Архимандрит Досифей Криханэ 1880».
9. Другие экслибрисы.

21.03.2016

Dr. Lăcrămioara Manea, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion” Tulcea, str. Progresului, nr. 32, 820009 Tulcea, România, e-mail: lacramanea@yahoo.com

ÎNFIINȚAREA ȘCOLILOR PRIMARE RURALE ÎN BASARABIA LA SFÂRȘITUL ANILOR ’60 AI SECOLULUI AL XIX-LEA

Alexandru Argint

Cuvinte-cheie: Reformă, Basarabia, şcoală primară, sistem educaţional, elevi, ţărani.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea învăţământul din Basarabia a înregistrat o evoluţie modestă în privinţa extinderii reţelei şcolare. În timp ce în ţările Europei de Vest revoluţia tehnică şi ştiinţifică devine un imperativ al evoluţiei umane, sistemul educaţional din Imperiul Rus continuă să fie bazat, în mare parte, pe abordări dogmatice şi pe ideologia ortodoxismului statal şi velicorus. Reticenţa faţă de ideea de modernizare şi inovare a afectat şi proiectele de modernizare a învăţământului, care continuă să rămână unul pronunţat ecleziastic şi retrograd. Şcolile primare, care erau cele mai numeroase, având o prezenţă mai largă în spaţiul rural, dar şi în cel urban, continuă să rămână şi unele din cele mai înapoiate. Fiind de o mare diversitate, majoritatea dintre ele nu erau performante, având în continuare un caracter de instruire incipientă şi fără o continuitate şi legătură cu învăţământul secundar.

Scopul acestui studiu este elucidarea procesului de înfiinţare în Basarabia a şcolilor primare săteşti de la sfârşitul anilor ’60 ai secolului al XIX-lea, care constituie un segment important în istoria sistemului educaţional basarabean în contextul reformării învăţământului primar rus, mai ales că până în anii ’60, acesta nu suportase o evoluţie cât de cât semnificativă.

În ultima perioadă, mai mulţi istorici din Republica Moldova şi din România au demonstrat un interes sporit pentru cercetarea istoriei Basarabiei moderne, inclusiv problemei învăţământului. Merită a fi evidenţiat, în acest context, că în ultimul timp asistăm la creşterea interesului pentru cercetarea acestei probleme din partea unor tineri istorici, cum ar fi Diana Eţco (2003; 2011; 2006), care investighează învăţământul ecleziastic din Basarabia; Nicolae Creţu (2003; 2004), care este interesat de studierea învăţământului din Basarabia între anii 1870-1918; Tatiana Chicaroş (2009; 2012) care studiază învăţământul primar şi secundar de la sfârşitul secolului al XIX-lea - începutul secolului al XX-lea. Ivan Dumnica (Думиника 2012) a realizat un şir de cercetări referitoare la procesul de instruire în coloniile bulgare din Basarabia, inclusiv sub administraţia românească. Astfel, putem constata o creştere a interesului cercetătorilor din Republica Moldova faţă de problema învăţământului din Basarabia anilor 1812-1918.

Învăţământul primar din Basarabia, pe durata primelor decenii de ocupaţie imperială rusă, aproape că n-a înregistrat schimbări calitative, având o evoluţie întârziată, în raport cu alte gubernii ruseşti, dar şi al politicii statului în acest domeniu. Deşi existau diferite forme şi tipuri de şcoli ecleziastice şi private, primele şcoli primare, care au fost înfiinţate din iniţiativa ministerului de resort, au fost şcolile lancasteriene, cu instruire reciprocă, primele 5 au fost înfiinţate între anii 1823-1827 şi şapte – în anii ’30-’40 ai sec. al XIX-lea. La început, ele se subordonau autorităţilor ecleziastice, iar din 1828, când este înfiinţată „Direcţia şcolilor primare din regiunea Basarabia”, se vor subordona concomitent şi acesteia. Din 1835 ele sunt administrate direct de această instituţie (Ciobotaru 1991, 179).

Debutul politicii statului în învăţământul laic din Basarabia se produce în anul 1827, când guvernul rus a aprobat „*Instrucţiunea cu privire la înfiinţarea şcolilor în regiunea Basarabia*” (ПСЗРИ 1827, 955). În conformitate cu prevederile acestui document, se preconiza să fie înfiinţate în Basarabia un liceu, câteva şcoli ţinutale şi şcoli parohiallaice (*приходские школы*), întreţinute de comunităţile locale. În baza „Instrucţiunii” au fost organizate: un gimnaziu regional, la 12 septembrie 1833, şi şase şcoli ţinutale, la 1828: în Chişinău, Bălţi, Hotin, Bender, Akkerman şi Ismail. Şcoli-

le parohial-laice erau înfiinţate foarte anevoios. Până la începutul anilor `40 a fost înfiinţată o singură şcoală parohială, acest proces înviorându-se după anul 1840, astfel fiind atestate şapte asemenea şcoli până în anul 1852 (Ciobotaru 1991, 179), majoritatea din ele fiind în reşedinţele ţinutale urbane.

Un factor determinant în evoluţia învăţământului din Basarabia l-a constituit „*Statutul gimnaziilor, şcolilor ţinutale şi parohiale laice subordonate universităţilor din Sankt Petersburg, Moscova, Kazan şi Harkov*" (ПСЗРИ 1828, 1097), publicat la 8 decembrie 1828 şi aplicat în Basarabia în anii 1836-1838, care contribuie la implementarea în practică a învăţământului de castă, dar, în acelaşi timp, produce o ruptură între segmentele sistemului educaţional primar şi secundar.

Învăţământul primar din Basarabia, ca şi cel din toată Rusia, se afla în subordinea mai multor ministere, iar numărul cel mai mare de şcoli, nici pe departe, nu era al celui de resort. Până în 1835, în Basarabia, nu exista nici o şcoală primară subordonată Ministerului învăţământului public, iar cele lancasteriene erau controlate şi de autorităţile ecleziastice. Din 1835 şi până în anii '60 ai secolului al XIX-lea, în cadrul Ministerului învăţământului public erau şcolile lancasteriene, sau parohial-lancasteriene, de asemenea, şcolile parohial-laice care erau înfiinţate şi subvenţionate de nobili, comunităţile orăşeneşti şi cele săteşti. În această categorie intrau şi şcolile ţinutale, care devin primare după implementarea noului statut al şcolilor din 1828. În acest context merită a fi menţionate şi şcolile primare evreieşti, care erau administrate de Ministerul învăţământului public. În anul 1858 în ţinut funcţionau 129 de şcoli primare evreieşti (Purici 2006, 61; Scurtu 2003, 60).

Şcolile primare din Basarabia se mai aflau şi în subordinea *Ministerul domeniilor statului*, care a înfiinţat majoritatea şcolilor primare din această provincie, iar din acestea, mai mult de jumătate erau ale coloniştilor germani şi bulgari. Şcolile coloniştilor germani, în anul de învăţământ 1858, erau 24 la număr, cu 5007 elevi de ambele sexe[1], în care studiile se ţineau în limba germană, iar limba rusă se învăţa ca obiect de studiu. În coloniile bulgare şcolile primare sunt atestate începând cu anul 1840[2], pentru ca în anul 1843, numărul lor să atingă cifra de 53 de şcoli (Ciobotaru 1991, 191). În anul 1858, în cele 43 de colonii bulgare şi două cătune (deja fusese retrocedat sudul Basarabiei către Principatul Moldovei) existau 29 de şcoli în care învăţau 1155 băieţi şi 72 de fete[3].

Copiii ţăranilor de pe domeniile statului au fost şi ei antrenaţi în procesul de instruire, însă, într-o proporţie mai mică decât ai minorităţilor etnice din regiune. Primele instituţii de învăţământ înfiinţate pentru această categorie de ţărani au fost şcolile de plasă, care au fost instituite după anul 1838 şi aveau ca scop pregătirea odraslelor cancelariştilor şi micilor funcţionari ai administraţiei de stat din ţinuturi, care îndeplineau şi funcţia de instituţii primare pentru alte categorii de copii. Au fost înfiinţate şase şcoli de plasă, cu durata studiilor de doi ani, câte una în fiecare plasă a Administraţiei Proprietăţilor Statului, urmând ca în acestea să studieze zece copii aleşi din localităţile plasei date. O altă categorie de şcoli primare încurajate de Administraţia Proprietăţilor Statului erau cele parohial-laice cu durata de studii de un an, care sunt înfiinţate, îndeosebi, după anul 1840, în satele de pe domeniile statului, întreţinute de comunităţile locale săteşti, pentru ca la 1843 numărul lor să crească până la 36 de şcoli parohiale (Ciobotaru 1991, 192-193).

În rapoartele statistice ale Administraţiei Proprietăţilor Statului din Basarabia pentru diverşi ani, poate fi urmărită stagnarea, dar şi evoluţia învăţământului primar pe aceste domenii ale statului, cu excepţia coloniilor germane şi bulgare. În anul 1858, din totalul de 79 de localităţi, sunt atestate doar cinci şcoli parohial-laice, cu 231 de elevi, inclusiv 11 fete şi 4 şcoli (gramaticale) săteşti, cu 42 de elevi, inclusiv două fete[4]. Aceste rapoarte conţin menţiunea că şcolile săteşti se înfiinţează în urma unor înţelegeri reciproce între obştile săteşti şi învăţători, fără intervenţii din partea statului, iar de condiţiile înţelegerii depindea înfiinţarea sau lichidarea şcolilor săteşti. În 1857, din 23 de şcoli din localităţile domeniilor statului din cauza lipsei învăţătorilor, s-au închis 19, rămânând doar patru, iar sătenii erau bucuroşi să angajeze în calitate de învăţător orice persoană care cunoştea câtuşi de puţină carte[5]. Cât priveşte

[1] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 6768, vol. III, f. 646.

[2] La Comrat a fost înfiinţată şcoala primară în 1835.
[3] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 6768, vol. III, f. 647.
[4] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 6768, vol. III, f. 644 v.
[5] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 6768, vol. III, f. 656.

şcolile parohial-laice, ele erau în grija preotului local, ca urmare a ordinului Ministerului domeniilor statului, şi erau întreţinute dintr-un impozit colectat de comunitatea rurală[6]. Este limpede care era nivelul acestor şcoli şi ce instruire oferea ea tinerii generaţii.

În raportul pentru anul 1866 este inclus tabloul complet al instruirii în localităţile de pe domeniile statului, cu excepţia şcolilor coloniştilor. În 1866, în 80 de localităţi din această categorie existau, la începutul anului 1866, cinci şcoli parohial-laice pentru băieţi, iar în decursul anului s-au reînfiinţat opt şcoli parohial-laice pentru băieţi şi una pentru fete, însumând, la începutul anului 1867, 13 şcoli parohiale pentru băieţi şi una pentru fete. Şcoli săteşti de gramatică, la începutul anului 1866, erau 67 la număr; s-au înfiinţat trei noi, opt s-au reorganizat în şcoli parohiale, iar la începutul anului 1867 erau 62 de şcoli de acest tip[7]. Instruirea şi întreţinerea acestor şcoli era, ca şi în anul 1857, doar că, în şcolile parohial-laice pentru fete, pe lângă preotul-învăţător, activează şi o învăţătoare, care are un salariu de 100 de ruble anual, din aceeaşi sumă de întreţinere a şcolii[8]. Diversificarea reţelei de şcoli primare săteşti, prin apariţia şcolilor duminicale şi intensificarea procesului de înfiinţare a şcolilor primare rurale şi urbane constituie o tendinţă a epocii atât în guberniile ruseşti, cât şi în Basarabia, unde apare o şcoală duminicală pe lângă Seminarul Teologic din Chişinău[9].

Remarcăm că învăţământul primar era încă într-o stare incipientă, chiar dacă reforma din 1828 şi statutul şcolilor parohial-laice avea conotaţii pozitive pentru acele vremuri. Totuşi, lipsa unei viziuni clare asupra modului de instruire, a modalităţii de întreţinere a şcolilor dar şi a subvenţionării insuficiente, cât şi antrenarea în procesul educaţional doar a reprezentanţilor clerului, ştirbea foarte mult din perspectivele evoluţiilor pozitive în acest domeniu. Aceste lacune urmau să fie înlăturate printr-o nouă lege, care, însă, n-a onorat pe deplin scopul suprem – „de a implementa în popor conceptele religioase şi morale şi de a răspândi cunoştinţele elementare necesare" (ПСЗРИ 1864, 614).

Efectuând o analiză pertinentă a sistemului educaţional rus remarcăm că, dacă în anul 1856, în tot imperiul existau 8.227 de şcoli cu 450.002 de elevi, în anul 1863 sunt atestate 35.660 de şcoli în care îşi urmau studiile 1.024.308 de elevi (Чехов 1912, 26). Această cifră este determinată de intensificarea procesului de înfiinţare a şcolilor şi de diversificarea tipurilor acestora. Din 35.660 de şcoli, 33.638 erau şcolile primare pentru popor (*narodnîe şkolî*) din care nu făceau parte şcolile elementare inferioare, şcolile pentru străini, şcolile religioase de alt cult religios decât cel ortodox, precum şi şcolile particulare[10]. Din cele 33.638 de şcoli primare în care învăţau 928.016 de elevi, făceau parte:

1. Şcolile parohial-laice orăşeneşti şi altele din subordinea Ministerului învăţământului public.
2. Şcolile subordonate Ministerului domeniilor statului.
3. Şcolile diverselor oficii.
4. Şcolile înfiinţate de autorităţile bisericeşti.
5. Alte şcoli: ale moşierilor, ale comunităţilor săteşti şi altele (Чехов 1912, 26).

Din toate acestea, cele din subordinea ministerului de resort erau 1.070, cu 54.333 de elevi. Majoritatea erau şcolile bisericeşti, care, din totalul de 35.660 de şcoli – 21.420 erau de acest tip, iar laice erau 14.240 (Чехов 1912, 27). Remarcăm că la începutul anilor '60 ai secolului al XIX-lea şcoala începe să se răspândească tot mai intens în societatea rusă înregistrându-se diverse forme şi tipuri de şcoli.

Perioada de reformare a societăţii ruse, s-a datorat politicilor reformatoare ale lui Alexandru al II-lea, care debutează cu anul 1861 şi ia sfârşit la începutul anilor '70 ai secolului XIX-lea, domeniul instruirii publice înregistrând, de asemenea, serioase schimbări. Abolirea şerbiei, în 1861, a avut un rol important pentru procesul de extindere a reţelei de şcoli primare[11], fără a avea, însă, un

[6] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 6768, vol. III, f. 656.
[7] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 7837, f. 144.
[8] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 7837, f. 144 v.
[9] ANRM, F. 152, inv. 1, d. 173, vol. II, f. 190.

[10] În legea „*Cu privire la şcolile primare pentru popor*" se indica că toate şcolile primare de toate tipurile făceau parte din categoria şcolilor primare pentru popor.
[11] Din anul 1861 până la sfârşitul anul 1869 în regiunea Basarabia au fost înfiinţate peste 70 de şcoli parohial-laice în comunităţile rurale, din totalul de 135 de la 1 ianuarie 1870, care se aflau în autoritatea Ministerului învăţământului public. Aici includem şcolile primare întreţinute de comunităţile săteşti şi ale târguşoarelor, precum şi cele subvenţionate de persoane individuale în satele basarabene, excepţie făcând cele orăşeneşti, cele întreţinute de trupele militare căzăceşti, cât şi cele de pe domeniile mănăstireşti. ANRM, F. 152, inv. 1, d. 173 vol. I, f. 97v-165; d. 173 vol. II, f. 166-169, f. 188v-189.

caracter general şi determinant. Procesul de modernizare a sistemului educaţional şi de creştere numerică a şcolilor la sfârşitul anilor ’50 - începutul anilor ’60 ai secolului al XIX-lea s-a datorat şi influenţei societăţii ruse şi a celei basarabene, care manifestau dorinţa stringentă de modernizare. Era imperios necesară şi o bază juridică în domeniul instrucţiunii publice, care ar fi stimulat modificarea şi ajustarea sistemului educaţional ţarist la noile cerinţe ale timpului.

Situaţia în învăţământul primar urma să fie modificată prin noua lege „*Cu privire la şcolile primare pentru popor*”, publicată la 20 noiembrie 1864 şi pusă în aplicare în Basarabia începând cu anul 1868. Şcolile primare pentru popor erau toate şcolile primare aflate anterior în subordinea Ministerului învăţământului public, subordonate mai înainte altor ministere, cele orăşeneşti şi săteşti de diferite grade, întreţinute de stat, cele finanţate de comunităţi sau de particulari, cele duminicale, înfiinţate atât de stat, cât şi de comunităţile săteşti şi orăşeneşti pentru instruirea persoanelor mature de ambele sexe, precum şi şcolile bisericeşti primare, aflate sub auspiciile clerului. O excepţie era instruirea simplă la domiciliu, realizată de diferite persoane, care prevedea doar studierea gramaticii (ПСЗРИ 1864, 613). Studiile se efectuau în limba rusă. Deşi durata studiilor nu era indicată în regulament, ea constituia doi-trei ani (Ciobotaru 1991, 298).

Activitatea instituţiilor de învăţământ de nivelul II era supravegheată de consiliul şcolar ţinutal, care era alcătuit din reprezentanţi ai Ministerului învăţământului public şi ai Ministerului afacerilor interne, ai Bisericii Ortodoxe, doi reprezentanţi ai consiliului zemstvei ţinutale şi câte unul din partea acelor departamente care subvenţionau, sau instituiau şcolile primare pentru popor. În oraşe, unde funcţionau şcoli primare, finanţate din contul comunităţii orăşeneşti, se delega şi un reprezentant al comunităţii acelui oraş. La nivel administrativ central, pe lângă Direcţia şcolilor, a fost înfiinţat Consiliul Şcolar regional din Basarabia, care avea în atribuţiile sale supravegherea şi luarea deciziilor la nivel regional în domeniul educaţional. Conform oficiilor Tutorelui Circumscripţie de învăţământ Odesa nr. 2455 şi 3219 din 19 iulie şi 15 septembrie 1869 către Consiliul Şcolar al regiunii Basarabia, despre crearea unei funcţii speciale, Inspectorul şcolilor primare, care va fi şi membru al consiliului sus-menţionat, iar în această funcţie va fi numit Nicolai Egorovici Afanasev[12]. Inspectorul şcolilor primare va avea în atribuţia sa directă supravegherea, verificarea şi evidenţa şcolilor primare din regiunea Basarabia.

Din lipsă de spaţiu nu ne vom opri în mod detaliat la toate tipurile de şcoli primare, deşi aceasta constituie un aspect foarte important, ci vom analiza doar un aspect al procesului de înfiinţare a şcolilor primare pentru popor şi anume – a celor din cadrul comunităţilor ţărăneşti de pe domeniile moşiereşti din anii 1868-1869[13]. Vom elucida acest aspect din motivul lipsei unui studiu detaliat dedicat acestei probleme, care este mai mult o încercare de diversificare a studierii învăţământului din Basarabia din a II-a jumătate a secolului al XIX-lea. Pe domeniile moşiereşti ţăranii dispuneau doar de un tip de şcoli primare – cele parohial-bisericeşti, iar în rare cazuri existau şi şcoli gramaticale săteşti. Ţăranii de pe domeniile statului, erau într-o situaţie cu mult mai bună decât ţăranii de pe domeniile marilor proprietari şi ale mănăstirilor, unde Administraţia Proprietăţilor Statului din Basarabia încuraja şi susţinea înfiinţarea şcolilor pe domeniile sale, şi chiar le diversifica formele. Marii proprietari de pământuri (moşierii) aveau un interes redus pentru educaţia supuşilor lor, care vedeau în instruirea ţăranilor un posibil pericol pentru domeniile lor. Astfel că ei se axau mai mult pe tolerarea acestei probleme şi pe forme mai primitive şi simple de educaţie, cum era cel ecleziastic. Însă anii ’60 ai secolului al XIX-lea au marcat începutul unor schimbări în societatea rusă (şi în cea basarabeană), în care tinerii nobili erau atraşi de idei iluministe, una dintre ele fiind şi educarea supuşilor lor prin metode mai moderne (Чехов 1912, 20-21).

Totodată, modificările statutului ţăranilor de pe domeniile moşiereşti, în urma reformei agrare şi împroprietărirea lor cu pământ în anul 1868 în Basarabia, fac posibil ca aceştia să îşi permită întreţinerea unor instituţii de învăţământ primare în comunităţile lor săteşti. Se manifestă tot mai mult intenţia nobilă a unor moşieri de a înfiinţa şcoli primare pentru ţărani, cât şi a zemstvelor, care devin tot mai active în anii ’70 ai secolului

[12] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8075, f. 19v-20.

[13] Tocmai în această perioadă are loc implementarea noului statul al şcolilor primare în Basarabia şi aplicarea „*Cu privire la şcolile primare pentru popor*” în satele care încă nu reuşise să înfiinţeze şcoli parohial-laice, sau şcoli primare pentru popor.

al XIX-lea în crearea de şcoli primare. Direcţia şcolilor din Basarabia, ca urmare a reformei sus menţionate din 1864 a sistemului educaţional primar, devine organul de supraveghere al tuturor instituţiilor de învăţământ, apoi şi de subordonare, lucru care nu era valabil în perioada anterioară. Astfel, apar toate premisele necesare pentru constituirea şcolilor primare parohial-laice şi pe domeniile marilor proprietari, care, în marea lor parte, nu erau receptivi la această problemă, în felul acesta iniţiativele unor funcţionari şi ale comunităţilor ţărăneşti vor da rezultate pozitive.

La 28 februarie 1868, guvernatorului Basarabiei, Egor Gangardt[14], i-a fost prezentat un proiect privind identificarea surselor financiare necesare pentru înfiinţarea şi întreţinerea şcolilor pentru popor, prezentat de inspectorul judiciar pentru ţărani (*поселянский стрянчий*) din ţinutul Hotin, Caleida[15], în care sunt menţionate posibilele surse financiare şi modul de colectare a banilor pentru înfiinţarea şi întreţinerea şcolilor primare pentru popor. În baza experienţelor anterioare ale şcolilor de plasă, el propune a înfiinţa, în fiecare plasă din acest ţinut a câte o şcoală, întreţinută de comunităţile localităţilor din plasă, în ţinutul Hotin fiind 10 plase. Acesta menţiona, că ţăranii erau dispuşi să ofere câte 10 copeici pentru întreţinerea acestor şcoli, însă Caleida, consideră că suma dată era prea mică pentru subvenţionarea şcolilor date[16], care aveau nevoie de 1000 de ruble pe an pentru o întreţinere normală, conform calculelor sale[17]. El propune, pentru 10 şcoli primare, ca din impozitul achitat de ţărani pentru întreţinerea staţiilor de poştă săteşti (între 70 de copeici şi o rublă şi 25 cop. de familie), să fie extrase 10000 de ruble, iar restul să rămână în gestionarea staţiilor de poştă, demonstrând, prin calcule, că o atare sumă ar fi fost suficientă pentru funcţionarea staţiilor de poştă din ţinut[18]. În susţinerea propunerii sale el explică că înfiinţarea celor 10 şcoli primare în plasele din ţinutul Hotin „va da posibilitate pentru binele poporului îndeplinirea fără nici o dificultate, a scopului măreţ al statului în domeniul instrucţiunii publice şi vede în tânăra sa generaţie o garanţie sigură pentru viitorul bunăstării sale”[19]. Acestei iniţiative s-a opus şeful poliţiei ţinutului, care nu dorea pierderea acestor sume de bani din bugetul local, propunând colectarea centralizată a sumelor pentru întreţinerea şcolilor primare printr-o dare nouă[20], lucru care se va întâmpla.

Iniţiativele locale indică situaţia dificilă în care se aflau şcolile primare şi întârzierea aplicării legii „*Cu privire la şcolile primare pentru popor*”. Din informaţiile directorului şcolilor din Basarabia, care a efectuat un control împreună cu supraveghetorii de stat, la începutul anului 1868, şcolile săteşti, în marea lor majoritate, se aflau într-o stare degradantă, chiar dacă ţăranii erau de acord cu acceptarea unor taxe suplimentare pentru întreţinerea lor[21]. Este emisă decizia guvernatorului general al Novorosiei şi Basarabiei, contele Pavel Kotzebue[22], din 6 noiembrie 1868, către Guverna-

[14] **Gangardt Egor**: Guvernator civil şi militar al regiunii Basarabia în perioada 5 decembrie 1867 (de facto, 12 ianuarie 1868), când l-a înlocuit pe Platon Antonovici, şi a deţinut funcţia dată până la 3 iunie 1871, când a fost înlocuit de Nikolai Şcebenko. General-maiorul Egor Egorovici Gangardt s-a născut în anul 1812 şi a decedat la 15.12.1882 în oraşul Odesa. Din anul 1831 este ofiţer şi participă în înăbuşirea revoltei poloneze din acelaşi an, fiind decorat cu crucea „Virtuti militari”. Evoluează în ierarhia militară de la căpitan în 1851 până la general-maior din 1865, fiind totodată decorat cu mai multe ordine şi medalii ruseşti. În anul 1856 a primit distincţia pentru 15 ani de serviciu ireproşabil. A îndeplinit serviciul militar în trupele de artilerie. Funcţii: ofiţer de oficiu pe lângă guvernatorul general al Novorosiei (1851-1863), administratorul cancelariei guvernatorului general de Kiev, Podolsk şi Volânsk (1865), guvernator al regiunii Basarabia (1870-1871). A fost înhumat la data de 18.12.1882 în cimitirul vechi din oraşul Odesa. Sursă: http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Liter/Gangardt.html

[15] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 3-6 v.

[16] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 3.

[17] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 4.

[18] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 4 v.

[19] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 6v.

[20] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 2-2 v.

[21] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 22. În informaţia tutorelui Circumscripţiei de învăţământ Odesa către guvernatorul general al Novorosiei şi Basarabiei, în care îi cere ajutorul în problema constituirii şcolilor săteşti primare, îi relatează că şcolile săteşti se aflau într-o situaţie jalnică atât în domeniul educaţional, cât şi material „cu toate că populaţia tinde spre educaţia copiilor lor şi sunt de acord chiar să se supună unui impozit pentru înfiinţarea şcolilor, dacă administraţiei locale i-ar fi convenabil să le propună acesta”.

[22] **Pavel Estafievici Kotzebue (Павел Коцебу)** – fiul vestitului dramaturg August Kotzebue, născut la 10 august 1801 în Berlin, a absolvit gimnaziul din Sankt Petersburg. În anul 1819 îşi începe activitatea militară, iar în anul 1821 a fost delegat în Caucaz sub comandamentul lui A.P. Ermolov, unde a fost distins cu un ordin în lupta cu localnicii. În anii 1828-1829 participă la războiul din Persia şi este decorat cu ordinul Sf. Vladimir de gradul 4 şi Sf. Ana gradul 2. În urma războiului cu Turcia din anul 1829 i se oferă gradul de căpitan şi ordinul Sf. Gheorghe de gradul 4 (pentru merite la asediul Silistrei). În timpul Revoltei poloneze din anul 1831 este înaintat în gradul de colonel şi i se conferă o armă din aur cu inscripţia „Pentru curaj”. În anul 1837 Kotzebue a fost numit comandantul Statului-Major al Corpului de armată Caucaz, care, în anul 1839, a fost înaintat în gradul de general-maior, iar la 19 ianuarie 1843 este inclus în anturajul Împăratului. La 23 martie 1847 este avansat în gradul de general-locotenent, iar la 02 octom-

torul Basarabiei, de a sprijini procesul de înfiinţare a şcolilor săteşti prin intermediul conciliatorii în litigii financiare (*мировые посредники*) sau alţi demnitari, şcoli, care urmau să fie întreţinute din contul comunităţilor locale[23]. Din datele depistate în documentele de arhivă, deja la 21 august al aceluiaşi an directorul şcolilor din Basarabia informa guvernatorul regiunii Basarabia că în procesul de verificare a şcolilor săteşti avea loc totodată şi campania de convingere iniţiată de Direcţia şcolilor şi alţi funcţionari, care argumentau în rândul populaţiei necesitatea înfiinţării şcolilor primare. Astfel că indicaţiile guvernatorului general al Novorosiei şi Basarabiei erau întârziate şi erau o formalitate de legitimare a acţiunilor deja demarate. În urma acestor acţiuni, ţăranii înţelegând beneficiul instruirii tinerei generaţii, au încheiat „contracte de pace" (*мировые приговоры*) pentru constituirea şi întreţinerea şcolilor săteşti, contracte care erau înregistrate şi întărite de Administraţia regiunii Basarabia, iar pentru implementarea lor erau implicate toate structurile administrative locale şi de constrângere[24].

În felul acesta iniţiativa lui Caleida nu a rămas fără urmări, şi deja în august 1868 urmau să fie create mai multe şcoli primare săteşti[25], nu numai în ţinutul Hotin, întreţinute de comunităţile plaselor prin contracte speciale, încheiate între reprezentanţii plaselor şi reprezentanţii statului în localităţi, conciliatorii în litigii funciare, şi aprobate de administraţia provinciei. Astfel, în raportul directorului şcolilor din Basarabia către Consiliul Regional al Basarabiei, din 4 decembrie 1868, sunt indicate 17 şcoli înfiinţate de comunităţile plaselor sau de moşieri[26] (Anexa). Majoritatea şcolilor primare erau în ţinutul Hotin, unde s-au întreprins primele demersuri în acest sens. El nu include aici şcolile primare săteşti subvenţionate din contul statului[27] şi şcolile parohial-bisericeşti, care erau aproximativ 200 la număr şi care „pe motivul lipsei surselor de întreţinere şi al lipsei profesorilor pregătiţi, nici nu merită să fie numite şcoli"[28].

Directorul şcolilor din Basarabia stabilise o sumă de 600 de ruble pentru întreţinerea unei şcoli[29], care includea strictul necesar pentru activitatea lor cât de cât normală. Mărimea taxei era diferită în funcţie de posibilitatea localnicilor şi de numărul populaţiei, fiind cuprinsă între 10 copeici de familie, până la 50 de copeici, prima sumă fiind păstrată încă de la planul anterior al lui Caleida în majoritatea plaselor din ţinutul Hotin. Însă, din raportul sus-menţionat, se observă că multe comunităţi rurale nici nu contractau suma necesară indicată, iar altele o depăşeau cu mult, aici fiind înfiinţate câte două şcoli într-o plasă[30]. Comunităţilor plaselor cu două şcoli primare săteşti le-au fost aduse mulţumiri din partea Ministerului învăţământului public şi difuzate în toată Basarabia pentru încurajarea populaţiei de a constitui şcoli elementare pentru popor, cum s-a întâmplat în plasa Chelmenţi din ţinutul Hotin, pentru răspândirea învăţământului public în regiunea Basarabia[31].

Unele şcoli erau create din contul unor persoane private, ca de exemplu: moşierul N.N. Macri în Dubăsarii Vechi[32], Kaziţin – în târguşorul Edineţ,

brie – general-aghiotant pentru asaltul aulului Saltî. De la începutul Războiului Crimeii, în anii 1853-1855, Kotzebue a fost numit comandantul Statului-Major al Armatei Dunărene. În timpul trecerii Dunării prin Brăila, Pavel Kotzebue conducea un detaşament de debarcare şi cu succes a ocupat mai multe posturi adverse, iar pentru asedierea Silistrei, din aprilie, el a primit o sabie din aur încrustată cu diamante. În februarie 1855 a fost numit comandatul Statului-Major al Armatei Sud şi al tuturor forţelor terestre şi maritime dislocate în Crimeea. A continuat ascensiunea sa militară, iar la 8 septembrie 1859 este promovat în gradul de general al trupelor de infanterie. De la 12 decembrie 1862, Kotzebue ocupă funcţia de guvernator general al Novorosiei şi Basarabiei şi comandantul armatelor circumscripţiei militare Odesa. La 23 octombrie 1863 este numit membru al Consiliului de Stat şi păstrează funcţia de guvernator general şi comandant de armată. Din 11 ianuarie 1874 până la 18 mai 1880 a deţinut funcţia de guvernator general al Varşoviei şi comandantul armatelor din circumscripţia militară Varşovia, iar în anul 1874 îi este acordat titlul de conte. Din octombrie 1881, prin ordin imperial, a fost ales preşedinte al comisiei speciale pentru analiza sistemului de administrare militar existent. Pavel Kotzebue a decedat la 19 aprilie 1884 în oraşul Revel (actualmente Tallinn, Estonia). Sursa: https://en.wikipedia.org/wiki/ Коцебу,_Павел_Евстафьевич.

[23] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 23-24.

[24] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 8.

[25] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 11. La 28 august 1868, din informaţiile directorului şcolilor din Basarabia erau aprobate contactele de întreţinere a şcolilor primare săteşti pentru următoarele plase din ţinutul Soroca: Pepeni, Căinari, Arioneşti, Climăuţi; ţinutul Bender: Căinari şi Gura Galbenii; ţinutul Hotin în toate cele 10 plase: Clişcăuţi, Grozinţi, Noua Suliţă, Stălineşti, Lipcani, Edineţ, Briceni, Secureni, Romancăuţi şi Chelmenţi, iar în ţinutul Iaşi urma să fie aprobat contractul pentru plasa Brânzeni.

[26] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 26 v.

[27] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 28v.

[28] Directorul Şcolilor din Basarabia, K.P. Ianovski. ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 26 v.

[29] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 26.

[30] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 27-27v.

[31] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 42.

[32] ANRM, F. 152, inv. 1, d. 173, vol. I, f. 90v-91. Este indicat în raportul Directorului Şcolilor din Basarabia, că şcoala din

Gardeev – în satul Prigorodoc, A.I. Cazimir – în satul Ianăuţi, Gheraşcenevski – în satul Babele, Cerches – satul Stălineşti, principele Gagarin-Sturdza – în târguşorul Manzâr[33], principesa Obolenscaia – satele Noua Suliţă şi Tărăsăuţi[34]. Unele din aceste persoane înfiinţaseră şcoli parohial-laice anterior, însă în anul 1868 aceştia încheiau contractele de pace pentru întreţinerea acestora cu conciliatorii în litigii funciare şi Direcţia şcolilor din Basarabia, cum a fost cazul moşierului N.N. Macri şi principelui Gagarin-Sturza.

Pentru o mai bună implementare a politicii înfiinţării şcolilor săteşti, directorul şcolilor din Basarabia făcuse o serie de propuneri, care se şi aplicau. Conciliatorii în litigii funciare, care erau cel mai aproape de problemele ţăranilor, puteau să-i convingă pe aceştia de necesitatea educării copiilor lor şi să semneze cu reprezentanţii lor contractele de pace pentru finanţarea şcolilor săteşti. La început contractele puteau fi întocmite pentru organizarea şi subvenţionarea unei şcoli, sau cel mult două pentru o clasă, iar în contracte urma să fie indicat că banii pentru întreţinere trebuiau să fie achitaţi împreună cu impozitul anual administraţiei financiare ţinutale. Aceste sume urmau să fie transferate în contul bugetului şcolii ţinutale, dar pentru subvenţionarea doar a şcolii din această plasă. Această măsură era necesară pentru colectarea corectă şi la timp a sumelor pentru întreţinerea şcolilor primare săteşti, pentru a exclude posibila nefinanţare a şcolilor şi învăţătorilor pentru câteva luni, aşa cum se proceda anterior. Satele, unde urmau să fie înfiinţate şcolile primare, erau alese de conciliatorii în litigiile funciare sau de către comunitatea plasei şi trebuiau să fie cele mai mari din plasă după numărul de populaţie. Satele unde se aflau şcolile primare, urmau să ofere o clădire încăpătoare şi mijloace de încălzire pentru şcoală, iar celelalte sate urmau să întocmească suplimentar un contract separat, pentru întreţinerea unuia sau mai multor băieţi din localitatea dată la studii în şcoala primară a plasei. Pentru fiecare copil era nevoie de 20-25 de ruble pe an, cu excepţia lunilor de vara[35]. Acest lucru îi dezavantaja pe locuitorii din satele unde nu erau şcoli primare, ceea ce îi determina să constituie şcoli primare în localităţile lor, dacă numărul populaţiei le permitea acest lucru. Dacă aceştia doreau să înfiinţeze o şcoală aparte de cea a plasei, ei erau scutiţi de participarea la subvenţionarea şcolii de plasă. Pentru aplicarea contractelor erau implicate secţiile de poliţie ţinutale, care urmau să ofere tot sprijinul pentru colectarea sumelor de la populaţia plaselor pentru finanţarea şcolilor primare[36].

În procesul de constituire a şcolilor primare săteşti în plasele ţinutale erau implicaţi, în primul rând, conciliatorii litigiilor funciare, care aveau comunicarea directă cu consiliile bătrânilor din comunităţile săteşti, ei la rândul lor făcând parte din Adunările judecătorilor de pace din ţinuturi. Aceste adunări înaintau contracte de pace, elaborate de reprezentanţii plaselor şi conciliatorii în litigii funciare, administraţiei provinciei Basarabia, iar în secţia a 3-a a acesteia contractele se aprobau şi se înregistrau. Ulterior, informaţia despre numărul contribuabililor şi al sumelor necesare de colectat erau transmise şefilor de poliţie din ţinuturile basarabene[37], care de la început aveau obligaţia de a pune în aplicare aceste contracte. De îndeplinirea contractelor era înştiinţată Cancelaria Guvernatorului provinciei Basarabia şi directorul şcolilor din Basarabia, dar şi Consiliul regional al Basarabiei în cazurile când acesta solicita unele informaţii şi date, cum putem observa în unele documente de arhivă. Supravegherea activităţii educaţionale a şcolilor primare intra în competenţa Direcţiei şcolilor din Basarabia, prin reprezentanţii ei locali, supraveghetorii de stat ai şcolilor ţinutale şi Consiliile şcolare locale, care erau tutelate de inspectorii pentru ţinuturile date. Consiliile şcolare şi supraveghetorii de stat împreună cu şeful poliţiei ţinutale aveau responsabilitatea organizării şi supravegherii procesului educaţional în satele din ţinut. După reforma şcolilor primare din 1864 va fi instituită o funcţie intermediară între şcolile primare şi adminis-

Dubăsarii Vechi a fost creată în anul 1866. Şcoala primară cu o clasă şi cu doi învăţători era întreţinută de moşier cu suma de 400 de ruble pe an şi oferea casă pentru instituţia de învăţământ. În anul 1869 au frecventat şcoala 23 de elevi, dintre care 10 au abandonat cursurile, iar la 01 ianuarie 1870 erau 13 elevi, 11 băieţi şi două fete.

[33] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 89v-90. În raportul Directorului Şcolilor din Basarabia pentru anul 1869 este indicat că şcoala primară din Manzâr a fost înfiinţată la 6 octombrie 1854, se afla într-o clădire oferită de moşier şi acesta oferea pentru întreţinerea sa în anul 1869 – 300 de ruble. În anul 1869 în şcoala cu o clasă din Manzâr şi cu doi învăţători, şi-au făcut studiile 35 de elevi, au finisat cursul de studii trei elevi şi au abandonat şcoala 11 elevi, iar la 01 ianuarie 1870 erau 21 de elevi, 18 băieţi şi trei fete.

[34] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 36v.

[35] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 27- 28.

[36] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 28.

[37] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 35.

traţia centrală – tutore de onoare (*почетный блюститель*), care vor avea rolul de administratori şi organizatori ai şcolilor primare săteşti participând şi la susţinerea financiară a şcolilor primare săteşti. În anul 1869, din cele 78 de şcoli primare întreţinute de comunităţile săteşti şi ale târguşoarelor, tutorii de onoare au donat 955 de ruble[38].

Achitarea sumelor din contractele elaborate pentru constituirea şi întreţinerea şcolilor primare devine obligatorie, iar autorităţile locale controlau strict acest proces. Din informaţia oferită de Şeful poliţiei ţinutale din Bender către guvernatorul Basarabiei observăm că procesul de colectare a sumelor pentru întreţinerea şcolilor primare din plase ţinutale era direct supravegheat de acesta. Datorită faptului că comunităţile plaselor Căinari şi Gura Galbenă aveau restanţe la achitarea acestor sume, el a „dispus cu stricteţe" consiliilor bătrânilor acestor plase achitarea sumelor rămase şi în curând aşteaptă colectarea tuturor sumelor[39]. La 28 martie 1869, Direcţia şcolilor din Basarabia, în urma unei informări a supraveghetorului de stat al şcolii ţinutale din Hotin, că plasele Stălineşti, Lipcani, Briceni, Edineţ şi Secureni au unele restanţe pentru anul 1868 la întreţinerea şcolilor primare, solicitând guvernatorului Basarabiei să dispună conciliatorilor în litigii funciare de a se implica în procesul de încasare a restanţelor. Această cerere intervine după ce noul statut al ţăranilor omitea implicarea şefului poliţiei în procesul de percepere a impozitelor[40]. Procesul de colectare a sumelor din contractele de pace pentru subvenţionarea şcolilor primare săteşti va fi unul anevoios şi cu multe restanţe, lucru care se va răsfrânge negativ şi asupra întreţinerii şcolilor primare rurale şi achitării salariilor învăţătorilor[41].

Colectarea concomitentă a tuturor impozitelor şi taxelor nu putea fi susţinută de toţi ţăranii, care întâmpinau probleme în acest sens şi cereau mai mult timp pentru achitarea sumei de întreţinere a şcolii primare. Astfel s-a întâmplat în ţinutul Soroca, unde comunităţile plaselor nu puteau achita finanţarea şcolilor primare din cauza că, până în decembrie s-au ocupat de colectarea impozitelor de stat şi nu au avut mijloacele financiare necesare să achite şi suma pentru subvenţionarea instituţiilor de învăţământ primar[42].

Deschiderea şcolilor primare în plase era un eveniment la care participau şi reprezentanţii administraţiei centrale, de cele mai multe ori conciliatorii în litigii funciare, care aveau şi cel mai mare merit la constituirea acestor şcoli. La inaugurarea şcolilor era convocată adunarea întregii plase şi doritorii de a studia, la care avea loc şi o ceremonie religioasă. La lansarea şcolii primare din plasa Gura Galbenă, ţinutul Bender, de la 01 februarie 1869, la care a fost prezenţi 48 de elevi, iar la cea din plasa Beştemanc din acelaşi judeţ, la 14 aprilie 1869, la care a avut loc deschiderea celei de a doua şcoli, au fost prezenţi 20 de elevi[43].

Erau cazuri când comunităţile plaselor refuzau să întocmească şi să semneze contracte de pace pentru înfiinţarea şi întreţinerea şcolilor primare săteşti. În raportul şefului poliţiei ţinutului Chişinău din 2 august 1869, administraţia regiunii Basarabia era informată că locuitorii plaselor Bujor, Zberoaia şi Volcineţ refuză să încheie contracte de pace pentru înfiinţarea şi întreţinerea şcolilor primare pentru aceste plase[44]. Nu deţinem informaţii cum s-a finisat acest litigiu, dar cel mai probabil locuitorii acestor plase au fost „convinşi" prin diverse metode despre necesitatea înfiinţării şcolilor primare.

Procesul de constituire a şcolilor primare săteşti pe domeniile proprietarilor de pământuri şi comunităţilor de ţărani dependenţi s-a încheiat în anul 1868? Cu siguranţă, nu. În documente de epocă multe comunităţi locale încheiau contracte de pace cu conciliatorii în litigii funciare pentru înfiinţarea de şcoli şi în ţinuturile în care acest proces a fost mai anemic în anul 1868. Astfel, la 23 decembrie 1868, au fost înaintate contractele de pace către administraţia Basarabiei ale plaselor Balatina şi Făleşti din ţinutul Soroca, la 31 ianuarie 1869 ale plaselor Ghilinceni şi Slobozia Bălţi, iar în martie din plasele Cornești, Vulpeşti

[38] ANRM, F. 152, inv. 1, d. 173, vol. II, f. 185v-186.
[39] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 30. Comunitatea plasei Căinari achitase 392 ruble 12 ½ copeici, cea din Gura Bâcului – 800 ruble, fără restanţe, pe când cea din Gura Galbenii colectase 337 de ruble şi avea o restanţă de 1645 ruble şi 5 copeici.
[40] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 90.
[41] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 194-199. În ţinutul Akkerman, din informaţiile inspectorului direcţiei şcolilor din Basarabia, învăţătorii nu au primit salariile pentru câteva luni în anul 1874 şi au depus plângeri la Consiliul şcolar ţinutal. La 5 septembrie 1874, conciliatorul pentru litigii funciare, care era responsabil cu colectarea restanţelor din contracte, informează că deja au fost lichidate restanţele salariale ale învăţătorilor vizaţi.
[42] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 34-34v.
[43] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 55-55v, f. 87.
[44] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 127

şi Sculeni din ţinutul Iaşi, în martie de la plasa Târnova, iar în aprilie de la plasa Bădiceni din ţinutul Soroca[45]. Astfel de exemple pot fi enumerate şi mai multe, dar din lipsă de spaţiu ne vom limita doar la acestea.

În raportul directorului şcolilor din Basarabia către tutorele Circumscripţiei de învăţământ Odesa pentru anul 1869 este prezentat tabloul general al sistemului de învăţământ basarabean pentru acel an. În informaţia despre şcolile parohial-laice rurale şi urbane aflate în autoritatea Direcţiei şcolilor regiunii Basarabia pentru anul 1869 sunt indicate 78 de şcoli finanţate de comunităţile săteşti şi ale târguşoarelor, cu excepţia şcolilor întreţinute direct de marii proprietari de pământ, din totalul de 135 de instituţii de învăţământ primare[46]. Cu excepţia şcolilor întreţinute de moşieri, în anii 1868-1869 s-au constituit 26 de şcoli primare săteşti, conform informaţiilor prezentate de Direcţie, iar în anii 1861-1867 şi-au început activitatea 42 de şcoli parohial-laice, dintre care 22 de şcoli în anul 1861. În cele 78 de şcoli primare erau înregistraţi la 01 ianuarie 1869 – 2213 elevi, iar la 01 ianuarie 1870 – 2569, 2315 elevi şi 254 eleve. Toate aceste şcoli erau finanţate de comunităţile satelor şi ale târguşoarelor cu suma de 24.660 ruble şi 51 copeici, iar donaţiile din partea tutorilor de onoare, cum am menţionat şi anterior, au constituit 955 de ruble[47]. Am putea face o comparaţie cu finanţarea altor instituţii de învăţământ primare săteşti întreţinute de stat, iar acesta era şcoala primară cu două clase din Zarojani, care la 01 ianuarie 1869 avea 59 de elevi, iar în ianuarie 1870 – 54 elevi şi era finanţată din bugetul de stat cu 885 de ruble, la care se adaugă şi donaţiile tutorelui de onoare – 96 ruble[48], observăm uşor nivelul de implicare financiară a administraţiei de ocupaţie rusă în educarea tinerii generaţii rurale.

Pe lângă şcolile primare pentru popor sau parohial-laice, aflate sub auspiciile Direcţiei şcolilor din regiunea Basarabia, mai existau şi alte tipuri de şcoli primare rurale în anul 1869: 24 şcolile gramaticale săteşti – cu 543 de elevi la 01 ianuarie 1869 şi 546 în ianuarie 1870, care erau finanţate de cele 24 de comunităţi săteşti cu 1688 ruble şi 57 de copeici; opt şcoli primare întreţinute de persoane individuale/moşieri şi mănăstiri, 4 şcoli primare întreţinute de trupele de cazaci[49] etc.

Şcolile primare pentru popor se aflau şi în administrarea directă a Autorităţii Proprietăţilor Statului, a autorităţilor bisericeşti, Ministerului de Interne şi altele, care în 1869 aveau în gestiune în Basarabia 283 instituţii de învăţământ[50], pe când Direcţia şcolilor din Basarabia – 169 de instituţii de învăţământ primare şi secundare[51]. Din cele 283 de lăcaşe educaţionale din anul 1869, care nu se aflau în autoritatea Ministerului Învăţământului Public, 205 erau parohial-bisericeşti sub gestiunea autorităţilor ecleziastice[52] şi sub administraţia Ministerului Domeniilor Statului se aflau 45 şcoli primare ale coloniştilor bulgari şi 26 – ale coloniştilor germani. Şcolile coloniştilor bulgari în luna ianuarie 1870 aveau 3027 de elevi, 2872 băieţi şi 155 fete şi au fost întreţinute în anul 1869 de coloniile bulgare cu 10927 de ruble[53]. Cele 26 de şcoli ale coloniştilor germani au fost întreţinute cu 6140 ruble 68 copeici în anul 1869, iar în ianuarie 1870 acestea erau frecventate de 6335 de elevi, 3204 băieţi şi 3094 eleve[54].

Este limpede că minorităţile etnice din Basarabia erau mai favorizate la accesul în procesul educaţional primar decât populaţia băştinaşă din câteva motive: posibilităţile materiale pentru înfiinţarea şi întreţinerea şcolilor primare; reglementarea legislativă, dreptul de a face studii în limba maternă, lucru imposibil pentru românii basarabeni în anii '60 ai secolului al XIX-lea; nivelul de organizare a şcolilor primare; domeniul de activitate etc.

Intensificarea procesului de constituire a şcolilor primare rurale în plasele din ţinuturile basarabene se datora, în primul rând, schimbării statutului ţăranilor dependenţi, care obţin o situaţie mai bună după reforma din 1861. Având mai multe posibilităţi şi resurse, ei încep să înfiinţeze instituţii de învăţământ primare pentru copiii lor. Se manifestă o susţinere a acestui proces şi la nivel central oficial, prin care se urmărea aplicarea reformei instrucţiunii publice pe tot teritoriul Basarabie. Încurajarea procesului de înfiinţare a şcolilor primare pentru popor duce la creşterea

[45] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 57, f. 63, f. 65, f. 66.
[46] ANRM, F. 152, inv. 1, d. 173 vol. II, f. 188v.
[47] ANRM, F. 152, inv. 1, d. 173 vol. II, f. 185v-186.
[48] ANRM, F. 152, inv. 1, d. 173 vol. I, f. 66v-67.
[49] ANRM, F. 152, inv. 1, d. 173 vol. II, f. 186v-187v.
[50] ANRM, F. 152, inv. 1, d. 173 vol. II, f. 283.
[51] ANRM, F. 152, inv. 1, d. 173 vol. II, f. 263v.
[52] ANRM, F. 152, inv. 1, d. 173 vol. II, f. 190.
[53] ANRM, F. 152, inv. 1, d. 173 vol. II, f. 192, f. 288v.
[54] ANRM, F. 152, inv. 1, d. 173 vol. II, f. 228v, f. 192.

cantitativă şi calitativă a acestor instituţii de învăţământ primar în localităţile ţăranilor de stat şi a celor de pe domeniile moşiereşti. De remarcat că procesul de înfiinţare a şcolilor primare rurale a cunoscut avântul maxim în anii 1869-1873.

Au avut continuitate aceste şcoli? Au rezistat ele noilor provocări? În marea lor majoritate da, datorită implicării active a statului prin directorul şcolilor din Basarabia în procesul de organizare a lor şi supraveghere a procesului educaţional din ele. Deţinem date despre existenţa multor şcoli primare menţionate mai sus şi în anii 1873-1875 pentru diverse ţinuturi şi plase cu numărul de elevi şi sumele colectate pentru întreţinerea lor[55]. Totodată şi în alte contexte întâlnim existenţa multor şcoli primare menţionate anterior, chiar şi date despre existenţa şi a altor şcoli, deja înfiinţate de diverse zemstve locale şi ţinutale, care îşi atribuie şi rolul de organizator al procesului educaţional local[56].

Reforma învăţământului public primar urma să pună sub autoritatea ministerului de resort toate instituţiile primare existente şi să le organizează, lucru care odată cu aplicarea acestei legi nu are loc, iar majoritatea instituţiilor de învăţământ primar se aflau încă sub jurisprudenţa diverselor ministere şi autorităţi. Acest lucru va avea loc în anul 1871, când, prin ordin imperial toate şcolile primare ale Ministerului domeniilor statului vor trece în gestiunea Ministerului învăţământului public cu toate averile lor[57]. Procesul de constituire a şcolilor primare rurale are loc constant în marea lor majoritate prin întreţinerea de către localnici sau persoane particulare, datorită lipsei resurselor financiare proprii şi a politicii autorităţilor de ocupaţie rusă din Basarabia. Această reforma a intensificat apariţia şcolilor primare în localităţile rurale de pe domeniile marilor proprietari, în care situaţia era mai dificilă în domeniul educaţional decât localităţile de pe domeniile statului, iar noul regulament al şcolilor pentru popor, din anul 1874, va încuraja în locul şcolilor de o clasă să apară tot mai des cele cu două clase.

Noile şcoli primare aveau un rol important pentru administraţia rusească, în promovarea procesului de rusificare a ţăranilor basarabeni, care încă opuneau rezistenţă acestui proces. Noile şcoli au lărgit şi au diversificat sistemul educaţional din Basarabia, inaugurându-se procesul de răspândire a ştiinţei de carte în masele largi ale populaţiei. Totuşi, datorită procesului de instruire în limba rusă, mulţi elevi frecventau aceste şcoli pentru acele cursuri de meserii şi cunoştinţe elementare, limba rusă fiind încă străină băştinaşilor. Deşi este un proces binevenit de înfiinţare a acestor şcoli primare în fiecare plasă, ele reduceau prin aceasta accesul celorlalţi copii din satele învecinate de a frecventa aceste şcoli, iar lipsa resurselor financiare de a constitui şcoli primare în fiecare localitate defavoriza aceste comunităţi şi copii lor. Acest lucru va face ca multe comunităţi care făceau parte dintr-o plasă să refuze înfiinţarea şcolilor primare, lucru evidenţiat anterior. Dar nu trebuie de negat nici rolul important pe care l-au avut aceste şcoli la extinderea reţelei de şcoli primare din provincie, chiar dacă nu au avut rolul dorit de oficialităţi.

Şcolile primare pentru popor din plasele ţinutale vor rezista o perioadă îndelungată diverselor impedimente, chiar dacă această metodă de instruire simplistă va păstra încă numărul mare de neştiutori de carte din Basarabia, ceea ce denotă ineficienţa lor, chiar dacă ţăranul cheltuia din puţinul său pentru întreţinerea lor.

În concluzie, putem spune că învăţământul primar laic, în perioada reformatoare a lui Alexandru al II-lea a înregistrat o evoluţie modestă. Chiar dacă la început a avut o dezvoltare intensă, majoritatea şcolilor pentru popor fiind create şi întreţinute de comunităţile locale şi persoane private. Cele întreţinute de stat erau foarte puţine şi în marea lor majoritate se aflau în centrele urbane. Şcoala însă devine mai accesibilă ţăranilor, care dacă aveau mijloace, puteau întreţine şcoli primare în localităţi. Dar predarea exclusivă în limba rusă, care era străină copiilor ţăranilor români, era un impediment serios în integrarea lor în sistemul de învăţământ rusesc.

[55] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 157, f. 205, etc.
[56] ANRM, F. 152, inv. 1, d. 206, f. 10, f. 17, f. 29-29v, etc.
[57] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8075, f. 19v-20.

Anexă

Ministerul Instrucţiunii Publice
Circumscripţia de învăţământ Odesa
Directorul Şcolilor din Basarabia
Cancelaria
or. Chişinău
Decembrie ziua a 4-a anul 1868

Către Consiliul Regional al Basarabiei

La adresarea Consiliului Regional din 30 Noiembrie nr. 238, am onoarea să prezint la Consiliu: 1. calcularea sumei corecte, necesare pentru întreţinerea anuală a unei şcoli primare săteşti şi 2. informaţii cu referire unde şi în ce judeţe sunt deja înfiinţate şcoli săteşti.

I. Pentru întreţinerea şcolii primare săteşti care cu adevărat ar aduce beneficiu comunităţii, dar nu ar exista numai cu numele, în momentul actual (ar necesita) următoarele cheltuieli:

Petru salariul profesorului de religie – 50 de rub. pe an / pentru 2 sau 3 ore pe săptămână.

Învăţătorului – 250 de rub. / pentru 20 de ore pe săptămână cu asigurarea apartamentului cu încălzire din partea comunităţii.

Paznicului – 40 de ruble.

Pentru indemnizaţii de studii – 45 de ruble.

Pentru învăţarea cântului – 40 de ruble / pentru 4 ore pe săptămână.

Pentru învăţarea de către fete a bunelor maniere şi a croşetatului – 100 de ruble.

Pentru învăţarea de către băieţi a unei meserii – 75 de ruble.

În total – 600 de ruble.

În afară de aceasta, comunitatea, în satul căreia se va înfiinţa şcoala, trebuie să găsească, sau să construiască o încăpere (clădire) comodă pentru aceasta.

În ceea ce priveşte cheltuielile primare pentru organizarea şcolii, cum ar fi confecţionarea mobilierului pentru şcoală, pentru procurarea manualelor şi altele, aceste cheltuieli pot fi acoperite din suma generală de 600 de ruble, dacă şcoala va fi deschisă în decursul câtorva luni conform contractului semnat. Suma indicată de 600 de ruble, calculată de mine, exprimă minimumul de cheltuieli pentru întreţinerea satisfăcătoare a şcolii săteşti.

Învăţarea de către fete a bunelor maniere şi a croşetatului constituie o necesitate urgentă în timpul răspândirii educaţiei în popor: ea trebuie să constituie baza unei asemenea instruiri şi de aceea a fost inclus de mine acest consum şi pentru acest obiect (de studii) important.

II. Şcolile primare pentru popor (cu excepţia şcolilor ţăranilor statului) până în acest moment au fost înfiinţate numai în următoarele sate:

a) Ţinutul Bender:
1. În Dubăsarii Vechi din contul moşierului N.N. Macri
2. În târguşorul Manzâr (din contul) contelui Gagarin-Sturdza.
3. În satul Căinari din contul satelor din plasa Căinari.
4. În satul Şerpeni din contul satelor din plasa Gura Bâcului.

b) Ţinutul Hotin:
5. În târguşorul Edineţ din contul moşierului Caziţin.
6. În satul Prigorod din contul moşierului Gardeev.

7. În satul Ianouţi din contul moşierului A.I. Cazimir.
8. În satul Babele din contul moşierului Gheraşcenevschi.
9. În satul Stănileşti din contul moşierului Cerches şi al obştii.
10. În satul Suliţa Nouă din contul contesei Obolenscaia.
11. În satul Tărăsăuţ din contul contesei Ololenscaia.
12. *(Indescifrabil) – Plasa Clişcă[uţi] (este indicată o altă şcoală, care este eliminată).
13. În satul Şendreni din contul satelor din plasa Stănileşti.
14. În satul Chelmenţi din contul satelor din plasa Chelmenţi
15. În satul Colencăuţi din contul satelor din plasa Grozinţi.
16. În satul Rucşeni din contul satelor din plasa Clişcăuţi.
17. În satul Raşcov din contul satelor din plasa Clişcăuţi.

Notă: Pe lângă cele 17 şcoli enumerate există aproximativ 200 şcoli parohial-bisericeşti; la ultimele, prin insuficienţa mijloacelor de întreţinere şi prin inexistenţa câtuşi de puţin a profesorilor pregătiţi, nu merită nici să fie numite şcoli.

III. La toate acestea consider necesar a adăuga, că unele plase, în decursul anului curent, începând cu luna februarie, au constituit următoarele contracte pentru înfiinţarea şi întreţinerea şcolilor săteşti în Basarabia:

a) Ţinutul Bender:

1. Gura Galbenă, câte 35 de c(opeici) de suflet de genul m(asculin), şi conform numărului de 5663 de suflete de genul masculin la 1982 de rub. 5 cop.
2. Gura Bâcului, câte 20 c. de suflet – 4000 de suflete – 800 r. (din contul acestui contract deja este înfiinţată şcoala din Şerpeni).
3. Căinari, câte 25 c. – 3147 – 786 r. 75 c. (deja este înfiinţată în satul Căinari).

b) Ţinutul Soroca:

4. Pepeni, câte 10 c. de suflet, iar conform n(umărului) 3180 – 318 r.
5. Căinari, (câte 10 c.) – 4766 – 476 r. 60 c.
6. Arioneşti, – – 6025 – 602 r. 50 c.
7. Ocolina, – – 4955 – 495,(r.) 50 c.
8. Climăuţi, – – 4243 – 424 r. 30 c.
9. Cubolta, – – 5905 – 590 r. 50 c.

Notă: Contractele ţinutului Soroca au fost constituite de comunităţi puţin mai sus contra celor indicate (sumele contractuale), dar Cârmuirea provinciei a micşorat suma contractuală până la norma indicată.

c) Ţinutul Hotin:

10. Stănileşti, câte 10 c. de suflet, conform n. 7749 suflete la 774, 90 (r.) (din contul acestui contract este înfiinţată şcoala din s. Şendreni).
11. Suliţa Nouă, – – 7570 –, –757–
12. Edineţ, – – 4221 –, –422 r. 10.
13. Secureni, – – 6589 –, –658 r. 90.
14. Chelmenţi, – – 6198 –, –619 r. 80. (deja înfiinţată în s. Chelmenţi).
15. Grozinţi, – – 6789 –, –678,90 (înfiinţată şcoală în s. Colencăuţi).
16. Romăncăuţi, – – 6714 –, –671,40.
17. Clişcăuţi, – – 6716 –, –671,60 (înfiinţate două şcoli în s. Rucşin şi Raşcov prin ajutorul moşierului şi comunitatea).
18. Briceni, – – 6496 –, –649,60.
19. Lipcani, – – 7389 –, –738,90.

d) Ţinutul Iaşi.

20. Brânzeni, câte 50 c. de familie, iar după număr 2285 de familii, 1142 rub. (acest contract încă nu a fost înaintat la Cârmuirea provinciei).

Raportând informaţiile de mai sus expuse pentru aprecierea Consiliului regional şi dorind ca să fie atins scopul extinderii instruirii primare corecte în Basarabia, la care scop indică şi D[omnul] şef (guvernator) al regiunii şi către care oriunde şi oricând tind şi vor tinde toţi funcţionarii publici, care doresc binele ţării, eu găsesc a nu fi de prisos să-mi expun şi ideile mele, referitoare la subiectul care atât de mult l-a interesat pe guvernatorul general.

1. Conciliatorii în litigii funciare, ca cei mai potriviţi oameni ai societăţii noastre şi plasaţi, conform noilor situaţii, mai aproape de popor, decât toţi ceilalţi funcţionari oficiali, cel mai probabil pot oferi un serviciu sătenilor, convingându-i fără întârziere a se îngriji de viitorul copiilor lor prin intermediul înfiinţării pentru ei a şcolilor bune.
2. Contractele pot fi întocmite, de la început pentru înfiinţarea a câte unei şcoli sau nu mai mult de două şcoli bune într-o plasă.
3. În contracte trebuie să fie prevăzut, că banii contractaţi pentru şcolile sătenii se obligă să-i achite împreună cu impozitul anual, în administraţia financiară judeţeană, în care ei trebuie să fie înregistraţi în depozitul şcolii ţinutale, dar pentru întreţinerea exclusivă a şcolii din această plasă. Această condiţie este necesară pentru primirea corectă a banilor pentru subvenţionarea şcolii, – şi fără această condiţie, şcolile şi învăţătorii vor rămâne pentru câteva luni fără nici un fel de mijloace pentru întreţinere. Aceasta eu o cunosc din experienţă.
4. Localitatea, în care urmează să se afle şcoala de plasă, trebuie să fie selectată de către conciliatorii în litigii funciare sau de comunitatea plasei; ele trebuie să fie cele mai mari din plase după populaţie. Satele în care va fi înfiinţată şcoala din plasă trebuie să ofere o încăpere comodă şi resurse de încălzire pentru şcoală.
5. Celelalte sate ale regiunii, la invitaţia conciliatorilor în litigii funciare, vor trebui suplimentar să întocmească contracte separate, pentru a întreţine, la discreţia lor, unul sau câţiva băieţi din satul său în locurile date, unde vor fi înfiinţate şcolile. Pentru întreţinerea fiecărui băiat va fi necesar nu mai mult de 20 sau 25 de ruble pe an, cu excepţia lunilor de lucru de vară.
6. Acele sate, care vor dori să organizeze separat o şcoală bună, pot fi scutite de la participarea la întreţinerea şcolii de plasă.
7. Conciliatorul în litigii funciare, prin funcţia sa, trebuie să fie tutorele şi apărătorul şcolilor înfiinţate, întrucât el, îngrijindu-se de productivitatea cheltuielilor sătenilor, este obligat să se îngrijească şi de aceea ca şi banii, donaţi de ei pentru şcoală, să aducă comunităţii un beneficiu posibil mare.
8. Secţiile de poliţie, ca instituţii de stat, care poate să aibă grijă de bunăstarea poporului, sunt obligate de asemenea să facă uz de toate măsurile legale pentru satisfacerea necesităţilor şcolilor.
9. Şi, în final, conciliatorii în litigii funciare şi secţiile de poliţie trebuie să îngrijească de implementarea a acelor contracte, care deja au fost elaborate şi care au fost enunţate mai sus de mine.

La sfârşitul acestor opinii, am onoarea să informez Consiliul Regional, că problema instrucţiunii publice cel mai probabil poate fi mişcată, prin implicarea sinceră a conciliatorilor în litigii funciare, şi chiar dacă nu toţi din ei, atunci fără îndoială majoritatea, înţelegând interesele reale ale poporului, vor primi la inimă dorinţa, cu referire la educaţie, cum Excelenţa Sa şeful (guvernatorul) ţinutului, cât şi şeful regiunii, pătrunşi de tendinţa de a aduce cât mai mult beneficiu Basarabiei, care, în cel mai important fel poate fi atins prin intermediul învăţământului public rural corect.

Directorul Şcolilor /semnătura indescifrabilă/

[*] Şcoala de două clase din Zarojani primeşte întreţinerea sa (financiară) din Vistieria Statului conform articolelor Ministerului Instrucţiunii Publice §10, art. 2 – 885 de ruble. / Suma sus menţionată conţine salariul Profesorul de religie – 150 ruble, la doi învăţători de ştiinţe 300 rub. – 600 rub., învăţătoarea meseriei – 60 rub. şi indemnizaţia de studii – 75 rub.

Sursa: ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8001, f. 26-28v.

Bibliografie

Chicaroş 2009: T. Chicaroş, Unele consideraţii privind evoluţia învăţământului laic şi bisericesc din Basarabia în sec. al 19-lea - începutul sec. al 20-lea. Tyragetia s.n. III/2, 2009, 195-202.

Chicaroş 2012: T. Chicaroș, Rolul școlilor particulare din Basarabia în sistemul învățământului din Imperiul Rus în a doua jumătate a sec. al 19-lea - începutul sec. al 20-lea. Tyragetia s.n. VI/2, 2102, 203-213.

Ciobotaru 1991: T.T. Ciobotaru (coord.), Istoria învăţămîntului şi gîndirii pedagogice în Moldova (Chişinău 1991).

Creţu 2003: N. Creţu, Structura şi organizarea învăţământului în Basarabia (1870-1918). In: Caiet de istorie, nr. 4 (Chişinău 2003), 7-13;

Creţu 2004: N. Creţu, Învăţământul profesional din Basarabia (1870-1917). Destin românesc 3-4, 2004, 57-79.

Eţco 2003: D. Eţco, Învăţământul teologic din Basarabia (1812-1917) (Chişinău, 2003). Teză de doctorat.

Eţco 2011: D. Eţco, Unele consideraţii privind înfiinţarea şi activitatea şcolilor lancasteriene din Basarabia şi a şcolilor primare parohiale conform Regulamentului din 1836. Revista de istorie a Moldovei 3-4, 2011, 129-140.

Eţco 2006: D. Eţco, Învăţământul din Basarabia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. In: Caiet de istorie, nr. 3 (Chişinău 2006), 24-25.

Purici 2006: Şt. Purici, Introducere în istoria Basarabiei (Suceava 2006).

Scurtu 2003: I. Scurtu (coord.), Istoria Basarabiei de la începuturi până în 2003 (Bucureşti 2003).

Думиника 2012: И. Думиника, Образование и устав обществ потребителей в болгарских и гагаузских селах юга Бессарабии в начале XX в. (На примере «Общества потребителей с. Кирсово»). В: Buletin ştiinţific al tinerilor istorici, Serie nouă, I (VI) (Chişinău 2012), 151-163.

ПСЗРИ 1827: Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе, том 2 (1827): Законы (800-1676), закон 1520 (Санкт-Петербург 1830).

ПСЗРИ 1828: Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе, том 3 (1828): Законы (1677-2574), закон 2502 (Санкт-Петербург 1830).

ПСЗРИ 1864: Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе, том 39 (1864): Отделение I: Законы (40457-41318), закон 41068 (Санкт-Петербург 1867).

Чехов 1912: Н.В. Чехов, Народное образование в России с 60-х годов XIX века (Москва 1912).

Creation of rural primary schools in Bessarabia at the end of 1860s

Keywords: reform, Bessarabia, primary school, educational system, pupils, peasants.

Abstract: The reform of primary education of 1864 was implemented in Bessarabia in 1868, mainly in the villages of large landowners, where before there were no rural primary schools for peasants, in contrast to villages of the state-owned peasants. A network of primary schools started to be created on the basis of special (peace) agreements signed between the rural communities and conciliators of land lawsuits as the state representatives; it became the foundation of modern primary education in these localities.

Создание сельских начальных школ в Бессарабии в конце 60-х гг. XIX века

Ключевые слова: реформа, Бессарабия, начальная школа, система образования, ученики, крестьяне.

Резюме: Реформа начальных учебных заведений 1864 года была внедрена в Бессарабии в 1868 году, в основном в селах крупных помещиков, где до этого не было сельских начальных школ для крестьян, как это было в селах государственных (казённых) крестьян. Создание сети начальных школ на основе специальных (мирных) договоров, подписанных между волостными общинами и мировыми посредниками как представителями государства, стало основой современного начального образования в этих населенных пунктах.

15.02.2016

Alexandru Argint, Institutul de Istorie al AŞM, str. 31 August 1989, 82, MD-2012, Chişinău, Republica Moldova, e-mail: alexandru.silver@gmail.com

STATUTE ŞI DECIZII PRIVIND CONCESIUNEA DE *OMNIBUSURI* ŞI *FIACHERE* ÎN COMITATUL BRAŞOV

Cristina Tănase

Cuvinte-cheie: Braşov, comitat, statute, concesiune, trăsuri.

Prezentul studiu, parte componentă a unei cercetări mai ample privind istoria transportului braşovean, relevă informaţii privitoare la concesionarea *omnibusurilor*[1] şi a *fiacherelor*[2] în comunele comitatului Braşov, la sfârşitul secolului al XIX-lea.

Pentru început considerăm necesare câteva informaţii referitoare la istoricul transportului de călători care avea ca punct de plecare Braşovul. Primele curse de transport public exterior datează de la jumătatea secolului al XIX-lea, la numai câţiva ani după demararea lucrărilor de construire a „Drumului Braşovului”[3] (Urechia 1913). Ne referim la serviciul de diligenţă înfiinţat de Körner, care străbătea distanţa Braşov - Bucureşti - Giurgiu (Urechia 1913). Acesta efectua curse săptămânale şi putea să transporte 8-10 călători şi bagajele acestora (Monografia 2005). Apoi, odată cu inaugurarea tronsonului de cale ferată Sighişoara – Braşov şi a gării din Braşov, la 1 iunie 1873[4] (Bellu 2003), numărul călătorilor care aveau ca destinaţii Braşovul şi localităţile învecinate a crescut considerabil. Celor care călătoreau spre staţiunile balneare li s-au pus la dispoziţie bilete cu preţ redus pe toată durata sezonului, care începea la 1 iunie şi se termina la 15 octombrie (Gazeta 1880). Inaugurarea porţiunii de cale ferată Braşov - Ploieşti (Iordănescu, Georgescu 1986) a contribuit la creşterea numărului de călători veniţi din România, una dintre destinaţiile preferate de către aceştia fiind staţiunea Vâlcele (Gazeta 1879). Din acest motiv, în următorii ani vehiculele care asigurau transportul localnicilor şi al străinilor au devenit mai numeroase şi mai diverse. Pe lângă numărul mare de birje care asigurau transportul intern şi preluau afluxul de călători de la gară, funcţionau câteva curse externe, asigurate de trăsuri de Landau, *mari cât nişte corăbii, cu perini îmbrăcate în pluş roşu* care deserveau călătorii pe rutele Săcele, Zizin şi Bran (Puşcariu 2001). De asemenea, conducerea celor mai importante hoteluri din Braşov a pus la dispoziţia oaspeţilor omnibuse inscripţionate, care efectuau curse la şi de la staţia feroviară. Pentru atragerea de noi clienţi hotelierii asigurau curse zilnice spre stabilimentele de cură. Un anunţ publicitar din *Gazeta Transilvaniei* face cunoscut faptul că zilnic, din faţa Hotelului *La Coroană*, pleacă omnibuse către băile de la Zizin (Gazeta 1890). Din primăvara anului 1892 transportul public braşovean se modernizează prin construirea căii ferate suburbane care făcea legătura între Braşov şi Satulung. Deschiderea oficială a avut loc în ziua de 7 martie, când, câte două perechi de trenuri de călători circulau zilnic între cele două localităţi. În scurt timp s-a constatat că acestea au devenit neîncăpătoare, astfel că, o lună mai târziu primăria oraşului Braşov a cerut suplimentarea lor (Bellu 2002). Numărul călătorilor creştea în sezonul estival datorită vilegiaturiştilor, persoanelor care se tratau în staţiunile balneoclimaterice din apropierea Braşovului (Zizin, Vâlcele etc.) şi iubitorilor de excursii montane. În această privinţă, aflăm din *Gazeta Transilvaniei* că în august 1890 în Braşov *circulaţia străinilor e atât de mare încât în cele şase hoteluri care sunt aici nu mai încap. Parte mare dintre străini întreprind excursii prin munţi, mai ales pe Postăvaru şi Cristianul Mare. Registrul casei de adăpostire de pe Postăvarul arată deja acum numărul de 1070 de vizitatori, pe când în anul trecut în luna octombrie au fost numai 1021* (Gazeta 1890). La

[1] Conform *Dicţionarului limbii româneşti*, editat de August Scriban în anul 1939, omnibusul este „o trăsură publică închisă, în care încap mai mulţi oameni (10-15) şi care face curse prin oraşele mari sau de la o localitate la alta”.
[2] Fiaker (birjă) – cuvânt de origine germană.
[3] În anul 1846 începe şoselarea drumului de la Braşov către Bucureşti, prin Pasul Predeal.
[4] Clădirea gării din Braşov şi porţiunea de cale ferată care lega Sighişoara de Braşov au fost inaugurate la 1 iunie 1873.

dispoziţia acestora funcţiona zilnic *Biroul pentru străini*, care oferea gratuit informaţii turistice şi contra cost, la preţuri convenabile, ghizi autorizaţi. În consecinţă, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, numărul deţinătorilor de vehicule destinate transportului de călători se diversifică. Tabloul transportului public de călători este completat de apariţia concesionarilor care oferă alternative la cursele deja existente sau deschid rute noi de transport. Drept urmare, în anul 1885, la nivelul comitatului Braşov, unitate administrativ-teritorială a Imperiului dualist austro-ungar, s-au emis decizii, adoptate de către comitetul municipal al comitatului Braşov şi aprobate de Ministerul de agricultură, industrie şi comerţ de la Budapesta, privitoare la concesionarea de omnibuse şi *fiachere*. Acestea se aplicau în cazul tuturor comunelor aparţinătoare, cu excepţia localităţii Braşov, oraş liber regal, unde Magistratul era forul competent să ia măsuri şi să emită dispoziţii cu caracter obligatoriu.

Reglementările menţionate anterior se păstrează în colecţiile Muzeului Judeţean de Istorie Braşov, sub forma unei broşuri, cu titlul *Statutele şi decisiunile principiale ale comitatului Braşov*, care, pe lângă valoarea patrimonială, constituie o reală bază de documentare pentru cercetarea istoriei oraşului Braşov şi a zonelor limitrofe. Datată 1899, aceasta reprezintă a doua ediţie, *compilată şi dată la tipar de dr. Frideric Jekel, vice-comite al comitatului Braşov, din însărcinarea comitetului municipal al comitatului Braşov*, prima fiind aprobată de forul municipal la 21 aprilie 1894. Ediţia din 1899 are 62 de pagini şi cuprinde 17 statute, numerotate de la patru la 20 şi emise între anii 1883-1892. Fiecare statut era aprobat de către ministrul de resort de la Budapesta şi cuprindea reglementări privind plata şi administrarea de taxe provenite din impozite, asigurări sociale, accize, autentificări, evidenţa străinilor, concesionarea unor mijloace de transport, întreţinerea drumurilor şi relaţiile de serviciu în diferite domenii de activitate.

Preocupările noastre se concentrează asupra informaţiilor privind regulile de circulaţie a *omnibusurilor* şi *fiacherelor* pe teritoriul comitatului Braşov. Primul dintre acestea, *Statutul comitatului Braşov. Despre industria cu omnibusuri*, a fost *aprobat de Escelenţa Sa domnul ministrul de agricultură, industrie şi comerţ r. ung.* de la Budapesta, cu Ordinul nr. 67413, emis în data de 27 decembrie 1885 (Jekel 1899, 23). Actul ministerial prevedea câteva dispoziţii care completau regulamentul, acestea fiind menţionate sub forma unei note de subsol, pe prima pagină a statutului. În cuprinsul a 17 articole se stabileau drepturile de a exploata anumite servicii publice de transport, dar şi obligaţiile concesionarului şi ale angajaţilor săi. Astfel, la nivelul întregului comitat doar trei localităţi obţineau dreptul de a concesiona câte două omnibuse, Feldioara, Satulung şi Cernatu (Jekel 1899, 23), ultimele două aparţinând comunităţii celor Şapte Sate săcelene, situate în imediata vecinătate a oraşului Braşov. În gara Feldioara, aşezată pe tronsonul feroviar Oradea - Sighişoara - Braşov, funcţiona în sezonul cald staţia de trăsuri care efectua curse zilnice spre staţiunea Vâlcele. Conform articolelor 2 şi 3, vehiculele, pentru care se plătea câte un impozit de 2 fl.[5], erau prevăzute cu număr de înmatriculare, inscripţionat la vedere, eliberat de către autorităţile de poliţie. Cursele de omnibus aveau program de vară, valabil în perioada 1 martie - 31 octombrie (între orele 6.00 şi 23.00) şi de iarnă, de la 1 noiembrie până la sfârşitul lunii februarie (între orele 7.00 şi 21.00) (Jekel 1899, 24). Cursele aveau frecvenţă zilnică şi erau valabile numai pe traseele stabilite prin contractul de concesiune. Proprietarul avea obligaţia să afişeze traseul pe ambele laturi ale mijlocului de transport, abaterile de la acesta fiind valabile numai în cazul închirierii trăsurii pentru altă rută. Locurile de staţionare erau stabilite de autorităţile de poliţie (Jekel 1899, 24), dintre acestea cel mai aglomerat fiind cel de la gară unde, omnibusurile staţionau la rând, la orele de sosire a trenurilor de călători. Vizitiul avea dreptul să părăsească locul de staţionare atât în cazurile în care avea client cât şi atunci când trăsura era liberă şi i se îngăduia să oprească pe traseu numai dacă lăsa/prelua călători. Proprietarul de omnibus obţinea dreptul de concesiune doar dacă era cunoscut drept o persoană morală (Jekel 1899, 23) şi avea obligaţia să pună în circulaţie vehicule aflate în stare bună de funcţionare, curate şi dotate cu trusa de scule necesare pentru intervenţii neprevăzute (Jekel 1899, 24). Vizitiul trebuia să întrunească condiţiile de vârstă (minim 18 ani) şi să fie sănătos. Acestuia i se interzicea să transporte persoane aflate sub influenţa alcoolului, care sufereau de boli molipsitoare sau care

[5] Florinul era o monedă care a circulat pe teritoriul Imperiului Austro-Ungar.

aveau îmbrăcămintea neîngrijită (Jekel 1899, 24). Tariful unei călătorii era stabilit de autorităţile locale, iar proprietarul de omnibus avea obligaţia să-l afişeze la loc vizibil, în conformitate cu regulile stabilite de organele de poliţie. Dispoziţiile finale cuprindeau sancţiunile care se aplicau în cazurile de nerespectare a prevederilor *Statutului... Despre industria cu omnibusuri*. Contravenţiile se pedepseau cu amenzi cuprinse între 50-100 fl., iar infracţiunile erau pedepsite cu închisoarea. Sumele provenite din amenzi erau utilizate pentru susţinerea industriei (Jekel 1899, 25), pentru *fondul pauperilor din comuna respectivă* (Jekel 1899, 23) sau erau întrebuinţate conform art. 27 din Codul penal maghiar (1878 évi).

Al doilea regulament era aprobat de către acelaşi ministru maghiar, avea 27 de articole şi purta denumirea de *Statutul comitatului Braşov, relativ la industria de fiachere*. Articolul 1 preciza numele localităţilor care primeau dreptul de a concesiona *fiachere* şi numărul maxim de vehicule pentru fiecare comună concesionară: Feldioara – 6, Satulung – 4, Cernatu – 2 şi Zizin – 10 (Jekel 1899, 26). Analizând datele primului paragraf, constatăm că Zizinul şi Feldioara primeau drept de concesiune pentru un număr mai mare de trăsuri. Cazul Feldioarei l-am analizat în prezentarea statutului privind circulaţia omnibuselor, astfel că nu mai revenim asupra sa. În ceea ce priveşte localitatea Zizin, aceasta era o staţiune balneară, deţinătoare a unor importante izvoare de ape minerale *de fier şi iod, prevăzută atât cu băi calde de putină, cât şi cu scaldă de apă minerală şi de apă curgătoare* (Gazeta 1890). Situată la cca 10 km distanţă de Braşov, pe timpul verii devenea extrem de aglomerată datorită pe de o parte braşovenilor, iar pe de altă parte turiştilor străini care călătoreau cu trenul, iar de la staţia feroviară îşi continuau drumul cu trăsura.

Pentru evitarea aglomeraţiei şi pentru menţinerea ordinii la locul de parcare birjele staţionau înşiruite, ultima sosită ocupând locul de la finalul rândului. Ordinea plecării însă se realiza în funcţie de dorinţa pasagerului, care putea să opteze pentru oricare trăsură aflată în parcare. Excepţie făcea staţia de la gara feroviară unde organele de poliţie stabileau numărul maxim de vehicule staţionate, locul şi orele de staţionare ale acestora, astfel încât fiecare proprietar de *fiachere*, proporţional cu numărul mijloacelor de transport concesionate, să poată prelua călătorii. Patronul avea obligaţia de a inspecta trăsura după fiecare cursă, iar obiectele pierdute trebuiau să fie returnate proprietarului sau predate organelor de poliţie în cazul în care acesta nu putea fi identificat. Tarifele trebuiau să fie afişate la loc vizibil, iar vizitiului i se dădeau liste pentru a fi puse la dispoziţia călătorilor (Jekel 1899, 26). Datorită afluxului mare de străini din vara anului anul 1889, *pentru ca acestora să nu li se ceară preţuri prea mari... fiecare birjar trebuie să aibă aşezat la un loc care se vede tariful în trei limbi ale ţării, precum şi o cărticică în care să se noteze plângerile* clienţilor (Braşov 1889).

Articolele 8-11 (Jekel 1899, 28) făceau referire la conducătorul mijlocului de transport, care trebuia să aibă o conduită corespunzătoare şi vârsta minimă de 18 ani. Era obligatoriu să susţină *un examen de mânat cu succes îndestulător* în prezenţa organelor de poliţie. La intrarea în serviciu trebuia să posede atestatul de conducere pe care era inscripţionat numele, descrierea personală, domiciliul conducătorului de vehicul şi numărul de înmatriculare al birjei. În timpul mersului era obligat să-şi facă cunoscută prezenţa prin strigare. Nu avea dreptul să lase trăsura nesupravegheată şi nici să o încredinţeze altei persoane. Excepţie făcea cazul în care devenea incapabil de a conduce, atunci fiind înlocuit de un alt coleg. În afara orelor de serviciu atestatul era păstrat de către proprietarul de *fiachere*, care era obligat să-l predea poliţiei în cazul în care vizitiul îşi pierdea serviciul, se pensiona, sau pierdea dreptul de a conduce. Nepredarea atestatului la finalul orelor de program era anunţată organelor de poliţie în termen de 24 de ore. În ceea ce priveşte vehiculul (Jekel 1899, 29-30), acesta trebuia să fie în stare perfectă de funcţionare, dotat cu trusă de scule şi să aibă aspect interior şi exterior corespunzător, iar animalele de tracţiune să fie bine îngrijite. Felinarele puteau fi aprinse numai pe timp de noapte, de ceaţă şi în situaţia în care trăsura începea sau încheia şirul staţionat în locul special amenajat în această privinţă. La urcarea şi coborârea călătorilor vehiculul staţiona cât mai aproape de trotuar pentru a nu îngreuna circulaţia. Locul de aşteptare a clientului era ales în funcţie de lărgimea arterei de circulaţie, încercându-se evitarea locurilor aglomerate sau a străzilor înguste. Trăsurile închise trebuia să fie prevăzute cu aparate de semnalizare acustică.

Măsurile de igienă erau foarte stricte, atât în privinţa mijloacelor de transport, cât şi a clienţilor şi a locurilor de parcare. Astfel, era interzisă transportarea persoanelor decedate şi a celor care sufereau de boli molipsitoare. În cazul în care se constata că s-a efectuat transportul unui client contagios, trăsura urma să fie desfiinţată (Jekel 1899, 29-30). De asemenea, curăţarea şi igienizarea locurilor de parcare se realiza zilnic, conform normelor igienico-sanitare stabilite la nivel de localitate. *Orice gaz sau excrement animalic trebuie... măturat şi adunat în lăzi acoperite... Locurile de staţiune în acele zile în care nu plouă, sau nu ninge, sau nu îngheaţă apa şi anume din 1 aprilie până la finele lunii octombrie trebuie cel puţin de două ori stropite şi dezinfectate*[6]. Proprietarii de trăsuri aveau obligaţia să plaseze la locurile de staţionare lăzi închise, în care erau depozitate excrementele animalelor de tracţiune.

Încălcarea dispoziţiilor (Jekel 1899, 31) *Statutului comitatului Braşov, relativ la industria de fiachere* atrăgea după sine o serie de sancţiuni contravenţionale, sumele fiind cuprinse între 50 şi 100 fl. Banii se încasau de către serviciul financiar comunal şi erau direcţionaţi, o parte către fondul comunal al pauperilor, iar restul era repartizat de către ministrul de justiţie de la Budapesta, în conformitate cu art. 27 al Legii V/1878 (1878 évi). Dacă se constata repetarea abaterilor şi dacă *faţă cu publicul este dur, se poartă fără respect, sau în timpul serviciului este beat*, vizitiului/patronului i se suspenda dreptul de a conduce/concesiona trăsuri pe o perioadă de cinci ani (Jekel 1899, 31).

Cele două *Statute*, emise de autorităţile Comitatului Braşov, au apărut pe fondul extinderii reţelei de cale ferată din Transilvania, a creşterii numărului de persoane care călătoreau spre/dinspre Braşov şi a diversificării mijloacelor de transport public. Ele evidenţiază preocuparea autorităţilor privind siguranţa circulaţiei călătorilor, respectarea normelor igienico-sanitare şi a celor de conduită personală şi profesională şi nu în ultimul rând preocuparea faţă de peisajul citadin. Cercetarea de ansamblu a celor două acte normative reliefează o manieră de abordare unitară, specifică documentelor de tip juridic, care întruneşte toate condiţiile impuse de societatea căreia i se adresează. Privite din perspectivă istorică acestea aduc completări asupra vieţii economice şi sociale braşovene de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi precizează statutul juridic independent al magistratului oraşului Braşov în raport cu Comitatul. De asemenea, dezvăluie premisele unei societăţi aflate pe o linie evolutivă în ceea ce priveşte transportul public de călători. Această societate apelează adesea la specialişti proveniţi din Occident pentru a reuşi să se alinieze tendinţelor europene în domeniu.

Bibliografie

1878 évi: 1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről.

Bellu 2002: R. Bellu, Monografia unei căi ferate dispărute: Braşov - Satulung. Ţara Bârsei S.N. 1, 2002, 154-161.

Bellu 2003: R. Bellu, 130 de ani de la intrarea primului tren în Braşov, 1873-1 iunie-2003. Gările oraşului. Ţara Bârsei S.N. 1, 2003, 56-57.

Gazeta 1879: Gazeta Transilvaniei, 12/24 august, nr. 64 (Braşov 1879).

Gazeta 1880: Gazeta Transilvaniei, 25 mai/6 iunie, nr. 42 (Braşov 1880).

Gazeta 1889: Gazeta Transilvaniei, 30 iulie/11 august, nr. 170 (Braşov 1889).

Gazeta 1890: Gazeta Transilvaniei, 15/27 iulie, nr. 159 (Braşov 1890); 12/24 august, nr. 181 (Braşov 1890); 7/19 iunie, nr. 127 (Braşov 1890).

Iordănescu, Georgescu 1986: D. Iordănescu, C. Georgescu, Construcţii pentru transporturi în România. Monografie (Bucureşti 1986).

Jekel 1899: Fr. Jekel, Statutele şi decisiunile principiale ale Comitatului Braşov, II (Braşov 1899).

Monografia 2005: Monografia Serviciului de Transport Public de Călători în Municipiul Braşov (Braşov 2005).

Puşcariu 2001: S. Puşcariu, Braşovul de altădată, II (Braşov 2001).

Urechia 1913: N. Urechia, Drumul Braşovului (Bucureşti 1913).

[6] Textul a fost reprodus cu corectura ortografiei de epocă.

Statutes and decisions on the concession on omnibuses and fiacres in the Braşov County

Keywords: Braşov, county, statute, concession, vehicles.

Abstract: Based on the study of documents from the collections of the Braşov County Museum of History, the author provides information on the concession on public transport in the municipalities of the Braşov County at the end of the 19th century.

Based on the hungarian laws in the field adopted between 1878 and 1884, in the local statutes there are specified the maximum number of vehicles that can be leased, payment terms, traffic rules, routes and fares. Several paragraphs define the rights and responsibilities of owners and drivers of public vehicles. Final provisions concerned to sanctions in case of violations of the law. The normative acts were adopted by the Municipal Committee of Braşov and approved by the Minister of Agriculture, Industry and Commerce in Budapest.

Статуты и решения о концессии на движение омнибусов и фиакров в Комитате Брашов

Ключевые слова: Брашов, комитат, статут, концессия, транспорт.

Резюме: В результате исследования юридических документов, хранящихся в фондах Брашовского уездного исторического музея, автор предоставляет информацию о концессии на движение общественного транспорта в муниципалитетах Комитата Брашов в конце XIX века.

На основе положений венгерского законодательства относительно функционирования общественного транспорта, принятых между 1878 и 1884 гг., в местных статутах определялось максимальное количество транспортных средств, которые могли быть сданы в концессию, условия осуществления платежей, правила дорожного движения, маршруты и стоимость проезда. Ряд параграфов оговаривал права и обязанности владельцев и водителей общественных средств передвижения. Заключительные положения относились к санкциям в случае правонарушений. Нормативные акты были приняты Муниципальным комитетом Брашова и утверждены министром сельского хозяйства, промышленности и торговли в Будапеште.

11.04.2016

Cristina Tănase, Muzeul Județean de Istorie Brașov, Piața Sfatului, nr. 30, RO-500025 Brașov, România, e-mail: cristinatanase67@yahoo.com

„PĂTRUNȘI DE SIMȚUL DATORIEI”?! DESPRE LOIALITATEA FUNCȚIONARILOR PUBLICI DIN BASARABIA ÎN ANUL 1940[1]

Svetlana Suveică

Cuvinte-cheie: Basarabia, regiune de hotar, cel de-al Doilea Război Mondial, loialitate, funcționar public.

Loialitatea în regiunile de hotar ale sud-estului Europei. Câteva reflecții

Problema loialității populației față de diferite regimuri politice care s-au perindat pe parcursul ultimului secol în sud-estul Europei nu este una de noutate în istoriografie. Cu toate acestea, în comparație cu interesul pentru aspectul loialității în cadrul transformărilor politice și sociale din Europa Centrală, numărul studiilor pentru Europa de Sud-Est este unul modest (Haslinger, Puttkamer 2007; Zimmermann, Haslinger, Nigrin 2010). Pentru spațiul românesc dispunem de un număr redus de studii, subiectul fiind abordat în contextul integrării teritoriilor care au devenit parte a României în 1918 sau al politicii față de minorități în perioada interbelică (Hausleitner 2001; Hausleitner 2005; Glass 2007, 143-159; Kührer-Wielach 2014).

Conceptul de loialitate, utilizat aici în sensul de relație de devotament personal sau de grup față de persoane, instituții și/sau față de ordinea politică de guvernământ (Holtman 2000, 362; Buschmann, Borromäus 2008, 36-71)[2] este un concept central al analizei relațiilor de putere (Schulze Wessel 2004, 10 și urm.). Stabilitatea relațiilor de loialitate este discutată în legătură directă cu legitimitatea și validitatea unui regim. Distrugerea relațiilor vechi și construcția relațiilor noi de loialitate sunt un component central al procesului de tranziție de la un regim la altul, proces care afectează instituțiile statale ca exponente ale puterii la nivel central, regional sau local (Rehberg 2014, 68 și urm.). În acest scop, statul utilizează diferite mecanisme – ideologice, economice, sociale și culturale – care, odată implementate, lasă repercusiuni la nivel de individ, familie și grup social (Bieber 2006, 81-99)[3].

Pentru zonele de hotar (*borderlands*) este caracteristică schimbarea frecventă a suveranității, respectiv, a politicilor național-administrative, ceea ce înseamnă transformări majore nu doar în domeniul politic, economic și social; are loc confruntarea unui sistem de orientări și simboluri cu altul, substituirea unei orientări patriotice cu alta. Apar mutații în conștiința individuală și colectivă, probleme de adaptare la noul regim, mișcări pro sau contra *raison d'être* al noului stat, animate de elite patriotice naționale și anti-naționale (Haslinger 2004, 50). O categorie profesională afectată major de schimbările din regiunile de hotar este cea a funcționarilor publici care posedă o identitate intermediară între cei care guvernează și cei care sunt guvernați. În perioade de statornicire a unui regim, loialitatea, exprimată de funcționari și „răsplătită” de stat, este percepută drept garant al stabilității regimului; în perioade de criză, în care legitimitatea regimului este pusă la îndoială, criteriile de loialitate se modifică, depășind deseori limitele cadrului profesional și intrând în sfera patriotismului exagerat, a șantajului și a coruperii. Funcționarii, la rândul lor, se confruntă cu „dileme de loialitate” față de instituțiile statale, familie, prieteni, grupuri politice și religioase.

Loialitatea funcționarilor publici pe timp de război, spre deosebire de alte categorii sociale sau profesionale (Costa, Kahn 2008)[4], rămâne un

[1] Documentarea pentru acest articol a fost realizată în cadrul proiectului de cercetare „Institutions in a Time of Extremes: Local Administration in Bessarabia and Transnistria (1939-1945)”, susținut de Fritz Thyssen Stiftung, Germania.

[2] Nikolaus Buschmann și Karl Borromäus analizează diferența dintre loialitate și devotament (*Treue* – germ.), drept aspecte ale habitus-ului personal, pe de o parte, și drept componente ale sistemului de relații sociale, pe de altă parte.

[3] Florian Bieber analizează naționalismul ca mecanism al loialității față de stat, dar și ca factor destructiv al rețelelor sociale și al solidarității la diferite nivele.

[4] Dintre studiile despre loialitatea și sacrificiul ostașilor în timpul cataclismelor militare, subliniem studiul empiric al Dorei

subiect puţin cercetat. Cel de-al Doilea Război Mondial a fost o perioada de „ruptură" pentru sistemul politic, economic şi social interbelic, afectând masiv şi Basarabia. Ţinutul a trecut prin trei schimbări de regim politic – în 1940, 1941 şi 1944 – care au marcat în mod esenţial traiectoria de dezvoltare politică şi social-economică, precum şi starea de spirit şi discernământul populaţiei. Spre deosebire de alte studii care analizează transformările din Basarabia în timpul războiului prin prisma paradigmei „ocupaţie-eliberare", evidenţiind avantajele politice/economice/sociale ale regimului român faţă de cel sovietic (Stăvilă 2000; Solovei 2004; Petrencu 2006), şi invers (Назария 2005; Şornikov 2013), urmărim scopul de a analiza un fenomen manifestat la nivel individual şi de grup în perioada tranziţiei de la regimul român la cel sovietic. În ce mod funcţionarii locali au fost afectaţi de schimbarea de regim din 1940? Ce fel de „dileme de loialitate" înfruntau funcţionarii? Care au fost strategiile adoptate de fiecare dintre regimuri faţă de funcţionarii locali? Cum a evaluat traiectoria vieţii funcţionarilor în perioada imediată anului 1940? – acestea sunt întrebările la care vom reflecta în acest text. Percepută mai degrabă drept o categorie a cotidianului, decât una de evaluare a relaţiilor de putere care, în perioada de tranziţie de la un regim la altul se destrămau sau se construiau, loialitatea va fi analizată drept „un fenomen care poate fi înţeles cu referire la o anumită perioadă de timp" (Schulze Wessel 2004, 2), astfel încât se va ţine cont de manifestările acesteia de până şi după acest moment de cotutură istorică.

Funcţionarii basarabeni în ajun de evacuare

La începutul anului 1940, starea de spirit a populaţiei din regiune era calificată de către oficialii basarabeni drept una „îngrijorătoare". În şedinţa Consiliului de colaborare al judeţului Bălţi, prefectul, procurorul judeţului, şefii poliţiei, legiunii de jandarmi şi garnizoanei de gărniceri, au evidenţiat intensificarea propagandei comuniste în rândurile evreilor şi ale altor minorităţi. Populaţia minoritară din mediul urban, dar şi din cel rural, „ascultă în general numai posturile ruseşti de radio", fapt care contribuia la difuzarea zvonurilor nefavorabile situaţiei din provincie. Controlul ineficient al propagandei era pus pe seama mecanismului de recrutare a jandarmilor şi poliţiştilor din mediul local, calificat drept unul ineficient. Aşa cum funcţionarii locali „nu pot constitui elemente garantate şi de nădejde", pentru redresarea situaţiei se propunea recrutarea funcţionarilor din „Vechiul Regat şi din regiuni cât mai îndepărtate" ale României[5].

Un raport detaliat al prefectului de Bălţi în adresa Ministerului de Interne, întocmit în februarie 1940, conţinea observaţii similare celor de mai sus. Prefectul atenţiona superiorii că, odată cu înlocuirea trupelor permanente din regiune cu cele mobile la finele anului 1939, funcţionarii basarabeni intraseră într-o stare de „psihoză şi o stare de spirit ce poate fi concretizata prin grija zilei de mâine"[6]. Aparatul administrativ al judeţului era format în majoritate din elemente locale, funcţionarii din Regat şi alte regiuni ale ţării constituind o mică parte al acestuia. Prefectul constata că în cele peste două decenii de administraţie românească, reprezentanţii grupului de pe urmă au prins rădăcini, temporare sau definitive, devenind legaţi de ţinut, atât prin natura serviciului, cât şi prin interese de ordin familial şi material, astfel, „toată activitatea acestei categorii de funcţionari trebuieşte privită prin prisma intim subordonată intereselor personale şi familiare". În situaţia în care se discuta tot mai aprins despre vulnerabilitatea hotarului de est al României faţă de un eventual atac sovietic, „teama de nescunoscut, proporţională într-o mare măsura de varietatea zvonurilor tendenţioase circulatorii şi care realmente nu pot fi aşa de usor descoperite, şi deci zădărnicite, pun pe fiecare în situaţia de a-şi crea întrebarea ce va face în cazul unei evacuări, unde va merge, ce şi cine îi garantează un serviciu, o existenţa lui şi familiei?"[7]

În condiţiile demarării lucrărilor de apărare pe linia Prutului şi declanşării campaniei de bonuri şi rechiziţii pentru armată, combaterea zvonuri-

L. Costa şi Mathew E. Kahn, care discută despre rolul capitalului social pentru deciderea loialităţii ostaşilor în timpul Războiului Civil din 1861-1865 din SUA.

[5] Prefectura judeţului Bălţi, proces-verbal al Şedinţei Consiliului de colaborare din 10 ianuarie 1941. Arhivele Naţionale Istorice Centrale (în continuare, ANIC), fond Ministerul de Interne, 1939-1944, inv. 755, d. 149/1940, f. 2-3; Государственный Архив Российской Федерации (în continuare, ГАРФ), Ф. Р8091 Коллекция микрофотокопии документов зарубежных архивов, оп. 32 КМФ-14. Румыния, д. 20, л. 1-2.

[6] Memoriu asupra stării de spirit a populaţiei din judeţul Bălţi, f.a. ГАРФ, Ф. Р8091, оп. 32, д. 20, л. 12.

[7] Memoriu asupra stării de spirit a populaţiei din judeţul Bălţi, f.a. ГАРФ, Ф. Р8091, оп. 32, д. 20, л. 12.

lor despre „părăsirea” teritoriului Basarabiei şi ocuparea acestuia de către trupele sovietice devenea dificilă. Moralul funcţionarilor locali era la pământ şi pe fonul informaţiilor despre creşterea, în primăvara lui 1940, a numărului incidentelor pe linia Nistrului[8]. Mulţi funcţionari, îngrijoraţi de situaţie, „îşi transportau avutul spre interiorul ţării” (Taşcă, Niess 2015, LXXX). În situaţia respectivă, prefectul de Bălţi se îndoia de loialitatea subalternilor săi care, de altfel, nu erau informaţi despre modul în care se va proceda în cazul evacuării. Acesta susţinea că „în eventualitatea unei evacuări, nici unul nu va pleca”, fapt care „va pune însă greaua problemă a siguranţei administraţiei locale şi a lucrurilor cu caracter militar”. În vederea evitării breşelor de siguranţă, era propusă substituirea funcţionarilor, jandarmilor şi poliţiştilor locali cu recruţi din Vechiul Regat, astfel încât, să fie creată „în scurt timp, osătura unui aparat administrativ garantat, corespunzător vremurilor şi cu deosebire combativ şi informativ preţios”[9].

Evaluările periodice din interiorul aparatului administrativ, efectuate în primele luni ale anului 1940, indicau un număr insifucient de funcţionari antrenaţi în câmpul muncii. Totodată, cei care se aflau în serviciul public primeau caracteristici negative: corpul de funcţionari era „lipsit de calitate, susceptibil, pe alocuri chiar, la ispite şi seducţiuni materiale”[10]. Superiorii constatau că funcţionarilor locali nu li se puteau încredinţa sarcini de propagandă, precum supravegherea şi depistarea dovezilor privind lipsa de loialitate a comunităţilor evreieşti. Pentru funcţionarii locali, aceste sarcini erau adiţionale volumului de muncă zilnică, realizat în conformitate cu fişa de post.

Rapoartele lunare ale prefecţilor din Basarabia pe adresa superiorilor conţineau în mod obligatoriu un compartiment despre comportamentul evreilor din localitate. Deşi nu se specifica modul în care era colectată informaţia, se pare că acesta era rodul implicării funcţionarilor locali de diferit rang. Mereu prezenţi în discursul naţionalist interbelic, evreii erau catalogaţi drept cetăţeni neloiali – „inamici” ai naţionalizării. Campania anti-bolşevică de după război, deseori sinonimă cu campania anti-semită, a contribuit substanţial la marginalizarea evreilor de la periferia estică a României, iar în anii 1930, poziţia oficială faţă de evreii din Basarabia, ca şi faţă de cei din în Transilvania (Kührer-Wielach 2014, 341-343), devine parte a campaniei antisemite europene. În întreaga România s-a produs eliminarea evreilor din sistemul administrativ, militar şi de învăţământ, iar în 1938 evreii au fost lipsiţi de dreptul de vot, fapt care i-a poziţionat şi mai mult împotriva regimului. Astfel, în condiţiile unei radicalizări a naţionalismului, „oferta” de loialitate a statului român pentru evrei, cu incoerenţele şi excesele sale anterioare, nu mai era valabilă (Glass 2007, 157). Aceştia se aflau în vizorul permanent al poliţiei şi Securităţii care, în colaborare cu instituţiile de administrare locală, urmau să depisteze „devierile” de comportament şi să contracareze la timp tentativele de „trădare” – considerate aproape iminente – ale evreilor. Ulterior, evreii au ales să salute pierderile teritoriale ale României din 1940, sperând că noile regimuri vor manifesta toleranţă şi le vor reîntoarce drepturile civile şi economice[11].

O altă sarcină pusă pe seama funcţionarilor locali era încurajarea sentimentului de patriotism în rândurile basarabenilor de origine română, aflat, conform surselor, la stadiul indiferenţei. Astfel, în judeţul Cetatea Albă, cu o populaţie predominant majoritară, germanii „sunt foarte liniştiţi, spunând că nu le este teamă de o invazie rusă, deoarece cancelarul Hitler ştie ce să facă pentru ca populaţia germană de pretutindeni să nu sufere”[12], ruşii şi ucrainenii „cu stare materială bună, sunt contra URSS, iar ceilalţi abia aşteaptă începerea unei acţiuni din partea sovietelor pentru ocuparea Basarabiei.” Grupului de pe urmă i se alăturau evreii care, de frica extinderii practicilor antisemite din Germania în România, „îşi doresc o dominaţie sovietică”. Prefectul judeţului considera necesară aplicarea măsurilor urgente de „apărare” a idealului naţional în provincie, în condiţiile în care basarabenii se arătau deprimaţi

[8] Direcţiunea Generală a Poliţiei. Buletin contrainformativ, nr. 271 din 24 mai 1940. ANIC, fond Direcţia Generală a Poliţiei, inv. 2350, d. 18/1940, f. 174.

[9] Direcţiunea Generală a Poliţiei. Buletin contrainformativ, nr. 271 din 24 mai 1940. ANIC, fond Direcţia Generală a Poliţiei, inv. 2350, d. 18/1940, f. 174.

[10] Starea de spirit a populaţiei din judeţul Bălţi pentru luna aprilie 1940. ГАРФ, Ф. Р8091, оп. 32, д. 20, л. 39.

[11] Un studiu complex privind poziţia minorităţii evreieşti din Basarabia faţă de schimbarea statutului regiunii în 1940 lipseşte în istoriografie.

[12] Conform unor documente, germanii din Basarabia, din frica de a nu rămâne sub „bolşevici”, cumpărau imobile în Ardeal. Buletin contrainformativ, din 17 mai 1940. ANIC, fond Direcţia Generală a Poliţiei, inv. 2350, dos. 18/1940, f. 105.

în „împrejurări grele, pentru ca românii intenţionează să secătuiască Basarabia, de vreme ce o abandonează", iar „duşmanul" era gata să preia pârghiile de putere[13].

Cum explicau superiorii situaţia de criză? Prefectul de Bălţi constata cu dezamăgire că opera „celei mai necesare asimilări" a minorităţilor din Basarabia, implementată pe parcursul a peste două decenii de guvernare, a eşuat, acestea rămânând o masă neloială şi rebelă. În consecinţă, a avut de suferit şi calitatea guvernării, pentru că de-a lungul perioadei interbelice „nu s-a privit în faţă această importantă problemă" a caracterului etnic pestriţ al corpului de funcţionari. În situaţia în care se aştepta retragerea administraţiei române din ţinut, „este cazul ca cel putin acum, sub egida unui atât de fericit regim şi în consideraţiunea realităţii circumstanţelor să se treacă la măsurile corespunzător firești idealului naţional."[14] Astfel, în capul tuturor relelor erau plasate minorităţile etnice.

În opinia prefectului judeţului Cetatea Albă, caracterul etnic pestriţ al corpului de funcţionari a dăunat operei de clădire a patriotismului. Pentru că „s-a făcut prea puţin pentru moldovenii de la malul Nistrului", era de aşteptat ca aceştia să nu manifeste nici un fel de patriotism în judeţul în care aproximativ 80% din populaţie era constituită din minoritari. Conform oficialului, regăţean ca şi ceilalţi prefecţi, „apărarea naţională" a provinciei era în pericol: minoritarii săraci care „aşteaptă mereu o schimbare de regim (venirea ruşilor), în credinţa că şi situaţia lor li se va îmbunătăţi", deveneau nu numai obiectul propagandei comuniste, dar şi difuzorii acesteia[15]. Corpul de pretori şi notari care suferea de pe urma concentrărilor în armată şi a breşelor de organizare[16] urma să fie completat în regim de urgenţă, dar în exclusivitate cu funcţionari „de origine etnică română, deoarece avem prea mulţi minoritari, iar în comunele moldoveneşti să fie trimişi dintre cei mai aleşi, pentru ca să poată conlucra la ridicarea aceste populaţii pe tărâm naţional, cultural, economic, etc., ea fiind mult mai înapoiată, sub toate raporturile faţă de populaţia minoritară din judeţ"[17].

Situaţia din sistemul administrativ nemulţumea nu numai oficialii, ci şi funcţionarii locali. „Regăţenii" continuau să manifeste o atitudine de superioritate în raport cu băştinaşii, fapt care anima frustrarea celor din urmă. Primul grup exprima pretenţii faţă de politicile de la centru care susţineau „o atmosferă de regionalism ce pare a se accentua în mod exagerat şi nefiresc"[18]. Din ambele grupuri se auzeau voci nemulţumite faţă de remunerarea proastă, volumul excesiv de muncă – din cauza numărului redus de funcţionari, dar şi a sarcinilor de propagandă – , precum şi faţă de criticile dure, venite din diferite părţi[19].

Într-o şedinţă cu pretorii din judeţul Lăpuşna, ţinută în ianuarie 1940, prefectul, conştient de faptul că „trăim vremuri excepţionale", solicita a se face apel la „sentimentul de patriotism al tuturor funcţionarilor şi cetăţenilor conştienţi, pentru a pune la contribuţie toate puterile în vederea ridicării satelor şi a apărării naţionale"[20]. În şedinţa Consiliului de colaborare Lăpuşna, din 22 mai 1940, unde fusese discutat „planul de apărare" al judeţului în caz de ocupaţie, s-a decis faptul că era „necesară o muncă şi mai încordată, minuţioasă şi mai conştiincioasă din partea tuturor şi face apel la toate inimile care simt românește"[21].

Aşadar, dacă în toamna lui 1939, funcţionarii basarabeni „părunşi de simţul datoriei îşi prestează conştiincios serviciul"[22], în primăvara următorului an, loialitatea acestora faţă de regim era pusă

[13] Prefectura judeţului Cetatea Albă către Ministerul de Interne, Direcţia Administraţiei de Stat, nr. 404-B din 5 iunie 1940. ANIC, fond Ministerul de Interne, 1939-1944, inv. 755, d. 200/1940, f . 49v.

[14] Memoriu asupra stării de spirit a populaţiei din judeţul Bălţi, f.a. ГАРФ, Ф. Р8091, оп. 32, д. 20, л. 13.

[15] Prefectura judeţului Cetatea Albă către Ministerul de Interne, Direcţia Administraţiei de Stat, nr. 212-B, 28 februarie 1940. ANIC, fond Ministerul de Interne, 1939-1944, inv. 755, d. 200/1940, f . 22v.

[16] Existau, bunăoară, conflicte între pretorii, care aveau atribuţiile şefilor de poliţie în plasă, şi jandarmeria rurală, care prefera neamestecul în treburile legate de ordinea publică.

[17] Prefectura judeţului Cetatea Albă către Ministerul de Interne, Direcţia Administraţiei de Stat, nr. 1971, 28 februarie 1940. ANIC, fond Ministerul de Interne, 1939-1944, inv. 755, d. 200/1940, f. 19v.

[18] Starea de spirit a populaţiei din judeţul Bălţi pentru luna aprilie 1940. ГАРФ, Ф. Р8091, оп. 32, д. 20, л. 39.

[19] Starea de spirit a populaţiei din judeţul Bălţi pentru luna aprilie 1940. ГАРФ, Ф. Р8091, оп. 32, д. 20, л. 39.

[20] Proces-verbal, din 2 ianuarie 1940. ANIC, fond Ministerul de Interne, 1939-1944, inv. 755, d. 202/1940 f. 3; Şedinţa Consiliului de Colaborare Lăpuşna din 22 februarie 1940. ANIC, fond Ministerul de Interne, 1939-1944, inv. 755, d. 203/1940, f. 27, 27v.

[21] Conferinţa administrativă lunară Lăpuşna, proces-verbal, din 22 mai 1940. ANIC, fond Ministerul de Interne, 1939-1944, inv. 755, d. 202/1940, f. 18v.

[22] Inspectoratul de Poliţie al Ţinutului Prut, Dare de seamă asupra stării de spirit a populaţiei, din 30 august 1939. ANIC, fond Direcţia Generală a Poliţiei, inv. 2350, d. 62/1939, f. 228.

sub semnul întrebării, iar numărul funcţionarilor care „simt româneşte” părea să descrească. Demnitarii români erau conştienţi de faptul că cea mai mare parte a funcţionarilor nu se va retrage peste Prut. Pe de altă parte, era atestată pregătirea unor „scenarii de acaparare” a posturilor administrative ale cercurilor evreieşti, susţinute şi de „muncitori”, în speranţa că regimul sovietic le va „asigura basarabenilor cele mai fericite condiţii de trai”[23].

„Pleacă românii, vin rușii”: iunie 1940

Deși din mai 1940 fiecare instituție de administrare locală trebuia să pună pe hârtie un „plan de evacuare”, ordinul de evacuare a administrației, emis la 28 iunie 1940, a luat prin surprindere pe mulți funcționari, în special pe cei de rang inferior care nu erau ținuți la curent cu deciziile de la centru. Rapoartele oficiale care prezentau situația populației și a funcționarilor locali în ajunul evacuării sunt insuficiente pentru înțelegerea stării de spirit în care s-a produs evacuarea, precum și a motivelor care au stat la baza deciziei acestora: de a se evacua peste Prut, împreună cu instituția centrală sau locală în care își exercitau serviciul, sau de a rămâne în Basarabia. Mărturiile lui Pavel Jitniuc, funcționar al Inspectoratului școlar al Ținutului Nistru, cu sediul la Chișinău, sunt extrem de relevante în acest sens: „În ziua de 28 iunie 1940, când plecam la serviciu, la orele 7 dimineața ca de obicei, am văzut pe străzile orașului o mare învălmășeală și am auzit că vin rușii, rămânând trăsnit de acest zvon, dar totuși am plecat la inspectorat să văd ce va face instituția. Când am ajuns la inspectorat, [...] toți funcționarii au întrebat pe șefii noștri de atunci dacă trebuie să ne pregătim fiecare pentru evacuare, însă inspectorii ne-au dat ordin să rămânem pe loc, spunând că evacuarea Inspectoratului se va face peste 3-4 zile la Mizil”. Inspectorul Macovei, căruia Ministerul Educației i-ar fi dat asigurări la telefon că ordinul de evacuare va fi emis în după-amiaza aceleiași zile, „ne-a ordonat cu un ton amenințător să lucrăm la birou și să nu părăsim serviciul, căci sunem mobilizați pentru lucru, iar la caz contrar vom fi aspru pedepsiți”. În momentul în care unii funcționari, agitați și dezorientați, alergau din birou în birou, Macovei „a ordonat ca toți să stea în birouri și să lucreze și cu mai multă râvnă”, și „să arate că sunt disciplinați când vor veni rușii [subl. în text]”[24].

Pentru a se afla în contact permanent cu instituțiile centrale, funcționarii au făcut de serviciu la telefon; în alte cazuri, nu s-au mai putut transmite ordinele de evacuare din motive tehnice, evacuarea funcționarilor și a jandarmilor având loc, de regulă, înaintea evacuării trupelor, fapt care a făcut ca legătura telefonică dintre diferite instituții să fie întreruptă[25]. Ordinul de evacuare nu a mai ajuns la inspectorat, așa încât, Jitniuc și mulți alți colegi de-ai lui nu au reușit să se evacueze. Mărturia lui Jitniuc poate fi probată cu un raport al Rezidentului regal al Ținutului Nistru, Crigore Cazacliu, conform căruia, inspectorul I. Macovei s-ar fi ascuns în mod intenționat pentru a nu fi găsit de superiori[26]. Astfel, reiese că inspectoratul nu a fost evacuat dun cauza comportamentului inadecvat al inspectorului.

Cel puțin două tipuri de comportament al funcționarilor se desprind din documentele citate mai sus: - al funcționarilor de rang superior care, din diferite motive, au preferat să rămână în Basarabia; - al funcționarilor de rang inferior care intenționau să plece, însă plecarea lor a fost zădărnicită de comportamentul celor dintâi. Similar funcționarilor din Țările Baltice, cei din Basarabia au făcut parte din veriga puterii unui regim „burghezo-moșieresc”. În virtutea statutului lor, funcționarii de rang superior erau catalogați de regimul sovietic drept „uzurpatori” ai puterii sovietice și „colaboraționiști”, așa încât, decizia de a rămâne în Basarabia comporta un risc enorm. Marea lor majoritate a plecat; parte din cei care au rămas s-au poziționat din start în slujba noului regim. În schimb, marea majoritate a funcționarilor de rang inferior a rămas în ținut, ulterior încadrându-se în serviciul sovietic. La câteva zile după intrarea trupelor sovietice, noile autorități au emis un comunicat, în conformitate cu care toti funcționarii urmau să se prezinte la serviciu;

[23] Memoriu asupra stării de spirit a populației din județul Bălți, f.a. ГАРФ, Ф. Р8091, оп. 32, д. 20, л. 14.

[24] Memoriu, f.a. Arhiva Națională a Republicii Moldova (în continuare, ANRM), F. 2024 Comisiunile centrale și județene pentru verificarea dosarelor funcționarilor rămași pe teritoriul Basarabiei în perioada anexării ei la URSS (1940-1941), inv. 1, d. 19, f. 8-9.

[25] Inspectoratul Regional de Poliție Iași, nr. 15.387 din 4.07.1940. ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, inv. 2350, d. 225/1940, f. 58.

[26] Memoriul rezidentului regal al Ținutului Nistru Grigore Cazacliu, f.a. ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, inv. 2350, d. 225/1940, f. 92v.

în caz contrar, erau ameninţaţi cu urmărirea organelor de ordine.

Dacă despre soarta inspectorului I. Macovei după 28 iunie 1940 nu am depistat anumite date, despre Pavel Jitniuc cunoaştem faptul că a fost numit din oficiu casier-contabil la Comisariatul Poporului pentru învăţământ al RSS Moldoveneşti, cu salariul de 250-300 ruble lunar. Ulterior, a depus cerere pentru repatriere în România, dar nu a primit permis. La restabilirea administraţiei române în iunie 1941, a solicitat reîncadrarea în serviciul public român. Decizia de reîncadrare a fost emisă[27] doar după examinarea dosarului său de Comisia de evaluare a loialităţii funcţionarilor publici rămaşi sub administaţie sovietică din judeţul Lăpuşna – una dintre comisiile create în toamna lui 1941 în judeţele Basarabiei. La 21 noiembrie 1941, comisia a constatat că funcţionarul care a ocupat aceeaşi funcţie sub sovietici, „nu are până în prezent reclamaţiuni sau denunţuri pentru activitate anti-românească”[28].

Depistarea şi calificarea funcţionarilor basarabeni drept „elemente nesănătoase”, „elemente periculoase” şi „duşmani ai poporului”, care corespundea obiectivului reorganizării societăţii basarabene după modelul sovietic, a început imediat după instalarea armatei sovietice şi a noii administraţii în ţinut (Кашу 2013). Organele sovietice de securitate semnalau prezenţa în Basarabia a unui „număr semnificativ al elementului antisovietic în rândul latifundiarilor, comercianţilor, poliţiştilor, jandarmilor, „albgardiştilor”, primarilor, al fugarilor din URSS şi al altor elemente sociale străine”, care ar fi desfăşurat „activitate contrarevoluţionară” în colaborare cu agenţiile române de informaţii[29]. În conformitate cu un document secret al Împuternicitului CC al PC(b)U şi a Sovnarkom-ului URSS în Moldova, S.A. Goglidze, acesta a servit drept motiv de bază pentru includerea foştilor poliţişti şi jandarmi, în număr de 440, precum şi a foştilor primari din Basarabia, în număr de 625, în listele pesoanelor care urmau să fie deportate. La 31 mai 1941, Comisariatul Poporului pentru Securitate avea toate materialele pregătite pentru fiecare categorie de deportaţi[30].

Instalarea autorităţilor sovietice în ţinut a fost însoţită de acte de violenţă îndreptate împotriva funcţionarilor basarabeni care, în conformitate cu cerinţele ultimatumului sovitic din 28 iunie 1940, au rămas să efectueze formalităţile de predare a atribuţiilor instituţionale şi a bunurilor instituţiilor locale din diferite localităţi. Astfel, au fost omorâţi şeful gării Cetatea Albă şi locţiitorul acestuia, Ojov, precum şi fostul primar de Bălţi, Grumvirescu (Lazăr 2011, 26).

Conform surselor primare, inclusiv a celor publicate recent (Taşcă, Niess 2015), majoritatea funcţionarilor de rang înalt care s-a evacuat peste Prut erau prefecţi de judeţ, pretori de plasă, inspectori, judecători, primari, precum şi învăţători şi preoţi, fiecare dintre aceştia fiind pasibili de participare activă la implementarea „propagandei naţionale.” Refugiaţii semnalau, ulterior, numeroase cazuri de urmărire a funcţionarilor români de către organele sovietice de forţă (de ex., prefectul judeţului Cetatea Albă, Stratan, „a sosit la Galaţi după multe peripeţii, fiind urmărit de ruşi”)[31]. Odată ajunşi peste Prut, funcţionarii refugiaţi „nu ştiu ce soartă vor avea. Sprijinul statului şi organizarea stabilirii lor nu s-a făcut.” În rândurile refugiaţilor erau semnalate „nemultumiri profunde şi o discreditare a încrederii populaţiei în capacitatea autorităţilor statului”[32] de a gestiona situaţia de criză.

Agenţii secreţi ai României în teritoriile ocupate, dintre care erau şi funcţionari care se infiltrau în noile instituţii locale, semnalau numeroase acte de suport deschis faţă de instalarea noului regim, manifestate de foştii funcţionari şi activişti politici. Bunăoară, era raportat cazul lui Petru Sfeclă, preşedinte al organizaţiei F.R.N. din judeţul Soroca, care ar fi ieşit, împreună cu alţi doi funcţionari, în întîmpinarea trupelor sovietice cu un drapel roşu în mână, după care l-ar fi instalat

[27] Poliţia Municipiului Chişinău, nr. 7.773 din 28 noiembrie 1941. ANRM, F. 2024, inv. 1, d. 19, f. 1.

[28] Memoriu, f.a. ANRM, F. 2024, inv. 1, d. 19, f. 8-9.

[29] Совершенно секретно, серия „К”, Центральный Комитет ВКП(б), тов. Сталину, Москва, Кремль , 31 мая 1941. Российский Государственный Архив Социально-политической Истории (în continuare, РГАСПИ), фонд 573 Уполномоченный ЦК ВКП(б) и СНК СССР по Молдавской ССР (1945-1950), оп. 1, д. 1, л. 76.

[30] Statistica celor care urmau să fie deportaţi arăta în modul următor: 980 lideri ai partidelor burgheze, 137 latifundiari, 285 ofiţeri ai armatelor albe, 83 ofiţeri ai armatei ţariste care erau implicaţi în activităţi antisovietice, 1948 mari comercianţi şi 411 mari proprietari de imobile. РГАСПИ, Ф. 573, оп. 1, д. 1, л. 77.

[31] Raport informativ, 2 iulie 1940. ANIC, fond Direcţia Generală a Poliţiei, inv. 2350, d. 199/1940, f. 42.

[32] Notă, 1 iulie 1940. ANIC, fond Direcţia Generală a Poliţiei, inv. 2350, d. 199/1940, f. 126.

pe clădirea corpului didactic din oraş. La Tighina, sub-inspectorul de poliţie Berezovschi care se alăturase unui „grup de evrei comunişti, cu un steag roşu în mână, ar fi rostit: „Bine că am scăpat de jugul român, pe care l-am purtat 22 de ani şi ne ajunge”[33]. Astfel de manifestări erau calificate drept „acte de trădare”.

Acte de suport deschis al noului regim din partea funcţionarilor de rang inferior au fost raportate şi în alte localităţi. Bunăoară, la Călăraşi, zece gardieni de poliţie au refuzat evacuarea, ameninţând comisarul Virgil Ionescu cu moartea, iar medicul primar din Cahul a refuzat evacuarea spitalului din localitate[34]. Nu s-au evacuat nici funcţionarii Spitalului militar din Chişinău, fiindcă „Administraţia Spitalului a spus ca noi, basarabenii, să rămânem pe loc, căci peste trei zile se vor reîntoarce românii în Basarabia”. Declaraţia aparţine infirmierei Savatia Rozenberg, cu o vechime de muncă în administraţia publică de 17 ani, care a solicitat încadrarea în serviciu sub noul regim, asa cum avea nevoie de mijloace pentru a se întreţine[35]. Dezinformarea, combinată, pe alocuri, cu iluzia unei ocupaţii temporare, au fost, deci, printre factorii care au motivat funcţionarii să rămână în ţinut.

Raportul fostului sub-şef de birou al Prefecturii Cetatea Albă, Ioan V. Cristescu, evidenţia un alt motiv pentru care funcţionarii basarabeni nu s-au evacuat – presiunea autorităţilor sovietice. Cei evacuaţi semnalau despre interogările la care au fost supuşi de către oganele de securitate, în cadrul cărora se insista ca funcţionarii să-şi continue activitatea. „Mi s-a spus să nu plec, că în curand toată România va fi a lor” îşi amintea refugiata Vera Iaroslavschi din Tighina[36]. Alţi refugiaţi susţineau că după data de 28 iunie depunerea cererii de evacuare era „un mare risc, deoarece de îndată intrai pe mâna GPU-ului, şi nu se ştie dacă în aceeaşi noapte nu vei fi ridicat”[37]. Sub presiune şi din frica de a nu fi ulterior persecutaţi, pe de o parte, şi măguliţi de posibilele privilegii de ordin profesional şi personal – un lux în momentul în care asigurarea familiei era prioritară –, pe de altă parte, a făcut ca aproximativ 60 % din funcţionarii din judeţul Cetatea Albă să renunţe la ideea evacuării[38].

„Zăpăceala din primele zile şi neştirea ce să faci, cum să procedezi” – astfel a motivat în 1941 decizia sa de a rămâne în Basarabia Lidia Baranovski, funcţionară în Administraţia financiară Lăpuşna, de origine rusă. Nu depusese cerere de repatriere, dar susţinea că planifica să plece în ţară cu încă două familii de preoţi care, ulterior, fuseseră arestaţi, iar soţiile şi copiii găsindu-şi adăpost în casa familiei Baranovski. A fost cercetată de NKVD din cauza originii nobile a tatălui său[39], dar „s-a dovedit că eu am lucrat toată viaţa şi m-au lăsat să lucrez.” Lidia susţinea că nu a solicitat angajarea, ci a fost angajată din oficiu de noul regim, fapt care i-a dat posibilitatea să se întreţină[40]. În urma examinării dosarului său, Comisia de verificare a dosarelor funcţionarilor rămaşi sub administraţia sovietică din judeţul Lăpuşna a decis, la 23 octombrie 1941, reîncadrarea sa în serviciul public român[41].

Documentele semnalează motive foarte diferite, pentru care unul sau alt funcţionar a decis să rămână în Basarabia. Unii funcţionari care, iniţial, au avut intenţia de a se evacua, s-au întors după familiile lor, după aceea nefiind în stare să organizeze plecarea, alţii nu au avut mijloace financiare şi transport, iar o a treia categorie nu a plecat din cauza că avea în îngrijire un membru de familie bolnav. Mulţi funcţionari – indiferent de faptul dacă erau basarabeni sau din alte zone ale României – posedau în ţinut avere imobilă şi un lot de pământ (Suveică 2010, 178; Ţurcanu 1991, 28-29, 36)[42]. Acest fapt i-a determinat să renunţe la ide-

[33] Directoratul regional de Poliţie Iaşi, Oficiul Poliţiei de Siguranţă, nr. 15.387 din 4 iulie 1940. ANIC, fond Direcţia Generală a Poliţiei, inv. 2350, d. 225/1940, f. 60-61.

[34] Directoratul regional de Poliţie Iaşi, Oficiul Poliţiei de Siguranţă, nr. 15.387 din 4 iulie 1940. ANIC, fond Direcţia Generală a Poliţiei, inv. 2350, d. 225/1940, f. 60-61.

[35] Adresă, nr. 2656 din 20 mai 1942. ANRM, F. 1582 Comisia de revizuire Lăpuşna, inv. 2, d. 1028, f. 1.

[36] Extras din declaraţia Verei Iaroslavschi din Tighina. ANIC, fond Direcţia Generală a Poliţiei, inv. 2350, d. 225/1940, f. 18.

[37] Extras din declaraţia lui Vladimir Neagu din Chişinău, f.a. ANIC, fond Direcţia Generală a Poliţiei, inv. 2350, d. 225/1940, f. 19.

[38] Memoriu asupra ocupării oraşului Cetatea Albă de către trupele ruse şi evacuarea funcţionarilor, de Ioan V. Cristescu, 17 iulie 1940. ANIC, fond Direcţia Generală a Poliţiei, inv. 2350, d. 225/1940, f. 72.

[39] Posibil, Baranovski Alexandr Ivanovici, secretar al Trezoreriei Guberniei Basarabia. Vezi, „Поиск фамилий и генеалогия. Бессарабские персоналии XIX века”, în: http://www.bessarabia.ru/1002.htm (accesat la 10.05.2016).

[40] Declaraţie, f.a. ANRM, F. 1582, inv. 2, d. 3, f. 1.

[41] Guvernământul Basarabiei, Prefectura judeţului Lăpuşna, Comisiunea judeţeană pentru verificarea situaţiei foştilor funcţionari rămaşi în Basarabia sub ocupaţia sovietică, 23 octombrie 1941. ANRM, F. 1582, inv. 2, d. 3, f. 2.

[42] În conformitate cu legislaţia agrară, preoţii şi învăţătorii, şi ei funcţionari ai statului, au avut drept de împroprietărire, lo-

ea refugiului peste Prut, în speranţa că vor putea salva măcar o parte din proprietate dacă se vor pune în slujba regimului sovietic[43].

În momentul tranziţiei de la un regim la altul, factorii care au determinat comportamentul funcţionarilor au fost nesiguranţa pentru ziua de mâine, frica pentru dezintegrarea familiei şi pierderea proprietăţii, astfel încât, eforturile acestora au fost canalizate întru asigurarea securităţii personale şi a familiilor lor şi salvarea bunurilor.

Verificări de loialitate în 1941

Instalarea regimului militar român în Basarabia în anul 1941 a pus din nou la ordinea zilei problema loialităţii funcţionarilor locali. Deşi activitatea comisiilor „pentru verificarea situaţiei foştilor funcţionari rămaşi în Basarabia sub ocupaţia sovietică", create în judeţele basarabene, ţine de perioada anilor 1941-1942, câteva precizări se cer formulate aici. Pentru angajarea şi reangajarea în funcţie în cadrul serviciului public român, candidatul, căruia i se verifica loialitatea, trebuia să prezinte o serie de acte: certificat de cetăţenie, eliberat de primaria locală; certificat de comportament faţă de Armata Română în retragere, precum şi de comportament faţă de Statul Român în perioada de ocupaţie sovietică, eliberat de poliţie; adeverinţă militară, eliberată de cercul de recruţi; adeverinţă privind situaţia militară în perioada retragerii Armatei Române în iunie 1940, eliberată la fel de cercul de recruţi; extrase din certificatele de naştere, căsătorie şi naştere a copiilor; certificat medical; certificat de studii; cazier judiciar; adeverinţă de clarificare a statutului de funcţionar pentru perioada sovietică, ş.a.[44] Conform Ordinului Ministerului de Interne, nr. 20.107 din 2 august 1941, semnat de generalul Voiculescu, foştii funcţionari care au ocupat posturi în perioada regimului sovietic şi „care sunt arătaţi ca atare de ceilalţi cetăţeni" nu puteau deţine funcţii publice în cadrul instituţiilor de administrare românească, urmând să fie deferiţi justiţiei (Candu 2010, 411)[45]. Pe lângă aceste acte numeroase, o valoare importantă – dacă nu primordială – o avea certificatul privind originea etnică, a cărui eliberare a stârnit confuzie între funcţionari, atât între cei care urmau să elibereze certificatul respectiv, cât şi între cei care îl solicitau. În urma inspecţiilor de teren, efectuate de prefecţi în localităţile basarabene, una dintre indicaţiile care urma să fie pusă în aplicare era următoarea: „Se va controla originea etnică a funcţionarilor de toate categoriile, cei de origine etnică străină urmând să fie îndepărtaţi"[46].

Concluzii

Evaluarea capacităţii profesionale şi a stării morale a corpului de funcţionari aflat în serviciul instituţiilor de administrare locală din Basarabia, efectuată de oficialii români în ajunul părăsirii ţinutului în iunie 1940, prezenta un tablou pesimist. Eşecul asimilării minorităţilor şi a integrării funcţionarilor basarabeni în sistemul administrativ român, recunoscut după două decenii, a fost considerat „călcâiul lui Ahile" în 1940, când Statul Român avea nevoie de loialitate şi devotament, iar basarabenii nu erau gata să se refugieze. Strategia Statului Român de apărare a ţării şi de „clădire" a idealului naţional cu ajutorul funcţionarilor de origine română recrutaţi din Regat, considerată la acel moment drept colac de salvare, era întâmpinată cu reticenţă de funcţionarii locali.

Retragerea rapidă a armatei şi administraţiei române din Basarabia în iunie 1940, drept rezultat al ultimatumului înaintat de URSS, a pus pe umerii funcţionarilor o presiune enormă. Analizată din perspectiva cotidianului trăit într-o perioadă extremă, loialitatea acestora capătă formula unei dileme existenţiale pe timp de război, caracteristică pentru majoritatea basarabenilor care au fost masiv afectaţi de începutul cataclismului. Preocupările pentru securitatea personală, a familiei şi bunurilor, plasau „simţul datoriei" pe ultimul plan. Astfel, „dilemele de loialitate" au ţinut mai

tul de pământ nu trebuia să depăşească 25 ha. Criticile aduse ulterior legislaţiei agrare ţineau de împroprietărirea funcţionarilor, deopotrivă cu ofiţerii români şi foştii membri ai Sfatului Ţării, din fondul funciar de rezervă, în condiţiile realizării parţiale a împroprietăririi.

[43] Dosare personale din fondurile Comisiunile centrale şi judeţene pentru verificarea dosarelor funcţionarilor rămaşi pe teritoriul Basarabiei în perioada anexării ei la URSS (1940-1941) 2024, 1633, 1582, 2025), păstrate în ANRM.

[44] Pretura plăşii Bolgrad, judeţul Ismail, Domnului Notar al comunei Dumitreşti, nr. 3077 din 20 iunie 1942. Державний Архів Одесской Области (în continuare, DA OO), Ф. Р-7542 Примарія села Думитрешть, Болградської волості, Ізмаїльського повіту, оп. 1, д. 2, л. 49.

[45] Prefectura judeţului Chilia, Domnilor pretori şi primari ai comunelor urbane şi rurale din judeţ, nr. 908 din 23 august 1941. DA OO, Ф. Р-7614 Примария села Тарутино, Кілійської волості, Кілійського повіту, оп. 1, д. 1, л. 5. Despre transmiterea spre executare a ordinului respectiv către primăria Văsieni, judeţul Lăpuşna, scrie în articolul său şi Tudor Candu.

[46] Guvernământul provinciei Basarabia, nr. 5191 din 28 octombrie 1941. DA OO, Ф. Р-7614 Примария села Тарутино, Кілійської волості, Кілійського повіту, оп. 1, д. 1, л. 28.

degrabă de conflictul dintre statutul profesional şi cel personal şi de familie, decât de „dilema patriotismului”, mereu pusă la îndoială de atât de Bucureşti, cât şi de Moscova. Faptul că cea mai mare parte a funcţionarilor de rang inferior a continuat să activeze în ambele regimuri este o dovadă în acest sens.

Comportamentul funcţionarilor locali în ziua de 28 iunie 1940 a fost determinat de o serie de factori, de ordin obiectiv şi subiectiv, decizia de a părăsi ţinutul sau de a rămâne în Basarabia având consecinţe majore asupra traiectoriei de viaţă a acestora. Loialitatea celor care au rămas în ţinut – cea mai numeroasă categorie de funcţionari, de altfel – a fost pusă la îndoială atât de regimul sovietic, cât şi de regimul român, reinstalat în 1941. Calificându-i drept „trădători”, iloiali şi periculoşi siguranţei statului, ambele regimuri au exploatat, totodată, cunoştinţele funcţionarilor despre regiune, dar şi vulnerabilitatea acestora. Deşi au fost deseori victime ale circumstanţelor, modul în care funcţionarii locali au gestionat dilemele de loialitate în perioada de criză din 1940 demonstrează faptul că aceştia nu au fost instrumente docile în mâinile regimurilor, ci au acţionat cu dicernământ.

Bibliografie

Bieber 2006: Fl. Bieber, Politische Kultur in Serbien. Der unvollendete Nationalstaat. In: (Hrsg. A. Mosser) Politische Kultur in Südosteuropa. Identitäten, Loyalitäten, Solidaritäten (Frankfurt am Main 2006), 81-99.

Buschmann, Borromäus 2008: N. Buschmann, K.M. Borromäus (Hrsg.), Treue. Politische Loyalität und militärische Gefolgschaft in der Moderne (Göttingen 2008).

Candu 2010: T. Candu, Din istoria organizării administrativ-teritoriale după eliberarea Basarabiei de sub ocupaţie sovietică. Studiu de caz: comuna Văsieni, judeţul Lăpusna (iulie 1941 - martie 1942). In: (Coord. S. Şipoş, I. Şarov, I. Horga, M. Brie, I. Gumenîi) Politici imperiale în estul şi vestul spaţiului românesc (Oradea, Chişinău 2010), 410-432.

Costa, Kahn 2008: D.L. Costa, M.E. Kahn, Heroes and Cowards. The Social Face of War (Princeton and Oxford 2008).

Glass 2007: H. Glass, Varianten jüdischen Identitäten und Loyalitäten im rumänischen Staat der Zwischenkriegszeit. In: (Hrsg. P. Haslinger, J. von Puttkamer) Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa, 1918-1941 (München 2007), 143-159.

Haslinger, Puttkamer 2007: P. Haslinger, J. von Puttkamer (Hrsg.), Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa, 1918-1941 (München 2007).

Hausleitener 2005: M. Hausleitner, Deutsche und Juden in Bessarabien 1814-1941. Zur Minderheitenpolitik Russlands und Großrumäniens (München 2005).

Hausleitener 2001: M. Hausleitner, Die Rumänisierung der Bukovina. Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Großrumäniens 1918-1944 (München 2001).

Holtmann 2000: E. Holtmann, Politik-Lexikon, 3. Aufl. (München, Wien 2000).

Kührer-Wielach 2014: Fl. Kührer-Wielach, Siebenbürgen ohne Siebenbürger? Zentralstaatliche Integration und politischer Regionalismus nach dem Ersten Weltkrieg (Berlin 2014).

Lazăr 2011: T.D. Lazăr, 1940. Perdeaua de fier precede cortina de fier. In: (Coord. Gh. Buzatu) Batalia pentru Basarabia, 1941-1944 (Bucuresti 2011), 23-29.

Petrencu 2006: A. Petrencu, Basarabia în timpul celui de-al Doilea Război Mondial (1939-1945) (Chişinău 2006).

Rehberg 2014: K.-S. Rehberg, Symbolische Ordnungen. Beitrage zu einer soziologischen Theorie der Institutionen (Hrsg. H. Vorländer) (Baden-Baden 2014).

Schulze Wessel 2004: M. Schulze Wessel, „Loyalität“ als geschichtlicher Grundbegriff und Forschungskonzept: Zur Einleitung. In: (Hrsg. M. Schulze Wessel) Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik, 1918-1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten (München 2004).

Solovei 2004: R. Solovei, Activitatea Guvernământului Transnistriei în domeniul social-economic şi cultural: 19 august 1941 - 29 ianuarie 1944 (Iaşi 2004).

Stăvilă 2000: V. Stăvilă, De la Basarabia românească la Basarabia sovietică (1939-1945) (Chişinău 2000).

Suveică 2010: S. Suveică, Basarabia în primul deceniu interbelic (1918-1928): modernizare prin reforme (Chişinău 2010).

Şornikov 2013: P. Şornikov, Moldova în anii celui de-al Doilea Război Mondial (1939-1945) (Chişinău 2013).

Taşcă, Niess 2015: M. Taşcă, W. Niess (Coord.), Dezmembrarea României. Anexarea de către URSS a Basarabiei, Nordului Bucovinei şi Ţinutului Herţa (Studiu şi culegere de documente) (Chişinău 2015).

Ţurcanu 1991: I. Ţurcanu, Relaţii agrare din Basarabia în anii 1918-1940 (Chişinău 1991).

Zimmermann, Haslinger, Nigrin 2010: V. Zimmermann, P. Haslinger, T. Nigrin (Hrsg.), Loyalitätet im Staatssozialismus. DDR, Tschechoslowakei, Polen (Marburg 2010).

Кашу 2013: И. Кашу, У истоков советизации Бессарабии. Выявление „классового врага", конфискация имущества и трудовая мобилизация, 1940-1941 гг. (Кишинэу 2013).

Назария 2005: С.М. Назария, Холокост: страницы истории (на территории Молдовы и прилегающих областях Украины в годы фашистской оккупации (1941-1944) (Кишинев 2005).

"Filled with Sense of Duty"?! On the Loyalty of the Bessarabian Public Servants in 1940

Keywords: Bessarabia, borderland, World War Two, loyalty, public servant.

Abstract: The article deals with the under-researched topic of loyalty manifested by local public servants of Bessarabia, the South-East European borderland region that during the World War Two changed its status as Romanian then Soviet territory several times. In focus is the year of 1940, when the Romanian army and administration was retreating from the region and the Soviets were entering it. The findings show that, whereas the Romanian as well as the Soviet regimes considered the lack of loyalty at the local level as their *Achilles heel*, they failed to overcome it. When confronted with the dilemma of "switching loyalty" toward one or another regime, the servants acted in order to ensure personal and family safety and preserve their property. Despite the risk of being charged with "betrayal", the majority of public servants stayed in Bessarabia and served both regimes.

«Исполненные чувством долга»?! О лояльности государственных служащих Бессарабии в 1940 году

Ключевые слова: Бессарабия, окраина, Вторая мировая война, лояльность, государственный служащий.

Резюме: Статья посвящена малоизученной теме лояльности местных государственных служащих в Бессарабии – приграничный регион Юго-Восточной Европы, который во время Второй мировой войны несколько раз менял свой статус, находясь в то составе Румынии, то в составе СССР. В центре исследования – 1940 год, когда произошел переход власти от румынского к советскому режиму. Результаты исследования показывают, что в то время как румынский, так и советский режимы ставили под сомнение «чувство долга» и патриотизма местных служащих, они считали отсутствие лояльности «ахиллесовой пятой», будучи не в состоянии преодолеть эту проблему. В момент, когда местные чиновники сталкивались с дилеммой сохранения или отказа от лояльности тому или иному режиму, решающим становилось желание сохранить личную и семейную безопасность и имущество. Несмотря на риск быть обвиненным в «предательстве», большинство чиновников не покинуло Бессарабию, оставаясь в должности как при румынском, так и при советском режимах.

30.05.2016

Dr. Svetlana Suveică, Institutul de Studii Est- şi Sud-est-europene (IOS), Landshuter Str. 4, 93047 Regensburg, Germania / Universitatea de Stat din Moldova, str. Mateevici 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: ssuveica@gmail.com

O INSTITUȚIE DE LEGĂTURA ÎNTRE GUVERNUL SOVIETIC ŞI CULTELE RELIGIOASE – „CONSILIUL PENTRU PROBLEMELE CULTELOR RELIGIOASE DE PE LÂNGĂ CONSILIUL DE MINIŞTRI AL URSS” (1944-1965)

Nicolae Fuştei

Cuvinte-cheie: Organizaţii religioase, Consiliul pentru problemele cultelor religioase, Consiliul Comisarilor Poporului, împuternicit, credincioşi, culte

După lupta acerbă purtată de către statul sovietic împotriva religiei în perioada interbelică, la începutul războiului se observă o ameliorare în relaţiile dintre stat şi instituţiile religioase. Prima instituţie religioasă care a simţit schimbarea atitudinii statului faţă de sine a fost Biserica Ortodoxă Rusă, probabil şi datorită activităţii patriotice a Bisericii în timpul războiului. Ca o dovadă a acestei schimbări poate fi considerată instituirea unui organ de stat special care urma să menţină dialogul între conducerea Bisericii Ortodoxe şi conducerea statului – „Consiliul pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse” (14.08.1943). Celelalte culte religioase mai aveau de aşteptat cel puţin un an, până când statul îşi va manifesta schimbarea atitudinii faţă de ele. Reticenţa statului faţă de celelalte culte religioase se datora probabil neîncrederii faţă de acestea, pentru faptul că conducerea lor de vârf se afla în afara ţării, ceea ce nu le permitea autorităţilor sovietice să şi le supună. De aceea la hotarul anilor 1943-1944 problemele ce ţineau de celelalte culte religioase erau rezolvate tot prin intermediul Consiliului pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse. Preşedintele acestui Consiliu considera că nu este necesară instituirea unui organ special pentru celelalte culte religioase, că ar fi de ajuns să se lărgească sfera de acţiune a celui care exista, şi care ar putea fi reorganizat ca şi Comitet pentru problemele organizaţiilor religioase.

Însă, până la urmă, guvernul sovietic a hotărât altfel. La 19 mai 1944 a fost adoptată hotărârea Consiliului Comisarilor Poporului din URSS despre organizarea unui organ unional – „Consiliul pentru problemele cultelor religioase”, care urma să realizeze legătura dintre guvern şi conducătorii cultelor religioase, cu excepţia Bisericii Ortodoxe Ruse. În hotărâre se menţiona că preşedinte al noului Consiliu este numit C.A. Zaiţev, care până atunci activa în calitate de adjunct al preşedintelui Consiliului pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse. În conformitate cu punctul 3 al acelei hotărâri se stipula că Zaiţev urma să pregătească în decursul a zece zile proiectul statutului Consiliului (Власть 2009, 36-37). Pe data de 29 mai 1944 „Statutul” a fost examinat de Consiliul Comisarilor Poporului şi aprobat prin hotărârea nr. 628 (Власть 2009, 37-38). Din motive neelucidate C.A. Zaiţev nu şi-a mai început activitatea, iar în locul lui, pe data de 6 iunie, a fost numit I.V. Poleanski.

Putem presupune că la numirea lui Poleanski în această funcţie a contribuit G.G. Karpov, care îl cunoştea încă din a doua jumătate a anilor 20 ai secolului XX, pe când lucra în cadrul organelor de securitate a statului – VCK-GPU-OGPU-NKVD, unde era preocupat de controlul asupra activităţii organizaţiilor religioase.

Funcţiile şi competenţele noului Consiliul erau similare cu cele ale Consiliului pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse.

Aparatul central al Consiliului era compus din preşedinte, adjunctul lui (Iu. V. Sadovski), doi membri şi secretarul responsabil.

În primul articol al statutului se menţiona că „Consiliul pentru problemele cultelor religioase realizează legătura între guvernul URSS şi conducerea organizaţiilor religioase: musulmane, iudaice, budiste şi a Bisericilor: armeano-gregoriană, greco-catolică, catolică, luterană, lipoveană (de rit vechi, rus / старообрядческая) şi a organizaţiilor sectare în problemele ce ţin de competenţa guvernului sovietic.

În funcţiile Consiliului pentru problemele cultelor religioase intra:

a) examinarea prealabilă a întrebărilor puse de cârmuirile sau conducerea cultelor religioase numite mai sus şi care cereau rezolvare din partea Guvernului URSS;
b) elaborarea proiectelor de legi şi a hotărârilor în problemele cultelor religioase, la fel şi a instrucţiunilor şi altor indicaţii privitor la implementarea acestora şi aducerea acestora pe agenda de lucru a SNK (Consiliul Comisarilor Poporului) a URSS;
c) controlul asupra respectării şi implementării la timp pe tot cuprinsul URSS a legilor şi hotărârilor Guvernului ce ţin de activitatea cultelor;
d) prezentarea către SNK al URSS a concluziilor pe probleme ce ţin de culte;
e) informarea la timp a Guvernului URSS despre starea cultelor în URSS precum şi despre activitatea acestora în teritorii;
j) evidenţa generală a bisericilor, caselor de rugăciune, elaborarea statisticilor în baza informaţiilor furnizate de organele locale ale puterii sovietice (Власть 2009, 37-38).

În aparatul central al Consiliului au fost organizate departamente pentru problemele cultelor: musulman, iudaic şi budist (în frunte cu L.A. Prihodko); a bisericilor: Armeană, Catolică, Luterană (I.N. Karpov); a Bisericii Lipovene şi Luterane (N.V. Koliţov).

Grupul de instructori care era preocupat de pregătirea scrisorilor instructive şi a circularelor, materialelor informaţionale, prelucrarea datelor statistice şi planificarea activităţii aparatului îl avea în frunte pe G.F. Frolov.

O astfel de structură a aparatului central al Consiliului s-a păstrat până în anul 1955. În activitatea aparatului central al Consiliului erau implicate 35-40 de persoane.

În 1962 Consiliul a luat o Hotărâre prin care responsabilităţile pentru anumite culte au fost împărţite în două. Astfel, problemele Bisericii Catolice, Luterane şi Reformate, la fel şi munca cu organizaţiile religioase din afara ţării au fost puse pe seama lui B.S. Rjanov, iar cu problemele ce ţin de activitatea sectelor creştine şi bisericilor de rit vechi este împuternicit membrul Consiliului A.N. Andreev[1].

Din primele luni ale existenţei Consiliului, atenţia acestuia era îndreptată spre înregistrarea comunităţilor religioase şi deschiderea edificiilor de cult.

Cererile credincioşilor erau examinate în conformitate cu Hotărârea Consiliului Comisarilor Poporului din URSS nr. 1603 din 19 noiembrie 1944 „Despre deschiderea caselor de rugăciune ale cultelor religioase" («О порядке открытия молитвенных зданий религиозных культов»).

Primul articol al Hotărârii stipula: „demersurile credincioşilor comunităţilor armeano-gregoriene, lipovene, greco-catolice, luterane, catolice; ale moscheilor, sinagogilor, caselor de rugăciune, templelor ş.a. sunt semnate de cel puţin 20 de persoane adulte din rândul locuitorilor autohtoni, care nu au fost private prin sentinţă de judecată de dreptul la vot, şi sunt expediate: în republicile unionale, care nu au împărţire administrativă în regiuni, către Consiliul Comisarilor Poporului al republicii unionale, în regiuni şi ţinuturi – către consiliile executive regionale sau ţinutale"[2].

În aceeaşi Hotărâre se prevede că conducătorii centrelor religioase sau reprezentanţii acestora pot susţine sau refuza demersurile cetăţenilor referitoare la deschiderea caselor de rugăciune.

Una dintre primele prezentări ale Consiliului referitor la înregistrarea organizaţiilor religioase a avut loc la începutul lunii decembrie 1944 şi se referă la înregistrarea a şase moschei în RSS Uzbekă şi a altei moschei în or. Omsk.

Chiar dacă Consiliul insista asupra înregistrării tuturor organizaţiilor religioase care activau în ţară, acest lucru nu i-a reuşit.

Nu rareori organizaţiile religioase neînregistrate depăşeau numărul celor înregistrate.

Această problemă a fost discutată în cadrul primei consfătuiri unionale a împuterniciţilor Consiliul pentru problemele cultelor religioase care a avut loc în iulie 1945.

În referatul lui I.V. Poleanski la această consfătuire era stipulat că în RSS Bielorusă erau înregistrate 3,7% din numărul total al caselor de rugăciune; în RSS Azerbaidjană – 25,5%; RSS Gruzină – 44%; RSS Estonă – 21%. Erau republici unde nici nu începuse înregistrarea lăcaşurilor de cult. Spre exemplu, în RSS Lituaniană, unde, din 694 locaşuri de cult nu era înregistrat nici unul.

[1] ANRM, F. 3305, inv. 1, d. 88, f. 75.

[2] Приложение к постановлению Совета Народных Комиссаров СССР «О порядке открытия молитвенных зданий религиозных культов», http://gako.name/index.php?publ=163&razd=208 accesat 4.06.2013.

Una din direcţiile principale în politica Consiliului pentru problemele cultelor religioase era „centralizarea cultelor" – întărirea organizată şi evidenţierea centrelor religios-administrative, cu care urma să contacteze nemijlocit. Astfel, în perioada 1944-1945 au fost date autorizaţii pentru desfăşurarea congreselor musulmanilor, s-a reuşit unirea baptiştilor şi evanghelиştilor într-o structură unitară, şi-au reînceput activitatea centrele religioase ale lipovenilor cu ierarhie de la Fântâna Albă (старообрядцев-бело-криничников), catolicosatul bisericii armeano-gregoriene. Au fost iniţiate centre unionale pentru budişti, iudei, luterani, lipoveni fără de ierarhie (старообрядцев-безпоповцев) ş.a.

Consiliul pentru problemele cultelor religioase a susţinut iniţiativa credincioşilor referitor la pelerinajele peste hotare, redeschiderea clădirilor de cult, congreselor şi sinoadelor, redeschiderea mănăstirilor şi şcolilor teologice, editarea literaturii religioase. În urma adresării Consiliului, guvernul sovietic în februarie 1945 adoptă o hotărâre prin care se amână înrolarea în rândurile armatei sovietice a slujitorilor cultelor: armeano-gregorian, catolic, lipovean, greco-catolic, luteran, adventist şi ai altor confesiuni protestante şi neoprotestante, precum şi a cultelor iudaic şi musulman.

O atitudine binevoitoare avea Consiliul faţă de cultele care au fost de ajutor în timpul războiului. Astfel, în perioada 1943-1944, au fost înregistrate trei centre de conducere spirituală a musulmanilor: în Asia Mijlocie şi Kazahstan (la Taşkent); în Caucazul de Nord (la Buinaksk) şi Transcaucazia (la Baku). Musulmanilor li s-au retrocedat peste o mie de moschei şi alte edificii. Din închisori şi lagăre erau eliberaţi slujitorii cultelor. A fost restabilit zakiat-ul (закят), din 1944 musulmanii având posibilitatea să facă pelerinaje către locurile sfinte din Arabia Saudită.

Alta era atitudine Consiliului faţă de cultele care nu au dat dovada de loialitate faţă de statul sovietic în timpul războiului. Consiliul considera că Bisericile romano-catolică, greco-catolică, luterană nu au mobilizat credincioşii la luptă contra ocupanţilor, dimpotrivă, mulţumeau invadatorii pentru că i-au eliberat de bolşevici şi aproape în întregime au început să slujească interesele imperialismului german[3].

[3] Приложение к постановлению Совета Народных Комиссаров СССР «О порядке открытия молитвенных зданий религиозных культов», http://gako.name/index.php?publ=163&razd=208, accesat pe data de 4.06.2013.

Spre sfârşitul anului 1945, potrivit datelor Consiliului pentru problemele cultelor religioase în URSS erau înregistrate şi funcţionau peste 5 mii de comunităţi religioase dintre care: 1700 – romano-catolice; 500 – musulmane; 433 – evangheliste-luterane; 415 – lipovene şi 105 – iudaice (Носова 2009, 115).

O atenţie sporită se acorda delegaţiilor de peste hotare. Conducătorii organizaţiilor religioase erau obligaţi să raporteze despre fiecare caz de întâlnire cu străinii. În 1953, 36 de delegaţii de peste hotare au vizitat URSS, iar în 1954 numărul lor ajunge până la 55 (Носова 2009, 115).

La 23 septembrie 1953 are loc şedinţa comună a Consiliului pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse şi a acelui pentru problemele cultelor religioase, la care s-a pus în discuţie situaţia din ţară. Reprezentanţii celor două Consilii s-au adresat către Comitetul Central al PCUS cu rugămintea de a fi adoptate statute noi ale Consiliilor, deoarece cele vechi nu se refereau şi la activitatea cultelor în afara ţării, şi nu delimitau drepturile şi obligaţiile Consiliilor în această sferă de activitate. Consiliile mai considerau că este necesară anularea hotărârii din 1929 „Despre organizaţiile religioase" şi în locul acesteia să fie adoptată alta care ar lua în vedere şi schimbările care au avut loc în anii 1943-1954.

Multe dintre propunerile Consiliilor nu au fost auzite în instanţele superioare. Din 1953 au fost desecretizate formularele pentru dările de seamă. Iar în 1954 colaboratorii Consiliului pentru problemele cultelor religioase au început sistematizarea materialelor care s-au adunat în ultimii 10 ani. Au fost date indicaţii pentru evaluarea activităţii fiecărui cult în parte de după revoluţie, acordând o atenţie deosebită activităţii cultului în ultimii 5-8 ani în lupta pentru pace.

Linia generală în problemele cultelor reieşea din politica „centralizării cultelor", întărirea organizatorică şi evidenţierea sau organizarea centrelor religios-administrative cu care Consiliul urma să intre în contact.

În limitele acestei politici, în anii 1944-1946, au fost acceptate cererile de convocare a congreselor musulmanilor, s-a reuşit unirea creştinilor evanghelici cu baptiştii într-o uniune care număra până la 200 mii de membri, au fost din nou organizate sau restabilite centrele credincioşilor de rit vechi cu ierarhia de la Fântâna Albă

(старообрядцев-белокриничников), catolicosatul Bisericii Armeano-gregoriene.

Apăreau premisele pentru organizarea centrelor budiştilor, iudeilor, credincioşilor de rit vechi fără de ierarhie (старообрядцев-беспоповцев), luteranilor ş.a.

Datorită lui Poleanski s-a reuşit restabilirea Centrului unional al adventiştilor de ziua a şaptea şi reîntoarcerea din locurile de deportare în 1945 a unui dintre activiştii de vază a Consiliului unional al adventiştilor de ziua a şaptea, A.G. Galadjev.

La propunerea Consiliului, guvernul sovietic la sfârşitul lunii februarie 1945 a hotărât amânarea înrolării în armată pentru slujitorii cultelor: armeano-gregorian, lipovenesc, catolic, greco-catolic, luteran, adventist şi ai altor biserici protestante precum şi ai cultelor musulman şi iudaic.

Loialitatea Consiliului faţă de culte se explica, probabil, prin activitatea patriotică a clerului şi a credincioşilor. Astfel, baptiştii şi creştinii evanghelişti în mai 1942, în adresarea către credincioşi stipulau: „În zilele noastre Europa se cutremură sub roţile maşinii hitleriste a Germaniei. Pe drapelul său hitlerismul a scris: Cotropirea lumii! Subjugarea omenirii! Instaurarea cultului nazist pe întreg Pământul". Pericolul pentru scopul Evangheliei este mare... Numele scump pentru toţi creştinii – Hristos, Germania vrea să-l înlocuiască cu cel al sângerosului Fürer. Să păzească Dumnezeu omenirea de aceasta!

Trei ţări mari: patria noastră Rusia, Anglia şi Statele Unite ale Americii şi-au unit armele, că să riposteze forţelor oribile ale agresorului şi să izbăvească Europa de pericolul care o ameninţă ca să fie subjugată. Fiecare dintre fraţi şi surori trebuie să-şi îndeplinească datoria faţă de Dumnezeu şi Patrie în aceste zile grele, pe care le trăim. Noi, credincioşii, să fim cei mai buni soldaţi pe front şi cei mai buni lucrători în spatele frontului. Patria scumpă trebuie să fie liberă" (История 1989, 229).

Membrii comunităţilor creştinilor evanghelişti-baptişti ajutau la îngrijirea răniţilor în spitale, aveau grijă de copiii rămaşi orfani, plasaţi pe la orfelinate. Pe banii membrilor acestei organizaţii religioase a fost construit un avion sanitar „Samariteanul milostiv", care era utilizat la transportarea de pe front a ostaşilor gravrăniţi.

În republicile cu o populaţie preponderent musulmană, chiar din primele zile ale războiului au colectat mijloace băneşti şi produse alimentare pentru front. Astfel, spre finele lunii august 1941 din RSS Kazahă au fost transferate 10 milioane de ruble (СССР 1970, 74), iar până în luna noiembrie a aceluiaşi an au fost colectate 29 372 000 ruble, se efectuau colectări de bani pentru construcţia coloanelor de tancuri şi escadrelor de avioane (Великая 1990, 65). În RSS Tadjikă, la acel moment au fost colectate 6 178 000 ruble în numerar şi 20 276 000 de ruble în obligaţii (Великая 1990, 66). Spre sfârşitul lunii noiembrie 1941 locuitorii RSS Uzbece au transferat în fondul pentru apărare 29000000 ruble şi obiecte de preţ în valoare de 2600000 de ruble (Великая 1990, 68-69). În RSS Turkmenă au fost colectaţi bani pentru asamblarea câtorva coloane de tancuri: „Pionierul Turkmenistanului", „Comsomolistul Turkmenistanului", „Tineretul colhoznic din Turkmenistan" şi „Învăţătorul poporului din Turkmenistan" («Пионер Туркменистана», «Комсомолец Туркменистана», «Колхозная молодежь Туркменистана», «Народный учитель Туркменистана») (Терентьев 1986, 161).

Sumele mijloacelor colectate de populaţia republicilor musulmane creşte cu mult în anii următori. Spre exemplu, la 3 februarie 1943 locuitorii Kazahstanului au colectat 401 mln ruble. Numai pentru escadrila „Cazahstanul Sovietic" («Советский Казахстан») au fost colectate 100000 de ruble (Великая 1990, 137). La rândul lor locuitorii din RSS Uzbekă în timpul războiului au vărsat în fondul pentru apărare 649 900 000 ruble. Pe banii colectaţi în republică au fost construite coloane de tancuri şi escadrile „Uzbekistanul sovietic", „20 de ani ai Uzbekistanului", „Colhoznicul Uzbekistanului", „Comsomolistul Uzbekistanului" («Советский Узбекистан», «XX лет Узбекистану», «Колхозник Узбекистана», «Комсомолец Узбекистана») (Ефимов 1980, 323).

În urma acestor manifestări de patriotism, statul nu mai era împotriva restabilirii unui dintre cele cinci fundamente ai islamului – zakiat[4] – impozit

[4] Dania rituală, unul dintre stâlpii islamului, este privită ca o formă de purificare a averii. Cuvântul danie care corespunde cuvântului arab *zakat* (sau *sadaqa)* se referă la un impozit perceput pe anumite tipuri de bunuri şi distribuit unor persoane care au nevoie de ajutor sau care trebuie să fie recompensate pentru servicii legate de colectarea şi distribuirea

în favoarea musulmanilor nevoiaşi, care era colectat de persoane împuternicite special de către organizaţiile musulmane. Din 1944 este permis pelerinajul la locurile sfinte din Arabia Saudită[5].

Treptat erau ridicate restricţiile faţă de activitatea comunităţilor religioase iudaice.

Alta rămânea atitudinea statului faţă de organizaţiile religioase care, în concepţia Consiliului pentru problemele cultelor religioase, nu s-au manifestat de pe poziţii patriotice în timpul războiului. În rândul acestora erau: romano-catolicii, greco-catolicii, luteranii. S-au păstrat restricţii în activitatea organizaţiilor religioase considerate de autorităţile statului ca „antistatale, antisovietice": adventişti, „martorii lui Iehova", inochentişti, metodişti, molocani, penticostali, satanişti, scopţi ş.a. Consiliul vedea în aceste comunităţi mai mult nişte organizaţii politice decât religioase, de aceea considera că înregistrarea acestora este inadmisibilă şi imposibilă.

Spre finele anului 1945 Consiliul face bilanţul înregistrării organizaţiilor religioase în URSS. S-a constatat că în ţară activau peste 5000 de comunităţi înregistrate, dintre care – 1700 romano-catolice, 500 – musulmane, evanghelist-luterane – 433, lipoveneşti – 415 şi 105 de comunităţi iudaice.

Înregistrarea organizaţiilor religioase era un dintre principalele funcţii ale împuternicitului. La prima întrunire unională a împuterniciţilor din 20 mai 1945 li s-a explicat că înregistrarea acordă credincioşilor dreptul să profeseze cultul, iar statului să controleze respectarea legislaţiei sovietice. Însă practica a arătat că interesele credincioşilor deseori erau neglijate. Astfel, numărul comunităţilor religioase neînregistrate depăşea mai bine de două ori pe cele înregistrate. Aceasta se explică prin faptul că în concepţia autorităţilor locale şi a împuterniciţilor Consiliului înregistrarea noilor comunităţi religioase ar fi o cedare în faţa „elementelor duşmănoase".

În 1947 erau înregistrate doar 17% dintre comunităţile religioase care funcţionau până la începutul războiului. Activitatea Consiliului era deseori criticată pentru motivul că autorităţile locale puneau obstacole la înregistrarea comunităţilor religioase. Ba mai mult, începând cu anul 1949, în legătură cu schimbarea situaţiei din ţară, Consiliul începe să micşoreze numărul comunităţilor înregistrate.

La 1 ianuarie 1953 este introdusă o nouă procedură de înregistrare a clerului şi a credincioşilor veniţi în audienţă la împuternicit. Se înregistrau şi discuţiile din cadrul vizitelor, care erau trimise la Moscova nu mai târziu decât 3-5 zile după ce avusese loc discuţia. După părerea Consiliului, aceasta permitea o informare mai rapidă şi la timp a guvernului pentru preîntâmpinarea încălcării legislaţiei sovietice (Носова 2009, 116).

Consiliul pentru problemele cultelor religioase acorda o atenţie sporită comunităţilor armeano-gregoriene. Acest lucru se datora în primul rând factorului internaţional. Cea mai mare parte a comunităţilor acestei confesiuni se aflau peste hotarele URSS, în Europa, Orientul Apropiat, America. Diaspora armeană era destul de numeroasă având şi un număr impunător de oameni bogaţi şi influenţi.

Dacă până la revoluţia din octombrie în Rusia activau opt eparhii cu 500 de lăcaşe de cult, apoi în ajunul războiului majoritatea absolută a comunităţilor armeano-gregoriene erau închise. Nu funcţionau şcolile teologice, nu se edita literatura religioasă şi liturgică. Practic a încetat să mai funcţioneze centru spiritual al Bisericii Armene – Ecimiadzin. În 1941 autorităţile sovietice permit convocarea sinodului naţional-bisericesc la care s-a hotărât reactivarea eparhiilor şi a vieţii religioase. Însă, din cauza piedicilor din partea autorităţilor de stat, sinodul nu a fost în stare să aleagă un nou patriarh-catolicos, postul căruia era vacant încă din 1939, după moartea patriarhului-catolicos Horen I.

În 1943, când URSS încerca să folosească toate mijloacele pentru lupta cu fascismul, inclusiv pe cele religioase, conducerea sovietică şi-a amintit şi despre necesitatea restabilirii relaţiilor cu Biserica Armeană.

Pe data de 29 octombrie Consiliul Comisarilor Poporului al URSS adoptă o hotărâre pentru organizarea pe lângă Consiliul Comisarilor Poporului al RSS Armene a Consiliului pentru problemele Bisericii armeano-gregoriene. Acesta urma să realizeze legătura între guvernul RSS Armene şi

acestor ajutoare. Procentul perceput, care poate fi a zecea parte, a douăzecea parte, este reglementat în cărţile de drept canonic, în funcţie de natura bunurilor impozitate: produse agricole, turme, bani.

[5] Распространение и развитие суфизма в форме Накшбандийского тариката в Южном Дагестане, http://bubakiri.narod.ru/index/0-97, accesat pe data de 14.06.2013.

conducerea Ecimiadzinului, în problemele care cereau implicarea guvernului. Pentru începutul anului 1945 se preconiza convocarea sinodului naţional pentru alegerea noului patriarh-catolicos.

După organizarea Consiliului pentru problemele cultelor religioase, pe seama acestuia revenea funcţia de a realiza legăturile cu Consiliul pentru problemele Bisericii Armene.

Urgentarea ameliorării relaţiilor dintre stat şi Biserica armeano-gregoriană putea avea loc după o întâlnire a locotenentului de patriarh, arhiepiscopul Ghevorg Cerekcian cu I. Stalin. Acest eveniment s-a produs pe data de 19 aprilie 1945. În cadrul întâlnirii au fost discutate problemele cu care se confruntă Biserica Armeană, fiind expuse şi anumite solicitări, printre care: să fie retrocedat complexul Ecimiadzin, să se redeschidă şcolile teologice, tipărirea cărţilor religioase şi liturgice, să fie permisă deschiderea unui cont bancar pentru Ecimiadzin şi comunităţile religioase ş.a.

Stalin şi-a dat acordul pentru aceste solicitări (Алексеев 1991, 340).

Pe data de 20 aprilie arhiepiscopul Ghevorg este primit în audienţă la secretarul PC(b) din Armenia – Arutiunov, în cadrul căreia au fost discutate măsurile necesare pentru realizarea celor prevăzute în discuţia cu Stalin.

Totodată s-a hotărât convocarea sinodului naţional pentru alegerea noului patriarh-catolicos al Bisericii Armene.

Evenimentul s-a produs la 16 iunie 1945. La sinod au participat 111 delegaţi din 15 ţări (Алексеев 1991, 235-257). În fruntea Bisericii Armeano-Gregoriene a fost ales arhiepiscopul Ghevorg Cerekcian. Tot la Sinod a fost aprobat şi Statutul de funcţionare a Bisericii Armeano-Gregoriene (Алексеев 1991, 258).

Astfel în scurt timp au fost ameliorate relaţiile statului şi cu această confesiune.

O altă problemă cărei Consiliul pentru problemele cultelor religioase a fost nevoit să acorde o mare atenţie este cea legată de mişcarea evanghelistă. Situaţia era destul de încordată. Începând cu anul 1930 în URSS nu mai activa legal Consiliul unional al creştinilor de credinţă evanghelică (Всесоюзный совет христиан веры евангельской); din 1935 şi-a încetat existenţa Consiliul unional al baptiştilor (Всесоюзный совет баптистов); din 1938 încetează activitatea Consiliului unional al creştinilor evanghelişti (Всесоюзный совет евангельских христиан). Practic, era paralizată viaţa religioasă a acestor organizaţii. Majoritatea conducătorilor acestor mişcări se aflau în detenţie, lagăre sau deportaţi. În timpul războiului, mai exact în 1942, unii dintre liderii organizaţiilor enumerate mai sus au fost eliberaţi. Aceştia, fără aprobarea autorităţilor sovietice, au iniţiat organizarea unui Consiliu temporar al creştinilor evanghelişti şi baptişti, care a încercat revigorarea vieţii religioase în comunităţi, dar şi a unor activităţi patriotice.

În 1944, pe măsura înaintării Armatei Sovietice spre Apus, în faţa puterii sovietice centrale de la Moscova cât şi a celei locale apare chestiunea referitoare la atitudinea faţă de comunităţile religioase, care au fost restabilite în timpul ocupaţiei germane. Potrivit datelor Consiliului pentru problemele cultelor religioase în URSS, în 1945 funcţionau peste 1500 de astfel de comunităţi.

În iunie 1944, Orlov, preşedintele Consiliului provizoriu al creştinilor evanghelişti şi baptişti s-a adresat către Consiliu cu rugămintea să fie permisă convocarea la Moscova a conferinţei reprezentanţilor creştinilor evanghelişti şi celor baptişti, pentru formarea organizatorică a unui centru unit al celor două curente religioase. Poleanski a fost de acord cu această iniţiativă.

În perioada 26 şi 29 octombrie 1944 la Moscova au fost convocaţi reprezentanţii Uniunii creştinilor evanghelişti din întreaga Rusie şi ai Uniunii baptiştilor din Rusia. Ulterior această consfătuire a fost numită cel de a 37 congres unional al creştinilor evanghelişti-baptişti. La consfătuire au participat 45 de reprezentanţi din diferite regiuni a URSS. În rezoluţia finală a consfătuirii se anunţa unirea celor două uniuni în una – Uniunea creştinilor evanghelişti şi baptişti (Союз евангельских христиан и баптистов (ВСЕХБ), sub conducerea Consiliului Unional.

Situaţia cu penticostalii era puţin diferită. În timpul ocupaţiei, în 1942, în Ucraina, în localitatea Peatihatka a fost creat centrul „Bisericii episcopale a creştinilor de credinţă evanghelică” în frunte cu G.G. Ponurko, iar în Bielorusia, în 1943, a fost creat aşa-numitul „Consistoriul bisericii creştinilor de credinţă evanghelică”, în frunte cu I.C. Panko în or. Baranovici.

Aceste structuri religioase şi-au continuat activitatea şi după terminarea războiului, iar conducătorii lor se adresau către autorităţile sovietice să le recunoască pentru ca să activeze legal. Deşi cererile lor au fost refuzate, nu au urmat măsuri pentru a curma activitatea penticostalilor. În 1945, reprezentanţii mişcării penticostale Ponomarciuk, Panko ş.a. se deplasează la Moscova la Consiliul pentru problemele cultelor religioase pentru a legaliza activitatea organizaţiilor lor religioase, însă într-o formă dură li s-a spus că Uniunea lor nu poate şi nici nu va fi înregistrată.

Refuzul autorităţilor sovietice de a pune în legalitate activitatea penticostalilor era determinat, probabil, de faptul că au colaborat activ cu autorităţile de ocupaţie în timpul războiului şi că cel mai mare număr de refuzuri de a se înrola în rândurile Armatei Sovietice venea anume din partea penticostalilor.

Autorităţile sovietice erau de părere că nu este bine să fie creat un centru unional al penticostalilor. În special poziţia Ucrainei, unde activau cele mai multe comunităţi penticostale, era destul de dură în această privinţă. P. Vilihovski, împuternicitul Consiliului pentru problemele cultelor religioase pentru Ucraina într-o scrisoare la Moscova stipula: „În perioada aprilie-august 1945, au fost convocaţi pentru tratative conducătorii sectei HEB [creştinilor de credinţă evanghelică - *N.F.*] episcopii Ponomarciuk, Bilaş şi Şokalo. În timpul discuţiei cu episcopatul HEB s-a constatat că nu sunt contradicţii majore de ordin dogmatic între credinţa sectei HEB lai a EHB [creştinilor evanghelişti baptişti - *N.F.*]. De aceea li s-a propus să fie găsită o modalitate de a contopi comunităţile HEB cu comunităţile EHB. Episcopii HEB nu s-au pronunţat împotriva propunerii, însă aceştia doreau ca contopirea să aibă doar un caracter organizatoric şi să li se permită comunităţilor HEB să-şi păstreze ritualurile „spălarea picioarelor” şi rugăciunile „în limbi” (Франчиук 2003, 125).

Pe data de 26 iulie 1945 la Moscova în cadrul primei întruniri unionale a împuterniciţilor Consiliului pentru problemele cultelor religioase în cadrul căreia s-a vorbit şi despre preconizata unire a penticostalilor cu creştinii evanghelişti-baptişti, cu condiţia că primii vor renunţa la acele credinţe şi practici care sunt diferite de cele ale creştinilor evanghelişti-baptişti.

În perioada 19-29 august 1945, la Moscova, în casa de rugăciune de pe str. Malovuzovskaia nr. 3, are loc şedinţa delegaţiilor VSEH şi reprezentanţilor penticostalilor. În decursul a şase zile au avut loc dezbateri şi discuţii teologice. După cum îşi aminteşte unul dintre participanţi, I.G. Ivanov (din partea baptiştilor): „La început erau mai multe păreri... Era greu să ajungem la un numitor comun referitor la un document care ar fi satisfăcut ambele părţi. Era mai uşor să găsim un limbaj comun cu penticostalii din regiunile apusene, reprezentate de către I.C. Panko şi S.I. Vaşkevici, care nu practicau ritualul „spălarea picioarelor” în activitatea lor liturgică. Însă cu penticostalii din gruparea „Voronaevskaia” a fost mai greu: aceştia insistau asupra păstrării în practica liturgică a ritualului „spălarea picioarelor” (Савинский 2001, 183).

Cele mai multe discuţii a trezit practica „glosolaliei” ca semn obligatoriu pentru recunoaşterea botezului cu Duhul Sfânt. Pe 25 august, participanţii la întâlnire au iscălit aşa-numitul „Acord din August” (Августовское соглашение) despre contopirea celor două organizaţii în una.

Primul preşedinte al VSEHB – Uniunea evangheliştilor creştini-baptişti din toată URSS, Ia.I. Jidkov, menţiona: „această denumire trebuia să satisfacă toate bisericile noastre. Cuvântul „creştini” este de bază şi ne leagă de numele scump al Domnului şi Mântuitorului nostru Iisus Hristos. Cuvântul „evanghelişti” ne vorbeşte despre faptul că credincioşii îşi fundamentează credinţa şi slujirea lui Dumnezeu pe Evanghelia Domnului Iisus Hristos, dar nu pe tradiţiile omeneşti. Cuvântul „baptişti” ne vorbeşte despre aceea că creştinii recunosc doar botezul cu apă prin credinţă” (Братский 1946, 16).

Consiliul a salutat „Acordul din August” promiţând asistenţă în implementarea lui. La sfârşitul anului 1945, împuterniciţii Consiliului au primit o scrisoare circulară cu informaţie despre unirea penticostalilor şi creştinilor evanghelişti-baptişti cu propunerea de a contribui la realizarea „Acordului din August”, să nu permită organizarea de „rugăciuni în taină” a penticostalilor, studierea despoţiilor acestora ş.a.

Procesul de unire a penticostalilor cu VSEHB, promovat de către autorităţile sovietice, urma să fie realizat în 1-1,5 de ani. Însă realitatea a fost de altă natură.

Multe grupe de penticostali din Bielorusia, Ucraina, Moldova au refuzat unirea cu VSEHB şi pledau pentru păstrarea activităţilor liturgice cu care erau deprinşi, în special a ritualului de „spălare a picioarelor" şi a „grăirii în limbi" (glosolalia). Membrii acestor comunităţi declarau că ei nu au împuternicit pe nimeni să negocieze şi să hotărască fuzionarea cu creştinii evanghelişti-baptişti, de aceea nu au de gând să îndeplinească acordul despre fuzionare. Multe dintre comunităţile penticostale, chiar dacă au anunţat despre unirea cu VSEHB, pentru a obţine înregistrarea oficială, dar nu au schimbat nimic în activitatea lor. Cea mai mare parte a credincioşilor penticostali nu s-au incorporat în comunităţile baptiste, pledând în continuare pe parcursul anilor pentru dreptul de a-şi organiza viaţa în jurul unui centru religios propriu.

În activitatea sa Consiliul pentru problemele cultelor religioase se sprijinea pe instituţia împuterniciţilor numiţi în republicile unionale, autonome şi în regiuni.

La începutul anului 1945 a fost elaborată instrucţiunea pentru activitatea împuterniciţilor, în care erau stipulate direcţiile concrete de activitate a acestora.

Statele Consiliului prevedeau 134 de unităţi pentru împuterniciţi în teritoriu, însă multe dintre acestea rămâneau vacante, dar în realitate lucrau, puţin peste 100 de funcţionari (Носова 2009, 114).

Împuterniciţii au fost repartizaţi în felul următor: RSFSR – 41; Ucraina – 25; Kazahstan – 17; Uzbekistan – 11; Bielorusia – 11; Turkmenistan – 7; Kirghizia – 6; Tadjikistan – 6; Gruzia – 3; Azerbaidjan – 2; Armenia, Letonia, Lituania, Moldova şi Estonia câte unul (Носова 2009, 114).

Numărul real al împuterniciţilor s-a schimbat între timp. Astfel, dacă în 1945 lucrau 103, în 1953 – 107, iar în 1956 – 100, deşi statele au rămas aceleaşi – 139 de unităţi (Носова 2009, 114).

Împuterniciţii trebuiau să aibă un număr anumit de colaboratori, însă deseori aceştia se descurcau singuri „cum puteau". Astfel, în 1958, la şedinţa unională de la Moscova a împuterniciţilor, s-a constatat că 69 dintre împuterniciţi nu avea pe nimeni în state (70%), doar 18 dintre ei aveau şi câte o secretară-dactilografă (Носова 2009, 115).

Împuterniciţii aveau câte o ştampilă cu indicaţia funcţiei pe care o îndeplineau. În cancelaria împuternicitului se afla un dosar secret unde erau depuse legile, hotărârile guvernului, instrucţiunile Consiliului pentru problemele cultelor religioase; alt dosar secret pentru referate, dări de seamă, tabele statistice; un dosar cu corespondenţa secretă; un dosar pentru evidenţa caselor de rugăciune; un dosar pentru înregistrarea comunităţilor religioase; registre pentru înregistrarea organelor executive şi slujitorilor cultului; dosarul cu cererile şi plângerile şi hotărârile adoptate, dosarul pentru corespondenţa obişnuită.

Împuterniciţii erau obligaţi să trimită la Moscova dări de seamă pentru fiecare trimestru, de regulă, a 10-a zi după trimestrul trecut.

Deşi Consiliul pentru problemele cultelor religioase pe lângă Consiliul Comisarilor Poporului din URSS a fost creat încă la 19 mai 1944, acesta nu avea un împuternicit al său pentru RSSM până în 1945. Pentru început atribuţiile acestuia erau îndeplinite de împuternicitul Consiliului pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse. Ceva mai târziu, la 25 februarie 1947 Comisia de Stat pentru State de pe lângă Consiliul de Miniştri al URSS a aprobat statele şi salariile pentru lucrătorii aparatului împuternicitului Consiliului pentru problemele cultelor religioase de pe lângă Consiliului de Miniştri al URSS pentru RSSM[6] din două unităţi: împuternicitul şi dactilografa. Pe data de 17 aprilie 1948 aparatul împuternicitului Consiliului pentru problemele cultelor religioase a fost înregistrat la Ministerul Finanţelor al RSSM. În fişa de înregistrare erau stipulate salariile angajaţilor: împuternicitul – 1400 ruble pe lună şi dactilografa – 410 ruble pe lună[7].

Numărul angajaţilor va rămâne neschimbat până la finele activităţii instituţiei, decembrie 1965.

Sediul aparatului împuternicitului Consiliului pentru problemele cultelor religioase se afla pe str. Sadovaia, 91, într-o cameră cu o suprafaţă de 25 metri pătraţi[8]. În această încăpere instituţia a activat până în decembrie 1964, după care s-a mutat pe str. Lenin 124[9].

Primii angajaţi ai instituţiei au fost: Deseatnikov Stepan Kondratievici – împuternicitul Consiliu-

[6] ANRM, F. 3305, inv. 1, d. 52, f. 28.
[7] ANRM, F. 3305, inv. 1, d. 27, f. 4.
[8] ANRM, F. 3305, inv. 1, d. 79, f. 17.
[9] ANRM, F. 3046, inv. 1, d. 139, f. 63.

lui pentru problemele cultelor religioase şi Şapoşnkova Tatiana Vasilievna – secretar-dactilograf[10]. Din martie 1950 Deseatnikov este înlocuit cu Colesnic Simon Livovici, care deţine această funcţie până la desfiinţarea instituţiei în decembrie 1965.

Pe an ce trece creştea bugetul aparatului.

În tabelul de mai jos sunt date sumele cheltuite de aparatul împuternicitului Consiliului pentru problemele cultelor religioase de pe lângă Consiliul de Miniştri a URSS pentru RSSM în perioada 1948-1965[11].

Tabel 1.

Bugetul instituţiei pentru anii 1948-1965

Anul	Fondul de salarizare	Bugetul instituţiei
1948	19800	24700
1949	21720	24396
1950	21720	26459
1951	21720	26528
1952	21720	28000
1953	21720	27539
1954	21720	28093
1955	21720	28119
1956	21720	27700
1957	36120	44158
1958	36120	43175
1959	35365	41544
1960	34664	41600
1961	3492	4158
1962	3500	4170
1963	3617	4207
1964	3367	4089
1965	3500	4200

După cum vedem din tabel, fondul de salarizare se măreşte brusc din 1957. Lucrul acesta se explică prin faptul că prin decizia Consiliului de Miniştri a RSSM din 20 februarie 1957, S.L. Colesnic împuternicitul Consiliului pentru problemele cultelor religioase de pe lângă Consiliul de Miniştri a URSS, primeşte un supliment lunar personal la salariu în suma de 1200 ruble[12]. Micşorarea sumelor după 1961 se explică prim reforma rublei sovietice. De fapt, bugetul instituţiei a crescut aproape de două ori de la înfiinţare până la desfiinţarea acesteia.

Pentru început, funcţia de împuternicit al CPPCR era onorată de către Împuternicitul CPPBOR Volcopialov, dar din 1947 la Chişinău este numit în această funcţie S.C. Deseatnikov[13], care a fost succedat în 1950 de către S.L. Colesnic[14], care s-a aflat în această funcţie până în 1965.

Potrivit regulamentului Consiliului pentru problemele religiilor de pe lângă Consiliul de Miniştri al URSS împuternicitul Consiliului avea următoarele obligaţii:

a) exercită controlul, asupra aplicării corecte şi respectarea legislaţiei cu privire la culte de către organizaţiile religioase locale şi slujitorii cultelor, precum şi de către autorităţile sovietice, persoanele oficiale şi toţi cetăţenii;
b) oferă concluzii Consiliului, autorităţilor sovietice republicane şi locale, precum şi altor organizaţii republicane, ţinutale, regionale referitoare la aspecte legate de religie;
c) informează Consiliul cu privire la activităţile organizaţiilor religioase, referitor la toate cazurile de încălcare a legislaţiei cu privire la culte de pe teritoriul republicii, ţinutului, regiunii şi măsurilor referitoare la religii, organizate sau preconizate de către autorităţile sovietice locale, la fel şi despre toate deciziile luate de către acestea în acest sens;
d) examinează cererile, plângerile şi decide în limitele competenţei sale şi alte probleme legate de activităţile organizaţiilor religioase;
e) acordă asistenţă comisiilor obşteşti pe lângă comitetele executive ale Sovietelor deputaţilor poporului pentru monitoriza respectării legislaţiei cultelor[15].

Toate instituţiile centrale din URSS urmau să primească avizul Consiliului pentru măsurile legate de probleme religioase, mai erau obligate să ofere Consiliului informaţiile necesare cu referire la cultele religioase.

În acelaşi timp împuternicitul Consiliului pentru problemele cultelor religioase avea următoarele drepturi:

[10] ANRM, F. 3305, inv. 1, d. 27, f. 19.
[11] La alcătuirea tabelului au fost folosite datele din fondul 3305, inv. 1, dosarele 27, 42, 49, 52, 56, 70, 75, 79, 85, 88, 89 şi dosarul 139, inv. 1 din fondul 3046, care deşi se referă la împuternicitul Consiliului pentru problemele cultelor religioase a nimerit întâmplător în fondul 3046, al împuternicitului Consiliului pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse.
[12] ANRM, F. 3305, inv. 1, d. 75, f. 53.
[13] AOSPRM, F. 51, inv. 5, d. 21, f. 237, 269.
[14] AOSPRM, F. 51, inv. 1, d. 106, f. 57.
[15] ANRM, F. 1529, inv. 1, d. 1, f. 1-6.

a) verifice activitatea instituţiile religioase locale în ceea ce priveşte respectarea legislaţiei sovietice cu privire la culte şi să dea indicaţii cu caracter obligatoriu pentru eliminarea încălcărilor;
b) să primească de la organele administraţiei publice locale situate pe teritoriul republicii, ţinutului, regiunii, informaţiile şi materiale necesare, cu privire la aspectele legate de religie;
c) să controleze activitatea organismelor guvernamentale locale şi alte organizaţii ale republicii, ţinutului, regiune cu referire la executarea legislaţiei cu privire la culte, să dea explicaţii cu privire la aplicarea legislaţiei, să ia măsurile necesare pentru respectarea constantă a acesteia;
d) de acord cu Consiliul pentru problemele religiilor de pe lângă Consiliul de Miniştri al URSS face propuneri despre anularea ordinelor, regulamentelor, deciziilor, instrucţiunilor, hotărârilor şi actelor; care vin în contradicţie cu legislaţia cultelor, organelor care au emis actele corespunzătoare.
e) a pune în faţa autorităţilor republicane şi locale problema chemării la răspundere disciplinară, administrativă şi penală, a persoanelor vinovate de încălcarea legislaţiei cultelor[16].

Cei de la Consiliul pentru problemele cultelor religioase se pare că deseori nu se înţelegeau unii cu alţii, sau nu erau competenţi în cele ce fac. Spre exemplu, pe 30 ianuarie 1956, împuternicitul Consiliului pentru problemele cultelor religioase pentru RSSM, S. Colesnic se adresează către preşedintele Consiliului de la Moscova cu rugămintea să-i pună la dispoziţie informaţii despre iehovişti, căci nu poate da răspuns la multe întrebări care vin din partea autorităţilor locale referitor la această sectă (Пасат 1994, 642).

La 8 februarie primeşte răspuns de la interimarul preşedintelui Consiliului pentru treburile cultelor religioase Gostev. În răspuns se spune că secta „iehoviştilor" a fost fondată în anii '50 ai secolului XIX de către ştabs-capitanul Ilin. Că secta nu recunoaşte icoanele, sfinţii, în loc de duminică sărbătoresc sâmbăta şi sărbătorile evreieşti. În ce priveşte ritualurile lor să le studieze pe loc (Пасат 1994, 643).

Din scrisoarea lui Colesnic şi răspunsul lui Gostev putem trage câteva concluzii: ori Colesnic nu a formulat corect întrebarea folosind expresia „iehovişti" în loc de „Martorii lui Iehova", ori Gostev nu ştie care este diferenţa dintre secta „iehovişti" şi „Martorii lui Iehova". Este corect că „iehoviştii" apar în Rusia, avându-l ca fondator pe Ilin, dar aceştia nu erau cunoscuţi nici în Basarabia, nici în RSSM. Credem că nici Colesnic nu ştia care este diferenţa dintre „iehovişti" şi „Martorii lui Iehova", dar cei de la Moscova ar fi trebuit să-şi dea seama ce a vrut să spună Colesnic şi să-i trimită informaţii despre „Martorii lui Iehova" şi nu despre „iehoviştii" lui Ilin.

După moartea lui I. Stalin se observă creşterea activităţii credincioşilor, se lărgesc contactele cu străinătatea. Pentru controlul acestor fenomene Consiliul a elaborat o cartotecă a activiştilor religioşi din toată ţară, în care în anul 1953 au fost introduse peste 1500 de persoane (Носова 2009, 116).

Însă datorită schimbării situaţiei din ţară apare dorinţa autorităţilor sovietice de a exclude definitiv cultele din viaţa socială astfel că Consiliul pentru problemele cultelor religioase în 1958 este nevoit să elaboreze o instrucţiune prin care recomanda comunităţilor religioase să nu colecteze bani pentru Fondul păcii. Credincioşilor li se propunea să nu facă colecte în cadrul comunităţii ci să doneze banii nemijlocit în Fondul păcii (Сосковец 2008, 166).

Spre sfârşitul anilor 1950 în rândurile conducerii de stat apare ideea de schimbare a conducerii Consiliilor. Au fost eliberaţi din funcţie preşedintele Consiliului pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse, G. Karpov şi preşedintele Consiliului pentru problemele cultelor religioase, V. Poleanski. Chiar dacă din primele zile ale existenţei celor două instituţii conducătorii celor două Consiliierare erau consideraţi reprezentanţi ai liniei liberale, aceştia nu au făcut cedări nemotivate în favoarea organizaţiilor religioase şi activitatea lor a fost apreciată negativ de către partid şi de stat.

Cei care au venit în locul celor doi V. Kuroedov, în locul lui G. Karpov şi V. Puzin, în locul lui V. Poleanski, aceştia au supus unei critici acerbe activitatea predecesorilor.

[16] ANRM, F. 1529, inv. 1, d. 1, f. 1-6

Foştii conducători ai celor două Consilii erau învinuiţi că au contribuit la renaşterea şi activitatea organizaţiilor religioase, că au fost prea loiali şi fără de pretenţii, ceea ce a dus a creşterea „poftei" conducătorilor religioşi (Сосковец 2008, 164). Evident că aceste învinuiri nu aveau nimic cu realitatea. De fapt, se schimba politica partidului şi a statului faţă de culte.

Noile direcţii principiale de activitate a Consiliilor au fost sonorizate de către V. Puzin la şedinţa celor două Consilii şi la cel al împuterniciţilor acelora din februarie 1958. Referatul lui V. Puzin lăsa de bănuit că vor începe atacuri de amploare asupra cultelor. Spre exemplu, V. Puzin îşi manifesta indignarea că în ţară s-au păstrat foarte multe edificii de cult care nu mai funcţionează, însă care cu prezenţa lor servesc la educarea religioasă. În concepţia acestuia, preamulte dintre aceste edificii au fost introduse în lista monumentelor de arhitectură, că aceste liste trebuie să fie revizuite. Puzin practic chema la un nou val de vandalizare: distrugerea crucifixelor, cupolelor bisericilor ş.a. adresând o întrebare retorică: „Oare în cei 20-30-40 de ani nu a fost găsit un prilej pentru a ne debarasa de o astfel de privelişte?" (Сосковец 2008, 165).

Consiliul pentru problemele cultelor religioase şi-a desfăşurat activitatea sub conducerea noului conducător V. Puzin până la 8 decembrie 1965, când apare hotărârea Consiliului de Miniştri a URSS „Despre reorganizarea Consiliului pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse şi a Consiliului pentru problemele cultelor religioase într-un singur organ – Consiliul pentru problemele religiilor pe lângă Consiliul de Miniştri a URSS" (Законодательство 1971, 78).

După cum vedem, nu era vorba doar despre schimbarea conducerii celor două instituţii. Eliberarea din funcţie a lui G. Karpov şi V. Poleanski însemna, de fapt, schimbarea politicii relativ liberale a statului faţă de culte cu una dură şi fără de compromis.

Bibliografie

Алексеев 1991: В.А. Алексеев, Иллюзии и догмы (Москва 1991).

Братский 1946: Братский вестник, №4, 1946, 8-21.

Великая 1990: Великая Отечественная война: События. Люди. Документы (Москва 1990).

Власть 2009: Власть и церковь в Восточной Европе. 1944-1953. Документы российских архивов: в 2-х томах. Том 1-й: Власть и церковь в Восточной Европе. 1944-1948 гг. (Москва 2009).

Ефимов 1980: В.И. Ефимов, Узбекистан - один из арсеналов Красной Армии. В сб.: Советский тыл в Великой Отечественной войне, кн. 2 (Москва 1980).

Законодательство 1971: Законодательство о религиозных культах (Москва 1971).

История 1989: История евангельских христиан-баптистов в СССР (Москва 1989).

Носова 2009: Е.Б. Носова, Деятельность Совета по делам религиозных культов. Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета 9/5, 2009, 86-120.

Пасат 1994: В.И. Пасат, Трудные страницы истории Молдовы. 1940-1950 (Москва 1994).

Савинский 2001: С.Н. Савинский, История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1917-1967), ч. 2 (Санкт-Петербург 2001).

Сосковец 2008: Л. И. Сосковец, Советы по делам религий как проводники государственной политики в отношении церкви. Известия Томского политехнического университета 312/6, 2008, 162-167.

СССР 1970: СССР в Великой Отечественной войне. 1941-1945 гг. Краткая хроника (Москва 1970).

Терентьев 1986: А.В. Терентьев, Советский тыл в годы Великой Отечественной войны (Москва 1986).

Франчиук 2003: В.И. Франчук, Просила Россия дождя у Господа, т. 3 (Киев 2003).

Institution for communication between the Soviet government and religious cults – the Council for Religious Cults Affairs under the Council of Ministers of the Soviet Union (1944-1965)

Keywords: religious organizations, Council for Religious Affairs, Council of People's Commissars, Russian Orthodox Church, representative, believers.

Abstract: The normalization of relations between the state and religious cults appear on the agenda at the beginning of the war, when there appeared the idea of creating a special agency authorized to perform communication between the government of the USSR and the Moscow Patriarchate. Such organization became the Council for Russian Orthodox Church created by a special decision of the Council of People's Commissars of the USSR in August 1943 (the full name of the institution was the Council for the Russian Orthodox Church Affairs of the Council of People's Commissars of the USSR).

At the turn of 1943-1944 issues associated with other religions were solved by the same Council for the Russian Orthodox Church Affairs. The president of the Council believed that there is no need to create a separate institution for other religious communities; it would be sufficient to expand the scope of existing Council, which would be to reorganize as the Council for Religious Organizations Affairs.

However, the Soviet government decided otherwise. On May 19, 1944 it decided to organize a single body – the Council for Religious Cults Affairs to provide a link between the government and the leaders of religious cults, except the Russian Orthodox Church.

This article discusses the activities of the Council for Religious Cults Affairs under the USSR Council of Ministers created for communication between the government and centers of worship in matters within the competence of the state. The article also reviews the activities of representatives of this Council accredited to the Council of Ministers of the Moldavian SSR in 1944-1965.

Институт для осуществления связи между правительством и религиозными культами – Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР (1944-1965 гг.)

Ключевые слова: религиозные организации, Совет по делам религиозных культов, Совет народных комиссаров, Русская православная церковь, уполномоченный, верующие.

Резюме: Нормализация отношений между государством и религиозными культами появляется на повестке дня в начале войны, когда родилась идея создания специального учреждения, уполномоченного осуществлять связь между правительством СССР и Московской Патриархией. Таковой организацией стал Совет по делам Русской православной церкви, созданный специальным решением Совета народных комиссаров СССР в августе 1943 года (полное название учреждения – Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров СССР).

На рубеже 1943-1944 годов вопросы, связанные с другими религиями, решались тем же Советом по делам Русской православной церкви. Председатель Совета считал, что нет необходимости создавать отдельное учреждение для других религиозных объединений, будет достаточно расширить сферу деятельности существующего Совета, который можно было бы реорганизовать в Совет по делам религиозных организаций.

Однако Советское правительство решило иначе. 19 мая 1944 года было принято решение об организации единого союзного органа – «Совета по делам религиозных культов», который будет осуществлять связь между правительством и руководством религиозных культов, за исключением Русской православной церкви.

В данной статье рассматривается деятельность Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР, созданного для осуществления связи между государством и центрами религиозных культов по делам, входящим в компетенцию государства. В статье рассматривается также деятельность уполномоченных этого Совета, аккредитованных при Совете Министров Молдавской ССР в период 1944-1965 гг.

13.04.2016

Dr. Nicolae Fuştei, Institutul de Istorie al AŞM, str. 31 August 1989, 82, MD-2012, Chişinău, Republica Moldova, e-mail: fustei_nicolae@yahoo.com

КОПТСКИЕ ТКАНИ ГРАФА А. А. БОБРИНСКОГО В ЭРМИТАЖЕ: ИСТОРИЯ ОДНОЙ ОШИБКИ

Юрий Пятницкий

Ключевые слова: Коптские ткани, Императорский Эрмитаж, граф Алексей Алексеевич Бобринский, этнограф, Александр Каковкин.

В литературе о памятниках коптской коллекции Эрмитажа можно встретить сведения о том, что 29 фрагментов древних тканей были подарены графом А.А. Бобринским[1]. Обычно дарителя отожествляют с председателем Императорской Археологической комиссии графом Алексеем Александровичем Бобринским (1852-1927). Так, в 1978 году во вступительной статье каталога выставки коптских тканей А.Я. Каковкин написал, что Эрмитаж «<...> получил в дар несколько тканей от политического деятеля и археолога А. Бобринского <...>», а в тексте каталожных описаний, в графе «Поступление», он отметил: «Поступила в 1880-х гг. из коллекции А.А. Бобринского» (Коптские ткани 1978, 11, кат. №3, 24). В статье 1989 года, посвященной истории формирования коптской коллекции, А.Я. Каковкин привел следующие сведения: «Второго апреля 1889 г. в канцелярии Эрмитажа было зафиксировано принесение в дар музею политическим деятелем и археологом А.А. Бобринским двадцати девяти тканей» (Каковкин 1989, 90). Эту же информацию он повторил и в публикации 2000 года, сообщив, что «граф, археолог, председатель Императорской Археологической комиссии» А.А. Бобринский «подарил Эрмитажу 29 коптских тканей (2 апреля 1889)» (Каковкин 2000, 106). Сразу же уточним, что в этих публикациях неправильно указаны и личность дарителя, и время поднесения тканей. С тех пор это ошибочное утверждение А.Я. Каковкина вошло в научный оборот.

Следует отметить, что в свое время более осторожно высказалась по этому вопросу К. С. Ляпунова в совместном с М.Э. Матье издании коптских тканей 1951 года, где просто указано: «из коллекции Бобринского» (Матье, Ляпунов 1951, кат. №23, 39), то есть не уточнялось, какого именно представителя этой аристократической фамилии.

Занимаясь темой формирования византийских коллекций нашего музея, мы обратили внимание на интересные документы, хранящиеся в Российском государственном историческом архиве и в архиве Государственного Эрмитажа. В них речь идет как раз о поступлении в музей этих самых коптских тканей. Оказалось, что председатель Императорской Археологической комиссии не имеет никакого отношения к дару, а ткани были поднесены его родственником, тоже графом, который имел те же самые инициалы – «А. А.». Более того, их имена совпадали – оба были Алексеями, а вот отчества были разные[2]. Поскольку в документах четко обозначено, какой именно граф А.А. Бобринский поднес Эрмитажу древние ткани, то имеет смысл привести эти достоверные свидетельства, чтобы восстановить историческую справедливость и избежать ошибок в дальнейшем.

В апреле 1888 года граф Алексей Алексеевич Бобринский обратился в Императорский Эрмитаж, выразив желание обогатить музей

[1] В написании фамилии имеются два варианта: «Бобринской» – более принятый в дореволюционное время и «Бобринский» – утвердившийся в советской литературе. В современной научной литературе используются оба варианта.

[2] В роду графов Бобринских инициалы «А. А.» встречаются неоднократно, что приводит к частым ошибкам. Такие же инициалы были у братьев Алексея Александровича – председателя Археологической комиссии – Андрея (1859-1930) и Александра (1855-1890). Последний, граф Александр Александрович Бобринский в 1886-1887 годах служил в Эрмитаже, где исполнял должность хранителя Отделения Средних веков и эпохи Возрождения (Сотрудники 2004, 21).

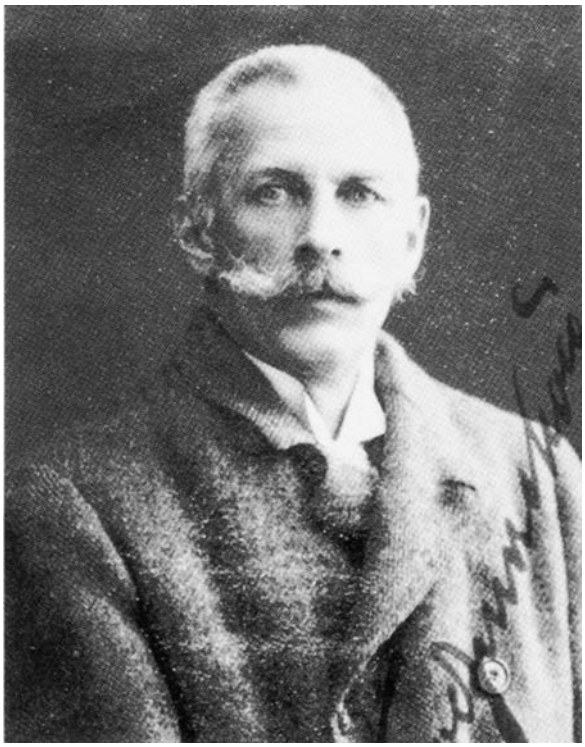

Рис. 1. Граф А.А. Бобринский (1852-1927). Фотография из архива автора.

небольшой коллекцией коптских тканей. Он приходился троюродным братом Алексею Александровичу Бобринскому, председателю Археологической комиссии; жил в Москве и в родовом имении Бобрики; серьезно интересовался этнографией, народным бытом, древнерусским искусством. Его перу принадлежит несколько важных исследований, как по этнографии, так и по древнерусскому искусству (Решетов 2001, 164-166).

Узнав о желании графа поднести Эрмитажу коптские ткани, директор музея А.А. Васильчиков обратился с письмом за № 186 от 20 апреля 1888 года к министру Императорского Двора графу И.И. Воронцову-Дашкову за получением «Высочайшего соизволения» на принятие данного дара. Напомним, что Эрмитаж был придворным музеем, находился в ведении Министерства Императорского Двора, а все важные решения, особенно относительно приобретений и подношений, должны были быть утверждены правящим императором.

«Его Сиятельству господину министру Императорского Двора

Директора Эрмитажа

Рапорт

Сын бывшего московского губернского предводителя Дворянства, а ныне члена Государственного Совета, граф Алексей Алексеевич Бобринский желает принести в дар Императорскому Эрмитажу 29 кусков древних христианских коптских тканей III-IX столетия по Р[ождеству] Х[ристову], крайне замечательных и ныне весьма редких, обыкновенно находимых в местности Эльфаюм.

Донося о сем Вашему Сиятельству, имею честь почтительнейше просить исходатайствовать на сие поднесение Всемилостивейшего Государя Императора соизволение.

Директор Императорского Эрмитажа

[А.А.] Васильчиков»[3].

В ответ на это обращение министр Двора граф И.И. Воронцов-Дашков сообщил, что император Александр III разрешил принять древние коптские ткани в музей, а самого графа А.А. Бобринского велел поблагодарить. Письмо об этом за № 1512 на бланке Министерства Императорского Двора было 5 мая 1888 года отослано в Императорский Эрмитаж[4]. Исполняя волю Государя, директор музея Александр Александрович Васильчиков 7 мая 1888 года направил графу А.А. Бобринскому благодарственное письмо за № 217.

«Его Сиятельству графу А.А. Бобринскому

Милостивый Государь,

Граф Алексей Алексеевич

Имею честь уведомить Ваше Сиятельство, что Его Величество Государь Император Высочайше разрешил принять принесенные Вами в дар Императорскому Эрмитажу 29 кусков древних христианских коптских тканей III-IX столетия по Р[ождеству] Х[ристову] Всемило-

[3] РГИА, Ф. 472, оп. 27 (410/1930), д. 9, л. 74-74об. Оригинал. Помета: «Принять и благодарить».
[4] РГИА, Ф. 472, оп. 27 (410/1930), д. 9, л. 75-75об. Отпуск.

стивейше соизволив повелеть: объявить Вашему Сиятельству, за это поднесение, благодарность Его Императорского Величества.

Примите Ваше Сиятельство уверение в совершенном почтении и преданности.

Подпись А. Васильчиков»[5].

Подаренные ткани поступили в Отделение Средних веков и эпохи Возрождения и даже были выставлены в залах. Однако вскоре ткани, подаренные графом Алексеем Бобринским, перемешались с большой коллекцией текстиля, привезенной хранителем А.В. Боком из специального путешествия по Египту, а также с иными поступлениями. В результате в инвентаре и в специальной литературе только относительно двух тканей существуют указания, что они были подарены графом А.А. Бобринским в 1888 году. Это прямоугольный фрагмент с изображением летящего Эрота (инв. № ДВ-13216) и медальон с изображением Орфея, играющего на лире среди животных (инв. № ДВ-13217). Относительно трех тканей в инвентаре просто отмечено: «из коллекции графа А.А. Бобринского», без уточнения времени поступления. Скорее всего, эти ткани также относятся к дару 1888 года: шелковая ткань с изображениями всадника и животного в медальоне (инв. № ДВ-8889), льняная с шерстью ткань в двух кусках с цветными орнаментальными полосами (инв. № ДВ-8890), льняная с шерстью ткань из пяти фрагментов (инв. № ДВ-8891). Надеемся, что данная публикация поможет выделить и остальные ткани, подаренные в 1888 году этим меценатом, и выяснить их судьбу. Весьма вероятно, что некоторые предметы из дара графа А.А. Бобринского были переданы в 1920-1950-х годах в другие музеи СССР[6].

Необходимо немного рассказать о самом дарителе, чья фамилия имеет весьма примечательную родословную[7]. Графы Бобринские ведут свое начало от Алексея Григорьевича (11.04.1762 - 20. 06.1813), сына императрицы Екатерины Великой и графа Григория Григорьевича Орлова. В январе 1796 года А.Г. Бобринский женился на баронессе А.В. Унгерн-Штернберг. От этого союза родилось несколько детей, среди них – сын Василий (13. 05.1804 - 03.10.1874). Граф Василий Алексеевич был женат три раза, но детей имел только от второй жены – Софьи Прокопьевны Соковниной (12.05.1812 - 09.02.1869), которая родила ему первенца – сына Алексея (01.09.1831 - 24.11.1888). В декабре 1859 года граф Алексей Васильевич Бобринский женился на Софье Алексеевне Шереметевой, которая была его второй женой. У них было четверо детей: Василий (умер в младенчестве), Алексей, Екатерина и Владимир. Именно второй ребенок, граф Алексей Алексеевич Бобринский (09.12.1861 - 04.12.1938), праправнук императрицы Екатерины Великой, и являлся дарителем коптских тканей в Эрмитаж. Его отец и дед были личностями весьма примечательными в русской культуре, что, несомненно, сыграло большую роль в формировании взглядов и характера графа Алексея Алексеевича и в его пристрастии к коллекционированию.

Его отец – граф Алексей Васильевич Бобринский (01.09.1831 - 24.11.1888) был московским губернским предводителем дворянства в 1875-1883 годах, а с 1883 года числился членом Государственного Совета. Его мать – Софья Алексеевна Шереметева (20.07.1842 - 30.03.1871) вышла замуж, когда ей исполнилось всего шестнадцать лет. Как писал граф С.Д. Шереметев: «Это было существо особенное, соединявшее внешнюю прелесть с удивительным здравомыслием и стойкостью убеждений, унаследованных в коренной русской среде. Твердость духа сочетались в ней с чарующей кротостью нрава и с горячим сердцем» (Мемуары 2005, 12).

В своих «Мемуарах» граф С.Д. Шереметев описал и графа А.В. Бобринского, которого впервые увидел в 1859 году во время сватовства: «В то время еще довольно худощавый, с коротко остриженными бакенбардами, он несколько напоминал англичанина, но очень скоро всем нам понравился своею простотою, добродушием и приветливостью» (Мемуары 2005, 309).

[5] АГЭ, Ф. I, оп. V-1888, д. 30, л. 5. Отпуск.

[6] А.Я. Каковкин указал, что коптские ткани передавались в музеи Армении, Грузии, Белоруссии и Татарстана (Coptica Hermitagiana 2000, 179).

[7] Все даты жизни представителей рода Бобринских приводятся в соответствии с изданием: Бобринский 1901. О роде Бобринских см. также: Жерздева 2012, 1-28.

Рис. 2. Ткань «Эрот» (Инв. № ДВ-13216). Государственный Эрмитаж.

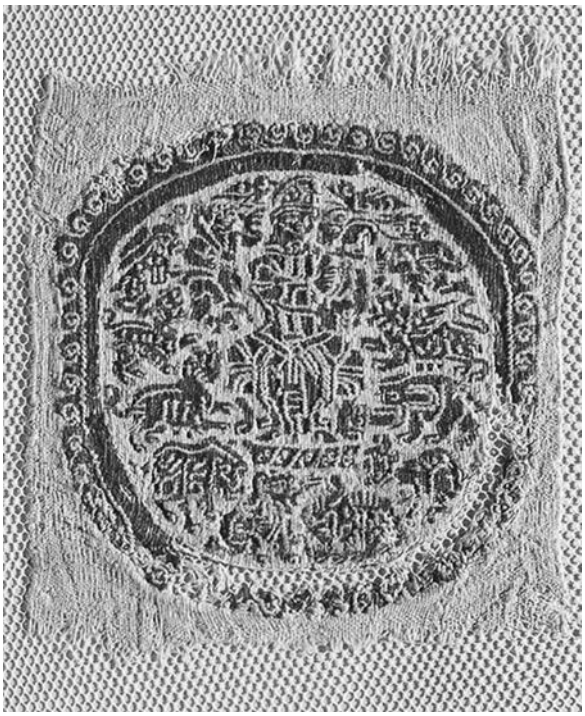

Рис. 3. Ткань «Орфей» (Инв. № ДВ-13217). Государственный Эрмитаж.

Будучи примерным сыном, граф Алексей Васильевич сохранил как с отцом, так и с матерью глубоко почтительные отношения, несмотря на разрыв родителей и их проживание врозь. Образование он получил в Московском и Казанском университетах; некоторое время служил секретарем Российского посольства в Лондоне[8]. Через несколько лет после свадьбы с С.А. Шереметевой граф с женою поселились в Москве, в доме его матери С.П. Бобринской, урожденной Соковниной. Там же жил и ее дядя С.Ф. Соковнин. В Москве А.В. Бобринский занялся деятельностью Зоологического сада, был председателем Общества акклиматизации животных и растений; принимал активное участие в общественных делах, будучи участником различных комиссий и депутатом Волоколамского дворянства. «Весьма добрый, честный человек» – отозвался о нем секретарь Государственного Совета А.А. Половцов в своем дневнике (Половцов 1966, 115).

Граф Алексей Васильевич с молодости был тонким знатоком художеств, собирателем древностей, нумизматом, библиофилом. Основательно знал французский, немецкий и английский языки, был большим любителем отечественной литературы и поэзии, «он говорил чистым и каким-то особенно изящным русским языком» (Мемуары 2005, 10). Граф был одним из членов основателей «Общества Любителей Древней Письменности». Большое влияние на его пристрастие к русской старине оказали и обстановка дома матери, с фамильными реликвиями Соковниных, и, особенно, дядя матери – С.Ф. Соковнин – коллекционер древнерусских древностей.

Дед нашего дарителя коптских тканей, граф Василий Алексеевич Бобринский (13.05.1804 - 03.10.1874), был женат вторым браком на Софье Прокопьевне Соковниной (12.05.1812 - 09.02.1869). Ее воспитывал дядя – Сергей Федорович Соковнин, который был ей вместо отца и нераздельно властвовал в ее доме. Как писал С.Д. Шереметев, «Легко себе можно представить, что произошло, когда его племянница вышла замуж за внука Екатерины, великана ростом и человека орловской необузданной силы, к тому же беспредельно горячего, графа Василия Алексеевича Бобринского! Столкновение двух властолюбий было неизбежно; <...>. Полный разрыв был необходимым последствием соковнинского самодурства, а бедная графиня, любя и мужа, и дядю, и очутившись между двумя самодурами выс-

[8] Граф А.В. Бобринский первым браком был женат на княжне Е.А. Львовой, с которой прожил всего несколько месяцев; она умерла в Венеции. Эта смерть произвела сильное впечатление на него, и службою в Лондоне он старался бороться со своим отчаянием.

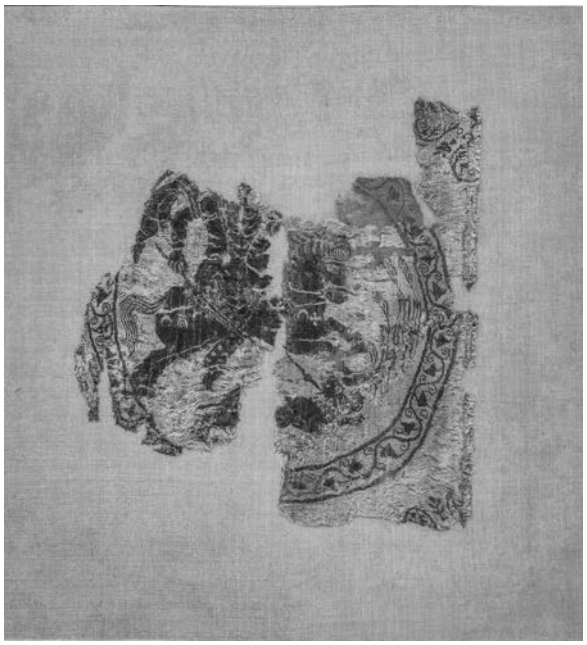

Рис. 4. Шелковая ткань с изображением всадника и животного в медальоне (Инв. № ДВ-8889). Государственный Эрмитаж.

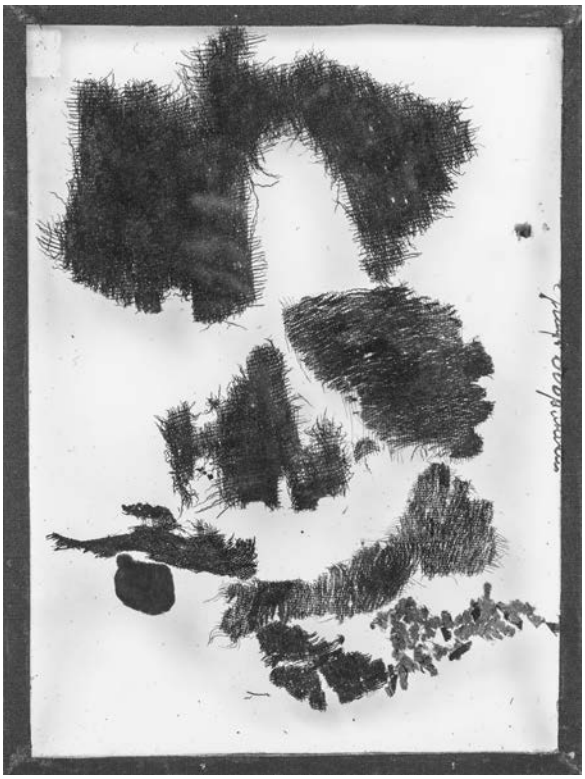

Рис. 5. Фрагменты льняной с шерстью ткани в двух кусках с цветными орнаментальными полосами (Инв. № ДВ-8890) и в пяти кусках (Инв. № ДВ-8891). Государственный Эрмитаж.

шей пробы, должна была выбрать между мужем и дядею: она выбрала последнего» (Мемуары 2005, 313).

Кроме сбережения своего значительного состояния, основным занятием и страстью С.Ф. Соковнина было коллекционирование древностей. Со слов С.Д. Шереметева, «<...> он проникал к различным старьевщикам утраченного ныне типа, к скопцам и менялам серебряных рядов, художественно выторговывая ценные предметы с искусством тонкого знатока. В кладовых его сохранялись ценные кубки и братины вместе с иконами древнего благочестия в киотах и по комнатам, большею частию унаследованных от Соковниных XVII века» (Мемуары 2005, 311). Именно эта коллекция древностей С.Ф. Соковнина перешла к графу А.В. Бобринскому, а затем к его сыну Алексею. Однако и сам граф Алексей Алексеевич, так же как его отец и С.Ф. Соковнин, был страстным коллекционером.

Родился А.А. Бобринский в Москве 9 декабря 1861 года[9]; его старший брат Василий умер в младенчестве, и Алексей был основным наследником родового имущества. Он состоял в родстве с Шереметевыми, Лопухиными, Голицыными, Гагариными, Хованскими, Львовыми, то есть принадлежал к высшему слою аристократического общества царской России (Худоназаров 2012a, 19-31). Образование он получил домашнее, но чрезвычайно фундаментальное. Основным направлением своей научной деятельности граф А.А. Бобринский выбрал этнографию, сосредоточив внимание на Средней Азии и Памире. На свои собственные средства он организовал три экспедиции: в 1895, 1897 и 1901 годах (Худоназаров 2008, 63-67; Худоназоров 2012b, 55-75). По результатам этих экспедиций им было издано несколько монографических работ: «Орнамент горных таджиков Дарваза» (Москва, 1900), «Секта Исмаилья в русских и бухарских пределах Средней Азии» (Москва, 1902) и «Горцы Верховьев Пянджа» (Москва, 1908). За публикацию «Орнамент горных таджиков Дарваза» граф был награжден золотой медалью Императорского Археологического общества; известный русский художественный критик В.В.

[9] В некоторых изданиях встречается дата 21 декабря 1861 г. Однако в «Родословной Бобринских» (Смела, 1901) указано 9 декабря.

Стасов отозвался восхищенной рецензией об этом издании (Стасов 1902, 43-49). Основой для книги об орнаментах горных таджиков послужила личная коллекция А.А. Бобринского, состоявшая из тканей, вышивок и образцов одежд. Этот профессиональный интерес к текстилю и его орнаментике в определенной степени объясняет наличие у графа собрания коптских тканей. Они использовались им как сравнительный материал. Объяснимо и его желание подарить древние ткани в Эрмитаж, где как раз в 1888 году открылись для публики залы нового «Отделения Средних веков и эпохи Возрождения» (Кондаков 1981, 1-12; Пятницкий 2014, 34-41; Ильина 2014, 52-66).

Место хранения своей обширной коллекции тканей, собранной во время экспедиций, граф также видел именно в музее. В 1900 году он предложил ее Русскому музею Императора Александра III, но, по разным причинам, коллекция оставалась у него в Москве до революционных событий 1917 года. После большевистской революции она была конфискована и попала в Московский Музейный фонд, а в 1927 году была передана в Музей народоведения (впоследствии назывался Музей народов СССР). В 1948 году коллекции этого музея, в том числе и собрание графа А.А. Бобринского, были перевезены в Ленинград в Государственный музей этнографии народов СССР (ныне Российский этнографический музей) (Алексей Бобринский 2011). Позднее, в 1950 году некоторые экземпляры тканей и довольно большое число металлических предметов из его коллекции были переданы в Государственный Эрмитаж[10].

В 1900-е годы граф А.А. Бобринский сконцентрировал свое внимание на русском декоративном и крестьянском искусстве. Он совершил поездку по Русскому Северу, тщательно исследовал орнаментику соборов Владимиро-Суздальской земли. Двенадцать выпусков альбома «Народные деревянные изделия: Предметы домашнего, хозяйственного и отчасти церковного обихода» увидели свет в 1911-1914 годах (почти сразу же было выпущено и второе издание). В 1916 году был издан первый выпуск «Резной камень в России» (Москва 1916). Материалы для второго выпуска – древнерусские каменные надгробные плиты – граф не успел издать, но сумел вывезти их из России и передать «Кондаковскому институту» в Праге. Собранный в 1916 году материал для третьего выпуска, посвященного памятникам Грузии и Армении, считается погибшим во время революции 1917 года.

В конце 1918 года граф Алексей Алексеевич Бобринский эмигрировал из Советской России, перед этим обвенчавшись 10 марта 1918 года в церкви Святого Николая Чудотворца в Гнездниках с Марией Дмитриевной Вакариной, ставшей его второй женою. Первой женою графа Бобринского была Елизавета Александровна (Элиза Петерсон), по легендам – миловидная певица в ресторане «Яр»[11]. В 1908-1911 годах граф выстроил виллу в местечке Сиузи близ Кастельротто в итальянском Тироле, поскольку Е.А. Бобринская страдала туберкулезом. Там они проводили большую часть года. В августе 1914 года в начале Мировой войны им удалось вернуться в Россию, где графиня скончалась в первых числах декабря 1915 года и была похоронена рядом с родовой усыпальницей в имении Бобрики. Занимаясь реставрацией фамильной усыпальницы и могилы жены, А.А. Бобринский познакомился с художницей М.Д. Вакариной, которая в 1918 году стала его новой спутницей жизни. Эмигрировав из России, чета Бобринских обосновалась на своей вилле в Сиузи. О характере их жизни поведал Пиус Сальтифаллер в рассказе «От царского двора до Кастельротто». Пиус «застал графа в саду, занятого своими розами. Он страстно любил розы, и развел бесчисленное их количество в своем саду, устроенном на русский лад. <...> Он [граф А.А. Бобринский - *Ю.П.*] был человеком высокого роста, с седыми усами, и большими голубыми глазами с вежливым выражением. <...> Навстречу вышла графиня, красивая и еще моложавая женщина <...> мы вошли внутрь виллы. Гостиная, куда мы попали, была украшена множеством произведений искусства – картинами, статуями, коврами» (Цит. по: Марабини

[10] Под шифром VT в Отделе Востока Эрмитажа хранятся 11 фрагментов шелковых, парчовых, шерстяных и хлопковых тканей (инв. № 1470, 1697-1699, 1703, 1704, 1707, 1708, 1716, 1717, 1719), переданных в 1950 г. из Музея этнографии народов СССР. Тогда же было передано довольно большое количество бронзовых, медных и железных бытовых предметов, некогда входивших в собрание графа Алексея Алексеевича Бобринского.

[11] Этот брак графа А.А. Бобринского не был принят родственниками и великосветским обществом.

Цёггелер 2012, 100-102). Реконструируя быт Бобринских в горах Доломит, современная исследовательница Бьянка Марабини Цёггелер пишет: «Чета жила жизнью эмигрантов, ища общения с людьми такой же судьбы. К ним приезжали Шереметевы, Волконские, Юсуповы, Ферзены, Голицыны, Ширковы и иные изгнанники, сумевшие, впрочем, сохранить, пусть и потускневший, но русский стиль жизни. Подобно чеховским персонажам, Бобринские и их гости ходили по грибы, гуляли и охотились в горах, пили лечебные воды у источников Раццес, сидели у самовара, закусывая чай вареньем из хрустальных вазочек, играли в шахматы и бридж, и говорили, говорили... Говорить было о чем. <...> Эмигрантов сплачивал общий культурный багаж и, в немалой степени, их общее социальное происхождение» (Марабини Цёггелер 2012, 107, 108). Потеряв сбережения из-за экономического кризиса в Германии, граф Алексей Алексеевич вынужден был сдавать часть комнат своей виллы жильцам и устроить «кафетерий для легких закусок». Позднее, к 1921 году, вся вилла была превращена в пансионат на 12 постояльцев. Пришлось постепенно расставаться и с произведениями искусства, со столовым серебром, фарфором, охотничьими ружьями; небольшой доход приносили розы и спаржа, продаваемые курортникам. Однако в 1936 году граф вынужден был продать виллу, и семья перебралась в простой небольшой двухэтажный домик в центре Сиузи. Здесь, в этом последнем скромном пристанище граф Алексей Алексеевич Бобринский скончался 4 декабря 1938 года и был похоронен на кладбище в Кастельротто. Местные жители возложили на его гроб венок с трогательной надписью «Dem stillem Wohltater – dankbare Bevolkerung» (Молчаливому (тайному) Благотворителю от признательных жителей). Его супруга Мария умерла 9 июня 1957 года и была похоронена в одной могиле с мужем.

Как истинный праправнук Екатерины Великой, граф Алексей Алексеевич Бобринский не афишировал свои добрые дела. Однако известно, что в 1911 году он передал свой родовой московский дом 5-ой мужской гимназии, а в 1916 году пожертвовал значительную часть родового имения Бобрики земству для устройства сельскохозяйственной школы и лесной академии. Даже свое последнее жилище – домик в Сиузи граф оставил муниципалитету Кастельротто для размещения здесь детского сада (дом переходил в собственность муниципалитета после смерти М.Д. Бобринской). В здании действительно какое-то время работал детский сад, затем дом стали сдавать под социальное жилье; затем он стоял пустым и заброшенным и в него незаконно вселились посторонние люди (Худоназаров 2011, 86,87; Марабини Цёггелер 2012, 125-130).

Весьма интересна судьба коллекции древнего серебра Соковниных – Бобринских. Еще в 1901 году граф Алексей Алексеевич продемонстрировал часть своих сокровищ на выставке в Строгановском училище в Москве (Никифоров 1901, 13). С 1906 года коллекция серебра была сдана на хранение в Московское отделение Государственного банка, как об этом следует из чрезвычайно интересного письма И.В. Цветаева от 19 марта 1913 года, адресованного В.Г. Глазову[12]. Приведем фрагмент этого письма: «На счет Бобринских мне везет. Раз приходит в Музей ко мне новое для меня лицо, называет себя гр[афом] Бобринским, высказывает много комплиментов новому Музею и, в знак симпатии к нему, заявляет о желании принести ему в дар все свое фамильное собрание бронз, серебра и золота. Некоторые вещи я видел на Москов[ской] археол[огической] выставке; слушаю и едва верю своим ушам. Это — дар огромной денежной ценности. Сказано — сделано. На другой день мы, в числе нескольких музейцев, были в его доме, осмотрели бронзу, а через день-два в двух фурах ее привезли в Музей. На золото и серебро даритель сделал духовное завещание, вещи в сундуках хранятся в кладовой Моск[овского] отд[еления] Госуд[арственного] банка с революционного 1906 года. Гр[аф] Бобринский — последнее звено в своей группе, бездетный; в другие ветви отдать вещи не хочет и своим наследником сделал наш Музей. Дай ему, Господь, здоровья» (Цит. по: Соснина 2013, 32,33)[13]. Из перевезенных в 1913 году вещей

[12] Глазов Владимир Гаврилович (1848-1920?), генерал от инфантерии, с 1901 г. – начальник Николаевской Академии Генерального Штаба, в 1904-1905 гг. – министр Народного просвещения, в 1909-1918 гг. – член Военного совета.

[13] Приношу искреннюю благодарность Д.Н. Худоназарову, который обратил мое внимание на это письмо, а также Е.Б. Сосниной и Ю.Г. Волхонскому, любезно подарившим в библиотеку Государственного Эрмитажа это редкое издание.

в нынешнем ГМИИ сохранилось девятнадцать бронзовых канделябров и часов XVIII-XIX веков. В том числе: канделябры «Фавн» и «Фавнесса» по моделям Клодиона, парные канделябры с крылатыми фигурами Виктории французского мастера Ф. Томира (Есипова 1982, 94). Однако, серебро в «Цветаевский музей» передано не было, поскольку воля жертвователя была изменена. В дневниках хранителя Исторического музея А.В. Орешникова есть любопытные упоминания о передаче ценностей в музей графом А.А. Бобринским. В указателе к дневникам публикаторы допустили «стандартную» ошибку, объединив Алексея Алексеевича Бобринского с его троюродным братом – Алексеем Александровичем, председателем Археологической комиссии. Между тем, совершенно очевидно, что в дневнике речь идет о двух разных представителях этой фамилии. Серебро сдавал в марте – апреле 1918 года в Исторический музей как раз московский граф Алексей Алексеевич Бобринский. Приведем записи из дневника А.В. Орешникова: «29 марта (10 апреля). <...> Граф А.А. Бобринский подарил Историческому музею все свое старинное серебро, доставленное из Ссудной казны. <...>

2(15) апреля. В Музее принимал от А.А. Бобринского пожертвованное им иностранное серебро (посуду), большею частью изделия XVIII и XIX вв.; много западных, между ними английской работы. <...>

3 (16) апреля. <...> В Музее кончил отбирать подаренное графом Бобринским серебро, остались табакерки.<...>

4 (17) апреля. <...> Сегодня принимал от графа Бобринского пожертвованные им табакерки и разную мелочь: перстни, чарочки и т.п. <...>

5 (18) апреля. <...> Начал описывать табакерки Бобринского, есть недурные. <...>

6 (19) апреля. <...> В Музее продолжал описывать табакерки более простые. <...>

3 (16) мая. <...> Весь день описывал серебро Бобринского. <...>

10 (23) мая. <...> Продолжаю в Музее описывать серебро графа Бобринского; ни одной вещи с историческим именем не встретилось, почти исключительно столовое, сервировка: блюда, миски, чаши, бокалы, самовары и т.п. <...>

24 мая (6 июня). <...> В Музее кончил описывать дар графа Бобринского, всего вышло 275 номеров. <...>» (Орешников 2010, 153, 154, 158, 159, 161). Таким образом, перед эмиграцией из России граф передал в государственный музей свои художественные ценности.

В ряду этих и многих других добрых дел графа Алексея Алексеевича Бобринского небольшим эпизодом выглядит дар 29 древних коптских тканей Императорскому Эрмитажу. Но это был искренний дар русского патриота и любителя прекрасного, который бескорыстно заботился о пополнении коллекций отечественных музеев. И этой маленькой публикацией мы должны восстановить историческую справедливость, чтобы имя графа Алексея Алексеевича Бобринского (1861-1938) встало в ряду других меценатов Эрмитажа – крупнейшего и славнейшего музея России.

Библиография

Алексей Бобринской 2011: Алексей Алексеевич Бобринской. К 150-летию со дня рождения. Буклет (Санкт-Петербург 2011).

Бобринский 1901: А.А. Бобринский, граф, Родословная Бобринских (Смела 1901).

Бобринский 1908: А.А. Бобринский, граф, Горцы Верховьев Пянджа (Москва 1908).

Бобринский 1900: А.А. Бобринский, граф, Орнамент горных таджиков Дарваза (Москва 1900).

Бобринский 1902: А.А. Бобринский, граф, Секта Исмаилья в русских и бухарских пределах Средней Азии (Москва 1902).

Бобринский 1911-1914: А.А. Бобринский, граф, Народные русские деревянные изделия. Предметы домашнего, хозяйственного и отчасти церковного обихода (Москва 1911-1914).

Бобринский 1916: А.А. Бобринский, граф, Резной камень в России, вып. I (Москва 1916).

Половцов 1966: Дневник Государственного секретаря А.А. Половцова в двух томах, т. 2: 1887-1892 гг. (Москва 1966).

Есипова 1982: Г.А. Есипова, Коллекция европейского прикладного искусства. В: Музей 3. Художественные собрания СССР (Москва 1982), 94-100.

Жерздева 2012: М.В. Жерздева, Родословия графов Бобринских (Тула 2012).

Ильина 2014: М.Е. Ильина, Из истории здания Старого Эрмитажа. В: 250 историй про Эрмитаж: «Собранье пестрых глав ...»: в 5 кн., кн. 2 (Санкт-Петербург 2014), 52-66.

Каковкин 1989: А.Я. Каковкин, Коптская коллекция Эрмитажа за сто лет. В сб.: История Эрмитажа и его коллекций. Сборник научных трудов (Ленинград 1989), 89-95.

Каковкин 2000: А.Я. Каковкин, Personalia. В сб.: Coptica Hermitagiana. Сборник материалов. К 100-летию коптской коллекции Эрмитажа (Санкт-Петербург 2000), 106-113.

Кондаков 1891: Н.П. Кондаков, Указатель Отделения Средних веков и эпохи Возрождения. Императорский Эрмитаж (Санкт-Петербург 1891).

Коптские ткани 1978: Коптские ткани из фондов Эрмитажа: каталог выставки / автор вступительной статьи и составитель каталога А.Я. Каковкин (Ленинград 1978).

Марабини Цёггелер 2012: Б. Марабини Цёггелер, Бобринской и Южный Тироль: Сиузи, последний приют. В: Б. Марабини Цёггелер, М. Талалай, Д. Худоназаров, Граф Бобринской. Долгий путь от Памира до Доломит (Bozen: Культурная ассоциация «Русь» 2012), 100-130.

Матье, Ляпунова 1951: М. Матье, К. Ляпунова, Художественные ткани Коптского Египта (Москва-Ленинград 1951).

Мемуары 2005: Мемуары графа С.Д. Шереметева, т. 3. Составление К.А. Ваха, Л.И. Шохина. Подготовка текста Л.И. Шохина (Москва 2005).

Никифоров 1901: Д. Никифоров, Сокровища в Москве (Москва 1901).

Орешников 2010: А.В. Орешников, Дневник. 1915-1933: в 2 кн. Сост. П.Г. Гайдуков, Н.Л. Зубова, М.В. Кабагощина, Н.Б. Стрижова, А.Г. Юшко; отв. ред. П.Г. Гайдуков, кн. 1: 1915-1924 (Москва 2010).

Пятницкий 2014: Ю.А. Пятницкий, Император Александр III, А.А. Половцов и приобретение коллекции А.П. Базилевского для Императорского Эрмитажа. В сб.: 250 историй про Эрмитаж: «Собранье пестрых глав ...»: в 5 кн., кн. 2 (Санкт-Петербург 2014), 34-41.

Решетов 2001: А.М. Решетов, Алексей Алексеевич Бобринский – российский этнограф и искусствовед. В: Лавровские (Среднеазиатско-кавказские) чтения. 1998-1999 гг.: краткое содержание докладов (Санкт-Петербург 2001), 164-166.

Сосина 2013: Е.Б. Сосина, Последний год жизни И.В. Цветаева (Иваново 2013).

Сотрудники 2004: Сотрудники Императорского Эрмитажа. 1852-1917. Биобиблиографический справочник. Авт.-сост. Г.И. Качалина, В.Ф. Маришкина, Е.М. Яковлева (Санкт-Петербург 2004).

Стасов 1902: В.В. Стасов, Отзыв о книге А.А. Бобринского, Орнамент горных таджиков Дарваза. В: Записки Восточного отделения Императорского Русского Археологического общества, т. 14, вып. 1 (Санкт-Петербург 1902), 43-49.

Худоназаров 2008: Д. Худоназаров, «Душа найдет покой...». Жизнь и странствования графа Бобринского. Родина 7, 2008, 63-67.

Худоназаров 2011: Д. Худоназаров, «Тихий благотворитель». По следам графа Бобринского в итальянском Тироле. Родина 8, 2011, 86-87.

Худоназаров 2012a: Д. Худоназаров, Родословие графа Алексея Алексеевича Бобринского. В: Б. Марабини Цёггелер, М. Талалай, Д. Худоназаров, Граф Бобринской. Долгий путь от Памира до Доломит (Bozen: Культурная ассоциация «Русь» 2012), 19-31.

Худоназаров 2012b: Д. Худоназаров, Памирские экспедиции графа А.А. Бобринского. В: Б. Марабини Цёггелер, М. Талалай, Д. Худоназаров, Граф Бобринской. Долгий путь от Памира до Доломит (Bozen: Культурная ассоциация «Русь» 2012), 55-75.

Coptica Hermitagiana 2000: Coptica Hermitagiana. Сборник материалов. К 100-летию коптской коллекции Эрмитажа (Санкт-Петербург 2000).

Ţesăturile copte ale contelui Alexei Bobrinski din colecţia Muzeului Ermitaj: istoria unei erori

Cuvinte-cheie: ţesături copte, Ermitajul Imperial, contele Alexei Alexeievici Bobrinski, etnograf, Alexandr Kakovkin.

Rezumat: La sfârşitul anilor 1880, contele Alexei Alexeievici Bobrinski, etnograf şi istoric de artă, a dăruit Ermitajului Imperial 29 fragmente de ţesături copte. Cu părere de rău, în publicaţiile dedicate colecţiei copte a Ermitajului

acest mecenat, din eroare, a fost identificat cu un alt reprezentant al neamului conţilor Bobrinski, şi anume cu Alexei Alexandrovici – preşedintele Comisiei Arheologice Imperiale. Însă, documentele păstrate în Arhiva Istorică de Stat din Sankt Petersburg, precum şi cele din Arhiva Ermitajului demonstrează fără echivoc, care anume conte Bobrinski a dăruit ţesăturile copte muzeului. În articolul de faţă sunt publicate aceste documente şi este redată biografia celui care cu adevărat a făcut acest cadou – contele Alexei Alexeievici Bobrinski, al cărui nume trebuie inclus în lista istorică a mecenaţilor Ermitajului.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Contele A.A. Bobrinski (1852-1927). Fotografie din arhiva autorului.

Fig. 2. Ţesătura „Eros” (inv. nr. ДВ-13216). Muzeul Ermitaj.

Fig. 3. Ţesătura „Orfeu” (inv. nr. ДВ-13217). Muzeul Ermitaj.

Fig. 4. Ţesătură din mătase cu imaginea unui călăreţ şi a animalului în medalion (inv. nr. ДВ-8889). Muzeul Ermitaj.

Fig. 5. Fragmente de ţesătură din in şi lână ornamentate cu fâşii colorate (inv. nr. ДВ-8890; ДВ-8891). Muzeul Ermitaj.

Coptic textile from Count Alexey Bobrinsky's collection in the State Hermitage: the history of one mistake

Keywords: Coptic textile, the Imperial Hermitage, Count Aleksei Alekseevich Bobrinsky, an ethnographer, Alexander Kakovkin.

Abstract: In the late 1880s, Count Alexey Alexeyevich Bobrinsky, an ethnographer and art historian, made a gift of 29 fragments of Coptic textile to the Imperial Hermitage. However, publications describing the history of the Coptic collection of the Hermitage and using only initials of the donator, attribute the gift to another member of this noble family – Count Alexey Alexandrovich Bobrinsky, Chairman of the Imperial Archaeological Commission. Meanwhile, the documents preserved in two St Petersburg archives, the *Russian State Historical Archive, and Archive of the State Hermitage Museum clearly state the name of the donator.*

Count Alexey Alexeyevich Bobrinsky was a man who selflessly cared for the enrichment of the museum collections, and his name should be remembered along with the names of other patrons of the State Hermitage Museum.

List of illustrations:

Fig. 1. Count Alexey Bobrinsky (1852-1927).

Fig. 2. Textile “Eros” (Inv. № DV-13216). The State Hermitage Museum.

Fig. 3. Textile “Orpheus” (Inv. № DV-13217). The State Hermitage Museum.

Fig. 4. Silk fabric with a horseman and an animal in medallion (Inv. № DV-8889). The State Hermitage Museum.

Fig. 5. Colored striped flax and wool textile (Inv. № DV -8890, 8891). The State Hermitage Museum.

10.05.2016

Юрий Пятницкий, Государственный Эрмитаж, Дворцовая наб., 34, RU-190000 Санкт-Петербург, Россия, e-mail: pyatnitskiy1@yahoo.com

О РУКОПИСИ МИЛЕСКУ СПАТАРУ В СОБРАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ МОЛДОВЫ (к 380-летию со дня рождения ученого)[1]

Татьяна Исаченко

Ключевые слова: Николай Спафарий, Хрисмологион, царь Алексей Михайлович, Рим, Константинополь, Империя.

Имя Милеску-Спэтару (Николая Гавриловича Спафария) сегодня занимает одно из первых мест в «еллино-славянском» диалоге культур второй половины XVII в. 2016 год является юбилейным для памяти ученого. Дата его рождения отмечена в анналах истории 1636 годом. Как дипломат Спафарий осуществлял многолетнюю секретную миссию, цель которой сегодня просматривается все более отчетливо – достижение освобождения православных народов от вассальной зависимости Порты. Его личные связи, на уровне первых лиц государств Европы, способствовали продвижению идеи византино-славянского синтеза. Спафарию мы обязаны переводом ветхозаветной части библейского канона на румынский язык (так называемая Библия из Бухареста или же Шербана Кантакузина 1688 г.)[2].

В ряду видных фигур на политическом и культурном поле указанного времени возвышаются личности валашских господарей Константина I Шербана Басараба Кантакузина (1654-1658; 1678-1688), Георгия Дуки (1674-1678) и Константина II Брынковяну Кантакузина (1688-1714), в ближайшем окружении которых работал Николай Спафарий[3]. Важный и интересный аспект исследования поэтому связан с проблематикой взаимодействия культур – деятельность всех указанных лиц была направлена на сближение с Россией.

Стараниями И.Н. Михайловского, описавшего еще в XIX в. важнейшие труды Милеску-Спафария, а также благодаря русским ученым прошлого и нынешнего века (Арсеньев 1895, 1900; Белоброва 1993; Буланин 2003) сегодня мы располагаем почти исчерпывающей биобиблиографией Николая Спафария. Глубокие исследования молдавских ученых подытожены материалами кишиневских международных конференций, проводившихся в конце 80-х - середине 90-х гг. XX в. (1989, 1991 и 1998 гг.)[4]. На основании итоговых сборников этих конференций в дальнейшем учеными были подготовлены и опубликованы развернутые статьи, украсившие титульные издания крупнейших научных центров Молдавии, России и Румынии (Белоброва 2001, 101-105; Mihail 2009). Особая заслуга в изучении наследия Николая Спафария в XX веке, несомненно, принадлежит О.А. Белобровой. Благодаря ученому, мы имеем законченную картину распространения важнейших трудов ученого, большое количество описанных списков и публикацию его основных трактатов (Белоброва 1978, 3-22; Белоброва 1978б, 129-137; Белоброва 1982, 358-374; Белоброва 1989a, 535-549, 695-696; Белоброва 1989b, 85-88; Белоброва 1990a, 54-72; Белоброва 1990b, 100-101; Белоброва 1991, 56-74; Белоброва 1992, 414-434; Белоброва 1998,60-61).

[1] Работа написана в рамках научного исследования по проекту РГНФ №14-64-01003 («Наследие восточнохристианских иерархов в Москве. «Хрисмологион» Николая Спафария: история текста»).

[2] Превосходный экземпляр этого редкого издания хранится сегодня в Российской государственной библиотеке (Москва) в коллекции кириллических книг (Demeny, Demeny 1986, 259).

[3] Об именах и прозвищах ученого подробно см. в статье О.А. Белобровой: «Устойчивое сочетание имени и прозвища – Николай Спафарий – сложилось на Руси вскоре после его приезда в Москву. В первые месяцы пребывания Спафария в Москве его называли то «греченин Миколай Спотариус», то «Миколай Гаврилов сын», то «Миколай боярин», то «волошеин Миколай Спотариос», то, наконец, Микалос Слагали. Но даже и в этих случаях имя двучастное» (Белоброва 1981, 256).

[4] Н.Г. Милеску Спафарий – ученый, мыслитель, государственный деятель: Сб. науч. статей (Кишинев: «Штиинца» 1989); Nicolae Milescu-Spătarul şi problemele culturii Moldovei /Николае Милеску-Спафарий и проблемы культуры Молдовы (материалы II Спафариевских чтений) (Кишинев: «Штиинца» 1991); Nicolae Milescu-Spătarul şi istoria culturii (Chişinău 1998).

Следует, однако, признать, что «Хрисмологион» – одно из значительных произведений второй половины XVII века – по-прежнему остается произведением неопубликованным. Содержание «Хрисмологиона» позволяет оценить ту важную роль, которая была отведена книге, преподнесенной в качестве подарка русскому царю в январе 1625 года. Как можно видеть, анализируя предисловие и содержание рукописи, труду Николая Спафария предназначалось стать программой действий царя Алексея – нового Константина — по отвоеванию у турок святыни христианского мира, освобождению от агарян Константинополя. Развернутая картина поступательного движения мировой истории, возвышающая русского самодержца как правителя нового Царя-града, утверждала его преемником византийских императоров.

«Хрисмологион» Николая Спафария представляет феномен культуры по многим основаниям. «Пророчения» (хрисмы) «пророческой книги», подаренной русскому царю на закате его дней, представляют важную часть римско-константинопольского наследия, они очевидным образом соединяют тему Пророчеств, Священства и Империи — ключевых тем мировой истории. Сам автор обозначает излагаемую теорию как концепцию «всецарствия» («панвасилиав»), рисуя в предисловии величественную картину предназначения России как абсолютной монархии в расширенном её понимании. Представления Спафария о России как наследнице и защитнице христианского мира, царстве последних времен, смыкаются с эсхатологическим осмыслением истории в Книге пророка Даниила и в русской истории первой трети XVI века. Идея «Третий Рим» – «ромейское царство» (по формуле старца Филофея Псковского) закрепляется в русском сознании в новом терминологическом воплощении. Есть основание считать «Хрисмологион» Николая Спафария 1673 года, наравне с «Повестью о начале Москвы», текстами-провозвестниками идеи «Москва – Третий Рим»[5].

Еще в 1903 г. А.И. Соболевский охарактеризовал и процитировал важнейший из списков «Хрисмологиона» – Синодальный, принадлежавший патриарху Адриану (ГИМ, Синод собр., №192, 1693 г.), и Царский – подносной экземпляр Посольского приказа, хранящийся в РНБ (Эрмитаж, собр. 27) (Соболевский 1903, 367; Альшиц 1968, 50-51). Он же указал на списки Румянцевского музея, Чудова монастыря и второй список РНБ. Три последних в эпилоге вместо имени царя Алексея Михайловича содержат имя его сына, царя Петра. Наиболее ценным археографическим описанием памятника сегодня по-прежнему является описание А.В. Горского и К.И. Невоструева[6].

Среди прижизненных списков «Хрисмологиона», хранящихся в книжных собраниях России, наиболее репрезентативными являются: 1) подносной экземпляр 1673 г. («Хрисмологион» РНБ, Эрмитаж. собр. под №27; «лучший почерк»), 2) «Хрисмологион» начала 70-х годов XVII века (РГБ, Волог. собр. под №170; рукопись боярина Артамона Матвеева); 3) список Патриарха Адриана 1693 г. (ГИМ, Синод. собр. под №192 и дублирующий его Дворцовый список РГБ, собр. Румянцева под №465).

Сегодня актуальность приобретает описание списков Николая Спафария, хранящихся за пределами России. Летом 2013 года нами был осуществлен сопоставительный анализ нескольких прижизненных списков «Хрисмологиона» Спафария с текстом рукописи, выявленной нами в собрании Национальной библиотеки Беларуси (Исаченко 2013; Исаченко 2014, 145-159). Список XVIII века, дополненный вставками и экзегезами, свидетельствует о расширенном понимании идей автора его читателями и собеседниками.

[5] Ранее считалось, что идея «Москва – Третий Рим» появляется в «повести о начале Москвы», после чего закрепляется в русском сознании как идея мессианистического призвания России. «Вступлением определяется основной мотив композиции повести: все христианские царства прекратили существование и слились в едином Российском государстве, по пророческим книгам. Два Рима пали, третий стоит, четвертому не быть. Поистине царствующий град Москва прозывается третьим Римом, потому что его зачало ознаменовано так же, как первого и второго. Когда первый Рим созидался Ромулом и Ремом, стали копать ров и нашли голову только что убитого человека, источающую теплую кровь и имеющую лицо как живое. Узрев ее, некий знаток знамений сказал, что этот город станет главой многим, но много и крови прольется. Равно и основание второго Рима, т. е. Константинополя, не обошлось без убийств и кровопролития. Так и нашего третьего Рима, Москвы, зачало <было не без крови, но по убийстве и обильном кровопролитии ... Под «христианскими павшими царствами» автор разумеет Римское и Византийское» (Шамбинаго 1936, 71).

[6] Полное описание списка патриарха Адриана 1693 г. (Горский, Невоструев 1862, 238-246).

Данная статья посвящена рукописи, хранящейся в Национальном музее истории Молдовы, ранее расширенным описанием не представленной. Археографическое описание дополнено историческим комментарием.

Кишиневский список «Хрисмологиона» в рукописи Национального музея истории Молдовы под № КП-14671

Список «Хрисмологиона», хранящийся в Национальном музее истории Молдовы, датируется серединой XVIII века и представляет интерес как один из монастырских списков, ранее неучтенных в реестре О.А. Белобровой и Шт. Лупана 1991 года (Белоброва 1991, 56-74).

Рукопись in folio (36×19 см) на 147 л. (I+146). *Переплет* картонный с тканевым корешком. Запись о принадлежности Вифанскому монастырю читается плохо, вследствие чего в музейном каталоге 2002 г. (Danilov, Griţco, Malahov 2002, 68) представлена лишь часть слова – «*Spasovifan…*». Крупная *писарская скоропись* XVIII века, черные чернила.

Филигрань хорошо просматривается на последнем, 146 листе рукописи, где изображена муза с арфой (сер. XIX в.). На последнем форзаце проставлена дата списка – 1738 год. Владельческая запись, повторяющаяся на лл. 3, 14 и 19, свидетельствует о принадлежности рукописи Спасо-Вифаниевскому монастырю периода его расцвета. «Платоновская Вифания» – излюбленное место уединения и, впоследствии, погребения ее основателя митрополита Платона (Левшина; 1737-1812). Запись относится к 1860 году – времени митрополита Филарета (Дроздова), выдающегося пастыря и просветителя, благословившего строительство нового собора на территории обители. С жизнью обители также тесно связано пребывание в ней другого выдающегося пастыря-просветителя – архимандрита Антония (Медведева), фактического строителя Вифании в те годы[7]. Оба иерарха приложили немало усилий к созданию в Вифании прекрасной библиотеки (Смирнов 1869; Смирнов 1909; Хрунова 1997)[8]. Приобретение рукописи Государственным историческим музеем Молдавской ССР с присвоением номера КП-14671 датируется 1988 г. (акт. №247)[9]. Описание книги представлено в упомянутом каталоге 2002 года (Danilov, Griţco, Malahov 2002).

На л. 1 рукописи содержатся данные, касающиеся её названия, состава, имени автора и даты написания – январь 1673 года: «Хрисмологион, сиречь *Книга пречнословная, от пророчества Даниилова*, сказание сония Навуходоносорова. Та же, *О четырех монархиах* вселенныя и *о ложном пророце Махмете*, и о царствии его. Потом *Предречение Льва царя премудраго* и иных *о пленении Царя града*, и *О турках* и что имать бытии во грядущее время. Та же *О антихристе*, и о иных многих изрядных вещех, яже вся на *три особныя книи* разделяются. От древнейшия харатейныя книги еллиногреческия преведена на славенский язык через Николая Спафария. В лето от сотворения мира 7181-го месяца иануария в 25 день» (л. 2)[10].

Эти основные известия в списке МДА выделены киноварью. В кишиневской рукописи подобной разметки нет. Далее в прижизненных списках «Хрисмологиона» присутствуют сведения о *повелении*, исходившем от царя Алексея Михайловича, заказавшего автору перевод (составление) такой книги, и *посвящение* царю, которым открывается первое предисловие: «Повелением благочестивейшаго, тишайшаго, самодержавнейшаго Государя Царя и Великаго Князя Алексея Михайловича, Всея Великия и Малыя и Белыя России Самодержца, чрез Николая Спафария, и не токмо преведена, но и на вся главы различная и простран-

[7] Архим. Антоний (Медведев) был связан духовными узами с преп. Серафимом Саровским. За 2 месяца до своей кончины преп. Серафим предсказал Антонию должность наместника Троице-Сергиевой Лавры. Архим. Антоний был любителем книжности. Известно, что он собирал переводы аскетических сочинений Паисия Величковского, помогал оптинским монахам в издании книг, был чл.-кор. Имп. Русского археологического об-ва (Георгий, архим. 2001).

[8] НИОР РГБ. Ф. 757. Троицкая лаврская духовная семинария. К. 43. Ед. хр. 2; К. 81. Ед. хр. 7; К. 83. Ед. хр. 8; НИОР РГБ.Ф. 762. Вифанская духовная семинария. К. 1. Ед. хр. 1. 43 л.; Ед. хр. 7.

[9] Благодаря отлаженной системе комплектования, существовавшей в 50-80-е гг. XX в., музеи и библиотеки СССР имели возможность пополнять свои фонды музейными ценностями через антикварные магазины (конфискат, дарения, экспедиционные пополнения, вклады).

[10] Здесь и далее цитирование приводится по рукописи Российской государственной библиотеки (собр. МДА/1, №25, 90-е гг. XVII в.). Рукопись представлена в режиме доступа на сайте Свято-Троице-Сергиевой Лавры (http://old.stsl.ru/manuscripts/medium.php?col=5&manuscript=025&pagefile=025-0010).

ная толкования, его многотрудным тщанием приложена. В царствующем и преименитом граде Москве» (л. 2об); «Тишайшему Государю, Державнейшему Кесарю, непобедимому Августу, Богом венчанному, великому Царю и Великому Князю, победителному и подоносцу, гдрю Алексию Михайловичю, всея великия и малыя и белыя России самодержцу, и многих црств и гдрств воточных и западных и северных отчичю, дедичю, наследнику, государю и и (так!) обладателю спасителное спасение, душевное и телесное здравие многолетное и благополучное и вся благая и полезная, Господа и Спасителя нашего Иисуса Христа даровати, вседушне молим…» (л. 3).

Этих слов в кишиневском списке нет. Отмечено также отсутствие в кишиневской (вифаниевской) рукописи еще одного важного пассажа – слов Николая Спафария, адресованных русскому царю перед размышлениями о смене монархий: «Вем убо яко пресветлое ваше царское величество, может быти всем образ царем и монархом вселенныя. И аще возможно таковый образ обрести, в немже вся благодеяния собрана суть, то ты еси царь христианнейший, в нем же сицевыя благостыни собрашася. Яко всех ради един дивен еси, и особных ради чюден еси. И каяждо из них в тебе преизрядная обретается, яже едва едина из них обретается во инех. А тебе изобилно и благочестие все дарова. Но да наипаче объявится нам полезное сих историй предложение и прочитание, не токмо нам, но и будущым по нас, четырех сих монархий бытия нам предложена будут. И от коеяждо из них ползу велицыи царие восприяша колику».

Но этого текста в рукописи Кишинёва также нет. Возможны и другие пропуски, вызванные сокращениями. Можно, конечно, предположить, что составитель списка пытался актуализовать текст «пророческой» книги, приблизив ее к современникам (возможно, читателям-старообрядцам). Для этого намеренно было снято посвящение царю Алексею Михайловичу, известному своими реформами.

Отсутствие посвящения в кишиневском списке не исключает присутствие в нем двух традиционных предисловий, которые занимают около 50 листов рукописи. В первом предисловии, обращенном к русскому самодержцу, автор говорит о ценности древнего обычая с Богом начинать и с Богом завершать всякое дело, «зане Бог есть Альфа и Омега, сиречь начало и конец, вина вин и начало начал». Далее следует молитва о даровании разума к познанию и «пользе всех читаний благих, и наипаче в книзе сей о четырех монархиях и о иных предречений древних». Составитель говорит о том, что источники, которые он приводит и комментирует, достаточно сложны «паче всех книг елика суть непоятнейшие») (так!), но также и «полезнейшие человеческому роду», поскольку в них «многих монархов, царей, кралей князей жития предлагаются». В представленных автором повествованиях, *как в зеркале чистейшем*, «зрятся совести их, дела и словеса». По мнению автора, необходимо следовать *увещанию* Василия Македонянина, заповедовавшего своему сыну Льву, наследнику его царства, учиться истории у древних – «того ради всегда при всех человецех изряднейших, история в великой чести бе и наипаче при царях державнейших и мудрейших, инии бо сами писах истории».

Цель нового исторического сочинения, таким образом, ясно определена – труд ориентирован на интерес просвещенного монарха к истории: «понеже учится душа во грядущее время, аще взирает на прешедшыя»[11]. Далее следует рассуждение о каждой из четырех монархий (о добродетелях и пороках). Нач. «Преславно есть речение притчи «Богъ да предстоитъ от А до Ω».

Цитируемое предисловие занимает в рукописи почти 30 листов. За ним следует *Пролегоменон* – второе предисловие, которое посвящено уже не адресату – русскому царю, а предмету изложения – толкованиям четырех монархий. Автор раскрывает содержательную сторону понятия *монархия*, говоря о монархиях древнего мира, их преемственности, перечисляет их.

Затем следует *оглавление двенадцати глав* («Двунадесять глав книги сея и чиновное расположение ко удобо-обретению коегождо

[11] *Предисловие* к «Хрисмологиону» с *посвящением* царю Алексею Михайловичу неоднократно публиковалась (Русский Вестник 1841, на который ссылаются Горский и Невоструев), Шт. Лупаном (Лупан 1991, 85-94), а недавно Н.П. Чесноковой (Чеснокова 2011а, 251-258) и нами (Исаченко 2015).

толкования, то есть по монархиям)». В перечне представлены все 12 глав, каждая глава представлена цитатой первоисточника, которой задана тема («образ»), «стихами *ямвийстими*» и сводом толкований на пророчества Книги пророка Даниила (далее КнПрДан), которые призваны дать расширенный комментарий библейскому сюжету (буквальный и аллегорический). В этот комментарий включена авторская экзегеза, сопровождаемая пометой «по-нашему». Содержание глав следующее.

Глава 1. Образ и стихи *ямвийстии.* Из ПрорДан, гл. 2, толкования на стихи. Толкование на сон. Толкование на камень.

Глава 2. Образ и стихи *ямвийстии.* Из ПрорДан, гл. 2, 7 толкований: «чего ради забыл Навуходоносор сон; о волхвах; на ярость Навуходоносорову; на молитву Даниилову; на Ангела, иже послан был Даниилу; что есть откровение; на трех отроков» и т.д.

Глава 3-я, стих *ямвийский* «Се Данiил прiиде ко царю». Далее – «образ» – цитата из Книги пророка Даниила 2, 25-30 и толкования на стихи «Видение и откровение пророка Даниила о сне о теле». [А.В. Горский и Невоструев обращают внимание на то, что, рассуждая о *царском*, а не монаршем и каком ином титле Навуходоносора (не кесаря, не августа, не самодержца), сочинитель касается русской истории, путаясь при этом «в именах и лицах»].

Глава 4-ая, стихи ямвийстии, состоящие из 3 частей, и толкования на эти стихи:1) «О, царю царей, ты еси златая главо, тебе последует царство»; 2) «Но камень внезапно отторгнемъ от горы»; 3) «Ты, царю, видяше, и се тело едино». Далее следует «образ» – цитата из КнПрДан 2, 31-45 и толкования «о титулах»; «на златую главу», «на царство сребряное», «на третие царство медное», «на четвертое царство железное», « на камень отсечен от горы и о пятом царствие Христове» (отчасти повторяется толкование первой главы).

В толкованиях *о титулах* составитель цитирует и комментирует еп. Арефу Кесарийского, ветхозаветных пророков Захарию, Иеремию и Давида, затрагивая при этом важнейшие онтологические понятия: «Алфа и Омега, сиречь начало и конец. Се есть первый создания ради, последний искупления ради и т.д.». Здесь же – рассуждения самого автора относительно наречения Даниилом Навуходоносора «царь царем, Господь Господем». В заключении вновь возвращается к Даниилу, оправдывая наречение Навуходоносора «царем царей» такими словами: «по достоинству его царь царей нарече, понеже Бог через Даниила вся ему даде».

Рассуждая о титуле папы римского, Николай Спафарий замечает, что «ныне же ... из них же мнози Самому Христу подобятся». Дается ссылка на католического богослова Р. Беллармина (1542-1621). Представляет интерес комментарий, касающийся титулатуры турецкого султана. По мнению писавшего, султан взял себе титул царей константинопольских не по рангу: «цари царей нарицаются именованием сравнительным ко иным царем, иже не имеют сицевыя власти... Атила, царь хунский, себе бичем Божиим ...нариче, но внезапно от наказания Божия исполнь кровь умре. Тамерлан ...гнев Божий себе именова, и разорение земли... Но что о древних рещи! Восточный антихрист, салтан турский, всех царей...трижды величайший именуется, иже наречение себе от царей цареградских взят...и гордаго сердца знамение <через четыре «В»> изобразити восхоте, греческими словесы сице: василе́вс, василе́он, василево́н, василео́н. Си речь «царь царей царствуяй цармѹ̀».

*Глава 5-я. «*Из Библии от вторыя главы Даниилова пророчества, даже до конца главы» (КнПрДан 2, 46-49).

Глава 6-я. «Из Библии глава четвертая Даниилова пророчества, и сон вторый Навуходоносоров» (КнПрДан 3, 98 до конца 4-ой главы).

Глава 7-я. «Видение пятое. Из Библии глава пятая Даниилова пророчества» (нач.: «Валтасар царь сотвори вечерю велможам своим, тысящи мужем»).

Выписана вся пятая глава КнПрДан и истолкована. Приводятся толкования «на имя Валтасара», «на вечерю Валтасара царя» на «персты руки» и другие. Толкуя видение перстов, автор комментария пишет: «яко персты, иже писаны на стене, бяху тии три персты первии, иже Святую Троицу познаменоваху, и теми треми персты первии, иже христиане Крест обыкоша творити, прообразуя Святую Трои-

цу Единосущественную и Триипостасную» (с ссылкой на св. Мелетия Антиохийского; IV в.).

Завершая седьмую главу, составитель возвращается к размышлениям о монархиях, то есть к началу своего повествования.

Следующие четыре главы (с 8 по 12) посвящены толкованию 7-ой главы КнПрДан, в которой приведены пророчества Даниила о смене царств. Автор повторно возвращается к *концепции* четырех монархий, изложение которой было им прервано в связи с обращением к *пророчествам* о царствах (нач.: «Монархия халдейская, како начася и умножися даже до Валтасара царя последняго»). Под этим заглавием следует перечень 47 царей этой монархии с кратким историческим комментарием. Последним представлен Валтасар. Присутствуют ссылки к толковым пророчествам Иеремии, Иезекеиля, Аввакума, Исайи.

Глава 8-я. «Из Библии от Даниила пророка глава седмая». Выписаны 1-4 стихи седьмой главы, за ними снова следуют стихи *ямвийстии* «на видение»: *Первый зверь, егоже виде пророк, / Львицы яко подобие бе/Перие имущия высокопарнаго орла /Еще и и падущее львица виде / И сердце человече ей дадеся, И ста на ногу человечю.*

*Глава 9-я. «*Из Библии от главы Данииловы седмыя». Взят один 5-ый стих, потом следуют стихи *ямвийстии* и толкование на них. Сначала «из книги харатейной», потом самого переводчика.

Глава 10-я. «Стихи иамвистии на видение Данииловo. Далее видение и откровение Даниила пророка». Приводится перечень всех царей второй монархии «от Кира царя даже до Дария», далее помечено: «Сия пишет харатейная книга и изтолкует… и о царствах, и о антихристе. Сего ради тамо пространно напишем во своем месте. Зде же о монархии истории следуем, яко да не будет смущение в повестях наших».

Глава 11-я. «Из библии от седмыя главы Даниилова пророчества. Стихи иамвистии. В начале Толкование на тое видение третьяго зверя» (царство Александрово)

Глава 12-я. «Четвертая монархия. Стихи иамвистии на четвертую монархию. Из Библии от седмыя главы Даниила пророка».

«Толкование на четвертую монархию. Исчисление кесарей римских от Иулия Кесаря и Августа». Толкования. «Стихи из харатейной книги на Благовещение Пресвятые Богородицы». Далее следует Евангелие от Луки. Зач.3.Толкование. Зач.4. Стих на Рождество Христово и Евангелие от Луки. Зач.5. Толкования. «Счисление всех кесарей римских от Тиверия даже до Константина Великаго. Счисление царей греческих от Константина Великаго до Константина последняго». «Счисление кесарей римских от Каролия Великаго даже до последняго кесаря Леополдуса».

В завершении книги в списке Румянцевского музея читается «Епилог» с воззванием к России и лично к царю «да одолеет прескверный род Махметов». Проводится аналогия между царем Алексеем Романовым и царем Константином Великим. Это заключительное воззвание по своему по духу близко вступительной части книги, его предисловию.

В кишинёвском списке эпилога нет. Список кесарей немецких завершается Леопольдусом, «иже даже до ныне царствует», после этого следует финальный текст: «О сей монархии четвертой любопрятся мудрии глаголюще: яко Римская монархиа пребудет даже до кончины мира, и тогда в последния дни Божественною силою возодолеется. Но о том преглубокими судбами Божиими ведомо буде, иже вся творит по воли своей и пременяет».

Главы «Книги Пророка Даниила» в составе «Хрисмологиона»

В первых пяти главах «Хрисмологиона» приводится изложение *второй* главы «Книги Пророка Даниила»*; третья и четвертая* главы прокомментированы в шестой главе «Хрисмологимона»; содержание *пятой* главы представлено в седьмой его главе; наконец, содержание *седьмой* главы пророчеств изложено в главах 8-12. Как видим, последовательность глав выстроена с опорой на источник, исключительно важный для православного сознания предшествующих веков. В XVI веке «Книга пророка Даниила» была включена во второй, Хронографический том Лицевого Свода (наряду с книгами Руфь, Царств, Товит и Есфирь). В XV-м она вошла в Свод Генадиевской Библии. Повышенное внимание к «Книге пророка Даниила» наблюдается в

славянском мире и в более раннее время. Как показал Евсеев, в толкованиях Ипполита Римского (~170-235) пророчества Даниила вошли в состав Толковой Палеи, где они представляют «не до конца обработанную часть противоиудейских толкований, известных в древнейших списках» (Евсеев 1902, 17).

Текст «Книги пророка Даниила» представляет богословское осмысление прошлого, настоящего и будущего. С «Книгой» связаны пророчества о Христе и антихристе, о царях, царствах, в ней представлены толкования на эти пророчества. В ней рассказывается о смене монархий, разрушении могущественной империи, раскинувшейся на просторах современного Ирана, Ирака, Египта, Ливана, Палестины. Подлинность «Книги пророка Даниила» засвидетельствована словами Евангелия: *«Когда увидите мерзость запустения, реченную через пророка Даниила, стоящую на святом месте, – читающий да разумеет…»* (Мф 24, 15-16). «Пророчество, священство, империя: эти три понятия и три живые реальности первых веков нашей эры, пережившие немало превратностей в восточном дохристианском мире, в Иудее, Греции и Риме, представляют собой «узловые» явления истории, затрагивающие не только античность, но и средние века, и современность — как на Западе, так и на Востоке» (Синискалько 1995, 54). Эти слова как нельзя более точно определяют смысловые «узлы», важность которых особо подчеркиваются в «Хрисмологионе» Спафария.

Сложная композиция рассматриваемого сочинения соединяет историю четырех монархий, идею монархического государства, которое автор рассматривает, опираясь на концепции «всецарствия» («панвасилиав»), двенадцать больших глав с цитатами и толкованиями Книги пророка Даниила, пространные хронологические своды монархов и монархий и их характеристики. Обоснование концепции Империи появляется в книге пророка Даниила, как известно, в связи с таинственным «сном Навуходоносора». «Тебе, царь, было такое видение: вот, какой-то большой истукан; и страшен был вид его. У этого истукана голова была из чистого золота, грудь его и руки его – из серебра, чрево его и бедра его – медные, голени его железные, ноги его частью железные, частью глиняные. Ты видел его, доколе камень не оторвался от горы без содействия рук, ударил в истукана и железные и глиняные ноги его и разбил их. <…> А камень, разбивший истукана, сделался великою горою и наполнил всю землю» (Дан. 2, 31-35). Представление о Царстве небесном в эсхатологии христианства смыкается с иранскими представлениями о мире праведников.

Пророк Даниил дал сну следующее толкование: «Ты, царь, царь царей, которому Бог Небесный даровал царство, власть, силу и славу, ты – эта золотая голова! После тебя восстанет другое царство, ниже твоего, и еще третье царство, медное, которое будет владычествовать над всею землею. А четвертое царство будет крепко как железо; ибо как железо разбивает и раздробляет все, так и оно, подобно всесокрушающему железу, будет раздроблять и сокрушать <…>. И во дни тех царств Бог Небесный воздвигнет царство, которое вовеки не разрушится, и царство это не будет передано другому народу; оно сокрушит и разрушит все царства, а само будет стоять вечно» (Дан. 2, 37-44).

Идея миродержавного Царства зародилась на Ближнем Востоке почти в то же время, как Ромул и Рем основывали Рим. Древнеперсидская формула «царь царей», согласно Э. Бенвенисту, означала ‘сверхцарскую власть’, власть ‘царя, стоящего *над* другими царями’. Царство Его рассматривалось как *Царство по преимуществу*. «Это сверхцарская власть, как бы царская власть во второй степени, распространенная и на тех, кого остальной мир рассматривает как царей» (Бенвенист 1995, 255). Известная со времен Кира Великого (559-529 до Р.Х.), воспринятая греками и Библией и дожившая до нашего времени формула «царь царей» сохранилась в современных реалиях в виде персидского ‘шах-ин-шах’. Когда Библия именует «царем царей» жившего на полстолетия раньше Кира вавилонского владыку Навуходоносора, нужно иметь в виду, что использование индоевропейского по происхождению титула семантически поддерживается древнесемитическим параллельным смысловым развитием, за которым стоит представление о сакрально-правовой исключительности *единственно богоизбранного Царя* (Лисовой 2001, 64-75).

Профетические источники сочинения

Круг профетических источников, к которыми обращался Спафарий, широк и разнообразен. Важнейшие тексты названы в пространном титульном названии книги – «Хрисмологион, сиречь книга пререченословная[12], от *пророчества Даниилова* сказание сония Навуходоносорова, та же *о четырех монархиах* вселенныя и *о ложном пророце Махмете* и о царствии его, потом *предречение Лва царя Премудрого и иных* о пленении Царяграда и о турках, и что имать быти во грядущее время, та же *о Антихристе* и о иных многих изрядных вещех». Иными словами, состав «Хрисмологиона» определяют толкования на сон царя Навуходоносора «Книги пророка Даниила». Эти пророчества соединяют библейское повествование с теорией царств – четырех монархий, получившей широкое распространение уже ко II веку до н.э. (Семенов 2003).

Сюжеты о лжепророке Мухамеде, о пленении Царяграда и о турках вызывают ассоциации с «Откровением» Мефодия Патарского и профетической литературой. Несомненна связь подготовленного Спафарием труда с «Откровением» Иоанна Богослова. Важный профетический источник, каким являются «Пророчения» Льва VI Мудрого13, Спафарий собирался включить в третий том своей незавершенной книги. «Образ и стихи иамвийстии на него», которые открывают толкование каждой из представленных в «Хрисмологионе» глав «Книги пророка Даниила, недвусмысленно отсылают читателя к ямбам «Оракулов Льва Мудрого», которые получили распространение в латинском переводе (Vaticinia Pontificum) уже к середине XIII в.: «большинство из этих и сходных с ним текстов на самом деле связаны не с императором Львом VI, а возникли не ранее начала XII в. (ЗРВИ 6, 65), но получили большое распространение в книжности комниновской, а затем и палеологовской Византии (Зонара, Григора), причем, как в виде текстов, так и изображений (миниатюры к пророчествам Льва: PG и 107, 1129-31, иллюстрации к криптограммам у Андроника II: Greg. I. 463 и т.п.), что, по-видимому, отвечало социально-психологическому восприятию событий, в том числе связанных и с завоеванием Константинополя, и в западноевропейской, в частности крестоносной среде. Гунтер Пэрисский (Парижский) сообщает о скульптурных изображениях на колонне Аркадия, которые де воспринимались греками как сивиллины пророчества (т.е. Sibylle vaticinia)» (Mango 1965, 59-93; Бибиков 2004, 20-21).

В нескольких местах «Хрисмологиона» можно встретить ссылки на творения блаженного Августина Гиппонского. Цитируя блаж. Августина, автор невольно отсылает читателя к эсхатологической перспективе, раскрывающейся в сочинении «О граде Божьем» (De Civitate Dei), где Августин призывает «вступить в страну, принадлежащую небу, ибо царства мира должны в конце концов исчезнуть в царстве Божием»14. Так пророчески образ России в новом сочинении получает свое обоснование как града Божьего, Нового Иерусалима из Откровения Иоанна Богослова, соединяющим творения святых отцов с теорией «ромейского царства», провозглашенной старцем Филофеем (Синицына 1995, 16-43).

Предсказаниями пророка Даниила, другими предсказаниями известных западных источников Николай Спафарий предрекает могущество имперской России. Эти источники в виде цитат с именами известных экзегетов христианства присутствуют на страницах его «Хрисмологиона». Среди авторов толкований представлены имена историков и богословов как восточной ветви христианства, так и западной. Ранние экзегезы принадлежат Афанасию Великому (ок. 295-373), Феодориту Кирскому (386/393?-457), Ипполиту Римскому (1-я пол. III в.), Андрею (VI-VII вв.) и Арефе (ок. 861 - после 934) Кесарийским, Дорофею Палестинскому († кон. VI в), Георгию Кедрину (рубеж XI-XII вв.), Иерониму Стридонскому (†419), Августину Гиппонскому (354-430), Ру́перту Зальцбургскому (650?-718), Фоме Аквинскому (ок. 1225-1274). Цитируются тол-

[12] Вероятно, правильно: *пророченословная* (от прорече '*предсказал*').

[13] Текст опубликован Н.П. Чесноковой (Чеснокова 2011b, 241-243). История текста подробно разобрана на с. 160-169.

[14] Творения блж. Августина (IV-V века) в Западной Церкви являются первыми опытами систематического изложения христианского вероучения. Помимо «De civitate Dei» это изложение присутствует также в других сочинениях Августина – «Enchiridion» (*Руководство Лаврентию* или *О вере, надежде и любви*) и «De doctrina christiana» (*О христианском учении*).

кования и католических экзегетов: Николая де Лира (ок. 1270-1349), Иоганна Бугенхагена (1485-1558), Людовика Вивеса (1492-1540), подвергавшегося жесткой критике со стороны преп. Максима Грека, а также представителей контраверсного богословия: Л. Молина (1427-1434 годы), Р. Беллармина (1542-1621), Корнилиуса а Ляпиде (1567-1637). В комментариях к гл. 6-й автор ссылается на автора античной цивилизации Клавдия Элиана (ок. 170 - после 222) и французского полтика Жана Бодена (1529 или 1530-1596).

Попытки обосновать необходимость вступления московского царя в борьбу за освобождение Константинополя, исходившие от восточных иерархов при активной поддержке западных правителей, послужили поводом для составления целого ряда сочинений Николая Спафария 70-х годов. Все тексты соединены вневременной идеей, выводящей на единый глубинный источник сокровенной мудрости, к которому восходит ряд архетипов европейского и мирового сознания. Одна из мифологем, объединяющая «Хрисмологион», «Василиогион» и «Книгу о Сивиллах» в единый смысловой узел – мифологема translation imperii – переноса в Россию всемирно-исторического достоинства имперского Рима.

Мы далеки от мысли, что сведения, представленные в этой статье, исчерпывающе полны по отношению к малоизученным страницам творческого наследия писателя. Но, учитывая, что в области рукописного наследия пределов поискам нет, а утраты зачастую восполняются находками, мы смеем надеяться, что живой интерес к личности молдо-валашского ученого, связавшего свою судьбу с Россией, вернет его трудам статус первостепенных по значимости текстов, отражающих вековую тягу к сближению христианских народов.

Библиография

Альшиц 1968: (Сост. Д.Н. Альшиц) Историческая коллекция Эрмитажного собрания рукописей. Памятники XI-XVII вв. (Ленинград 1968).

Арсеньев 1895: Ю.В. Арсеньев, Николай Спафарий и его время. В: Русский архив, кн. 2 (Москва 1895), 349-360.

Арсеньев 1900: Ю.В. Арсеньев, Новые данные о службе Н. Спафария в России (1671-1708) (Москва 1900).

Белоброва 1978a: О.А. Белоброва, Личность и научно-просветительские труды Николая Спафария. В: Николай Спафарий, Эстетические трактаты (Ленинград 1978), 3-22.

Белоброва 1978b: О.А. Белоброва, О прижизненных сборниках сочинений и переводов Николая Спафария. В: Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописей и редкой книги БАН СССР (Ленинград 1978), 129-137.

Белоброва 1981: О.А. Белоброва, Об автографах Николая Спафария. В: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 36 (Ленинград 1981), 256.

Белоброва 1982: О.А. Белоброва, Богдан Салтанов и Николай Спафарий. В сб.: Русская и армянская средневековые литературы (Ленинград 1982), 358-374.

Белоброва 1989a: О.А. Белоброва, Из «Описания Китая» Николая Спафария. ПЛДР, вып. 11, кн. 2, 1989, 535-549, 695-696.

Белоброва 1989b: О.А. Белоброва, Об иллюстрациях к сочинениям Н.Г. Милеску Спафария московского периода (70-е гг. XVII в.). В сб.: Н.Г. Милеску Спафарий – ученый, мыслитель, государственный деятель. Сб. науч. статей (Кишинев: «Штиинца» 1989), 85-88.

Белоброва 1990a: О.А. Белоброва, Описание Софийского собора в Константинополе Николая Спафария. В: Древлехранилище Пушкинского Дома. Материалы и исследования (Ленинград 1990), 54-72.

Белоброва 1990b: О.А. Белоброва, О «сибирском» экземпляре «Хрисмологиона» Николая Спафария. В сб.: Общественное сознание, книжность, литература периода феодализма (Новосибирск 1990), 100-101 (Археография и источниковедение Сибири).

Белоброва 1991: О.А. Белоброва, О рукописной традиции произведений Николая Спафария. В: Nicolae Milescu Spătarul şi problemele culturii Moldovei / Николае Милеску Спафарий и проблемы культуры Молдовы (материалы II Спафариевских чтений) (Кишинев: «Штиинца» 1991), 56-74.

Белоброва 1992: О.А. Белоброва, Об источниках миниатюр к сочинениям Николая Спафария 1670-х гг. В: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 45 (Ленинград 1992), 414-434.

Белоброва 1993: О.А. Белоброва, Николай Гаврилович Спафарий (Милеску). СККДР, вып. 3 (XVII в.), ч. 2 (Санкт-Петербург 1993), 392-400.

Белоброва 1998: О.А. Белоброва, Отрывок «Хрисмологиона» в древнерусском сборнике Пушкинского Дома. В сб.: Nicolae Milescu Spătaru şi istoria culturii (Chişinău 1998), 60-61.

Белоброва 2001: О.А. Белоброва, «Евхаристион» Софрония Почасского и «Книга о 9 музах и 7 свободных художествах» Николая Спафария. В сб.: МОСХОВІА: Проблемы византийской и новогреческой филологии. К 60-летию Б.Л. Фонкича (Москва: Индрик 2001), 101-105.

Бенвенист 1995: Э. Бенвенист, Словарь индоевропейских социальных терминов (Москва 1995).

Бибиков 2004: М.В. Бибиков, Латинское завоевание Константинополя в свете пророческих текстов. В: Византия и Запад (950-летие схизмы христианской церкви, 800-летие захвата Константинополя крестоносцами): Тез. докл. XVII Всероссийской науч. сессии византинистов (Москва: ИВИ РАН 2004), 20-21.

Буланин 2003: Д.М. Буланин, Николай Гаврилович Спафарий (Милеску). В: Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 3, XVII в., ч. 4: Т-Я. Дополнения (Санкт-Петербург 2003), 750-751.

Георгий 2001: архим. Георгий (Тертышников), Антоний. Православная энциклопедия, т. 2 (Москва 2001), 632-633. http://www.pravenc.ru/text/115982.html.

Горский, Невоструев 1862: А.В. Горский, К.И. Невоструев, Описание рукописей славянской библиотеки, т. II, вып. 3 (Москва 1862), 238-246.

Евсеев 1902: И.Е. Евсеев, Толкования на Книгу пророка Даниила в древне-славянской и старинной русской письменности. В: Древности. Труды Славянской комиссии Имп. Московского археографического общества, ч. 3 (Санкт-Петербург 1902), 17.

Исаченко 2013: Т.А. Исаченко, Неизвестный «Хрисмологион» в минском рукописном собрании. Исследование и публикация Т.А. Исаченко. Российская государственная библиотека (Москва 2013).

Исаченко 2014: Т.А. Исаченко, «Хрисмологион» Паисия Лигарида с толкованиями на Видения пророка Даниила. В: Культура, история и литература Русского мира: общенациональный и региональный аспекты. Сборник статей и материалов всероссийской научной конференции с международным участием «Человек и мир человека» (Барнаул 2014), 145-159.

Исаченко 2015: Т.А. Исаченко, «Понеже учится душа о будущих..., взирая на прошедшыя»: Молдавская дипломатия вт. пол. XVII в. в поисках геополитических решений. В: Русский мир в пространственно-временном контексте. Сборник статей и материалов всероссийской научной конференции с международным участием (Барнаул 2015), 14-26.

Лисовой 2001: Н.Н. Лисовой, «Святой Диоклетиан»: Империя и Церковь в римско-константинопольско-московской парадигме. В: Восточнохристианская цивилизация и восточнославянское общество в современном мире (Москва: Институт философии РАН 2001), 64-75.

Лупан 1991: Шт.Г. Лупан, Хрисмологион» - взгляд из Средневековья. В.: Nicolae Milescu Spătarul şi problemele culturii Moldovei /Николае Милеску Спафарий и проблемы культуры Молдовы (материалы II Спафариевских чтений) (Кишинев: «Штиинца» 1991), 85- 94.

Михайловский 1897: И.Н. Михайловский, Важнейшие труды Николая Спафария (1672-1677) (Киев 1897).

Семенов 2003: Ю.И. Семенов, Философия истории. (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней) (Москва 2003).

Синискалько 1995: П. Синискалько, Термины: «Prophetia» (пророчество), «Sacerdotium» (священство), «Imperium» (царство) в начале нашей эры. В: Римско-Константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика (Москва 1995).

Синицына 1995: Н.В. Синицына, Итоги изучения концепции «Третьего Рима» и сборник «Идеи Рима в Москве». В: Римско-Константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика (Москва 1995), 16-43.

Смирнов 1869: С.К. Смирнов, Спасо-Вифанский монастырь (Москва 1869).

Смирнов 1909: С.К. Смирнов, Митрополит Платон и основанная им Вифанская обитель (Сергиев Посад 1909).

Соболевский 1903: А.И. Соболевский, Переводная литература Московской Руси XIV-XVII веков (Санкт-Петербург 1903).

Хрунова 1997: Н.В. Хрунова, Спасо-Вифанский монастырь (Сергиев-Посад 1997).

Чеснокова 2011a: Н.П. Чеснокова, «Хрисмологион» Паисия Лигарида в рукописных собраниях ГИМ и РНБ: предварительные замечания. В сб.: Современные проблемы археографии (Санкт-Петербург 2011), 251-258.

Чеснокова 2011b: Н.П. Чеснокова, Христианский Восток и Россия (Москва 2011).

Шамбинаго 1936: С.К. Шамбинаго, Повести о начале Москвы. В: (Ред. А.С. Орлов) Труды Отдела древнерусской литературы. Академия наук СССР. Институт литературы, т. 3 (Москва-Ленинград 1936).

Danilov, Griţco, Malahov 2002: M. Danilov, A. Griţco, L. Malahov, Cartea românească în colecţiile Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei. Catalog (Chişinău 2002).

Demeny, Demeny 1986: L. Demeny, L.A. Demeny, Adnotări cantemiriene pe un exemplar al Bibliei lui Şerban Cantacuzini. In: L. Demeny, L.A. Demeny, Carte, tipar şi societate la români în secolul al XVI-lea (Bucureşti 1986), 259.

Mango 1965: C. Mango, The legend of Leo the Wise. In: Зборник радова Византолошкого института, кн. 6 (Београд 1965), 59-93.

Mihail 2009: Z. Mihail, Nicolae le Spathaire Milescu à travers ses manuscrits (Bucureşti 2009).

Despre manuscrisul lui Milescu Spătarul din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (la aniversarea a 380-a de la naşterea savantului)

Cuvinte-cheie: Milescu Spătarul, Hrismologhion, ţarul Alexei Mihailovici, Roma, Constantinopol, imperiu.

Rezumat: Studiul este consacrat uneia dintre cele mai importante publicaţii ale lui Nicolae Milescu Spătarul – *Hrismologhionul*, „Cartea prorocirilor", tradusă în ruseşte şi dăruită ţarului Alexei Mihailovici spre sfârşitul vieţii. Ea este considerată una dintre componentele importante ale moştenirii spirituale romano-constantinopolene, care uneşte deopotrivă subiectele privitor la Sfinţenie, Proroci şi Imperiu, subiecte esenţiale ale istoriei universale.

Un interes deosebit în cercetările actuale îl ocupă identificarea copiilor manuscrise ale operei lui Milescu-Spătarul ce se păstrează în afara hotarelor Rusiei. Articolul nostru are la bază o copie a manuscrisului insuficient cercetat, ce se păstrează în colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei. Interpretarea istorică asupra operei este completată cu descrieri arheografice.

About Milescu-Spătaru's manuscript from the collections of the National Museum of History of Moldova (to the 380th anniversary of the scholar)

Keywords: Nikolai Spathari, Chrismologion, Tsar Aleksey Mikhailovich, Rome, Constantinople, Empire.

Abstract: This paper presents to reader a description of the most important work of the second half of the 17th century, which holds a special place in Russian culture. The Russian translation of the «prophetic book» called Chrismologion, presented to Tsar Aleksey Mikhailovich near the end of his reign, is an important part of the legacy from Rome and Constantinople and in an obvious way connects the themes of Prophecy, the Priesthood and the Empire, which are key themes in world history. The translation is supplied with a commentary by Nikolai Spatharu (Milescu-Spătaru) and presents the ideology which played an important role in the political and cultural life of Moscow in the 17th century.

10.02.2016

Татьяна Исаченко, Российская государственная библиотека, ул. Воздвиженка, д.3/5, 119019, Москва; e-mail: isachenko33@yandex.ru.

HRISTOS EUHARISTIC ÎN COLECȚIA DE ICOANE A MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI

Adelaida Chiroşca

Cuvinte-cheie: Euharistie, Liturghie, altar, proscomidiar, împărtăşanie, viţă-de-vie, cruce, potir.

În patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei se păstrează un număr considerabil de icoane în care este reprezentat chipul Mântuitorului Iisus Hristos. Constituită pe parcursul mai multor ani, colecţia de icoane reflectă multiple subiecte cu tematică hristologică – atât scene din viata Mântuitorului cât şi subiecte ce poartă un conţinut simbolic şi liturgic. Mai multe compoziţii iconografice din colecţia muzeului sunt consacrate temei Sfintei Euharistii – aceasta fiind evocată în icoanele *Cina cea de Taină* şi *Hristos Viţă-de-vie*. Ne vom opri, în cele ce urmează, asupra unui subiect iconografic mai puţin cunoscut zonei noastre şi anume: *Hristos Viţă-de-vie,* reflectat în trei icoane din patrimoniul muzeului. În baza acestor compoziţii şi din analogiile cu alte imagini asemănătoare vom încerca să ne concentrăm pe conţinutul lor teologic, la fel şi pe cel simbolic. Vom urmări, totodată, cum s-a constituit iconografia în cauză, arealul ei de răspândire, în ce spaţii geografice a fost mai populară şi unde s-a semnalat doar izolat. În cele din urmă vom căuta să stabilim care au fost sursele iconografice din care s-au inspirat zugravii locali pictând cele trei icoane din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei.

Euharistia este una din marile taine bisericeşti alături de Taina Sf. Botez, Taina Sf. Cununii, Taina Spovedaniei, Taina Nunţii etc. A fost instituită de însuşi Mântuitorul la Cina cea de Taină, atunci când Iisus Hristos, prevestind jertfa de pe cruce, frânge pâinea şi toarnă vinul în cupă identificându-le cu trupul şi sângele său. Euharistia mai este numită Sfintele Daruri, Dumnezeieştile Taine, Sfânta Împărtăşanie. Acest mare mister se săvârşeşte până în prezent în timpul Sfintei Liturghii în momentul în care preotul, chemând puterea Duhului Sfânt, transformă pâinea şi vinul în trupul şi sângele lui Hristos, oferindu-le spre împărtăşanie credincioşilor. Evocând neîntrerupt jertfa lui Hristos, Sfânta Euharistie simbolizează comuniunea omului cu Dumnezeu (Cojoleancă 2012).

Icoanele din colecţia muzeului provin din anii ’20-’30 ai secolului XX din bisericile închise din RASSM. Sunt icoane de dimensiuni mari, pictate în tempera şi ulei pe lemn, ornamentate cu foiţă de aur şi imitaţii de email multicolor. Aceste icoane reprezintă în linii generale aceeaşi schemă, fiind remarcate şi unele deosebiri în compoziţie, în decor, gesturi şi inscripţii. Mântuitorul, înfăţişat pe masă de altar, în faţa Crucii, este acoperit cu pânză alba exact ca în momentul răstignirii. Din coasta stângă răsare o viţă-de-vie care rodeşte struguri şi se răsfiră peste braţele crucii, coborând în partea dreaptă a Mântuitorului. Iisus stoarce cu ambele mâini ultimul strugure în Potirul ţinut de un înger. În partea stângă, un alt înger ţine un rotulus mare închis. Pe două icoane în registrul superior doi îngeraşi ţin filacterele deschise, pe ele fiind scris pe o icoană în română şi pe altă în slavonă – „cel ce mănâncă trupul meu”, „cel ce bea sângele meu”.

Aceste compoziţii consacrate unei teme ce ţine de Taină Mântuirii este pătrunsă de reprezentări de o profundă legătură simbolistică – Masa Altarului, Crucea şi Sfântul Potir. După cum menţionează specialiştii, conţinutul imaginii *Hristos Viţă-de-vie* trece peste contextul istoric al evenimentelor mântuirii, sugerând ideea unui concept transcendental, a ceea ce are loc în Sfântul Altar în timpul Liturghiei. În aceste compoziţii Iisus Hristos înviat stă pe masa Altarului în faţa Crucii, din coasta lui crescând o viţă-de-vie cu strugurii storşi de Mântuitor direct în Sfântul Potir. Conţinutul teologic al scenei constă în prezenţa reală a Mântuitorului în Euharistie, prin vinul din Sfântul Potir care prefigurează sângele Domnului, şi prin trupul Lui, care stă chiar pe masa Sfântului Altar (Marga 2014). Crucea, care reprezintă pa-

tima, moartea şi învierea Fiului Domnului, în aceste scene „accentuează caracterul de jertfa nesângeroasă al Sfintei Liturghii, prin care se actualizează continuu jertfă lui Hristos” (Marga 2014). Sfântul Potir – păstrătorul unei taine este un recipient mistic ce simbolizează Cupa cu vin folosită de Mântuitor la Cina cea de Taină, în cadrul căreia s-a instituit Sfânta Euharistie, dar şi caliciul în care Sf. Apostol şi Evanghelist Ioan a adunat sângele ce curgea din rănile Mântuitorului care pătimea pe Cruce (Ioan 19, 34). Este totodată şi vasul din cadrul Sfintei Liturghii în care se toarnă vinul şi puţină apă sfinţită, fiind preschimbate în sângele Domnului. Este „Paharul binecuvântării” (I Cor. X, 16) în care se află „acel sânge pe care El l-a vărsat pe cruce şi care a curs din coasta lui împunsă cu suliţa” (Armaşu 1943, 395-396).

Tema Euharistiei a fost tratată în imagini din cele mai vechi timpuri, la început prin reprezentări simbolice cum ar fi coşul cu pâine, peştele – imagini cunoscute încă din secolele III-IV în catacombele romane. În alte imagini se reprezenta viţa-de-vie, culesul acesteia, păsările ciugulind ciorchinii, sau scene cu trapezele creştine, acestea din urmă indicând Cina cea de Taină. Cercetătorii menţionează că în imaginile timpurii Sfânta Euharistie era reprezentată atât sub aspect istoric prin Cina cea de Taină, moment evocat în textele evanghelice, cât şi sub aspect liturgic redat prin ritualul Împărtăşirii apostolilor. Ambele scene vor fi incluse de timpuriu în programul iconografic al lăcaşurilor sfinte (Нефёдова 2011). Compoziţiile menţionate n-au fost singurele care au reflectat tema euharistică, acest subiect fiind ilustrat ulterior şi în alte imagini.

În prima jumătate a secolului al XV-lea în mai multe lăcaşuri sfinte de pe Creta, dintre care mănăstirea *Hodighitria* din Kenourgio, mănăstirile din Varsamonero (Voriza) şi Malles (Hierapetra) puteau fi văzute icoane mobile (fig. 1) cu subiectul *Hristos Viţă-de-vie* (Mantas 2003, 348). Pe ele era reprezentat Mântuitorul în viţă-de-vie, încadrat la nivelul nimbului de Sf. Apostoli Petru şi Pavel, iar pe marginea icoanei, pe linie verticală, de ceilalţi zece apostoli, modelul iconografic fiind inspirat din textul Evangheliei: „Eu sunt viţa, voi mlădiţele” (Ioan 15, 5). Aceste imagini datează din perioada când se desfăşura Sinodul de la Ferara-Florenţa (1438-1442), în cadrul căruia are loc Unia de la Florenţa (1439), considerată a fi încă o încercare pentru unificarea celor două bi-

Fig. 1. Hristos Viţă-de-vie, prima jumătate a secolului al XV-lea, Angelos Akotantos, Grecia,

serici, iar chipurile Sf. Apostoli Petru şi Pavel, reprezentaţi lateral nimbului Mântuitorului, indică unitatea creştinilor între ei şi în Hristos[1]. Tot din această perioadă provine încă o icoană asemănătoare, păstrată astăzi într-o colecţie privată, pe care, în locul Sf. Apostoli Petru şi Pavel, sunt zugrăvite chipurile Fecioarei Maria şi al Sf. Ioan Botezătorul, formând astfel o Deisis extinsă (fig. 2).

Toate aceste icoane aparţin celebrului Angelos Akotantos (†1450), pictor grec de origine nobilă din oraşul Candia (astăzi Heraclion). Angelos Akotantos este considerat primul dintre zugravii care şi-a pus semnătura pe icoane, subscriind Χειρ Αγγέλου, din greacă – Mâna Îngerului (Mantas 2003, 348-349). Este apreciat ca cel mai mare pictor grec din prima jumătate a secolului al XV-lea, opera lui fiind de o înaltă calitate artistică, care a inspirat pictori de renume – Andreas

[1] Imagini în care Iisus Hristos este încadrat de Sfinţii Apostoli Petru şi Pavel vor deveni un subiect la care zugravii vor mai reveni şi în alte perioade. Din secolul al XIX-lea provine o icoană păstrată astăzi în colecţia Muzeului Naţional de Artă din Kiev, în care Iisus Hristos se reprezintă în potir cu coasta sângerândă, cu mâinile arătând spre Sfinţii Apostoli Petru şi Pavel, zugrăviţi lateral, fiecare încadrat de mlădiţe de viţă-de-vie. În registrul superior este înscris «Ядый Мою плоть и пияй Мою кровь во Мне пребывает и Аз в нем»/ Cel ce mănâncă trupul Meu si bea sângele Meu rămâne întru Mine şi Eu întru el (Ioan 6, 56).

Fig. 2. Hristos Viţă-de-vie, prima jumătate a secolului al XV-lea, Angelos Akotantos, Grecia.

Ritzos, Andrew Pavia şi Nicholas Tzafouris. Lui îi sunt atribuite mai multe icoane zugrăvite înainte de Sinodul de la Ferara-Florenţa (1438-1442), intitulate Îmbrăţişarea Sfinţilor Apostoli Petru şi Pavel, un subiect iconografic prin care pictorul şi-a exprimat poziţia faţă de dezbinarea celor două biserici[2].

Imagini *Hristos Viţă-de-vie* se păstrau şi pe Sfântul Munte în Trapeza Marii Lavre, atribuite artistului cretan Theophanis Strelitzas Bathas, icoane datate din anii 1535 şi 1541. De la mănăstirea Dochiariu provine o altă icoană cu acelaşi subiect, datată din anul 1568 (Mantas 2003, 351-352). La mănăstirea Suceviţa, în partea stângă a naosului, poate fi văzută aceeaşi compoziţie (fig. 3), în registrul superior fiind înscris cu majuscule „Азъ ес(м)ъ Лоза вы же рож(д)іе”/ „Eu sunt Viţa, voi mlădiţele” (Ioan 15, 5). În această imagine Mântuitorul este încadrat de cei doisprezece apostoli: Sfinţii Apostoli Petru şi Pavel în prima linie, ceilalţi – în linia a doua. Pictura datează din secolul al XVI-lea şi aparţine fraţilor Ioan şi Sofronie Zugravul. Din iconostasul bisericii *Adormirea Maicii Domnului* din Kefalonia provine o altă icoană de acest fel, datată din anul 1666, semnată de Theodore Poulakis (1622-1692), care se păstrează astăzi în Muzeul Bizantin din Atena. Scena se deosebeşte de precedentele prin imaginile zugrăvite

[2] Cercetătorii menţionează că deşi scena era cunoscută de timpuriu, ea a fost pictată mai mult pe icoane portabile, în frescă întâlnindu-se rar, cele mai vechi provenind din Grecia, Serbia, Macedonia. Dintre cele mai renumite este considerată cea de la mănăstirea Caracalu, de pe Muntele Athos. O scenă de acest fel se păstrează şi la mănăstirea Snagov de lângă Bucureşti, împodobind turla centrală (Danalache 2012).

Fig. 3. Hristos Viţă-de-vie, secolul al XVI-lea, Ioan şi Sofronie Zugravul, mănăstirea Suceviţa.

deasupra Mântuitorului – a Sfântului Duh în chip de Porumbel, în mandorla eliptică şi a Celui vechi de zile, în mandorla rotundă, binecuvântând cu ambele mâini pe cei doisprezece apostoli care ţin în mâini filacterele deschise. Plasarea acestei icoane în iconostasul bisericii ţine de parabola Euharistiei, imaginea Porumbelului şi a Celui vechi de zile, prefigurează Sfânta Treime şi indică prezenţa Ei în Taina Sfintei Euharistii (Mantas 2003, 356-358). O imagine asemănătoare a fost semnalată în aceeaşi perioadă şi în biserica *Preasfintei Născătoare de Dumnezeu* din Kerkyra, Grecia, care a aparţinut probabil aceluiaşi pictor – Theodore Poulakis (Припачкин 2001, 92). Toate aceste imagini amintesc de fapt scena *Arborele lui Iesei,* reprezentată frecvent în frescă, broderie, pe vitralii, în manuscrise etc.

În secolul al XVI-lea încep să apară scene în care la baza unei cruci este reprezentat Mormântul Domnului, alături, pe o lespede dată la o parte, stă Hristos înviat, acoperit cu pânză albă. În mâinile Mântuitorului e o viţă-de-vie care răsare din mormânt, iar Mântuitorul stoarce vinul în Potirul întins de un înger îngenuncheat (fig. 4). Din secolele XVII-XVIII imagini similare vor decora

Fig. 4. Euharistie, secolele XVII-XIX, România, colecţie privată, Olanda.

pridvorul bisericilor, miniaturile din cărţile de cult (Припачкин 2001, 80).

Această temă iconografică, după cum menţionează unii specialişti în domeniu, a izvorât din marea semnificaţie pe care au reprezentat-o Patimile, Crucea şi Cel care a fost răstignit pe ea, subiecte reflectate în „nenumărate imnuri alegorice de laudă şi de mărire, aduse Mântuitorului Iisus, rănilor Sale, sângelui Său" (Popescu-Vâlcea 1943, 88). Conţinutul acestor texte trebuia să ia o formă „către care ochiul creştinului deschizându-se să vadă, iar buzele fierbinţi ... să se stingă la atingerea chipului sfinţit" (Popescu-Vâlcea 1943, 89). Astfel au apărut numeroase imagini care îl arătau pe Hristos pătimind, pe unele cunoscute sub numele *Christ de Pitié*. Mântuitorul este reprezentat ieşit pe jumătate din mormânt, având Crucea la spate şi capul aplecat pe umeri. Este înfăţişat singur sau susţinut de doi îngeri. Pe altele, numite *Fontaine de vie*, Mântuitorul este răstignit pe Crucea situată în centrul unei fântâni, în care se adună tot sângele ce curge din rănile lui. Destul de populare erau scenele intitulate *Pressoir mystique* în care Iisus Hristos se reprezintă într-un teasc de vie, fiind stors de bârnele acestuia, iar sângele care ţâşneşte „ca mustul din strugure" se scurge într-un vas (Popescu-Vâlcea 1943, 90-97). Aceste teme populare în Europa în secolele XV-XVI exprimând „mentalitatea zbuciumată a unui sfârşit de ev mediu occidental" au fost preluate şi de creştinii ortodocşi, „suferind după împrejurări şi după loc modificările cuvenite" (Popescu-Vâlcea 1943, 101-102). Zugravii, inspiraţi din reprezentările menţionate mai sus, vor elabora noi compoziţii din care se va constitui ulterior un nou model iconografic intitulat la fel *Hristos Viţă-de-vie*, dar care va reprezenta o compoziţie diferită de cele cunoscute în secolul al XV-lea şi pe care le-am amintit anterior.

Cercetătorii remarcă, în acest sens, că subiectul *Hristos Viţă-de-vie*, fiind o replică ortodoxă a temei occidentale *Le Pressoir mystique*, „înlocuieşte detaliile naturaliste ale acesteia prin elemente simbolice cu adânci înţelesuri euharistice. Schimbarea efectuată este deosebit de semnificativă. Iisus nu este stors, ci oferă El Însuşi vinul dătător de viaţă din ciorchinele care îi iese din trup" (Coman-Sipeanu 2008, 236). În reprezentările zugravilor ortodocşi se va accentua „atât jertfa sângeroasă cât şi cea fără de sânge, astfel alături de uneltele torturii vor fi zugrăvite „crucea pe care s-a pecetluit sfânta jertfă, mormântul semn al biruinţei, prin care s-a preamărit Hristos întru Înviere şi Sfântul Potir, izvor necesar al mântuirii noastre. Legătura între toate acestea este viţa-de-vie, care-L închipuie pe Mântuitorul, după cuvintele: „Eu sunt adevărata tulpină de vie" (Ioan 15, 1) (Boghiu 2001, 91).

Imaginea în cauză se întâlneşte tot mai frecvent în secolul al XVII-lea, devine foarte populară în secolul al XVIII-lea, fiind semnalată şi în secolul al XIX-lea. Zugrăvită pe icoanele de lemn, în picturile murale la fel şi pe sticlă această scena îl reprezenta pe Iisus Hristos pe masa de altar, pe lada de zestre sau călcând pe lespedea de mormânt. Din una din coastele Mântuitorului creşte o viţă-de-vie, care se arcuieşte pe la spate urcând pe braţele unei cruci, Iisus strivind în Potir ultimul strugure. Pe alte reprezentări (fig. 5), spre exemplu, cea din mănăstirea Hurezi, din conca altarului sau cea din altarul bisericii *Naşterea Maicii Domnului* din s. Călineşti-Josani (Căieni), crucea lipseşte, iar viţa-de-vie, se arcuieşte pe la spatele lui Iisus Hristos, dublând nimbul Mântuitorului. Iisus Hristos putea fi reprezentat singur cum îl vedem pe una din icoanele din oraşul Liov (fig. 6), de la începutul secolului al XVIII-lea sau asistat de unu, de doi, chiar şi de patru îngeri. Uneori în câmp apăr câteva din uneltele torturii, la fel şi un vas sub picioarele Mântuitorului, în care era adunat sângele ce picură din rănile Lui. S-au păstrat scene în care viţa răsărind din coasta Mântuitorului, rodeşte struguri, sucul lor prefăcându-se în sângele ce curge într-un potir întins de un înger. Mântuitorul, însă, îşi ţine mâinile pe rana de unde răsare viţa-de-vie, sângele picurând în alt potir ţi-

Fig. 5. Hristos Viţă-de-vie, circa 1700, mănăstirea Hurezi.

Fig. 6. Hristos Viţă-de-vie, începutul secolului al XVIII-lea, Liov.

nut de alt înger (fig. 7). Pe o icoană pe sticlă de la Nicula (Danco, Danco 1979, fig. 27), datată de la începutul secolului al XIX-lea Iisus, înfăţişat pe piatra de mormânt, nu mai stoarce strugurii, dar ţine în mâna stângă potirul cu ultimul strugure în el, mâna dreapta ţinând-o pe piept.

Compoziţii de acest fel sunt înregistrate în Polonia, la Sanok şi Liov încă la sfârşitul secolului al XVII-lea, aici fiind populare atât reprezentările *Hristos Viţa-de-vie*, cât şi *Teascul mistic* în varianta sa occidentală (fig. 8) (Nicolae 2010, 47).

Reprezentările *Hristos Viţă-de-vie* s-au remarcat şi în Rusia, mai ales în zonele de sud – actualele Ucraina şi Belarus. În Muzeul de Istorie şi Arheologie al mănăstirii Noul Ierusalim din or. Istra, de lângă Moscova, se păstrează o icoană datată din anul 1799, fiind opera unui zugrav din Vestul Ucrainei. În imagine Mântuitorul este înfăţişat pe masa unui altar, corpul cu picături de sânge, este acoperit cu pânză roşie, pe cap – cununa de spini. Din coasta sângerândă creşte o viţă-de-vie care se arcuieşte pe la spate şi coboară în mâinile Mântuitorului, care stoarce strugurele în Potirul de

Fig. 7. Hristos Viţă-de-vie, circa 1740, Volânia.

Fig. 8. Hristos Viţă-de-vie, secolul al XVII-lea, Muzeul din Sanok, Polonia.

pe masa altarului ţinut de un înger (Припачкин 2001, 80-81).

Imagini de acest fel sunt menţionate şi în Ucraina, cea mai timpurie scenă fiind semnalată în anul 1653 în pictura murală din Trapeza Mănăstirii *Botezul Domnului* din Kiev (Mănăstirea Kievo-Bratsky) (Сивак 2011, 93). Printre cele dintâi reprezentări se evidenţiază şi miniatură care se regăseşte în Acatistierul Mântuitorului din anul 1674 (fig. 9), editat de tipografia Lavrei Pecerska din Kiev (Косів 2010). Unul dintre gravorii ucraineni care va dezvolta acest subiect este Nikodim Zubritzky, autorul gravurii de pe foaia de titlu din Slujebnicul, editat în anul 1691 de Stavropighia din Liov, şi al celei din Acatistierul emis în aceeaşi tipografie în anul 1699. În prima gravură Potirul în care se scurge sângele Mântuitorului este ţinut de primul episcop al Ierusalimului apostolul Iacov, accentuându-se conţinutul Liturgic şi Euharistic al compoziţiei (Косів 2010). În registrul de contracte al tipografiei din Liov pentru anii 1680-1757 se păstrează inscripţia conform căreia Nikodim Zubriţky a realizat pentru Slujebnicul din 1691 mai multe gravuri printre care *Cina cea de Taină*, *Ruga din Grădina Ghetsimani* (două imagini), *Punerea în Mormânt* ş.a., obişnuind

Fig. 9. Miniatură din Acatistierul Mântuitorului din anul 1674, tipografia Lavrei Peşterilor din Kiev.

să-şi semneze gravurile cu siglele „NZ" (Шустова 2009, 114).

Nikodim Zubritzky (?-1724), născut în Galiţia, a fost hirotonit ieromonah şi diacon în mănăstirea *Sf. Nicolae* din Krekhiv. Este considerat un mare gravor şi meşter xilograf, care a activat în oraşele Liov, Kiev, Cernigov. În perioada anilor 1688-1724 a executat mai mult de 400 de gravuri în lemn şi în cupru cu subiecte biblice şi evanghelice pentru „Amfologhion", 1692; „Apostol", 1696; „Acatistier", 1699; „Slujebnic", 1712; „Patericul", 1702 ş.a.

Gravurile menţionate mai sus au jucat un rol important în evoluarea temei iconografice *Hristos Viţă-de-vie*, în spaţiul ucrainean (Сивак 2011, 93) la fel şi în teritoriile învecinate. În acest context cercetători din Ucraina menţionează interesul deosebit pe care îl manifestau zugravii de aici faţă de tema Sfintei Euharistii la sfârşitul secolului al XVII-lea - începutul secolului al XVIII-lea. Inspiraţi din pictura şi gravura occidentală aceştia vor revedea dogmele de bază ale artei sacre ucrainene. Subiectul euharistic va deveni şi mai popular în arta sacră ucraineană după decizia Sinodului de la Zamość din 1720 privind instituirea sărbătorii Sfintei Euharistii[3]. Aceste reprezentări iconografice erau cunoscute ca *Iisus Vierul, Hristos Viţă Adevărată, Hristos Pomul Vieţii* (Козінчук 2014). Compoziţiile *Hristos Viţă-de-vie* sunt

[3] Sărbătorirea Sfintei Euharistii a fost pentru prima dată introdusa de episcopul Robert la Liège (1247), iar în anul 1264 Papa Urban al IV-lea chemă întreaga Biserică Catolică să susţină aceste manifestaţii (Козінчук 2014).

semnalate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea în Galiţia, în secolul al XVIII-lea – în Volânia şi Ucraina Centrală, conţinutul lor simbolic reflectând puternice influenţe de artă barocă. Din această perioadă se remarcă imaginile *Hristos în teasc*[4] şi *Hristos în potir*[5], ambele evocând jertfa euharistică a Mântuitorului. În secolul al XIX-lea aceste imagini sunt semnalate tot mai rar, devenind una din temele centrale ale icoanei populare extinsă pe întreg spaţiu ucrainean (Косів 2010).

Scenele *Hristos Viţă-de-vie* s-au păstrat şi în Republica Belarus, purtând aici un caracter mai izolat. În colecţiile Muzeului Culturii Vechi Belaruse se păstrează o icoană de la începutul secolului al XVIII-lea, pictată pe lemn, de dimensiuni mari (98×62,5×2,5 cm), din biserica *Înălţarea Domnului* din Oligomel, reg. Brest, Belarus (fig. 10), aici Iisus fiind reprezentat pe mormântul deschis, coapsele fiindu-i acoperite cu pânză albă (Ярошевич 2005).

Acest subiect n-a fost străin nici pentru credincioşii din Georgia, de unde provine o icoană (fig. 11), în care Mântuitorul este reprezentat singur, storcând strugurele în potir, iar sub picioarele Lui – Universul înstelat.

În România această compoziţie va fi foarte răspândită, devenind în secolele XVIII-XIX „cea mai populară imagine euharistică, din Ţara Românească...” (Nicolae 2010, 29). În Transilvania, scena în cauză este deosebit de frecventă în mediul rural, în tot secolul al XVIII-lea, în icoane pe sticlă, în xilogravuri şi în pictura murală..., în Maramureş nu lipseşte din niciun monument unde decorează absida estică (Coman-Sipeanu 2008, 236). Cele mai timpurii reprezentări sunt atestate în schitul *Sf. Apostoli* de la Mănăstirea Hurezi, datate din anul 1700, de la Mănăstirea Cozia – 1704-1705 şi de la Arnota – 1706 (Negrău 2010, 361). Compoziţiile româneşti îl reprezintă pe Iisus storcând cu amândouă mâinile un ciorchine legat de vrejul plin de frunze şi struguri ce a crescut din coasta Lui împunsă de lance, iar sucul picură in

Fig. 10. Hristos Viţă-de-vie, începutul secolului al XVIII-lea, Biserica *Înălţarea Domnului* din s. Oligomel, Brest.

Fig. 11. Hristos Viţă-de-vie, secolul al XIX-lea, Georgia.

[4] O astfel de icoană, datată de la sfârşitul secolului al XVII-lea se păstrează în colecţia Muzeului Naţional de Artă din Ucraina. Inspirată din gravura lui Ieronim Wierix (1553-1619), Iisus Hristos este reprezentat în teasc călcând cu picioarele strugurii, fiind apăsat la spate de o cruce mare, pe care Cel vechi de zile o presează cu ambele mâini.

[5] Iisus Hristos în potir este zugrăvit pe icoana din colecţia Muzeului Naţional de Artă din Ucraina, datată din secolul al XIX-lea, despre care am menţionat în acest articol, în nota 1 de la subsol.

Fig. 12. Hristos Viţă-de-vie, secolul al XVIII-lea, A. Ponehalski, Biserica Călineşti-Căeni, Maramureş.

Potir. Dacă în icoanele de la Nicula Mântuitorul este reprezentat stând în picioare pe lespedea mormântului Său, în Şcheii Braşovului şi la Făgăraş, El este aşezat pe o laviţă sau pe o ladă de zestre bogat ornamentată (Coman-Sipeanu 2008, 236-237). Inspirate din subiectul *Teascul Mistic* imaginile, care îl reprezintă pe Hristos storcând rodul viţei-de-vie ce-L încadrează, vor păstra acest nume încă mult timp, chiar dacă teascul lipseşte din compoziţie, specialiştii tălmăcind dispariţia lui prin transpunerea "ideii de teasc cu cea de lespede de mormânt (cu doua ochiuri)" (Nicolae 2010, 43). În acest context menţionăm icoanele de la Nicula, din Şcheii Braşovului, din Alba Iulia, care sunt numite în literatura de specialitate *Le pressoir mystque* (*Teascul Mistic*) (Danco, Danco 1979, fig. 27, 54, 130).

În lăcaşele de cult din România compoziţia *Hristos Viţă-de-vie* se zugrăveşte de cele mai dese ori în altar, la proscomidiar, unde se pregătesc sfintele daruri de pâine şi vin (Nicolae 2010, 34). Această imagine cu semnificaţii Euharistice a decorat spaţiul altarului în paraclisul *Sf. Apostoli* de la mănăstirea Hurezi, la mănăstirea Cozia, la Arnota, la Vădeni (Târgu Jiu), la Călineşti-Josani (Căeni) (fig. 12), la Inău (Târgu Lăpuş), la Ieud (Deal), la Coruia (Săcălăşeni), Deseşti ş.a. Această imagine poate împodobi uneori şi bolta instituţiilor ecleziastice, exemplul fiind biserica Poiana[6], scena aparţinând renumitului pictor român Ion Nicodim (1932-2007) (Gheorghe, Ciuca 2010, 376-377). A fost de asemenea zugrăvită pe antimise, pe icoanele de lemn, pe sticlă, în miniaturilor din cărţile liturgice.

În mai mute lăcaşe menţionate mai sus se distinge o realizare originală a scenei *Hristos Viţă-de-vie*, imaginile fiind atribuite pictorului de origine poloneză Alexandru Ponehalschi. Se spune că şiar fi deschis în Maramureş un atelier ambulant, desfăşurând aici o intensă activitate în tradiţie post-bizantină, realizând pictura de la Călineşti-Căeni, Berbeşti, Budesti-Susani, Sârbi-Susani, Deseşti, Ieud Deal (Kocoj 2013, 96). Puţine date s-au păstrat despre această personalitate, opera lui vorbind de la sine despre stilul său inconfundabil. Alexandru Ponehalschi a zugrăvit în bisericile în care a lucrat numeroase icoane, ansambluri parietale şi tâmple diversificând programele lor iconografice. Nu obişnuia să-şi semneze icoanele, dar maniera lui este recunoscută „în tipologia feţelor, vesmintelor si gamei cromatice", utilizând „tehnica suprapunerilor mai multor tonuri în realizarea culorilor". Odată cu maturizarea lui artistică se atestă „o diversificare a motivelor decorative". „Evoluţia stilistică" a compoziţiilor iconografice a influenţat „schimbarea concepţiei, a modei din lumea satelor maramureşene", toate acestea subliniind personalitatea pictorului Alexandru Ponehalschi (Betea 2008, 46-55).

Subiect *Hristos Viţă-de-vie* a fost obiectul de studiu al mai multor cercetători români, care au căutat să argumenteze în scrierile lor proveniența imaginii, sursele care au influenţat constituirea modelului, pătrunderea în arealul românesc, distincţiile de la o zonă la alta. I. Gânscă menţionează că cea mai timpurie imagine *Hristos Viţă-de-vie* (fig. 13) se păstrează în Slujebnicul Mitropolitului Stefan al Ungrovlahiei (1648-1688)

[6] Biserica Poiana face parte astăzi din complexul Muzeului Naţional al Agriculturii din Slobozia, Ialomiţa (România). Atestată în anul 1737, în satul Poiana, cu hramul *Sf. Ierarh Nicolae*, ea este strămutată în anul 2000 în or. Slobozia, pe teritoriul Muzeului Naţional al Agriculturii, primind hramul *Buna Vestire a Maicii Domnului.*

Fig. 13. Miniatură, Slujebnicul Mitropolitului Ştefan al Ungrovlahiei (1648-1688).

(Nicolae 2010, 30). G. Popescu-Vâlcea include pentru prima dată această reprezentare în unul din studiile sale, publicat în anul 1943 în revista BOR, precizând că miniatură „este primul pas de trecere, în Biserica noastră, de la simbolismul gândirii, la reprezentarea simbolică a sfintei Euharistii în acest fel" (Popescu-Vâlcea 1943, 107). J. Nicolae remarcă „Deşi nu cunoaştem autorul miniaturii *Hristos vita-de vie* din acest liturghier manuscris, mai mult ca sigur ca el a folosit un model ucrainean, o gravura imprimată dintr-o carte de cult, probabil Acatistierul tipărit la Kiev si la Lvov" (Nicolae 2010, 49). Şi alţi cercetători afirmă că gravura din care s-a inspirat pictorul care a zugrăvit scena *Hristos Viţă-de-vie* în Slujebnicul Mitropolitului Ştefan al Ungrovlahiei, ar fi Acatistierul Mântuitorului emis de tipografia Lavrei Pecerska din Kiev în anul 1674 (Negrău 2010, 360), semnificativ, în acest sens, fiind faptul că unul din textele de pe filacterul miniaturii *Hristos Viţă-de-vie* din Slujebnicul mitropolitului Stefan, conţinea chiar un vers din Acatistul Mantuitorului (Nicolae 2010, 48). Cercetătorii care au descris imaginea în detalii, referitor la scena centrală menţionează că Iisus este reprezentat pe un scrin având la spate imaginea Crucii. O viţă-de-vie iese din Iisus se încolăceşte la spate, în jurul crucii, din ea ivindu-se un ciorchine. Iisus cu urmele biciuirii, are o pânză albă la mijloc, poartă coroana de spini şi nimb crucifer cu inscripţia WOH. Este înfăşurat la mijloc într-o pânză albă. În spatele capului Mântuitorului pe filacter sunt înscrise cuvintele rostite la Cina cea de Taină „beţi dintru aceasta toţi" (Stânculescu 2013, 111).

Pătrunderea acestei imagini în arealul românesc se datorează şi fondării de către Matei Basarab a unei tipografii la Câmpulung în anul 1635, cu implicarea Mitropolitului Petru Movilă. Aici au fost invitaţi pictori şi tipografi ruşi, polonezi, care au potenţat o mişcare novatoare de rezonanţă în arta iconografică din zonă (Negrău 2010, 361).

Din toate acestea putem să deducem că acest tip iconografic a avut o răspândire mai intensă în zonele unde influenţa picturii occidentale a fost mai accentuată şi dimpotrivă – în spaţiul unde s-au respectat tradiţiile picturii orientale, imaginile *Hristos Viţă-de-vie* au fost semnalate doar izolat. Iată de ce cercetătorii ruşi până şi reprezentanţii bisericii, menţionând această compoziţie, îi atribuie calificativul de „tip iconografic rar" (Степанов 2014), pe când în Ţara Românească aceasta era considerată „cea mai populară imagine euharistică" (Nicolae 2010, 29).

Nu ne putem pronunţa cât de cunoscut a fost acest subiect pe teritoriul nostru, specialiştii români menţionând că în Moldova era populară imaginea butucului viţei-de-vie din care răsar mlădiţele, reprezentând astfel „o alegorie pentru Biserică, nu pentru Euharistie" (Nicolae 2014). În programele iconografice din bisericile basarabene de după anexare se va resimţi influenţa stilului rusesc de redare a subiectului Euharistiei, în care predomina scena Împărtăşaniei apostolilor. Am menţionat anterior că în zonele învecinate la sfârşitul secolului al XIX-lea reprezentările *Hristos Viţă-de-vie* devin tot mai rare, ele predominând în icoanele populare. Trebuie să menţionăm, în acest sens, că în icoanele *Hristos Viţă-de-vie* din colecţia muzeului se simte influenţa imaginii ucrainene. Vom vedea în cele ce urmează că autorul unei icoane a deprins meşteşugul anume de la iconografii Lavrei Pecerska din Kiev. Despre autorul altei icoane, care pare să fie pictată de un zugrav cunoscut spaţiului românesc, se ştie că meşteşugul picturii bisericeşti l-a deprins tot la Kiev, la Academia de Arte Frumoase (Bălan

Fig. 14. Hristos Viţă-de-vie, 1927, Ioasaf Berghie, Basarabia (din colecţia MNIM).

2006, 6). Iată că în Basarabia la sfârşitul secolului al XIX-lea - începutul secolului XX apar icoane cu un subiect care a fost mai puţin popular în acest spaţiu. Să fie o manifestare a zugravilor basarabeni care au deprins arta picturii bisericeşti peste Nistru, la Kiev sau reprezintă o atenţie sporită a clerului faţă de subiectul euharistic în sensul unei înviorări spirituale.

Icoanele din colecţia muzeului repetă în linii generale acelaşi model, remarcându-se unele diferenţe de compoziţie şi de decor, deosebirile reieşind, probabil, din îmbinarea mai multor modelele din care s-au inspirat zugravii, accentuând mesajele care le-au părut mai semnificative. Din punctul de vedere al compoziţiei iconografice Mântuitorul este reprezentat fie pe masa de altar sau pe ladă rustică fie călcând cu piciorul pe piatra de mormânt, fiind încadrat de patru sau de doi îngeri. Masa altarului şi lespedea de mormânt, din aceste reprezentări, simbolizează jertfa Mântuitorului, iar lada rustică se identifică cu proscomidiarele care se mai numeau şi lăzi de odoare având forma Chivotului Legământului (Nicolae 2014). Răsărind din coasta Mântuitorului Viţa-de-vie în roadă, arcuită pe cruce, coboară în stânga Lui, Hristos storcând rodul în Potir. Din cele trei icoane doar una singură[7] conţine semnătura autorului. Această icoană (fig. 14) a fost descoperită în anul 1981 de către colaboratorii Muzeului de Istorie a Religiei (Chişinău), în biserica *Sf. Ierarh Nicolae* din s. Baurci, r-nul Ceadâr-Lunga, închisă în anul 1953. Este o icoană mare – 165×79 cm, pictată în tempera pe lemn, desenul grafic şi decorul vestimentar atestând spiritul rustic al zugravului. În registrul inferior al compoziţiei este scris «Іс. Хс. съ ве[и]ноградной лозой/иконоп(исецъ) м. (онах) Іоасафъ Ново-Н(ямец)ка[о](го) монастыря 1927. г. »/ „Is. Hs. cu Viţă-de-vie. Zugrav(ul) c. (ălugărul) Ioasaf de la Mănăstirea Noul Neamţ anul 1927”.

Este vorba de călugărul zugrav Ioasaf Berghie de la mănăstirea Noul Neamţ (1862-?), care s-a aflat aici în perioada anul 1887 - anii ’40 ai secolului XX, ocupând trei camere, „ca să-şi aşeze atelierul”... „în care a lucrat continuu la icoane şi mănăstiri”. Născut în familia dascălului bisericii din satul Japca, Stepan Berghie, Ioan Berghie a îndrăgit de tânăr frumuseţea chipurilor sfinte din icoane (Mihail 1938, 314-315). În anul 1890 însuşi stareţul Andronic de la Noul Neamţ l-a binecuvântat să picteze icoane. Primind monahismul în anul 1895, va merge pe jos să viziteze mari centre bisericeşti din Rusia, poposind mai mult la Moscova şi Kiev de unde va prelua taina zugrăvirii icoanelor. De la primele icoane interpretate într-un stil naiv, va ajunge să picteze icoane ca un adevărat profesionist, deprinzând şi tehnici decorative noi – imitarea smalţului. Devine foarte popular în toată Basarabia, lucrările lui fiind solicitate şi peste hotarele ţării. Pictând un număr impunător de icoane acestea ajung să fie comercializate drept icoane provenite din atelierele Moscovei şi ale Kievului. În sensul evitării acestor situaţii confuze, primeşte binecuvântarea stareţului de a-şi pune numele pe icoane. Pe parcursul vieţii petrecute la Noul Neamţ, se va mai ocupa de traducerea şi copierea manuscriselor din colecţia mănăstirii, primind şi în această activitate binecuvântarea stareţului Andronic. Având o fire de mare filantrop, călugărul a donat mănăstirii Noul Neamţ şi multor altor instituţii ecleziastice tot venitul său „după ce scădea costul materialelor” (Mihail 1938, 316-317).

[7] MNIM, nr. inv. 22918-164.

Revenind la data icoanei, trebuie să menţionăm că aceasta a putut fi constatată doar în urma restaurării efectuate de S. Lupaşco (MNIM) în anul 2006, însă în mai multe surse datarea ei rămâne a fi inexactă[8].

Pe icoana pictată de Ioasaf Berghie Mântuitorul reprezentat pe o ladă rustică este încadrat în registrul inferior de doi îngeri îngenuncheaţi, unul ţine cu ambele mâini Potirul, celălalt – un rotulus mare închis. Alţi doi îngeri încadrează nimbul Lui, având în mâini sulurile deschise pe care este scris în rusa veche: «ядій мою плотъ» şi «піяй мою кровъ»/ „Luaţi şi mâncaţi din trupul meu”, „Luaţi şi beţi din sângele meu”. Mântuitorul ţine capul aplecat spre dreapta, purtând pe cap cununa de spini, de sub care se preling picăturile de sânge. Nimbul Lui, încadrat de monograma „Ic. Xc.”, este redat în formă de clipeus radiant, tonul galben intens rarefiindu-se la margini. Corpul Mântuitorului păstrează urmele torturii – coasta rănită, mâinile şi picioarele străpunse. Îşi ţine piciorul drept într-un vas în care este adunat sângele Lui. Pe Crucea Mântuitorului este înscris cu caractere latine I.N.Ț.I. – Иисус Назарейский Царь Иудейский (Иоан 19, 19) versiunea slavă a versetului evanghelic I.N.R.I. (Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum) – înscriere făcută de Pilat pe crucea Mântuitorului. Compoziţia este încadrată de un impresionant chenar emailat, cu motive geometrice, conturat pe margini cu două linii – galbenă şi brună. Arcuit în partea superioară creează vizual efectul de cer deschis, impresie accentuată şi de fondul albastru siniliu al icoanei. Zugravul a pictat icoana la 65 de ani, după o experienţă de activitate de peste treizeci de ani. Limbajul naiv al zugravului oferă chipurilor un aspect veritabil şi firesc, atribuind totodată icoanei o expresie inconfundabilă. Iată de ce am rămas surprinşi când am văzut într-o biserică din Ucraina o icoană (fig. 15) aproape identică cu icoana din colecţia muzeului. Este vorba de biserica *Sfinţii Apostoli Petru şi Pavel* din s. Petrovca, raionul Sărata, regiunea Odesa, în registrul inferior fiind înscris «Ic. Xc. съ виноградной лозой по копіи изъ Іерусалима 1928 г.» / „Is. Hs. cu Viţă-de-vie de pe copia din

Fig. 15. Hristos Viţă-de-vie, 1928, Biserica *Sfinţii Apostoli Petru şi Pavel* din s. Petrovca, Sărata, Odeca.

Ierusalim anul 1928”. Compoziţia iconografică, decorul veşmintelor, grafia chipurilor, inscripţiile, ornamentul ramei – toate indicau aceeaşi mână – cea a călugărului de la Noul Neamţ. Să admitem că icoana dată este într-adevăr copiată de pe un model din Ierusalim, atunci reiese că una din icoanele de acest fel pictată de Ioasaf Berghie prin anumite împrejurări ajunge la Ierusalim, devenind ulterior o icoană- model. Mai credibilă pare să fie ideea că este o icoană făcută la comandă şi la rugămintea comanditarului Ioasaf Berghie n-o semnează, scriind doar titlul ei «Ic. Xc. съ виноградной лозой», ca pe icoana din anul 1927. Partea a doua a inscripţiei «по копіи изъ Іерусалима 1928 г.» a fost adăugată pe icoană mai târziu, probabil de cei care au solicitat-o. Să fi fost într-adevăr o copie din Ierusalim, Ioasaf Berghie avea să indice acest fapt şi pe icoana pe care o prezentăm, pictată cu un an mai înainte, în 1927.

Descoperirea icoanelor lui Ioasaf Berghie în afara ţării este justificată în presa vremii, în care se menţiona „După sfârşitul lucrării pentru mănăstire, a început să zugrăvească şi pentru lumea din afară”, icoanele lui fiind căutate peste Nistru, după Unire primind comenzi şi din Moldova „de

[8] În articolul *Из истории иконописания в Ново-Нямецком монастыре*, autorul T. Sinhani menţionând inscripţia degradată, relatează că icoana a fost zugrăvită în anul 1903 (Синхани 1996, 263). În monografia *Icoana basarabeană din secolul XIX*, icoana *Hristos Viţă-de-vie* este datată de autor o dată cu anul 1903 (Stăvilă 2011, 97), şi altă dată cu anul 1907 (Stăvilă 2011, pl. 95).

la Roman, unde a zugrăvit două icoane, sau de la Piatra Neamţ pentru un fost ofiţer de grăniceri a zugrăvit trei icoane" (Mihail 1938, 315). Icoana din colecţia muzeului a fost menţionată de T. Sinhani în articolul *Из истории иконописания в Ново-Нямецком монастыре* în care autorul atenţionând asupra popularităţii subiectului în ţările occidentale, spune că aceasta a fost destul de cunoscută şi pe teritoriul Moldovei, deosebindu-se prin imaginea îngerilor care îl încadrează pe Iisus Hristos şi prin cununa de spini de pe capul Mântuitorului (Синхани 1996, 195-196).

Aceeaşi schemă se distinge în altă icoană muzeală[9] (fig. 16), pictată în perioada interbelică, despre aceasta mărturisind inscripţiile cu grafie latină. Pictată în tempera pe lemn, icoana are dimensiunile 95×60 cm şi provine din biserica *Acoperământul Maicii Domnului* din satul Ghidighici, municipiul Chişinău, intrată în colecţia muzeului în anul 1978. În compoziţia ei se conturează mai multe caracteristici originale – Iisus Hristos în postură aproape frontală, reprezentat pe masa altarului, ţine, de această dată, ambele picioare în vasul în care este adunat sângele Lui, iar îngerii din registrul inferior îngenunchind pe norii albi. Pe filacterele îngerilor din registrul superior este scris: „Luaţi şi mâncaţi din trupul meu", „Luaţi şi beţi din sângele meu". Nimbul Mântuitorului este redat în formă de disc aurit, conturat cu linie de culoare brună, pe Crucea Mântuitorului fiind înscris Acrostihul biblic I.N.R.I. – Iisus din Nazaret Regele Iudeilor (Ioan 19, 19). Chenarul icoanei reprezintă o ramă simplă de nuanţă aurie, cu linie lată brună pe margine. Deşi este o icoană nesemnată, am remarcat în compoziţia ei mai multe elemente caracteristice şi altor icoane care aparţin penelului unui mare zugrav, care a activat în Basarabia interbelică, apoi în România. În compoziţiile acestui iconograf se observă o interpretare specifică a mai multor litere cum ar fi minusculele c, g, l, r, s, u. Pictorul realizează deosebit şi nimburile personajelor, îmbinând diferite nuanţe de galben-auriu, maroniu şi brun. Liniuţe mici, liniuţe drepte şi frânte sau sub formă de zigzaguri, împânzesc suprafaţa aureolelor. În icoanele lui sunt specifici şi norii pe care planează îngerii, fiind pufoşi şi de un alb imaculat. Un element caracteristic este punctul pe care zugravul îl pune după fiecare inscripţie. Aceste însuşiri, proprii icoanelor lui, se redescoperă şi în

Fig. 16. Hristos Viţă-de-vie, anii '20-'30 ai secolului XX, Irineu Protcenco, Basarabia (din colecţia MNIM).

icoana din colecţia muzeului nostru. Privind chipul Mântuitorului de pe icoana din colecţia muzeului şi de pe Răstignirea[10] de la intrarea în naosul Mănăstirii *Sf. M. M. Teodor Tiron* din Chişinău, am remarcat similitudini în constituţia corpului, în trăsăturile feţei – fruntea lată, nasul alungit, gura mică, dar proeminentă, barba scurtă şi despicată pe mijloc, în redarea cununii de spini, a părului. Analizând inscripţiile de pe icoana muzeală şi din Pomelnicul Arhimandritului Cleopa Ilie sau de pe Epitaful Punerea Domnului în Mormânt din paraclisul *Sfinţii Părinţi Ioachim şi Ana* de la Mănăstirea Sihăstria (Bălan 2006, 58, 59) ambele aparţinând pictorului Irineu Protcenco (1888-1947), am constatat mai multe elemente comune în redarea literelor l, r, u, c, n, g. Aceste constatări

[9] MNIM, nr. inv. 22918-28.

[10] Răstignirea din biserica mănăstirii *Sf. M. M. Teodor Tiron* din Chişinău după toate probabilităţile a fost executată de Ion Protcenco, care, se ştie, că a participat împreună cu alţi pictori în anul 1933 la o zugrăvire nouă a interiorului bisericii (Poştarencu 2012, 128).

ne fac să credem că icoana *Hristos Viţă-de-vie* din colecţia muzeului poate să aparţină aceluiaşi zugrav – marelui Irineu Protcenco, celebru în România şi aproape uitat la Chişinău, oraş în care a trăit şi a pictat mai mult de douăzeci de ani şi unde încă mai poate fi văzută opera lui.

A treia icoană[11] (fig. 17), consacrată subiectului *Hristos Viţă-de-vie*, este găsită în anul 1979 în biserica *Acoperământul Maicii Domnului* din satul Cruzeşti, municipiul Chişinău. Icoana este lucrată în tempera pe lemnul cu dimensiunile 105×70 cm şi redă în linii generale schemă comună, în compoziţie lipsind îngerii cu filacterele deschise. Iisus Hristos, calcă cu piciorul drept pe piatra de pe mormânt, storcând în Potir singurul strugure rodit de viţa-de-vie, „scopul catehetic fiind valabil şi pentru reprezentările” în care „viţa-de-vie poartă un strugure” (Nicolae 2010, 40). Scenele în care Iisus Hristos este zugrăvit deasupra mormântului sugerează ideea că „Sfântul Altar reprezintă „mormântul învierii noastre” (Marga 2014). Poartă mantie cărămizie, voluminoasă, fără pânza albă de pe coapse ca în celelalte icoane. Este încadrat de doi îngeri – cel din dreapta Mântuitorului, îngenunchind pe piciorul stâng, se sprijină cu o mâna de sulul mare, alta o ţine la piept, cel din stânga îi întinde potirul. O linie albă circulară ce conturează capul Mântuitorului, formează un nimb cruciform în care s-au înscris siglele tradiţionale WOH din greacă – *Cel ce sunt*. În această compoziţie lipseşte acrostihul biblic de pe Crucea Mântuitorului, lipsesc şi rănile de pe mâini şi de pe picioare. O ramă arcuită sus, ornamentată cu un decor vegetal din imitaţii de email multicolor, încadrează compoziţia iconografică, foiţa de aur conferindu-i un aspect subtil. În partea de jos a ramei s-a păstrat şi un chenar oval pentru titlul icoanei, inscripţia fiind pierdută.

Icoanele *Hristos Viţă-de-vie* din colecţia muzeului, făcute la comanda parohului sau poate a mirenilor, s-au păstrat, după toate probabilităţile, în altarul bisericilor din care au făcut parte, împodobind zona de Jertfă, sau zona Euharistiei de aici. Se prea poate să fi decorat şi spaţiul naosului în calitate de icoane de rugăciune, dimensiunile mari confirmând această idee. Sunt trei icoane de facturi diferite: una realizată în stil rustic, celelalte într-o manieră de interpretare neo-clasică. Două dintre aceste icoane (fig. 16, 17) sunt semnalate pentru prima dată, publicarea lor oferind publicului posibilitatea de-a cunoaşte o compoziţie iconografică puţin cunoscută zonei noastre. Aceste icoane mărturisind prezenţa Lui Hristos prin conţinutul lor de obiecte de contemplare şi prin mesajul euharistic pe care îl transmit, contribuie la apropierea omului de Dumnezeu.

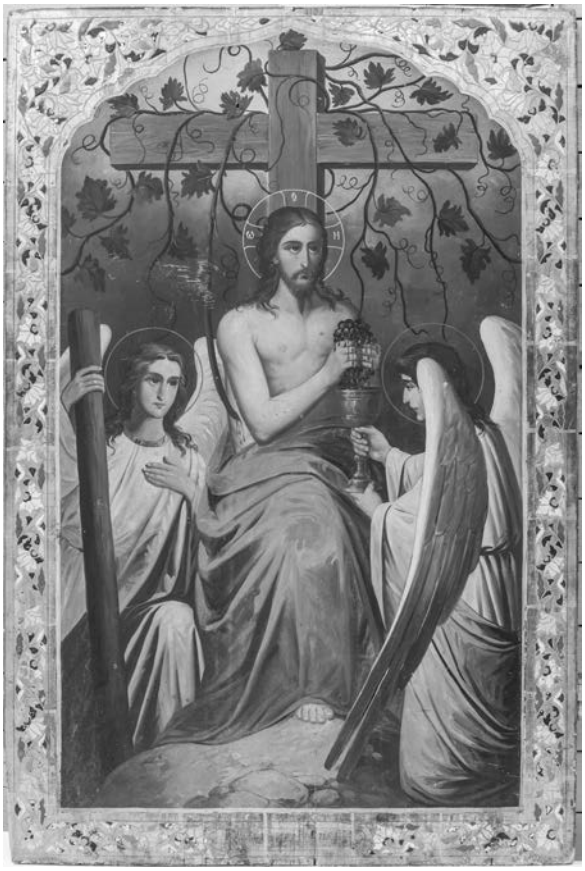

Fig. 17. Hristos Viţă-de-vie, anii ’20-’30 ai secolului XX, Basarabia (din colecţia MNIM).

Bibliografie

Anania 1998: V. Anania, Les cieux de l’Olt (Bucureşti 1998).

Armaşu 1943: T. Armaşu, Coloarea vinului pentru sfânta Euharistie. Biserica Basarabeană, anul II, nr. 11-12, 1943, 388-405.

Bălan 2006: I. Bălan,Paraclisul „Sfinţii Părinţi Ioachim şi Ana” (Mănăstirea Sihăstria 2006).

[11] MNIM, nr. inv. 22918-10.

Betea 2008: R. Betea, Tâmpla bisericii de lemn din Deseşti. In: Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studeţeşti, Arheologie - Istorie - Muzeologie, 14 (Alba-Iulia 2008), 46-60.

Boghiu 2001: S. Boghiu, Chipul Mântuitorului în iconografie (Bucureşti 2001).

Camară 2011: I. Camară, Manuscris trilingv. Preliminarii la o editare. In: (Ed. E. Munteanu) Biblicum Jassyense, vol. 2 (Iaşi 2011), 117-120.

Câmpeanu 2013: M. Câmpeanu, Iconografia Bisericii monument UNESCO „Naşterea Maicii Domnului" din Ieud-Deal (Judeţul Maramureş). Acta Moldaviae Meridionalis XXXIII, 2013, 100-116.

Cojoleancă 2012: B. Cojoleancă Bogdan, Interpretarea patristică a Sfintei Scripturi în programul iconografic al mănăstirilor cu pictură exterioară din nordul Moldovei (rezumat) (Bucureşti 2012). (http://www.unibuc.ro/studies/Doctorate2013Mai/)

Coman-Sipeanu 2008: O. Coman-Sipeanu, Tematica hristologică a icoanelor pe sticlă. Studia Universitatis Cibiniensis, Series Historica, tomul 5/2008, 233-247.

Danalache 2012: T. Danalache, Îmbrăţişarea Sfinţilor Apostoli Petru şi Pavel, 11 mai 2012. (http://www.crestinortodox.ro/sarbatori/sfintii-apostoli-petru-pavel/imbratisarea-sfintilor-apostoli-petru-pavel-96118.html)-

Danco, Danco 1979: J. Danco, D. Danco, La peinture paysanne sur verre de Roumanie (Bucarest 1979).

Gheorghe, Ciuca 2010: F. Gheorghe, R. Ciuca, Viţa-de-vie şi strugurele – simboluri pe ştergarele colecţiei Muzeului Naţional al Agriculturii. In: Muzeul Naţional al Agriculturii. Studii şi comunicări, vol. III (Slobozia 2010), 375-394.

Iancovescu 2008: I. Iancovescu, Les sources russes et ukrainiennes de la peinture murales au temps de Constantin Brancovan. Revue Roumaine d'Istoire de l'Art, Série Beaux-Arts, tome XLV, 2008, 101-117.

Kocoj 2013: E. Kocoj, The damned of the Last Judgment or what the Romanians paint in the orthodox icons-historical and contemporary cultural context. Journal for the Study of Religions and Ideologies 12, 2013, 87-108.

Mantas 2003: A.G. Mantas, The iconographic subject "Christ the vine" in bizantine and post-bizantine art. In: ΔΕΛΤΙΟΝ the ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΑΣ (ΑΘΗΝΑ 2003), 347-360. http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion/article/viewFile/4151/3926.pdf

Marga 2014: I. Marga, Icoană unică în lume: Hristos Euharistic, 17 decembrie 2014. http://ziarullumina.ro/icoana-unica-in-lume-hristos-euharistic-97691.html

Negrău 2010: E. Negrău, Notes sur deux themes icohogrsfiques d'origine occidentales dans la peinture murale d'autel au temps de Constantin Brancovan. Annales Universitatis Apulensis. Series Historica 14/1, 2010, 359-370.

Nicolae 2010: J. Nicolae, Imago Pietatis: „Aduna pe robii săi cu mare predicare la potir". Reprezentarea miniaturală Hristos Vită-de-Vie din Slujebnicul Mitropolituli Stefan al Ungrovlahiei (1652) şi semnificaţiile sale euharistice. Annales Universitatis Apulensis. Series Historica, 14/1, 2010, 29-56.

Nuţiu 2002: F.E. Nuţiu, Contribuţii la istoria cărţii religioase. Librăria, Anuar I (Târgu-Mureş 2002), 113-125. (http://www.bjmures.ro/bd/B/001/06/B00106.pdf)

Popa 2008: C. Popa, L'iconographie de la peinture de l'exonarthex du églises brancovanes (1). Revue Roumaine d'Istoire de l'Art, Série Beaux-Arts, tome XLV, 2008, 77-93.

Popescu-Vâlcea 1943: G. Popescu-Vâlcea, Contribuţii la iconografia simbolului Sfintei Euharistii. BOR, anul LXI, nr. 1-3, 1943, 86-107.

Rogojanu 2011: I.C. Rogojanu, Comori bibliofile în colecţii bucureştene. Biblioteca Bucureştilor, anul XIV, nr. 12, 2011, 34. http://www.bibmet.ro/Uploads/BB_decembrie2011.pdf

Poştarencu 2012: D. Poştarencu, Biserica Sf. Teodor Tiron din Chişinău. In: Identităţile Chişinăului, Materialele conferinţei, 12-13 septembrie 2011, Chisinău (Chişinău 2012), 119-146.

Stânculescu 2010: I. Stânculescu, Studiu asupra ilustraţiilor din ms. rom. 1790. In: (red. E. Petre) Manuscris trilingv. Preliminarii la o editare (Bucureşti 2010), 107-137.

Stăvilă 2011: T. Stăvilă, Icoana basarabeană din secolul XIX (Chişinău 2011).

Velculescu 2012: C. Velculescu, Imagini din Slujebnicul Mitropolitului Ştefan într-o prelucrare din anul 1799. Acta Musei Porolissensis XXXIV, 2012, 417-426.

Бондарчук 2002: Я. Бондарчук, Ікона «Христос Виноградар» (XVIII ст.). Волання з Волині, ч. 3 (46), 2002, 47-48. (http://istvolyn.info/index2.php?option=com_content&task=emailform&id=1196&itemid=1)

Козінчук 2014: В. Козінчук, Виноградна лоза в іконографічному мистецтві галичини, 19 августа 2014. (http://www.galychyna.if.ua/publication/culture/vinogradna-loza/print.html:)

Косів 2010: Р. Косів, Ікона «Спас-Виноградная лоза», 21 квітня 2010. (http://risu.org.ua/ua/index/spiritual_culture/icon/iconografia/35312/)

Припачкин 2001: И. Припачкин, Иконография Господа Иисуса Христа (Москва 2001).

Сивак 2011: В. Сивак, Евхаристійна іконографія в українському сакральному малярстви XVII-XVIII ст. Народознавчі зошити 1 (97), 2011, 87-100.

Синхани 1996: Т. Синхани, Из истории иконописания в Ново-Нямецком монастыре. Tyragetia III, 1996, 195-200.

Степанов 2014: Иерей О. Степанов, Образ Христа (иконографическая типология). Православные курсы. Лекция №3. Обучение Иконописи (http://healthy-feed.com/pravoslavnye-kursy-obuchenie-ikonopisi-obraz-hrista-ikonograficheskaya-tipologiya/).

Шустова 2009: Ю. Шустова, Книга контрактов Львовского Ставропигийского братства с типографами (1680-1757): проблемы источниковедческого исследования. В: Вестник РГГУ, №4/09 (Москва 2009), 108-123.

Ярошевич 2005: А. Ярошевич, «Сие творите в Моё воспоминание...», Наша Вера, 3 (33) 2005 г. http://ikony.by/sie-tvorite-v-moyo-vospominanie/

Eucharistic icons of Jesus Christ in the collections of the National Museum of History of Moldova

Keywords: Eucharist, liturgy, altar, communion, vine, cross, chalice.

Abstract: Many icons from the collection of the Museum are devoted to the theme of the Eucharist – the iconographic types of "The Last Supper" and "Jesus Christ "The Vine". This article presents an iconographic type less well-known in our area – "Jesus Christ "The Vine", which is reflected on the three icons from the museum. Eucharist is one of the great sacraments in which Jesus Christ, presaging the sacrifice of the Cross, gives his disciples bread and wine in the chalice referring to the bread as "my body" and the wine as "my blood". Icons from the Museum's collection represent the general scheme of this type of icons: the Savior is depicted sitting on the altar table, behind Him – the Cross, vines with grapes grows from His rib and He presses the grapes with both hands into the chalice, supported by an angel. On the left side another angel holds a large rolled scroll. On the two icons, in the upper part of the composition, two angels hold scrolls with inscriptions, on one of the icons in the Romanian language, on the other in the Old Slavonic: "one who eats My Body", "one who drinks My Blood". The theme of the Eucharist was treated in images from ancient times; it was conveyed through symbolic images of the basket of bread, fish, vine, its fruit, birds pecking grapes or the Christian meal scenes. Later, there were images in which the Savior was depicted in the vine, among the twelve apostles. Since the 16th century there are known the icons, on which at the base of the cross there is depicted the Tomb of Christ, and near the Tomb the resurrected Jesus Christ covered with a white cloth stands on the plate shifted to one side. In the hands of the Savior there is a vine growing out of the grave, and he presses the wine in the chalice, which holds the kneeling angel. These images develop into complex compositions, very common in the 17th-18th centuries in Poland, the southern regions of Russia, in Romania, Georgia, and Serbia. Such the images designed for the location in the altar are found on the icons on glass and on wooden icons. Icons from the museum's collection, which are dated from the end of the 19th century to 1920s-1930s, perhaps were created by the order of parish or the laity. They were maintained, in all probability, in the altars of churches or in the naos as icons for prayer. This assumption is confirmed by their impressive size.

List of Figures:

Fig. 1. Jesus Christ "The Vine", the first half of the 15th century, Angelos Akotantos, Greece.

Fig. 2. Jesus Christ "The Vine", the first half of the 15th century, Angelos Akotantos, Greece.

Fig. 3. Jesus Christ "The Vine", 16th century, Ioan and Sofronie Zugravul, Sucevița Monastery.

Fig. 4. The Eucharist, 17th-19th centuries, Romania, private collection, Holland.

Fig. 5 Jesus Christ "The Vine", around 1700, Hurezi Monastery.

Fig. 6. Jesus Christ "The Vine", the beginning of the 18th century, Lviv.

Fig. 7. Jesus Christ "The Vine", about 1740, Volyn.

Fig. 8. Jesus Christ "The Vine", 17th century. The Sanok Museum, Poland.

Fig. 9. Miniature from the Collection of Akathist Hymns of 1674, printing of Kiev-Pechersk Lavra.

Fig. 10. Jesus Christ "The Vine", the beginning of the 18th century. The Church of the Ascension in the village of Olgomel, Brest.

Fig. 11. Jesus Christ "The Vine", 19th century, Georgia.

Fig. 12. Jesus Christ "The Vine", 18th century, A. Ponehalsky, the church in Călinești-Căeni, Maramureș.

Fig. 13. Miniature, Missal of the Metropolitan Stephen of Wallachia (1648-1688).

Fig. 14. Jesus Christ "The Vine", 1927, Ioasaf Berghie, Bessarabia (from the NMHM collection).

Fig. 15. Jesus Christ "The Vine", 1928, Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the village of Petrovka, Sărata, Odessa.

Fig. 16. Jesus Christ "The Vine", 1920s-1930s, Irinei Protchenko, Bessarabia from the NMHM collection).

Fig. 17. Jesus Christ "The Vine", 1920s-1930s, Bessarabia (from the NMHM collection).

Евхаристические иконы Иисуса Христа в коллекции Национального музея истории Молдовы

Ключевые слова: евхаристия, литургия, алтарь, жертвенник, причастие, виноградная лоза, крест, потир.

Резюме: Многие иконы из коллекции музея посвящены теме евхаристии – это икографические типы «Тайная вечеря» и «Иисус Христос Виноградная Лоза». В данной статье представлен иконографический тип, менее известный в нашей зоне – «Иисус Христос Виноградная Лоза», который отображен на трех иконах из фондов музея. Святое Причастие является одним из великих церковных таинств, в котором Иисус Христос, предвещая крестную жертву, преломляет хлеб и наливает вино в чашу, соотнося их со своим телом и кровью. Иконы из коллекции музея представляют общую схему этого типа иконописи – Спаситель изображен сидящим на алтарном столе, за Ним – Крест, из Его ребра вырастает лоза с виноградной гроздью, которую Он обеими руками отжимает в потир, поддерживаемый ангелом. В левой части композиции другой ангел держит большой свернутый свиток. На двух иконах в верхней части композиции два ангела держат развернутые свитки с надписями, на одной из икон – на румынском языке, на другой – на старославянском: «тот, кто ест Тело Мое», «тот, кто пьет Кровь Мою». Тема евхаристии трактовалась в изображениях с древнейших времен, она воплощалась через символические образы корзины с хлебом, рыбы, виноградной лозы, ее плодов, птиц, клюющих грозди винограда, или через сцены христианской трапезы. Позже появились образы, на которых Спаситель изображен в лозе, среди двенадцати апостолов. С XVI века известны иконы, на которых у основания креста изображена Гробница Христа, а рядом, на сдвинутой плите, стоит воскресший Христос, покрытый белой тканью. В руках Спасителя – виноградная лоза, вырастающая из могилы, и Он отжимает вино в потир, который протягивает коленопреклоненный ангел. Последние образы разовьются в сложные композиции, очень распространенные в XVII-XVIII вв. в Польше, южных регионах России, Румынии, Грузии, Сербии. Предназначенные для расположения в алтаре для украшения зоны жертвенника или зоны евхаристии, такие изображения встречаются как на иконах на стекле, так и на деревянных иконах. Иконы из музейной коллекции, относящиеся к периоду с конца XIX века по 20-30-е гг. XX века, возможно, создавались по заказу прихода или мирян. Они хранились, по всей вероятности, в алтаре церквей, частью которых являлись, либо в пространстве наоса в качестве икон для молитвы. Это предположение подтверждают их внушительные размеры.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Иисус Христос Виноградная Лоза, первая половина XV в., Ангелос Акотантос, Греция.

Рис. 2. Иисус Христос Виноградная Лоза, первая половина XV в., Ангелос Акотантос, Греция.

Рис. 3. Иисус Христос Виноградная Лоза, XVI в., Иоанн и Софроние Зугравул, монастырь Сучевица.

Рис. 4. Евхаристия, XVII-XIX вв., Румыния, частная коллекция, Голландия.

Рис. 5. Иисус Христос Виноградная Лоза, около 1700 г., монастырь Хурезь.

Рис. 6. Иисус Христос Виноградная Лоза, начало XVIII в., Львов.

Рис. 7. Иисус Христос Виноградная Лоза, около 1740 г., Волынь.

Рис. 8. Иисус Христос Виноградная Лоза, XVII в., Музей в Саноке, Польша.

Рис. 9. Миниатюра из акафистника 1674 г., типография Киево-Печерской Лавры.

Рис. 10. Иисус Христос Виноградная Лоза, начало XVIII в., Церковь Вознесения Господня в с. Ольгомель, Брест.

Рис. 11. Иисус Христос Виноградная Лоза, XIX в., Грузия.

Рис. 12. Иисус Христос Виноградная Лоза, XVIII в., А. Понехальский, церковь в Кэлинешть-Кэень, Марамуреш.

Рис. 13. Миниатюра, Служебник митрополита Стефана Унгровлахийского (1648-1688).

Рис. 14. Иисус Христос Виноградная Лоза, 1927 г., Иоасаф Бергие, Бессарабия (из коллекции НМИМ).

Рис. 15. Иисус Христос Виноградная Лоза, 1928 г., Церковь святых апостолов Петра и Павла в с. Петровка, Сэрата, Одесса.

Рис. 16. Иисус Христос Виноградная Лоза, 20-30-е гг. XX в., Ириней Протченко, Бессарабия (из коллекции НМИМ).

Рис. 17. Иисус Христос Виноградная Лоза, 20-30-е гг. XX в., Бессарабия (из коллекции НМИМ).

12.05.2016

Adelaida Chiroşca, Muzeul Naţional Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: adelaidachirosca@gmail.com

AFIŞUL PROPAGANDISTIC SOVIETIC DIN PERIOADA CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL DIN PATRIMONIUL MUZEULUI NAŢIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI

Vera Stavilă

Cuvinte-cheie: colecţie, patrimoniu, afiş, propagandă, război.

Colecţia de afişe propagandistice din patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei include circa 2000 de unităţi. O parte considerabilă din această colecţie, circa 1000 de exemplare, o constituie afişul propagandistic sovietic din perioada celui de-al Doilea Război Mondial sau cum mai este numit – afişul de război.

Afişul propagandistic sovietic din perioada celei de-a doua conflagraţii mondiale era parte componentă a maşinăriei propagandei de război. Acest mijloc de promovare a ideologiei de război a fost folosit alături de discursuri radiofonice, foi volante, ziare, trenuri de propagandă etc. Considerăm, totuşi, că din punctul de vedere al impactului, afişul sovietic de război a fost unul dintre cele mai eficiente instrumente propagandistice.

Afişul de propagandă sovietică a fost folosit prima dată în anul 1917, în timpul loviturii de stat bolşevice din Rusia. În acea perioadă, afişul a servit ca mijloc de comunicare în masă, fiind folosit la maximum în scopul argumentării motivării putchului şi a dictaturii bolşevice.

În anii celui de-al Doilea Război Mondial propaganda devenise o adevărată armă de război, o condiţie indispensabilă pentru obţinerea victoriei. Autorităţile sovietice au utilizat la maximum mijloacele de propagandă în timpul mobilizărilor pentru front, la menţinerea spiritului combativ al armatei, la recrutarea civililor şi angajarea lor în industria de război, la economisirea produselor alimentare şi a altor produse vitale.

Spre deosebire de perioada antebelică, în anii 1941-1945, afişul propagandistic sovietic lasă de-o parte temele legate de lupta de clasă, ateism, construirea comunismului etc. şi se concentrează pe ideile patriotismului şi rezistenţei împotriva duşmanului. Remarcăm că pentru a amplifica mesajul sovieticii au folosit modele, exemple şi tradiţii din perioada Rusiei ţariste, perioadă care anterior a fost criticată şi combătută în mod sistemic.

De menţionat că, din cauza arestărilor şi condamnărilor făcute de Stalin în anii '30 ai sec. XX, la toate nivelurile, majoritatea artiştilor plastici care vor participa la această campanie sunt tineri, cu câteva excepţii. Drept exemplu este cazul lui Gustav Klutsis din Letonia, care în anii '30 ai sec. XX, împreună cu Valentina Kulaghina au fost producătorii oficiali de afişe propagandistice şi responsabili de retorica vizuală a lui Stalin. În 1938 Gustav Klutsis este arestat şi apoi ucis în închisoarea din Butovo, regiunea Moscova.

Dintre tinerii artişti care participă la designul de afiş menţionăm grupul Kukryniksy, format din Mihail Kupryanov, Porfiry Krylov şi Nikolai Sokolov. Acest grup a lucrat pentru aşa-numitele „Ferestre ale TASS" toată perioada războiului dar şi după război[1]. Cu acest grup a mai colaborat Samuil Marshak, scriitor şi traducător din limba engleză, la crearea a 108 afişe. Mai amintim aici pe V.I. Lebedev-Kumaci, care scrie textele la 92 de postere, A.I. Mashistov pentru 136 şi A. Zaharov pentru 95 de afişe (Mihăescu 2009, 72)

Un număr considerabil de afişe de război din colecţia MNIM face parte din proiectul „Ferestrele TASS" („Окна ТАСС"), în cadrul căruia au activat 129 de artişti plastici de diverse specializări şi peste 70 de poeţi şi scriitori[2]. Pe tot parcursul războiului agenţia a realizat peste 1250 de afişe care, de obicei, erau reproduse în tiraje de cel puţin 1000 de exemplare (Mihăescu 2009, 73)

Aceste afişe erau şi un fel de cronică de război. Ele apăreau aproape zilnic. Afişele erau trimise în

[1] Denumirea *ferestre* vine de la faptul că afişele erau montate în vitrinele goale ale magazinelor.

[2] Agenţia Sovietică de Ştiri şi Informaţii Naţionale, care era de fapt moştenitoarea „Ferestrelor ROSTA" („Окна сатиры Роста") sau „Окна Роста", Agenţia Telegrafică Rusă, care includea o serie de afişe create de către pictori şi poeţi ruşi, cu o formă specifică de propagandă (satiră).

1. Afiş. *Din cuvântarea tovarăşului I.V. Stalin*, 1941.

trei direcţii principale: pe front, în fabrici şi uzine şi la fermele agricole, pentru a prezenta situaţia de pe front în termeni optimişti şi convenabili, urmărind să menţină astfel moralul cetăţenilor, să justifice războiul şi să insufle speranţă în victorie. Afişele erau tipărite în baza informaţiilor primite telegrafic de pe front. În cel mult 40 de minute afişul era tipărit şi apoi distribuit în sute de localităţi. De operativitatea apariţiei afişelor depindea starea de spirit a populaţiei, numărul de noi mobilizări, randamentul întreprinderilor care produceau armament sau asigurau armata cu provizii.

Afişul de război din colecţia MNIM este foarte diferit după conţinut, format şi design. Tipologic, acesta poate fi clasificat în două categorii: afişul-trafaret şi afişul imprimat.

Afişul-trafaret din colecţia MNIM este într-un număr limitat, numără 50 de unităţi şi elucidează evenimentele din anul 1945, ultimul an de război, şi a avut un rol important în perioada Războiului al Doilea Mondial. Acesta era cel mai operativ gen de afiş şi se bucura de o mare popularitate. Motivul apariţiei acestor afişe l-a constituit, posibilităţile tehnice de imprimare limitate în multe oraşe. Afişul-trafaret putea fi făcut manual în tiraje mai mici, ceea ce nu era posibil la tipografii. Mai târziu, o serie de afişe-trafaret, cele mai bune, au fost imprimate în tiraje mari.

Afişul imprimat reprezintă cea mai mare parte a colecţiei. Este prezent atât în original cât şi multiplicat în timpul războiului, dar şi în perioada postbelică, în tiraje de zeci de mii de exemplare.

Afişul de război îşi modifică mesajul, în funcţie de situaţia de pe front şi cea din spatele frontului. Pentru prima perioadă a războiului este caracteristic afişul care cheamă populaţia la mobilizarea totală şi consolidarea frontului sovietic şi se referă la anul 1941 – primul an de război. Pentru această perioadă a fost folosit în primul rând apelul autorităţilor la luptă pentru apărarea patriei. În această categorie se înscrie afişul *Din cuvântarea tovarăşului I.V. Stalin* (*Из речи товарища И.В. Сталина*)[3], care cheamă la nimicirea fascismului şi la lupta pentru victorie. De menţionat că primul afiş de război *Distrugem şi nimicim duşmanul, fără cruţare* (*Беспощадно разгромим и уничтожим врага*)[4], pictor Kukryniksy, a apă-

[3] FB-5590-3.
[4] FB-5590-3.

2. Afiş. *Distrugem şi nimicim duşmanul, fără cruţare!* Autor Kukryniksy (Mihail Kuprianov, Porfirii Krîlov, Nikolai Sokolov), 1941.

3. Afiş. *Patria-mamă te cheamă!* Autor I. Toidze, 1941.

rut la 24 iunie 1941, la doar două zile de la începerea războiului. Tehnica acestui afiş se apropie de caricatură. În imagine: Hitler lovit în cap de baioneta unui soldat sovietic, reprezentat prin culoarea roşie, şi tratatul rupt al pactului de neagresiune germano-sovietic semnat în 1939, tiraj 200 000 ex., editura „Исскуство". Un alt afiş care se încadrează perfect în această categorie este cel intitulat *Patria-mamă te cheamă* (*Родина-мать зовет!*)[5] de I. Toidze. Acest afiş în roşu, alb şi negru ajunge, la doar o săptămână de la începutul războiului, să apară pe străzile Moscovei, acoperind, la un moment dat, faţada unei întregi clădiri de pe strada Gorki, centrală. Afişul a fost tipărit în milioane de exemplare şi tradus în toate limbile de circulaţie ale Uniunii Sovietice. Dar, există informaţii că acest afiş a fost creat cu mult înainte. Panoul a apărut pe străzile oraşului Iaroslav în seara zilei de 22 iunie, în aceeaşi zi a fost lipit pe vagoanele eşaloanelor militare la Kuibîşev, iar pe 23 iunie a apărut pe străzile din Habarovsk, Extremul Orient. Pentru acele timpuri era imposibil

4. Afiş. *Moarte fascismului!* Autori V. Vlasov, T. Pevzin, T. Şişmariova, 1941.

ca aceste afişe să ajungă în oraşe atît de diferite, situate la distanţe mari unul de altul, într-un timp atât de scurt. E cert că aceste afişe au fost pregătite din timp[6]. Un afiş impresionant a fost şi cel creat de pictorii V. Vlasov, T. Pevzin, T. Şişmariova – *Moarte fascismului* (*Смертъ фашизму*)[7]

[5] FA-3028-10.

[6] Detalii: http://www.scritube.com/literatura-romana/carti/Victor-SuvorovZiua-M205514911.php

[7] FB-7145-3.

5. Afiş. *În toată ţara de la un capăt la altul, se mobilizează prietena de luptă!* Autor A. Daineca, 1941.

6. Afiş. *Tovarăşi! Adunaţi haine călduroase pentru Armata Roşie!* Autor N. Baskakov, 1942.

Afişele create în anul 1942 îndeamnă populaţia din spatele frontului la susţinerea eforturilor militare. Spatele frontului a constituit un factor important în asigurarea succeselor de pe front. Afişele mobilizatoare din spatele frontului reflectă creşterea rolului industriei de război în asigurarea succesului pe front. În propaganda de război sovieticii au folosit intensiv şi imaginea femeii, pentru sporirea impactului emoţional, psihologic la nivel de subconştient. Femeile au ocupat locul bărbaţilor mobilizaţi pe front, în toate sferele, de la munca câmpului până la munca în uzinele de producere a armamentului. Într-un astfel de context femeia a devenit un personaj des întâlnit în afişele de propagandă sovietică. Aici se încadrează perfect afişul-colaj *În toată ţara de la un capăt la altul, se mobilizează tovarăşa de luptă* (*По всей стране от края и до края встает на пост подруга боевая*)[8]. Autori: un grup de pictori sub conducerea lui A. Deineka. Un alt bloc de afişe se referă la campania de colectare a hainelor groase pentru soldaţii de pe front, cum ar fi: *Tovarăşi! Adunaţi haine călduroase pentru Armata Roşie!* (*Товарищи! Сдавайте теплые вещи для Красной Армии!*)[9], pictor N. Baskakov; *Confecţionăm şi predăm haine călduroase frontului! Ajutăm Armata Roşie să nimicească ocupanţii germani!* (*Изготовим и сдадим теплые вещи фронту! Поможем Красной Армии уничтожить немецких оккупантов!*),[10] pictor V. Biriukov. Un rol important l-au jucat şi afişele care îndemnau populaţia din spatele frontului să depună banii în băncile de economii pentru susţinerea eforturilor militare. Un astfel de afiş a fost cel intitulat: *Participând la cea de-a doua loterie monetară şi îmbrăcăminte, ajutăm frontul!* (*Участие во второй денежно – вещевой лотерее поможем фронту!*)[11]

[8] FB-5588-7.

[9] FB-5588-30.

[10] FB-5588-24.

[11] FB-5588-25.

7. Afiş. *Confecţionăm şi predăm haine călduroase frontului! Ajutăm Armata Roşie să nimicească ocupanţii germani!* Autor V. Biriukov, 1942.

8. Afiş. *Participând la cea de-a doua loterie monetară şi de îmbrăcăminte, ajutăm frontul!*, 1942.

Pentru anii 1943-1944 sunt caracteristice afişele care promovează succesele soldaţilor de pe front. În gama largă a afişelor de acest gen pot fi incluse şi posterele cu genericul *Spre vest* (*На запад*), autor I. Ivanov; *Înainte spre Vest!* (*Вперед на запад*),[12] autor P. Malţev; *Îi vom trage pe criminalii fascişti la răspundere pentru fărădelegile comise!* (*Мы заставим немецких преступников держать ответ за все их злодеяния!*),[13] autor I. Toidze. Aici pot fi incluse şi afişele care cheamă la răzbunare: *Răzbună-te pentru ei* (*Мсти за них*),[14] autor N. Batolina; *Partizane, răzbună-te pentru patrie* (*Партизан мсти за родину*),[15] autor N. Jukov etc.

O altă categorie de afişe din colecţia muzeului sunt cele care prezintă eforturile şi puterea coaliţiei antihitleriste. Acestea sunt variate ca design şi dimensiuni şi se referă la ultima perioadă a războiului, anul 1945. Aceste afişe reprezintă de regulă simbolurile de stat: drapelele, edificiile guvernamentale ale statelor aliate, fie reprezentate în prim-plan, fie parţial, care şi-au unit forţele şi au luptat împotriva Germaniei hitleriste. Unul dintre aceste afişe este cel creat de pictorul V. Ladeaghin, care este alcătuit din drapelele ţărilor aliate pe fundalul edificiilor guvernamentale. Textul din partea de jos a afişului, semnat de O. Kolîcev, simbolizează prietenia şi puterea celor trei state beligerante: SUA, Anglia şi URSS.[16] Un

9. Afiş. *Istoria multor divizii nemţeşti.* Autor S. Pankratov, 1944.

[12] FB-5592-114.
[13] FB-5590-23.
[14] FB-7145-25.
[15] FA 3028-4.
[16] FA-3893-8.

10. Afiş. *Răzbună-te pentru ei!* Autor N. Batolina, 1944.

12. Afiş. *Aşa va fi cu fiara fascistă*. Autor A. Kokorekin, 1945.

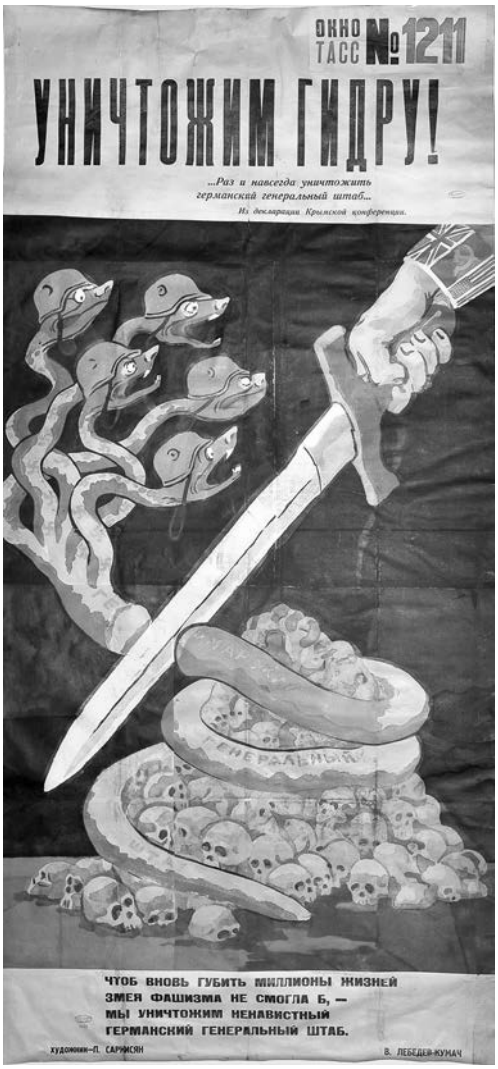

11. Afiş. *Să nimicim hidra!* Autor P. Sarkisian, 1945.

13. Afiş. *Sfârşitul ruşinos al agresorilor fascişti*. Autor V. Deni (Denisov), 1945.

14. Afiş. *Sărbătoarea Victoriei!* Autor B. Muhin, 1945.

afiş impresionant este şi cel semnat de pictorul P. Sarkisian, intitulat *Nimicim hidra* (*Уничтожим гидру*),[17] însoţit de un text semnat de B. Lebedev-Kumaci. Mesajul acestui afiş cheamă la nimicirea fascismului şi la evitarea pierderilor de vieţi omeneşti. Un afiş foarte expresiv este şi cel creat de A. Kokorekin – *Aşa va fi cu fiara fascistă* (*Так будет с фашистским зверем*)[18]

Letopiseţul afişului de război se încheie cu o serie de afişe de sărbătoare în care predomină culorile aprinse, în special culoarea roşie. Unul dintre ele este cel semnat de B. Muhin, intitulat *Sărbătoarea Victoriei* (*Праздник победы*)[19], care reprezintă parada din Piaţa Roşie, de la 9 mai 1945. Iar pictorul N. Karpovski a semnat renumitul afiş *Slavă forţelor armate, care au arborat drapelul biruinţei pe Raihstag, Berlin* (*Слава советским войскам водрузившим знамя робеды над Берлином*)[20]. Tot aici se încadrează şi afişul *Sfârşitul dezonorant al agresorilor fascişti* (*Бесславный конец фашистских агрессоров*),[21] semnat de pictorul caricaturist V. Deni (Denisov).

În urma cercetării s-a constatat că, pe parcursul întregii perioade a războiului afişul a urmărit un singur scop – de a justifica războiul şi a denigra duşmanul. Acestea şi-au demonstrat rolul în mobilizarea comunităţii împotriva duşmanului. Totodată, afişele constituie şi o formă de manipulare a cetăţenilor de către autorităţile sovietice, o camuflare a crimelor şi monstruozităţilor – elemente care au însoţit politica sovietică pe tot parcursul existenţei ei.

[17] FB-5589-14.
[18] FB-3995.
[19] FB-5593-2.
[20] FB-5593-1.
[21] FB-5592-172.

Bibliografie

Mihăescu 2009: C. Mihăescu, Grafic Design momente cheie în sec. XX (Timişoara 2009).

Soviet propaganda posters of the Second World War in collections of the National Museum of History of Moldova

Keywords: collection, heritage, poster, propaganda, war.

Abstract: This article is the result of studying the collection of Soviet propaganda posters of the Second World War from NMHM. During the research it was found that they are very different in content, format and design. Typologically they can be divided into two categories: posters made by using a stencil technique and printed posters. The number of stencil posters in the museum's collection is small – 50 objects; their theme is dedicated to the events of 1945 – the last year of the war. Most of the collection consists of printed posters. There are originals and copies multiplied during the war and after its end by tens of thousands of exemplars. It was found that the informative message of the posters varied depending on the situation at the front and in the rear. In wartime, the sole purpose of the posters was a justification for the war and denigrating the enemy. Their role has resulted in the mobilization of society against the enemy. At the same time the posters were a form of manipulation of citizens by the Soviet authorities; they concealed crimes and ugly phenomena that accompanied the Soviet policy throughout its existence.

List of illustrations:

1. Poster "From the speech of Comrade I.V. Stalin", 1941.
2. Poster "Mercilessly crush and destroy the enemy" by the Kukryniksy (Mikhail Kupriyanov, Porfiry Krylov and Nikolai Sokolov), 1941.
3. Poster "The Motherland Calls!" by I. Toidze, 1941.
4. Poster "Death to fascism!" by V. Vlasov, N. Pevzin, and T. Shishmareva, 1941.
5. Poster "Across the country, from end to end, girls-comrades-in-arms at their posts stand" by A. Deineka, 1942.
6. Poster "Comrades! Donate warm clothes for the Red Army!" by N. Baskakov, 1942.
7. Poster "Let's produce and give warm clothes to the front! Let's help the Red Army to destroy the German invaders!" by V.Biryukov, 1942.
8. Poster "Let's help the front by the participation in the second money and clothing lottery!", 1942.
9. Poster "The history of many German divisions" by Pankratov, 1944.
10. Poster "Revenge for them!" by N. Batolina, 1944.
11. Poster "Demolish the hydra" by P. Sargsyan, 1945.
12. Poster "So it will be with the fascist beast" by A. Kokorekin, 1945.
13. Poster "Inglorious end to the fascist aggressors" by V. Deni (Denisov), 1945.
14. Poster "Victory Day!" by B. Muhin, 1945.

Советский пропагандистский плакат времен Второй мировой войны из фондов Национального музея истории Молдовы

Ключевые слова: коллекция, наследие, плакат, пропаганда, война.

Резюме: Данная статья является результатом изучения коллекции советских пропагандистских плакатов времен Второй мировой войны из фондов НМИМ. В ходе исследований было установлено, что они очень разнятся по содержанию, формату и дизайну. Типологически их можно разделить на две категории: плакаты, выполненные в технике трафарета, и печатные плакаты. Трафаретных плакатов в коллекции музея немного – 50 единиц, их тематика посвящена событиям 1945 года – последнего года войны. Большую часть коллекции составляют печатные плакаты. Имеются и оригиналы, и копии, размноженные как во время войны, так и после ее окончания тиражом в десятки тысяч экземпляров. Было установлено, что информационный посыл плакатов менялся в зависимости от положения на фронте и в тылу. В военное время единственной целью плаката было оправдание войны и очернение противника. Его роль выразилась в мобилизации общества против врага. В то же время плакаты являлись формой манипулирования гражданами со стороны советской власти, они маскировали преступления и уродливые явления, которые сопровождали советскую политику на протяжении всего ее существования.

Список иллюстраций:

1. Плакат «Из речи товарища И.В. Сталина». 1941 г.

2. Плакат «Беспощадно разгромим и уничтожим врага». Авторы: Кукрыниксы (Михаил Куприянов, Порфирий Крылов и Николай Соколов). 1941 г.
3. Плакат «Родина-мать зовет!». Автор: И. Тоидзе. 1941 г.
4. Плакат «Смерть фашизму!». Авторы: В. Власов, Т. Певзин, Т. Шишмарева. 1941 г.
5. Плакат «По всей стране от края и до края встает на пост подруга боевая». Автор: А. Дейнека. 1942 г.
6. Плакат «Товарищи! Сдавайте теплые вещи для Красной Армии». Автор: Н. Баскаков. 1942 г.
7. Плакат «Изготовим и сдадим теплые вещи фронту! Поможем Красной Армии уничтожить немецких оккупантов!». Автор: В.Бирюков. 1942 г.
8. Плакат «Участием во второй денежно-вещевой лотерее поможем фронту!». 1942 г.
9. Плакат «История многих немецких дивизий». Автор: С. Панкратов. 1944 г.
10. Плакат «Мсти за них!». Автор: Н. Батолина. 1944 г.
11. Плакат «Уничтожим гидру». Автор: П. Саркисян. 1945 г.
12. Плакат «Так будет с фашистским зверем». Автор: А. Кокорекин. 1945 г.
13. Плакат «Бесславный конец фашистских агрессоров». Автор: В. Дени (Денисов). 1945 г.
14. Плакат «Праздник победы!». Автор: Б. Мухин. 1945 г.

15.03.2016

Vera Stăvilă, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova

РЕСТАВРАЦИЯ И АТРИБУЦИЯ ИКОНЫ «БОГОМАТЕРЬ УМИЛЕНИЕ» (Новое приобретение византийского собрания Эрмитажа)

Андрей Крупенко
Юрий Пятницкий

Ключевые слова: Богоматерь Умиление, Поствизантийская иконопись, ксилография, Местные иконные мастерские XIX века, Балканский полуостров.

Государственный Эрмитаж обладает прекрасной коллекцией поствизантийской живописи, то есть памятниками, созданными после падения Константинополя в 1453 году, когда некогда могущественная Византийская империя прекратила свое существование. Исчезновение империи вместе с тем не означало полного уничтожения художественного творчества. В различных регионах бывшей империи продолжали существовать местные художественные школы живописи, которые не только сохраняли традиции византийской иконописи, но и развивали их, обогащая современными иконографическими и техническими новшествами. Можно считать, что поствизантийская живопись практически продолжает существовать и сегодня, о чем свидетельствуют, например, работы замечательного греческого мастера Манолиса Бетинакиса (1946-2015) (Вилинбахова 2015). В истории поствизантийской иконописи второй половины XV-XXI веков существуют периоды бурного расцвета и относительного спокойствия; периоды, привлекавшие внимание специалистов-искусствоведов, и те, которые их мало интересовали. К последним следует отнести иконопись середины – второй половины XIX столетия. В силу объективных причин на эти памятники не обращали особого внимания коллекционеры середины – второй половины XIX века: для них это были произведения почти современных «богомазов», не имевшие патины времени. В результате в Эрмитаже, чья коллекция греческих и балканских икон формировалась исключительно на частных, музейных и государственных собраниях, этот период был представлен лишь отдельными, часто случайными, экземплярами. В последние годы были предприняты попытки пополнить данный раздел иконной коллекции, приобретая произведения у частных лиц. Таким образом поступили интересные иконы мастерских Святой Горы Афон, работы палестинских и балканских живописцев, образцы локальных мастерских Ионических островов (Пятницкий 2014, 165-189; Пятницкий 2015, 252-282).

В 2013 году музей приобрел у частного лица небольшую Богородичную икону (40×30,8×3,2 см), которая получила инвентарный №I-560. По сведениям владельца, последние двадцать пять лет она находилась в их семье. Правдивость этой информации, к сожалению, проверить не представляется возможным. На иконе представлена Мария с Младенцем Христом на руках. Она изображена по пояс, поддерживая двумя руками Младенца, прижимающегося щекой к лицу Матери. Он обнимает Марию за шею двумя руками. В верхней части иконы, по углам, помещены на облаках ростовые фигуры архангелов Михаила и Гавриила, которые коронуют Богоматерь и держат в руках золотые медальоны с черными монограммами ее имени: *«ΜΡ ΘΥ»* («Матерь Божия»). Иисус Христос изображен в серо-лиловой рубашке и красном плаще, бурными складками развевающимся за его спиной. Мария – в темном синем платье и вишнево-пурпурном мафории с ярко-зеленой подкладкой. Края платья и мафория украшены широкой золотой каймой с драгоценными камнями. Голову Марии венчает золотая зубчатая корона, которую поддерживают архангелы. Корона украшена драгоценными камнями. Архангелы облачены в зелено-серые одежды с золотым декором и цветные плащи; Михаил – в красном, а Гавриил – в зеленом плаще. Над золотыми нимбами архангелов видны белые буквы: «М»

(«Михаил») и «Г» («Гавриил»). Фон живописный, голубоватого оттенка, с белыми курчавыми облаками, на которых стоят архангелы. По периметру иконы идет двойная обводка; по внешнему краю – тонкая черная полоса, а по внутреннему – толстая, золотисто-коричневая, ограниченная двумя тонкими белыми линиями. У Марии, Младенца и архангелов нимбы золотые, с радиальными линиями. На фоне справа от фигуры Младенца имеются белые монограммы *«IC XC»* («Иисус Христос»).

Перед приобретением икона прошла исследование в Отделе научно-технической экспертизы Государственного Эрмитажа. В результате было установлено, что иконный щит состоит из цельного куска кипариса (Cupresus); шпонок или их следов не выявлено.

Оборот покрыт тонким слоем грунтовки и коричневой краски. С лицевой стороны поверхность иконного щита ровная, без ковчега. Паволока не выявлена, однако по краям утрат просматривалась бумага, которая была использована вместо традиционной паволоки. Левкас многослойный, значительный по толщине. Икона написана в смешанной технике, с применением цветных лаков и восковой пропитки. Использованы свинцовые белила с примесью цинковых и баритовых белил (применялись после 1830 года), охры, киноварь, зеленый хром (известен с 1837 года), желтый хром и золото. Техническая экспертиза показала, что первоначальный рисунок не подвергался позднейшим исправлениям и переделкам[1]. Таким образом, исследование в Отделе научно-технической экспертизы позволило дать нижнюю границу датировки живописи: она не могла быть исполнена ранее 1837 года.

Сохранность иконы не идеальна: по нижнему краю имеются значительные утраты живописи с грунтом до доски; исчезла часть правой руки и одежд Марии, ножки Младенца. Сколы и выбоины на полях и фоне, точечные на нимбах; потертости в личном письме. В левом верхнем углу вертикальная трещина, проходящая через верхнее поле и нимб архангела Михаила, – следствие разрыва основы шириной около 0,25 см и глубиной до 5см. Несмотря на эти утраты, в целом следует признать состояние живописи удовлетворительным. Живописный красочный слой сохранился, включая притенения и разделки цветными лаками по золоту. Живопись находилась под загрязненным и потемневшим слоем защитного лакового покрытия, имелись следы подтеков и восковых брызг. По полям и нижней части изображения наблюдается сгрибленность лакового покрытия.

После приобретения и оформления документов икона получила инвентарный №I-560 и поступила на реставрацию, которая продлилась ровно год (с 6 июня 2013 по 5 июня 2014 года). Обычно памятники такого позднего времени реставраторы не очень охотно берут в работу. Дело не только в том, что это поздняя и иногда ремесленная живопись. Иконописцы в то время широко применяли «нетипичные» материалы, в частности цветные лаки, использовали водоразмываемые краски, экспериментировали с покровными лаками. В результате реставрация такого памятника нередко требует даже большего времени, тщательности и осторожности, чем произведения более высокого художественного достоинства. Работа с иконой «Богоматерь Умиление» (Инв. №I-560) была осуществлена в ЛНРСтЖ художником-реставратором А. Ю. Крупенко. Реставрационной комиссией было принято решение использовать данный случай для выработки методики и выявления наиболее оптимальных материалов при реставрации греческой иконописи середины – второй половины XIX века. Особое внимание было обращено на сохранение разделок и притенений, исполненных цветными лаками.

Реставрационная работа началась с удаления укрепительных заклеек и удаления грязи и копоти 2% раствором детского мыла и воды при помощи ватного тампона. Затем проводилось местное укрепление в местах расслоений и выкрошки красочного слоя и грунта. Укрепление осложнялось тем, что покрытие иконы имеет гидрофобную поверхность за счет лаковых наслоений и, как выяснилось в ходе работы, некоторые участки были укреплены необратимым синтетическим полимером. Живописный красочный слой (кроме личного письма) и поверхности, выложенные сусальным золотом (нимбы, поручи, корона Богоматери, рамка-опушь), покрыты пигментированным шеллачным спиртовым

[1] Заключение ОНТЭ ГЭ №1858 от 05.12. 2012 г.

лаком. Укрепление на этой поверхности проводилось методом «закрытой распарки» 3% раствором рыбьего клея с медом (1x1,5), путем напитывания поверхности красочного слоя и грунта, через кракелюрную сетку, а в местах выкрошки – с нанесением на поверхность укрепительной бумаги, с последующим разогреванием поверхности электрошпателем (температура 60-65 градусов) через термопленку «Milar». На рубашке Христа перед укреплением было выполнено утончение лаковых подтеков и восковых брызг, которые препятствовали укреплению. Утончение производилось механическим способом при помощи микроскальпеля, с последующим притиранием поверхности пиненом. Работа производилась под микроскопом «Leica MZ 6» с 25-х кратным увеличением. После укрепления последовал этап восполнения утраты основы в месте выпада сучка, заделка трещины и подвижных фрагментов 5% раствором рыбьего клея с медом (1,0×1,5) и опилками (1×2). Реставрационный грунт подводился в некоторых местах и по краям утрат – обмазка из 5% рыбьего клея с медом (1,0×1,5) и отмученного мела. Поскольку толщина авторского левкаса достаточно толстая, грунт наносился в два слоя.

В дальнейшем предстояло удаление поздних наслоений в лаковом слое. Достаточно крепкое и равномерное покрытие авторского лака на основе шеллака обеспечило возможность беспрепятственного удаления поздних наслоений. В работе использовались составы на основе пинена и спирта. Замедлило работу удаление темной записи, располагавшейся в нижней части вдоль края утраченной живописи, на изображении левого рукава и частично поруча, а также правого поля. Удаление записи происходило механическим способом, с последующим притиранием поверхности раствором мастичного лака и терпентина (1×3); был выбран именно механический способ без применения растворителей, так как сохранность авторского слоя была под вопросом. Как показало раскрытие, запись скрывала авторскую живопись хорошей сохранности под слоем неравномерной поздней потемневшей олифы. Следующий слой утончался щадящими составами, как и в предыдущих случаях.

Более деликатного отношения потребовала работа с «личным» письмом, потому что иконописцем был нанесён на поверхность живописи лак на основе «натурального» воска (в красочном слое личного письма наблюдаются разложения связующего), который, скорее

всего, был растворён в скипидаре (терпентине). Кроме того, были выявлены поздние наслоения из невысыхающих и полувысыхающих масел (лампадные) и сгустков олифы. На протяжении многих лет личное письмо протиралось именно такими маслами, которые вбирали в себя пыль и копоть. Утончение и удаление поздних наслоений производилось при помощи микроскальпеля и ватного тампона, смоченного в спиртовых растворах; постоянно осуществлялся контроль под микроскопом. Одновременно с расчисткой стояла задача сохранить «патину времени».

Завершающим этапом было выполнение условных тонировок в местах подведения реставрационного грунта. Тонировки были восполнены близко к авторской живописи по цвету и тону, в два слоя: первый – акварелью «Санкт-Петербург», второй – красками «Maimeri Restauro Mastic».

Внимательное обследование иконы во время реставрации позволило прийти к выводу, что икона, видимо, была закрыта металлическим (скорее всего серебряным) окладом, который не сохранился. Возможно, именно металлический оклад усилил действие термоожога в нижней части иконы, что привело к утрате красочного слоя и левкаса вдоль нижнего поля. Утраты, скорее всего, вызваны открытым огнем (пламя свечей или лампады), а оклад усилил воздействие температуры. На термический ожог указывает обугленная бумага, которая использовалась вместо паволоки; она просматривается по всему краю утрат красочного слоя и левкаса.

На иконе представлена Мария с Младенцем Христом на руках в иконографическом типе «Умиление», в котором Младенец обнимает Мать за шею и касается щекой ее лица. Данная иконография хорошо известна в византийском искусстве с VII века, но наибольшее распространение она получила в XI-XII столетиях (Лазарев 1971, 275, 276, 282-290; Этингоф 2000). В качестве одного из знаковых примеров можно указать прославленную византийскую икону «Богоматерь Владимирская» первой трети XII века (Лазарев 1978, 9-29; Богоматерь 1995; Этингоф 2005, 588-594). Не менее популярен был этот иконографический извод в поствизантийское время. В XV-XVII веках его широко использовали мастера Критской школы, а в XVII-XIX столетиях – иконописцы Ионических островов и локальных центров Балканского полуострова (Baltoyanni 1994, Nos. 1-10, 39-49; Bentchev, Haustein-Bartsch 2000, 108-111, 114, 115, 134, 135). В поствизантийское время большое значение для распространения иконографии «Богоматерь Умиление» (в различных ее версиях) имели ксилографии и гравюры, имевшие широкое хождение на Православном Востоке.

Отличительной особенностью публикуемой иконы Эрмитажа являются две детали: положение Младенца и положение рук Богоматери. В традиционных изводах Иисус Христос сидит на руке или на коленях Матери, которая придерживает его за плечо. В нашем случае младенец находится как бы в лоне ее мафория; Мать придерживает его левой рукой за плечо, а правой – за ручку. Аналогичную композицию, когда Мария прижимает Сына двумя руками (одной за плечо, а другой за ручку), а Его щека касается лика Матери, можно видеть в греческой и болгарской графике первой половины – середины XIX столетия. Примеры были наиболее полно собраны в книгах Б. Папастрату и Е. Томова (Παπαστρατου 1986, 118-121, 188, 278, 307, 308, 312, 313, 314; Tomov 1978, pl. 16, 17, 40, 48, 52, 89, 90; Гравюра 1997, кат. 21).

Среди гравированных чудотворных и местночтимых икон «Богоматерь с Младенцем» в иконографическом типе Умиление следует отметить образ «Богоматерь Госпожа Ангелов и Булканиотисса» третьей четверти XIX столетия (Παπαστρατου 1986, 188). Почитаемый оригинал этой богородичной иконы находился в Смирне в метохе монастыря «Булкану». Сам метох был основан монахами с Пелопоннеса, переселившимися в Малую Азию в последней четверти XVIII столетия. В иконографии иконы много черт, стандартных для поздней греческой и балканской живописи. К ним можно отнести архангелов на облаках, коронующих Марию; развернутые свитки с песнопениями в руках архангелов или медальоны Пелопоннеса с монограммами Богоматери, роскошную зубчатую корону, венчающую голову Марии, декорирование одежд золотой каймой с жемчугом и драгоценными камнями. В образах Божьей Матери и Христа подчеркивается умиленность, нередко переходящая в

слащавость. Недаром некоторые такие изображения сопровождаются эпитетом «Сладкое целование» (Tomov 1978, pl. 16, 40, 48, 52). С иконографической точки зрения образ «Богоматерь Госпожа Ангелов и Булканиотисса» не полностью идентичен иконе, приобретенной Государственным Эрмитажем. Отличаются положение рук, Младенец держит в руке развернутый свиток, архангелы на облаках тоже со свитками, а не с медальонами, как на эрмитажном памятнике. Однако общая схема и отрешенно-умильное выражение ликов достаточно близки в обоих произведениях. Они являются созданием одной эпохи и одного эстетического направления. Этот же вывод может быть сделан и при сравнении с указанными выше многочисленными, в основном, афонскими гравюрами, особенно середины – второй половины XIX столетия. Мастера сохраняют общий принцип типа «Умиление» (щека к щеке) и «сладкое» выражение лиц, варьируя мелкие детали. В основном это касается положения правой руки Христа (он или благословляет ею, или обнимает Мать за шею), а также наличия или отсутствия архангелов.

Любопытно сравнить новую эрмитажную икону с ксилографией болгарского мастера из Самокова Николая Образописта (1829-1915). Отпечаток имеет размеры 40×33 см и хранится в Региональном музее в Самокове (Tomov 1978, 27, pl. 90). Наряду с Рильским монастырем Самоков являлся центром резьбы по дереву, ксилографии и гравюры, и, соответственно, оба центра являлись распространителями иконографических типов и создателями новых вариантов. В ксилографии Николая Образописта изображение Марии с Младенцем помещено в овальный медальон, дополненный по углам растительными полурозетками. Мастер плотно вкомпоновал фигуры в медальон, поэтому исчезли и корона на голове Марии, и архангелы на облаках с монограммами – для них просто не было места. Вместо этого он поместил надписи по сторонам нимба Богоматери: «Матерь Божия Милост[ивая]» и «Помазан[ный] Спас Всед[ержитель]». Фигура Младенца немного больше развернута к Марии, а Его правая рука лежит на правом плече Матери (т. е. ниже, чем на эрмитажной иконе), а пальцы левой слегка сложены как бы в благословляющем жесте. В остальном же изображения показывают большое сходство, вплоть до позы Христа «в мафории Марии», положения рук Богоматери и орнаментики одежд.

Довольно близка эрмитажная икона и к ксилографии другого болгарского мастера из Самокова – Анастаса Карастоянова (Tomov 1978, 19-23, pl. 48, 52). Творчество мастеров семьи Карастояновых, как отмечают специалисты, сложилось под сильным влиянием афонской графики. Расцвет творчества Анастаса приходится на 1840-1850-е годы. Ксилография «Богоматерь Сладкое целование», размером 360×270 см (вариант 280), имеет прямоугольный вертикальный формат. Фигуры довольно близки к представленным на эрмитажной иконе; совпадает даже ряд мелких деталей: положение рук Младенца, Его поза – сидящая фигура развернута в три четверти, но находится как бы в «лоне мафория»; голову Марии венчает корона; по сторонам медальоны с монограммами; периметр ограничен двойной рамкой. Из композиции исчезли архангелы на облаках, но добавился букет цветов на фоне и надпись под ним – «Сладкоцеловательная». Ксилография была исполнена в 1840-х годах, наиболее вероятно, в конце десятилетия.

1845-м годом датируется гравюра на меди, размером 57×42 см, исполненная иеромонахом Даниилом. Экземпляры этой гравюры имеются в музее в Самокове и в монастыре Дионисиу на Святой Горе Афон (Παλαστρατου 1986, cat. 100). Иконография довольно близка к эрмитажной иконе, так же как и общая стилистика образов. В отличие от предыдущих примеров, здесь присутствуют все элементы композиции нашей иконы, включая ангелов. Вместе с тем, имеются и отличия: монограммы Христа заключены в медальоны, на фоне около плеча Марии появилась греческая надпись в картуше «Η ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ» («Одигитрия»), а вверху иконы, на бандероли двойная греческо-славянская надпись «Η ΓΛΥΚΟΦΙΛΟΥCΑ». Эпитет «Одигитрия» противоречит иконографическому типу; видимо он был либо скопирован с какого-то образца, либо был помещен здесь как замена слова «Богоматерь» («Η ΠΑΝΑΓΙΑ»).

Прямая лицевая поверхность доски с двойной живописной рамкой по периметру, зелено-си-

ним с облаками фоном, белыми монограммами и буквами по фону наблюдается в произведениях Димитрия из Созополя, зографа Константина, Николая Сотириади из Константинополя, хранящихся в Археологическом музее Варны, Болгария (Попова 2008, кат. №45, 46, 61, 62, 63, 68, 69,70, 80, 91). Эти иконы датируются 1839 - 1840-ми годами. Архангелы, коронующие Марию и держащие медальоны с монограммами на иконе «Богоматерь Портаитисса Иверская» 1815 года из того же музея в Варне, чрезвычайно близки по композиционному приему изображению на эрмитажном памятнике (Попова 2008, кат. 90).

В середине – второй половине XIX века в греческой и балканской иконописи были особенно распространены цветные лаки по золоту. Применяться они стали еще с начала XVIII столетия, однако повсеместное широкое распространение наблюдается именно в XIX веке. На эрмитажной иконе цветными лаками исполнены красно-вишневые тени по золоченым элементам (корона, декор одежд, рамка). Крупные выразительные лики с большими «телесными», активно освещенными поверхностями; чрезвычайно профессионально исполненные сложные складки и детали одежд; приемы золочения нимбов с «радиальным свечением» – все это свидетельствует, что перед нами весьма профессиональное и, несомненно, художественное произведение одной из локальных школ XIX столетия. Какой именно – пока сказать сложно.

Если техническая экспертиза указывает, что по использованным пигментам эрмитажная икона могла быть создана не ранее 1837 года, то иконографические параллели показывают, что подобный тип изображения Богоматери с Младенцем стал особенно распространенным в 1840-х годах. Хотя он был уже известен в первом десятилетии XIX века, а использовался в течение всего XIX столетия. Вместе с тем, середина XIX столетия является наиболее возможной датой создания эрмитажного памятника. В определении региона следует на нынешнем этапе изучения отдать преимущество одному из локальных центров Балканского полуострова, не уточняя национальную принадлежность мастера.

Изучение иконописных центров XIX века и их локализация начались относительно недавно. Опубликованный материал еще недостаточен для выводов по каждой появляющейся в поле зрения исследователей иконе этого времени. Следует также учитывать значительную миграцию художественных сил в данное столетие, когда ради заказов и заработка мастера в буквальном смысле «исходили» все регионы Балкан, Малой Азии и островов Средиземноморья. Вместе с тем, интерес к памятникам XIX века, столь активно проявляющийся в последние десятилетия среди искусствоведов, коллекционеров и антикваров, свидетельствует об осознании важности этих памятников иконописи в истории искусства.

Библиография

Богоматерь 1995: Богоматерь Владимирская. К 600-летию Сретения иконы Богоматери Владимирской в Москве 26 августа (8 сентября) 1395 года. Сборник материалов. Каталог выставки (Москва 1995).

Вилинбахова 2015: «Нерукотворенные те образа...». Манолис Бетинакис: [буклет выставки]. Сост. и вступит. ст. Т.Б. Вилинбаховой (Санкт-Петербург 2015).

Гравюра 1997: Гравюра Греческого мира в московских собраниях. Каталог выставки (Москва 1997).

Лазарев 1971: В.Н. Лазарев, Этюды по иконографии Богоматери. В: В.Н. Лазарев, Византийская живопись (Москва 1971), 275-329.

Лазарев 1978: В.Н. Лазарев, Византийская икона комниновской эпохи. В: В.Н. Лазарев, Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы (Москва 1978), 9-29.

Попова 2008: Т. Попова, Варненски икони (Варна 2008).

Пятницкий 2014: Ю.А. Пятницкий, Список иконы «Богоматерь Млекопитательница» из скита Святого Ильи на Святом Афоне в коллекции Государственного Эрмитажа. В: Вспомогательные исторические дисциплины: сб. статей, т. XXXIV (Санкт-Петербург 2014), 165-189.

Пятницкий 2015: Ю.А. Пятницкий, Список афонской чудотворной иконы «Богоматерь Ἀξιόν Ἐστιν» в собрании Государственного Эрмитажа. В: (Ред. Л.А. Герд) Spicilegium Byzantino-Rossicum. Сборник статей к 80-летию члена-корреспондента РАН И.П. Медведева (Москва-Санкт-Петербург 2015), 252-282.

Этингоф 2000: О.Е. Этингоф, Образ Богоматери. Очерки византийской иконографии XI-XIII веков (Москва 2000).

Этингоф 2005: О.Е. Этингоф, Византийские иконы VI - первой половины XIII века в России (Москва 2005).

Baltoyanni 1994: Ch. Baltoyanni, Icons Mother of God (Athens 1994).

Bentchev, Haustein-Bartsch 2000: I. Bentchev, E. Haustein-Bartsch, Muttergottesikonen. Museen der Stadt Recklinghausen (Recklinghausen 2000).

Παπαστρατου 1986: Ντορη Παπαστρατου, Χαρτινες Εικονες, t. 1 (Athens 1986).

Tomov 1978: E. Tomov, Estampes de la Renaissance Bulgare (Sofia-Presse 1978).

Restaurarea şi atribuirea icoanei „Maica Domnului *Înduioşare*” (o nouă achiziţie a colecţiei bizantine din Ermitaj)

Cuvinte-cheie: „Maica Domnului *Înduioşare*”, pictură de icoane post-bizantină, xilografie, ateliere locale de pictură de icoane din secolul al XIX-lea, Peninsula Balcanică.

Rezumat: După căderea puternicului Imperiu Bizantin (1453), zugravii de aici au păstrat şi au extins tradiţiile picturii bizantine de icoane prin inovări tehnice şi iconografice. Aceste tradiţii post-bizantine dăinuie până în prezent, despre aceasta mărturisind lucrările faimosului zugrav grec Manolis Betinakis. În istoria picturii de icoane post-bizantină din a II-a jumătate a secolului al XV-lea şi până în secolul XXI, operele de artă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea n-au prea atras atenţia specialiştilor în studiul artelor.

Pentru colecţionarii de până la revoluţia rusă din 1917, icoanele din această perioadă erau considerate lucrări contemporane, iată de ce colecţia de icoane a Ermitajului, care s-a constituit exclusiv din piese particulare, de muzeu şi publice, conţine un număr modest de lucrări din atelierele Greciei şi ale Peninsulei Balcanice, datate din secolul al XIX-lea. În ultimele decenii această deficienţă este completată prin achiziţii de la persoane particulare a unor icoane atractive, executate în mănăstirile de pe Muntele Athos, din Palestina, din Balcani şi din atelierele de pe Insulele Ionice.

Una dintre aceste icoane – „Maica Domnului *Înduioşare*” a fost achiziţionată în anul 2013, pe ea fiind reprezentată Fecioara Maria, până la brâu, cu Pruncul în braţe, care îşi lipeşte obrazul de faţa Maicii Sale. În registrul superior al icoanei, Maica Domnului este încoronată de Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavriil, reprezentaţi în statură plină, ţinând în mâini medalioane aurite cu monograma numelui ei „*MP ΘY*”, de culoare neagră. Nimburile aurite ale arhanghelilor sunt marcate cu siglele „M” şi „G”, iar în dreapta Pruncului este înscrisă monograma „*IC XC*”.

Icoana conţine pierderi majore de strat pictural şi grund, o crăpătură pe verticală şi mai multe fisuri. Din considerentele că pictorii din secolul XX utilizau deseori materiale „atipice” experimentând cu vopsele solubile în apă şi lacuri color, Comisia de Restaurare a Ermitajului a hotărât de a folosi acest prilej pentru elaborarea metodicii şi stabilirea materialelor optime în restaurarea picturii cretane şi a celei balcanice de la mijlocul sec. XIX şi a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

În icoana din colecţie, se disting trăsăturile artei cretane şi ale celei balcanice. Comparativ cu tipul iconografic tradiţional „Maica Domnului *Înduioşare*”, celebru în arta bizantină din secolul al VII-lea, în icoana discutată diferă poziţia Pruncului şi a mâinilor Născătoarei de Dumnezeu. Din punctul de vedere al compoziţiei şi al detaliilor iconografice în icoana se disting multiple analogii cu lucrările meşterilor bulgari din secolul al XIX-lea. Se remarcă şi tangenţe dintre icoanele zugrăvite cu xilografiile şi gravurile în care este reprezentată această imagine. Pornind de la rezultatele expertizei tehnice a pigmenţilor şi din analogiile iconografice, icoana a fost zugrăvită la mijlocul secolului al XIX-lea într-un atelier din Peninsula Balcanică.

Restoration and attribution of *The Virgin of Tenderness* (a new acquisition of the Byzantine collection of the Hermitage Museum)

Keywords: The Virgin Tenderness, Post-Byzantine icon-painting, woodcut, local icon workshops of the 19th century, Balkan Peninsula.

Abstract: After the once mighty Byzantine Empire ended its existence in 1453, the masters of the local artistic schools from different regions of the former empire preserved and developed the traditions of Byzantine icon painting, enriching them with contemporary innovations in both iconography and technique. These post-Byzantine traditions have continued to live up to the present, as shown, for example, in works of the remarkable Greek artist Manolis Betinakis.

In the history of post-Byzantine icon painting from the second half of the 15th century until the 21st , the period of the mid - second half of the 19th century is among those that did not attract much attention of art historians. For fine art connoisseurs, icons of this period were works of practically contemporary painters, and, as a result, the Hermitage Museum, whose icons collection has been formed solely out of acquisitions of private, museum, and state collections, possessed only a few works of Greek and Balkan workshops. During the last decade, the purchase of icons from private persons, this lacuna became filled with interesting works made at Mount Athos, Palestine, the Balkans, and Ionian islands.

One of these icons, *The Virgin of Tenderness*, was acquired in 2013. The icon depicts the waist-high Virgin Mary holding the Child cuddled up with the cheek to the Virgin's face. Two life-size figures of Archangels Michael and Gavriil are placed in the upper corners; they crown the Virgin with one hand and hold the gold medallions with black monograms of Her name in the other, "MP *Θ*Y". White letters "M" and "G" are visible over the gold halos of archangels. On the background, to the right from the figure of the Child, there are white monograms "IC XC"

The icon had some significant losses of coating and paint, a vertical crack, and chips. Taking into account that in the 19th century the artists often applied "atypical" materials experimenting with water solvent paints and varnishes, the restoration committee decided to use the case for the development of the methodology and choice of optimal materials for the restoration of Greek icon painting of the mid - second half of the 19th century.

The Hermitage icon bears many features typical for the late Greek and Balkan painting. From the traditional iconographic type of *The Virgin of Tenderness*, well-known in Byzantine art from the 7th century, the icon differs by the pose of the Child and position of hands of the Virgin. By its composition and iconographic details the icon finds numerous parallels in works of Bulgarian masters of the 19th century.

According to the results of the technical expertise of the pigments used and iconographic parallels, the icon was painted in the mid-19th century in one of the local workshops of the Balkan Peninsula.

23.04.2016

Андрей Крупенко, Государственный Эрмитаж, Дворцовая наб., 34, RU-190000 Санкт-Петербург, Россия
Юрий Пятницкий, Государственный Эрмитаж, Дворцовая наб., 34, RU-190000 Санкт-Петербург, Россия, e-mail: pyatnitskiy1@yahoo.comz

EXPOZIȚIA „ANUNȚUL PUBLICITAR ÎN BASARABIA”

Vera Serjant

Cuvinte-cheie: anunţ, publicitate, afişaj stradal, obiect promoţional, ambalaj, afiş.

În perioada **24 decembrie 2015 - 15 februarie 2016**, în incinta Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei a fost deschisă pentru prima dată o expoziţie dedicată istoriei publicităţii din Basarabia (sec. XIX - anii ’30 ai sec. XX).

Publicitatea are un rol important în societatea de azi. Deşi domeniul publicitar tinde să fie perceput ca fiind unul pe care comerţul l-a folosit începând cu perioada modernă, rădăcinile publicităţii au apărut încă în antichitate, evoluţia acesteia fiind spectaculoasă. Reclama a început să promoveze produse încă din perioada 3000-500 a. Chr., când publicitatea îşi face apariţia prin firmele exterioare. Firma exterioară, una din primele forme de publicitate, era de obicei un semn, pictat foarte atrăgător, pe peretele unei clădiri. Cele mai vechi semne au fost descoperite în ruinele Babilonului, Romei Antice şi ale oraşului Pompei. 500 de ani mai târziu, comercianţii egipteni amplasau de-a lungul drumurilor publice bucăţi de stâncă în care erau sculptate diverse mesaje în scopul informării călătorilor în legătură cu produsele sau serviciile oferite. Era debutul a ceea ce numim acum „publicitate outdoor”. În perioada anilor 500 a. Chr., în vechea Romă mesajele erau pictate pe pereţii clădirilor în scopul promovării jocurilor publice, afacerilor locale sau pentru a chema alegătorii la vot.

Perioada medievală se caracterizează prin apariţia unei noi forme de publicitate, simplă, dar eficientă: folosirea aşa-numiţilor „strigători”. Aceştia erau cetăţeni, angajaţi de către comercianţi, care lăudau prin strigăte calităţile mărfurilor acestora.

Primul pas important spre adevărata producţie publicitară a fost făcut în 1453, odată cu inventarea presei tipografice de către Johann Gutenberg. Tipografii, iar mai târziu comercianţii, încep să utilizeze mici „fluturaşi” pentru a-şi promova produsele. Aceste mici bucăţi de hârtie adesea conţineau simboluri specifice breslei şi de multe ori erau lipite pe zidurile oraşului. Forma dată de publicitate a fost folosită foarte mult timp, până în epoca modernă, şi s-a caracterizat printr-o flexibilitate deosebită, afişele putând fi purtate cu uşurinţă dintr-o zonă în alta.

Prima reclamă tipărită a apărut în anul 1472, în limba engleză, sub forma unei mici bucăţi de hârtie distribuită manual, anunţând vânzarea unei cărţi de rugăciuni. Cu 200 de ani mai târziu, primul anunţ publicitar într-un ziar semnala o recompensă pentru recuperarea a 12 cai furaţi.

De la primul anunţ publicitar şi primul ziar de publicitate, apărut în 1751, publicitatea a evoluat continuu, prima agenţie specializată de publicitate apărând in 1871. În 1917 s-a înfiinţat Asociaţia

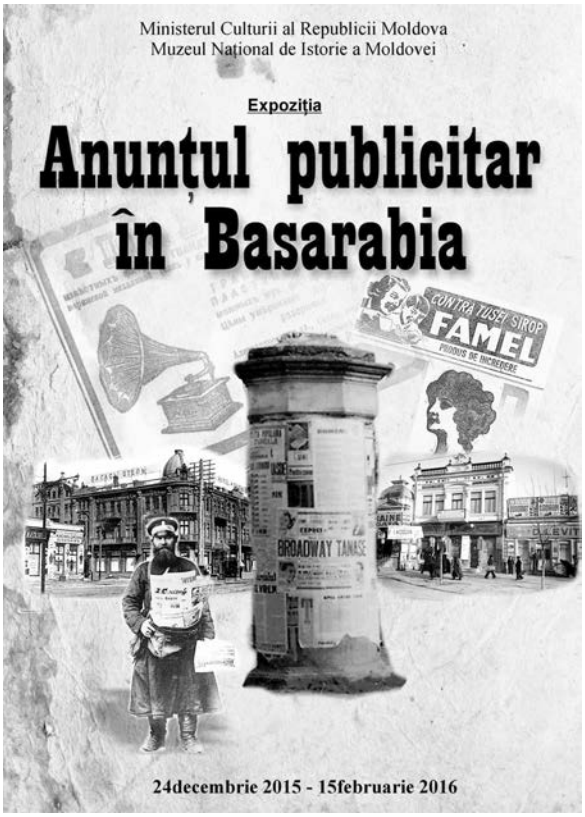

Americană a Publicităţii. Prima agenţie de publicitate din Rusia a fost fondată la Moscova, în anul 1878, de către L.E. Metţl. În 1880 la Bucureşti este înfiinţată prima agenţie de publicitate din România, „Agenţia David Adania”.

Publicitatea a continuat să se manifeste, folosind ca suport presa, radioul şi apoi televiziunea (în a doua jumătate a secolului XX), iar în ultimii ani, şi Internetul.

Cele mai răspândite forme de publicitate din Basarabia de la sfârşitul sec. XIX - începutul sec. XX au fost: cea tipărită şi cea de stradă. Publicitatea din presa basarabeană avea specificul său, determinat de condiţiile social-economice de dezvoltare a Basarabiei sub ţarism. Ea se caracterizează printr-un nivel mai scăzut, în comparaţie cu ţările avansate, cauzat de apariţia tardivă a presei în acest ţinut (1854). Însă, şi în Basarabia se observă un avânt în dezvoltarea publicităţii. El este provocat de creşterea numărului de publicaţii periodice, îndeosebi al ziarelor particulare. În 1889 apare primul ziar particular din Basarabia – *Бессарабский Вестник*, editat de E. Sokolova. Ziarul *Бессарабецъ* vede lumina tiparului în 1897 şi este editat până în 1906. La începutul secolului XX îşi fac apariţia ziarele cotidiene mari: *Бессарабская жизнь*, *Другъ*, *Голос Кишинева* ş.a.

Primul anunţ publicitar în presa basarabeană poate fi socotit cel apărut în ziarul *Бессарабские Областные Ведомости* nr. 17, 1854, care anunţa despre ieşirea de sub tipar şi punerea în vânzare a „Învăţăturilor” protoiereului Alexandru Kociubinski.

Afişajul stradal sau reclama de exterior este un mijloc eficient al publicităţii, practicat din cele mai vechi timpuri. În 1889 a fost fondat primul Birou de reclamă din Chişinău, al lui H. Iuliş şi A. Bluştein. Aici se îndeplineau comenzi la diverse tipuri de reclamă, în special pentru localuri: pe acoperişul chioşcurilor (pe tamburele de fier), pe garduri, pe spetezele scaunelor (din Grădina orăşenească şi de pe bulevard), pe vitrinele speciale (din birourile poştale), pe chioşcuri, care erau amplasate pe toate străzile.

O perioadă îndelungată a activat în domeniul publicitar din Basarabia şi Ş. Şapocinic. Agenţia lui de publicitate era situată pe strada Sinadino (din

1924 redenumită în strada Regina Maria) nr. 45, vizavi de Banca orăşenească. În anii ʻ20 ai sec. XX, la Chişinău activau şi alte agenţii de publicitate: Agenţia Von-Luci, situată pe strada Puşkin nr. 27, Agenţia lui Calinovski, în casa lui Barbalat, Agenţia lui M. Galant, str. Ştefan cel Mare nr. 31, Agenţia lui V.D. Păun, strada Kiev nr. 65, şi Agenţia lui Zeigher, str. Ilinskaia. În Anuarul Chişinăului pe anul 1940, care, de altfel, a fost editat doar în limba română de agenţia de publicitate „ARPID”, găsim deja alte agenţii de publicitate, care activau în Chişinău, la acel moment. Este vorba de agenţia „Express” a lui Obertaş, situată pe strada Alexandru cel Bun nr. 102, „RAPID”, pe strada Regina Maria nr. 51 şi agenţia lui Ş. Şapocinic, pe strada Regina Maria nr. 45.

Agenţia „ARPID” a desfăşurat în anii 1939-1940 o activitate largă în domeniul publicităţii din ţinut. Ea primea reclame pentru toate ziarele din ţară şi era concesiunea exclusivă a publicităţii şi a tuturor reclamelor în tramvaiele din Chişinău.

Expoziţia **„Anunţul publicitar în Basarabia”** a avut drept scop valorificarea patrimoniului muzeal, în special a presei periodice. Am adus în faţa publicului larg şi a celor pasionaţi de publicitate reclame interesante şi reprezentative din perioada secolului XIX şi din anii ʻ30 ai sec. XX. Surse inedite de informaţie, reclamele au permis vizitatorului pătrunderea într-o lume simbolică, prin care sunt exprimate dorinţele, aşteptările şi valorile unei comunităţi într-un anumit moment istoric. Expoziţia a cuprins cca 106 exponate. Piesa de rezistenţă a expoziţiei a constituit-o ziarul, ca cel mai important mijloc de publicitate, până la apariţia radioului şi a televiziunii. În expoziţie au fost etalate ziare cotidiene şi săptămânale, editate în Basarabia la sfârşitul sec. XIX - anii ʻ30 ai sec. XX: *Бессарабский Вестник* (1894), *Новая газета* (1911-1912), *Знамя* (1911-1912), *Бессарабская жизнь* (1916), *Бессарабская почта* (1933), *Viaţa Basarabiei* (1940). Ca medii purtătoare de reclamă au fost expuse şi revistele: *Кишиневские Епархиальные Ведомости*, *Объединение* şi *Бессарабское сельское хозяйство*; calendarele *Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1910 год*, *Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1913 год*. Publicaţiile periodice conţin reclame cu diverse mesaje. Pe paginile lor îşi făceau publicitate cele mai cunoscute case de comerţ, magazine, fabrici şi uzine, restaurante, hoteluri, birouri bancare, frizerii, teatre, circul etc. din Basarabia, în special cele din Chişinău. Ziare-

le basarabene inserau şi reclame ale firmelor din Odesa, Moscova şi Sankt Petersburg şi chiar din străinătate.

Piane, patefoane, gramofoane, samovare, biciclete, automobile, bocanci „de şevro”, galoşi, ceasuri, blănuri, pălării, maşini de cusut, maşini de scris, veşminte bisericeşti, clopote pentru biserici, pluguri, batoze cu aburi în prezentări savuroase, alături de produsele farmaceutice, cosmetice şi de fotografiat, ne introduc într-o lume în care publicitatea începea să se înfiripeze într-un mod profesionist şi organizat.

La sfârşitul secolului XIX reclama de exterior a devenit un element al ambianţei orăşeneşti, un educator special al gusturilor orăşenilor, o trăsătură caracteristică a vieţii şi traiului omenesc. Imaginile de odinioară ale străzilor şi clădirilor din Chişinău au introdus vizitatorul într-o atmosferă de epocă, făcându-l să savureze din ambianţa oraşului vechi. Demersul expoziţional a fost completat de un chioşc, reconstituit după modelul celor care erau amplasate pe străzile din Chişinău pentru lipirea anunţurilor şi afişelor publicitare. În anii 1896-1899 în oraş existau 40 de chioşcuri din lemn[1].

În vitrine au fost expuse obiecte promoţionale: maşina manuală de cusut marca „Singer”, maşina de scris firma „Remington”, ceasul de buzunar marca „H. Moser”, ţigla produsă la fabrica de cărămidă, teracotă şi ţigle „G. Klein” din Chişinău, cărămida confecţionată la fabrica lui E.V. Purcel din Chişinău ş.a. Ca purtătoare de reclamă au fost etalate chitanţele cu publicitate, catalogul ilustrat al Societăţii Industriale şi de Comerţ „P.I. Oloveanişnikov şi Fiii”, cutia metalică pentru dulciuri de la Societatea „A.I. Abrikosov şi Fiii” din Mosco-

[1] ANRM, F. 78, inv. 1, d. 254, f. 64.

va, sticluţe de parfum ale firmei „Rallet şi C◦" din Rusia, dopuri pentru sticle de lapte, de cvas, de bere şi de ape gazoase ale fabricilor din Chişinău, sticle de bere, de ape minerale şi sucuri produse la fabricile din Basarabia, platoul cu reclama vopselelor „Gallus".

Expoziţia ne-a înfăţişat un sfârşit de secolul XIX şi un început de secol XX surprins prin intermediul reclamelor, simple după conţinut, dar fascinante prin grafica lor de prezentare. Anunţurile selectate reprezentau o mică parte din multitudinea de mesaje publicate în paginile ziarelor vremii.

The exhibition "Advertisements in Bessarabia"

Keywords: ads, advertising, street advertisements, promotional items, packaging, poster.

Abstract: The National Museum of History of Moldova for the first time held a temporary exhibition dedicated to the history of advertising in Bessarabia (19th century - 1930s). It was presented to the public in the hall upstairs from 24 December 2015 to 15 February 2016. The exhibition "Advertisements in Bessarabia" was aimed at promoting the museum collections, especially periodical press fund. It included about 106 exhibits. Newspapers were the most important means of advertising before the advent of radio and television. Selected advertisements contain information about the trading houses, factories, hotels, shops, bank offices, bars, theater and circus in Bessarabia, mainly in Chisinau. Images of Chisinau streets and buildings of previous years introduced the visitors to the atmosphere of bygone days. In the showcases promotional items were exhibited. As carriers of advertising information there were represented packages of goods. The exhibition was supplemented by the reconstruction of a kiosk of the late 19th century. The creators of the exhibition sought to immerse its visitors into the world of desires, expectations and values of the society in a certain historical period.

Выставка «Рекламные объявления в Бессарабии»

Ключевые слова: объявление, реклама, уличные объявления, рекламная продукция, упаковка, афиша.

Резюме: В Национальном музее истории Молдовы впервые прошла временная выставка, посвященная истории рекламы в Бессарабии (XIX век – 30-е годы XX века). Она была представлена вниманию публики в холле второго этажа в период с 24 декабря 2015 по 15 февраля 2016 года. Выставка «Рекламные объявления в Бессарабии» была направлена на популяризацию музейных коллекций, а именно фонда периодической печати. В ней использовано около 106 экспонатов. Газета являлась важнейшим средством рекламы до появления радио и телевидения. Выбранные объявления содержат информацию о торговых домах, фабриках и заводах, гостиницах, магазинах, банковских отделениях, парикмахерских, театре и цирке в Бессарабии, в основном в Кишиневе. Изображения кишиневских улиц и зданий прошлых лет вводят посетителя в атмосферу былых времен. В витринах была выставлена рекламная продукция. В качестве носителей рекламной информации были представлены предметы упаковки товаров. Выставку дополнила реконструкция киоска конца XIX века. Создатели экспозиции стремились погрузить ее посетителей в мир желаний, ожиданий и ценностей общества в определенный исторический период.

10.05.2016

Vera Serjant, Muzeul Naţional Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova

ION UNGUREANU, UN DESTIN LUMINAT DE LUCEAFĂR

Elena Postică

Cuvinte-cheie: Ion Ungureanu, regizor, ministru, dramaturgie, Luceafărul.

La 8 septembrie 2015 Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei a fost gazda unui eveniment cultural de excepţie dedicat împlinirii a 80 de ani din ziua naşterii ilustrului om de cultură Ion Ungureanu, actor şi regizor, ex-ministru al Culturii şi Cultelor al Republicii Moldova, Artist al Poporului, laureat al Premiului Naţional, Cavaler al Ordinului Republicii.

Manifestarea cu genericul „Ion Ungureanu, un destin luminat de Luceafăr" a fost organizată de Ministerul Culturii al Republicii Moldova, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei şi Uniunea Teatrală din Moldova. Personalităţi de primă mărime ale vieţii culturale şi ştiinţifice din Republica Moldova, academicieni, actori, cântăreţi, profesori şi studenţi au venit să aducă un omagiu renumitului actor, regizor şi om politic.

Evenimentul a debutat cu prezentarea unei expoziţiei omagiale care a reunit peste 230 de imagini fotografice, documente, cărţi, programe şi afişe teatrale, trofee, distincţii ş.a. relicve ce reflectă aspecte importante din viaţa şi creaţia uneia dintre cele mai proeminente personalităţi ale culturii naţionale.

Despre personalitatea şi contribuţia inestimabilă a lui Ion Ungureanu la renaşterea şi dezvoltarea culturii naţionale, promovarea valorilor naţionale şi universale au vorbit: ministrul Culturii Monica Babuc, academicienii Eugen Doga, Ion Hadârcă, Nicolae Dabija, Gheorghe Ghidirim, scriitorul Spiridon Vangheli, compozitorul Constantin Rusnac, preşedintele Uniunii Teatrale din Moldova Sandu Grecu, preşedintele Uniunii Scriitorilor din Republica Moldove Arcadie Suceveanu, preşedintele Uniunii Cineaştilor din Republica Moldova Sergiu Prodan, directorul Teatrului „Luceafărul" Boris Focşa, directorul Teatrului Naţional „Mihai Eminescu" Petru Hadârcă, colegi de breaslă şi discipoli ai maestrului Ion Ungureanu.

Actorii Teatrului „Ginta Latină" au fascinat publicul cu un mesaj teatralizat de felicitare, iar interpreta Zinaida Bolboceanu i-a adus omagiatului în dar un frumos buchet de cântece populare.

Manifestarea a culminat cu un superb recital de poezie, cântece şi dansuri susţinut de către elevii şi profesorii gimnaziului „Ion Ungureanu" din s. Opaci, Căuşeni, baştina lui Ion Ungureanu.

Biografia de creaţie a actorului şi regizorului Ion Ungureanu include 13 roluri jucate în spectacole teatrale, 21 în spectacole radiofonice, 27 la „Moldova-film" şi „Mosfilm". A montat 26 de spectacole în teatru şi 8 la televiziune.

1. Afişul expoziţiei.

Deşi a repurtat victorii în teatre cu renume, unul singur a fost şi este teatrul de suflet al lui Ion Ungureanu – „Luceafărul” (Ungureanu, 2013, 7).

Numele lui Ion Ungureanu se asociază întâi de toate cu epoca de aur a Teatrului republican pentru tineret „Luceafărul”, cu Podul de Flori, cu restaurarea şi reamplasarea la locul iniţial a monumentului lui Ştefan cel Mare şi Sfânt, cu aducerea la Chişinău a Lupoaicei latine cu Remus şi Romulus, inaugurarea unor noi teatre şi biblioteci, redeschiderea a zeci de locaşuri sfinte, cu zeci de roluri în teatru şi cinematografie, zeci de spectacole din dramaturgia naţională şi universală montate pe scene cu renume.

Tezeu, Malvolio, doctorul Dorn, von Walter; *Păsările tinereţii noastre, Sfânta sfintelor* şi *Biserica Albă* de I. Druţă, *Minodora* de A. Strâmbeanu, *Steaua fără nume* de M. Sebastian, *Radu Ştefan, întâiul şi ultimul* de A. Busuioc – sunt doar câteva roluri şi spectacole care l-au consacrat ca actor şi regizor de excepţie.

Marele actor rus Mihail Ulianov, încă în anii 1970, îl aşeza pe Ion Ungureanu alături de cei mai mari regizori de teatru sovietici – Gheorghi Tovstonogov, Iury Liubimov, Anatoli Efros, Oleg Efremov.

Celebrul actor şi regizor s-a născut la 2 august 1935, în satul Opaci, judeţul Tighina, în familia lui Spiridon şi Marfa Ungureanu.

Îşi face studiile la şcoala primară din satul natal şi la şcoala de şapte ani din satul vecin Zaim, apoi la şcoala medie din Căuşeni. În 1954 devine student la Institutul Pedagogic din Chişinău, alături de Spiridon Vangheli, Grigore Vieru, Gheorghe Vodă, Andrei Strâmbeanu, Mihail Ion Cibotaru. A publicat împreună cu ei versuri şi proză în almanahul „Glasuri tinere”. După un an a plecat la Institutul Teatral din Moscova. Urmează Facultatea Arta actorului de la Şcoala Teatrală „B. Şciukin” (1960) şi Cursurile superioare de regie la Institutul Teatral „A. Lunacearski” din Moscova (1964).

Din 1957, fiind student, începe cariera de actor de cinema în prima peliculă de la Studioul „Moldova-film” după scenariul lui Ion Druţă *Când omul nu-i la locul lui*, după care au urmat o serie de roluri (cca 30) la „Moldova-film” şi la „Mosfilm”.

1960-1972 – actor şi regizor la Teatrul republican pentru tineret „Luceafărul”, în perioada 1964-1971 – regizor-şef. Iniţiator şi conducător al Filialei Şcolii Teatrale „B. Şciukin” de pe lângă Teatrul republican pentru tineret „Luceafărul” (1965-1970).

La 29 ianuarie 1971, conducerea bodiulistă a Moldovei, supărată pe naţionalismul şi antisovietismul de la „Luceafărul”, îl demite din funcţia de regizor-şef, astfel clătinând temeiurile unui teatru de excepţie. „Demiterea lui Ion Ungureanu din fruntea Teatrului „Luceafărul” a însemnat pierderea unei comori naţionale ce nu va mai fi găsită, poate, niciodată. Obscurantismul sovietic „moldavskogo razliva” a biruit”, avea să spună mai târziu scriitorul Andrei Strâmbeanu (Strâmbeanu 2009, 99). Ion Ungureanu este nevoit să ia calea pribegiei.

1972 – montează piesa *Păsările tinereţii noastre* de I. Druţă la Teatrul Mic din Moscova;

1973 – montează piesa *Păsările tinereţii noastre* la Teatrul Dramatic din Tallinn, Estonia;

1976 – 1990 – regizor la Teatrul Armatei din Moscova; montează piesele *Sfânta sfintelor* şi *Biserica albă* de I. Druţă, *Un om pentru eternitate* de R. Bolt, *Молва* de A. Salânski, *Macbeth* de W. Shakespeare ş.a.

1980 – 1990 – cadru didactic în Şcoala Teatrală „B. Şciukin” din Moscova, unde predă viitorilor actori moldoveni (promoţia 1985), cărora, în 1991, le-a oferit şansa de a înfiinţa la Chişinău Teatrul „Eugène Ionesco”.

Odată cu declanşarea mişcării de renaştere naţională, Ion Ungureanu, la prima chemare, a revenit acasă, în Moldova, şi, în calitate de ministru al Culturii şi Cultelor, s-a identificat cu însăşi noţiunea de luptător pentru deşteptarea naţională. (Strâmbeanu 2009, 99)

1990 – 1994 – deputat în primul Parlament al Republicii Moldova;

1990 – 1994 – ministru al Culturii şi Cultelor al Republicii Moldova;

1995 – 2004 – vicepreşedinte al Fundaţiei Culturale Române la Bucureşti.

A publicat memorabila lucrare *Teatrul vieţii mele* în două volume şi peste 400 de eseuri, articole, interviuri, având ca temă arta, cultura, problemele sociale şi politice. Membru al Uniunii Teatrale şi al Uniunii Cineaştilor din Republica Moldova şi din Federaţia Rusă (Limba Română 2009, 82; Academos 2009, 119).

Expoziţia muzeală „Ion Ungureanu, un destin luminat de Luceafăr” a prezentat publicului cele mai semnificative aspecte din viaţa şi activitatea acestei personalităţi de excepţie a culturii şi istoriei naţionale. În acelaşi timp ea reprezintă şi o primă încercare de valorificare expoziţională a moştenirii culturale a actorului şi regizorului Ion Ungureanu. Numeroase documente de epocă şi imagini fotografice inedite i-au imortalizat chipul şi ne dezvăluie filozofia vieţii unui aristocrat al spiritului şi creator de valori adevărate.

Dar înainte de a da glas relicvelor documentare din cadrul expoziţiei vom reproduce câteva extrase din cugetările unor personalităţi din domeniul culturii despre actorul, regizorul şi omul de stat Ion Ungureanu:

Ion Druţă (2006):

„Ion Ungureanu, artistul, regizorul Ion Ungureanu – e unicul, şi nu se ştie când cernoziomul dintre cele două râuri va mai dărui un asemenea talent”.

Andrei Vartic (2005):

„Ion Ungureanu face parte din acei oameni pe care o naţiune şi-i naşte de la sine pentru a nu rata universalitatea. La noi îi naşte şi fiindcă neamul românesc din Basarabia anume aici şi-a dus şi îşi va duce veacul. Pentru a nu se clinti veşnicia asta din loc, s-a născut Ion Ungureanu” (Vartic 2005; Ungureanu 2012, 270).

Mihai Cimpoi (2009):

„Ion Ungureanu a venit la începutul anilor 60 în lumea basarabeană – înstrăinată, mancurtizată, terorizată de istorie – ca un fenomen intelectual aparte, ca un copac imperial crescut în mod neaşteptat într-un desiş de arbuşti” (Cimpoi 2009, 93).

Andrei Strâmbeanu (2009):

„Pentru noi Ungureanu e mai mult decât un mare regizor, e un criteriu. De aceea spunem: teatrul de până la şi după Ungureanu. Datorită politicii sale repertoriale de susţinere a dramaturgiei naţionale clasice şi contemporane şi revenirii la tradiţia teatrului românesc, „Luceafărul”, condus de dânsul, a devenit prima biserică românească din Basarabia postbelică. Aici veneam ca la împărtăşanie. Aici începea trezirea conştiinţei noastre naţionale. Aici se gândea, se vorbea, se simţea româneşte, ignorând frigul politic sovietic-rusesc dinafară” (Strâmbeanu 2009, 96).

Mark Zaharov, regizor, Moscova (1977):

„Ion Ungureanu a montat astfel *Sfânta sfintelor*, încât vrei - nu vrei începi să crezi în Dumnezeu” (Ungureanu 2012, 356).

Mihail Ulianov, actor, Moscova (1977):

„Arta scenică a avut şi are în permanenţă în vizor investigarea profundă a relaţiilor umane. Cei mai de seamă regizori, precum Gheorghi Tovstonogov, Anatoli Efros, Iuri Liubimov, Ion Ungureanu, Oleg Efremov, în căutările lor teatrale totdeauna pun în primul plan problema omului în toată complexitatea sa” (Ungureanu 2012, 361).

Grigore Vieru (2005):

„Ion Ungureanu face parte dintr-o generaţie de aur a oamenilor de cultură, ştiinţă, osteneală, sacrificiu, bun-simţ şi de credinţă în izbânda dreptăţii noastre. Dumnezeu l-a înzestrat cu o mulţime de daruri. A acceptat, prin jertfire de energie şi timp, să rămână ministru al Culturii (fără egal), săvârşind în această calitate fapte de importanţă naţională, devenind unul dintre marii ziditori ai actelor de emancipare naţională...”

Ion Hadârcă (2006):

„Orice pagină citită de Vocea lui Ion Ungureanu se poate considera fericită că şi-a găsit ideala rostire. Eminescu şi Creangă, Exupery şi Cehov îşi rostesc prin ea armoniile renăscute. Dacă ar fi în puterile mele, aş invita această Voce să citească zilnic pentru fonoteca naţională vreo câteva ore bune din poezia, proza şi dramaturgia universală” (Ungureanu 2011, 301).

Nicolae Dabija (2010):

„Este din stirpea lui A. Russo, B.P. Hasdeu, A Mateevici, C. Stere, Gr. Vieru care, prin vizionarismul lor, ne situează în contextul culturii româneşti dintotdeauna şi care, prin înţelepciunea lor interioară, aduc lumină în viaţa altora, ca să le arate drumul cel mai scurt spre ei înşişi. Când iese la tribune, Ion Ungureanu este îmblânzitor de furtuni, de calamităţi politice, dar şi de cuvinte şi de sensuri, dar şi de vremi şi de vremuri. Acestea lasă impresia a i se supune...” (Dabija 2009).

Mesajul expoziţiei „Ion Ungureanu, un destin luminat de Luceafăr” are un caracter informativ-documentar şi face referinţă, în mod special, la trei perioade distincte din viaţa şi activitatea maestrului: activitatea în cadrul Teatrului „Luceafărul”, perioada moscovită şi perioada care vizează activitatea sa ca om de stat în calitate de ministru al Culturii şi Cultelor.

Diverse compartimente ale expoziţiei relatează vizitatorului despre familia şi baştina lui Ion Ungureanu, satul Opaci de prin părţile Căuşenilor, reconstituind mai apoi anii de copilărie şi studenţie, activitatea în cadrul Teatrului „Luceafărul”, părăsirea silită a „Luceafărului” şi plecarea la Moscova, promovarea teatrului druţian dincolo de hotarele Moldovei, creaţia cinematografică, realizările în calitate de ministru al Culturii şi Cultelor.

Expoziţia a debutat cu un set de imagini şi documente inedite cu referinţă la copilărie, anii de şcoală şi studiile la Şcoala Teatrală „B. Şciukin” din Moscova. Imaginile ni-l prezintă pe Ion Ungureanu lângă casa părintească, în anturajul părinţilor, Spiridon şi Marfa Ungureanu; alături de colegii de şcoală, printre care viitorul poet Petru Cărare; în aulele studenţeşti împreună cu viitorii „luceferişti” şi renumiţi profesori, precum Boris Zahava, Olga Orociko, Iosif Tolceanov; pe scena Teatrului din Kremlin unde, student fiind, a debutat în rolul lui Alexandru Damian din spectacolul *Flori de câmp* de C. Condrea.

Dintre cele mai valoroase documente expuse în cadrul primului compartiment al expoziţiei menţionăm: gramota de laudă decernată lui I. Ungureanu, elev în clasa a IV-a a şcolii din Opaci, Căuşeni (1947), adeverinţa despre absolvirea şcolii primare din Opaci, eliberată lui Ion Ungureanu la 25 iulie 1947 de către Ministerul Învăţământului din RSSM, atestatul de maturitate, un certificat eliberat lui Ion Ungureanu la 26 iunie 1953 de către sovietul sătesc Opaci prin care se confirmă că acesta este originar din localitate, iar numele şi prenumele lui adevărate sunt Ungureanu Ion şi nu Ungurean Ivan, Diploma de licenţă (cu menţiune) de absolvent al Şcolii Teatrale „B. Şciukin” din Moscova (1960).

Un interes aparte prezintă colecţia de reviste şi ziare cu primele încercări literare ale lui Ion Ungureanu: ziarul „Scânteia leninistă” din ianuarie 1950 cu eseul „Neascultătorul” de Ion Ungureanu, elev în clasa a VII-a a şcolii din Zaim; ziarul „Satul colhoznic” din 5 şi 12 august 1956 cu poezia „Ziditorii” şi „Felieton despre telefon”; ziarul „Cultura Moldovei” din 18 aprilie 1957 cu povestirea „Nichita” ş.a.

2. Debutul pe scena Teatrului din Kremlin şi Teatrului „Vahtangov”. Ion Ungureanu în rolul lui Alexandru Damian din spectacolul *Flori de câmp* de C. Condrea, 1960.

O imagine de epocă l-a surprins pe tânărul poet Ion Ungureanu la Congresul al V-lea al scriitorilor din Moldova alături de Gheorghe Vodă şi Vlad Chiriac, iar într-un carnet de notiţe făcute la acest congres regăsim un catren prin care Ion Ungureanu intuitiv formulase destul de exact ceea ce i-a fost hărăzit să înfăptuiască pe parcursul vieţii:

Uşor e să mergi pe drumul cu asfalt,
Dar el duce în locuri ştiute,
De-aceea alege-voi drum neumblat
Spre zări încă necunoscute

(Ungureanu 2012, 7).

Un compartiment aparte al expoziţiei a reconstituit atmosfera anilor 1960, epoca de aur a Teatrului „Luceafărul” avându-l în prim-plan pe actorul şi regizorul-şef Ion Ungureanu. Imagini fotografice, programe şi afişe teatrale, manuscrise, diplome, cărţi – toate au readus în memoria publicului chipuri îndrăgite de actori, personaje şi spectacole memorabile din dramaturgia naţională şi uni-

versală, încercând să reconstituie imaginea unui teatru cu aură de legendă care se identifica cu numele lui Ion Ungureanu. „«Luceafărul» de atunci trebuie identificat cu Ion Ungureanu, – menţiona academicianul Mihai Cimpoi – între fenomenul pre nume Luceafărul şi fenomenul pre nume Ungureanu existând un semn absolut de relaţionare sinonimă" (Cimpoi 2009, 94).

Imagini fascinante ne amintesc de memorabilele roluri create de Ion Ungureanu pe scena „Luceafărului": Frizerul Zaharia din *Hai să-ţi ghicesc* de I. Ştefanski, Malvolio din *A douăsprezecea noapte* de W. Shakespeare, von Walter din *Intrigă şi iubire* de F. Schiller, Pustnicul din spectacolul *La moara dracilor* de I. Drda şi I. Ştok, doctorul Dorn din *Pescăruşul* de A. Cehov, Tezeu din spectacolul *Ipolit* de Euripide ş.a.

Dintre spectacolele montate de Ion Ungureanu la „Luceafărul", mult apreciate de critici şi adorate de spectatori, menţionăm: *De ziua nunţii* de V. Rozov, *A douăsprezecea noapte* de W. Shakespeare, *Intrigă şi iubire* de F. Schiller, *Jodelet – slugă şi stăpân* de P. Scarron, *Radu Ştefan, întâiul şi ultimul* de A. Busuioc, *Steaua fără nume* de M. Sebastian, *Minodora* de A. Strâmbeanu ş. a. Talentul regizoral şi distribuţia de excepţie, în spectacole fiind antrenaţi actori renumiţi precum D. Caraciobanu, E. Malcoci, V. Izbeşciuc, V. Zaiciuc, D. Fusu, E. Todoraşcu ş.a. au constituit chezăşia succesului acestor spectacole, înscriind o pagină de aur în istoria artei teatrale din Moldova.

Creaţia cinematografică a lui Ion Ungreanu, la fel de impresionantă ca şi cea teatrală, constituie subiectul unui alt compartiment al expoziţiei. Câteva imagini fotografice ni-l prezintă pe actor în rolul poetului Boris Grădinaru din filmul *Când omul nu-i la locul lui* (Moldova-film, 1958), Sfântului Petru din *Se caută un paznic* (Moldova-film, 1968), avocatului Pekarski din *Povestea unui om necunoscut* (Mosfilm, 1981), mirelui din *Armaghedon* (Moldova-film, 1962), al senatorului Ramires din *Acest dulce cuvânt – libertatea* (Mosfilm, 1973), inspectorului Lodge din *Favoritul* (Moldova-film, 1976), Laur-Balaur din *Făt-Frumos* (Moldova-film, 1977), Gheorghe Ghiţă din *Viforul roşu* (Moldova-film, 1971).

Dintre cele mai valoroase documente expuse în cadrul compartimentului menţionăm: Diploma de gradul I decernată lui Ion Ungureanu de către

3. Ion Ungureanu (poetul Boris Grădinaru) şi Vladimir Zaiciuc (şoferul Toader) în filmul *Când omul nu-i la locul lui*, „Moldova-film", 1958.

4. Ion Ungureanu în rolul inspectorului Lodze din filmul *Favorit*, „Moldova-film", 1976.

Comitetul de Stat pentru Cinematografie al RSSM pentru rolul inspectorului Lodge din filmul *Favorit* (Moldova-film, 1976); Diploma Comitetului de Stat pentru Cinematografie al URSS decernată lui Ion Ungureanu pentru activitate îndelungată în domeniul cinematografiei; Diploma privind conferirea Premiului de Stat al RSSM pentru sonorizarea filmului *Sunt acuzaţi martorii* (1990); insigna de laureat al Premiului de Stat al RSSM; Premiul de Excelenţă „Clacheta de Aur" decernat lui Ion Ungureanu de Uniunea Autorilor şi Realizatorilor de Film din România (2014).

Părăsind Moldova, după destituirea abuzivă din funcţia de regizor-şef al „Luceafărului, Ion Ungureanu îşi încheie cariera de actor de teatru, în schimb regia l-a ajutat să-şi potolească dorul de arta scenică, având mereu în vizor complexitatea

existenţei Omului în Timp şi Spaţiu (Ungureanu 2012, 464).

A cunoscut succesul în capitala imperiului, Moscova, unde a montat zeci de spectacole din dramaturgia druţiană şi universală pe scena Teatrului Mic (Малый Театр) şi Teatrului Armatei, dar şi la Televiziunea Centrală (Дыбовский 1982, 36). Spectacolul *Păsările tinereţii noastre* de I. Druţă, montat la Teatrul Mic în 1972, i-a adus lui Ion Ungureanu Diploma de gradul I a Ministerului Culturii al URSS, iar spectacolul *Sfânta sfintelor*, de acelaşi autor, montat în 1976 pe scena Teatrului Armatei – diploma de gradul II a Festivalului „Московская театральная весна 77".

Despre perioada moscovită din viaţa şi activitatea regizorului Ion Ungureanu relatează documentele şi materialele reunite într-un compartiment distinct al expoziţiei. Printre acestea: programe şi afişe teatrale, imagini cu scene din spectacolele *Păsările tinereţii noastre*, *Sfânta sfintelor* şi *Biserica albă* de I. Druţă, *Macbeth* de W. Shakespeare, *Молва* de A. Salânski, *Un om pentru eternitate* de R. Bolt, *Nora* de H. Ibsen, *Lika* de A. Zurabov, *Trandafirii albi şi elefanţii în roz* de W. Gibbson, *Adam şi Eva* de M. Bulgakov, spectacole în care s-au produs somităţi ale scenei ruse precum Nikolai Pastuhov, Igor Ledogorov, Ludmila Ciursina, Andrei Mironov, Rufina Nifontova, Vladimir Soşalski, Evghenia Simonova ş.a.

„Ar fi ajuns un mare actor şi regizor la Moscova. Dacă nu adia vântul schimbărilor pe meleagurile natale", spunea, cu referire la această etapă din viaţa şi activitatea lui Ion Ungureanu, un alt apostol al neamului, Nicolae Mătcaş (Mătcaş 2009, 105).

Adam şi Eva de Mihail Bulgakov, ultimul spectacol montat de Ion Ungureanu la Moscova (1990), a fost un adevărat eveniment teatral despre care dânsul va scrie mai târziu: „În mod simbolic, cu acest spectacol mi-am încheiat cariera de regizor la Moscova, revenind în Basarabia. *Adam şi Eva* s-a dovedit o piesă profetică... Mi-amintesc de aplauzele frenetice ale sălii la replica unuia din personaje: *„Pentru că, dragul meu, URSS nu mai există! Iată! A fost şi nu mai e*!" (Ungureanu 2012, 634).

Odată revenit în Moldova, Ion Ungureanu s-a înrolat în marea bătălie pentru emancipare naţională şi eliberarea de sub imperiu. În calitate de deputat în primul parlament ales democratic a semnat Declaraţia de Independenţă a Republicii Moldova şi revenirea la simbolurile naţionale. În aceeaşi perioadă, 1990-1994, deţine şi funcţia de ministru al Culturii şi Cultelor. Numeroase evenimente şi acte culturale de semnificaţie naţională au fost realizate din iniţiativa şi cu participarea directă a ministrului Ungureanu. Documentele şi imaginile de epocă, expuse în cadrul expoziţiei omagiale, l-au surprins pe Ion Ungureanu dând citire Declaraţiei de suveranitate a Republicii Moldova la Marea Adunare Naţională din 27 august 1989; la Podul de Flori desfăşurat de-a lungul Prutului la 6 mai 1990; alături de viitorul Patriarh al României Daniel la prima ediţie a sărbătorii *Limba noastră cea română* care a culminat cu redezvelirea, după restaurare şi reamplasare la locul iniţial, a monumentului lui Ştefan cel Mare şi Sfânt (31 august 1990); la mitingul consacrat dezvelirii monumentului Lupoaica cu Romulus şi Remus din faţa Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (1 decembrie 1990); împreună cu primul preşedinte al Republicii Moldova, Mircea Snegur, la Bălţi, cu ocazia inaugurării noii clădiri a Teatrului Naţional „Vasile Alecsandri" (1991); la inaugurarea Bibliotecii „Onisifor Ghibu", alături de Mihai Ghibu, fiul scriitorului, şi Nicolae Costin, primarul general Chişinăului (1992).

În calitate de ministru al Culturii şi Cultelor Ion Ungureanu a avut nenumărate întâlniri şi vizite de lucru în teritoriu şi în diverse ţări. Imaginile l-au surprins în dialog cu preşedintele României Ion Iliescu în prima sa vizită la Cotroceni; la o întrevedere cu liderii religioşi din statul Virginia, SUA; la Putna, cu Preafericitul Patriarh al Bisericii Ortodoxe Române Teoctist; alături de mitropolitul Olteniei Î.P.S. Nestor Vornicescu şi de academicianul Augustin Buzura, preşedintele Fundaţiei Culturale Române; împreună cu eminentul lingvist basarabean Eugen Coşeriu la Congresul Latinităţii din România şi marele actor român Radu Beligan; la diverse evenimente culturale, împreună cu personalităţi notorii ale vieţii culturale şi ştiinţifice din Republica Moldova, printre care academicienii Leonid Cemortan – unul din fondatorii şi „îngerii păzitori" ai Teatrului „Luceafărul", Mihai Cimpoi şi Petru Soltan; maestrul în artă Mihai Grecu, compozitorul Eugen Doga, lingvistul Nicolae Mătcaş, scriitorii Ion Druţă şi Andrei Strâmbeanu, poeţii Grigore Vieru, Leonida Lari şi Nicolae Dabija, regizorul Veniamin Apostol ş.a.

5. Ministrul Culturii şi Cultelor Ion Ungureanu la manifestarea de redeschidere, după restaurare şi reamplasare la locul iniţial, a monumentului lui Ştefan cel Mare şi Sfânt, 31 august 1990.

Pentru realizări excepţionale pe tărâmul culturii, înalt profesionism, dăruire totală propăşirii neamului, ocrotirii şi promovării valorilor naţionale şi universale, Ion Ungureanu a fost decorat cu cele mai înalte distincţii de stat, premii, diplome, trofee. Unele dintre ele au fost etalate în cadrul expoziţiei omagiale „Ion Ungureanu, un destin luminat de „Luceafăr": Diploma privind conferirea titlului de Maestru Emerit al artei din RSFSR (1980), Diploma privind conferirea titlului de Artist al Poporului din Republica Moldova (1989), Ordinul Republicii, decernat lui Ion Ungureanu la 27 decembrie 2009, Diploma de laureat al Premiului Naţional al Republicii Moldova (2011), Diplomă de laureat al premiului „Intervision" (Plovdiv, Bulgaria, 1980) pentru filmul televizat „Lica", Diplomă la medalia „Ion Luca Caragiale" decernată pentru verticalitate şi realizări de excepţie în cultura naţională (2007), Diploma de Doctor Honoris Causa al Academiei de Ştiinţe a Moldovei (2009), Diploma de Doctor Honoris Causa al Universităţii de Medicină şi Farmacie „Nicolae Testemiţanu", Diploma de recunoştinţă a Ligii culturale pentru unitatea românilor de pretutindeni (2010), Premiul UNITEM (2010), Diploma despre conferirea titlului de Cetăţean de Onoare al municipiului Chişinău (2014), Diploma de Excelenţă „Opera Omnia", decernată lui Ion Ungureanu de către Radio Moldova şi TV Moldova 1 la 2 august 2015, ziua când înplinea 80 de ani de la naştere ş. a.

Dovadă a admiraţiei şi respectului pentru artistul şi omul de stat Ion Ungureanu sunt şi scrisorile de felicitare care i-au fost adresate cu diverse ocazii de către Mitropolitul Ardealului Antonie Plămădeală (14.04.1992) şi marele artist român Gică Petrescu (10.12.1990).

Au atras privirile vizitatorilor imaginile cu Ion Ungureanu la Putna, îngenunchind la mormântul lui Ştefan cel Mare şi Sfânt (1994), la monumentul marelui voievod din s. Cobâlea, pe urmele tânărului Mihai Eminescu la Budapesta (1996) şi la mormântul acestuia din Cimitirul „Bellu" din Bucureşti, dar şi lângă bustul poetului de pe Aleea Clasicilor din Chişinău. Imaginile vin parcă să confirme spusele lui Nicolae Mătcaş despre lecţia de demnitate şi verticalitate oferită nouă de maestrul Ion Ungureanu, care în pofida ostraciză-

6. Secvenţă de la inaugurarea expoziţiei „Ion Ungureanu, un destin luminat de Luceafăr” .

rilor la care a fost supus pe parcursul vieţii nu a îngenuncheat nici o dată în faţa diavolului roşu. „L-am văzut îngenunchind de două ori în viaţă – spune, cu o doză de duioşie şi admiraţie pentru gestul maestrului, Nicolae Mătcaş – o dată la Putna, la mormântul Marelui Voievod Ştefan cel Mare şi Sfânt (apropo: în calitate de Ministru al Culturii şi Cultelor, Ungureanu a derulat procedura de canonizare a domnitorului ca sfânt de către Sfântul Sinod al Patriarhiei Române), altă dată – la Cimitirul „Bellu”, la mormântul lui Eminescu cel mare şi sfânt” (Mătcaş 2009, 101).

Nu au lipsit din expoziţie nici materialele ce reflectă activitatea lui Ion Ungureanu în calitate de vicepreşedinte al Fundaţiei Culturale Române (1995-2004). O colecţie impresionantă de imagini fotografice ni-l prezintă în anturajul celor dragi şi apropiaţi – alături de soţia Maia şi cei doi feciori – Dan şi Ştefan, în calitate de bunic cu cele patru nepoţele – Ilenuţa, Nicuţa, Anicuţa şi Miluţa, alături de rude şi prieteni.

Ultimul compartiment al expoziţiei a inserat o serie de imagini realizate la baştina lui Ion Ungureanu, satul Opaci, Căuşeni, la fântâna copilăriei şi alături de consăteni de Hramul satului (14.10.2010). Câteva piese dezvăluie alte două aspecte importante din activitatea maestrului Ungureanu: cea de scriitor şi cea de actor la microfon – promotor al cuvântului artistic la posturile de radio Chişinău, Moscova, Bucureşti. Printre aceste piese sunt două CD din Colecţia Radio Vocea Basarabiei (*Din publicistica lui M. Eminescu* şi *Gr. Vieru, Reaprinde-ţi candela*. Lectura şi selecţia Ion Ungureanu) şi două volume ale lucrării *Teatrul vieţii mele*, semnată de Ion Ungureanu şi apărută la Editura „Cartea Moldovei” în anii 2011- 2012.

O bună parte din documentele şi materialele prezentate în cadrul expoziţiei vor face parte din patrimoniul muzeal al Republicii Moldova, ele fiind donate Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei de către protagonistul expoziţiei – actorul şi regizorul Ion Ungureanu. Primul volum al cărţii „Teatrul vieţii mele” este însoţit de autograful autorului: „Pentru Muzeul de Istorie a R. Moldova aceste pagini-mărturii, când ne străduiam, prin teatru, să punem umărul la „scrierea” unei istorii drepte, deşi trăiam într-o lume strâmbă. Spunea Hamlet, că „s-a scrântit veacul” – grea misiune

7. Secvenţă de la manifestarea de omagiere a actorului şi regizorului Ion Ungureanu, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, 8 septembrie 2015.

pentru noi toţi de a-l trata de-această „scrânteală", cu-atât mai mare va fi meritul, dacă vom reuşi... Cu încredere, Ion Ungureanu, Chişinău 2015".

Pe final de expoziţie, într-un mod simbolic, Ion Ungureanu îşi asigură admiratorii că spectacolul vieţii sale continuă şi că are a ne spune încă multe adevăruri despre noi şi despre istoria noastră. Mesajul plin de speranţă îl regăsim pe paginile unui carnet de notiţe: „Sper, cu ajutorul lui Dumnezeu, să mai scriu nişte pagini despre ceea ce-a fost şi încă mai este.", „Va urma. I. Ungureanu, 2 august 2015".

Publicul numeros prezent la inaugurarea expoziţiei a avut posibilitatea să vizioneze şi filmul documentar „Spectacolul vieţii mele" al Companiei Teleradio Moldova, avându-l ca protagonist pe Ion Ungureanu şi opera sa zidită în destin.

Expoziţia „Ion Ungureanu, un destin luminat de Luceafăr" constituie o primă încercare de a valorifica expoziţional opera culturală şi politică a actorului, regizorului şi omului de stat Ion Ungureanu. Fenomenul Ungureanu urmează încă a fi cercetat, iar lecţia de demnitate şi verticalitate pe care ne-a oferit-o acest ilustru om de cultură însuşită de contemporani, dar şi de generaţiile viitoare.

Bibliografie

Academos 2009: Ion Ungureanu, actor şi regizor. Academos, Revistă de Ştiinţă, Inovare, Cultură şi Artă 2, 2009, 119.

Cimpoi 2009: M. Cimpoi, Fenomenul Ungureanu. Limba Română XIX/7-8, 2009, 93-95.

Dabija 2010: N. Dabija, Îmblânzitorul de lupi. În: Literatura şi arta 30, 29 iulie 2009.

Mătcaş 2009: N. Mătcaş, „În oprelişte a unei clipe din istorie, posteritatea admiră gestul semeţ de demnitate al lui Beethoven...". Limba Română XIX/7-8, 2009, 100-110.

Strâmbeanu 2009: A. Strâmbeanu, Pentru noi Ion Ungureanu este un criteriu. Limba Română XIX/7-8, 2009, 96-99.

Ungureanu 2011: I. Ungureanu, Teatrul vieţii mele, vol. 2 (Chişinău: Editura Cartea Moldovei 2011).

Ungureanu 2012: I. Ungureanu, Teatrul vieţii mele, vol. 1 (Chişinău: Editura Cartea Moldovei 2012).

Ungureanu 2013: I. Ungureanu, Am repurtat victorii în teatre cu renume, însă unul singur este teatrul meu de suflet – „Luceafărul". Moldova 6, 2013, 3-9.

Vartic 2005: A. Vartic, Universalitatea Ungureanu. Literatura şi arta, 4 august 2005.

Дыбовский 1982: В. Дыбовский, Ион Унгуряну. Театр 1, 1982, 36-45.

Ion Ungureanu, a destiny enlightened by the Morning Star

Keywords: Ion Ungureanu, director, minister, drama, Morning Star.

Abstract: On September 8th, 2015, the National Museum of History of Moldova hosted an exceptional cultural event dedicated to the celebration of the 80th anniversary of prominent cultural figure – Ion Ungureanu, actor and director, ex-Minister of Culture of the Republic of Moldova, Artist of the People, Laureate of the National Award, holder of the Order of the Republic.

The event began with the opening of the exhibition "Ion Ungureanu, a destiny lightened by the Morning Star" bringing together more than 230 photos, documents, books, theater programs and posters, prizes, awards and other relics that reflect important aspects of the life and work of one of the most prominent figures of the national culture.

The artistic activity of actor and director Ion Ungureanu includes 13 roles in theatre plays, 21 roles in radio shows and 27 roles in "Moldova-film" and "Mosfilm" productions. He staged 26 plays in theatre and 8 plays in television.

Theseus, Malvolio, Dr. Dorn, von Walter; "Birds of our Youth", "Holy of Holies" and "White Church" by I. Druţă, "Minodora" by A. Strâmbeanu, "Nameless Star" by M. Sebastian, "Radu Stefan, the First and the Last" by A. Busuioc – these are just some of the roles and performances that glorified this wonderful actor and director.

In 1970s famous Russian actor Mikhail Ulyanov considered Ion Ungureanu in line with such the greatest directors of the Soviet theater as Georgy Tovstonogov, Iury Liubimov, Anatoly Efros and Oleg Efremov.

The exhibition is a first attempt to valorise through exhibition the cultural and political work of the actor, director and public person Ion Ungureanu. The phenomenon of Ungureanu is yet to be studied, and the lesson of dignity and verticality given by this outstanding personality is yet to be assumed by contemporaries and generations to come.

List of illustrations:

1. The exhibition poster.
2. Debut on the stage of Kremlin Theatre and Vahtangov Theatre. Ion Ungureanu as Alexandru Damian in the play "Wild Flowers" by C. Condrea, 1960.
3. Ion Ungureanu (poet Boris Grădinaru) and Vladimir Zaychuk (driver Toader) in the film "When a person is not in his place", "Moldova-film", 1958.
4. Ion Ungureanu playing inspector Lodze in the film "Favorite", "Moldova-film", 1976.
5. Minister of Culture and Cults Ion Ungureanu at the event of re-opening of the monument to Stefan the Great after its restoration and relocation, August 31, 1990.
6. Sequence from the opening of the exhibition "Ion Ungureanu, a destiny enlightened by the Morning Star".
7. Fragment of the festive event dedicated to the anniversary of the actor and director Ion Ungureanu, National Museum of History of Moldova, September 8, 2015.

Ион Унгуряну – судьба, озаренная Лучафэром

Ключевые слова: Ион Унгуреану, режиссер, министр, драматургия, Лучафэр.

Резюме: 8 сентября 2015 года в Национальном музее истории Молдовы состоялось исключительное культурное событие, посвященное празднованию 80-летия со дня рождения выдающегося культурного деятеля Иона Унгуряну, актера и режиссера, экс-министра культуры и культов Республики Молдова, народного артиста, лауреата Национальной премии, кавалера Ордена Республики.

Мероприятие началось с открытия выставки «Ион Унгуряну – судьба, озаренная Лучафэром», объединившей более 230 фотографий, документов, книг, театральных программ и афиш, премий, наград и других реликвий, отражающих важные аспекты жизни и творчества одного из самых выдающихся деятелей национальной культуры.

В творческой биографии актера и режиссера Иона Унгуряну – 13 ролей, сыгранных в театральных постановках, 21 – в радиоспектаклях, 27 – на киностудиях «Молдова-фильм» и «Мосфильм». Он поставил 26 театральных и 8 телевизионных спектаклей.

Тесей, Мальволио, доктор Дорн, фон Вальтер; «Птицы нашей молодости», «Святая святых» и «Белая церковь» И. Друцэ, «Минодора» А. Стрымбяну, «Безымянная звезда» М. Себастьяна, «Раду Штефан, первый и последний» А. Бусуйока – вот лишь некоторые роли и спектакли, которые прославили этого прекрасного актера и режиссера.

Известный русский актер Михаил Ульянов еще в 70-х годах прошлого века ставил Иона Унгуряну в один ряд с величайшими режиссерами советского театра – Георгием Товстоноговым, Юрием Любимовым, Анатолием Эфросом, Олегом Ефремовым.

Выставка является первой попыткой представить музейными средствами культурное и политическое наследие актера, режиссера и государственного деятеля Иона Унгуряну. Феномен этой выдающейся личности еще предстоит изучать, а современникам и будущим поколениям еще предстоит усвоить преподанный им урок достоинства и чести.

Список иллюстраций:

1. Афиша выставки.
2. Дебют на сцене Кремлевского театра и Театра им. Вахтангова. Ион Унгуряну в роли Александра Дамиана в спектакле «Полевые цветы» К. Кондри, 1960 г.
3. Ион Унгуряну (поэт Борис Грэдинару) и Владимир Зайчук (водитель Тоадер) в фильме «Не на своем месте», «Молдова-фильм», 1958 г.
4. Ион Унгуряну в роли инспектора Лодзе в фильме «Фаворит», «Молдова-фильм», 1976 г.
5. Министр культуры и культов Ион Унгуряну на церемонии открытия после реставрации и переустановки памятника Стефану Великому 31 августа 1990 года.
6. Фрагмент открытия выставки «Ион Унгуряну – судьба, озаренная Лучафэром».
7. Фрагмент праздничного мероприятия, посвященного юбилею актера и режиссера Иона Унгуряну, Национальный музей истории Молдовы, 8 сентября 2015 г.

29.02.2016

Dr. Elena Postică, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: epostica@yahoo.com

CONSIDERAȚII PRIVIND MUZEIFICAREA SITULUI ISTORIC *TABĂRA REGELUI SUEDEZ CAROL AL XII-LEA DE LA VARNIȚA*

Elena Ploșniță

Cuvinte-cheie: muzeificare, sit istoric, muzeu, promovare, patrimoniu, valorificare.

La sfârșitul secolului al XVII-lea - începutul secolului al XVIII-lea, Suedia era una dintre cele mai puternice țări din Europa, cu o economie înfloritoare și cu o numeroasă armată regulată. Stăpânind tot bazinul Mării Baltice, Suedia avea și o flotă maritimă puternică. În fruntea acestui stat la sfârșitul anului 1697 ca rege a fost încoronat Carol al XII-lea. În perioada domniei lui Carol al XII-lea, Suedia a fost implicată în mai multe războaie, campanii militare, inclusiv în Marele Război al Nordului, care a început în ianuarie 1700. Odată cu începutul Marelui Război, la 14 aprilie 1700, Carol al XII-lea a părăsit Stockholmul, capitala Suediei, în care nu s-a mai întors. Marele Război Nordic a debutat cu spectaculoasa victorie a regelui Carol al XII-lea al Suediei asupra țarului rus la Narva, oraș baltic de importanță strategică. Carol al XII-lea era un comandant de oști iscusit, dispunând de o armată disciplinată, bine instruită, cu soldați viteji și rezistenți. Strategia militară a lui Carol al XII-lea se baza „pe fermitatea și rapiditatea acțiunilor sale, ceea ce i-a permis să obțină victorie în multe bătălii și campanii militare de la începutul secolului al XVIII-lea” (Тарле 1950, 22). Însă, bătălia de la Poltava (1709) nu i-a adus lui Carol al XII-lea rezultatele așteptate, el fiind nevoit să se retragă cu armata sa spre teritoriile dominate de Poarta Otomană. La 30 iunie 1709, traversează râul Niprul, iar la 7 iulie râul Bug și se stabilește pentru câteva zile în orașul Oceakov. Aici regele suedez a fost întâmpinat de Yussuf Pașa, care l-a informat despre faptul că sultanul Ahmed al III-lea, suveranul Imperiului Otoman, dorește să-l vadă pe regele Suediei în calitate de invitat de onoare, *mustafir*. La Oceakov, armata lui Carol al XII-lea a fost aprovizionată cu merinde, cai, căruțe, iar Pașa i-a propus regelui suedez să rămână în oraș pentru un anumit timp. Însă, la 13 iulie 1709, Carol al XII-lea cu armata sa părăsește orașul Oceakov și se îndreaptă spre Bender (Tighina). La 23 iulie 1709, suedezii au ajuns pe malul stâng al Nistrului, așezându-și tabăra vizavi de cetatea Bender (Tighina). Când „Carol al XII-lea cu armata sa s-a apropiat de cetate, de acolo au răsunat salvele celor 36 de tunuri instalate pe zidurile cetății. Locul pentru tabără a fost pregătit de turci – în centru era amenajat cortul mare și somptuos al regelui, în jur, așezate corturile mai mici ale ofițerilor și soldaților, precum și corturile personalului de curte, și ale altor servicii auxiliare etc.” (Лаус 1853, 317). Pe malul stâng al Nistrului, armata lui Carol al XII-lea a fost asigurată cu toate cele necesare, dar, în pofida acestui fapt, regele cu o sporită încredere în sine, a hotărât totuși să treacă Nistrul și să-și așeze tabăra lângă cetatea Bender. Aceasta s-a întâmplat la 31 iulie 1709. Astfel, regele Suediei, Carol al XII-lea, s-a pomenit pe teritoriul Moldovei, dominat de Poarta Otomană, unde s-a aflat până în 1713. Inițial, regele suedez nu își planifica o ședere îndelungată în acest spațiu, dar din anumite motive politice, diplomatice, militare s-a reținut aproape cinci ani.

În prima tabără de lângă cetatea Bender, pe malul drept al râului Nistru, regele suedez împreună cu armata sa a petrecut doi ani de zile. Temporara tabără în scurt timp s-a transformat într-un mic orășel, numit Carlopolis, după numele regelui. Locul ales pentru tabără s-a dovedit a fi unul reușit. În această tabără regele primea solii țărilor europene, purta tratative cu Poarta Otomană, sperând să o facă aliat în lupta cu Rusia, conducea țara sa, rezolvând diverse probleme politice și diplomatice. În vara anului 1711, regele suedez a schimbat locul amplasării taberei sale. Aceasta s-a întâmplat după campania de la Prut a lui Petru I și după ce apele Nistrului, în iulie 1711, s-au revărsat și au inundat tabăra. Carol al XII-lea a fost nevoit să mute tabăra la Varniță. De la înce-

put tabăra regelui se afla chiar în localitatea Varniţa. Cortul regelui a fost aşezat alături de biserica din lemn „Sfântul Spiridon", construită în 1670. Aici adăugăm că în „Tabloul provizoriu al monumentelor istorice din Basarabia. Biserici şi mănăstiri", întocmit de arhimandritul Visarion Puiu în anul 1920, găsim informaţii interesante despre această biserică care la acea dată era din piatră, construită în 1803 în locul celei de lemn[1]. Odată cu apropierea iernii s-a hotărât de a construi o casă de piatră pentru regele Carol al XII-lea, o clădire pentru cancelarie, o casa pentru suita regelui la marginea satului, ceea ce a şi fost realizat. Din memoriile lăsate de contemporani aflăm că casa pentru rege avea două săli mari, 12 camere, două atenanse. În una din sălile mari se afla biserica, iar alta servea pentru adunările comune. În una din cele 12 camere locuia regele Carol al XII-lea. Interiorul construcţiei era bogat mobilat, pereţii şi podelele erau împodobite cu covoare turceşti, uşile erau din stejar. În dormitorul regelui era un cămin, un pat pliant simplu, o masă şi două scaune. „Palatul regal" sau „Casa regelui", cum era de obicei numită locuinţa, a rămas reşedinţa regelui până la cunoscuta ambuscadă de la 1 februarie 1713. În imediata apropiere de „Casa regelui" au fost construite o cancelarie, grajduri, acareturi, o cazarmă pentru ostaşi şi alte clădiri. Cancelaria era de asemenea construită din cărămidă, în timp ce alte clădiri erau ridicate din lemn sau din lut. Ştefan Ciobanu, în 1928, scria că „casa regelui suedez era frumoasă, de piatră, cu uşi şi ferestre de stejar, cu pereţi groşi, de o lungime de o sută de paşi şi de cincizeci lăţime, cu două săli mari, dintre care una servea drept capelă, iar alta era pentru şedinţe, cu 12 camere bine mobilate, contrar obiceiului lui Carol. Deasupra acoperişului se ridica un parapet frumos, cu stâlpi, de unde se anunţa de către santinelă timpul mesei şi a rugăciunii. La cincizeci de paşi de casa regelui se ridică o clădire pentru cancelarie şi alte câteva pentru ofiţerii superiori şi pentru agenţii diplomatici străini. Acei vreo 500 de soldaţi suedezi trăiau în bordeie, câte doi în fiecare. Locuinţa regelui şi poate tot lagărul a fost fortificat, poate înconjurat cu zid de piatră, cum presupune F. Brun, formând o curte în care încăpeau până la o mie de oameni" (Ciobanu 1928, 39-40).

Tabăra suedeză, centrul natural al căreia era „Casa Regelui", în scurt timp s-a transformat într-un orăşel, numit Carlopolis – „Oraşul lui Carol" (nume care i-a fost dat şi primei tabere). Turcii îl numeau „Benderul Nou". În acest orăşel locuiau cca 1000 de suedezi, finlandezi şi reprezentanţi ai altor popoare baltice. Cei mai mulţi dintre ei erau soldaţi, dar mai erau şi funcţionari publici, slujitori de la curtea regelui, femei şi copii. În împrejurimile aşezărilor suedeze locuiau aproximativ 3000 de cazaci şi polonezi (adversarii lui August al II-lea), aliaţii suedezilor, precum şi negustori armeni, greci, tătari şi evrei. Pentru aproape cinci ani cele două aşezări de la vest şi, respectiv, de la est de Nistru au servit pe post de capitală a Regatului Suedez, aici fiind locul unde se afla regele şi tot nucleul administraţiei regale. Este necesar să subliniem, cum pe vremea aceea în Suedia exista monarhie absolută, capitala şi centrul puterii de stat se aflau acolo unde se găsea regele pentru moment. Astfel, „până în februarie 1713, satul Varniţa a devenit Noul Stockholm în istoria Suediei, reşedinţa regală a acestui stat nordic. De aici Carol al XII-lea îşi conducea ţara, dând dispoziţii prin intermediul curierilor care poposeau din când în când pe malul Nistrului. Totodată, Varniţa devenise unul din centrele diplomatice din Europa, unde regele suedez, care se bucura de o înaltă apreciere din partea monarhilor europeni era vizitat de importanţi demnitari al unor state şi de unde întreţinea o intensă corespondenţă" (Poştarencu 2012, 11).

Şederea regelui suedez Carol al XII-lea în Principatul Moldovei, la Bender şi Varniţa în perioada 1709-1713, probabil nu este cea mai glorioasă şi cea mai importantă pagină din istoria militară a Suediei, dar pentru noi, cei din Republica Moldova, aflarea lui Carol XII la Nistru este un fragment de istorie comună moldo-turco-suedeză şi în acelaşi timp este o filă romantică şi teribil de dureroasă din viaţa regelui Carol al XII-lea, care părea „neînvins, dar pedepsit pentru ambiţiile sale prea mari" (Voltaire 1865, 436), Aici, pe malurile Nistrului, la Bender şi Varniţa regele Carol al XII-lea s-a aflat aproape cinci ani, în speranţa să-şi refacă armata şi cu sprijinul sultanului să pornească alături de Turcia şi Polonia război împotriva Rusiei. La Bender şi Varniţa Carol al XII-lea a găsit scăpare de ruşi, cu atât mai mult cu cât turcii i-au promis susţinere totală şi plata zilnică a 500 de piaştri turceşti. Perioada aflării

[1] Arhiva Comisiunii Monumentelor Istorice (Bucureşti), d. 776, f. 44.

lui Carol al XII-lea la Bender şi Varniţa reprezintă un episod de istorie militară a Suediei care pe parcursul secolelor XVIII-XIX a fost reflectat atât în memoriile unor apropiaţi ai regelui suedez, cât şi în lucrări artistice şi ştiinţifice apărute în diverse ţări europene, inclusiv în Suedia, Germania, România, Franţa, Rusia, etc. Există opinii foarte diverse despre viaţa suedezilor la Nistru; unii consideră că suedezii trăiau aici şi se simţeau ca acasă (Siltman), alţii subliniază condiţiile proaste de viaţă care au provocat îmbolnăvirea multora din suedezi, doar unul Carol se deosebea printr-o bună sănătate. Voltaire considera că aflarea regelui suedez la Nistru nu a fost o consecinţă a unui onorabil tratat de pace, ci o şedere forţată în scop de elaborare a planurilor de răzbunare şi distrugere a lui Petru cel Mare, ţarul Rusiei. Voltaire scria că ţarul rus, Petru I, a trimis o scrisoare lui Carol XII, în care îl chema înapoi la el, îi propunea încheierea unei păci acceptabile şi îi propunea ajutor pentru a se întoarce în Suedia. Se presupune că curierul cu scrisoarea nu a ajuns la regele Suediei, el trecuse Bugul. În izvoarele ruseşti nu găsim o asemenea informaţie. Voltaire, în cartea sa „Histoire de Charles XII et Histoire de Russie sous Pierre le Gand”, apărută la Paris în anul 1865, l-a caracterizat pe regele suedez în felul următor: „era de o statură avantajoasă şi nobilă, cu o frunte frumoasă, cu ochi mari albaştri, dar cu o înfăţişare dezagreabilă, vorbea puţin, era timid, nu cunoştea societatea, a scris câteva lucrări-reflecţii despre război şi campaniile sale în perioada 1700-1709 (dar se spune că s-au pierdut la Poltava), era un matematician bun, un om foarte religios” (Voltaire 1865, 345).

Este cunoscut faptul că unii din apropiaţii lui Carol XII au ţinut jurnale, unde notau zilnic anumite evenimente, opinii cu privire la diverse operaţii militare, interesante informaţii din viaţa taberei de la Varniţa. Printre cei care au ţinut un jurnal trebuie menţionaţi Johan Hultman şi baronul Siltman. J. Hultman a descris în amănunte viaţa suedezilor la Varniţa, inclusiv a făcut o prezentare amănunţită a taberei suedezilor, în mod special a casei regelui cu odăile cu atmosferă orientală, parţial mobilate, cu multe ţesături turceşti multicolore, menţionând că casa „avea uşi înalte de stejar, cu alame frumoase şi lacăte din fier, odăile aveau un distinct iz oriental şi erau parţial mobilate cu tot felul de ţesături turceşti multicolore, grele, pereţii erau căptuşiţi şi pictaţi; casa avea un balcon de unde 12 trompetişti şi un toboşar anunţau de trei ori chemarea pentru predice şi câte o dată pentru rugăciunea de dimineaţă şi cea de seară; tot de acolo se auzeau sunetele de fanfară la ora mesei pentru rege”. J. Hultman, stolnicul regelui menţiona că, regele Carol al XII-lea, fiind religios, evlavios, cerea soldaţilor, indiferent de condiţii, în fiecare dimineaţă şi seară să facă rugăciune.

Sunt importante memoriile călătorului Aubray de la Motraye (comerciant şi scriitor francez), care a fost în taberele de la Bender şi Varniţa, a discutat cu soldaţii lui Carol al XII-lea, a executat mai multe planuri ale taberelor care sunt considerate reuşite. A. Motraye menţiona în lucrarea sa „Voyages en Europe Asie et Afrique”, ieşită de sub tipar în anul 1727, că „Moldova este o ţară în care toate pământurile sunt fertile şi totul este verde”. El a fost acel care l-a numit pe Carol XII Alexandru Nordului, făcând o comparaţie cu Alexandru Macedon. Intrarea în Ucraina, asediul Poltavei şi fuga în Turcia sunt trei mari greşeli pe care a putut să le facă acest mare om, nota Motraye. Scriitorul francez îl prezintă pe regele suedez ca pe un comandant militar puternic, „când toţi erau disperaţi, nici un fel de nenorociri nu îl frângeau pe rege, calm şi liniştit îndura toate greutăţile, nici odată nu se plângea şi nu se văicăra”. O bună parte a corespondenţei regelui suedez de la Bender şi Varniţa a fost publicată de A. Motraye. În corespondenţa sa, Carol al XII-lea reflecta despre nenorocirea de la Poltava, despre situaţia politică internă şi externă a Suediei, solicita să fie adăpostit în Turcia, propunea crearea unei alianţe militare a Suediei, Turciei şi Poloniei împotriva Rusiei etc.

Un alt autor, N. Fabrice, a scris detaliat despre aflarea lui Carol al XII-lea la Nistru şi este considerat unul dintre cei mai obiectivi autori, atunci când prezintă traseul retragerii în 1709 al suedezilor spre sud, şi evenimentele care se petrec la Bender şi Varniţa în perioada 1709-1711.

Merită atenţie şi *Letopiseţele Moldovei*, editate de M. Kogălniceanu, în care sunt menţionate faptele regelui suedez şi şederea lui la Varniţa, iar cronicile lui Nicolae Costin, Axinte Uricarul, Ion Neculce prezintă interes pentru că autorii evidenţiază rolul regelui suedez în istoria ţării, vitejia lui, dar şi măreţia şi trufia care în cele din urmă l-au adus la catastrofă. Sunt apreciate vitejia şi devo-

tamentul ostaşilor suedezi care sunt consideraţi drept cei mai viteji şi devotaţi soldaţi din lume, gata să-şi dea viaţa pentru rege şi ţară. Dintre domnitorii moldoveni – Dimitrie Cantemir şi Nicolae Mavrocordat au apreciat curajul soldaţilor suedezi în bătălia de la Poltava. Sultanul turc, din contul căruia suedezii trăiau şi sub a cărui protecţie se aflau, a scris nenumărate scrisori domnitorilor moldoveni N. Mavrocordat şi D. Cantemir în care solicita să-i ajute pe suedezi la construcţia taberelor, cu alimente şi toate cele necesare, ceea ce s-a făcut pe întreaga perioadă de şedere a suedezilor la Bender şi Varniţa.

Şi scriitorul Constantin Stamati a fost preocupat de viaţa suedezilor la Nistru, scriind la mijlocul secolului al XIX-lea că „la cetatea Tighina, numită de turci Bender ceea ce înseamnă – *eu vreau*, de pe Nistru şi la Varniţa se mai văd şi acum rămăşiţele retranşamentelor suedezilor şi a taberei lui Carol al XII-lea, iar pe drumul care duce spre Căuşeni la o distanţă de 3-4 km de la Bender este o movilă destul de mare, pe care moldovenii o numesc „movila suedezilor”. Se spune că pe această movilă se plimbau viteazul Carol al XII-lea cu Mazepa şi cu durere priveau spre Nistru în acea direcţie unde a murit slava lor” (Стамати 1850, 539).

N. Golikov, un apropiat al ţarului rus, scriind despre Petru I, a consacrat pagini întregi regelui suedez, subliniind curajul şi demnitatea acestuia. Trebuie să menţionăm ca în timpul aflării sale la Bender şi Varniţa, regele a primit numeroase cadouri de la sultan şi de alţi străini şi localnici care au vizitat tabăra. În opinia lui N. Golikov, în timpul kalabalâcului, când tabără a fost devastată, lucrurile regelui au fost nimicite sau furate şi puţin ce a ajuns în Suedia.

În timpul aflării sale la Varniţa, Carol al XII-lea şi consilierii săi şi-au îndreptat atenţia spre modernizarea sistemului financiar al Suediei, spre dezvoltarea continuă a agriculturii, mineritului, metalurgiei. Aflându-se la Varniţa, regele suedez găsea timp şi pentru alte activităţi decât cele legate de problemele militare şi treburi de stat. El a reuşit să organizeze două expediţii ştiinţifice în Orientul Apropiat. Unele materiale ale acestor expediţii şi astăzi se păstrează în *Nationalmuseum* din Stockholm.

La Varniţa tabăra regelui suedez a rămas până în februarie 1713, când a avut loc aşa-numitul „kalabalâk” *(ghalabalig* – în limba turcă înseamnă ceartă zgomotoasă, confuzie sau, în alt context, o mulţime sau o adunare de oameni) – asediul taberei de turci şi tătari şi luarea în captivitate a regelui suedez. Carol al XII-lea a fost luat prizonier şi dus la Timurtash, o reşedinţă la ţară, chiar lângă Adrianopol (azi Erdine, în partea europeană a Turciei). În toamna anului 1714, după şase luni de la kalabalâk, regele suedez a decis să părăsească Imperiul Otoman şi să revină în ţară. La 11 noiembrie 1714 ajunge la Stralsund (Pomerania suedeză). La 30 noiembrie 1718 a fost împuşcat mortal la Fredrikssten (Norvegia).

„Kalabalâkul” din 1713 a zguduit o Europă întreagă. Acest eveniment nu putea să nu-şi găsească reflectare în opere scrise şi orale. Au scris şi au analizat politica externă a Suediei, personalitatea regelui Carol al XII-lea, evenimentul „kalabalâk” oameni de ştiinţă şi cultură din diverse ţări ale Europei. Iar începând cu anul 1812, când partea de est a Moldovei, teritoriul dintre Prut şi Nistru este anexat la Rusia şi numit de ruşi Basarabia, savanţi şi militari ruşi invadează acest teritoriu şi fac investigaţii la cetatea Bender, vizitează localitatea Varniţa, locurile legate de aflarea regelui suedez Carol al XII-lea în Moldova. Astfel, în 1818, A. Veltman, ofiţer al armatei ruse, membru al Comisiei topografice din Basarabia a identificat locul taberelor lui Carol al XII-lea de lângă cetatea Bender şi de la Varniţa şi a elaborat Planul taberelor lui Carol al XII-lea. În 1828, la Varniţa, în aşteptarea ţarului rus Nicolae I, s-a aflat soţia acestuia – Alexandra Feodorovna. Ea a vizitat locul taberei lui Carol al XII-lea, a văzut ruinele şi unele rămăşiţe ale caselor, construcţiilor din fosta tabără a lui Carol al XII-lea, a ascultat legendele privind aflarea suedezilor la Varniţa şi a admirat *Movila suedezilor*. La plecarea din Varniţa, a propus elaborarea unui Plan al fostei tabere de la Varniţa. În 1840, Bogdan Eitner, inginer cadastral, arhitect regional, stabilit în Basarabia în 1828, a elaborat planul taberei lui Carol al XII-lea de la Varniţa. Astăzi acest plan se află în patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (fig. 1). Titulatura lui completă este „Planul aşezării, unde după bătălia de la Poltava a trăit regele Suediei Carol XII cu rămăşiţele armatei sale, în apropierea localităţii Varniţa din judeţul Bender, reg. Basarabia”. Acest plan este aşezat pe o filă cu dimensiunile de 62×42 cm. Pe prima jumătate a filei este prezentat planul taberei regelui Carol al XII-lea, iar pe a doua jumătate este schiţat planul ampla-

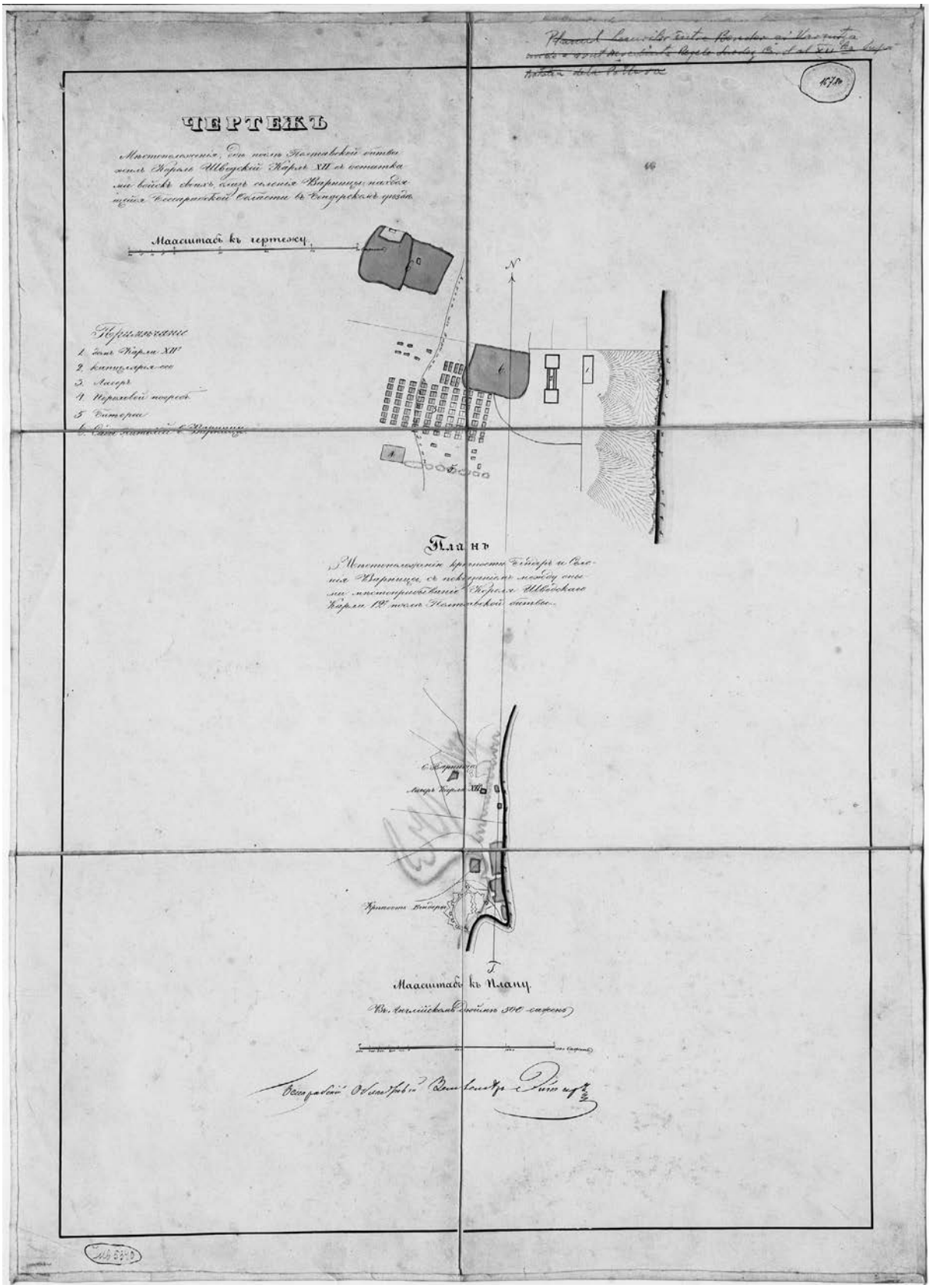

Fig. 1. Planul taberei regelui suedez Carol al XII-lea de la Varniţa, 1840. Autor B. Eitner.

sării cetăţii Bender şi a satului Varniţa legate de tabăra regelui suedez. Pe reversul planului sunt numeroase ştampile ale diverselor instituţii care ne permit să afirmăm că Planul în cauză din Basarabia a ajuns la Muzeul Societăţii de Antichităţi şi Istorie din Odesa, mai târziu îl depistăm înregistrat în fondurile Muzeului Istorico-Arheologic din Herson. În anul 1940 nimereşte în fondurile Muzeului Militar Naţional din Bucureşti (România). După Războiul al Doilea Mondial găsim planul în fondurile Muzeului de Istorie şi Studiere a Ţinutului (Chişinău), iar în anul 1984 din această instituţie este transmis Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei. Planul este executat în ţol englezi şi stânjeni, ceea ce permite cu exactitate să determinăm locul aflării taberei şi a diverselor construcţii în cadrul ei. Mai mulţi cercetători au studiat acest Plan, unii din ei menţionând că „însuşi Planul taberei nu este nemijlocit, direct legat de anumite construcţii concrete din sat. Este clar că desenul, planul casei este împrumutat, copiat din planurile anterior elaborate. Probabil din cele pe care le prezintă F. Lagus. În plan este comisă o greşeală – casa regelui Carol al XII-lea, cunoscută conform descrierilor, este numită cancelarie, iar cancelaria, la rândul său, este numită casa regelui Carol al XII-lea. Este cunoscut că în timpul asediului taberei, regele suedez cu un detaşament mic s-a apărat eroic în casa sa şi doar când turcii au dat foc casei, regele a încercat să se refugieze în cancelarie, unde a şi fost prins. Reiese, că cancelaria se afla în spatele casei regelui” (Букарский 1992, 187). Aici adăugăm că, primele planuri ale taberelor lui Carol al XII-lea au fost publicate în Rusia în anul 1853 de către cercetătorul rus F. Lagus în *Revista Societăţii de Antichităţi şi Istorie din Odesa*. F. Lagus a întreprins două expediţii la Bender şi Varniţa. Planurile publicate de el, sunt probabil, executate de pe unele mai vechi, pentru că la mijlocul secolului al XIX-lea permanentele revărsări ale râului Nistru, utilizarea terenurilor în scopuri agricole au dus la dispariţia totală a urmelor primei tabere. La Varniţa, pe locul amplasării taberei a doua, F. Lagus găseşte rămăşiţele caselor de piatră, urmele caselor soldaţilor, a diverselor construcţii auxiliare, înregistrează legendele despre regele suedez, promovate de localnici. Cercetătorul face unele măsurări şi ajunge la concluzia că „lungimea casei regale era de 56 m, o altă casă din piatră era amplasată la 30 m spre est şi avea dimensiunile de 27×12 m, iar spre Nistru, la 45 m se afla clădirea cancelariei cu dimensiunile de 20×16 m” (Лагус 1853, 317). Rămăşiţele taberei de la Varniţa până astăzi trezesc curiozitatea şi vrând-nevrând susţin diversele legende create şi promovate de membrii comunităţii locale.

La 27 martie 1918 are loc unirea Basarabiei cu România. După Marea Unire în Basarabia au survenit transformări radicale de ordin politic, economic, social şi cultural. Statul român acorda o atenţie deosebită păstrării şi promovării memoriei istoriei militare, definirii unui proces de raţionalizare a culturii, concretizat în organizarea unei reţele complexe de instituţii culturale, în imortalizarea eroilor şi a evenimentelor militare prin ridicarea unor monumente consacrate istoriei militare, prin înfiinţarea instituţiilor cu atribuţii concrete în ocrotirea patrimoniului cultural. Organismul care a tutelat protejarea patrimoniului în România a fost Comisiunea Monumentelor Istorice. La Chişinău, în 1919, a fost înfiinţată o secţie regională cu scopul impulsionării eforturilor locale în direcţia conservării patrimoniului. La propunerea Comisiunii Monumentelor Istorice din Basarabia, în anul 1924 sunt făcute cercetări la cetatea Bender şi la Varniţa, pe locul aflării taberei regelui suedez Carol al XII-lea. În luna mai 1925, colonelul V. Arbin, ataşat militar suedez, a vizitat cetatea Bender (Tighina), localitatea Varniţa, fiind însoţit de oficiali români, inclusiv de V. Brătulescu, reprezentantul Comisiunii Monumentelor Istorice din Bucureşti. În Raportul prezentat Comisiunii Monumentelor Istorice, V. Brătulescu menţiona următoarele: „În zilele de 11-17 mai 1925, colonelul V. Arbin, ataşat militar suedez, a vizitat locul taberei regelui Carol al XII-lea. Aici există o movilă, numită *Movila suedezilor* şi rămăşiţele casei în care s-a adăpostit regele Carol al XII-lea. Temelia casei este din piatră-calcară. În 1924 pe acest loc Batalionul Regimentului 10 de Vânători a instalat o cruce de piatră. Pe acest loc guvernul suedez intenţionează să ridice un mare monument de granit în amintirea viteazului lor rege Carol al XII-lea”[2]. Tot la Varniţa V. Brătulescu a stabilit „şi alte puncte interesante ca monumentul lui Mazepa şi poziţia taberelor; în apropierea lui Mazepa – în acest sat se află o biserică veche lăsată în părăsire în interiorul căreia se găsesc frumoase icoane şi mobilier, şi mai importante uşile împărăteşti – multe cruci mari şi vechi de piatră sunt răspândite prin curţile

[2] Arhiva Comisiunii Monumentelor Istorice (Bucureşti), d. 810, f. 1.

Fig. 2. Monumentul consacrat regelui suedez Carol al XII-lea de la Varniţa, 1932.

Fig. 3. Monumentul consacrat regelui suedez Carol al XII-lea de la Varniţa, 2015.

localnicilor”[3]. Din Raportul lui V. Brătulescu reiese că la Varniţa în perioada interbelică exista un monument consacrat lui I. Mazepa. Din păcate, cercetările noastre în arhive, pe această dimensiune nu ne-au oferit alte informaţii privind existenţa unui monument al lui I. Mazepa la Varniţa. Ceea ce putem adăuga este faptul că o stelă consacrată lui I. Mazepa a fost instalată în spaţiul sitului istoric *Tabăra regelui suedez Carol al XII-lea de la Varniţa* la 25 septembrie 1999. Monumentul reprezintă un obelisc modest pe care este scris în limba ucraineană: „În acest loc, pe 22 august 1709, a decedat hatmanul Ucrainei Ivan Mazepa”. Este cunoscut faptul că I. Mazepa nu are nici o legătură cu Varniţa, a murit nu la Varniţa, ci la Bender. Se presupune că prima înmormântare a lui Mazepa a avut loc la Varniţa. Conform dispoziţiei nepotului său Voinarovski, sicriul lui a fost dus la Galaţi, fiind înmormântat cu mare pompă în biserica „Sfântul Gheorghe”. Stela a fost instalată în legătura cu aniversarea a 290-a de la moartea hatmanului ucrainean de către Societatea de cultură ucraineană „Червона калина” din Tiraspol. Autorul stelei este arhitectul O. Napolski.

Monumentul consacrat regelui suedez Carol al XII-lea a fost „oficial inaugurat la Varniţa, la 20 aprilie 1926”[4]. Prefectura judeţului Tighina la ordonanţa nr. 172594 din 24 octombrie 1936 a Ministerului Instrucţiunii, Cultelor şi Artelor *Cu privire la Tabloul monumentelor din România, din fiecare judeţ*, comunica ministerului că „monumentul de la Varniţa a fost ridicat la iniţiativa generalului Rudeanu, comandantul Corpului III Armată şi a locotenentului Damiescu, comandant al Batalionului II Regiment Vânători din Tighina”[5]. Prefectul judeţului Tighina mai menţiona că „monumentul a fost ridicat din piatră de granit, găsită prin cetatea Tighina şi s-a mai cheltuit în plus pentru diferite materiale şi mâna de lucru – 2500 lei. Monumentul a fost reînnoit de către prefectura judeţului Tighina în anul 1931 fiind cheltuite aproximativ 22.000 lei”[6] (fig. 2). Despre acest monument a scris şi Ştefan Ciobanu în 1928, menţionând că „în anul 1924 din iniţiativa comandamentului militar român, în locul unde a fost casa regelui Carol al XII-lea a fost ridicat un obelisc pe malul Nistrului, nu departe de biserica din Varniţa. Obeliscul are următoarea inscripţie greşită „Carolus XII rex svaeciae 1709-1711” (Ciobanu 1928, 39). Informaţia privind obe-

[3] Arhiva Comisiunii Monumentelor Istorice (Bucureşti), d. 810, f. 2.

[4] Arhivele Naţionale ale României, F. 819, inv. 1, d. 69/1937, f. 116.

[5] Arhivele Naţionale ale României, F. 819, inv. 1, d. 69/1937, f. 117.

[6] Arhivele Naţionale ale României, F. 919, inv. 1, d. 69/1937, f. 116.

liscul de la Varniţa este prezentată de Şt. Ciobanu din articolul „Un monument lui Carol al XII-lea în Basarabia”, publicat în nr. 3 din 5 ianuarie 1926 al ziarului *Universul*. Analizând materialele de arhivă, putem afirma că este o informaţie nu tocmai corectă, pentru că, monumentul a fost ridicat în anul 1925, oficial dezvelit în anul 1926. Este necesar să subliniem că monumentul reprezintă o stelă care a fost instalată pe locul unde mai erau vizibile rămăşiţele casei regale din tabără. În perioada regimului sovietic acest mic monument a supravieţuit şi există până astăzi (fig. 3). Informaţii despre monumentul de la Varniţa găsim în presa periodică românească din perioada interbelică. Astfel, ziarul *Clujul Românesc*, la 10 ianuarie 1926 scria că „monumentul regelui Carol al XII-lea a fost ridicat din iniţiativa generalului Rudeanu”. Un alt ziar, *Cultura Poporului,* care apărea la Cluj, la 18 ianuarie 1926 scria despre existenţa „unui obelisc pe pământ românesc la Varniţa consacrat regelui Carol al XII-lea, al Suediei”. Menţionăm, că în presa românească din perioada interbelică găsim anumite informaţii despre monumentul de la Varniţa, dar nici un autor de scrieri publicistice nu ne oferă descrieri privind semnificaţia, valoarea artistică sau arhitectonică a monumentului. Monumentul reprezintă un obelisc modest care a fost ridicat fără un proiect elaborat de un arhitect specialist şi fără aprobarea Comisiunii Naţionale de For Public de la Bucureşti. Monumentul a fost ridicat la iniţiativa militarilor şi cu braţele soldaţilor unităţilor militare dislocate în cetatea Tighina (Bender).

În perioada dintre cele două războaie mondiale comunitatea locală de la Varniţa continua să promoveze legendele despre viaţa suedezilor la Varniţa la începutul secolului al XVIII-lea. Ba mai mult decât atât, în anul 1932, la Varniţa, în incinta Căminului cultural, este deschis un muzeu local cu un compartiment consacrat aflării regelui suedez Carol al XII-lea la Varniţa. Anume în această perioadă este pusă pentru prima dată problema valorificării, prin muzeificare, a unui segment comun de istorie moldo-suedeză.

În perioada regimului sovietic hotarul satului Varniţa s-a extins spre Nistru, iar monumentul consacrat regelui suedez Carol al XII-lea a fost încorporat în graniţele unei gospodării ţărăneşti. Zeci de ani de zile monumentul s-a aflat în grădina unui gospodar, la umbra pomilor fructiferi, uitat de autorităţile locale şi de specialiştii din domeniul ocrotirii monumentelor istorice. Abia în anul în 1992, odată cu începutul procesului de restructurare a societăţii moldoveneşti şi obţinerea independenţei Republicii Moldova, la iniţiativa Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, cu acordul Ministerului Culturii, în localitatea Varniţa este cumpărată o căsuţă mică, cu o suprafaţă de 28 m^2, cu o grădină de 12 ari (amplasată în spaţiul fostei tabere a lui Carol al XII-lea). În această căsuţă este înfiinţat Muzeul memorial „Carol XII”. Conform ordinului nr. 52A din 14 septembrie 1992, al directorului Muzeului Naţional de Istorie, la Varniţa se organiza un nou muzeu, astfel se ordona:

1. „Să se înfiinţeze de la 15 septembrie 1992 o nouă secţie a muzeului – Istoria aflării regelui suedez Carol al XII-lea în Moldova în anii 1709-1713”.
2. Să se organizeze în casa achiziţionată de muzeu în satul Varniţa – Bender, contract de vânzare-cumpărare nr. 135 din 09.09.1992, Muzeul memorial „Carol XII”. Expoziţia muzeului-filială să fie deschisă la 1 februarie 1993.
3. Întreţinerea filialei se va efectua în limita devizului de cheltuieli şi statelor de personal, aprobate pentru Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei pe anul 1992”[7].

Tot la aceeaşi dată, 15 septembrie 1992, ca şef de filială este angajat Pavel Palii, care a lucrat în această funcţie până la 31 ianuarie 2012. După această dată, timp de câţiva ani muzeul nu a avut nici un angajat şi numai începând cu 1 septembrie 2015, în calitate de muzeograf al instituţiei este angajat Boris Caragacean.

La sfârşitul anului 1993 este întocmit Raportul de activitate al Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei în care, printre altele, se menţiona că „un alt obiectiv arheologic asupra căruia şi-au concentrat atenţia specialiştii muzeului este satul Varniţa şi anume locul unde a fost situată Tabăra regelui suedez Carol al XII-lea (1711-1713). Muzeul a iniţiat aceste săpături cu scopul de a verifica informaţia documentară privind acest eveniment. S-au făcut săpături pe o suprafaţă limitată, în urma cărora au fost descoperite resturile temeliei de piatră a unei clădiri. Tot aici au fost găsite multiple fragmente de sticlă de geam, vase ceramice, surprinse pe o porţiune mică a podelei arse, diverse obiecte

[7] Arhiva Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, F. 1, d. 37, Ordine nr. 1-70, 1992, f. 66A.

Fig. 4. Investigaţii arheologice la Varniţa, realizate în spaţiul fostei tabere a regelui suedez Carol al XII-lea, 1993.

de fier – cuie, scoabe. În apropierea clădirii a fost găsit un fragment de lulea care prin analogie, a fost datat cu secolele XVII-XVIII. Aceste vestigii şi însuşi faptul că clădirea a fost nimicită de foc, ne face să presupunem că este vorba de una din clădirile Taberei regelui Carol XII”[8]. Autorul Raportului mai subliniază că „colaboratorii muzeului au organizat şi o expoziţie fotodocumentară la Varniţa, consacrată aflării regelui suedez Carol al XII-lea în Moldova (1709-1713) în casa achiziţionată de Ministerul Culturii în toamna anului 1992. La 1 februarie 1993, expoziţia a fost deschisă pentru vizitatori, înfiinţându-se propriu-zis Muzeul memorial „Carol XII” ca filială a Muzeului Naţional de Istorie”[9]. Deşi noul muzeu a fost numit memorial, trebuie să subliniem, că instituţia nou-creată nu însuma toate criteriile de instituţie memorială, existând doar locul memorial, unde cândva fusese *Tabăra regelui suedez*. Dar apariţia muzeului însemna încă un efort în procesul muzeificării acestui sit istoric.

În anul 1993, în cadrul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei este creat un grup de cercetători format din arheologii Nicolae Chetraru, Alexandru Levinschi şi istoricii Valeriu Bucarski şi Mihai Onilă care demarează primele cercetări istorico-documentare, ei reuşind să identifice locul amplasării biserici şi a râpei care despărţea biserica satului de construcţiile de piatră din tabăra regelui suedez. Astfel, obţinând informaţii documentare, concrete despre amplasarea taberei la Varniţa s-a trecut la etapa a doua de cercetare – investigaţii arheologice. Pe întreaga suprafaţă a şantierului a fost cercetat stratul cultural, atribuit prealabil perioadei de la începutul secolului al XVIII-lea, cu resturile unei construcţii cu fundaţia de piatră şi alte complexe auxiliare, distruse în urma unui incendiu, după cum o demonstrează materialul descoperit. Au fost depistate cuie de fier, 50 de ghiulele, resturi de mortar, fragmente de sticlă, fragmente de vase din sticlă, potcoave din metal, lulele, castroane din ceramică fină, resturi de fundaţie a unei clădiri din piatră, pietre de calcar, bucăţi de lemn carbonizat etc. (fig. 4, 5). În Raportul privind rezultatele cercetărilor de la Varniţa din 1993 se menţionează că „în cadrul cercetării nu au fost obţinute mărturii incontestabile pentru datarea complexelor. Structura stratului cultural şi complexele descoperite, raportate la informaţia istorică, aproape că nu au lăsat nici

[8] Arhiva Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, F. 1, d. 82, 1993, f. 5.
[9] Arhiva Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, F. 1, d. 82, 1993, f. 11.

Fig. 5. Vas ceramic depistat în timpul investigaţiilor arheologice de la Varniţa din anul 1993.

un fel de rezerve pentru interpretarea construcţiei descoperite parţial, ca făcând parte din clădirile administrative ale taberei lui Carol XII, care a fost luată cu asalt de către turci şi distrusă în rezultatul incendiului provocat de bombardament”[10].

Casa fiind una veche şi nereparată ani de-a rândul, se deteriora. Astfel, în Programul de activitate al Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei pentru anul 2007 cu privire la programul de activitate al filialei de la Varniţa se nota „deoarece clădirea muzeului s-a dărâmat, în următorii ani urmează a fi construit un nou pavilion, conform proiectului de hotărâre al Guvernului Republicii Moldova, privind dezvoltarea localităţilor din zona de securitate. Pe parcursul anului 2007 se vor desfăşura activităţi de cercetare a terenului”[11]. Iar la sfârşitul anului 2007, în Raportul de activitate al Muzeului Naţional de Istorie pentru anul 2007, se menţiona că „Muzeul de la Varniţa nu funcţionează. Locul unde s-a aflat cândva Tabăra regelui suedez este vizitat ocazional de turişti străini. Din vina autorităţilor locale, până în prezent nu a fost rezolvată problema autentificării dreptului asupra terenului pe care este amplasată filiala muzeului din Varniţa”[12]. Muzeul a obţinut acest drept abia în anul 2011, când prin decizia primăriei satului Varniţa nr. 08/14 din 29.09.2011, muzeului i se „repartiza în folosinţă pământ cu o suprafaţă totală de 0.1044 ha”. A fost trecut în Registrul cadastral al deţinătorilor de terenuri la nr. 2924 din 12.07.2011, numărul cadastral 0502312028. În 2007 este schimbată denumirea Muzeului memorial „Carol XII” în Muzeul memorial „Tabăra regelui suedez Carol al XII-lea”. În anul 2012 casa din spaţiul fostei *Tabere a regelui suedez* a fost demolată. Muzeul şi-a suspendat activitatea.

Societatea moldovenească a dat dovadă de o receptivitate cu totul deosebită, chiar particulară faţă de ideea valorificării moştenirii istorice legată de numele regelui suedez Carol al XII-lea. O revenire în orizontul valorificării memoriei evenimentelor din 1709-1713 are loc în anul 2007, când preşedintele Republicii Moldova a avut o întrevedere cu regele Carol XVI Gustaf al Suediei. În anii 2007-2008 Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei a elaborat un proiect preliminar al Complexului cultural-educaţional moldo-suedez „Moşteniri istorice”, care urma a fi creat în localitatea Varniţa, pe locul dislocării taberei regelui Carol al XII-lea, la începutul secolului al XVIII-lea, în scopul valorificării unui segment de istorie comună moldo-suedeză. Proiectul „Moşteniri istorice” elaborat de A. Cornеţchi, avea două componente de cercetare şi realizare - investigaţii arheologice şi elaborări arhitectonice. Săpăturile arheologice la Varniţă urmau să fie efectuate de o echipă moldo-suedeză. Important este să menţionăm că efectuarea unor săpături arheologice ar asigura recuperarea de noi piese, dezvelirea rămăşiţelor temeliei reşedinţei lui Carol al XII-lea şi conservarea *in situ* a temeliei casei-reşedinţe, pentru a fi inclusă în circuitul de vizitare. Proiectarea Complexului cultural-educaţional urma să fie făcută de o echipă mixtă de arhitecţi de la Universitatea Tehnică Regală din Stockholm şi de la Universitatea Tehnică din Moldova şi Universitatea Tehnică din Iaşi. Din anumite motive proiectul a rămas doar ca idee, nerealizat până astăzi. O revenire în orizontul acestui proiect ar fi oricând profitabilă pentru ambele părţi, pentru că crearea unui complex cultural-educaţional moldo-suedez este important pentru identitatea naţională şi culturală. Crearea identităţilor presupune crearea me-

[10] Arhiva Arheologică a Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, d. 469, f. 16.

[11] Arhiva Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, F. 1, d. 198, p. 18.

[12] Arhiva Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, F. 1, d. 198, f. 45.

moriei colective, iar un asemenea complex poate deveni un instrument pentru valorificarea unui segment important de istorie comună, poate oferi o retrospectivă a istoriei, astfel stimulând memoria care contribuie la formarea unei identităţi individuale culturale şi la reafirmarea încrederii în sine. În patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie actualmente se păstrează piesele provenite din săpăturile arheologice efectuate în anul 1993, o colecţie de copii fotodocumentare ce reflectă perioada domniei lui Carol al XII-lea, inclusiv cea a aflării sale pe teritoriul Moldovei, originalul Planului taberei regelui suedez de la Varniţa, copiile unor documente din arhive suedeze referitoare la „kalabalâcul” din 1713. Sunt materiale care pot pune începutul unei instituţii de valorificare şi promovare expoziţională a segmentului de istorie comună moldo-suedeză. Astfel, în 2013 Muzeul Livrustkammaren (Tezaurul Regal/Armureria Regală) de la Stockholm şi Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei lansează la Chişinău proiectul internaţional „Pe când Suedia era guvernată din Moldova”. Proiectul a fost unul cultural-ştiinţific şi avea drept scop păstrarea memoriei istorice, promovarea patrimoniului istorico-cultural ce reflectă un segment comun de istorie moldo-suedeză-turcă şi este legat de numele regelui suedez Carol al XII-lea, aprofundarea relaţiilor de colaborare între cercetătorii suedezi, turci şi moldoveni. Organizatorii principali ai evenimentului la Chişinău au fost Ambasada Suediei în Moldova, Tezaurul Regal de la Stockholm, Ambasada Moldovei în Suedia. Proiectul a fost susţinut de mai multe instituţii suedeze: Fundaţiile Tezaurului Regal, Fondul regelui Gustav VI Adolf pentru cultura suedeză, Fondul Jubiliar al Băncii de Stat a Suediei, Societatea Regală Patriotică a Suediei, Fundaţia Åke Wiberg, Ambasada Suediei în Moldova, Institutul Suedez. În cadrul proiectului, la 1 februarie 2013, în Holul de la etaj al Muzeului Naţional de Istorie a fost vernisată expoziţia cu aceeaşi titulatura ca şi proiectul „Pe când Suedia era guvernată din Moldova”, realizată de Tezaurul Regal (Stockholm) şi Muzeul Naţional de Istorie. Expoziţia a marcat aniversarea a 300-a de la „kalabalâcul” de la Varniţa, aflării regelui Carol al XII-lea în anii 1709-1713 la Bender şi Varniţa. Expoziţia a oferit o retrospectivă a istoriei şi a evenimentelor petrecute la începutul secolului al XVIII-lea. Expoziţia a reunit diverse categorii de piese: artă plastică, obiecte personale ale regelui suedez, fotografii, inclusiv a monumentului regelui Carol al XII-lea de la Varniţa, executate în anul 1932, armament de epocă – toate făcând parte din diverse colecţii publice ale Suediei. A întregit expoziţia bunurile culturale din patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie: Planul taberei regelui suedez, elaborat în anul 1840 de către B. Eitner, o colecţie de piese arheologice din secolele XVII-XVIII, descoperite în cadrul investigaţiilor arheologice de la Varniţa din anul 1993 etc. Expoziţia a fost însoţită de un eseu elaborat de Per Sandin (Stockholm), în română, engleză, suedeză, şi de un pliant în română şi engleză.

În cadrul proiectului a fost organizată la Chişinău şi o conferinţă internaţională cu participarea oamenilor de ştiinţă din diverse instituţii academice, universităţi, muzee din Republica Moldova, Suedia, Ucraina, Turcia etc. Referatele prezentate s-au axat pe probleme de istorie ale secolelor XVII-XVIII, relaţiile politice ale Suediei cu Rusia şi Imperiul Otoman, rolul lui Carol al XII-lea, regele Suediei în aceste relaţii, aflarea regelui suedez la Bender şi Varniţa în anii 1709-1713 şi kalabalâkului de la Varniţa; problema necesităţii valorificării segmentului de istorie comună moldo-turco-suedeză etc. Participanţii la conferinţă au vizitat cetatea Tighina (Bender) şi localitatea Varniţa exprimându-şi dorinţa de a contribui la reabilitarea sitului istoric de la Varniţa. Derularea proiectului „Pe când Suedia era guvernată din Moldova” a continuat în Turcia, Grecia şi Suedia.

Credem că astăzi este posibilă o nouă lectură a raportului dintre universal şi naţional, dintre eroii locali şi naţionali şi formele în care aceştia s-au afirmat ca eroi, având în vedere procesele ce se derulează în societatea contemporană atât în Republica Moldova, cât şi în Suedia. Suntem convinşi că Suedia şi în Republica Moldova, în spectacolul policrom al diversităţii, vor reuşi să valorifice un segment de istorie comună legat de numele viteazului rege Carol al XII-lea. Având în vedere acest lucru, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei a lansat mai multe idei şi propuneri privind reabilitarea sitului istoric *Tabăra regelui suedez Carol al XII-lea de la Varniţa*”. Astfel, la sfârşitul anului 2015, dr. hab. Elena Ploşniţa a elaborat şi a prezentat în cadrul programului european CHOICE (Cultural Heritage Opportunity For Improving Civic Engagement), în numele unei asociaţii obşteşti a localităţii Varniţa, proiec-

tul „Situl istoric *Tabăra regelui suedez Carol al XII-lea de la Varniţa* – valorificare şi promovare". Proiectul acesta urmăreşte realizarea câtorva obiective importante:

– valorificarea ştiinţifică şi publică a sitului istoric şi introducerea lui în circuitul cultural şi turistic;
– conservarea şi muzeificarea sitului istoric, inclusiv restaurarea monumentului regelui suedez;
– interpretarea inovaţională a patrimoniului cultural din situl istoric;
– mobilizarea comunităţii locale în procesul de ocrotire a patrimoniului cultural şi sporirea rolului organizaţiilor obşteşti locale în acest proces.

Proiectul este o nouă etapă în consolidarea demersului de protejare a patrimoniului mobil şi imobil, pe care muzeul şi le-a propus în fiecare an, în calitate de instituţie specializată. Lansând această oportunitate ce a captat interesul specialiştilor, proiectul va crea o reţea internaţională, care va reuşi să cultive într-un context comun dialogul dintre muzeu şi specialiştii din afara instituţiei.

Reabilitarea sitului istoric presupune transformarea lui într-un obiectiv turistic, transformarea lui într-un punct de atracţie turistică. Proiectul a obţinut o anumită finanţare şi Muzeul Naţional de Istorie, în colaborare cu comunitatea locală, cu administraţia publică locală Varniţa, începând cu 1 aprilie 2016 va derula proiectul „Situl istoric *Tabăra regelui suedez Carol al XII-lea de la Varniţa* – valorificare şi promovare". Ca rezultate imediate ale derulării proiectului sunt preconizate:

– acumularea de informaţii istorico-documentare despre sit şi monumentul regelui suedez;
– descoperirea istoriei locale prin intermediul acestui sit;
– implicarea în activităţi comune de protejare a patrimoniului a voluntarilor prin promovarea exemplelor de bună practică;
– deplasarea treptată a interesului publicului larg, a comunităţii de la contemplarea pasivă la implicarea activă a acestora în protejarea şi promovarea patrimoniului.

Finalitatea realizării cu succes a proiectului presupune încheierea unei noi etape în procesul de muzeificare a sitului istoric de la Varniţa. Vor urma şi alte etape, dar realizarea primei ne va permite să afirmăm şi să introducem în sistemul muzeal al republicii o nouă categorie de instituţie muzeală – muzeu-sit istoric – *Situl istoric Tabăra regelui suedez Carol al XII-lea de la Varniţa*. Personalitatea lui Carol al XII-lea poate şi trebuie tratată şi muzeografic. Există un loc istoric, un spaţiu concret în care s-a aflat tabăra regelui suedez. Mai sunt necesare anumite investigaţii arheologice şi cercetări istorico-documentare. Există interesul şi susţinerea comunităţii locale, rămâne doar elaborarea şi realizarea unor anumite proiecte care să se finalizeze cu muzeificarea completă a sitului istoric de la Varniţa.

Bibliografie

Ciobanu 1928: Şt. Ciobanu, Cetatea Tighina. In: Comisiunea Monumentelor Istorice. Secţia din Basarabia (Anuar II) (Chişinău 1928), 15-57.

Poştarencu 2012: D. Poştarencu, De la Războiul Nordic la Războiul Ruso-Otoman. Revista de istorie şi politică 2, 2012, 6-14.

Voltaire 1865: F. Voltaire, Histoire de Charles XII et Histoire de Russie sous Pierre le Gand (Paris 1865).

Букарский 1992: В. Букарский, План лагеря Карла XII из фондов Национального музея истории Молдовы. In: Anuarul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, nr. 1 (Chişinău 1992), 183-188.

Лагус 1853: Ф. Лагус, Карол XII в Южной России. В: Записки Одесского Общества Истории и Древностей, 3 (Одесса 1853), 315-335.

Стамати 1850: К. Стамати, О Бессарабии и ее древних крепостях. В: Записки Одесского Общества Истории и Древностей, 2 (Одесса 1850), 535-540.

Тарле 1950: Е. Тарле, Карл XII в 1708-1709 годах. Вопросы истории 6, 1950, 20-26.

On museumification of the historical site *Camp of Swedish King Charles XII at Varniţa*

Keywords: museumification, historical site, museum, promotion, heritage, scientific use.

Abstract: The article “On museumification of the historical site *Camp of Swedish King Charles XII at Varniţa*” considers the problem of residence of the Swedish King Charles XII in Moldova, on the right bank of the Dniester, in Bender and Varniţa, as well as the need for research and lighting this common segment of Moldavian, Turkish, and Swedish history through the museumification of the historical site. Particular attention is paid to the plans of arrangement of the Swedish king’s camps at Bender and Varniţa drawn up during the 19th century, especially to the plan created in 1840 by Bogdan Eitner, which now is stored in the collections of the National Museum of History of Moldova (Chişinău). In considering the issue a new approach was used, which is particularly reflected in the emphasizing of the role of certain figures and institutions in preserving the memory of the Swedish King Charles XII in the period of time between the two wars. There are also original the prospects concerning the educational role that could carry the museumification of the historical site. E. Ploşniţa believes that protection of the historical site through its museumification will offer a retrospective of history, thus stimulating memory that contributes to individual cultural identity. The author hopes that Sweden and the Republic of Moldova, the local community and the authorities will be able to use the common history segment associated with the name of the Swedish king Charles XII. In recent years employees of the National Museum of History of Moldova put forward a lot of ideas and proposals for the rehabilitation of the historical site *Camp of Swedish King Charles XII at Varniţa*. Thus, in 2007-2008 A. Corneţchi drafted the project *Historical Heritage*, which included the involvement of experts from the Republic of Moldova, Sweden and Romania in the restoration of the Varniţa site. For some reasons the project was not implemented. At the end of 2015, in the framework of the European CHOICE program (Cultural Heritage Opportunity For Improving Civic Engagement), Doctor in history Elena Ploşniţa on behalf of the public association of Varniţa developed and presented the project “Historical site *Camp of Swedish King Charles XII at Varniţa* – development and promotion”. This project aims to achieve several important goals:

– Scientific and public development of the historical site and its introduction into the cultural and tourist use;
– Conservation and museumification of the historical site, including the restoration of the monument to the King of Sweden;
– An innovative interpretation of the cultural heritage of the historical site;
– Mobilization of the local community in the protection of cultural heritage and strengthening the role of local public organizations in the process.

The project received a grant and will be implemented in the period from April 2016 to April 2017.

List of illustrations:

Fig. 1. Plan of the camp of the Swedish King Charles XII at Varniţa drawn up by B. Eitner, 1840.

Fig. 2. Monument to the Swedish king Charles XII at Varniţa, 1932.

Fig. 3. Monument to the Swedish king Charles XII at Varniţa, 2015.

Fig. 4. Archaeological research at Varniţa, on the site of the camp of the Swedish King Charles XII, 1993.

Fig. 5. Ceramic vessel discovered during archaeological excavations at Varniţa in 1993.

О музеефикации исторического памятника *Лагерь шведского короля Карла XII в Варнице*

Ключевые слова: музеефикация, исторический памятник, музей, продвижение, наследие, исследование.

Резюме: В статье «О музеефикации исторического памятника *Лагерь шведского короля Карла XII в Варнице*» рассматривается проблема пребывания шведского короля Карла XII в Молдове, на правом берегу Днестра, в Бендерах и Варнице, и необходимость исследования и освещения общего сегмента истории Молдовы, Турции и Швеции через музеефикацию исторического памятника. Особое внимание уделяется вопросу разработки в 19 веке планов расположения лагерей шведского короля в Бендерах и Варнице, особенно плана, созданного в 1840 году Богданом Эйтнером, который хранится в фондах Национального музея истории Молдовы (Кишинев). При рассмотрении вопроса используется новый подход, что особенно выражается в выделении роли определенных деятелей и учреждений в сохранении памяти о шведском короле Карле XII в межвоеннный период. Оригинальны также выдвинутые автором перспективы относительно образовательной роли, которую может нести музеефикация исторического памятника. Е. Плошница считает, что защита исторического памятника путем его музеефикации представит историческую ретроспективу и пробудит память, которая поможет формированию индивидуальной культурной идентификации. Автор

выражает надежду, что Швеция и Республика Молдова, местное сообщество и органы управления смогут использовать сегмент общей истории, связанный с именем шведского короля Карла XII. За последние годы сотрудники Национального музея истории Молдовы выдвинули много идей и предложений относительно реабилитации исторического памятника *Лагерь шведского короля Карла XII в Варнице.* Так, в 2007-2008 гг. А. Корнецки был разработан проект *Историческое наследие,* который предусматривал привлечение к работе по восстановлению варницкого памятника специалистов из Республики Молдова, Швеции и Румынии. По определенным объективным причинам проект не был реализован. В конце 2015 года доктор исторических наук Елена Плошница разработала и представила в рамках европейской программы CHOICE (Cultural Heritage Opportunity For Improving Civic Engagement), от имени общественной ассоциации села Варница, проект «Исторический памятник *Лагерь шведского короля Карла XII в Варнице* – изучение и продвижение». Этот проект направлен на достижение нескольких важных целей:

– научное и общественное использование исторического памятника и введение его в культурный и туристический оборот;
– консервация и музеефикация исторического памятника, включая реставрацию памятника шведскому королю;
– инновационная интерпретация культурного наследия исторического памятника;
– мобилизация местного сообщества на охрану культурного наследия и усиление роли местных общественных организаций в этом процессе.

Проект получил грант и будет реализован в период с апреля 2016 по апрель 2017 года.

Список иллюстраций:

Рис. 1. План лагеря шведского короля Карла XII в Варнице, 1840 г. Автор Б. Эйтнер.

Рис. 2. Памятник шведскому королю Карлу XII в Варнице, 1932 г.

Рис. 3. Памятник шведскому королю Карлу XII в Варнице, 2015 г.

Рис. 4. Археологические исследования в Варнице, на месте лагеря шведского короля Карла XII, 1993 г.

Рис. 5. Керамический сосуд, обнаруженный в ходе археологических раскопок в Варнице в 1993 г.

22.03.2016

Dr. hab. Elena Ploşniţa, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: rackayskaine@yahoo.com

Zabolotnaia Lilia, **DREPTUL LA PROPRIETATE ŞI LA MOŞTENIRE AL FEMEILOR DIN MOLDOVA ŞI ŢĂRILE VECINE (SECOLELE XIV-XVII). STUDII ŞI DOCUMENTE. ISTORIA LA FEMININ**

Chişinău: Cardidact, 2015, 351 p. ISBN 978-9975-9609-7-7

Важно подчеркнуть, что в период активной ревитализации в бывших союзных республиках и в странах постсоветского пространства в первое десятилетие после развала системы основное внимание исторических школ и направлений было сосредоточенно на проблемах внутренней истории, на ярких или, наоборот, драматических событиях в жизни титульного этноса, его (как правило) борьбе за независимость и построение государственности. И это совершенно объяснимая тенденция. Ведь в процессе перехода к новой гражданской идентичности подобные исследования выступают в виде важного конструкта в ходе идеологического воздействия на массы.

В дальнейшем в ряде государств новых демократий происходит расширение спектра исторических интересов. В немалой степени это зависит в т.ч. от геополитических «запросов» новых независимых государств, позиционирующих себя на карте Восточной Европы. К примеру, современная Польша в спектре своих историко-культурных запросов старается охватить весь Евразийский континент, достаточно широки исторические интересы современной Венгрии. Список можно продолжать, но, однако, было бы не совсем верным подходить к характеристике современных тенденций в выборе тем исторических исследований, отталкиваясь только от геополитических амбиций государств новых демократий.

Исторический подход доказательно свидетельствует о том, что наука не может динамично развиваться, не привлекая в качестве объекта исследования более широкую географию. Тезис о том, что наука не имеет границ, как никогда подчеркивает факт появления новых обобщающих работ. Именно к такой категории и следует отнести исследования Л.П. Заболотной в области *женской истории*, которая представляет новые научные направления: социальная история и историческая

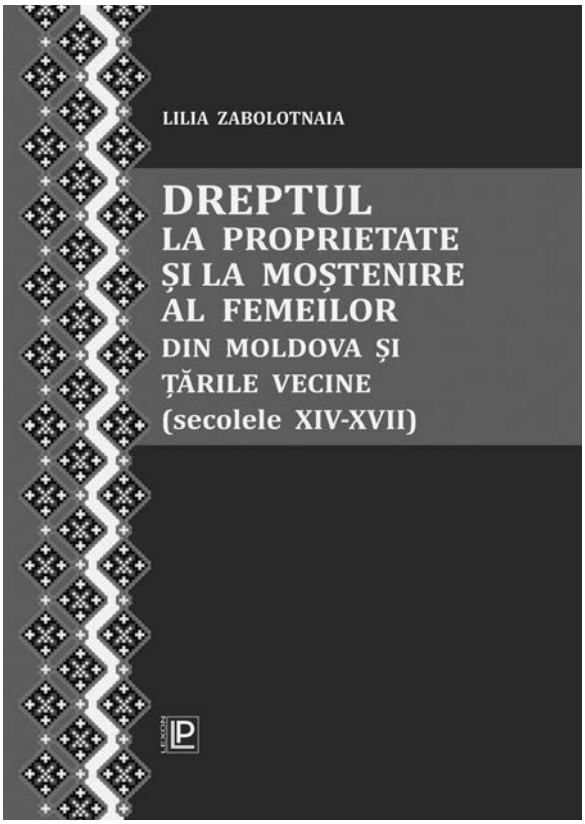

антропология, *gender study* (гендерная история), история повседневности и ментальности.

Выход в свет монографии Л.П. Заболотной сам по себе заслуживает быть отмеченным в научной среде, т.к. является закономерным результатом многолетней научно-дидактической деятельности автора за последние десятилетия. Тема исследования, выбранная Л.П. Заболотной, представляет собой безусловную новизну в отечественной историографии, основанную на комплексном, междисциплинарном подходе, особом исследовательском инструментарии, способе интерпретации и изложения документов. Предмет исследования автора – имущественно-правовой статус молдавских женщин, положение по отношению к собственности: как владели и пользо-

вались имуществом (наследованным и приобретённым). Впервые, в компаративном плане, рассмотрены вопросы историко-социально-правового статуса женщины (высшего общества) в средние века и в новое время Молдовы, в свете новейших междисциплинарных методологий. Автор акцентировал внимание на таких проблемах как правовой, социальный и экономический статус женщины в семье и обществе; равные права с мужчинами на собственность и наследование движимого и недвижимого имущества; имущественно-правовые отношения при разводе; женщина и право незаконнорожденных детей на собственность и т.д.

Для выделения специфики социально-статуарных особенностей молдавских женщин исследование основано на компаративном анализе со странами Центральной и Восточной Европы в XIV-XVII веках (Молдавия, Валахия, Трансильвания, Россия, Польша, Великое княжество Литовское, Болгария, Сербия, Византия), что позволило выявить специфические особенности, характерные только для Молдовы и не имеющие аналогов в других странах. Обращает на себя внимание подробный анализ проблематики, умение автора сконцентрировать внимание читателя на частностях и особенностях, чем, собственно, всегда отличается компаративное исследование.

Одним из важных достоинств работы является знание Л.П. Заболотной многих языков, что позволило ей проанализировать и исследовать сотни документов из архивов Польши, Литвы, России и др., изучить неписаное право и законники, которые были известны в исследуемый период в Центральной, Юго-Восточной и Восточной Европе, в оригинале, привлечь труды польских, румынских, украинских, русских и англоязычных исследователей. Об этом квалифицированном исследовании с уверенностью можно сказать, что оно аргументировано, использует большое количество научной литературы для доказательства тезисов, выносимых на обсуждение.

Логическая и хронологическая конструкция монографического исследования Л.П. Заболотной позволяет по-новому осветить некоторые дискуссионные историографические проблемы. Монография состоит из введения, основной части, состоящей из трех глав, обширной библиографии, приложения, которое включает как неизданные, так и опубликованные документы по тематике, в большинстве, юридического характера, обширная библиография, терминологический словарь. Каждая из глав и параграфов сопровождена введением, в котором обосновывается постановка проблемы, и заключением. Помимо этого монография содержит обширные выводы на трех языках – румынском, английском и русском.

Основной задачей монографического исследования Л.П. Заболотной была попытка, во-первых, проанализировать основные понятия и имущественные институты, тесно связанные с семейно-брачным правом и материальным обеспечением женщин (наследование и завещание); во-вторых, найти обоснование этим традициям и проследить эволюцию на протяжении практически трех столетий; в-третьих, на основе анализа актовых и правовых источников (судебной практики эпохи) рассмотреть основы равенства имущественных прав женщины и мужчины в Молдове; в-четвертых, на основе широкого круга источников дать сравнительный анализ основных тенденций развития права в европейских странах относительно законодательного закрепления имущественных прав женщин как гарантии их статуса в обществе.

Для осуществления поставленных задач автор подробно анализирует широту имущественно-правовых отношений в семье, экономическое положение и социальную самостоятельность женщин, истоки неравноправия женщины в обществе. Л.П. Заболотная подчеркивает, что в изучаемый период наследственное право значительно определяло юридический и общественный статус женщины, их экономическую независимость и социальную активность, отмечая, что в Молдове положение женщин значительно отличалось от других стран. Они изначально имели равные права с мужчинами на наследование и были полноправными собственниками своего движимого и недвижимого имущества, сами им распоряжались, продавали и покупали и т.д. В европейских странах в средние века и новое время преобладало право мужчин на наследование недвижимости. Благодаря компаративным исследованиям Л.П. Заболотная приходит к выводу, что в то же время существовали раз-

личные правовые формы, позволявшие женщинам владеть недвижимостью, в некоторых случаях даже на равных. Это мнение автор попытались аргументировать на основе разнообразного и многочисленного источниковедческого и актового материала эпохи.

Заслуживает констатации тот факт, что для анализа представлен т.н. отлежавшийся текст, который апробирован в предыдущих монографиях и в более полутораста научных трудов. При этом важно подчеркнуть, что около 60 публикаций по теме вышли в свет за рубежом, в престижных международных журналах и сборниках статей (Румыния, Польша, Литва, Россия, Украина, США, Великобритания, Беларусь, Армения).

В заключение необходимо отметить, что книга представляет собой законченное, глубокое авторское исследование, написанное согласно новейшим методологическим требованиям; содержит обширный образовательный компонент, учитывающий потребности современного исторического знания, и рассчитана на широкий круг читателей – студентов, педагогов, историков. Выводы соответствуют содержанию и раскрывают цель и задачи, поставленные в исследовании. Наконец, новизна проблематики феминистской истории в Молдове делает исследование интересным не только для профессиональных историков, но и для широкой общественности, интересующейся системой общественных отношений в Центральной и Восточной Европе XIV-XVII вв.

Искренне желаю Л.П. Заболотной дальнейших успехов в ее научно-исследовательской и педагогической деятельности, а также новых издательских проектов.

10.05. 2016

Др. хаб. Вячеслав Степанов, Орловский государственный университет им. И.С. Тургенева, ул. Комсомольская, 95, 302026 Орёл, Россия,

Elena Ploşniţa,
MUZEUL ŞI PUBLICUL. ISTORIE ŞI REALITĂŢI

Chişinău: Bons Offices, 2015, 252 p. ISBN 978-9975-87-047-4

Angajarea unui demers ştiinţific de natură să evalueze construcţia, starea şi condiţia unei reţele de instituţii muzeale – naţionale, în cartea de faţă – nu este la îndemâna oricui. Celui care-l asumă i se cere nu doar o documentare vastă, ci şi răspundere pentru constatări şi soluţii. În cazul nostru, autoarea împlineşte pretenţiile fiindcă aparţine direct reţelei muzeale din Republica Moldova, are deja o bogată experienţă dovedită prin lucrări bine fundamentate, iar viziunea sa este sprijinită de analize, comparaţii şi documente oficiale. Pe lângă care îşi susţine afirmaţiile şi în temeiul unei bibliografii recente, al unor reglementări juridice şi recomandări de procedură sau bune practici emanate de la autorităţi naţionale şi internaţionale.

Dr. hab. Elena Ploşniţa propune, aşadar, o lucrare de mare actualitate, din cuprinsul căreia rezultă condiţionante care au însoţit muzeografia, dificultăţile în afirmarea muzeelor şi a profesiilor legate de acestea, căutările, obstacolele şi starea propriu-zisă domenială. În multe privinţe lucide, propune şi soluţii.

Evoluţia muzeelor, aşa cum este prezentată, oferă oarecum şi „cheia” înţelegerii decalajelor şi a neîmplinirilor de acum. Aflată într-o poziţie marginală – adică la graniţa – Basarabia nu a fost favorizată de programe muzeale de anvergură, doar iniţiativele private ori cele asociative avansând proiecte de acest fel, aşa că primul muzeu public funcţionează doar din 1889 – cel al Zemstvei. Or, această defazare faţă de metropole (Moscova, Sankt Petersburg, Viena etc.) muzeografic nu a fost încurajatoare. De arătat că, în spaţiul vecin, la Budapesta (1802), Sibiu (1817), Iaşi şi Bucureşti (1834) asemenea instituţii de memorie istorică, artistică, etnografică şi naturală erau deja afirmate încă în prima jumătate a veacului al XIX-lea. Peste realităţile istorice se trece cu mare greutate şi doar în momente faste de linişte şi pace, aşa că salturile dorite în muzee, de regulă, iar atunci când există trebuie să analizăm onest formele instituţionale, conţinutul şi fondul lor. Precizările,

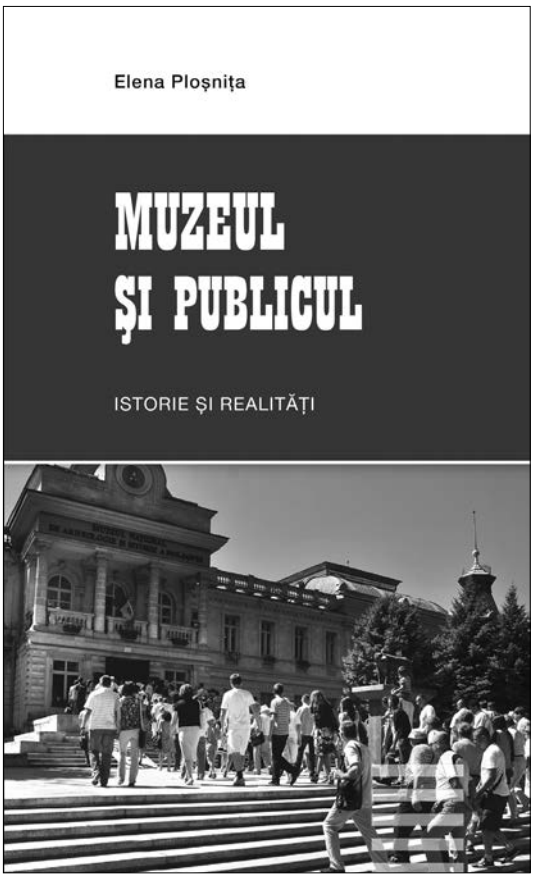

constată autoarea, că între necesitate şi realitate se interpune o diferenţă, adeseori foarte mare, nu pot fi trecute cu vederea. Dar şi între cantitatea şi calitatea patrimoniului cultural/natural tezaurizat în muzee şi, deloc de neglijat, între mizantropia şi competenţa celor care pot fi numiţi profesionişti. Cu toate analizele operate, oneste şi foarte documentate, neadoptând un punct de vedere critic, muzeele din Republica Moldova nu pot fi neglijate ca aparţinând unui curent cultural sistematic promovat de grupuri neîntinse numeric dar valoroase sub raport intelectual şi care au fundamentat de timpuriu (sfârşit de secol XIX) un suport de argumente promuzeale moderne. Doar astfel, printre acestea au avut ca rezultat pozitiv renaşterea muzeală de după 1918, când au beneficiat de programe de modernizare susţinute

de autorităţile culturale de la Bucureşti. Prea bine evidenţiate, autoarea argumentează ce, cine, cum au preluat tezele noii muzeografii promovate de Grigore Antipa, Vasile Pârvan, Dimitrie Gusti, şi mai ales, de Nicolae Iorga. O simplă comparaţie cu perioada anterioară şi operată cu date arhivistice arată plusul de vigoare şi demers ştiinţific datorat lui Petre Ştefănucă, Iosif Lepşi, Albina Osterman, Theodor Porucic, Paul Gore, Ştefan Ciobanu, Alexandru Plămădeală. Comisiunea Monumentelor Istorice, cea de artă şi cea arheologică, cercetările lui Antipa, toate au consolidat muzeografia în Basarabia, redefinind-o şi adecvând-o, iar legile (1919, 1932) privind monumentele istorice şi cea a muzeelor şi bibliotecilor publice i-au conferit mai multă relevanţă. Privind astfel muzeul basarabean interbelic, autoarea dovedeşte realism şi corectitudine, numindu-i limitele şi explorând tema sa de dezvoltare dintr-o provincie la care „românizarea” – instituţională şi ca viaţă publică – n-a fost nici excesivă şi nici excepţională.

Din păcate, istoria convulsivă şi contrară intereselor naţionale a întrerupt un proces evolutiv spre modernizare, instalând printr-un sistem străin altfel de muzee. Le-a cerut acestor instituţii subordonare totală, le-a angajat politic, le-a transformat în instrumente ideologice supuse propagandei de tip sovietic. Ca peste tot în lagărul socialist, dar şi mai mult ca parte a URSS – muzeele din Moldova au suferit derapaje serioase de la funcţiile lor şi un control politic constant. Rigori noi – lupta de clasă, duşmanii socialismului, omul de tip nou, colectivismul şi stahanovismul, patria sovietică şi nu cea naţională, realismul socialist, centralismul democratic etc. – au impregnat şi muzeele din republică cu tabu-uri. Dr. hab. Elena Ploşniţa evaluează lucid şi critic perioada, identificând formele desuete, nepotrivite, uniforme şi pretenţioase prin care şi muzeele au fost obligate să se exprime. Rezultatul afirmat a fost, de fapt, apariţia unor muzee neatractive şi neconvingătoare, fără aderenţă publică, vizitate din obligaţii oficiale şi formale în prezentarea mesajelor. Adică „muzee moarte”. Această moştenire explică sintagma bine aleasă că Republica Moldova nu este o ţară „muzeofericită”. Şi de aici concluzia că situaţia muzeelor prezentului dă explicaţii directe, concretizate într-o moştenire culturală specifică, datorată evoluţiei istorice. Oricât s-ar dori de mult schimbarea, modernizarea şi consecutivitatea în direcţia noilor muzeografii, procesul trebuie analizat cu atenţie şi înţeles în deplină concordanţă cu situaţia generală a ţării. Cele 119 muzee din Republica Moldova nu pot fi altfel decât oglinzi directe şi fidele ale stării economice, politice şi culturale contemporane, dar căutând soluţii şi căi de depăşire.

Autoarea a angajat în prezentarea muzeelor Moldovei de peste Prut un important capitol care priveşte misiunea educativă a acestora, aşa cum o înţelege muzeografia prezentului. Şi-a fondat demersul pe bazele formulate încă la a 9-a Conferinţă Generală a ICOM (Paris, 1971), unde Muzeul în serviciul omului astăzi şi în viitor a fost genericul dezbaterilor care au fundamentat teoretic strategiile muzeale. Aminteşte doar că acestea n-au lăsat în afară muzeografia sovietică, atentă în a fi preluat şi formulat o teorie şi o practică muzeografică educativă corespunzătoare politicii proprii. Or, Moldova (Basarabia) era – şi a evoluat direct – ca parte a sistemului moscovit, care a teoretizat problematica culturalizării maselor prin muzee, considerându-le „temple propagandistice de partid”. Într-o astfel de viziune, dogmatică, desigur, se cuvine să judecăm muzeul, explicând de altminteri greutăţile cu care după schimbările politice după 1990, cum recuperează şi se reorientează spre noi atitudini instituţia muzeală, căutând autonomia instituţională şi reconsiderarea adevărului, frumosului.

Ar fi putut autoarea – la această temă – să angajeze şi să evalueze expoziţiile permanente ale marilor muzee? Un astfel de demers poate aduce explicaţii pe seama reprofilării muzeale doar că încă nefinalizate în muzeele naţionale, republicane, din cauze obiective. Căci educaţia muzeală, pe larg prezentată şi exemplificată – nu rămâne la teorie existând deja un larg repertoriu de forme prin care se practică, ba chiar şi soluţii în deplină concordanţă cu cerinţele ultramoderne. Însă procesul educativ nu poate fi desprins de formele expoziţionale care nu mai pot rămâne fidele unei prezentări de patrimoniu neinterpretat, considerat rezultat al evoluţiei istorice şi bine susţinut prin tehnicile noi. Chiar misiunea muzeului contemporan – cum se explică în detaliu – presupune şi în educaţia muzeală noi abordări care prin obiecte explică uneori critic fenomenul istoric şi deschide orizonturi multiple. Pedagogia muzeală – deja ştiinţă în deplină afirmare – se racordează direct cu patrimoniul muzeal şi nu trebuie desprinsă de acesta. Şi din dezideratele ei s-ar cuveni desprinse idei pentru dezvoltarea prospectivă a

tezaurului muzeal în baza unor criterii nediscriminatorii. Astfel ceea ce prezintă muzeul prin muzeografi, cum anume o face şi în temeiul căror instituţii, ce recomandă marelui public – mai ales celui şcolar – ca valoare, pe ce demersuri conservă şi ocroteşte, restaurează prin restauratori şi conservatori, face obiect de educaţie. Ce minim considerăm valoare şi în temeiul căror principii, ce este reprezentativ şi specific în muzee constituie un alt palier al acesteia. În muzeu se face educaţie promuzeală şi propatrimoniu, nedescriminată de politic, transparentă şi credibilă, astfel justificând, şi în afara unor prevederi speciale, rolul instituţiei. Dacă cei care beneficiază de această educaţie corectă şi sistematică sunt numeroşi, mai ales la vârstele şcolare, un obiectiv major este atragerea noului public tânăr. Aşa că toate aspectele tehnice privind înregistrarea şi evidenţa vizitatorilor rămân desigur obligatorii pentru a consemna efortul educativ, dar fondul consistă în eficienţa şi temeinicia programelor. Privit numeric – cu fluctuaţii firești – publicul muzeelor din Republica Moldova este pe măsura valorii colecţiilor, activităţii expoziţionale, dar şi a politicilor de dezvoltare patrimonială prin cercetarea de teren (arheologică, istorică, etnografică, de artă şi naturală), a mijloacelor tehnice şi susţinerii financiare a muzeelor. Fără aceste elemente nu există succes la public şi nici şanse de a conferi muzeelor o poziţie înaltă în societate.

Atenţia deosebită pe care autoarea o acordă publicului muzeal conferă lucrării sale un important sens. „Muzeele sunt ale publicului şi pentru public”, ar putea fi singular preluată dacă am introduce ideea că acestea aparţin comunităţilor şi naţiunii, fiind bunuri de care trebuie să se bucure nu doar generaţiile actuale şi nu doar publicul vizitator. Ba chiar într-un înţeles mai larg, prin patrimoniul lor sunt părţi ale avuţiei naţionale, neperisabile şi cu valori în creştere.

În ultimele 3-4 decenii a crescut foarte mult interesul pentru public, acesta dominând sau alterând – când este unilateral înţeles – cu grija pentru patrimoniul muzeal, considerat în societatea consumabilă un bun comercial. Doar că între publicul vizitator, cel real şi patrimoniul cultural, s-ar cuveni să se consolideze şi alte raporturi decât cele dintre cerere şi ofertă. La muzeu venim neconvinşi de alţii, pentru că înţelegem avantajele vizitării: achiziţii de noi cunoştinţe, sprijin educaţional, opţiuni de petrecere a timpului liber, dorinţa de cizelare, dragostea pentru frumos ş.a. Apelăm la muzeu din convingerea – şi a părinţilor pentru copiii lor – că aici adevărul şi frumosul sunt predate şi însuşite, consolidând personalitatea vizitatorului.

Este de tratat cu rezerve vizitatorul ocazional, cel care vine la muzeu doar ca să fie văzut de alţii, să socializeze în ocazii speciale: Ziua ori Noaptea muzeelor. Cultura de muzeu nu se dobândeşte în astfel de momente. Desigur, că publicul generic numit astfel este suveranul deplin care purifică existenţa şi chiar viitorul muzeelor, înaintând căutările, idealurile sale, apelând cu încredere la muzeu. Dar muzeul şi patrimoniul lor au rezultat în urma schimbărilor, succeselor cercetărilor, dezvoltării mai multor generaţii, cea contemporană fiind beneficiara imediată a acestei valoroase moşteniri. Aşa că păstrarea, dezvoltarea, prezentarea şi interpretarea acestui inestimabil tezaur, la care contemporanii sunt chemaţi nu doar ca simpli beneficiari, rămân chiar raţiunea existenţei şi justificării muzeului.

Ne subordonăm conştient şi identificăm opţiunile publicului păstrând însă cu consecvenţă rolul de îndrumător, de misionar al muzeului prin competenţa, clarviziunea şi devoţiunea specialiştilor, fără de aceştia, muzeul nu rămâne decât accidental în conştiinţa marelui public, nici în memoria afectivă a generaţiilor. Din astfel de raţiuni, dr. hab. Elena Ploşniţa evaluează muzeele Moldovei, lăsând presupunem, neabordate îndeajuns calitatea ofertelor acestora. Ce program minim propun muzeele vizitatorilor? Care sunt mesajele muzeului? Cum punctăm „distracţia” muzeală şi cu ce costuri, dar mai ales, cu ce rezultate? Ce teme propunem şi care este justificarea lor culturală, socială, economică? Iată un grupaj de subiecte care fac muzeul atractiv, îl repoziţionează şi îi motivează eficienţa în societate.

Datele statistice la care adesea apelează autoarea, oferă un alt temei pentru încrederea în modernizarea, diversificarea şi promovarea reţelei muzeale. Cerinţele de reprofilare şi tehnologizare, cele de reglementare coerentă fundate de patrimoniu, spaţiu şi personal specializat sunt justificate. Cum tot astfel punctăm şi tendinţele de etnograficizare şi excesele profilului istoric. Dar autoarea evoluează corect ca fenomene secundare, pretate/legate la condiţii imediate şi care nu dau notă majo-

ră demersului global. Militând pentru un muzeu deschis şi partener al marelui public, în favoarea căruia sunt aduse argumente, nu putem omite factorii de risc major – de la cei naturali la cei umani – pe care muzeele trebuie să-i cunoască şi astfel să-şi organizeze spaţiile, serviciile, dotările şi programele încât să prevină riscurile.

Specialist cu o reputaţie consolidată, chiar o voce puternică în muzeografia contemporană, dr. hab. Elena Ploşniţa completează în mod fericit analiza competentă a muzeelor din Republica Moldova cu această nouă lucrare.

Cartea de faţă, pe care o recomandăm ca pe o lucrare de pionierat, este de mult folos nu doar celor din muzee sau din învăţământ; primilor le pune numeroase întrebări, celorlalţi le sugerează forme de parteneriat. Este de mult folos celor care vin din zonele politice şi administrative cu responsabilităţi directe faţă de muzeu şi de şcoală. Înscrisă în familia unor idei emanate de la autorităţile domeniale din UNESCO, mai ales din ICOM, dar şi a celor promovate de regretatul muzeolog Radu Florescu, cartea se adaugă ca o contribuţie la marile teme ale muzeografiei contemporane.

10.06.2016

Prof. dr. Ioan Opriş, Muzeul Naţional de Istorie a României, Calea Victoriei 12, RO-030026, Bucureşti, România

Lista abrevierilor

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice. Academia Română, Bucureşti
ActaMM	Acta Moldavie Meridionalis. Anuarul Muzeului Judeţean Vaslui, Vaslui
ActaMN	Acta Musei Napocensis. Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
AIIAX	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol”, Iaşi
AIMSR	Arhiva Istorico-militară de Stat din Rusia, Sankt Petersburg
AISR	Arhiva Istorică de Stat din Rusia
AISRL	Arhiva Istorică de Stat a regiunii Leningrad
AMC	Arhiva Ministerului Culturii
ANRM	Arhiva Naţională a Republicii Moldova
AO	Arhivele Olteniei, Craiova
Apulum	Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba-Iulia, Alba-Iulia
ArhMold	Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie, Iaşi
ASRO	Arhiva de Stat din regiunea Odesa
AUB	Analele Universităţii Bucureşti, Bucureşti
Basarabia	Basarabia, Chişinău
BOR	Biserica Ortodoxă Română, nr. 8, 1903
BNRM	Biblioteca Naţională a Republicii Moldova
BBR	Buletinul Bibliotecii Române, Freiburg
BDA	Buletinul de Documentare Arhivistică, Bucureşti
BRM	Bibliografia Românească Modernă
Byzantinobulgarica	Byzantinobulgarica, Sofia
CA	Cercetări arheologice, Bucureşti
Candela Moldovei	Candela Moldovei. Institutul cultural-misionar „Trinitas”, Iaşi
Carpica	Carpica. Muzeul de Istorie şi Artă, Bacău
CI	Cercetări Istorice, Iaşi
Cugetul	Cugetul. Revistă de istorie şi cultură, Chişinău
Cumidava	Cumidava. Muzeul judeţean Braşov, Braşov
Datini	Datini. Revistă de cultură, Bucureşti
Destin Românesc	Destin Românesc. Revistă de istorie şi cultură, Chişinău-Bucureşti
Destin Românesc s.n.	Destin Românesc. Serie Nouă. Revistă de istorie şi cultură, Chişinău
FIASRO	Filiala din Ismail a Arhivei de Stat din regiunea Odesa
Magazin bibliologic	Magazin bibliologic, Biblioteca Naţională a Republicii Moldova, Chişinău
Marisia	Marisia. Studii şi materiale, Târgu Mureş
Mitropolia Olteniei	Mitropolia Olteniei, Craiova
MNAIM	Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei
MNIM	Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei
Ortodoxia	Ortodoxia. Revista Patriarhiei Române, Bucureşti
Peuce	Peuce. Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pyretus	Pyretus, Ungheni
Revista arheologică	Revista arheologică. Institutul de Arheologie şi Istorie Veche, Chişinău

Revista arheologică S.N.	Revista arheologică S.N. Institutul Patrimoniului Cultural, Chişinău
Revista Arhivelor	Revista Arhivelor. Direcţia Generală a Arhivelor Statului, Bucureşti
Revista Bistriţei	Revista Bistriţei. Muzeul Judetean Bistriţa-Năsăud
Revista de etnologie	Revista de etnologie, Chişinău
Revista de filosofie	Revista de filosofie, Bucureşti
Revista de istorie	Revista de Istorie, Bucureşti
Revista de istorie a Moldovei	Revista de istorie a Moldovei, Chişinău
Revista Muzeelor	Revista Muzeelor, Bucureşti
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, Bucarest
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti
Tibiscus	Tibiscus. Muzeul Banatului, Timişoara
Tyragetia	Tyragetia. Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, Chişinău
Viaţa Basarabiei	Viaţa Basarabiei, Chişinău
Ziridava	Ziridava. Muzeul judeţean Arad, Arad
Богословские Труды	Богословские Труды. Московская патриархия, Москва
ВИ	Вопросы истории, Москва
ЕАИВЕ	Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы
Етнография на България	Етнография на България, София
ЖМВД	Журнал Министерства Внутренних Дел (СПб.)
КЕВ	Кишиневские Епархиальные Ведомости, Кишинев
Киевская старина	Киевская старина, Киев
КСИЭ	Краткие сообщения Института Этнографии АН СССР, Москва
ПСЗРИ	Полное Собрание Законов Российской Империи
РА	Российская Археология, Москва
Русский Вестник	Русский Вестник, Москва
СЭ	Советская этнография, Москва
Труды ГИКМ	Труды Государственного Историко-Краеведческого Музея, Кишинев
УЗКГУ	Ученые Записки Кишиневского Государственного Университета (Кишинев)
Ученые записки	Ученые записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР
ЗООИД	Записки Одесского Общества Истории и Древностей

Condiţiile de publicare în revista „Tyragetia”

Stimaţi colegi,

Revista prevede publicarea studiilor arheologice, istorice, muzeografice, rezultatele cercetărilor ştiinţelor interdisciplinare în domeniul arheologico-istoric, ocrotirea patrimoniului.

Articolele şi alte tipuri de lucrări ştiinţifico-muzeografice vor reflecta din punct de vedere geografic spaţiul balcanico-carpato-pontic şi teritoriile limitrofe.

Articolele pot fi prezentate în limbile română, rusă, engleză, germană, franceză.

Toate materialele prezentate spre publicare urmează a fi recenzate de membrii Colegiului de redacţie, precum şi de alţi specialişti în domeniu.

În cazul unui aviz negativ, Colegiul de redacţie nu este obligat să comenteze decizia sa.

Volumul manuscriselor nu va depăşi 100 mii caractere (aproximativ 2,5 c.a.), inclusiv bibliografia, rezumatele şi ilustraţiile. Textul lucrărilor trebuie prezentat în formă de manuscris şi în format electronic: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.*

Articolele trebuie să fie însoţite de un rezumat în trei limbi: română; rusă; engleză (germană sau franceză).

Planşele (ilustraţiile), în format A4, se vor prezenta în formă grafică clară, cu numerotarea poziţiei fiecărui obiect. Materialul ilustrativ trebuie să fie însoţit de o lista a planşelor cu o legendă exhaustivă (tradusă şi în limbile rezumatului). Planşele (TIF, JPG – nu mai puţin de 300 dpi) şi lista lor (*Microsoft Word*) se vor prezenta şi în format electronic.

Notele bibliografice se prezintă în original în textul manuscrisului: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Explicaţiile, comentariile, precum şi referinţele la fonduri de arhivă, muzee etc. se vor face la subsolul paginii.

Bibliografia se prezintă în ordine alfabetică, la sfârşitul textului.

Modul de citare a monografiilor:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).
Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Київ 1974).

Modul de citare a articolelor publicate în culegeri de lucrări ştiinţifice:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.
Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Modul de citare a lucrărilor publicate în ediţii periodice (reviste, anuare etc):

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.
Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Modul de citare a materialelor publicate în volumele simpozioanelor şi conferinţelor ştiinţifice:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.
Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Київ, 1968), Київ 1972, 106-110.

În cazul utilizării unor prescurtări în text, precum şi în bibliografie, se anexează o listă de abrevieri.

La sfârşitul textului se anexează date despre autor: numele, prenumele; gradul ştiinţifico-didactic; funcţia; instituţia; adresa; telefon, fax, e-mail.

Anual, termenul de prezentare a materialelor este 1 decembrie

The following conditions for publishing in the „Tyragetia" journal will apply

Dear Colleagues,

The journal provides publications on various aspects of archaeology, history, museology, results of scientific researches in interdisciplinary sciences in the field of archeology and history, protection of cultural heritage.

Contributions and other types of scientific-museological works should reflect the Balkan-Carpathian-Pontic regions and the neighboring territories from the geographic point of view.

Contributions should be submitted in Romanian, Russian, English, German and French.

All material presented for publication will follow review by the Editorial Board members and other specialists.

The Board is not obliged to comment negative reviews.

The volume of the manuscripts shouldn't exceed 100,000 signs, (approximately 2,5 ens), including bibliography, summaries and illustrations. The texts of the contributions should be submitted in the form of manuscripts and in electronic format: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.*

Articles should be accompanied by a summary in three languages: Romanian, Russian, English (German or French).

Illustrations should be provided in A-4 format with all the objects supplied by numbers. The tables themselves should be numbered; a complete list of the tables should be offered and accompanied by relevant information (translated in the language of the summary).Tables (TIF, JPG - not less than 300 dpi) and lists (*Microsoft Word)* of illustrations should be provided in electronic format.

Bibliographical notes in the text of the manuscript should be presented in the original: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Bibliography should be provided at the end of a contribution in the alphabetical order.

Monographs:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).

Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Київ 1974).

Samples of articles published in scientific collections:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.

Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Articles published in journals:

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.

Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Contributions to conference proceedings:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.

Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Київ, 1968), Київ 1972, 106-110.

If abbreviations are used, a list of them should be provided.

Personal data about the author should be provided at the end of the text: name, surname; academic degree; function; institution; address; phone and fax numbers and e-mail.

The deadline for contributions to be published: 1 December

Условия для публикации в журнале «Tyragetia»

Уважаемые коллеги,

В журнале будут опубликованы научные статьи по археологии, истории, музеологии, результаты междисциплинарных научных исследований в этих областях, а также работы по охране культурного наследия.

Статьи и другие типы научно-музееведческих работ должны отражать территорию балкано-карпато-понтийского региона и соседние территории.

Статьи могут быть представлены на румынском, русском, английском, немецком и французском языках.

Материалы представленные к публикации, рецензируются членами редакционной коллегии, а также другими специалистами.

Коллегия не обязана комментировать негативные рецензии.

Объем рукописи не должен превышать 100.000 знаков (примерно 2,5 авторских листа), включительно библиография, резюме и иллюстрации. Тексты статей должны быть представлены в виде рукописи и в электронном формате: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.*

Статьи должны сопровождаться резюме на трех языках: румынском, русском, английском (немецком или французском).

Иллюстрации (таблицы) в формате A4 должны быть представлены в четкой графической форме с указанием номера каждого предмета. Иллюстрации должны сопровождаться списком таблиц с полной информацией (переведенным на языках резюме).

Таблицы (TIF, JPG- не менее 300 dpi) и списки (*Microsoft Word*) иллюстраций должны быть представлены в электроном формате.

Библиографические сноски представляются в тексте рукописи в оригинале согласно следующим критериям: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Библиография должна быть дана в конце текста статьи, в алфавитном порядке.

Примеры для монографий:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).

Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Київ 1974).

Примеры для работ, опубликованных в сборниках:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.

Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Примеры для работ, опубликованных в периодических изданиях:

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.

Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Примеры для работ, опубликованных в материалах конференций и семинаров:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2o04, 332-337.

Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Київ, 1968), Київ 1972, 106-110.

Если в статьи использованы сокращения, тогда список сокращений прилагается.

В конце текста статьи прилагается также краткая информация об авторе: фамилия, имя, ученая степень, должность и место работы, адрес, телефон, факс, e-mail.

Ежегодно последний срок представления рукописей 1 декабря